

MD  
100.508



HUNGARIA TYPOGRAPHICA II.

BÁNFI SZILVIA \* PAVERCSIK ILONA  
PERGER PÉTER \* V. ECSEDY JUDIT

A RÉGI  
MAGYARORSZÁGI  
NYOMDÁK BETŪI ÉS DÍSZEI  
XVII. SZÁZAD

2. KÖTET

KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI  
NYOMDÁK, LŐCSE, KASSA

TANULMÁNYOK ÉS KATALÓGUS

BALASSI KIADÓ  
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR









BÁNFI SZILVIA \* PAVERCSIK ILONA \* PERGER PÉTER \* V. ECSEDY JUDIT

A RÉGI  
MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK  
BETŰI ÉS DÍSZEI  
XVII. SZÁZAD

HUNGARIA TYPOGRAPHICA

---

II.

BÁNFI SZILVIA \* PAVERCSIK ILONA \* PERGER PÉTER \* V. ECSEDY JUDIT

A RÉGI  
MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK  
BETŰI ÉS DÍSZEI  
XVII. SZÁZAD

2. KÖTET

KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI NYOMDÁK,  
LŐCSE, KASSA

TANULMÁNYOK ÉS KATALÓGUS



BALASSI KIADÓ-ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR  
BUDAPEST

A szerzők kutatásait az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta (T 42468)

A kötet kiadását támogatta  
az Országos Tudományos Kutatási Alap (PUB-F 107528)

**OTKA**



© Bánfi Szilvia, Pavercsik Ilona, Perger Péter, V. Ecsedy Judit, 2014

MW 100.508



2014

ISBN 978-963-506-924-8  
ISSN 1785-7201

# TARTALOM

## TANULMÁNYOK ÉS KATALÓGUS

Előszó (V. Ecsedy Judit) .....	7
Preface (Judit V. Ecsedy) .....	9

### TIPOGRÁFIA ÉS GRAFIKA A HAZAI NYOMDÁK FELSZERELÉSÉNEK SAJÁTOSÁGAI KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI, LŐCSEI ÉS KASSAI NYOMDÁK (V. Ecsedy Judit)

I. A nyomdák területi és felekezeti megoszlása .....	13
II. A hazai nyomdák külföldi kapcsolatai .....	14
III. A hazai nyomdák egymással való kapcsolatai .....	19
IV. A könyvdíszítés és tipográfia néhány jellemzője .....	21
V. A nyomdafelszerelések utóélete .....	22

### TIPOGRÁFIA ÉS KÖNYVDÍSZÍTÉS A XVII. SZÁZADI NYOMDÁKBAN KELET-MAGYARORSZÁG, ERDÉLY, LŐCSE ÉS KASSA

1. A Schultz-nyomda Lőcsén (1617–1622) (Pavercsik Ilona) .....	27
2. A lőcsei Brewer-nyomda (1625–1739) (Pavercsik Ilona) .....	30
3. A kassai Fischer–Fest-nyomda (1610–1622) (V. Ecsedy Judit) .....	40
4. A Schultz-nyomda és a városi nyomda Kassán (1623–1700–) (Pavercsik Ilona) .....	45
5. A jezsuiták kassai nyomdája (1670–1674) (Pavercsik Ilona) .....	51
6. A sárospataki fejedelmi nyomda (1650–1671) (V. Ecsedy Judit) .....	54
7. A debreceni városi nyomda (1601–1705) (Bánfi Szilvia) .....	64
8. Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája (1639?) (1640–1668) (V. Ecsedy Judit) .....	86
9. Az erdélyi fejedelmi nyomda (1621–1667) (V. Ecsedy Judit) .....	93
10. Dobré pap gyulafehérvári és preszákai nyomdája (1641–1642) (V. Ecsedy Judit) .....	104
11. A kolozsvári Heltai-nyomda (1550) (1601–1661) (V. Ecsedy Judit) .....	106
12. A református egyház országos nyomdája Kolozsváron (1669–1700–) (V. Ecsedy Judit) .....	113
13. Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén (1693–1702) (Perger Péter) .....	120
14. A kolozsvári unitárius nyomda (1696?) (1697–1703) (Perger Péter) .....	132
15. A keresdi nyomda (1684–1694?) (V. Ecsedy Judit) .....	139
16. A szebeni városi nyomda (1525) (1601–1700–) (Perger Péter) .....	144
17. A brassói városi nyomda (1539) (1601–1700–) (Perger Péter) .....	149
18. A csíksomlyói ferences zárda nyomdája (1675?–1700–) (Bánfi Szilvia) .....	155
19. Az ortodox érsekség cirill betűs nyomdája (1683–1702) (V. Ecsedy Judit) .....	159

## KATALÓGUS\*

A katalógus használata .....	167
Guide to the Catalogue .....	169
1. A Schultz-nyomda Lőcsén 1617–1622 ( <i>Pavercsik Ilona</i> ) .....	171 [383]
2. A lőcsei Brewer-nyomda 1625–1700– ( <i>Pavercsik Ilona</i> ) .....	174 [421]
3. A kassai Fischer–Fest-nyomda 1610–1622 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	205 [587]
4. A Schultz-nyomda és a városi nyomda Kassán 1622–1700– ( <i>Pavercsik Ilona</i> ) .....	210 [605]
5. A jezsuiták kassai nyomdája 1670–1674 ( <i>Pavercsik Ilona</i> ) .....	222 [667]
6. A sárospataki fejedelmi nyomda 1651–1671 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	222 [677]
7. A debreceni városi nyomda (1560) 1601–1705 ( <i>Bánfi Szilvia</i> ) .....	228 [711]
8. Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája (1639?) 1640–1668 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	239 [779]
9. Az erdélyi fejedelmi nyomda 1621–1667 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	252 [813]
10. Dobro pap preszákai és gyulafehérvári cirill betűs nyomdája 1641–1642 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	260 [863]
11. A kolozsvári Heltai-nyomda (1550) 1601–1661 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	261 [871]
12. A református egyház országos nyomdája Kolozsváron 1669–1700 (1770) ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	267 [911]
13. Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén 1693–1702 ( <i>Perger Péter</i> ) .....	285 [975]
14. A kolozsvári unitárius nyomda 1697–1703 ( <i>Perger Péter</i> ) .....	300 [1019]
15. A keresdi nyomda 1684–1694? ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	302 [1033]
16. A szebeni városi nyomda 1601–1700– ( <i>Perger Péter</i> ) .....	309 [1051]
17. A brassói városi nyomda (1539) 1601–1700 ( <i>Perger Péter</i> ) .....	322 [1117]
18. A csíksomlyói ferences zárda nyomdája 1675?–1700– ( <i>Bánfi Szilvia</i> ) .....	330 [1185]
19. Az ortodox érsekség cirill betűs nyomdája 1683–1702 ( <i>V. Ecsedy Judit</i> ) .....	332 [1201]
A XVII. századi cifrák áttekintése és leírása időrendben, első megjelenésük évével és a nyomdahelyekkel, kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse és Kassa .....	337
Metszők és rajzolók mutatója	
Szignált és egyes mestereknek tulajdonított fa- és rézmetszetek .....	347
Áttekintés a kelet-magyarországi, erdélyi, lőcsei és kassai nyomdákban használt betűkről méretük szerinti sorrendben a nyomdahely és az időkor megjelölésével (XVII. század) .....	355
Rövidítések .....	366
Hely- és névmutató .....	367
<b>ILLUSZTRÁCIÓK</b>	
A NYOMDAI KÉSZLETEK BEMUTATÁSA MŰHELYENKÉNT .....	381

\*Szögletes zárójelben az ILLUSZTRÁCIÓK megfelelő oldalszáma

## ELŐSZÓ

Kötetünk a XVII. századi hazai nyomtatott könyvek betűit és díseit tekinti át. Minthogy azonban a könyvnyomtató-műhelyek által előállított könyvek száma ebben a században megtöbbszöröződött, sőt felszerelésük is gazdagabb lett, a bemutatandó anyagot földrajzi megosztásban ketté kellett választani: a most közreadott XVII. századi kötet a kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák felszerelését tartalmazza, valamint a felső-magyarországiak közül a lőcseit és a kassait. A XVII. század első kötete a nyugat- és észak-magyarországi nyomdákat mutatta be (Balassi Kiadó, Budapest, 2010). A mostani kötet a XVII. századi hazai nyomdák felszerelésének repertóriumára teljessé vált.

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a korabeli tipográfia emlékeiről, ezen az időbeli és területi határon belül át kellett tekintenünk korszakunk minden egyes könyvét, regisztrálnunk kellett a bennük található betűket, iniciálékat, díszeket és illusztrációkat. Kötetünk a XVII. századi hazai nyomdák teljes betűanyagát és díszítőelemeit kívánja bemutatni 1601–1700-ig, az említett földrajzi határokon belül: a legészakabba fekvő Lőcsétől Debrecenig és az erdélyi fejedelemség legkeletibb nyomdahelyéig, Csíksomlyóig.

Célkitűzésünk a XVII. század folyamán Magyarországon készült könyvek könyvdíszjeinek, illusztrációinak és nyomdabetűinek pontos számbavétele és rendszerezése. A szöveget szemléltető ábrázolásokon kívül a pusztán díszítés céljából alkalmazott valamennyi címlapkerettel, díszes kezdőbetűvel (iniciáléval), záródíszszel, nyomdai cífrával is foglalkoztunk: nem rangsoroltuk a fennmaradt grafikai emléktanyagot, és a művészi szempontból értékes metszetek mellett a kezdetlegesebb kidolgozású, szerényebb díszek és ábrák sem kerültek el a figyelmünket.

Összegezésünk tehát egyrészt folytatja a korábbi korszak azonos módszerű feldolgozását, másrészt annyiban újszerű, hogy ezekről a XVII. századi nyomdákrol mostanáig ilyen átfogó, a nyomtatott könyv minden elemére kiterjedő áttekintés még nem készült. Az utóbbi évtizedekben megjelentek ugyan egy-egy nyomdát feldolgozó résztanulmányok, de teljes dísz- és illusztrációs anyaguk közlésére csak M. Tótfalusi Kis Miklós esetében került sor, és még ez a kötet sem tartalmazza az európai híru betűmetsző és nyomdász betűtípusait (Haiman

György, *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*, Magyar Helikon, Budapest, 1972, angol változat: Budapest, 1983). A szakirodalom alig foglalkozott a korszakban még mindig közkedvelt fametszetes illusztrációkkal, a könyvdíszekkel pedig egyáltalán nem.

Kötetünk tágabb keretek között mutatja be a korabeli hazai sokszorosított grafikát. Egyrészt alfabétumok összeállításával, mérrethűen rekonstruáltuk valamennyi, hazai nyomdánk által használt betűtípust és nyomdai cífrát, másrészt minden egyes könyvdísz reprodukciója is megtalálható a kötetünkben, szintén mérrethűen. A Katalógusban – szintén a teljesség igényével – utalás található arra (azokra) a könyvekre, amelyekben az adott dísz, illusztráció stb. előfordul. Így ez a kötet a XVII. századi kelet-magyarországi, erdélyi, lőcsei és kassai könyvdíszek és betűtípusok repertóriumára is egyben. A következő nyomdahelyeket tárgyalja: Lőcse, Kassa, Sárospatak, Debrecen, Várad, Gyulafehérvár, Preszáka, Kolozsvár, Keresd, Szeben, Brassó, Csíksomlyó és Szászsebes. A felsorolt tizenhárom nyomdahelyen azonban tizenkilenc nyomdával foglalkoztunk. Ennek oka, hogy a térségben akadnak olyan városok, ahol a század folyamán vagy egyszerre, vagy egymást követően több, egymástól független, önálló nyomda dolgozott, például Szebenben, Kolozsvárott vagy Kassán.

Korábbi kötetünkkel ellentétben, most néhány nyomda esetében átléptük az 1700-as időhatárt. Ez olyan esetekben látszott szükségesnek, amikor az 1700-as évek elején a nyomdában döntő változás állt be. Így M. Tótfalusi Kis Miklós működésének tárgyalását nem 1700-zal fejezzük be, hanem 1702-vel, a halálának évével. Az ortodox érseki nyomda utolsó kiadványa szintén 1702-ből való. A kolozsvári unitárius nyomda 1703-ban szűnt meg, a debreceni városi nyomda pedig szinte teljesen elpusztult 1705-ben.

Újra hangsúlyoznunk kell, hogy a kötetben csak azoknak a könyveknek a nyomdabetűit és könyvdíszjeit, illusztrációit mutathattuk be, amelyekből legalább egy példány vagy töredék fennmaradt. Ennyiben tehát nem beszélhetünk a nyomdai és grafikai anyag teljességéről, hiszen azok az egykori könyvek, amelyekből egyetlen példány sem maradt fenn, nemcsak a magyarországi könyvészet, hanem a sokszorosított grafika számára is elvesztek.

A Hungaria typographica-sorozat első tagja a legkorábbi (1473–1600) magyarországi nyomdák felszerelésének bemutatására vállalkozott. Azáltal, hogy most teljessé vált a XVII. századi hazai nyomdák betűinek és díszjeinek bemutatása, előttünk áll az a

gazdag betű-, könyvdísz- és grafikai anyag, amely a Magyarországon 1473 és 1700 között nyomtatott és ma még meglévő könyvekben található.

V. Ecsedy Judit

## PREFACE

This volume surveys the typography and decoration of seventeenth-century printed books in Hungary. As, however, in the course of the seventeenth century the number of books produced grew rapidly and the techniques of printing became richer, it was necessary to divide the material into two parts. The present volume 2 contains the type faces and decorations of printing presses in Eastern Hungary and Transylvania together with the printing workshops of two Upper Hungarian towns, those of Lócse (Levoča) and Kassa (Košice). (The first volume of the seventeenth century covering presses in Western Hungary and the major part of North [Upper] Hungary was already published [Budapest: Balassi Kiadó, 2010].) The present volume makes the repertory of seventeenth century Hungarian printing offices complete.

In order to obtain a clear impression of seventeenth-century typography, we had to examine every book published within the designated temporal and geographical confines: from the far-northern town Lócse to Debrecen and to Csíksomlyó, the easternmost printing site of the Transylvanian Principality.

The aim of the present volume is a complete record of the printing types, initials, decorations and illustrations found in these books, with the same methodology and categorisation as in the former volumes. In addition to text-related illustrations, we also cover decorative title-page borders, initials, tail-pieces, head-pieces as well as ornaments. That is to say, rather than assign a ranking order to the various graphic relics, we also examine the cruder and more modest decorations and figures—alongside cuttings and engravings of considerable artistic value.

The overall aim is to give a full impression of early Hungarian typography and printed graphics—within the aforementioned geographical confines but for the whole of the seventeenth century. The methods applied when processing the material were the same as those applied when processing material for the earlier period. What is different for this period, however, is the absence of previous surveys covering all aspects of the printed book appearing in the seventeenth century. Partial studies relating to particular printing presses have

been published in recent decades, but it was only Nicholas Kis (Miklós Tótfalusi Kis), the well-known Hungarian punch-cutter and printer whose typographical and graphical oeuvre has been compiled and published. However, even in his case the reproductions of the complete alphabets of the type faces used and created by him are missing from the monographs by György Haiman (*Nicholas Kis: A Hungarian Punch-cutter and Printer* [Budapest, 1983]). In general, literature has hardly dealt with wood-cut illustrations of the period, still widely used in Hungary, while other decorative elements of book-printing were wholly neglected.

We present, in this volume, a broad range of printed graphics in Hungary. By establishing alphabets, we were able to reconstruct the font types and ornaments used in the country's printing presses. A further aim is to give a comprehensive overview—and not only in the field of book decorations. All book decoration reproductions found in the present volume are in true scale, while in the Catalogue there are references to the books where a decoration or illustration is to be found. Thus, the volume also represents a repertory of book decorations and font types used in Eastern Hungary and Transylvania together with the two Upper Hungarian towns. It covers printing presses in the following places: Lócse (Levoča), Kassa (Košice), Sárospatak, Debrecen, Várada (Oradea), Gyulafehérvár (Alba Iulia), Preszáka (Presaca Ampoiului), Kolozsvár (Cluj-Napoca), Keresd (Criş), Szeben (Sibiu), Brassó (Braşov), Csíksomlyó (Şumuleu) és Szászsebes (Sebeş). However, in the thirteen above mentioned printing sites we had to deal with nineteen printing presses. In this geographical area there were towns—Szeben, Kolozsvár or Kassa—where not only one, but two or exceptionally three independent printing offices were active.

Unlike our previous volume, in this one there are some printing offices which surpass the date 1700. It was necessary in those cases when some important event influenced the activity of a printing press in the first years of the 1700s. Thus, for instance we did not finish examining the activity of Nicholas Kis with 1700, but with his 1702 death. Or in the case of the Orthodox archiepiscopal printing

press we followed its history until 1702, when its last printing was issued. Similarly, the Unitarian book press in Kolozsvár ceased in 1703, and almost the whole printing office of Debrecen perished during the fights in 1705.

It should be reiterated that the present volume only includes the printing types, decorations and illustrations of books that have been preserved in at least one copy—or in a fragment. In this sense, therefore, the printing and graphic material is not complete, since we know of books that have not

been preserved and the reproduced graphics of such books have also been lost for Hungarian bibliography.

The first volume of the series "Hungaria typographica" surveys the printing equipment of the earliest Hungarian printing offices (1473–1600). The present, second part of the seventeenth century volume overviews the rich typographical and graphic material to be found in books printed in Hungary between 1473 and 1700.

*Judit V. Ecsedy*

TIPOGRÁFIA ÉS GRAFIKA:  
A HAZAI NYOMDÁK FELSZERELÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI  
KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI, LŐCSEI ÉS KASSAI NYOMDÁK

*V. Ecsedy Judit*

THE UNIVERSITY OF CHICAGO  
DEPARTMENT OF CHEMISTRY

RESEARCH REPORT  
NO. 1000

BY  
J. H. GOLDSTEIN

AND  
M. L. HUGGINS

DEPARTMENT OF CHEMISTRY  
UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILLINOIS

1955

PRINTED IN THE UNITED STATES OF AMERICA

ALL RIGHTS RESERVED

NO. 1000

1955

UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILLINOIS

## I. A NYOMDÁK TERÜLETI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁSA

A bemutatott könyvnyomtató-műhelyek többsége Erdélyben vagy az erdélyi fejedelemséghez tartozó Partiumban és csak kisebb részben a királyi Magyarországon található. Már ezzel is utalunk arra a tényre, hogy Magyarország XVII. századi állapotát az országnak az előző században történt három részre szakadása határozta meg. A királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség között helyezkedett el a török hódoltság területe. A határok azonban nem voltak állandók, a század folyamán többször is változtak. Az erdélyi fejedelmek XVII. század eleji hadjáratai eredményeképpen például Kassa az erdélyi fejedelemséghez került, 1660-ban viszont a török kezére jutott a Partium legjelentősebb városa, Várad. Az egyes vidékek gazdasági és kulturális életét alapvetően meghatározta politikai hovatartozásuk.

Az erdélyi fejedelemségben több nagy múltú nyomda volt, amely a XVII. században is tovább élt, emellett újabbak is létesültek, közülük kettő fejedelmi alapításként. A hódoltság területén továbbra sem működött sajtó, a legközelebbi nyomda a debreceni volt.

A területi széttagoltság mellett továbbra is jellemző volt a vallási megosztottság. Bár az ellenreformáció már a század elejétől kezdve éreztette hatását, a katolikus vallás túlsúlya a hazai nyomdák felekezeti hovatartozásában eleinte még nem mutatkozott, sőt a tárgyalt földrajzi területen a protestáns nyomdák olyan erős túlsúlyban voltak, hogy mindössze a rövid életű kassai jezsuita műhely és a ferencesek csíksomlyói nyomdája képviselte a katolikus könyvnyomtatást. A mostani kötetünk körébe tartozó nyomdák többsége luthe-



1. A tárgyalt lőcsei, kassai, kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák

ránus vagy református volt, majd a század végén egy unitárius és egy ortodox nyomda is létesült.

Korszakunkban az itt tárgyalt nyomdák sorsát is befolyásoló történelmi, politikai események közül az első Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619–1620. évi hadjárata, amelynek során magával vitte előbb Kassára, majd Gyulafehérvárra a pozsonyi (átmenetileg Nagyszombatban dolgozó) érseki nyomdát. Második az az újabb török-tatár támadás, amely 1658-ban a fejedelmi székhelyet, Gyulafehérvárt pusztította el, majd két év múlva elfoglalta Váradot. A Wesselényi-féle Habsburg-ellenes főúri összeesküvés utóhatásaként megerősödött az ellenreformáció: II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia elűzte Sárospatakról a református kollégiumot és a nyomdát. Az újabb Habsburg-ellenes szabadságharcnak, a Thököly-felkelésnek Erdély is egyik színtere volt, ekkor szüntette be tevékenységét a keresdi nyomda. I. Apafi Mihály fejedelem hosszú, harmincéves uralkodása után 1690-ben megszűnt az önálló erdélyi fejedelemség. A század utolsó évtizedeiben a török elleni összpontosított támadások következtében sorra szabadultak fel a török által megszállt várak és területek, mindez azonban még nem jelentette azt, hogy a század végéig olyan gazdasági és létbiztonság is teremődött volna e helyeken, amely a nyomdák sorozatos megtelepedésére ösztönözte volna a nyomdász vállalkozókat. Sőt, néhány évvel később, a Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-ben, a kuruc-labanc harcokban pusztult el a debreceni városi nyomda és az odamenekített sárospataki fejedelmi nyomda is.

Indoklásra szorul, hogy miért került a mostani kötetbe a jelentős nyomdahelynek számító Kassa és az egyik legtermékenyebb, leggazdagabb felszerelésű lőcsei Brewer-nyomda. Minthogy a gazdag és hosszú életű lőcsei Brewer-nyomda tipográfiai és grafikai anyaga túllépte volna az előző kötet kereteit, mostani kötetünkben tárgyaljuk. Ugyanakkor

a lőcsei és a kassai nyomdák több ponton találkoznak egymással és az itt tárgyalt többi kelet-magyarországi vagy erdélyi műhellyel is.

A most tárgyalt nyomdahelyek között vannak olyan városok, amelyekben egymást követően több, egymástól független tipográfia működött. Így Kassán volt átmenetileg Bethlen Gábor erdélyi fejedelmi nyomdája, itt működött korábban a Fischer–Fest-féle műhely, majd később a Schultz- és a városi nyomda. Néhány évig pedig, amint már említettük, katolikus nyomdája is volt a városnak. Szébenben az 1660-as években átmenetileg három különálló nyomda is volt: az előző századból származó városi nyomdán kívül ide menekült Gyulafehérvárról a fejedelmi nyomda, és ugyancsak itt talált menedéket a Szenci Kertész Ábrahám által vezetett egykori váradi tipográfia. Míg Kolozsváron a XVII. század első felében csak a Heltai-nyomda dolgozott, addig a század végén már itt működött a református egyház országos nyomdája (amelynek vezetője 1693 és 1702 között M. Tótfalusi Kis Miklós volt) és a század végétől az unitáriusok nyomdája is. Gyulafehérváron sem csak az erdélyi fejedelmi nyomda működött, hanem rövid ideig Dobre pap, majd a század utolsó évtizedeiben az ortodox érsekség cirill betűs nyomdája is.

Míg az előzőkben olyan nyomdahelyeket említettünk, amelyekben egymást követően vagy egymással párhuzamosan több önálló műhely dolgozott hosszabb-rövidebb ideig, kötetünk négy olyan műhelyt tárgyal, amely többször költözött. Az erdélyi fejedelmi nyomda esetében a kényszerű helyváltogatások sora: Kassa–Gyulafehérvár–Szében–Kolozsvár. A Szenci Kertész Ábrahám vezette váradi nyomda útja: Várad–Kolozsvár–Szében–Kolozsvár–Keresd–Kolozsvár. Az ortodox nyomda helyváltogatásának okát nem tudjuk, de az alábbi helyeken fordult meg: Szászsebes–Gyulafehérvár–Szében–Gyulafehérvár.

## II. A HAZAI NYOMDÁK KÜLFÖLDI KAPCSOLATAI

Először nyomdáink külföldi kapcsolatait kell áttekintenünk, hogy jellemezhesük a most tárgyalt hazai nyomdák felszerelését és kideríthessük az eredetét. A magyarországi könyvnyomtatásnak már az 1520-as évektől voltak kapcsolatai Krakkóval, és ismeretes, hogy a legkorábbi magyar nyelvű nyomtatott szövegek ott jelentek meg. Korszakunkban elsősorban a szepességi városok érintkeztek sűrűn Krakkóval és más lengyelországi, illetve

sziléziai nyomdahelyekkel. A kapcsolatoknak két főbb iránya volt: egyrészt több lengyel és sziléziai származású nyomdász dolgozott magyarországi nyomdáknak, másrészt a nyomdai anyag beszerzési forrásaként is számottevő szerep jutott az itteni városoknak.

Korabeli feljegyzések bizonyítják, hogy a lőcsei Brewer-nyomda felszereléséhez szükséges eszközök nagyrészt lengyel földről érkeztek: erre utal-



2. Az 1531-es első, krakkói kiadásra visszanyúló lengyel változat címlapja (Krakkó, 1665, Stanislaw Bertutowic örökösei) és az 1600-as évek elején megjelent kolozsvári *Fortuna* címlapja

nak a harmincadhivatalok gyakori bejegyzései. Kezdő betűkészletének egy része feltételezhetően Lengyelországból származott, legvalószínűbben a Lőcséhez legközelebb eső nagy lengyel nyomdavárosból, Krakkóból. Amikor 1619 és 1622 között a Brewer-nyomda felszerelése folyt, Krakkóban sok helyről lehetett olcsóbb betűanyagot vásárolni. Az első lőcsei nyomdászlegény, akinek nevét ismerjük, Georg Springer, a sziléziai Liegnitzből (Legnicából) jött. A liegnitzi tipográfia ugyanis, amelynek vezetőjeként dolgozott, a harmincéves háború során megszűnt. Betűfém vásárlásáról szóló adatok a későbbi időkben, 1633-ból is vannak. A betűöntést általában nem nyomdászok végezték, hanem az arra szakosodott mesterek, közülük a lőcsei nyomdával kapcsolatban a Krakkóban dolgozó, de augsburgi származású Konrad Krämer. Közvetett lengyel kapcsolatra utal a lőcsei nyomda egyik kiadványa, a *Nagy Sándor história* címlapján lévő, királyt ábrázoló fametszet, ugyanis a fametszet alsó részén a lengyel és litván címer látható.<sup>1</sup> A későbbiekben, Samuel Brewer idejéből, Joannes Sagittarius felső-sziléziai származású nyomdászlegény és a másik

sziléziai legény, Christoph Pach nevét ismerjük 1674-ből.<sup>2</sup>

A gyulafehérvári fejedelmi nyomdában Jakob Effmurdttal új felszerelés jelent meg, és megélénkült a nyomda élete, amint azt a nyomdász Krakkóban tett sűrű látogatásai bizonyítják.<sup>3</sup> A nyomdai munkához szükséges anyagokat és felszereléseket jórészt Lengyelországból, mégpedig Krakkóból hozták (1633-ban papírt is). Effmurdt a nevét magyarul Lignicei Effmurdt Jakabnak írta, tehát ő is a sziléziai Liegnitzből (Legnicából) származhatott. Személyéről csak annyi állapítható meg, hogy mielőtt 1628-ban feltűnt volna neve a gyulafehérvári nyomtatványokon, 1621-ben Krakkóban dolgozott, bár nem önálló nyomdászként, hanem valószínűleg inkább mint könyvkötő. Amikor 1636-ban a fejedelmi nyomda szabályzata, a *Leges typographorum* készült,<sup>4</sup> akkor a nyomdászok között ott találjuk Paulus de Vitze Gedanensist, aki neve alapján minden bizonnyal a lengyelországi Dancából (Gdańskból) érkezett. Egyébként ő a szerzője egy 1621-ben megjelent dialógusnak, amely a könyvnyomtatást dicsőíti.

Betűöntésre a sárospataki nyomda felszerelése alkalmából és ezzel egyidejűleg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletének felújításakor is sor került. Sárospatakon 1639 augusztusa és 1640 áprilisa között öntötték ki a betűket. A betűöntő mester Boroszlóból vagy Danckából jött, és először Gyulafehérvárott dolgozott, majd onnan vitte a matricákat lepecsételt skatulyákban Sárospatakra. Az ismeretlen nevű betűöntő 1640 áprilisában halt meg a pestisjárványban: szerszámait a fejedelemre, I. Rákóczi Györgyre hagyta.

A Heltai-nyomda faktorát, Makai Nyiró János deákot a betűöntés megtanulása céljából a kolozsvári unitárius papság, a városi tanácsal egyetértve, 1615-ben külső országokba küldte. Miután mesterségét Bártfán és Sziléziában tökéletesítette, 1616-ban tért haza Prágából.<sup>5</sup> Nyomdászaink többsége minden bizonnyal végigjárta a szakmai tanuláshoz és tapasztalatszerzésnek ezt az útját, külföldre is eljutottak, de ritka esetben maradtak fenn útjukról feljegyzések.

Korábban valószínűnek tartották, hogy a Kolozsvárott létesült századvégi unitárius nyomdát Lengyelországból hozták. A nyomda kiadványainak többségén ugyanis 1697 és 1703 között Kmita

(Lengyel) Andrásné neve szerepel, aki vagyonos asszonyként menekült Lengyelországból, és telepedett le Kolozsvárott. Gulyás Pál<sup>6</sup> szintén elképzelhetőnek tartotta, hogy Kmita Andrásné onnan hozhatta magával a nyomdát mint férje után rászállt örökséget, Kolozsváron pedig felajánlotta műhelyét az éppen nyomda felállításán iparkodó unitáriusoknak. A a nyomdafelszerelés beszerzésével kapcsolatos, közelmúltban előkerült iratok azonban megcáfolták ezt a feltételezést, mert egyértelműen bizonyítják, hogy forrásuk Bécs volt.

A neves cseh pedagógus, J. A. Comenius, lengyelországi, lesznoi száműzetéséből jött Sárospatakra. Számára létfontosságú volt, hogy legyen egy nyomda, amellyel rendelkezhet. Lesznóban letelepedve, számos munkáját a helybeli Vetter-nyomda bocsájtotta ki. Comenius ragaszkodott ahhoz, hogy Patakon is nyomda álljon a rendelkezésére. Ennek köszönhető, hogy az évek óta készen álló, de használaton kívüli pataki nyomda 1650 végén munkába állhatott. A pataki tipográfia Comeniuszal együtt jött első mestere Georgius Renius volt. Ismeretlenül került Sárospatakra, legvalószínűbb, hogy éppen Lesznóról, Lengyelországból, a Vetter-nyomdából hozta magával Comenius. A Renius



3. a) Comenius eredeti jelvénye, amelyet Sárospatakról távozva magával vitt; b) Utánmetszett jelvény Sárospatakon, c) Szébenben 1722-ben használt jelvény; d) Brassóban 1677-ben használt jelvény; e) Tótfalusi 1698-ban, Telegdi Pap Sámuel pedig 1729-ben Kolozsvárott használt jelvénye; ezzel azonos a c) jelű, amely valószínűleg csak átmenetileg került Szébenbe

keze alól Patakon kikerült nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Renius ügyes és szakképzett mester lehetett. A pataki nyomdabetűk és -díszek forrását azonban másutt kell keresnünk, nem Reniusszal érkeztünk.

A század folyamán több német városból is jöttek nyomdászok Magyarországra. A lipcsei származású Rheda családnak két generációja is a debreceni városi nyomda vezetőjeként dolgozott a XVII. század első évtizedeiben. Korabeli források szólnak arról, hogy a Gyulafehérvárra érkezett külföldi nyomdászok Hamburgból jöttek vagy legalábbis Hamburgon át. A már említett nyomdai törvények alapján ők az 1636-ban itt dolgozó Matthias Elsholtz, Albertus Martin és Adam Has tipográfusok lehettek. Mindössze egy olyan nyomdásról tudunk, aki ezekben az időkben az osztrák örökös tartományokból érkezett, a korábban Linzben dolgozó Marcus Pistoriusról. A szebeni városi nyomda vezetőjeként dolgozó mester magát magyarul Linzi Pistorius Márknak nevezte.

Valószínűleg német területről származó nyomdai anyag a lőcsei Brewer-nyomdában jelent meg a század utolsó harmadában. Ennek forrásáról semmit sem tudunk, a németországi beszerzés látszik valószínűbbnek. Nem egyszeri vásárlásról van szó, hanem Samuel Brewer valószínűleg megállapodott egy ismeretlen (külföldi) betűöntővel, aki az egyes típusok elkészültével folyamatosan szállította az

anyagot. Nem tudni, hogy a nagy németországi betűöntődéknek mennyire volt azonos a kínálata ebben az időben; nyolc, ekkortájt beszerzett lőcsei fraktúrtípust mindenestre sikerült azonosítani a wittenbergi Zincke-féle betűöntőde típusaival.<sup>7</sup>

Lengyelország kapcsán már volt szó a századvégi kolozsvári unitárius nyomdáról. Az újabban előkerült korabeli számadások arról vallanak, hogy az új nyomdához való eszközöket Pancraz Lobinger bécsi betűöntőtől vásárolták. Az iratok részletesen felsorolják a vásárolt betűtípusokat és közlik a szállításuk módját is, Béctől Kolozsvárig. A szállítmány 1696 elején érkezett Kolozsvárra. Azt a korábbi kutatók is helyesen állapították meg, hogy a nyomda felállításának költségeit a lengyel származású Kmita Andrásné született Wilhelm Krisztina viselte.<sup>8</sup> A nyomdai ügyekben kiválóan tájékozott Tótfalusi Kis Miklós tehát jól tudta, hogy az unitáriusok Bécsből hozták a nyomdájukat.<sup>9</sup>

Ugyaninnen, a bécsi Lobingertől rendelte meg a szebeni városi tanács is azokat az eszközöket és betűket, amelyekkel a tipográfia régi állományát fel akarták frissíteni. Ez valamivel korábban történt, mint az unitárius nyomda felszerelése, mert Pancraz Lobinger már 1693. augusztus 19-én átnyújtott a városi tanácsnak egy költségvetés-tervezetet.<sup>10</sup> Ugyancsak Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy a szebeni nyomda új betűi a városban pusztító 1697.



4. A leideni Elzevierék NON SOLUS feliratú jelvényének utánmetszései magyarországi nyomdák kiadványain:  
a) Várad, Szeben, Kolozsvár; b) Sárospatak; c) Debrecen; d) Lőcse

februári tűzvészben megolvadtak és használhatatlanná váltak. Minden bizonnyal arról a betűfelszerelésről lehetett szó, amelyet Pancraz Lobinger bécsi betűöntő szállított a városnak.<sup>11</sup> A Bécsben rendelt, a korabeli ízlésnek megfelelő modern típusok a tűzvész miatt csak kevés, 1694 és 1696 között nyomtatott szebeni nyomtatványban azonosíthatók. A szebeni városi tanács ezt követően bízta meg Tótfalusit új betűk öntésével.

Bécs tehát, mint jelentős nyomdai központ és közelségénél fogva is, továbbra is jelentős szerepet játszott, még az erdélyi protestáns nyomdák nyomdabetűvel való ellátásában is.

Érdekesség, hogy egy svéd származású nyomdász is dolgozott Magyarországon: Eric Ericson, a kassai nyomda vezetője.<sup>12</sup>

Az Erdélyben megjelent cirill nyelvű kiadványok nyomdászai Havasalföldről jöttek, általában nagy műveltségű szerzetes nyomdászok voltak. Korábban govorai, snagovi és bukaresti nyomdákban dolgoztak, majd részt vettek a fejedelmi nyomda román nyelvű, cirill betűs kiadványainak készítésében, és később az Erdély több városában megforduló ortodox érseki nyomda munkájában.

A legnagyobb hatása kelet-magyarországi és erdélyi nyomdáinkra a korabeli hollandiai nyomdászatnak volt. A XVII. században élen járó, hírneves kiadóknak és nyomdáknak otthont adó németalföldi protestáns városok állandó célállomásai voltak nemcsak az erdélyi peregrináló diákoknak, hanem a tipográfia művészetét tanulni szándékozók számára is. 1667-ben Frank Ádám, az egykori szász unitárius püspök fia, aki nemcsak a kolozsvári, hanem az amszterdami nyomdai viszonyokban is tájékozott volt, Amszterdamból írt a kolozsvári Heltai-nyomda ügyében. Valószínűleg Frank előtt néhány évvel járt Hollandiában és Angliában is Udvarhelyi Mihály tipográfus, akinek németalföldi és angliai tanulmányútja 1663 decemberétől legalább két évig tartott. Bethlen Miklós és Tsernátoni Pál társaságában, saját költségén utazott ki, és amint Bornemisza Anna fejedelemsasszonynak írja, „laktam kegyelmes asszonyom nagy királyok, fejedelmek s híres neves Académiák Typographiájában, de mindenütt szép hírem, nevem volt, mert ott tudták a Typographiának mi voltát...”. Az említett akadémiák közül a leidenit és az oxfordit, illetve tipográfiájukat biztosra vehetjük.<sup>13</sup> Hazatérve, Udvarhelyi egy ideig Szenci Kertész Ábrahám mellett dolgozott, majd a nyomdáját vezette, mindaddig, amíg az Szebenben volt.

A kolozsvári református egyház 1674 körül egy Gávai Mihály nevű diákot is kiküldött Hollandiá-

ba, hogy a könyvnyomtatást és betűmetszést kitanulja. Gávai 1675–1676-ban Amszterdamban és Londonban tanult betűmetszést: meglehet, hogy már őt is a Biblia tervezett új kiadásával kapcsolatban küldték ki. Erről Tótfalusi tudósít, aki szerint hiábavaló volt Gávait kiküldeni, mert nem lett belőle jó metsző, bár ugyanattól a mestertől tanult másfél évig, mint ő<sup>14</sup> – tehát a Blaeu-műhelyben, feltehetően Dirk Voskens keze alatt. Gávai könyvnyomtató tevékenységének semmi nyoma, annyit tudni róla, hogy 1676 decemberében Londonban tartózkodott és magyar nyomdásznak vallotta magát. Azt sem tudni, hogy utána hazatért-e.

Kolozsvárhoz hasonlóan a debreceni tanács is fontosnak tartotta, hogy képzett nyomdász vezesse a városi tipográfiát, és tudását Németalföldön sajátítsa el. Ezért küldték ki Töltési Istvánt Hollandiába, hogy a tipográfia művészetét és lehetőleg a betűmetszést is tanulja ki. Az ő kinti tartózkodása részben egybeesett Tótfalusi Kis Miklós amszterdami éveivel. Tótfalusi ugyan nem sokra tartotta Töltési betűmetszői tudományát,<sup>15</sup> aki pedig nyomdászként kiváló színvonalon dolgozott, amint az debreceni nyomtatványaiából megítélhető.

Ezeknek a németalföldi nyomdákban tapasztalatot és szakmai tudást szerzett tipográfusoknak sorában alkotott kiemelkedőt Tótfalusi Kis Miklós, akinek holland ízlésű, egységes stílusú betűhagyatéka sokáig nyomon követhető a kolozsvári nyomtatványokon.

A hazai nyomdászok hollandiai tapasztalatai itt-hon kinyomtatott könyveikben is jól látható. Legszembetűnőbb a németalföldi nyomdászjelvények alkalmazása saját kiadványaikon, amelyek közül is leggyakrabban az Elzevierenek jelvényeit láthatjuk viszont itteni mestereink munkáin. Bár sem a váradai sem a pataki nyomda felszerelésének hollandiai eredetéről nincs korabeli írásos bizonyítékunk, alkalmazott könyvdíszek a sajátos hollandiai stílushoz állnak legközelebb. Különösen vonatkozik ez a váradai nyomda Szenci Kertész Ábrahám által 1649 és 1652 között beszerzett új betűtípusaira, amelyek hollandiai vásárlást valószínűsítenek, de erre lehet következtetni a nyomdász ekkoriban tett külföldi útjaiból is. A korabeli forrásokból pontosan tudjuk, hogy Rosnyai János, mint a debreceni nyomda vezetője, Amszterdamból vásárolt új betűsorozatokat és nyomdai cífrákat 1677-ben.<sup>16</sup> Az új betűk és nyomdai cífrák az 1678. esztendő első felében érkezhettek meg a városi tipográfiába. A Hollandiából beszerzett új nyomdai felszerelés 14 betűsorozatból<sup>17</sup> és 12 nyomdai cífrából állt.<sup>18</sup> Könyvdísz az újonnan vásárolt felszerelésben nem volt.

## III. A HAZAI NYOMDÁK EGYMÁSSAL VALÓ KAPCSOLATAI

A most tárgyalt nyomdák között szinte nincs olyan, amely valamilyen módon ne függne össze egyik-másik műhellyel: vagy a felszerelés eredete, vagy a tulajdonos és a nyomdász személye, esetleg a beszerzési forrás révén.

Hosszan tartó hatása volt az erdélyi nyomdászatra annak az eseménynek, hogy Bethlen Gábor Nagyszombatból előbb Kassára, majd Gyulafehérvárra szállította az egykori katolikus érseki nyomdát. Nemcsak azt jelentette, hogy a korábban Pozsonyban és Nagyszombatban használt nyomda felszerelése Erdélybe került, hanem azt is, hogy egymás után bukkantak fel Gyulafehérváron olyan régen elveszettnek hitt díszek, amelyek az egykori Telegdi-nyomdából származtak. Több ilyen régi iniciálét használtak fel a gyulafehérvári Öreg Gradual nyomtatásához, de egy régi nagyszombati iniciálé még a kolozsvári református országos nyomda készletébe is belekeveredett.<sup>19</sup>

Kassán az első tartós nyomda megalapítása Johann Fischer nevéhez fűződik, ez a XVII. század első új hazai nyomdaalapítása. A Fischer-nyomda alapját az a felszerelés vetette meg, amelyet a tulajdonos apósától, a bártfai Jakob Klösstől kapott. Fischer a jelek szerint az egykori Bornemisza-Mantskovit-műhely betűiből kapott, valamint Klöss sajátjaiból is. Ugyancsak Fischerhez, majd utódához, Johann Festhez került a bártfai Gutgesell-nyomda egy része is, de úgy látszik, a betűk nem, csak a könyvdíszek. Az 1622-ben, pestisben elhunyt Fest halála után néhány év elteltével tipográfiaja, két részre osztva, részben a kassai utódhoz, Daniel Schultzhhoz, részben a nyomdáját ekkortájt alapító Lorenz Brewerhez került.

Az új kassai nyomdász, Daniel Schultz 1623-ban kezdte meg itteni tevékenységét. Előzőleg néhány évig Lőcsén dolgozott. A saját felszerelését hozta át Kassára, majd hozzájutott elődjének, Festnek némi nyomdai anyagához is.

Időközben Kassán dolgozott az erdélyi fejedelmi nyomda is, a kétféle tipográfia azonban egymástól teljesen független volt. A fejedelmi nyomda 1622 végén átköltözött végleges helyére, Gyulafehérvárra.

Schultz távoztával néhány év múltán Lőcsén a Brewer család alapított tartós nyomdai vállalkozást. Az 1625-ben kezdő tipográfia a kassai Fischer nyomdász némi felszerelése is bekerült, nagyobb része azonban új beszerzés volt. A rendkívül termékeny nyomda 1633-ban új betűket is öntetett, ugyanezzel az alkalommal öntöttek betűket a gyulafehérvári fejedelmi nyomda és a még

csak felszerelés alatt álló sárospataki műhely számára is. Így történhetett, hogy néhány betűtípus ebben a három tipográfiában egyszerre jelent meg és teljesen azonos.

A törökök terjeszkedése és hadjáratai során a gyulafehérvári fejedelmi nyomda Szebenbe menekült, és ott dolgozott tovább. Ugyanide menekült a váradi református egyház nyomdája is, Szenci Kertész Ábrahám vezetésével. Itt még külön, egymástól függetlenül dogozott a két tipográfia, de 1669-ben már mindkettő Kolozsvárott volt. Az egykori váradi nyomda egyik kiadványa Szebenben még munkában volt a költözéskor, befejezésére azonban már Kolozsvárott került sor. Bár igyekeztek a kétféle készletet külön tartani, némi keveredés már megindult. 1673-ban Apafi fejedelem rendelete egyesítette a két nyomdát Kolozsvárott, ahol egyébként a Heltai-nyomda akkor már több mint tíz éve nem adott életjelt magáról, bár maradványai még megvoltak.

A kolozsvári református egyház így létrehozott nyomdáját az első tizennégy évben Veresegyházi Szentyel Mihály vezette. Bár neve 1668 előtt nyomdászként nem fordul elő, meglehet, hogy Patakról jött, és talán az ottani fejedelmi nyomdában dolgozott Rosnyai János mellett. Veresegyházi Szentyel és Rosnyai ismeretsége régebbi keletűnek látszik. Amikor ugyanis Báthori Zsófia kiűzte Patakról a református kollégiumot és a nyomdát is menekíteni kellett, akkor Rosnyai – bár a debreceniek is hívták – ebbe az újonnan életre hívott kolozsvári nyomdába ment, Veresegyházi Szentyel Mihály mellé. Egy Patakon megkezdett nyomtatványát is itt, Kolozsvárott fejezte be.

Rosnyai azonban Kolozsvárra nem vitte magával a pataki nyomda felszerelését, hanem Debrecenben, a városházán helyezte biztonságba. Amikor a debreceni Karancsi György nyomdász meghalt, Rosnyai elfogadta a debreceniek hívását, és elvállalta a nyomda vezetését. Az újabb kutatások alapján elképzelhető, hogy az alatt a két év alatt, amíg a sárospataki nyomda szünetelt (1663–1664) – mert Bocskai István egyik zempléni birtokára menekítették a nyomdát, félve attól, hogy a jezsuiták kezére kerül –, Rosnyai János fejedelmi nyomdász a debreceni nyomdában dolgozott. Amikor Karancsi halála után Rosnyai Debrecenbe költözött, néhány kolozsvári könyvdísz is Debrecenbe kerülhetett, egy sárospataki iniciálé az egyik debreceni nyomtatványban is felfedezhető. A kolozsvári református nyomda egy fametszetes, Szent Dávidot ábrázoló címlapkerete felbukkant később Deb-



5. A Sámson és az oroszlán küzdelmét ábrázoló címlapkeret eredetileg kolozsvári fametszet (1571) volt, amely később, 1611-ben átkerült a debreceni nyomdába (erősen kicsinyített képek, eredeti méretük 55×160 mm)

recenben, ahol Szent Dávid zsoltárainak debreceni kiadásaihoz használták fel három ízben (1697, 1699, 1703). Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári munkássága idején pedig a debreceniek kisalakú énekeskönyvük nyomtatásához kérték kölcsön Tótfalusi kottáit. Ez azonban csak egyszeri alkalom volt, a kottákat továbbra is Tótfalusi használta Kolozsvárott.

Érdekes epizódja a kolozsvári nyomdászatnak, hogy 1684-ben a református egyház nyomdájának egy részét – nagyrészt a váradi eredetűt, amellyel Szenci Kertész Ábrahám dolgozott valamikor – átszállították a keresdi várkastélyba. Itt Bethlen Elek működtetett nyomdát néhány évig a kolozsvári felszerelés egy részével, majd az 1690-es években visszaszállították a felszerelést Kolozsvárra.

Azért, hogy a kolozsvári nyomda addig is működőképes maradjon, az ott maradt felszereléshez hozzátették a nagy múltú Heltai-műhely maradványait: néhány betűtípust, jellegzetes díszeket. A Heltai-nyomda egyébként 1661 óta nem adott hírt magáról, de már korábban is nagyobb szünetek voltak a működésében. Érdekes, hogy Werbőczy törvénykönyvének új kiadására sem Kolozsvárott, hanem Debrecenben került sor, viszont kölcsönkérték a Heltai-nyomda jellegzetes, Sámson és az oroszlánt ábrázoló fametszetes keretét – amely a legkorábbi magyar kiadást díszítette 1571-ben –, és ezzel a kissé sérült kerettel jelent meg Debrecenben 1611-ben a jogi kézikönyv.

Kolozsvárral és a Heltai-nyomdával kapcsolatos egy másik különleges nyomtatvány, amelynek egyik felét Kassán Johann Fest nyomtatta, de mint-hogy időközben meghalt, a könyv szerzője, Vásárhelyi Gergely jezsuita viszont Kolozsvárott volt, az (unitárius) Heltai-nyomdában fejezték be a katolikus prédikációs könyvet.

Azok a jellegzetes Heltai-féle fametszetes díszek, amelyek az 1680-as években a kolozsvári református egyház tipográfiájába bekerültek, még Tótfalusi Kis Miklós idejében is használatban voltak. A kolozsvári református egyház nyomdájába beleolvadt Szenci Kertész-féle, eredetileg váradi műhely betűi és díszei is sokáig jelen voltak a kolozsvári nyomtatványokban. A gyulafehérvári fejedelmi nyomdából viszont egy dísz sem élte túl a fejedelmi székhely 1658-as szétválását.

Ismeretes, hogy Tótfalusi Kis Miklós munkássága, saját metszésű betűi milyen hosszan tartó hatással voltak a kolozsvári nyomdászatra. De nemcsak a kolozsvárra, mert amikor Szebenben a tűzvészben a Bécsből újonnan beszerzett nyomtatóbetűk nagy része használhatatlanná vált, a város Tótfalusit bízta meg új betűk készítésével. 1697-től kezdve még évtizedekig a kolozsvári mester betűit használták a szebeni nyomtatványokon is.

Nem meglepő, hogy a lőcsei, kassai, kelet-magyarországi és erdélyi nyomdáknak alig volt kapcsolata a pozsonyi vagy nagyszombati katolikus tipográfiákkal. Amikor azonban Kájoni János Csík-somlyón 1675-ben megalapította a ferences nyomdát, saját kapcsolatai és ottani tanulmányai révén is bizonyára elsősorban Nagyszombat felé tájékozódott. Nagyfokú hasonlóság tapasztalható az új csík-somlyói nyomda betűtípusai és az akkortájt új betűkkel bővített nagyszombati akadémia felszerelése között. Természetesen itt a közös beszerzési forrással is számolni lehet.

A nyomdák felszerelése nagy érték volt, különösen a betűkészlet. Az előbbiekkal talán sikerült érzékeltetni, hogy a nyomdakészletek helye és tulajdonosa ugyan időnként változott, de mindig számon és nagy becsben tartották őket, és amikor kellett, menekítették.

## IV. A KÖNYVDÍSZÍTÉS ÉS TIPOGRÁFIA NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A most bemutatott, területi határain belül teljese- nek tekinthető grafikai anyag azt mutatja, hogy jóllehet a XVII. századot hazai viszonylatban általánosságban a barokk művészettel társítjuk, az itt összeállított grafikai anyag jelentős része még a késő reneszánsz jegyeit viseli magán. Különösen jól érzékelhető ez mostani kötetünkben, amelyben túlnyomó többségben vannak képviselve a protestáns nyomdák. Ezek felszerelését áttekintve fogalmat alkothatunk a XVII. század protestáns könyvművészetéről.

A lőcsei Brewer- és a kolozsvári Heltai-nyomdának rendkívül gazdag fametszetes díszkészlete volt, jóllehet az utóbbiból a XVII. században már kevesebbet ismerünk. Összeállításunkban jól látható, hogy még az újabb díszekkel és iniciálékkal felszerelt nyomdák is évtizedekig használták azokat a könyvdíszeket, amelyek különféle forrásokból kerültek tipográfiai felszerelésükbe. Még az egyedibb fametszeteknél is, ha az ábrázolás valamilyen szinten összefüggésbe hozható volt a könyv témájával, a legváltozatosabb művekhez használták fel. Nem érezték szükségét, hogy a régebbi, de még jól használható dúcokat félretegyék. Nem tagadva, hogy voltak bizonyos szempontok szerint vásárolt vagy összeválogatott könyvdíszek és fametszetes illusztrációk, a díszek felhasználásában, azaz a könyvek díszítésének gyakorlatában volt valami véletlen- vagy alkalmoszerű: azzal nyomtattak, ami a nyomda felszerelésében megtalálható és felhasználható volt. A fametszetű dúcok hosszabb életűek és főleg jóval sokoldalúbban felhasználhatók voltak, mint a rézmetszetek. Nem véletlen, hogy az új stílusirány inkább az aktuálisnak szánt rézmetszeteknél érhető tetten.

Betűtípusait tekintve a legkiválóbb felszerelése a többségében saját metszésű betűket használó M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyének volt. Kiemelkedő színvonalú egyik elődjének, a váradi Szenci Kertész Ábrahámnak valószínűleg németalföldi eredetű betű- és díszkészlete. Takarékos díszítésű, de kiváló tipográfiájú könyvek jelentek meg Sárospatakon, a Rákócziak által alapított fejedelmi nyomdában, a század utolsó évtizedeiben, Rosnyai János és Töltési István nyomdászok idejében a debreceni városi nyomdában, vagy a váradi tipográfiában, valamint a könyvdíszek, fametszetes illusztrációk és betűk összhangját megvalósító lőcsei Brewer-nyomdában. A barokk korszak könyveit szaporította a Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári sajtója alól kikerült könyvek sora is. Éppen e gondos kiállítású könyveket közreadó

– nagyszombati, lőcsei, pozsonyi, váradi, pataki, a század végén kolozsvári, debreceni – nyomdák voltak Magyarországon a legtermékenyebbek, ezért barokk kori nyomdászatunk árnyaltabb értékelést is megérdemel.

A folyamatos vásárlásoknak köszönhetően korszerű és gazdag felszereléssel bírt a lőcsei Brewer-nyomda. A század legvégén felújított szebeni és az újonnan felállított kolozsvári unitárius tipográfia betűkészlete is új vásárlásból származott.

Hiteles adatunk van arról, hogy 1681-ben Szebenben sem rézmetsző, sem fametsző nem működött. Jacob Schnitzler profetikus *Comet-Stern Predigtjében*<sup>20</sup> írja, hogy szerette volna az üstökös képét is bemutatni, de a környéken nincs se fametsző, se rézmetsző. Úgy látszik azonban, hogy mire a szász törvénykönyvhöz (Szeben, 1684) szükség volt a fametszetű címlapkeret átfaragására, addigra már volt fametsző a szász városban. Már 1682-ben feltűnnek új fametszetek: egy üstökös és égi jelek. Ugyanakkor néhány évvel később a közeli Brassóban olyan fametsző dolgozott – ha feltételezzük, hogy a képsorozat ugyanott készült, ahol a nyomtatás –, aki Comenius *Orbis pictus*ának 154 képét fába tudta metszeni. Brassóban más jele is van egy helybeli metsző tevékenységének: azokra az ívrét méretű széles, dekoratív virágos keretekre gondoltunk, amelyek több alkalmi nyomtatványt is díszítettek ezekben az években.<sup>21</sup>

A most tárgyalt nyomdák kiadványaiban sokkal változatosabb témájú illusztrációk találhatók, mint az előző, jórészt katolikus nyomdákat tárgyaló kötetben. Ennek oka, hogy ott az illusztrációk nagy részét szentek életét ábrázoló sorozatok, Szűz Mária-ábrázolások és evangéliumi képsorozatok tették ki. Most viszont a legtöbb tagból álló illusztrációsorozat a Sárospatakra professzornak meghívott és számos tankönyv szerzőjeként számon tartott Jan Amos Comenius *Orbis pictus*ának képsorozata. A kötetet legkorábban a sárospataki nyomdában adták ki, bár csak néhány illusztrált lapjának próbanyomata készült el – és maradt fenn – szerencsés körülményeknek köszönhetően. A következő hazai kiadások Brassóban készültek (1675), majd ezt követte a két lőcsei (1685). A teljes képsorozat, amely a világ teremtésétől az emberi foglalatosságok bemutatásáig tart, 153, illetve 154 fametszetből állt. A XVII. századi hazai kiadások mindegyike fametszetes illusztráció.

A kolozsvári Heltai-nyomda XVII. század eleji, egyetlen csonka példányban fennmaradt csíziója előző századi hazai és európai hagyományokra

nyúlik vissza. Ez az egyetlen olyan csíziónk a századból, amelynek dobóablái is megmaradtak, igaz, kissé csonkán. A dobóablákban elhelyezett állatábrázolások sorozata szintén nem teljes, de nagyon szemléletes. Megjegyzendő, hogy a kör alakba foglalt állatábrázolások valamivel épebb állapotban – de más metszésben – még a bártfai nyomdából maradtak fenn, és előző kötetünkben közöltük is őket. Magyarországon valószínűleg a krakkói kiadások voltak ismertek, amelyek közül némelyik *Fortuna*-kiadás XVII. századi képei szinte teljesen megegyeznek a Heltai-nyomdában lévőekkel.

Az egyik legkedveltebb díszítési mód továbbra is a fejlécek és záródíszek alkalmazása volt. Különösen gazdag a választéka a záródíszeknek, kezd-

ve a reneszánsz olaszorsótól a naturális virágábrázolásig vagy a kalligrafikus díszekig. A kötetünkben található fejlécek és záródíszek mindegyike fametszet-technikával készült. A könyvekben, de a címlapon is a legkedveltebb díszítési mód a nyomdai cifrákból összeállított fejléc és címlapkeret. Kötetünkben minden korábbinál nagyobb bőségben és változatosságban találjuk a nyomdai cifrákat, ezeket az apró dekoratív elemeket, amelyek dísszé rendezése a nyomdász leleményességén múlott. A most tárgyalt hazai nyomdák összesen 294 különféle cifrát használtak.<sup>22</sup> Különösen szép példáit találni a csipkeszerű címlapkereteknek Sárospatakon, illetve az egyébként szerény eszközökkel dolgozó csíksomlyói ferences nyomdában.

## V. A NYOMDAFELSZERELÉSEK UTÓÉLETE

A több tucat XVII. századi magyarországi és erdélyi nyomdából mindössze egyetlen eredeti fa kézisajtó maradt fenn napjainkig, a Kájoni János alapította csíksomlyói ferences nyomda sajtója, XVIII. században felújított formájában. Ez a ma már több mint háromszázhatvan éves kézisajtó jelenleg tartós kölcsönzésen Csíkszeredán van, a Csíki Székely Múzeum kiállításán.<sup>23</sup>

A budai Landerer-műhely *Fortuna* című sorsvető könyve 1743 és 1849 között megjelent hat kiadásának mindegyikében megtalálható egy metszet, amely a kilencedik, a frígiai Szibillát ábrázolja. A nő kezében tartott könyvön az 1656-os évszám olvasható, tehát igen valószínű, hogy a metszet egy mára elveszett, 1656-os *Fortuna*-kiadáshoz készült. Ebből az évből jelenleg nem tudunk más *Fortuna*-kiadásról, de nagy valószínűséggel volt ilyen.<sup>24</sup> Hasonló, de nem azonos Szibilla-ábrázolást a Heltai-nyomdából ismerünk,<sup>25</sup> de az 1600-as évek elején Kolozsvárott kiadott sorsvető könyv frígiai Szibillája nem ilyen, hanem évszámmal ellátott könyvet tart a kezében. Külön érdekesség, hogy máig fennmaradt egy ugyanilyen Szibillát ábrázoló fadúc. A Landerer-nyomda XVIII–XIX. századi kiadványain látható Szibilla akár erről a dúcról is készülhetett.<sup>26</sup>

Tótfalusi Kis Miklós gazdag nyomdai hagyatéka Kolozsvárott sokáig nyomon követhető. A kolozsvári református kollégiumi nyomdában még a XIX. század elején is jelentek meg olyan nyomtatványok, amelyek szerint a kollégiumi nyomda betűanyagának még ekkor is a Tótfalusi-féle örökség volt az alapja. Sőt, Tótfalusi betűi<sup>27</sup> és az általa

használt fametszetes dúcok többségének lenyomatái is megtalálhatók a kolozsvári református kollégium 1805-ös inventáriumában.<sup>28</sup> Ismeretes, hogy Tótfalusi az elődei által Kolozsvárott talált díszeket és iniciálékat használta a nyomtatványjaiban. Ezek egy része szerepel az említett inventáriumban. Mára a kollégiumi műhely felszereléséből csupán azok a fára metszett iniciálék, címlap- és záródíszek, fejlécek maradtak fenn, amelyeket anyaguk miatt nem lehetett értékesíteni. E több évszázados nyomdatörténeti relikviákat ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi.<sup>29</sup> Közöttük három olyan címlapdísz, három záródísz és két olyan iniciálésorozat található, amelyet Tótfalusi Kis Miklós officinája is használt. Egy részük még régebbi: például az Elzevier család jelvényét ábrázoló metszet eredetileg Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájából származik, vagyis akkor már majdnem háromszázötven éves volt.<sup>30</sup> Azok a rézötvetet matricák viszont, amelyeket ma Misztótfalun (Tăuții de Jos, Románia) a Tótfalusi Múzeum őríz, a betűművész lipcsei betűhagyatékából származnak, itthon sohasem voltak használatban.

### Jegyzetek

1 PAVERCSIK II., 375–376.

2 *Uo.*, 389.

3 V. ECSÉDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636), *OSZK Évkönyv*, 1974/1975, 356.

4 *Uo.*, 363.

5 TÓTH Kálmán, Könyvnyomtató Makai Nyiró János deák, in *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik év-*



6. kép A frigiai Szibilla (Sybilla Phrygia): a kezében tartott könyvön az 1656-os évszám olvasható (Buda, Landerer, 1743) és ugyanezt a Szibillát ábrázoló, ismeretlen nyomdából származó fa nyomódúc

- fordulójára, Kolozsvár–Bukarest, 1957, 587–606; és HERPEI János, A XVI–XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége, *MKsz*, 1963, 171–172.
- 6 GULYÁS 181–183.
- 7 PAVERCSIK II., 381.
- 8 Közzétette PERGER Péter, A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés, in *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2003, 289–304.
- 9 *Mentség*, 77–78.
- 10 Anton MAYER, *Wiens Buchdruckergeschichte, 1482–1882*, I., Wien, 1883, 340.
- 11 Judit VIZKELETY-ECSEDY, Wien und Ungarn – Typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert, *Gutenberg Jahrbuch*, 2006, 304.
- 12 GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona, Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből, *OSZK Évkönyv*, 1981, 361.
- 13 V. ECSEDY Judit, Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690, I., *MKsz*, 2005, 295–296.
- 14 *Mentség*, 228, 241, 285.
- 15 *Uo.*, 228.
- 16 RMNy, 1220-ban tűntek fel először az új betűk és díszek.
- 17 Lásd Katalógus, IX/15A–IX/28K. betű.
- 18 Lásd Katalógus, VIII/34–45. cifra.
- 19 Lásd erről részletesen az Erdélyi fejedelmi nyomda és a Református egyház országos nyomda című fejezetet kötetünkben.
- 20 RMK II 1494.
- 21 Például RMK II 1675c, RMK II 1395a, RMK II 1632c (négyzögletes keretben) és RMK II 1707d (ovális keretben).
- 22 A nyomdai cifrák összeállítását lásd a 339–343. lapokon.
- 23 A *csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*, kiáll. kat., Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2007, összeáll. és a kiállítást rendezte MUCKENHAUPT Erzsébet. Csíkszereda, 2007, 7, 15. – A csíksomlyói kéziszajtó állandó őrzési helye Kolozsvár, Történelmi Múzeum.
- 24 RMNy 2689.
- 25 Lásd Heltai-nyomda, Katalógus, I/32.
- 26 A dúc lelőhelye Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár.
- 27 Részletes felsorolásukat lásd HAIMAN, Nicholas Kis, 438–439.
- 28 A' Kolozsvári Nemes Reform. Kollegyom' Typographyja Inventariuma, 1805, Kolozsvár, Állami Levéltár.
- 29 SIROS Gábor, Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknak, *MKsz*, 1987, 88–101. Lelőhelyükről a szerző a következőket jegyzi meg: „Az értékes régi klisék a volt Kolozsvári Református kollégium könyvtárának anyagával együtt kerültek az Akadémiai Könyvtár őrzésébe. Maria Ursutiu könyvtárosnő hívta fel rájuk a figyelmemet, szívességét ezúton is hálásan köszönöm. A kliséket az 1805-ös Inventáriumban látható lenyomatok alapján Soltész Zoltánné azonosította és rendezte” (98).
- 30 Lásd kötetünkben Szenci Kertész Ábrahám nyomdájá, Katalógus, III/3. jelvény.



A faint line of text, likely a title or a caption, positioned horizontally between the two illustrations.

Main body of very faint, illegible text, appearing as a dense block of characters across the middle and lower sections of the page.

A final line of faint text at the bottom of the page, possibly a footer or a concluding sentence.

TIPOGRÁFIA ÉS KÖNYVDÍSZÍTÉS  
A XVII. SZÁZADI NYOMDÁKBAN

KELET-MAGYARORSZÁG, ERDÉLY, LŐCSE ÉS KASSA

THEORY OF THE  
ELECTRIC CIRCUIT

BY  
DR. CARL F. CULBERTSON

The text of this page is extremely faint and illegible. It appears to be a technical or theoretical discussion, possibly covering topics related to the title 'THEORY OF THE ELECTRIC CIRCUIT'. The content is too light to transcribe accurately.

## 1. A SCHULTZ-NYOMDA LŐCSÉN (1617–1622)

*Pavercsik Ilona*

1617-ben Daniel Schultz a második lőcsei nyomdát alapította meg és működtette hat éven keresztül. Bártfai születésű volt, mint azt egy nyomtatványa impresszumában elárulta,<sup>1</sup> ezért a könyvnyomtatás mesterségét a lengyel határ közelében fekvő Bártfa város nyomdájában kellett elsajátítania, és ott is dolgozott Jakob Klöss nyomdájában. Amikor Klöss egyéves lőcsei működése, 1614 után – feltehetően betegsége miatt – visszament Bártfára,<sup>2</sup> logikusan vetődhetett fel, hogy helyébe a szepességi városban a fiatalabb Daniel Schultz lépjen. (Bártfán ezt nyilvánvalóan nem tehetette meg később sem, hiszen a nyomdász ottani öröksége fiára, ifjabb Jakob Klössre várt.)

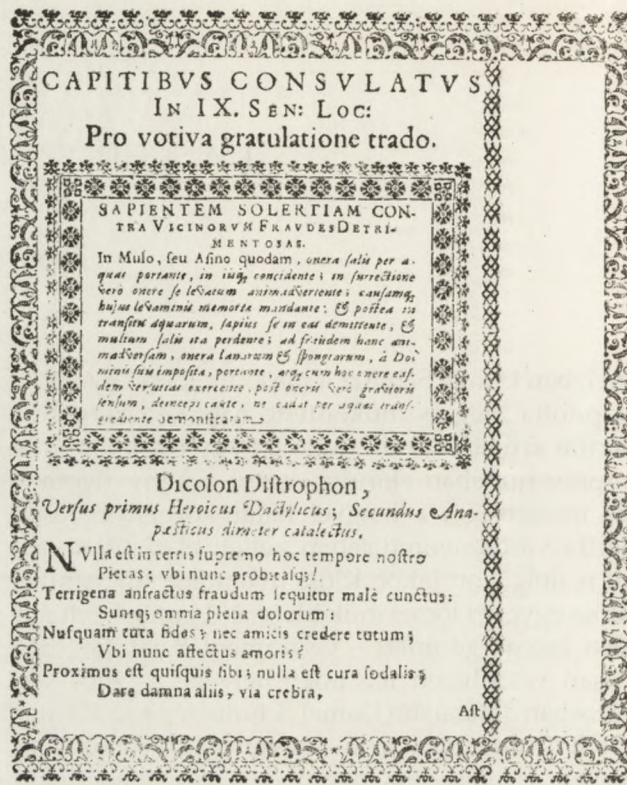
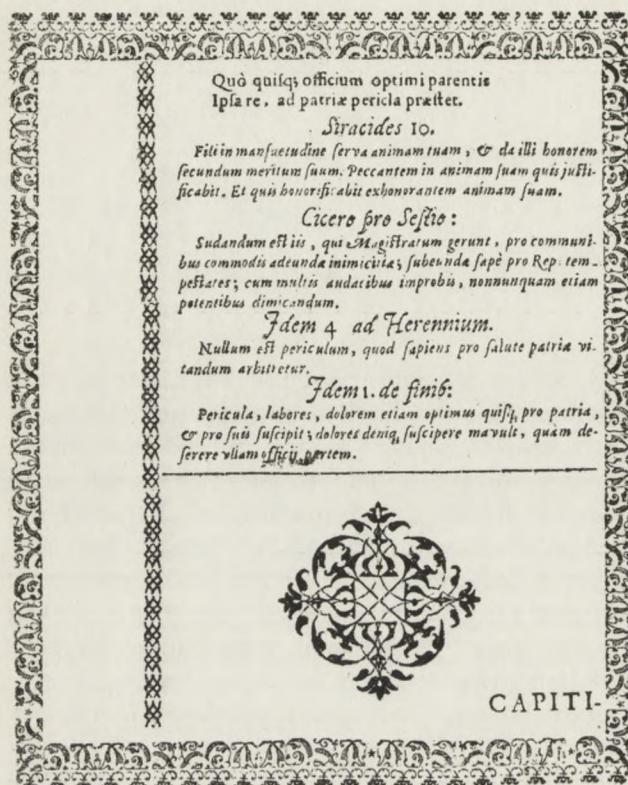
Néhány évvel ezelőtt a biccsei Thurzó-levéltár-ból szerencsésen előkerült Daniel Schultznak Thurzó György nádorhoz írott latin nyelvű levele.<sup>3</sup> Az 1615. május 19-én keltezett levél legérdekesebb része nem is a szövegéből olvasható ki, hanem a keltezéséből: Schultz a levelet Krakkóból írta, és „Typographus Cracoviensis”-nek nevezte magát. Úgy tűnik, hogy a valószínűleg már tervbe vett önálló nyomdaalapításhoz szükség volt még olyan magasabb szintű szakmai tanulmányokra és egyúttal tekintélyre, amelyet egy magyarországi tipográfusnak az akkori lengyel főváros, Krakkó igen fejlett nyomdászata nyújthatott. Schultznak nem volt önálló nyomdája a városban, nyilván csak segédként dolgozott egy krakkói tipográfus mellett egy vagy két évig, hazatéréseig és lőcsei nyomdaalapításáig. 1617. január 12-én a lőcsei tanácsnak írott levele arról tanúskodik, hogy legkésőbb az év január első napjaiban költözött családjával Lőcsére. Ottani elhelyezését – a nyomdász kérésére – a lőcsei magisztrátus anyagilag is támogatta.<sup>4</sup>

A krakkói levélből kiderül, hogy Daniel Schultz felkérte a nádort, hogy a *Schola Salernitana...* című egészségügyi témájú könyv megjelentetését támogassa. Nem írta, hogy hol, melyik városban, de Krakkóban aligha, hiszen onnan maga a nyomdatulajdonos vagy a kiadó kereste volna meg kérésével a magas rangú magyar politikust. Lehetséges, hogy a támogatás keresése már a hazatérés és a nyomdaalapítás gondolatával kötődött össze: bár

csak kimondatlanul, hiszen ilyen utalás nincs a levélben. De feltételezhető, hogy Schultz ekkor már patrónusokat keresett leendő nyomdája számára. Az ügy folytatása nem ismert, Schultznak talán nem volt a nádorral szerencséje, talán csak az idő múlása nem kedvezett neki. A *Schola Salernitana...* ugyanis 1617 tavaszán, Schultz első fennmaradt nyomtatványaként valóban napvilágot látott Lőcsén, de a tipográfusnak nem Thurzó György-höz, hanem katolikus egyházi személyekhez, három szepesi kanonokhoz intézett ajánlásával. A nádor időközben, 1616 karácsonyán elhunyt, és 1617 februárjában el is temették. Latin nyelvű gyászbeszéde 1617 nyarán jelent meg Lőcsén.<sup>5</sup>

Daniel Schultz nyomdafelszerelése feltehetően külföldi (krakkói) eredetű, nem bártfai, hiszen egykori bártfai munkaadója, Jakob Klöss, 1610-ben vejét, Johann Fischert támogatta kassai nyomdájának megalapításakor a bártfai betűkészlet egy részével.<sup>6</sup> Schultz felszerelésében lengyel eredetre mutatnak például egyes betűtípusok jellegzetes, alsó ékezetes E verzálisai,<sup>7</sup> vagy a sas megjelenése iniciálén belül a lengyel címerben megszokott formában.<sup>8</sup>

A lőcsei tipográfia betűkészlete – tizenkét antikva, négy kurzív, egy görög, három fraktúr és három schwabachi típus, amely tehát latin, magyar, német szövegek nyomtatására egyaránt alkalmas volt – megfelelőnek mondható egy XVII. század eleji műhelynél. Átlagos számú könyvdísz állt a rendelkezésére, jónak tűnik viszont a díszítésben fontos funkciót ellátó iniciálékészlete, mind a fraktúr, mind a latin betűs iniciálék vonatkozásában. A nyomda magas színvonalát mutatná a kottakészlet, de kottával a Schultz-nyomda nem rendelkezett. Egy kis terjedelmű énekeskönyvet – énekek szövegeit a leibici evangélikus egyház részére – 1622-ben kinyomtatott, de csak hangjegyvonalakkal a kézzel beírandó kottának.<sup>9</sup> A nyomdász ugyanígy járt el már 1621-ben, Wolfgang Musculus házasságát oktató, terjedelmes német lakodalmi énekének kinyomtatásakor. A címlap hátára nem kottákat, hanem üres léniasorokat szedett a „Sopran”, „Altus”, „Tenor” és „Bassus” szólamok kézzel írandó kottái számára.<sup>10</sup>



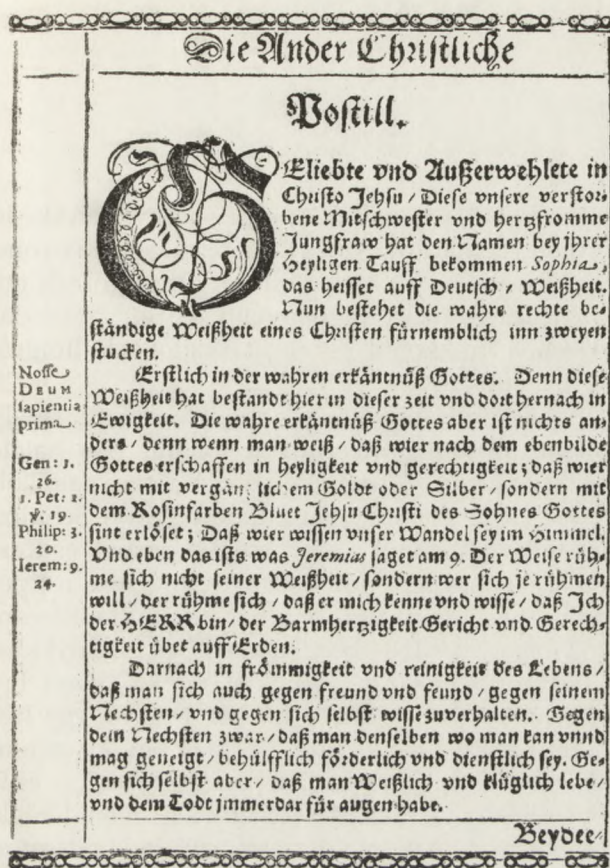
7. Musculus egyik versgyűjteményének túldíszített lapjai

Daniel Schultz lőcsei tipográfiájában alig jelent meg illusztrált könyv. Egy sziléziai szerző, Friedrich Reis latin nyelvű vallásos versét díszítette nagyméretű, művészi kidolgozású Golgota-fametszet, egy SC monogramú fametsző alkotása,<sup>11</sup> azon kívül a *Discursus de summo bono*, a világi erkölcsöket népszerűen bemutató, regényt is némileg pótló német nyelvű Ziegler-műnek szintén 1618-as kiadásában találjuk a mecénásnak, Anton Kramer gazdag lőcsei polgárnak nemesi címerét.<sup>12</sup> A bártfai Klöss-nyomdából is ismert, régies hatású keskeny keretlecekhez hasonlókat – ezekből négy-négy díszítette a címlapot vagy akár a könyv minden lapját – Schultz csak egyszer alkalmazott, 1619-ben Melanchthon kisebbik latin grammatikájának címlapján.

A lőcsei városi levéltár irataiból ismert, hogy Daniel Schultz 1621 őszére már kalendáriumot is kinyomtatott Lőcsén, és tizenkét példányát a következő év elején a városi tanácsnak ajánlotta fel.<sup>13</sup> Mivel a példányok nem maradtak fenn, nem lehet eldönteni, hogy a kalendáriumot már ekkor díszítette-e a Kassáról ismert fametszetes hónapsorozat vagy sem. Arra, hogy már Lőcsén birtokában volt ez az illusztrációsorozat, utalhat az, hogy több hónapképnél olvasható az 1620-as évszám,<sup>14</sup> tehát az

illusztrációsorozatot abban az évben készítette egy ismeretlen, HS szignójú fametsző. Ha Schultz már akkortájt megkapta tőle a metszeteket, Lőcsén használhatta a naptárában; ha csak évekkel később, akkor Kassán alkalmazta először. Mindkét eset lehetséges, hiszen az első biztos kassai előfordulás 1624-ből datálódik, az 1625-re szóló, töredékesen fennmaradt magyar nyelvű kalendáriumban.

Schultz kezdeti lőcsei nyomtatványainak díszítése inkább visszafogottnak mondható. Jó példa erre az *Oratio exequialis...*, Thurzó György nádor halotti beszéde: itt a leghangsúlyosabb díszítőelem a lapokat keretező lénia, a címlapon csak egyszerű cifrakeret látható. Gazdagabb fraktúr iniciáledíszítés jellemzi már 1618-ban a terjedelmes *Discursus de summo bono* című kötetet, amelyet a nyomdász az utolsó lapon nagy fraktúrbetűs, cifrákkal és könyvdísszel kiemelt kolofonban ismert el munkájának.<sup>15</sup> A feltűnően díszített nyomtatványok 1620–1622-ben Wolfgang Musculus latin költeményeivel jelentek meg: a nyomdász ezzel bizonyára a szerző kívánságának tett eleget. Az állását veszített Musculus ugyanis Lőcsén, de más szabad királyi város magisztrátusánál is igyekezett behízelegni magát a magisztrátust, illetve annak szükséges jó tulajdonságait dicsőítő verseivel. E versgyűjteményeknek minden



8. Fraktúr díszbetűk használata: az 1622-es Tartzian-gyászbeszédék egyik lapja

lapját díszes cifrakeret szegélyezte, és a hangsúlyos idézeteket, mondanivalót a szövegen belül további dekoratív cifrakeretek hangsúlyozták. E reprezentatív nyomtatványokkal a szerző végül is elérte célját: elnyert egy egyházi állást az egyik kisebb szabad királyi városban. Musculus művein kívül még a német nyelven kinyomtatott halotti prédikációk – főleg az alkalmazott lombard iniciálék és az igen díszes kiemelő fraktúr betűk miatt – keltenek díszes benyomást. Ilyen például Paul Tartzian besztercebányai evangélikus lelkésznek 1622-ben a bányavárosban elhunyt két személyről mondott és Lőcsén kinyomtatott halotti prédikációi.

Daniel Schultz tipográfiája csak hat éven keresztül működött a szepességi városban. A nyomdász Lőcséről való távozásában valószínűleg az játszott

döntő szerepet, hogy valamely ma már nem ismert 1622-es nyomtatványával megsértette a szepességi birtokos Görgey család udvari papját. A lőcsei magisztrátus hiába halasztgatta az ügy elintézését: amikor a Görgeyek 1623 tavaszán perrel fenyegetőztek, a tanács távozást ajánlott a nyomdásznak.<sup>16</sup> Mivel az 1622-es pestisjárványban Johann Fest kassai nyomdász elhunyt, Schultznak jó alkalom kínálkozott, hogy tipográfiáját Kassára költöztesse. Ez 1623 tavaszán, Kassa város segítségével, meg is történt. Lőcsén pedig két év múlva a korábbi könyvkötő és könyvkereskedő, Lorenz Brewer alapította meg nyomdáját.

### Jegyzetek

- 1 Egy későbbi, 1623-as kassai nyomtatványa impresszumában, vö. a kassai Schultz-nyomda IX/11. antikva betűtípusánál látható szövegmintával.
- 2 Jakob Klöss nyomdájáról és lőcsei tevékenységéről lásd Farkas Ágnes, A bártfai Klöss-nyomda és Városi nyomda, in *HungTyp* 2, 49–54.
- 3 Közzétette Helena SAKTOROVÁ, Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhöz (1615), *MKsz*, 2011, 232–233.
- 4 HAJNÓCZI Iván, A lőcsei könyvsajtó kezdetei, *MKsz*, 1905, 188–189.
- 5 RMNy 1143, RMNy 1141.
- 6 V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1800*, Budapest, 1999, 90–91.
- 7 Lásd a IX/4. és IX/6. számú antikva betűtípusokat.
- 8 Vö. a Katalógusban a VI/3. iniciálésorozat C betűjével.
- 9 RMNy 1275. Leírását lásd BRUCKNER Győző művében: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, I. 1520–1745, Budapest, 1922, 164–166.
- 10 [Oeconomia] coniugalis, das ist ein Hochzeit oder Braut-Lied... – a megzenésített lakodalmi vers Daniel Kramer lőcsei kereskedő esküvőjére készült, vö. RMNy 1254.
- 11 RMNy 1165.
- 12 RMNy 1164.
- 13 „[1622] 3. Januarii: Der buchdrucker offeriert Calender. f. 6.”: bejegyzés a lőcsei tanácsülési jegyzőkönyvben, vö. *Mestský archiv Levoča*, XXI. 4.
- 14 Lásd A Schultz-nyomda és városi nyomda Kassán, I/41., 43–45. számú illusztrációknál, előfordulásukkal együtt.
- 15 Felső részét, a kolofonhoz tartozó IV/10. számú könyvdísz nélkül lásd a IX/16. fraktúr betű szövegmintájánál.
- 16 Erről részletesebben lásd PAVERCSEK I., 366.

## 2. A LŐCSEI BREWER-NYOMDA (1625–1739)

*Pavercsik Ilona*

A 17. század legtermékenyebb magyarországi nyomdáját 1625-ben Lőcsén alapította egy Wittenbergből elszármazó könyvkötő-könyvkereskedő kisebbik fia, a korábban atyja mesterségét elsajátító Lorenz Brewer. A tipográfiát a Brewer család három generáción keresztül tartotta fenn a szepesi városban. A nyomdaalapító 1664-ben bekövetkezett halála után legkisebb fia, Samuel Brewer 1665-ben vette át a nyomdát, de a következő két évben egyetemi tanulmányokat is folytatott Wittenbergben. Hazatérve több mint három évtizedig állt a nyomda élén: 1699 elején hunyt el. Ezután özvegye, Sophia, a XVIII. században pedig fiuk, Johann Brewer, aki nevét már Breuernek írta, vezette a tipográfiát, egészen 1739-ig, amikor is a városban jezsuita kézben lévő szigorú cenzúra és a hiányzó királyi privilégium a nagy múltú családi vállalkozás megszűnéséhez vezetett. A lőcsei tipográfia XVII. századi tulajdonosai előkelő polgárok voltak, tanácsosi és bírói funkciót is viseltek. Lorenz Breuernek könyvkötő műhelye is volt, és sokáig külföldi könyvkereskedelemmel is foglalkozott, a nála vagyonosabb Samuel Breuernek pedig papírmalomban volt résztulajdona. A XVIII. században megszűnt protestáns nyomda hírnevét a közvetlen utókor még több generáción keresztül fenntartotta.<sup>1</sup>

A betűk szépsége – a külföldi nyomdákkal való lehetséges összevetés, amiért a XVIII. századi történeti irodalom a Brewer-nyomdát dicsérte – az alapítás idejére korántsem volt jellemző. 1625 és 1632 között Lorenz Brewer még meglehetősen szerény műhellyel rendelkezett, használtan vett betűtípusokkal, iniciálékkal,<sup>2</sup> tipográfiáját ezek már működőképessé tették, de inkább csak XVI. századi színvonalon. (Bár a XVII. század első évtizedeinek nyomdászata még ettől a színvonaltól kevésbé rugaszkodott el.)

A nyomdafelszerelés forrása részben külföldön, részben Felső-Magyarország központjában, Kassán keresendő. Nagyobb, kiemelő típusokat könnyen beszerezhetett külföldön a tipográfus, de sajátos magyar ékezetes szövegbetűket nem, vagy legalábbis nem egyszerűen. Ha megnézzük például a legnagyobb méretű kurzív típust (8K), láthatjuk, hogy ő és ü betűje nincsen, ami különösen feltűnő a *Nagy Sándor históriája* című magyar nyelvű kiadvány ezzel a kurzívval nyomtatott fejezetcímeiben.<sup>3</sup> Lorenz Brewer – mint ahogy a lőcsei városi har-

mincadhivatal irataiból kitérnek – könyvkereskedő testvérével már 1619–1622 táján részletekben nyomdai felszereléseket hozhatott be külföldről.<sup>4</sup> Nagy valószínűséggel a legnagyobb közeli nyomdavárosból, Krakkóból, és magát a sajtót is külföldről szerezhették be.

Ehhez járult még a másik vételi lehetőség, amely Kassán az addigi nyomdász, Johann Fest halála (1622) és Daniel Schultz Lőcséről Kassára való költözése, 1623 májusa után adódott. Mivel Schultznak távoznia kellett a szepességi városból, és Kassán talált magának munkát, vitte magával a tipográfiáját is. Lorenz Brewer tehát meg tudta szerezni (1623-ban vagy 1624-ben?) a pestisben elhunyt kassai nyomdász felszerelésének őt érdeklő részét. Így kerülhetett a tulajdonába három antikva, egy kisméretű kurzív szövegtípus és talán egy kisméretű schwabachi típus is.<sup>5</sup> Iniciálékészletéből a 2, 6. és 9. sematikus rajzú iniciálásorozat kassai eredetűek, a többi nem. A könyvdíszek közül is kiválasztott néhányat: az 5., 11., 14. záródíszeket és a 12. számú fejléceket szintén a Fischer–Fest-nyomda készletéből ismerjük. Végül Kassáról Breuerhez került az oroszlanos magyar címer is, amelyet előszeretettel használt a lőcsei kalendáriumok címlapján. Az elárvult kassai műhelyben maradtak még könyvdíszek és néhány iniciálé: ezeket 1625-ben vagy utána Daniel Schultz vette használatba.<sup>6</sup>

Az első nyomdafelújítás 1632–1633-ban, 1632 őszétől nagyjából 1633 nyaráig történt.<sup>7</sup> Az adatok összevetéséből úgy tűnik, hogy Konrad Krämer Krakkóban élő, de német származású betűöntő mester jóvoltából, aki a helyszínen végezte a munkát. Róla tudjuk, hogy az erdélyi fejedelemségben is dolgozott.<sup>8</sup> Lorenz Brewer a felújítás után költöztette át tipográfiáját korábbi helyéről, a Kolostor utcából, a Brewer család főtéri házába.

A felújítás során a régebbi antikva és kurzív szövegtípusokat (kenyérbetűket) beolvasztották, és helyettük nyolc új antikva és kurzív szövegtípust kezdett használni a nyomda, de négy új fraktúr és egy schwabachi szövegtípussal is bővült a készlet. Ezenkívül még kétféle dekoratív fraktúr iniciáléval-díszbetűvel is (10., 14. iniciálásorozat). Néhány új könyvdísz, fejléc is került a készletbe, de a betűkön kívül a cifrakészlet bővülése volt igazán jelentős. Bár alapításkor a tipográfia csak minimális cifrakészlettel rendelkezett, főleg 1637–1638 körül nyomtatványain sok, igen dekoratív új cifra jelent

meg, amelyek összeállításai fejléccel, könyvdíszekkel értek fel. 1639–1640 táján még további, dekoratív antikva és kurzív kiemelő betűk jelentek meg a lőcsei nyomtatványokon: az új cifra- és betűbeszerzésekhez bizonyára Lorenz Brewer 1638-as krakkói útja is hozzájárult.<sup>9</sup>

Lorenz Brewer nyomdája tehát az 1630-as évek során vált jól felszerelt műhellyé, amely egyidejűleg 31 betűtípussal rendelkezett, ennek kétharmadával a felújítás óta. A betűk és könyvdíszek ekkor még a reneszánsz stílus jegyeit hordozták magukon. Az új lőcsei betűtípusok egy része azonos volt a gyulafehérvári fejedelmi és az ekkortájt már szervezett, de csak 1651-ben használatba vett sáropataki nyomda betűkészletével. Mindkét tipográfusról I. Rákóczi György erdélyi fejedelem gondoskodott. Gyulafehérvárott a betűöntő mester az új típusokkal 1633 őszétől 1635 nyaráig–őszéig dolgozott, ezután pedig a megalapítandó pataki tipográfia számára öntött ki betűtípusokat.<sup>10</sup>

A nyomdafelszerelés vázlatos ismertetésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lőcsei nyomdának a kortársak számára megmutatkozó egyik nagy előnyét: kottákkal is rendelkezett. Ennek köszönhetően jelent meg (nyomdai impresszum nélkül) a *Cantus Catholici*, az első magyar nyelvű nyomtatott katolikus énekeskönyv 1651-ben Lőcsén. A Szöllősi Benedek jezsuita szerzetes által összeállított kötetet négy év múlva ugyanott latin–szlovák énekeskönyv követte. Később már a nagyszombati nyomda is megfelelő kottával rendelkezett, így a katolikus szerzők nem szorultak többé a lőcsei nyomda közreműködésére.

A szabad királyi város egyházi környezetének nem megfelelő kiadás természetesen kivétel volt. A protestáns énekeskönyvek közül azonban sok csak szöveggel, kotta nélkül látott napvilágot: például 1635-ben még kotta nélkül jelent meg Szenci Molnár Albert zoltárfordításainak első hazai kiadása Lőcsén. A protestáns énekeskönyv Isteni dicséreték-része és a halottaskönyv pedig hagyományosan, később is kották nélkül lett kinyomtatva. A *Szent Dávid király százötven zoltári* 1652-ben viszont már kottával ellátva jött ki a lőcsei sajtó alól, ugyanígy az 1682-es negyedréti zoltárkiadás is.<sup>11</sup> Kisebb méretű kottát 12rét zoltároshoz elsőként egy címlap nélkül fennmaradt, 1657 és 1665 között, tehát valamikor 1661 körül kinyomtatott zoltárkiadásnál használt a nyomdász.

A Brewer-nyomda első kottás kiadása 1636-ban látott napvilágot: Jiřík Třanovský *Cithara sanctorum. Písne duchovní staré y nové* című, cseh és szlovák protestánsok számára kibocsátott nagy jelentőségű énekeskönyvének 404 énekéből 159 lett kottával együtt kinyomtatva.<sup>12</sup> Az énekeskönyvnek

volt kisebb formájú, kotta nélküli, olcsóbban megszereshető változata is – mint ahogy a számos XVII. századi kottás lőcsei kiadás után 1711-ben is már kotta nélkül jelentették meg. A *Tranosciust* elsődlegesen – a nyomda nagyobb produktivitása miatt – a lőcsei tipográfia adta ki, és nem a trencsényi–zsolnai műhely. Az 1635-ös magyar nyelvű protestáns énekeskönyv és Třanovský *Cithara sanctorum*-ának, illetve imádságoskönyvének jelentőségével a nyomdász annyira tisztában volt, hogy leggyakoribb nyomdászjegyet – a magyar kiadványnál még további, Szent Lőrincet ábrázoló nyomdászjegyet – és két méretben Lőcse címerét is a kiadványra tette.<sup>13</sup> A lőcsei evangélikus gyülekezet számára német nyelven kiadott énekeskönyvek, amelyekből a XVII. század végén a nyomdának már két sorozata volt, kotta nélkül jelentek meg.

A lőcsei nyomtatványok külső alakját az 1630-as évek közepétől mintegy két-két és fél évtizedig kedvezően befolyásolta tehát a reneszánsz betű-, dísz- és iniciáléanyag harmonikus elrendezése a nyomtatványokon. A könyvek külsejét sokszor meghatározta a műfajuk, továbbá a megrendelő kívánsága is. A szepesváraljai jezsuita gimnázium részére nyomtatott előadás-meghívók például a címlap (vagy mindegyik lap) ízléses cifrakeretével, más díszekkel, iniciálékkal dekoratív külsejű nyomtatványok voltak.

A tipográfia sok évtizedes folyamatos működése lehetővé teszi, hogy a készlet elhasználódását időben nyomon kövessük. A nyomda általában negyven-ötven évig használta a tulajdonában lévő könyvdíszeket. A leginkább használtak tönkre is mentek ennyi idő alatt (a lőcsei készletben például a 11. dísz többször is lereszelték, amikor a szélein megsérült, vagy a 8., medúzafőt ábrázoló dísz lenyomatán már több repedésnyom is látszott), tehát nemcsak az ízlés változása miatt hagytak el sok régi díszet. A még XVI. századi jellegű díszeket, főleg az arabeszkeket, az 1670-es évek nagy számban váltották fel újabb, sokszor nagyobb méretű, virágos, növényi mintájú vagy hurkos díszek.

A cifráknak körülbelül az 1670-es évekig volt fontos szerepük a könyv díszítésében, bár az 1660-as években nagy számban kinyomtatott alkalmi nyomtatványok külseje egyre dísztelenebb lett. Az 1670–1680-as években a cifrakeret már nem jellemző a nyomtatványok címlapján (de az igen nagyméretű egyleveles nyomtatványok szövegét általában széles cifrakeret „tartja össze”); nagyméretű cifrából szedett fejléc azonban sokszor díszítette a nyomtatványok szövegének kezdetét. Összességében azonban ezen időszak nyomtatványainál (különösen a folio és a quart formátumoknál) nagyobb méretű könyvdíszeket már szíveseb-

Prov. 3. v. 3.  
 Пріважге і Бедлу свѣту.  
 ALEXICACON.



Пан Гејџ Лѣкарџој нассе!  
 Потѣсенј во каждѣм љасѣ!

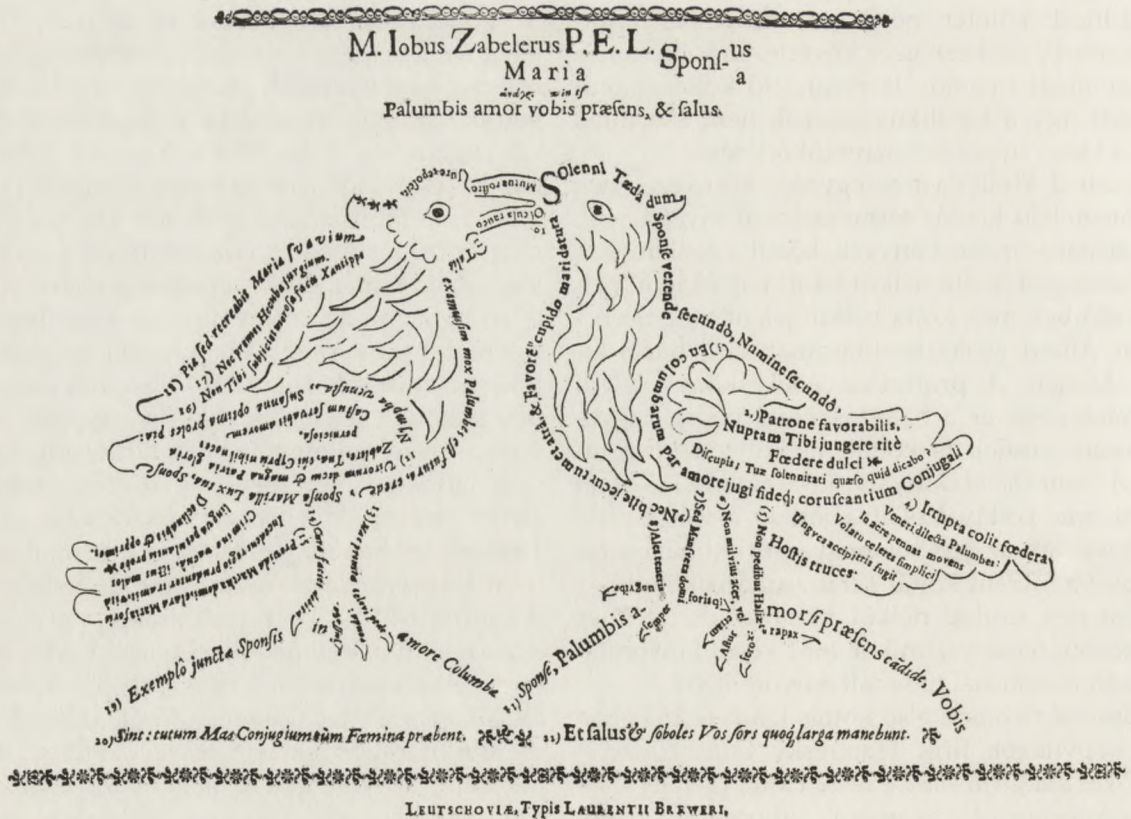
9. Weber cseh pestiskönyvéből az amulett

ben alkalmaztak, mint a kisebb, finomabb díszítést lehetővé tévő cifrákat.

A cifrák különleges alkalmazása volt, amikor még illusztrációt is kiszedtek cifra segítségével: így Weber János eperjesi gyógyszerész *Amuletum* című pestiskönyve végén (a Lőcsén 1645-ben cseh nyelven megjelent változatban) egy cifrából kialakított amulett látható. A szerző itt azt tanácsolta az olvasónak, hogy vágja ki és tegye a nyakába: a Jézus nevét tartalmazó amulett meg fogja védeni a betegségtől.

A különleges díszítés egyik formája volt a képpers, amely lakodalmi verseknél fordult elő többször. A mellékelt nyomtatványon (az eredeti alsó fele, kicsinyítve) betűkből kiszedett csokolózó galambpár látható: ezzel köszöntötte Johann Kemmel, a városi gimnázium konrektora 1664-ben Hiob Zabeler lőcsei lelkész esküvőjét. Hasonló témájú, de egyszerűbb kivitelű negyedret nyomtatvány nál is találunk gyűrű vagy szív alakú,<sup>14</sup> de még boroskupa formájú szedést is.<sup>15</sup>

A lőcsei könyvekben található illusztrációk regisztrálásánál, ha a sorozat tagjai különböző időből, más kiadásokból kerültek elő, az első előfordulásnál vettük fel az egész sorozatot. Például a



10. Csokolózó galambok lakodalmi versből

találós kérdéseket tartalmazó *Mesés könyvecske* 1629-es lőcsei kiadása címlapján látható Krózus király Aesopussal és a madarász a tücsökkel, vagyis az Aesopus-illusztrációsorozat egy darabja.<sup>16</sup> A további fametszetek a *Magyar Aesopus*. Az az *Aesopusoknak egész élete fabuláinak* csak 1673-as és 1687-es lőcsei kiadásából ismertek, amelyek Aesopus életét illusztrálják. A műnek azonban lehetett korai kiadása is, nem sokkal a nyomdaalapítás után. Ezt Széll Farkas könyvtárának egykori címlap nélküli példánya is igazolja, noha a példány ma már nem található. Fennmaradt egyik lapjáról egy fénykép, amely a fügefafa alatt alvó Aesopust ábrázolja. A betűk alapján meg lehet ítélni, hogy a szöveget még az 1633-as nyomdafelújítás előtti lőcsei betűkkel nyomtatták.<sup>17</sup> A leírás szerint harminckét illusztráció díszítette a nyomtatványt, vagyis az állatmeséket is illusztrálták.<sup>18</sup> Ezek feltehetően kör alakú képecskék voltak, olyan állatképek, amelyekből kettő maradt meg Lőcsén: egy oroszán és egy griff. Ezek sorsvetőkönyvhöz használatos állatképek, amelyeknek teljes sorozatát a bártfai Klöss-nyomdából ismerjük.

A *Mesés könyvecskében* volt még egy, a Salamon és Markalf tréfabeszédeit illusztráló fametszet is, Markalf és csúnya felesége Salamon király palotájában. Ezért itt regisztráltuk a teljes sorozatot, amely csak egy későbbi, év nélkül megjelentetett, de 1655 körül nyomtatott lőcsei kiadásból ismert. A lőcsei kiadás – a teljes fametszetsorozat közlésével – mind a XVI. századi kolozsváritól, amely csak egy címlap-fametszetet tartalmaz, mind a további magyarországi illusztrálatlan kiadásoktól különbözik. Nem kizárt, hogy ennek a műnek is volt egy 1630 körüli korai kiadása, ha a nyomdász a fametszetsorozattal már rendelkezett. Ez a példa is mutatja, hogy nem minden kiadás maradt az utókorra, és a megmaradtak között is vannak csonkák, tehát a regisztrált illusztrációs anyag, illetve előfordulásai aligha lehetnek teljesek.

A lőcsei könyvillusztrálást nagyjából nagyjából bizonyos műfajú könyvekhez készült metszetek, illetve egyes kiemelkedő szerzők művei képviselik. Leginkább a szórakoztató irodalom egyes alkotásai, a csíziókiadások, a katekizmusok és evangéliumos könyvecskék voltak illusztrálva, azon kívül Weber János eperjesi gyógyszerész és bíró politikai tárgyú művei, Pázmány imádságoskönyve és Joannes Amos Comenius képes szemléltető tankönyve.

Az illusztrációk rövid áttekintésénél vegyük előre a lőcsei kiadásokhoz készült illusztrációkat. A Madarász Márton fordította Meisner-féle posztilláskönyv díszes címlapkerete feltehetően a lőcsei kiadás számára készült, és a mecénás állta a költségeit. Werbőczy latin–magyar nyelvű *Tripartitumá-*

nál, Lorenz Brewer egyik fontos kiadványánál bizonyosan ez volt a helyzet. A vaskos kötet Prudentiát, Justitiát és a salomoni ítéletet is ábrázoló reneszánsz fametszetes címlapkerettel jelent meg. Gulyás Pál szerint az ismeretlen művész az 1517-es bécsi kiadás címképéből merített ihletet,<sup>19</sup> de valószínűleg a két metszet kidolgozása távol áll egymástól. Az ifjabb Heltai Gáspár által gondozott 1611-es debreceni kiadás díszcímlapja, amelyen a *Tinódi Cronica*ból ismert, oroszánt legyőző Sámson látható, sem hatott a lőcsei kiadásra. Az 1637-es lőcsei kiadás díszcímlapjának jelenetei, a magyar és az erdélyi címer feltüntetése a felhasználók körét is jól mutatja. 1660-ban is ezzel a díszcímlappal jelent meg a kiadvány.

Az első lőcsei csízió, asztrológiai és időjárásról való ismereteket tartalmazó könyvecske 1650-ben jelent meg Lőcsén, *Cisio, azaz astronomiának tudományának rövid értelemmel való leírása...* címmel.<sup>20</sup> Két fametszetes hónapsorozatot, a hét planéta megszemélyesítését, állatgövi jegyeket, az évszakokat bemutató jeleneteket és idő-megállapítással, a hold fázisaival vagy tenyérjósással kapcsolatos ábrákat, összesen 54 fametszetet tartalmazott. Metszője ismeretlen, de láthatóan az 1592-es kolozsvári csíziókiadás illusztrációit követte, amelynek szövege is a lőcsei kiadás legfontosabb forrása volt. (Emellett a lőcsei kiadás szerkesztője hasonló német könyvekből is – például a *Planetenbuch*ből, amelyből a kolozsvári fordítás eleve készült – újra merített és adaptálta korábban még le nem fordított részeit.)<sup>21</sup> Noha a lőcsei kiadás metszetei művészileg nem érik el a kolozsváriak színvonalát, a három népszerűvé vált és igen elterjedt lőcsei csíziókiadás hatása jóval nagyobbak bizonyult. Valóságos népkönyv lett a XVIII. században, és a számtalan XVIII–XIX. századi kiadás mindegyike a lőcsei csízió fametszeteit másolta.<sup>22</sup> A kisebb méretű hónapsorozatot Lippay Jánosnak ugyancsak népszerű gazdasági művében is lenyomtatták; az évente kiadott lőcsei kis naptárak ugyanakkor nem tartalmaztak hónapképeket.

A lőcsei könyvkiadásban rézmetszetek csak Weber János műveivel jelentek meg az 1660-as években. A többszörösen újraválasztott eperjesi bíró, nemessé vált polgár öntudata nyilatkozott meg ezekben a foliokiadásokhoz készült nagyméretű, folio vagy dupla folio méretű metszetekben, az arcképében, de különösen az apoteózisában („Sic itur ad astra”). A fejedelmi tükör műfaja is a bíró és a magisztrátus szükséges erényeinek kifejtését szolgálta, patriotizmusa bizonyítását az eperjesi képek, császárhűségét Lipót császár arcképe, amely az 1663–1664-es háború után a béke fejedelmeként ünnepelte az uralkodót. A két kötet dísz-

Krol Salomon vezéjatoshy nange tsej)



porodit salomon / Salomon porodit odob, a odob porodit obet.  
 Obet porodit isai / Isai porodit krola dauida / Sauid poro-  
 dit krola salomona / ia ia isai m krol Salomon. Mar. tet ob-  
 porodit pat. Ia vessem se drunafere rod luoro chofstich /  
 Chloptas porodit geuchota / Bauciol porodit rutka / Kudet  
 porodit chigulca / A Kigulce porodit kudmetra / Kudmetv  
 porodit mogoraca / Mogorace porodit kopia / Kopp porodit  
 porpate / Porpata porodit kudce. A kudria porodit kess-  
 ogona / Kessogon porodit opicte. Opicte porodit vartcho-  
 ia. A vartchoj porodit marcholta / ia ia isai krol Salomon. A jon-  
 moia isai bedrunafere rod luoro kuremstich. Kudetich poro-  
 ditia pampie / A Pompa porodit ia vartchoe / Vartchoe poro-  
 ditia psepolutnicz / Psepolutnicz porodit ia vrefsticze.

11. A lengyel kiadású Salamon és Markalf egy lapja



12–13. Ahol a lengyel kiadás fametszete töredékesen maradt fenn, a lőcsei kiadásé kiegészíti

címlapja az emblemikus ábrázolás példája. Az 1662-ben és 1665-ben megjelent művekhez Israel Hiebner, Hermann Roth von Rothenfels hazai és Matthäus Küssel augsburgi metsző készített rézmetszeteket. Az 1668-as, Eperjes város címerét emblemátikusan magyarázó műhöz csak egy, a nyolcadrét kiadásból kihajtható rézmetszetes Eperjes-látkép készült.<sup>23</sup>

Nem Lőcsén tervezett kiadás számára készült, hanem készen, használtan vásárolt illusztrációkra számos példát találunk a lőcsei könyvdíszítésben. A trónon ülő király lengyelországi forrását a metszet alsó sarkaiban elhelyezett lengyel és litván címer mutatja. Lorenz Brewer használtan vásárolhatta a már említett Aesopus-fametszetsorozatot, amely az 1673-as és 1687-es lőcsei kiadásban látható, a Maximosz Planudész által írt Aesopus-életrajz illusztrációiként. Láthatóan XVI. századi stílusúak vagy XVI. századi minta alapján készültek. A metszeteken többnyire az agyafúrt szolga, Aesopus, filozófus gazdája, Xantus és annak felesége jelenik meg. A fabulákat a fennmaradt lőcsei kiadásokban nem illusztrálták, holott hálás téma lett volna, akár csak a későbbi, XVIII–XIX. századi tankönyv céljára szolgáló kiadásokban.

A Salamon és Markalf-metszetek esetében a XVI. századi eredetet bizonyítani is lehet. Ezek a fametszetek (és nem a másolataik) a mű első lengyel nyelvű kiadásából ismertek: Hieronymus Vietornak, a XVI. század első felének egyik legjelentősebb krakkói nyomdászának 1521-es kiadásából. Ez volt Vietor első lengyel nyelvű nyomtatványa. A Lőcsén használt fametszetek, bár többnyire megviselek, teljesebben maradtak fenn, mint a csak töredékből ismert krakkói nyomtatvány.<sup>24</sup> A lengyel eredeti alapján az is kétségtelen, hogy az első, függőleges méretezésű Salamon és Markalf-metszet is az eltérő méret ellenére ehhez az illusztrációsorozathoz tartozik.

A nyomdász evangéliumi illusztrációkat is készen vásárolt: sötét lenyomatú, elmosódott fametszeteket, amelyeken néhol szögelési nyomok is láthatók: így tartották össze a már repedező fametszetet. A magyar nyelvű evangéliumos könyvben 1634-ben tűnt fel a sorozat, de az 1642-es kiadás után a nyomda már nem használta ezeket a metszeteket (az evangéliumi részleteknek kétnyelvű, oktatási célra szolgáló kiadásait pedig eleve nem illusztrálták).

Mivel tipográfia beszerzése vagy felszerelésének megújítása meglehetősen drága volt, a nyomdások általában évtizedekre terveztek. Legalább három-négy évtizedig használták az újonnan használatba vett nyomdai készletet, betűket; a díszeket, iniciálékat sokszor még tovább. A lőcsei nyomda

PVB.  
**TERENTII**  
**COMOEDIÆ**  
 SEX,  
 Ex recensione Hein-  
 fiana.



LEUTSCHOVIE,  
 Apud SAMUELEM BREWER.  
 1685.

Igen  
 szép nyájás  
**HISTORIA**  
 Az  
**FORTUNA-**  
**TUSROL,**

Miképpen az ő Erfzényéhez,  
 és kívánt kedves Süvegetské-  
 jéhez jutván, és több tör-  
 tént sok dolgairól.

*Melly most Németből Magyarra  
 fordított az szép Ujságokban gyö-  
 nyörködének kedvéek.  
 évi.*



LŐTSÉN,  
 Nyomat. 1689. Ezstendőben.

ΠΑΛΙΝΟΔΙΑ  
 ΠΡΟΣΟΠΟΙΙΑ HUNGARIÆ.  
 Az. az.  
 Maga gyamoltalanfágát kefer-  
 gő, és abban a' Kardos-Griffnek  
 szárnya alá folyamodo  
**NYMPHA,**  
 A' mellyel Magyar-Or-  
 szág, mostani állapotját  
 példázza.



LŐCSEN,  
 1695. Ezstendőben.

14. Példák illusztrációk másodlagos felhasználására: Mercurius a Terentius-kiadáson,  
 az Ikrek jegye a Fortunatuson és griff az eredetileg Esterházy Pálnak ajánlott Gyöngyösi-művön

értékét a nyomdaalapító halála utáni összeírakor minden tartozékkal együtt (sajtó, szedőszekrények, betű- és díszanyag, nyomdai eszközök, papírkészlet) 2000 forintban állapították meg. Külön számolták a betűöntőrészeletet a matricákkal és a könyvkötőműhelyt: a tipográfia értéke így 2490 forint 74 dénár-ra nőtt, a könyvraktárban pedig közel 2700 forint értékű könyvet halmoztak fel. A lőcsei nyomdaalapító, mint egyéb ingatlanai és követeléseit mutatják, vagyonos polgárként hunyt el.<sup>25</sup>

A nyomda második felújítása – sürgető feladat volt ez, különösen a latin és magyar nyelvű könyvekhez használt antikva és kurzív típusoknál – az alapító halála után a fiaira várt. Talán része lehetett az új beszerzésekben Samuel Johann nevű bátyjának, aki végzett orvosként jött haza Wittenbergből. (A nyomda irányításából azonban semmiképpen nem vehette ki a részét: Kassán működött orvosként, és már fiatalon, 1672-ben elhunyt.) Öccse, Samuel Brewer mintegy két évet töltött a wittenbergi egyetemen, 1668-ban már otthon találjuk. Akár egyedül ő, akár a két testvér együtt gondoskodott új betűk beszerzéséről, a részleges nyomdafelújítás eredménye először 1674–1675-ben mutatkozott meg. A beszerzési forrást nem ismerjük, de Samuel Brewer németországi tanulmányai alapján német forrásra gondolhatunk. Az ekkor vásárolt új típusok zöme egy betűcsaládba tartozó, metszésében a korábitól jellegzetesen eltérő, szép barokk

betű. Mind a két véglet igaz: jelentősen bővült a nagyobb méretű betűk választéka, antikváé, kurzívé egyaránt, ugyanakkor a korábbinál már kisebb betűtípusok is, 58 milliméteres, húsz sor méretű antikva és kurzív is megjelent a készletben. Amennyi új betűtípust vásárolt a nyomda, lényegében ugyanannyit be is öntetett, így a készlet nagysága majdnem megegyezett a korábbival: összesen 29 betűtípusa volt.

A felújítás második fázisa fél-egy évtized múlva, az 1680-as években történt, és elsősorban a sokszor használt, de a latin betűtípusoknál mégis kevésbé igénybe vett fraktúr-schvabachi betűkészletre terjedt ki. Ekkor kerültek a nyomda tulajdonába olyan igen dekoratív fraktúr betűtípusok, amelyeknek verzálisai valójában iniciálék voltak – e fraktúr betűk saját verzálisaival szinte alig szedtek szöveget. Ilyen fraktúr típus több eltérő méretben állt a nyomdász rendelkezésére. De bővült ekkor a kisebb méretű fraktúr-schvabachi szövegbetűk választéka is; 1690–1692 táján és 1696-ban további latin betűk beszerzésére is sor került. Az 1690-es évek végére a lőcsei Brewer-nyomda összesen negyven betűtípussal rendelkezett: ezzel a betűkészlettel előkelő helyet foglalt el a magyarországi könyvnyomtatásban. A nyomda szinte folyamatos megújítását a XVII. század utolsó negyedében a legjobban azon mérhetjük le, hogy a század végére a lőcsei nyomdakészletben már alig akadt olyan betű, amely már



14. Szűz Mária Pázmány Péter *Imádságos könyvéből*

1664-ben, az alapító halálakor is ott volt: mindössze négy, két görög típus, egy antikva és egy fraktúr kiemelő típus volt azonos az 1664-es és a XVII. század végi készletben. A megújulásnak ez a mértéke talán még többet mond a Brewer-nyomda színvonaláról, mint a fent leírt betűmennyiség, a készlet nagysága. A fraktúr betűtípusok tekintetében valamennyire megtévesztő Ernst Gröninger 1691-ben megjelent katolikus prédikációgyűjteménye.<sup>26</sup> A *Granat-Apfel Marianischer Zühr und Gnaden-Körnlein...* című kötet ajánlása Lipót császárnak többféle díszes betűtípussal készült. Tüzetes vizsgálattal azonban megállapítható, hogy a négylevelű ajánlás nem a lőcsei nyomdából, hanem idegen, feltehetően bécsi műhelyből, származik. A premontrei szerzetes szerző művének egy példányát maga nyújthatta át az uralkodónak, valószínűleg az engedély előzetes megszerzését követően, és ezért nem tudott Lőcsén gondoskodni ajánlása kinyomtatásáról.

A lőcsei nyomda iniciálékészlete a betűkészlettel párhuzamosan lett kibővítve: a latin betűs iniciálék az 1670-es években, a faktúr díszbetűk pedig 1684–1690 táján. A nyomda iniciálékészlete ekkor vált igazán látványossá, mert elsősorban folio és negyedréti nyomtatványokhoz jól alkalmazható, a korábbinál nagyobb méretű iniciálékat szereztek be. A barokk kor ízlésének ez tökéletesen megfelelt, de nem jelenti azt, hogy az új beszerzések csak újonnan tervezett és metszett iniciálék voltak. Az igen gazdag figurális díszítésű, 48×47 milliméteres iniciálésorozat (16) például Jost Amman XVI. századi neves fametszőtől származik, az ő munkájának XVII. századi másolata.<sup>27</sup> A könyvdíszek mennyisége is az 1670-es években növekedett meg elsősorban, az 1690-es években már alig bővült. A nyomtatványokon látható díszek nagy átlagban

a korábbiaknál nagyobb méretűek voltak, egy részüket (a legnagyobb fejleceket, könyvdíszeket) eleve csak folio méretű nyomtatványon lehetett alkalmazni. Többségük dús növényi mintájú, virágos dísz, néhány hurkos záródísz is akad köztük. Az IHS- és Mária-szimbólumokat csak katolikus kiadványokban használták.

Samuel Brewer babérkoszorúba foglalt nyomdászjegyét, a „Dominus providebit” felirattal, két olyan nyomtatványra is rátette, amelyet különösen magáénak érzett: 1672-ben egy tematikus bibliai idézetgyűjteményre, amely oktatási célokat szolgált (*Vade mecum, das ist Geistliches Hand- und Reisebüchlein*), 1687-ben pedig a *Cynosura jurisperitorum* című jogi kézikönyvre. Halála után, ez utóbbi 1700-as újabb kiadására is kegyeletből kitették a nyomdászjegyét.

A lőcsei nyomdász új vállalkozása volt a Christoph Neubarth-féle naptár negyedréti kiadása. Az 1676-ra szóló magyar nyelvű kalendárium díszcímlepet kapott Lőcse város látképével: a fametszetet a volt eperjesi kántortanító, Jonas Bubenka szignálta. A negyedréti naptár kiadása nem folytatódott, így az illusztráció további felhasználása nem ismert.<sup>28</sup>

Az 1670-es évek kezdetétől megnövekedett a Lőcsén nyomtatott katolikus vallásos művek száma. Egyik legjelentősebb közülük Pázmány Péter *Imádságos könyve* volt 1674-ben,<sup>29</sup> amely a vallásos kiadványok között az egyik legdíszesebb lőcsei nyomtatvány, a barokk könyvdíszítés szép példája. Mintája láthatóan az 1650-es pozsonyi ötödik kiadás volt,<sup>30</sup> amelyet először díszítettek fokozott mértékben illusztrációkkal: a lőcsei kiadásban, ahol vannak illusztrációk, ugyanott található, ahol a pozsonyiban. Az imádságoskönyv lőcsei kiadása a fametszetes illusztrációkon kívül sok – virágos, angyalos, puttókat ábrázoló és egyéb – könyvdíszet, iniciálét tartalmaz, és a kötet minden egyes lapját cifrakeret szegélyezi.

A lőcsei kiadás nem már meglévő fametszeteket használt fel újra; az illusztrációk az 1674-es kiadáshoz készültek. Az IHS- és Mária-szimbólumok (29., 30. könyvdísz), az első miseillusztráció (138.), az Oltári Szentség (145.) pontos utánmetszése a pozsonyi fametszeteknek, az illusztrációk többsége azonban nem, például az Angyali üdvözet, a Golgota, a Szent Brigitta, a Dávid király, a Mária a holdsarlón. Az imádkozó Szent Brigittát a lőcsei kiadásban nem glóriával, szentként ábrázolták,<sup>31</sup> hanem fejére tett koszorúval, és nem belőle áradt a dicsfény, hanem a feszületből, amely előtt térdepelt (142.). A pozsonyi fametszet áldoztatást mutat: a pap ostyát ad az oltár közelében térdeplő hívőnek,<sup>32</sup> a megfelelő lőcsei kép pedig gyónást: a pap térdel az oltár előtt, messzebb tőle, kétoldalt állnak a



15. A Szent Brigitta-kép eltérései a pozsonyi és a lőcsei kiadásban

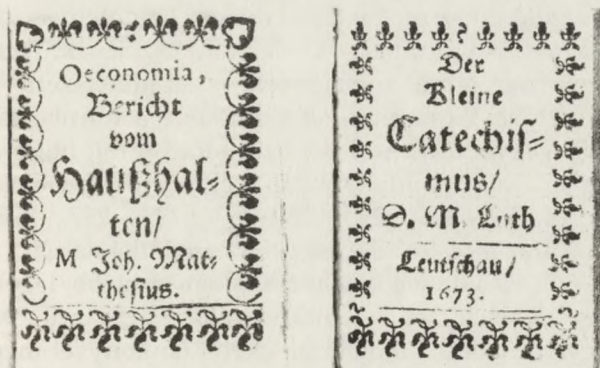
hívek (144.). Az Oltári Szentség felirata a pozsonyi kiadásban PANIS VIVUS ET VITALIS,<sup>33</sup> a lőcseiben PANIS VIVUS DE COELO. Az Imádságoskönyv X. részénél, az Anyaszentegyház litániáinál, a lőcsei kiadásból kihagyták a pápát és szenteket ábrázoló fametszetet.<sup>34</sup> Ezeket a kisebb változtatásokat talán a lutheránus környezet inspirálta, nem feltűnő módon eltérve az eredeti rendeléstől.

Nem tartozik az illusztrált könyvek közé, de az 1670-es években a lőcsei tipográfia különleges teljesítményeként tarthatjuk számon több 64rét könyv kiadását, amely a mai értelemben véve is minikönyv. 1673-ban egy Luther-katekizmus, 1675 körül Johann Matthesius *Oeconomia, Bericht vom Haushalten* című műve, 1677-ben pedig a *Schöne andächtige Gebetlein* című imakönyv; tehát mindegyik könyvecske német nyelvű volt és evangélikusok számára

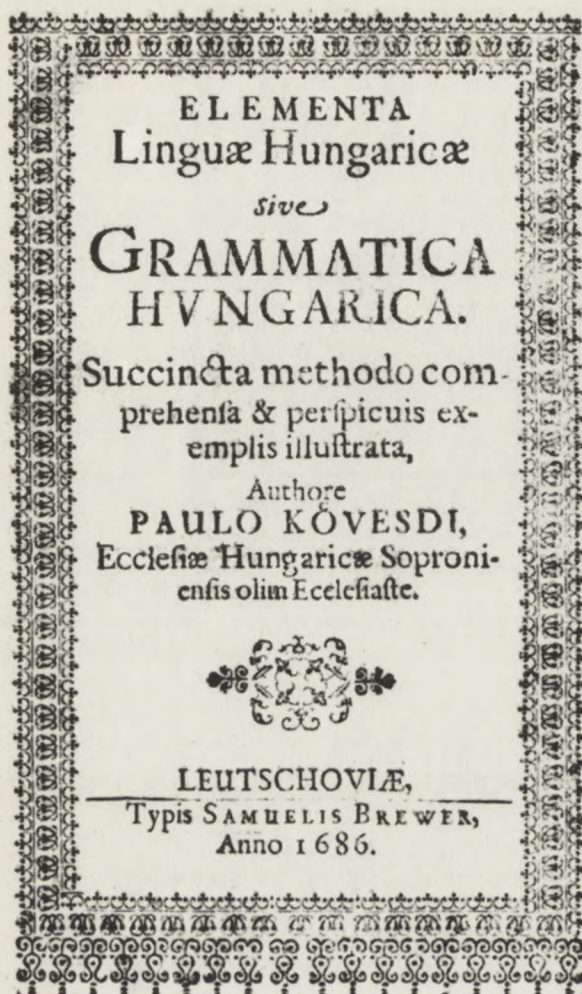
készült.<sup>35</sup> Valószínűleg családoknak szánták, gyermekeik vallásos oktatására, amikor a protestáns papok és tanítók 1674-től már száműzetésben voltak. Különleges ajándék lehetett, de a kis méret azt is valószínűsíti, hogy a tipográfus sok példányt tudott a könyvecskékből egyszerre feltűnés nélkül kinyomtatni, vagyis az akkor meg nem engedett tartalom indokolta a szokatlanul kis méret választását. Luther kis katekizmusát 1686-ban még egyszer kinyomtatták Lőcsén, 64rét formátumban.

A Pázmány-imakönyv Lőcsén használt két illusztrációja: Jézus a tanítványokkal és a Golgota-kép (143., 141.), összefügg két evangélikus katekizmus-kiadással: a Daniel Sinapius-Horčička által kiadott evangélikus katekizmus-imakönyvvel (*Perlička dítek Božích*, magyarul: Isten gyermekinek gyöngyöcskéje), illetve az 1695-ös Luther-kátéval (*Enchiridion, Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarrherrn und Predigern*). A két evangélikus mű csak két közös képet tartalmaz, az aranyborjú imádását és a Szentlélek kiáradását. Luther kis katekizmus a gazdagabban illusztrált, a Tízparancsolathoz, a Miatyánkhoz készült számos metszettel,<sup>36</sup> a már említett metszeteket még a hit három artikulusáról szóló fejezetben, illetve további helyen is felhasználták. A Tízparancsolatot illusztráló fametszetek mintája ismét egy pozsonyi kiadás volt, a Canisius-katekizmus Vásárhelyi Gergely által magyarra fordított 1624-es kiadása.<sup>37</sup>

Az összes lőcsei kiadvány közül a legtöbb illusztrációt Joannes Amos Comenius híres műve, az *Orbis sensualium pictus* tartalmazta. A szerző a nyelvtanító könyv képeivel, amelyekben „benne



16. Kettő a század legkisebb, 64rét könyvei közül, Matthesius könyvecskéje és Luther kis katekizmus



# ABECEDA RIUM LATINO-HUN- garicum pro Pueris.



LEUTSCHOVIAE,  
Typis SAMUELIS BREWER,  
Anno M. DC. XCIV.

17. Két szép kiállítású lőcsei tankönyv a XVII. század végétől

van minden, a világon lévő fontosabb dolgoknak és cselekedeteknek az ábrázolása és megnevezése”, a szemléltető tanítást akarta segíteni. A mű első kiadása 1658-ban látott napvilágot Nürnbergben latin–német nyelven; a kiadó az 1660-as években számos kiadással terjesztette a népszerű művet egész Európában. Az első latin–német–magyar nyelvű kiadás Nürnbergben jelent meg 1669-ben, első hazai kiadásai pedig Brassóban 1675-ben és 1684-ben.

Az *Orbis sensualium pictust* Samuel Brewer két kiadásban hozta ki 1685-ben: latin–német–magyar háromnyelvű, és még cseh nyelvet is tartalmazó négynyelvű kiadásban. A nagy újdonság a cseh fordítás elkészítése volt, ilyen addig még nem jelent meg Európában.

A lőcsei metsző Jonas Bubenka volt, aki már az 1670-es évek közepén is dolgozott a nyomdának.

Az *Orbis pictust* már az 1670-es években elkezdte, hiszen az általa szignált egyetlen metszeten (lásd a festő és szobrász műhelye, 234. illusztráció) az 1679-es évszám olvasható. Bubenka a nürnbergi kiadás alapján dolgozott, egy alkalommal, a tüzet ábrázoló illusztráción (160.) még az eredeti metszőnek, az első nürnbergi kiadás fametszőjének, Paul Creutzbergernek a szignóját is utánmetszette.<sup>38</sup> A legtöbb lőcsei metszet tükörképe a nürnberginek, vagyis a metsző nem törődött azzal, hogy a kép állása a nyomtatás során megfordul. Kivételek: a 158–159., 235., 250., 260–267., 277., 297., 308. illusztrációk nem tükörképei az eredetieknek.<sup>39</sup>

Az *Orbis sensualium pictus* a legismertebb, legelterjedtebb lőcsei nyomtatványok közé tartozik. Ugyanazokkal a fametszetekkel a tankönyvet még egyszer, nyolcadrét kiadásban is megjelentették 1728-ban.

## Jegyzetek

- 1 A családról és a vállalkozás történetéről hosszabban lásd PAVERCSIK I., PAVERCSIK II.
- 2 A nyomda ekkor négy antikva, három kurzív, két fraktúr, kettő valóban használható schwabacher és egy görög szövegtípussal, azon kívül négy antikva kiemelőtípussal rendelkezett. A teljesebb iniciálsorozatok száma négy volt, egy sorozat mindössze három iniciáléból állt, a többi négy iniciálé egyedi darab volt.
- 3 RMNy 1395.
- 4 Vö. PAVERCSIK I., 362–363.
- 5 4A, 5A, 6A, 7K, talán a 15S is. A schwabachi típus innen való származása azonban kétséges.
- 6 Lásd A Schultz-nyomda és városi nyomda Kassán (1623–1700–) című fejezet.
- 7 Vö. PAVERCSIK II., 377.
- 8 A lőcsei tanácsnak Eszterházy Miklós nádorhoz 1640-ben írott levele szerint is, vö. PAVERCSIK Ilona, Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz, MKSz, 1983/3, 282–286, itt 285. Lásd még Hermann Tontsch, *Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei Johann Göttis Sohn*, Kronstadt–Brasov 1933, 35, 37.
- 9 David Frölich jegyezte fel a nyomdász krakkói útjának időpontját, lásd erről PAVERCSIK Ilona, David Frölich saját kezű feljegyzései műveiről, I–II., MKSz, 1996, 292–319, 429–450, itt 432.
- 10 Vö. ECESEDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636), OSZK Évkönyv, 1974–1975, 349–421, itt 360–362.
- 11 RMNy 2424, RMK I 1288.
- 12 RMNy 1655.
- 13 A *Cithara sanctorum* első lőcsei kiadásában, illetve Třanovský imádságoskönyvében használt metszet, a szerzőnek az „Úr üdvösségének kelyhe” feliratú szimbóluma, Jiřík Třanovský tulajdonában volt, mert a trencséni nyomda is alkalmazta 1637-es nyomtatványán. A metszetet a szerző ex librisként is használta: fennmaradt olyan változata, amelyen a kehely alá Třanovský ovális alakú arcképét helyezték. Vö. Ján DUROVIČ, *Životopis Juraja Tranovského*, Liptovský Sv. Mikuláš 1942, 180–182, és műve végén illusztrációként is.
- 14 RMNy 2229, A1b, RMNy 2785, C2b.
- 15 RMNy 2778, B1a és RMNy 3106, A4a.
- 16 RMNy 1441 és faksimile kiadása VOIGT Vilmostól, Budapest, 1989.
- 17 Vö. RMNy 1418.
- 18 SZÉLL Farkas, Adalék Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtára”-hoz, MKSz, 1886, 91–93.
- 19 GULYÁS III., 27.
- 20 RMNy 2318.
- 21 BORSA Gedeon, A magyar csízió kialakulásának története, OSZK Évkönyv, 1974–1975, 265–347. A lőcsei csízióról, szerkesztéséről és illusztrációs anyagáról: *uo.*, 319–341. A kolozsvári fametszetek közlése: *uo.*, 295–307.
- 22 BORSA Gedeon, A csízió kiadástörténete, OSZK Évkönyv, 1976–1977, 307–378.
- 23 Az illusztrációkat BUBRYÁK Orsolya tárgyalta behatóan tanulmányában, Egy polgári mecénás a 17. században: Weber János eperjesi főbíró (1612–1684), *Ars Hungarica* 31, no. 2 (2003), 225–280.
- 24 A Salamon és Markalf XVI. századi lengyel kiadásairól Ludwig BERNACKI, *Rozmowy, ktore myal Krol Salomon modry z Marcholtem grubym a sprosnym...*, Haarlem, Enschedé, 1913. Az első négy kiadásról, illusztrációkkal lásd 11–29. A témáról bővebben lásd az ezután megjelenő külön tanulmányt.
- 25 Vö. PAVERCSIK Ilona, Lorenz Brewer hagyatéki leltára, MKSz, 1977, 174–178.
- 26 RMK II 1690.
- 27 Albert BUTSCH, *Die Bücherornamentik der Renaissance*, Leipzig, 1878, 56–68. tábla.
- 28 Ha csak nem számoljuk ide a kéziratos *Lőcsei krónikát*, Kaspar Hain alkotását, amelynek kézirata ezzel a nyomtatott címlapdísszel volt ellátva, középen természetesen üres helyet hagyva a történeti munka címének.
- 29 RMK I 1168.
- 30 RMNy 2340.
- 31 Vö. *HungTyp 2*, a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomdánál a 152., a kisebb metszetet 153. szám alatt, a katalógus 128–129. lapján, a képeket lásd a 408–412. lapokon.
- 32 *Uo.*, 170. pozsonyi illusztráció.
- 33 *Uo.*, 144. illusztráció.
- 34 Pozsonyban a 173. illusztráció, *uo.*, a 129. és 413. lapokon.
- 35 ČAPLOVIČ 1335, 1349, 1370. Az 1686-os kiadás: ČAPLOVIČ 1464.
- 36 A lőcsei 309–322. számú illusztrációk.
- 37 RMNy 1319, vö. a pozsonyi 20., 25–27., 29–33., 98. számú illusztrációkkal.
- 38 A különböző kiadásokat lásd Kurt PILZ, *Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus, Eine Bibliographie*, Nürnberg, 1967 (Beiträge zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg, Bd. 14.). Creutzbergerről: *uo.*, főleg 78–81. A lőcsei kiadásokról: *uo.*, 140–143.
- 39 *Uo.*, 141–142. A nürnbergi 1669-es kiadás fametszeteivel való összehasonlítás lehetőségét Geréb György kiadása is megadja: Joannes Amos COMENIUS, *A látható világ*, Budapest, 1959. Ez az 1669-es kiadás magyar szövegét modern szedésben adja, de a nürnbergi fametszetekkel együtt. A lőcsei 1685-ös négynyelvű kiadás faksimiléjét 1958-ban Prágában is kiadták.

### 3. A KASSAI FISCHER-FEST-NYOMDA (1610–1622)

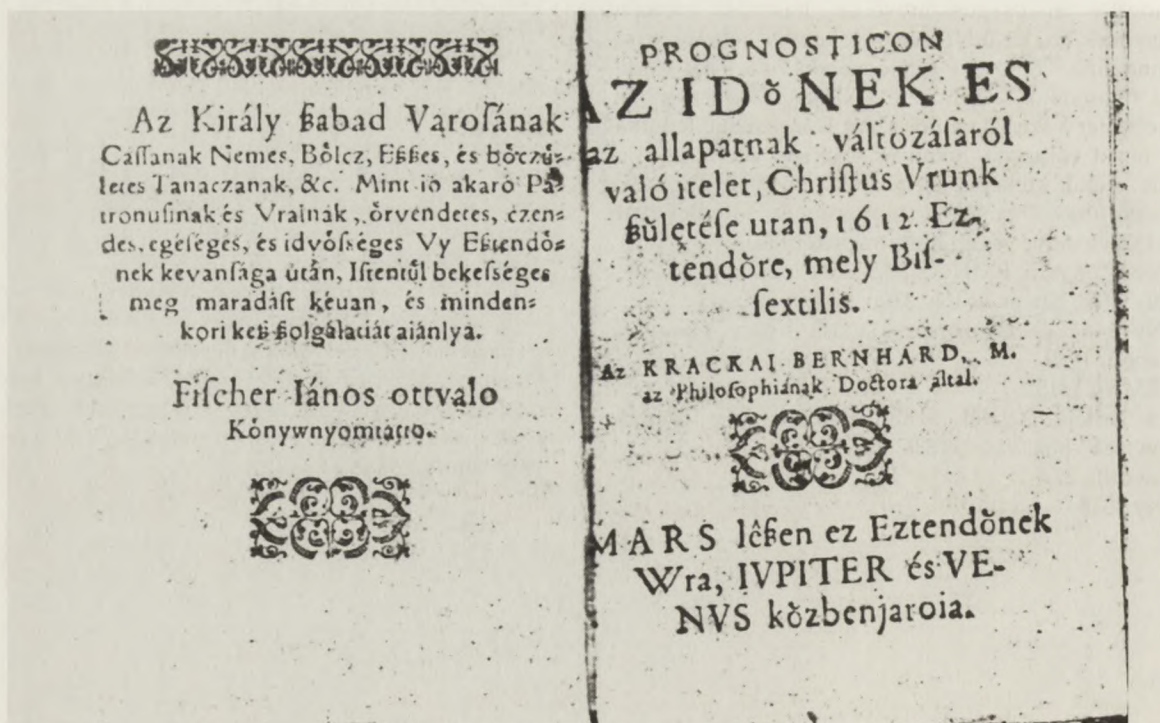
V. Ecsedy Judit

#### *A kassai nyomdászat első évtizedei*

Kassán az előző században egyszer már működött sajtó: Huszár Gál *Énekeskönyvét* mint az első kassai nyomtatványt<sup>1</sup> tartjuk számon. Kassa azonban a reformátor számára csak rövid állomás volt 1560-ban: innen kénytelen volt nyomdájával együtt Debrecenbe menekülni.

A XVI. század végi és XVII. századi történeti fejlődésben jelentős szerepet játszott Kassa, mint Magyarország egyik legjelentősebb városa, Felső-Magyarország központja. Minthogy valamivel kívül esett a hódoltsági területen, a kereskedelem egyik fontos központjává vált. Korszakunkban a város kezében tartotta a Lengyelországgal folytatott kereskedést és a belföldi kereskedelem számottevő részét. Fontos kapcsolatai voltak Béccsel, a környező és távolabbi magyarországi mezővárosokkal és szőlőtermelő vidékekkel. Politikai téren különös jelentőségre Bethlen Gábor hadjárata során tett szert, vagyis éppen a most tárgyalt években, minthogy a fejedelem legfontosabb felső-magyarországi támasza mindvégig Kassa maradt.

A város kulturális élete a felső-magyarországi többi szabad királyi városéhoz hasonlóan alakult, bár magyar lakossága azokénál számottevőbb volt. A megerősödő polgárság könyvek iránti igényét a külföldi városok közül valószínűleg Krakkó, a hazaiak közül pedig – mindaddig, amíg Kassán nem állandósult a könyvnyomtatás – a bártfai nyomdák elégítették ki. Könyvkereskedője is volt már az 1580-as években,<sup>2</sup> de állandó könyvnyomda 1610-ig, Johann Fischer megtelepedéséig nem működött Kassán. Amikor 1610-ben a felső-magyarországi öt szabad királyi város a tárnokjog kinyomtatását határozta el, a munkával a bártfai Jakob Klösszt bízta meg, aki a nyomtatást el is végezte.<sup>3</sup> Ugyanabban az évben, talán éppen ezzel a megbízatással kapcsolatban, a kassai tanács át akarta hívni Klössst Kassára, aki kapott is a kedvező alkalmon, de az áttelepülés mégsem történt meg. Klöss még Bártfáról írt Kassa tanácsának, hogy százforintnyi kölcsönnel segítse meg, de a kassai tanács csupán ötvenet volt hajlandó felajánlani. Ezért a bártfai nyomdász valószínűleg nem látta biztonságosnak otthagyni városát, ahol már vagy tizenhárom éve dolgozott. Maga



18. A kassai nyomda 1612. évre szóló kalendárium, amelyet Fischer nyomdász Kassa városának ajánlott (RMNy 1017)

helyett – betegségére hivatkozva – vejét, Johann Fischer könyvnyomtatót ajánlotta, Elizabeth nevű leányának férjét.<sup>4</sup>

Fischer mindeddig bizonyára Klöss bártfai műhelyében dolgozott, így a kassai ajánlat egyúttal önállósulását jelentette. 1610. április 9-én Kassán adott nyugtát a kölcsönvett 50 forintról, és ugyan ezen év végén a tanácsnak bemutatta sajtója első darabját, az első kassai kalendáriumot,<sup>5</sup> amely megnyitotta a kassai kalendáriumok sorát. Fischer egyúttal arra kérte a tanácsot, hogy úgy, mint Debrecenben addig is szokásos volt, számítsák őt is az egyházi személyek közé. A közterhek viselése alól részben fel is oldották, és ajándékkul a naptárakért 2 forintot és négy köből gabonát kapott, majd 1612-ben használatra házat is adtak neki.<sup>6</sup> Naptárjai a következő években is rendszeresen megjelentek, ahogy erről a tanács jegyzőkönyvében november végén, december elején kelt bejegyzése és maguk a fennmaradt naptárak tanúskodnak.

Fischer és a tanács kapcsolatáról a naptárakon kívül 1613-ból van adatunk, amikor a *Confessio christiana doctrinae* című munkát 200 példányban 12 forinton kinyomatta vele a város.<sup>7</sup> Bár műhelye magánvállalkozás volt, a tanács pénzben és természetben támogatta. Az 1612. évre szóló naptár prognosztikon részében olvasható Fischer ajánlása Kassa tanácsának: „Az Király Szabad városának Cassanak Nemes, bölcs, eszes, böcsületes Tanácsának és az böcsületes községnek mint jó akaró Patrónusnak és urainak örvendetes, csendes, egészséges és idvösséges Új Esztendő és békességes megmaradást kíván Istentül, mindenkori kész szolgálatját ajánlván Fischer Iános ottvaló Könyvnyomtató.”<sup>8</sup>

Joannes Bocatius egyik alkalmi versgyűjteményében, amely ugyancsak Fischernél látott napvilágot, a János keresztnevűekhez írt versek közt találni egyet, amelyet Johann Fischerhez írt, „Peritus et industrius V. Dn. Ioan. Fischer. Typographus Cassov.” ajánlással.<sup>9</sup>

Fischer beteges ember lehetett, mert 1612. április 1-jén keltezett előszavában<sup>10</sup> arról panaszkodott, hogy többet foglalkozik a patikaszerekkel, mint a típusokkal és az ívekkel. Két évvel később, 1614-ben halt meg, valamikor az év elején, mert Fischerné 1614. március 20-án már özvegy volt. Ezen a napon ugyanis „könyvkötőné alias nyomtatóné kéri az becsületes tanácsot”, hogy ki ne űzzék a házból: ígéri, hogy legényt fog tartani. Kérését teljesítették, mivel Fabritius, a város tekintélyes lutheránus lelkésze is támogatta, de lelkére kötötték, hogy tartson megfelelő legényt.<sup>11</sup> A legény Fischerné későbbi férje, Johann Fest lehetett, aki elődjéhez hasonlóan, könyvkötő is volt. Fest a jelek szerint előbb

pénzen szerette volna magához váltani a nyomdát, erre mutat a városi jegyzőkönyv 1614. június 19-én kelt bejegyzése, amely szerint „könyvkötő kér valami 200 forint subsidiumot”. De a városnak erre nem volt pénze, ezért megfenyegette a könyvkötőt, hogy meghívja helyére a debreceni tipográfust, aki ügyis ajánlotta magát.<sup>12</sup> (Ez Rheda Pál lehetett, aki ebben az időben a debreceni nyomdát vezette, vagy esetleg a fia, Péter, aki 1620-ban vette át apja halála után a műhely vezetését.)

Az 1615-re szóló kassai kalendáriumot<sup>13</sup> mindenestre már Fischer utóda, Johann Fest nyomtatta. Fischer özvegyét 1615. január 7-én vette feleségül, és így tulajdonába került a könyvnyomtató műhely. Fest valószínűleg már korábban is a műhelyben dolgozott. Az ő idejéből a nyomda helyéről is van feljegyzés: 1617-ben az ügynevezett lócsei házba költözött, amely akkor városi tulajdon volt, és vendégfogadóul is szolgált. A nyomdász az utcai rész egyik földszinti helyiségében rendezte be műhelyét.

#### Kiadványok

A Fischer–Fest-műhely működésének tizenhárom éve alatt ötvenhat nyomtatványról maradt fenn adat. A fennmaradt kassai levéltári forrásoknak köszönhetően Fischer és Fest nyomtatótevékenységéről más hazai nyomdákhoz képest sok adattal rendelkezünk. Fest is évről évre megjelentette a kassai naptárát. Nemcsak a kassai városi tanácstól, hanem a Szepesi Kamara pénztárától is kapott nyomtatásért pénzt. 1620. július 8-án „Johann Festh valamely könyv kinyomtatására” az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor költségére 8 forintot kapott a Szepesi Kamarától.<sup>14</sup> Nem tudni, melyik lehetett ez a nyomtatvány. Ugyanő március 18-án a „mostani pozsonyi országgyűlés határozatainak kinyomtatásáért”<sup>15</sup> 50 forintot kapott, augusztus 18-án pedig Szent Dávid *Zsoltárainak* nyomtatásáért, ugyancsak a fejedelem költségére, 26 forintot.<sup>16</sup>

A korabeli nyomdászok számára, a naptárakhoz hasonlóan jövedelmező munkát jelentett az alkalmi kiadványok megjelentetése. A Fischer–Fest-műhelyt különösen sok ilyen jellegű nyomtatvány hagyta el: gyászversek, üdvözlő versek születésre, névnapokra, esküvőkre, beiktatásra. Az alkalmi költemények szerzői közül Joannes Bocatius emelkedik ki: műveinek legnagyobb része éppen a Fischer–Fest-nyomdában, kisebb részben az átmenetileg Kassán dolgozó fejedelmi műhelyben és Bártfán készült. Bocatius Bethlen híveként, a fejedelem udvari történetírójaként működött. Bethlen kassai tartózkodása idején Bocatius történeti műve a fejedelmi nyomdásznál, Müllernél jelent meg.<sup>17</sup>



19. Ioannes Bocatius címere Kassán megjelent munkáin

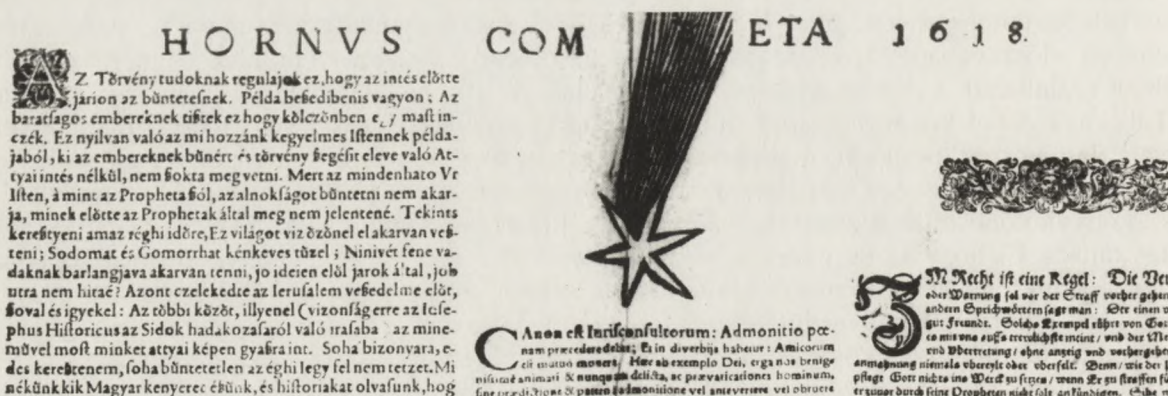
Kiadástörténeti érdekesség az a Bocatius által névtelenül megjelentetett *Hornus cometa* című röplap,<sup>18</sup> amely egy üstökös feltűnését adta tudtul. A plakát alakú nyomtatvány háromhasábosan, három nyelven (magyar, latin, német), fent egy üstökös fametszetű képével jelent meg. Az ártalmatlannak látszó munkát politikai röpiratként értelmezték, és Dóczy András felső-magyarországi főkapitány kezdeményezésére a kassai tanács minden példányát elkobzásra és megsemmisítésre ítélte. A tanács 1618. december 17-ei ülését követően negyed év múlva Fest a tőle összes példányában elkobzott üstökösleírás visszaadását kérte, hogy hetivásáron árulhassa. A kérést elutasították, a pla-

kát egy példánya azonban szerencsés véletlen folytán megmaradt Lócse levéltárában.

A Fischer-Fest-műhelyben jelent meg 1620-ban az első, Magyarországon nyomtatott, magyar nyelvű útleírás, Szepesi Csombor Márton kassai iskola-mester *Europica varietas* című munkája.<sup>19</sup> Ugyanitt adták ki az első itthon nyomtatott, angol nyelvű szöveget, a Bocatius által – bár név nélkül – összeállított huszonöt nyelvű Miatyánkot.<sup>20</sup> Bocatius mellett Kassa vezető lelkészének, Alvinci Péternek személyisége a legmeghatározóbb nemcsak Kassa életében, hanem a kassai nyomda kiadványait tekintve is. Ő írta – névtelenül – a Bethlen háborúival kapcsolatos politikai röpiratok közül az elsőt és legnagyobb hatásút, a kétnyelvű *Querela Hungariae* – *Magyarország panasza* címűt.<sup>21</sup>

#### Kapcsolatok más nyomdákkal

1621-től Kassán dolgozott Bethlen Gábor fejedelmi nyomdása, Nikolaus Mollerus (Müller) is, aki Bethlen utasítására Nagyszombatból elkísérte a Kassára szállított egykori, Forgách Ferenc érsek alapította katolikus nyomdát. Két évig, 1621–1622-ben Kassának két nyomdása volt. Egy 1623-as kassai impresszummal megjelent könyvben, Vásárhelyi Gergely *Világ kezdetitől...* című könyvében utalás olvasható a kassai nyomdászra: „Az nyomtatómester is háza népivel pestisben meghalt... nem is végezte el, egynéhány arcus héával vagon.”<sup>22</sup> Ezt a kassai nyomdászattal foglalkozók korábban úgy értelmezték, hogy a név szerint nem említett nyomdász, aki pestisben meghalt, Nikolaus Mollerus volt.<sup>23</sup> Abból indultak ki, hogy a valószínűleg az 1622. esztendő folyamán meghalt Fest utódja, Mollerus volt az, aki az előbbi halála után annak felszerelését átvette és városi nyomdászként



20. A *Hornus Cometa* című háromnyelvű röpirat részlete (1618)

tovább működött egy ideig, amíg – feltételezésük szerint – a pestisjárvány áldozata nem lett. Mollerus neve 1622 után Kassán valóban nem fordul elő többé. Ennek azonban más oka volt, amelyet korábban nem lehetett sejtetni: Bethlen a nyomdát és nyomdászt fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra szánta, ahová 1623-ban – a nyomda legalábbis – meg is érkezett.

Minthogy az 1623-as előszóban arról is szól a könyv szerzője, Vásárhelyi Gergely, hogy „negyedik esztendőbe fordult, hogy Cassán kezdtem vala nyomtatni, harmadfél száz forintot is fizettem kölcsön kérvén jó akaróimtól, kivel ez óráig is adós vagyok...”, nem Mollerus lehetett az a mester, aki háza népével együtt pestisben meghalt, hiszen 1619-ben még Nagyszombatban volt. Sokkal inkább Johann Fest, aki már 1614 óta a városban dolgozott.

Vásárhelyi Gergely terjedelmes prédikációs kötete más szempontból is érdekes. Címlapján ez áll: „Nyomtatták Cassan A. D. 1623”. Ha ez igaz lenne, akkor nyomdásza csak Daniel Schultz lehetett volna. Erre viszont a kötet nyomdai jellemzői közül semmi sem utal. A mű valójában egyike azon XVII. századi magyarországi nyomtatványoknak, amelyek két nyomdában, két helyen készültek: A törzse Johannes Fest műhelyében Kassán, az első és utolsó négy levele pedig, köztük a címlap is, Kolozsvárott, a Heltai-nyomdában. A kolozsvári nyomtatásra azonban a kötetben semmi utalást nem találunk, mindössze a Heltai-nyomda betűi és díszei árulkodnak a kolozsvári nyomtatásról. Érdekes kérdés, hogy miért éppen Kassán akarta Vásárhelyi Gergely jezsuita kinyomtatni művét? Vásárhelyi, miután a jezsuita rendet Erdélyből kiűldözték, Bethlen Gábor hívására tért vissza Erdélybe. 1618-ban már Bethlen Gábor fejedelem környezetében volt. Életének utolsó éveit itt töltötte, és Kolozsváron is halt meg 1623 októberében. Elkészült művét először mégsem Erdélyben, hanem Kassán próbálta kinyomtatni. Gyulafehérvár mint nyomdahely ekkor még nem jött számításba, mivel ott csak 1623-tól működött nyomda. Bár a kötet címlapja – nyomdai jellemzői alapján – a Heltai-nyomdában készült, címlapján mégis, meglehetősen, a kassai, 1623-as év áll.<sup>24</sup>

A pestisben meghalt Fest utódja azonban nem Nikolaus Mollerus volt, hanem Daniel Schultz, aki – akárcsak Fischer – bártfai származású volt. 1623-ban kezdte meg kassai tevékenységét, és Kassa előtt Lőcsén dolgozott.

Amikor Johann Fischer megalapította Kassán az első, városi támogatást élvező nyomtatóműhelyt, Felső-Magyarországon legközelebb Bártfán működött sajtó, ahol a könyvnyomtatásnak már több mint harmincéves múltja volt. Már nem működött

a vizsolyi és még nem a lőcsei nyomda. A nyomdafelszerelés elemzéséből azonban kiderül, hogy e nyomdák működését és felszerelését milyen szoros szálak fűzik egymáshoz.

#### *Johann Fischer és Johann Fest nyomdafelszerelése*

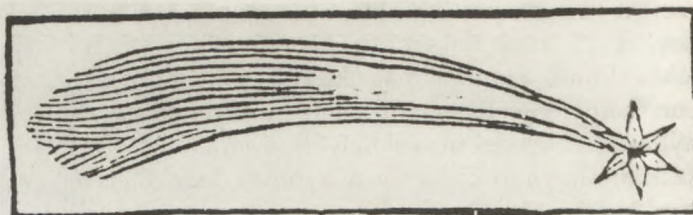
A Fischer–Fest-nyomda felszerelését rekonstruálva megállapítható, hogy Fischernek indulásakor öt szövegtípusa, kilenc meglehetősen hiányos kiemelő típusa, három iniciálesorozat, tizenöt nyomdai cifrája és kilenc könyvdíszje volt. Utóda, Fest, nagyrészt ugyanezzel a betű- és díszanyaggal dolgozott, kevés gyarapodás történt az idejében.<sup>25</sup> Így a nyomda teljes felszerelését összesen tizenhármas betűtípus, négy iniciálesorozat, huszonhárom nyomdai cifra, egy fametszetes üstökösillusztráció, négy címer és tíz fejléc, illetve záródísz alkotta.

A Fischer-nyomda alapjait, amint azt a szakirodalom korábban megállapította, az az anyag vetette meg, amelyet Johann Fischer apósától, a bártfai Klösstől kapott. Az azonban korábban nem volt ismeretes, hogy pontosan milyen anyag is volt ez. Nem voltak ugyanis egységes állásponton a kérdéssel foglalkozó szakírók a két bártfai műhely: a Gutgesell- és a Klöss-nyomda kapcsolatát illetően, kevésbé volt tisztázva a Mantskovit-féle vizsolyi nyomda és a Klöss-nyomda kapcsolata is.

A kassai nyomda szempontjából különösen érdekes, hogy újabban sikerült különválasztani és összehasonlítani a két XVI. századi bártfai nyomda felszerelését és tisztázni esetleges vizsolyi eredetüket. Az eredmény azt mutatja, hogy Gutgesell és Klöss egymástól független, saját betűkészlettel és díszekkel kezdett dolgozni. A vizsolyi nyomdából valóban kerültek át betűk a bártfai Klöss-nyomdába, de csak a XVII. század elején, és ezek Klöss vejéhez, Fischerhez is eljutottak.<sup>26</sup> De Klössnek olyan típusaiból is kapott Fischer, amelyek nem vizsolyi eredetűek, és amelyeket mintegy elosztott Klöss úgy, hogy egy részüket megtartotta. Vagyis



21. A két arabeszk dísz a megszűnt bártfai Gutgesell-nyomdából került Kassára, Fischer nyomdászhoz (1611)



22. Űstökös fametszetű képe a kassai *Hornus cometa* című röpiratról (1618) és egy másik űstökös: fametszetű kép az előző századból, a besztercebányai nyomdából (1578)

párhuzamosan jelen voltak a bártfai Klöss- és az újonnan alapított Fischer-Fest-műhelyben. Ugyanakkor a német szöveg nyomtatásához használt típusok többsége<sup>27</sup> a bártfai Gutgesell-nyomdából került – nem tudni, milyen úton, kinek a közvetítésével – 1613-tól Fischer műhelyébe, vagyis a Gutgesell-nyomda megszűnése után tizennégy évvel. Ezeket Fest változatlanul használta, mindössze egy fraktúrt szerzett be újonnan 1621-ben.<sup>28</sup> Összegezve, a Fischer-Fest-műhely tizennyolc betűtípusából mindössze egy olyan van, amely nem más nyomdász elődtől származik. A kassai műhelyben használt betűtípusoknak az utóélete is érdekes: a tizennyolc típusból három<sup>29</sup> átkerült az újonnan alapított Brewer-nyomdába, Lőcsére. Leghosszabb előtörténete annak a kis fokozatú antikvának volt,<sup>30</sup> amelyet Mantskovit Galgócon kezdett használni 1588-ban, és a lőcsei Brewer-nyomda 1676-ig nyomtatott vele.

A négy iniciálesorozatból három a Gutgesell-nyomdából való, akárcsak a tíz dísz egy kivételével. Ez utóbbi rendkívül kopott, alig kivehető fametszet sűrű levéldíszek között a vadászó Dianát ábrázolja.<sup>31</sup> Bármilyen rossz állapotú volt már Fest idejében is, később még az új kassai nyomdász, Daniel Schultz is használta 1626-ban. Láthattuk, hogy míg a Fischer-Fest-nyomda betűi két forrásból származtak (részben Klösstől, részben Gutgeselltől), addig iniciáléi és díszei egyöntetűen Gutgeselltől. Ugyanez vonatkozik nyomdai cifráira is: az az öt cifra, amely más nyomdász elődöktől származik, eredetileg Gutgesell felszereléséhez tartozott. Érdekes a díszek utóélete is: egy részük a lőcsei Brewer-nyomdában élt tovább,<sup>32</sup> más részük Kassán maradt, és az újonnan érkezett nyomdász, Daniel Schultz használta őket.<sup>33</sup> Mindössze egy arabeszk záródísznek nem sikerült a későbbi használatára ráakadni.<sup>34</sup>

A nyomda ma ismert kiadványai közül mindössze egyet díszített illusztráció: a *Hornus cometa*<sup>35</sup> háromhasábos szövege fölött egy űstökös 90×35

milliméteres fametszetes képe látható. A három fametszetű naptárkép is meglehetősen kopott, részben sérült, mintha már használtan kerültek volna Festhez. Korábbi nyomdákban azonban egyiket nem sikerült felfedezni.

A kassai nyomtatványokat gyakran díszítették fametszetű címerek: Magyarország griffmadaras címere mellett a Thurzó-címer két változatban, Joannes Bocatius és Marussy András címere látható a nyomtatványokon. A címerek tulajdonosai vagy mint szerzők, vagy mint mecénások köthetők a nyomtatványokhoz. A családi címerek azonban nem a nyomda tulajdonában voltak, hanem a tulajdonos alkalmanként bocsátotta őket a nyomda rendelkezésére. Abból is látszik, hogy ez volt a szokásos gyakorlat, hogy Bocatius címerét kassai évei alatt Mollerus fejedelmi nyomdász is használta a szerző egy másik munkájában.

Fest utóda városi nyomdászként a Lőcséről érkezett Daniel Schultz volt. Személye biztosítékot jelentett arra, hogy a megindult kassai nyomdászat a továbbiakban folyamatossá válik. Valóban, Schultz, majd özvegye megszakitás nélkül folytatta a Fischer és Fest által megkezdett munkát, és részük volt abba, hogy a kassai nyomdászat 1610-től kezdve folyamatosnak volt mondható.

#### Jegyzetek

- 1 RMNy 160.
- 2 FARKAS Ágnes-V. ECSEDY Judit, A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága, *OSZK Évkönyv*, 1986/1990, 351.
- 3 KEMÉNY Lajos, Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói, *MKsz*, 1889, 228–229.
- 4 FARKAS-V. ECSEDY, *i. m.*, 352–355.
- 5 RMNy 997.
- 6 FARKAS-V. ECSEDY, *i. m.*, 353.
- 7 RMNy 1053.
- 8 RMNy 1017.
- 9 RMNy 1033.

- 10 RMNy 1035, előszó.  
 11 FARKAS-V. ECSEDY, *i. m.*, 353.  
 12 KEMÉNY Lajos, Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez, MKsz, 1910, 191.  
 13 RMNy 1069.  
 14 FARKAS-V. ECSEDY, *i. m.*, 358–359.  
 15 RMNy 1209.  
 16 RMNy 1216.  
 17 RMNy 1245.  
 18 RMNy 1157.  
 19 RMNy 1219.  
 20 RMNy 1067.  
 21 RMNy 1179.  
 22 RMNy 1289.  
 23 KEMÉNY, Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói, *i. m.*, 231, és az ő nyomán GULYÁS II., 154.  
 24 VÁSÁRHELYI Gergely művének kiadástörténetéről részletesen lásd V. ECSEDY Judit, Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében, MKsz, 1983, 272–278.  
 25 Egy kurzív szövegtípus és egy fraktúr szövegtípus: lásd Katalógus IX/9K és 18F.  
 26 Lásd Katalógus, IX/2A, 5A, 6A és 15A típus.  
 27 Lásd Katalógus, IX/12S, 13F, 16F és 17F betűtípus.  
 28 Lásd Katalógus, IX/18F fraktúr betűtípus.  
 29 Lásd Katalógus, IX/1A, 2A és 3A betűtípus.  
 30 Lásd Katalógus, IX/2A 70 mm.  
 31 Lásd Katalógus, IV/10. dísz.  
 32 Lásd Katalógus, IV/1, 3., 7., 9. dísz.  
 33 Lásd Katalógus, IV/2, 5., 6., 8., 10. dísz.  
 34 Lásd Katalógus, IV/4. dísz.  
 35 Lásd Katalógus, IX/1A, 3A, 4A, 10S és 11G betűtípus.

#### 4. A SCHULTZ-NYOMDA ÉS A VÁROSI NYOMDA KASSÁN (1623–1700–)

*Pavercsik Ilona*

Daniel Schultz röviddel Kassára költözése, 1623 májusa<sup>1</sup> után kezdte meg könyvnyomtatói tevékenységét Felső-Magyarország közigazgatási és kulturális centrumában. 1629-ben bekövetkezett haláláig nyomdája termékenyebb volt, mint Lőcsén. A legfőbb különbséget a magyar nyelvű könyvek nagy száma jelentette, míg a szepességi városban csak latin és német nyelvű könyveket nyomtatott. Schultz ezen kassai időszak alatt, amikor műhelyét még dinamikusán fejlesztette, érte el tevékenységének csúcspontját.

Kassán a könyvek díszítőanyagát tekintve a Lőcsén használt könyvdíszekhez, iniciálékhoz képest gyarapodást tapasztalunk, a nyomda betűanyagában azonban nem. Schultz még 1622-ben szerzett be egy 11 milliméteres antikva típust, és lehet, hogy ekkor vagy közvetlenül az ezt követő években vásárolta új könyvdíszzeit, iniciáléit, csak azok nem tűntek fel azonnal a nyomtatványain. Korábban is jónak mondható iniciáléanyaga látványosabb lett: az 1620-as években Kassán már tizenkét latin betűs iniciálésorozattal és két egyedi darabbal, fraktúr iniciáléból (lombardból) pedig öt sorozattal és egy egyedi darabbal rendelkezett. Húszféle iniciáléjával meghaladta a korabeli magyarországi tipográfiák színvonalát.

A könyvdíszek és iniciálék gyarapodása kettős forrásból történt. Az 1622-es pestisjárványban elhunyt korábbi kassai nyomdász, Johann Fest anyagából került Schultz tulajdonába négy könyvdísz:

az 5. és 6. számú arabeszk, egy négykaréjos, sávzott díszítésű könyvdísz és egy vadászó Dianát ábrázoló fejléc.<sup>2</sup> Ezeket Schultz 1625-től, illetve 1626-tól használta. Önálló, a kassai forrástól független beszerzése volt a dekoratívabb, nagyobb könyvdíszek közül három, a kisebbek közül négy, amelyeket ő, illetve 1629 után özvegye alkalmazott a kassai nyomtatványokon.<sup>3</sup> A kör alakú, feszületet is tartalmazó sugaras IHS-jelvény (17. dísz) bizonyosan az újszövetségi illusztrációsorozattal együtt, azzal egy vételben került Kassára. A nagyméretű arabeszk könyvtábla (9. dísz) rokonítható a Lőcsén használttal, de díszítése sötét vonalas: erről és további könyvdíszekről sem tudjuk bizonyosan, hogy nem voltak-e meg már korábban is a nyomdakészletben. Számunkra a nyomtatványon való előfordulás időpontja a mérvadó.

Az iniciáléknál a sötét alapon fehér betűképpel megrajzolt korábbi dekoratív iniciálék választéka bővült a 2., 4., 7. iniciálésorozatokkal és a 3. egyedi darabbal; azon kívül még két egyedi darab (14., 21.) – az utóbbi már az özvegy idejében – jelent meg a kassai nyomtatványokon. Ezen a téren is megállapítható a Fischer–Fest-nyomda anyagával való összefüggés. Úgy tűnik, hogy Lorenz Brewer lőcsei nyomdász és Daniel Schultz, ha nem előre elhatározott módon is, de megosztozhatott több iniciálésorozaton. A három sematikus rajzú, kis és közepes méretű iniciálésorozat alapvetően Lorenz Brewer tipográfiai felszerelését gyarapította. Ezek

<p>Thomiris &amp; Cyro dixit: bibe Cyre cruorem Vtre tuum, mea te [conspice] tela necant. Aude Othomannigenas Cyros, pia Thomiris aude Mergere; fac proprio sanguine Turca naret. Sic ratibus nautæ Dominam modulentur, &amp; undis Sic Marus &amp; Nilo ditior, arva riget.</p> <p style="text-align: center;"><b>VDVARHELIENSIS.</b></p> <p><b>E</b>sta coronatis Hymenæe referto puellis, Postibus en plaudens stat Cythærea meis. Ipsa pharetratos collaudans Mater Amores, Nunc illum, nunc hunc spicula fæva docet. Mox festina Venus bijuges ut junxit olores, Iam redit, &amp; bigis en CATHARINA sedet, Bellaq; pennati multum meditantur Amores, Esse columbarum qualia bella solent.</p> <p style="text-align: center;"><b>ZEPSI.</b></p>	<p style="text-align: center;"><b>ZEPSIENSIS.</b></p> <p><b>R</b>oma dolosa proci currens Atalanta retrorsum Vt vidit, simul est victa per Hyppomenen. Non te congeries auri CATHARINA marito Flexit, suavit amor, fama, decusq; viro. Maeste novis titulis GABRIEL, face maeste secunda, Et prior Ænæ pulchra Creûsa fuit.</p> <p style="text-align: center;"><b>KEZDIENSIS.</b></p> <p><b>A</b>spice Nupta tuis armenta errare viretis, Qualia Sol nascens, nec videt occiduus. Aspice surgentes ovibus balantibus agnas, Non tales Cyclops hospes Vlysis habet. Aspice mella tuis apibus; sunt flumina, tecum Concertare favo dum licet, Hybla timet.</p> <p style="text-align: center;"><b>B 3 ORBA.</b></p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

23. Bethlen Gábor esküvőjére készült az egyik legdíszesebb kassai nyomtatvány,  
Marussy András műve (kicsinyítve)

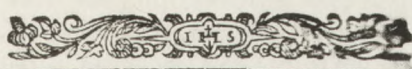
Schultznál 9–11. szám alatt lettek regisztrálva, mindössze négy-négy, illetve az utolsó esetben hét iniciáléval a sorozatból. A 10. és 11. sorozatnál a lőcsei Brewer és a kassai Schultz anyagát egymás mellé téve az iniciálésorozat jól kiegészíti egymást, a 9. sorozatnál viszont van átfedés az N és az O iniciáléknál. A 10. és 11. iniciálésorozatot tehát Lorenz Brewer szerezhette meg az egykori Fest-nyomdából, de néhány darab Kassán maradt, és ezeket vette Schultz 1625-ben használatba. (Ritkábban is alkalmazta, mint Brewer, mert neki ennél dekoratívabb és teljesebb iniciálésorozata is volt.) A 9. számú iniciálésorozat esetében – amennyiben nem számolunk az N és O iniciáléknál esetleg több darabbal – valószínű, hogy Schultznak más beszerzési forrása volt.

A címereknél más a helyzet: a kassai Johann Fischer és Johann Fest nyomtatványaiból már ismert volt a fametszetes Bocatius-, illetve Marussy-címer, amely előfordul Daniel Schultznál is, lásd a 2. és 3. címet. Ezek a metszetek a családok birtokában is lehettek, és Schultz tőlük kaphatta meg az 1620-as években az adott nyomtatvány díszítésére.

A könyvdíszítésben mindig fontos szerepet játszottak a magas rangú személyekhez köthető alkalmak, az átlagosnál nagyobb mértékű díszítés igénye miatt. Ebben a vonatkozásban megemlíthetjük Thurzó Szaniszló nádor halálát: 1626 januárjában Lőcsén temették el, de a latin *laudatio funebris* és a

német nyelvű halotti prédikáció ez alkalomból Kassán jelent meg: mindkettő díszes nyomtatvány.<sup>4</sup> Bethlen Gábor fejedelem esküvőjét Brandenburgi Katalinnal Kassán tartották 1626. március 2-án: erre az alkalomra az abban az időben már Erdélyhez csatolt Kassán három dicsőítő nyomtatvány is napvilágot látott. Johannes Erythraeus *Cento Virgilianus* című verse ízléses, nem túldíszített könyv, amelynek utolsó lapjára a könyvdíszeknél felsorolt nagyméretű könyvtáblát nyomtatták. Johann Wolph kassai conrector *Sacrum nuptiale...* című gyűjteménye már az egyes verseket, acrostichonokat iniciálékkal, széles cifrasorokkal és kerekkel díszítő nyomtatvány.<sup>5</sup> A legdíszesebb Marussy András műve: ő versben invitált II. Ferdinánd királytól kezdve az erdélyi és egyes felső-magyarországi vármegyéken keresztül egészen az erdélyi szászokig bezárólag mindenkit a fejedelmi esküvőre.<sup>6</sup> Az ő műve a legtöbb iniciálét és nagyméretű, keretes cifradíszet tartalmazó korabeli kassai nyomtatvány.

Ezen időszak leggazdagabban illusztrált kassai nyomtatványa vitathatatlanul az *Apotheca sacra psalmodum 606. Das ist: Geistliche Apotheck mit wolrichenden Kreutern... alß 606. schönén Psalmen unnd Liedern angefüllt...* című, nyolcadrét méretű német evangélikus énekeskönyv<sup>7</sup>: maga a nyomdász állította össze és adta ki az erdélyi fejedelem privilégiumával 1628-ban. A több mint 800 lapos kötet

360. 

**Der Zarte Fron-**  
**leichnam Jesu Christi spei-**  
 se mich / Sein Rosensfarbes Bl  
 tráncke mich / Sein bitter Leyden  
 vnd Sterben stárcke mich.  
 HERR Jesu Christe erhöre  
 mich / In deine Háylige Fünff Wun-  
 den verbürge mich / Laß mich von  
 dir nimmermehr abgescheiden  
 werden / Vom bösen  
 Feinde errette  
 mich /  
 Auff daß ich  
 Dich  
 mit allen  
 Außgewählten lobe  
 vnd preyse Ewiglich / Amen /  
 A M E N.

24. Az 1628-as énekeskönyv egy lapja: Úrvacsora-  
 imádság kehely formájú szedéssel

363. 

**Desz Morgens so man**  
**Auffsteht.**  
 Johan Holtraß.



**E**S danck dir lieber  
 Herre / daß du mich hast be-  
 wahret : : Inn dieser Nacht  
 gefähre / darinn ich lag so  
 hart. Mit finsternuß vmb-  
 fangen / darzu inn grosser  
 Noth / darauß ich bin entgangen / halffst du  
 mir Herre Gott.  
 2. Mit danck wil ich dich loben / O du  
 mein GOTT vnd Herr: Im Himmel hoch  
 DIES

25. Egy másik részlet az 1628-as énekeskönyvből:  
 reggeli hálaadó ének illusztrációval, cífradisszel  
 és iniciáléval

minden egyes himnuszát, énekét és imádságát fraktúr vagy latin betűs iniciálé, szedett iniciálé díszítette, azon kívül nagyszámú fametszetes illusztráció növelte még dekoratív külsejét. A fametszetek a Jézus születéséről szóló énekeknel kezdődtek, de legtöbb belőlük a passióénekekhez lett lenyomtatva (8–22., 29–31. illusztrációk), valamint illusztráció díszített még további énekcsoportokat, például himnuszokat, énekeket a Szentlélekről, Krisztus mennybemeneteléről, az Úrvacsoráról, a Szentháromságról, vagy például a házasénekeket az Ádámot és Évát a paradicsomban ábrázoló fametszet.

Az egyetlen szignált fametszet a passióénekeket bevezető nagyméretű Golgota-kép (29. illusztráció) SC monogramú fametszőtől, akit már Lócsénél is említettünk; a többi metszet szignálatlan. A betlehemi gyermekgyilkosság (4.), a nagyobb méretű Circumcisio (6.), az Utolsó vacsora (22), a tanítványainak megjelenő Jézus (26.) és a Szentlélek kiáradását ábrázoló kisebb méretű fametszet (27.) az arcok hasonló megformálása miatt egy metsző alkotásának tűnik. Kevésbé éles a 11., 13., 16. számú

metszet, ahol Krisztus magas és ráncos homloka, komor arca szembetűnő; de más, éles metszeteknél is előfordul, hogy a kerete megszakadt vagy apró repedés látszik rajta. Ezeket az illusztrációkat Daniel Schultz tehát már használtan vette. Méretük alapján egy viszonylag teljes sorozatot, amelyet egyes darabok vagy elkülönült kisebb sorozat egészít ki. A nem egységes sorozat jele, hogy egyes tárgyak (például a Golgota, a Szentlélek kiáradása) ismételt előfordulnak különböző méretben az énekeskönyv lapjain.

Schultz ezt a kiadványát, amelyhez Joachim Reich kassai német evangélikus lelkész írt előszót, egy krakkói előkelő kereskedőnek, a Bártfáról elszármazó Servatius Zipsernek ajánlotta, aki a rokona volt. Valószínű, hogy Zipser a kassai tipográfiát – legalább ebben az egy igen díszes kiadvány megjelentetésében – anyagilag is támogatta.

Kassai működése során Schultz kalendáriumokat is nyomtatott, jó minőségű illusztrációkkal ellátva. (Lócsai naptárai példányból nem ismertek.) A tizenkét hónapot ábrázoló képsorozat legelőször 1624 őszén jelent meg, az 1625. évre szóló magyar

nyelvű kalendáriumban, a hónapok általános jellegét, időjárását, teendőit összefoglaló terjedelmes versekkel együtt. A többnyire éppen aktuális mezőgazdasági munkákat ábrázoló, jól megkomponált, nem túlszűfolt jelenetek metszője több esetben HS monogrammal szignálta a sorozatot, amelyet 1620-ban készített. Mivel a kassai naptárakból kevés példány maradt fenn – az itt elsőként említett is csak töredékesen –, az illusztrációsorozat használatát egyelőre csak az 1624–1630 közötti évekből tudjuk kimutatni. Az 1628. évre szóló magyar nyelvű naptár utolsó lapján érvágó táblát közölt. Az 1631-re szóló magyar naptár külsejéből és a hónapképeken kívül még az utolsó lapjára elhelyezett dekoratív könyvdíszből (4. dísz) is kiderül, hogy Kassán ebben az időben még a kalendáriumok nyomtatása sem volt igénytelen.

A Kassán regisztrált illusztrációk közül az első számút, amely a *Tyúkodi tartományban támadot, Galliából származando uy propheta...* címmel megjelent egyleveles nyomtatványban található, nem tudjuk jól értelmezni: a kutatás a metszet és a gúnyirat megfejtésével, címzettjének azonosításával még ma is adós.<sup>8</sup>

A Schultz halála utáni időből, az 1634-es évből kiemelhetünk egy díszesebb nyomtatványt: az öt szabad királyi városnak még 1549-ben megfogalmazott hitvallása három – latin, német és magyar – nyelven készült, az 1613-as kassai kiadás után (*Confessio Christianae doctrinae Qvinque regiarum liberarumque civitatum in Hungaria Superiore...*). A három külön címlap esztétikus cifrakerettel, a tiszta nyomású szöveg iniciálékkal díszített. Alvinci Péter kassai lelkész prédikációi, postillái mérték-tartóan, ízlésesen díszített nyomással jelentek meg az 1632–1634 közötti években.

Daniel Schultz, majd özvegyének halála (1640) után a család már nem tudta folytatni a városban a könyvnyomtatást, így az 1640 és 1652 között szakember és anyagi források hiányában szünetelt. Folytatására 1653-ban Valentin Gevers kassai könyvkötő vállalkozott, aki részletre, 440 forintért megvette a kassai műhelyt; nemsokára bekövetkezett halála után a Brewer-nyomda korábbi könyvkötő-alkalmazottja, Markus Severini jött át Lócséről, ahol elleste a nyomtató mesterség fortélyait.<sup>9</sup> 1657-ből ismert a kassai tipográfia inventáriuma: ekkor már a város tulajdonába került a a tipográfia, a nyomdász csak bérelte.<sup>10</sup> A nyomdafelszerelés, a betűanyag még ugyanaz volt, amelyet Daniel Schultz negyven évvel korábban szerzett be, illetve az 1620-as években kiegészített. A leltár nem annyira részletező, mint a jelen kötet katalógusa, hiszen a nagyobb verzális betűket nem határozták meg pontosan, és volt típus, amelyet ki is hagytak.<sup>11</sup>

Általában csak a szövegtípusokat írták le, az antikvákat például a legnagyobbtól, a Canon minor antiquától kezdve (5A) egészen a petit antiquáig (11A). A betűanyag súlya összesen húsz mázsát és hetven fontot tett ki. A nyomda egy fémbetetes sajtóval rendelkezett; a nyomdai díszítőanyagból csak a cifrákat említették, az iniciálékat, a kliséket és a fametszeteket nem.

A kassai városi nyomdászok személye az 1660-as években gyakran változott, nem elvándorlás, hanem halálesetek miatt. Az 1663-as pestisjárványban elhunyt Severini munkáját özvegye, Susanna Severini, majd új férje, a Jénából elszármazó tipográfus, Johann David Türsch folytatta. Az ő halála után pedig, 1668–1674 között, a svéd származású Eric Ericson lett a kassai városi műhely vezetője. Az 1676-ra szóló magyar nyelvű kalendárium „Bartfai János költségeivel” jelent meg. Neve más nyomtatványon nem szerepel, valószínűbb, hogy a naptár kiadója, és nem nyomdásza volt.<sup>12</sup>

A város élénk kulturális és vallási élete ebben az időben sem nélkülözhetette a könyvnyomtatást, nagy volt rá a kereslet. A városi nyomda technikailag azonban már nem érte el a Schultz-tipográfia színvonalát, mivel az 1660-as években már nem újították fel. Erre anyagi források hiányában nem került sor, de legalább az 1660-as évek közepén kisméretben fejlesztették. Egy új, kisméretű antikva típust már Markus Severini beszerzett, Türsch vagy Ericson pedig 1668-ban egy ugyanolyan méretű kurzív típust. Mindkettő azért volt fontos, mert a kisebb, például tizenkettedrét vagy nyolcadrét nyomtatványok esetében, de még a negyedréf formátumúaknál is előszeretettel használtak kisebb szövegtípusokat. Az 1660-as évek kassai nyomtatványainak külső képét így az újonnan beszerzett két típus előnyösen befolyásolta. Ehhez járultak még újabb könyvdíszek és iniciálék. A könyvdíszek gyarapodása 1659-ben a 20. dísszel kezdődött. Utána 1666-os és 1667-es nyomtatványokon bukkant fel három új dísz (21., 24., 25.), 1669-ben számos keskeny, többnyire oszlopszerű fejléc, a többi dísz és fejléc (23., 33., 34., 36.) pedig 1672 és 1675 között. Az új iniciálék az 1660-as évek végén egyedi darabok voltak; a nagyméretű, dekoratív P iniciáléban ismét a lengyel sas volt látható, ez a beszerzés tehát lengyel forrásból történt.

A reprezentatív címlapok vagy dekoratív címerek mindig a mecénáshoz kötődtek, aki a költségeket állta. A címlapok és az illusztrációk ekkor már rézmetszők munkáját dicsérték. Az eperjesi gimnázium tanárának, Johann Bayernek mindkét művéhez, az *Ostium vel atrium naturae*-hoz 1662-ben és a *Filum labyrinthi vel cynosura seu lux mentium universalishoz* 1663-ban Israel Hiebner metszett

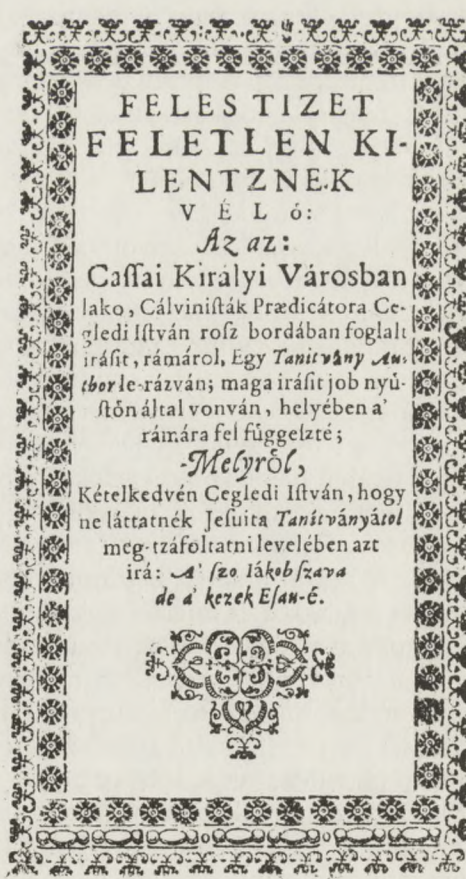
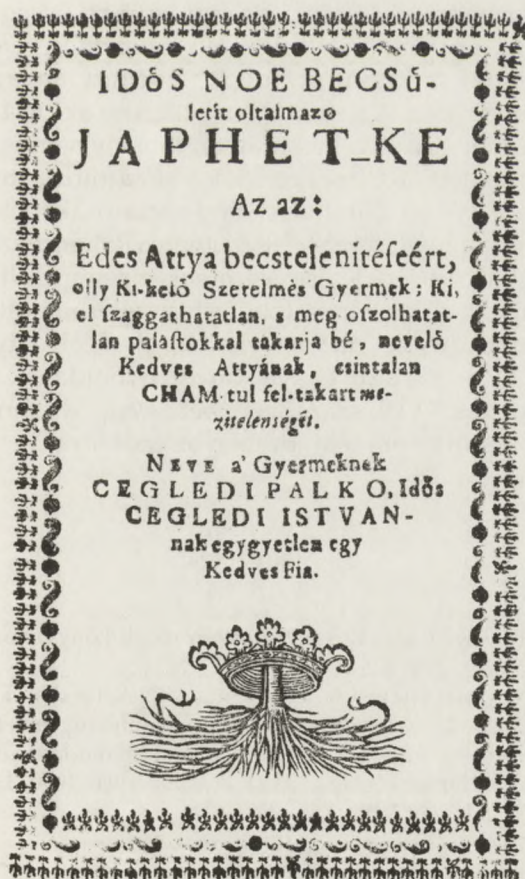
rézmetsetű címlapot.<sup>13</sup> Az első esetben kétséges volt, hogy a metszetet az illusztrációkhoz vagy díszcímlapokhoz soroljuk-e be, hiszen a címlap két részből tevődött össze: egy jóval hangsúlyosabb Eperjes-látképből (amelyet ugyanabban az évben Weber János *Janus bifrons* című, Lőcsén kiadott művében is felhasználtak), valamint egy a mű címlapját is magában foglaló oszlopos átriumból, amelyet Israel Hiebner az előbbihez toldott. Moritz Lang pozsonyi rézmetsző emblematikus címlapképe a kassai egyetem megrendelésére készült 1665-ben, magas rangú tanítványuknak, a címlapon ifjú Herkulesként feltűnő I. Rákóczi Ferencnek hízelegve, bár a filozófia doktora címéért nem ő vizsgázott.<sup>14</sup> 1665-ből ezen kívül még két rendkívül dekoratív, a kassai egyetemen vizsgájára kiadott nagyméretű rézmetszetes tézislapot ismerünk, és egyet 1672-ből, a Kilian augsburgi rézmetsző család alkotásait. Önálló tézislapok lévén, a kassai tipográfiának nem volt hozzájuk köze.<sup>15</sup>

Míg az eperjesi kollégium vagy a kassai evangélikus gimnázium rektora illusztráció nélküli, egyszerű kiállítású disszertációkat jelentetett meg Kassán, a jezsuiták kisebb nyomtatványok mellett

illusztrációval díszítettek is. 1671-ben, az egykori jezsuita generális, Borgia Szent Ferenc szentté avatásának évében, az őt dicsőítő nyomtatványba egy szignálatlan, de láthatóan külföldön készült rézmetszetes képet illesztettek be.<sup>16</sup> 1677-ből egy vizsgára kiadott nagyméretű egyleveles nyomtatvány is ismert, amelyet ovális alakban dús növényi keretdísz, sarkaiban címerekkel díszít.<sup>17</sup> Egyetlen példánya maradt fenn – lehetséges, hogy több hasonló is készült Kassán, de példány nem őrződött meg belőlük.

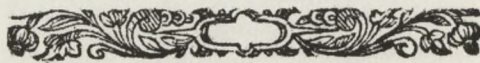
A címerek közül katolikus egyházi személyiségek, Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök és Horváth György egri prépost címerét emelhetjük ki az 1670 körüli évekből.

Kassa, mint az Eperjes–Kassa–Sárospatak között az 1660-as évek közepétől intenzíven folytatott hitviták legfontosabb helyszíne, a vallási vitairatok megjelentetésében nagy szerepet vállalt.<sup>18</sup> A hitvitákat általában magyar nyelven folytatták, az említett városok iskoláiban viszont latin nyelven. A nagyközönséget befolyásolni akaró magyar nyelvű vitairatokat, amelyek kibocsátása a tipográfiára nézve mindig kockázattal járt, Kassán többnyire



26. Vallási vitairatok: a hiányzó impresszumok helyén címer vagy cifradísz

P E R  
**R. P. S T E P H A N V M P E T H Ő, ex**  
**eadem Societate Jesu A. A. LL. & Philosophiæ Do-**  
**ctorem, Professore[m] Controversiarum, & Con-**  
**vicatūs Nobilium Regentem.**



**C A S S O V I Æ,**  
**Excudebat STEPHANVS BOSYTZ.**  
**ANNO M. DC. LX XXI.**

27. Változtatott kassai fejléc: közepéről az IHS már hiányzik

hely nélkül, az impresszumot teljesen mellőzve nyomtatták ki, néha olyan dísszel, amelyet más esetben nem használtak,<sup>19</sup> máskor pedig megtevesztő címerrel. Az *Idős Noé becsületit oltalmazó Japhetke...* című vitairat címlapján például alul, impresszum helyett Brassó város címere látható, mintha az erdélyi városból került volna ki a nyomtatvány. A válasz – *Iesvita professoranak böcsületi mellett ki-keleó háláadó tanítvány...* – nemcsak szövegében replikázott a vitairatra, hanem a címlapján közölt címerrel is, amely ezúttal Lőcse város címérét jelenítette meg, a kettős keresztre lépő két országgal. Természetesen mindkét nyomtatvány a kassai városi műhelyben készült.<sup>20</sup>

Stephan Bossytz működése után, az 1680-as évek közepétől a kassai könyvnyomtatás stagnált. Az 1660-as években beszerzett új betűk kezdtek kissé elhasználni tűnni – bár lehet, hogy a háborús idők rendkívül rossz minőségű papírja okozta elsősorban ezt a problémát. Új címer-nyomdászjegyek azonban még 1685-ben is megjelentek a nyomtatványokon, könyvdísz 1693-ban Debreceni Ember Pál magyar nyelvű halotti prédikációján, egy szignálatlan rézmetszetes illusztráció pedig 1694-ben, Franciscus Moro *Primitiae veris poetici* című művéhez kötve.<sup>21</sup> A két új antikva betűtípus közül az egyik nagyméretű szedett iniciálé, egyetlen darab, a másik típusban pedig a kassai jezsuita műhely legnagyobb antikva betűtípusát ismerjük fel, keverve a kassai műhely ugyanilyen nagyságú antikva típusával.<sup>22</sup> A leégett jezsuita nyomdának ez az igen csekély maradéka tehát 1684-ig Stephan Bossytzhoz kerülhetett. Két, Famát megjelenítő embléma-nyomdászjegy egy egy évvel későbbi, 1685-ös kassai nyomtatványon bukkant fel. Ezek a metszetek Bártfáról ismertek: lehet, hogy a kassai tipográfusnak szakmai kapcsolata volt az ottani városi

nyomdával. Idősebb Jakob Klöss még az 1610-es években kezdte használni az említett metszeteket, sőt a nagyobbik Fama-alak XVI. századi: Mantskovit Bálintnak, a Vizsolyi Biblia tipográfusának volt nyomdászjegye, csak ezután került a bártfai Klöss-nyomdába.<sup>23</sup>

A kassai városi nyomdát 1691-ben Johann Klein kassai könyvkötő vette át, 1694-ben pedig az ő özvegyétől a kassai református egyházközség vásárolta meg. A vételt igazoló szerződés, érdekes módon, a kassai jezsuiták levéltári anyagában maradt fenn. A nyomdavétel ellenére az 1694 utáni évekből egyetlen kassai nyomtatvány sem ismeretes: a háborús inséges idők valószínűleg komoly akadályokat állítottak a tipográfia működése elé. A nyomdafelszerelés feltehetően a Rákóczi-szabadságharc idején, Kassa ostromakor semmisült meg, amikor a külváros több utcáját lerombolták, a reformátusok ottani iskolaépületével együtt.<sup>24</sup> A XVII. századi kassai városi nyomdának nincs nyoma a XVIII. században, betű- vagy díszanyagából semmi nem maradt fenn az utókorra.

#### Jegyzetek

- 1 KEMÉNY Lajos, Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói, MKsz, 1889, 228–235, itt 231–232.
- 2 A kassai Fischer–Fest-nyomdánál ezeket a díszeket lásd 8., 5., 2. és 10. számon. Önálló tanulmányban: FARKAS Ágnes–V. ECSEDY Judit, A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága, OSZK Évkönyv, 1986–1990, 351–382, XI. tábla, itt VIII–IX. tábla.
- 3 Lásd 3., 7., 9. és a 17., 18., 19. díszeket.
- 4 RMNy 1364, 1366.
- 5 RMNy 1359, 1365.
- 6 RMNy 1363.

- 7 RMNy 1412.
- 8 Vö. JUHÁSZ Levente, *A kakas megdicsőülése. Egy új profétákat gúnyoló röplap a tizenhetedik századból*, [www.tina.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Juhasz.Lev.pdf](http://www.tina.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Juhasz.Lev.pdf).
- 9 Severiniről új adatok: PAVERCsik I. 375–376. Tüersch személyéről, a nyomda átvételéről ugyanott.
- 10 A leltárt közreadta: KEMÉNY Lajos, *A kassai nyomdász 17. századi történetéhez*, MKsz, 1888, 250–251.
- 11 Például a Garmond, a Cicero és a Tertia cursiva mellett nem tüntették fel a katalógusunkban szereplő 89 mm-es húszsorméretű 13 kurzív betűtípust.
- 12 RMK I 1190b.
- 13 RMNy 3078, 3079, 3028.
- 14 RMNy 3207.
- 15 Rózsa György, *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen*, *Acta Historiae Artium* 33 (1987–1988), 257–289, Kassáról: 261–264, és GALAVICS Géza, *Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában*, *Művészettörténeti Értesítő* 53 (2004), 53–80, itt 59–61, 76.
- 16 RMK II 1268.
- 17 RMK II 1399a.
- 18 Sárospatak–Kassa vonatkozásában újabban V. ECSEDY Judit világította meg a hitviták nyomtatásának kérdéskörét: *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690, I–II. rész*, MKsz, 2005, 289–308 és 385–409, itt főleg 297–300, 395–396.
- 19 Például a 21. számú könyvdísz is csak most bukkant fel egy újonnan felfedezett kassai nyomtatványon, vö. BORDA Lajos, Pósházi János: *Summás választétel* (RMK I 1047). Egy példányból eddig ismeretlen nyomtatott hitvita, MKsz, 2000, 493–501, itt 494.
- 20 RMNy 3149, 3148.
- 21 1693-as nyomtatvány, RMK I 1436, RMK II 1771.
- 22 A 12 mm-es antikvával (2A), lásd a 26 A típus N és egyik T verzálisát.
- 23 Lásd *HungTyp* 2, 112–113, 298.
- 24 PAVERCsik Ilona, *Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája? Újabb adatok Csécsi Jánosról, a pataki kollégium kassai bujdosásáról és a kassai nyomda sorsáról*, MKsz, 1987, 173–183.

## 5. A JEZSUITÁK KASSAI NYOMDÁJA (1670–1674)

*Pavercsik Ilona*

A jezsuiták a XVII. század közepén telepedtek le Kassán, nem sokkal az után, hogy a város és a hét felső-magyarországi vármegye az erdélyi fejedelemségtől visszakerült Habsburg-fennhatóság alá: addig csak missziójuk volt a városban.<sup>1</sup> Felső-Magyarország katonai-gazdasági-igazgatási központjában a jezsuita kollégium csakhamar gimnáziumot is nyitott, Kisdi Benedek egri püspök pedig 1658-ban már akadémiát alapított a városban, és működtetését a kassai jezsuitákra bízta.<sup>2</sup> A császári jóváhagyást elnyerő intézmény az 1660-as években nagy fejlődésnek indult, a jezsuita atyák ezért is érezhették egyre inkább a saját nyomdának, az oktatás igényeit kielégítő és a katolikus vallás terjesztésében igen hatékony eszköznek a hiányát. A városi műhely egymást követő nyomdászai ugyan készséggel álltak rendelkezésükre,<sup>3</sup> de egy ambiciózus intézménynek ez a kassai tipográfia nem volt megfelelően produktív. A katolikus könyvnyomtatásban igen jelentős és termékeny nagyszombati nyomda pedig meglehetősen földrajzi távolságban volt, és termékeinek eljuttatását az ország keleti végébe a háborús idők is akadályozták. Egy önálló kassai nyomda alapításának útjában azonban a szakemberhiány nem kis akadályt jelentett.

A kassai jezsuita kollégium e korai, XVII. századi tipográfiája úgy jött létre, hogy működésének feltételei igen ingatagok voltak. Kassai és lőcsei levéltári adatok összevetése alapján feltételezhető, hogy Joannes Sagittarius, Felső-Sziléziából elszármazó nyomdász lehetett az a tipográfus, aki 1670-ben Kassán a saját tulajdonában lévő nyomdai anyaggal a jezsuita kollégium számára kezdett dolgozni.<sup>4</sup> A jezsuita atyák, jellemző módon, két vallási vitairat kinyomtatását rendelték meg tőle, amelyekben Joannes Fabriciussal, a kassai evangélikus gimnázium tanárával, Samuel Pomariussal és Isaac Zabaniussal, az eperjesi kollégium tanáraival, továbbá a pataki kálvinista kollégium professzoraival hadakoztak különböző vallási tételek miatt.<sup>5</sup> A harmadik könyvecskét, *Andreas Mendo Crisis, sive Judicium de Societate Jesu pietate, doctrina et fructu multiplici...* című művét a nyomdász, feltehetően Kassáról való távozása miatt, félbehagyta. A kisalakú, de terjedelmes könyvecskét a városi nyomdász, Eric Ericson, 1671-ben saját műhelyében és betűivel fejezte be.<sup>6</sup> Emiatt kérdéses, hogy az 1670-ben Kassán hátrahagyott betűkészlet ekkor már a jezsuiták birtokában volt-e vagy csak később szerezték meg. Mivel a tipográfia azonosítására a betűkészlet szolgál, és az az említett művekben, valamint azokban,



# CRISIS

## DE SOCIETATIS JESU

pietate, doctrina, & fructu  
multiplici.

### § I.

Ratio Crisis, & Scopus.

IMIDE, & ava-  
T rē hoc argumēti  
genus à paucis  
aliquibus fuit  
susceptum, ru-  
bore compressis, nè cùm ma-  
gna dicerent, suam modestiam  
A offen-

28. Kis készlettel is lehet szép könyvet nyomtatni:  
az egyik 1670-es kassai nyomtatvány,  
részben a későbbi jezsuita nyomda betűivel

amelyekben már a jezsuita nyomda impressuma van, kétségtelenül azonos, a kezdő évet 1670-re tehetjük, holott a tulajdonviszonyok egyértelmű megállapítása ezt még nem indokolja. A feltételezett nyomdász, Joannes Sagittarius 1671-ben már bizonyosan a lőcsei Brewer-nyomda alkalmazásában állt, és így Kassán maradt betűkészletének tulajdonjogáról, ha még nem is az 1670-es esztendő második felében, de 1671 folyamán lemondott.

Az 1673 márciusából származó biztos adat forrása a jezsuita kollégium *historia domusa*, amely megemlítette, hogy a tipográfiát a kollégiumból a Kisdiszeminárium épületébe (a Ksidi Benedek által alapított papi szemináriumba) szállították át. A jezsuiták ebben az évben már tipográfust is tudtak alkalmazni Lőcsei Pál személyében, 1674-es nyomtatványokon pedig Lubovienski Ferenc és Pilgram György neve is felbukkant a nyomdászként. A jezsuiták birtokába került készlet mindössze négy, különböző méretű antikva betűtípusból és négyféle cifrából állt, iniciálé vagy könyvdísz nem volt benne. Ennek ellenére nem lehet állítani, hogy ezek a nyomtatványok igénytelen külsővel jelentek volna meg: néhol cifrákkal keretezett szedett betű pótolta a hiányzó iniciálét, a díszek szerepét cifrasorok, összeállítások vették át, olykor függőlegesen is elhelyezve, szöveghasábokat elválasztva. A címlap felhívó jellegét a nagyobb kiemelő betűk pedig amúgy is biztosították; a mecénásnak szóló ajánlást is lehetett címerrel vagy illusztrációval dekoratívvá tenni. Egy ilyen kis

készlet, a kurzív betűk teljes hiánya, hosszabb időre kétségtelenül akadálya lett volna a tipográfia hatékony működésének, de a nyomdaalapítás idején ez a szempont még kevésbé merülhetett fel.

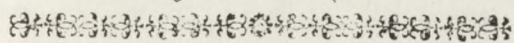
A jezsuiták tipográfiájában Lőcsei Pál egy magyar nyelvű halotti prédikációt nyomtatott ki 1673-ban, Károlyi Lászlóné Sennyei Erzsébet temetése után egy évvel. A szerző, Tyukodi György, a szatmári jezsuita rezidencia tagja volt.<sup>7</sup> A következő évből ismert három nyomtatvány megjelenését három különböző mecénás pártfogolta: Mokcsay András leleszi prépost az *Evangeliumok es epistolak* című perikópáskönyvet, a szepesi kamara a *Libellus alphabeticus... Abces könyvecske...* című tankönyvet, Szegedi Lénárt Ferenc egri püspök pedig a *Cantus Catholici Latino-Hungarici... Magyar és déák kereszttyeni catholicus enekék...* című nagyterjedelmű énekeskönyv megjelenését.<sup>8</sup> A nyomtatványok sorrendje nem ismeretes, de feltűnő, hogy a perikópáskönyvet még csak Lubovienski Ferenc jegyezte az impresszumban, a katolikus énekeskönyvet pedig már két nyomdász, Lubovienskin kívül Pilgram György is. Az ábécéskönyv impressuma csak a jezsuita kollégium típusaira utalt.

A *Libellus alphabeticus... Abces könyvecske...* leginkább használójáról nevezetes: a gyermek II. Rákóczi Ferenc tanult ebből a könyvből és írta be a nevét, latin és magyar mondatokkal a tankönyv elejére.<sup>9</sup> A kis kötet verzális és kurrens ábécésorokat tartalmazó kezdő lapjánál meglepetés is ér bennünket: a harmadik betűsort kurzívval szedték a folyó írás szemléltetésére. Sehol másutt a jezsuita tipográfia nyomtatványain, de az említett lapot kivéve, még ebben a könyvecskében sem fordul elő kurzív típus. Ha tüzetesen megvizsgáljuk, kiderül, hogy a kurzív ábécé a kassai városi nyomdából ismert legnagyobb kurzív típus (12K) kurrens betűsora. Úgy látszik, erre a célra ezt a kétsornyi betűt megkapták a városi nyomdától.

A rövid ideig működő kassai jezsuita nyomda legjelentősebb kiadványa a latin–magyar nyelvű katolikus énekeskönyv, az 1651-es hasonló *Cantus Catholici* (amely nyomdahely feltüntetése nélkül Lőcsén jelent meg), az akkor úttörőnek számító katolikus énekeskönyv második, bővített kiadása.<sup>10</sup> A kötet címlap verzójára Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök címerét nyomtatták – ugyanúgy, mint az 1672-ben a püspök rendeletére megjelentetett *Rituale Strigoniense*-kiadásban, amely a városi nyomda munkáját dicséri. A címer feltehetően az egri püspök tulajdonában volt, így került a másik kassai műhelyben felhasználásra, de az sem kizárt, hogy a jezsuita kollégium a városi nyomdással, Ericsonnal való jó kapcsolata révén jutott hozzá. Az *Abces könyvecske*be szintén a városi nyomdából már

LIBELLVS  
ALPHABETICVS.

cum nonnullis Catholicæ Fidei  
Rudimentis: Sac. Cæf. Regiæque  
Majestatis Inclytæ Cameræ Sce-  
pusiensis Liberali industriâ  
tenellæ Iuuentuti provifus.



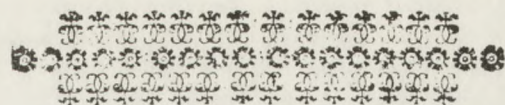
A B C E S

KÖNYVECSKE,

a' Keresztyén Romai Catholica  
Hitnek némely fundamentomos  
kérdésvivel:

A' Fölséges Császár és Király Urúk  
Tekéntetes Nemes Szepesi Kama-  
rájának bőkezű gondviseeléséből  
ki-bocsáttatott, az ártatlan kifde-  
dek Istenes fel-nevelésére.

CASSOVIÆ Typis Collegij Soc. JESV.  
Anno Dom. 1674.



A B C D E F

G H I K L

M N O P Q

R S T V U

W X Y Z.

a b c d e f g h i k l m

n o p q r s t u v x y z.

a b c d e f g h i k l m n o p

q r s t u v x y z

CoE

29. Az *Abces könyvecske* címlapja és szövegkezdetje

ismert egyszerű, de művészien kidolgozott Golgota-fametszetet tettek, amelyet a város nyomdája bocsáthatott a rendelkezésükre.

Az énekeskönyv kinyomtatásakor technikailag valószínűleg a kották jelentettek nehézséget, de nélkülük a kiadvány külseje kétségtelenül szegényebb lett volna. Szedett kottáról van szó, részenkénti összeállítása az itt közölt mintán is jól látható. A kotta minősége azonban nem érte el azon szabályos metszésű öntött kottákét, amelyeket például Nagyszombatban vagy Lőcsén, a Brewer-nyomdában használtak. Még azonos hangjegyek esetében is a kottafejek időnként különböző méretűek: összességükben azonban ezek a „szabálytalanságok” nem feltűnők, főleg a korabeli használó számára nem okozhattak problémát és esztétikailag sem rontották a képet.

A kassai jezsuita nyomda csak néhány évig működött. A tipográfusok a terjedelmes katolikus énekeskönyvet 1674-ben még befejezték, de a műhely 1674 augusztusában, az augusztus 22-ei kassai tűzvészben annyira megrongálódott, hogy

további nyomtatómunkára alkalmatlanná vált. A tönkrement nyomdai felszerelést és anyagokat a kassai kollégiumnak a következő – a kurucok harcai miatt már meglehetősen nyugtalan – években sem sikerült pótolni.<sup>11</sup> Thököly Imre fejedelemsége idején pedig még a városból is száműzték a jezsuitákat, így a kérdés jó időre lekerült a napirendről. A XVIII. századi kassai jezsuita nyomda tehát nem folytatása ennek az 1670–1674-ben működött kisebb tipográfiának.

#### Jegyzetek

- 1 Wick Béla, *A jezsuita rend története Kassán*, Pozsony, 1931; Farkas Róbert, *A kassai kath. főgymnasium története*, in *A Jászóvár premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894-95. iskolai évről*, Kassa, 1895, 1–224.
- 2 Wick, *i. m.*, 5 passim. Legújabbán lásd az alapítás 350. évfordulójára kiadott, magyar tanulmányokat is tartalmazó kötetet: *350. výročie Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie...*, ed. Cyril HišEM–Štefan ELIÁŠ–Dáša FEDORKOVÁ, Košice, 2007.

- 3 Az 1657 és 1674 közötti évek ilyen szempontú összesítését lásd GALLI Katalin-PAVERCSIK Ilona, Fejezetek a kassai könyvnyomtatásból 2. Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban, *OSZK Évkönyv*, 1981, 353–377, itt 357.
- 4 Bővebben lásd *uo.*, 361.
- 5 *Refutatio Logodaedatorum, Joannis Fabritii, Samuelis Pomarii et Isaaci Zabani.* címmel, a másik Sámbar Mátyás jezsuita tanártól a *Theses controversiarum fidei compendiales, ... tribus Lutheranis-Calvinicis Gymnasiis, Cassoviensi, Eperjesiensi, Patakiensi, ad discutiendum propositae...* lásd RMNy 3635 és RMNy 3639.
- 6 RMK II 1273.
- 7 RMK I 1145.
- 8 RMK I 1160, RMK II 1335, RMK I 1159.
- 9 Lásd faksimile kiadás, amely HOLL Béla tanulmányával jelent meg, B. BALSAI Jolán szerkesztésében, Miskolc, 1991, a Kazinczy Ferenc Társaság és a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár kiadása.
- 10 Mindkét kiadvány részletes elemzését lásd *Régi Magyar Költők Tára*, XVII., 7. *Katolikus énekek (1608–1651)*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, 1974, 645–656, valamint 15. *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, 15/B., 43–67.
- 11 Vö. GALLI-PAVERCSIK, *i. m.*, 363–364.

## 6. A SÁROSPATAKI FEJEDELMI NYOMDA (1650–1671)

V. Ecsedy Judit

A már korábban főiskolai rangra emelt pataki kollégium mellé a nyomda alapítása I. Rákóczi György fejedelem és felesége, Lórántffy Zsuzsanna nevéhez fűződik. Rákóczinak a pataki kollégium korszerűsítésére vonatkozó elképzeléseiből nem hiányzott a nyomda felállításának terve sem. Átgondolt terv alapján 1633-ban, amikor a gyulafehérvári fejedelemi nyomda betűkészletének teljes felújítására és görög, héber betűkkel való bővítésére került sor, a fejedelem a felállítandó pataki tipográfia betűit elkészíttette. Ezt a későbbi pataki nyomtatványok és az ebből a korból származó gyulafehérváriak bizonyos betűtípusainak azonossága mellett számos korabeli levél is bizonyítja. Már ettől az időtől kezdve kerestek nyomdászt a tipográfiába, de nem sikerült találni megfelelő személyt. Pedig 1639-ben a gyulafehérvári nyomda betűmatricái segítségével tovább bővítették a még mindig használatlanul álló pataki tipográfia betűkészletét.<sup>1</sup>

Kétségtelenül I. Rákóczi György előmunkálatainak köszönhető, hogy a pataki tipográfia 1650-ben megkezdhette működését. A nyomdának ugyanis tizenhét éves előtörténete van: miután I. Rákóczi György 1633-tól kezdve folyamatosan felszerelte és bővítette a létesítendő tipográfiát, az 1640-re teljesen készen állt.

Hosszas halogatás után a nyomda beindítására akkor került sor, amikor Patakra érkezett Joannes Amos Comenius, az európai hírű kiváló pedagógus és tankönyvíró. A rövid időre Lengyelországba látogató tudóst a fejedelemasszony, Rákóczi Zsigmond és Tolnai Dali János pataki professzor hívta meg, hogy saját módszere szerint megreformálja az iskolát. Comenius 1650 májusában érkezett Patakra,

majd rövid időre visszautazott Lengyelországba. A tudós már első ittlétekor kiemelte a nyomda fontosságát. A fejedelemasszony megfelelő épületet bocsátott a nyomda és Comenius által kiválasztott nyomdász elhelyezésére, akit az utóbbi 1650 júliusában előreküldött Sárospatakra. A tipográfus később még visszatért Lengyelországba bizonyos nyomdához tartozó felszerelésekért, majd végül Comeniusszal együtt 1650 októberében érkezett meg Sárospatakra, hogy a nyomdát üzembe állítsa.

Comenius számára létfontosságú volt a keze ügyében lévő nyomda. Korábbi németalföldi éve alatt is szoros kapcsolatot tartott fenn amszterdami nyomdászokkal, ahol munkái megjelentek, majd Lesznóban letelepedve számos munkáját a helybeli Vetter-nyomda bocsájtotta ki. Már ebben az időben rendszeres levelezésben állt a nürnbergi Michael Endterrel, *Orbis pictus*ának későbbi nyomdász-kiadójával.

A pataki tipográfia Comeniusszal együtt jött első mestere Georgius Renius volt. Ismeretlenül került Magyarországra, talán Lesznóról, Lengyelországból, ahonnan Comenius érkezett Sárospatakra. A lesznói nyomda vezetője ebben az időben az említett Daniel Vetter volt, talán neki segédkezett Renius. Comenius ismerhette a munkáját, hiszen régebbi tankönyvei ebben a nyomdában láttak napvilágot. A keze alól Patakon kikerült nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Renius ügyes és szakértő mester lehetett. Fennmaradt Renius pataki konvenciója is, vagyis természetbeni és pénzbeli fizetségének részletezése.<sup>2</sup>

A fejedelem halála (1648) után a pataki kollégium és a nyomda ügyeinek pártfogója, az özvegy

fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna és kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond 1649-ben visszaköltözött Patakra. A nyomda ügye újra előtérbe került. Megindítását a református egyházon belüli puritánus mozgalom is elősegítette. Ennek egyik vezéralakja, Medgyesi Pál is sürgette a pataki tipográfia megindítását, mert, mint írta, „üdvözült urunk sok szép typusi csak rosdában állnak”. Szerinte a váradi tipográfus is szívesen segédkezett volna a nyomda felállításánál (Szenci Kertész Ábrahám kiváló váradi nyomdászról van szó).

Lorántffy Zsuzsanna 1660-ban hunyt el, a nyomda másik pártfogója, a fiatal Rákóczi Zsigmond pedig már korábban meghalt. II. Rákóczi György özvegyének, Báthori Zsófiának rekatolizálásával nemcsak a nyomda, hanem az egész kollégium léte veszélybe került. Az özvegy fejedelemasszony sorban megvonta a támogatásokat, amelyeket az iskola, a tanárok és a diákok addig élveztek. A kollégium 1663-ban jobbnak látta a nyomda felszerelését biztonságos helyre szállítani, illetve Bocskai István zempléni főispánnak, az egykori erdélyi fejedelem unokaöccsének védelme alá helyezni. Ez volt a nyomda első menekítése. Nem tudni, hogy Rosnyai János is elkísérte-e a tipográfiát, és azt sem, hogy Bocskai mely birtokára menekítették a nyomdát. Az azonban valószínűnek látszik, hogy ezekben az években ott nem volt használatban (1663–1665). A nyomda 1665 folyamán visszakerült ugyan Sárospatakra, de az iskola helyzete tovább romlott.

#### J. A. Comenius és a pataki nyomda

A sárospataki fejedelmi nyomda fennállásának huszonegy éve alatt Comeniusnak tizenkét munkáját nyomtatta ki, ebből tízet még ott-tartózkodása idején. Először Comeniusnak az 1650 őszen, Patakra érkezésekor elmondott beszédeit nyomtatták ki.<sup>3</sup>

Arról azonban a korábbi irodalomnak nem volt tudomása, hogy ittléte alatt nemcsak befejezte az *Orbis pictus* kéziratát, hanem a nyomtatásába is belefogtak. Felfedezője, G. H. Turnbull 1957-ben tette közzé az *Orbis pictus* című tankönyv próbanyomatát – amely ekkor még a *Lucidarium* nevet viselte – hasonlóan,<sup>4</sup> és megállapította róla, hogy Sárospatakon készült, jóllehet a címlap csak az 1653-as évszámot jelöli, a nyomtatás helyét nem. A próbanyomat Comenius kortársának és eszmétársának, az angliai reform-pedagógusnak, Hartlibnek hagyatékában őrződött meg.<sup>5</sup> Ezzel a körrel Comenius már korábban kapcsolatban állt, tehát minden bizonnyal megküldte Hartlibnek a próbanyomat egy példányát. Később példátlan népsze-

rűségre szert tett tankönyve 1653-ban már kéziratban készen állt, és Comenius komolyan foglalkozott a mű pataki kinyomtatásával. Erre a munkájára utal a *Schola Ludus*<sup>6</sup> pataki kiadásának előszavában is, amely 1654. április 24-én íródott, amikor arról ír, hogy gondoskodtunk arról, hogy a látható dolgok enciklopédiájának megvilágítására lefessük és fába metszettesük azokat a képeket, amelyek most *Vestibuli et januae linguarum Lucidarium* cím alatt kinyomtatásra készen állnak.

Később Helmut Rosenfeld kétségbe vonta a sárospataki nyomtatást, és tévesen ezt is a nürnbergi Michael Endter nyomdász-kiadó munkájának vélte, feltételezve, hogy a címlapon látható 1653-as évszám csak a kézirat elkészülésének idejét jelenti, és a kinyomtatására 1657-ben került sor.<sup>7</sup> Ezt az elképzelést azonban a próbanyomat tipográfiai jellemzői egyértelműen cáfolják, mivel a betűk és az Előszó végén található könyvdísz is a sárospataki nyomdára vallanak. Még nyomatékosabban cáfolta ezt a téves elképzelést a próbanyomat egy újabb példányának előkerülése egy Sárospatakon nyomtatott könyv kötetéblájában.<sup>8</sup> A *Lucidarium*nak ugyanazt az első 16 lapját tartalmazza, de későbbi nyomtatási stádiumot mutat, mert a korábban közölt próbanyomat néhány számhibáját kijavították és helyenként a tördelést is megváltoztatták.<sup>9</sup>

Az első ívet, a nyolc levelét (16 számozott lapot) tartalmazó próbanyomat címlapján Comenius OMNIA SPONTE FLUANT ABSIT VIOLENTIA köriratú emblémája látható, és a nyomtatott cím kéziratoss javítása. Comenius elégedetlen lehetett a *Lucidarium* címmel, ugyanis valószínűleg tőle származik az a sheffieldi példány címlapján olvasható kézírásos megjegyzés, amely így korrigálja a cím első felét: *Encyclopaediola sensualium ad ocularem demonstrationem deducta*. A végső cím *Orbis pictus* lett, amelyet 1657-ben említ először az Amszterdamban nyomtatott *Opera Didactica Omnia*-ban, de amint írja, teljesen nem nyomtathatta ki Magyarországon, mert nem talált gyakorlott fametszőt.<sup>10</sup> A szerző előszavában elmondja, hogy könyvében a legfontosabb alapismeretek szemléltetésére törekedett, ezáltal akarta megkönnyíteni az olvasást, a latin és az anyanyelv elsajátítását. A pataki próbanyomat azonban egynyelvű: a kérdések és a magyarázatok is latinul íródtak.

Ezt követően egy *Invitatio* feliratú metszet vezet be tanító és tanítvány rövid, tíz pontból álló beszélgetését. Ezután szimbolikus ábécé olvasható, amely a betűket egy-egy állat rajzával és hangjának jelölésével szemlélteti. A két metszet 12-12 apró, állatot ábrázoló rajzot tartalmaz. Az ezután következő fő rész négy fogalmat magyaráz: I. Deus (Isten), II. Mundus (Világ), III. Coelum (Ég) és IV. Ignis



30. Invitatio (Sárosatak, 1653)



31. Invitatio (Nürnberg, 1658)



32. Invitatio (Brassó, 1675)



33. Invitatio (Lőcse, 1685)

(Tűz) fogalmát. A címet minden esetben kép és magyarázat követi. Minthogy a 16. lap alján órszó nem található, valószínűnek látszik, hogy a próbanyomat terjedelme csupán ez az egyetlen ív volt.

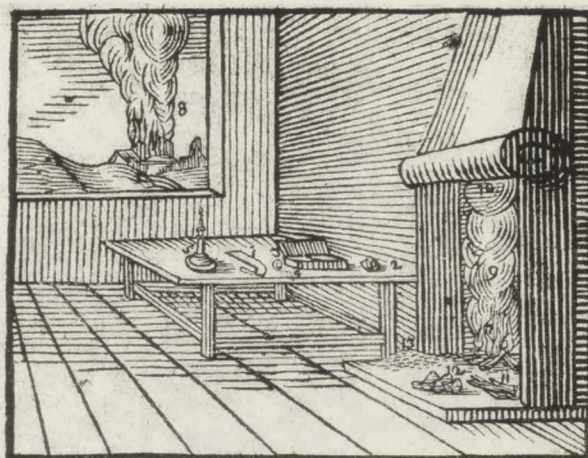
A fametszetek feltehetően helyben készültek, Comenius elképzelése szerint. A metszetek egy részéhez valószínűleg saját kezű vázlatok szolgálhattak alapul,<sup>11</sup> más képeknél a fametsző szabad kezet kapott. Az első kép, a diákot és a tanítót ábrázoló Invitatio (Bevezetés), jól ismert előzményekre mehet vissza, hiszen kéziratos és nyomtatott tankönyvek sora ábrázolja ezt a jelenetet. Az Invitációt, ahol a tanító és a diák együtt látható, már sok tankönyvben ábrázolták: a figyelő vagy kérdező diák és a válaszoló, magyarázó tanár visszatérő motívum.<sup>12</sup> A sárospataki próbanyomat képével kapcsolatban az is felmerült, hogy a háttérben a pataki kollégium egykorú külsejét formálhatta szemléltető rajzzá a fametszet készítője, míg az Ignis (Tűz) szemléltetésénél talán a pataki várkastély Comeni-

us korabeli állapota látható.<sup>13</sup> A pataki metszeten eltérő, derékban szűkülő ruhában van a diák, a tanítón pedig széles karimájú kalap van, a nürnbergi kiadástól kezdve látható prémes szélű sapka helyett. Már a próbanyomat hét képéből is megállapítható, hogy ezek a metszetek nem nyerhették meg Comenius tetszését, elnagyolt ábrázolásuk még a két XVII. századi hazai kiadáshoz képest is azonnal szembeötlő.

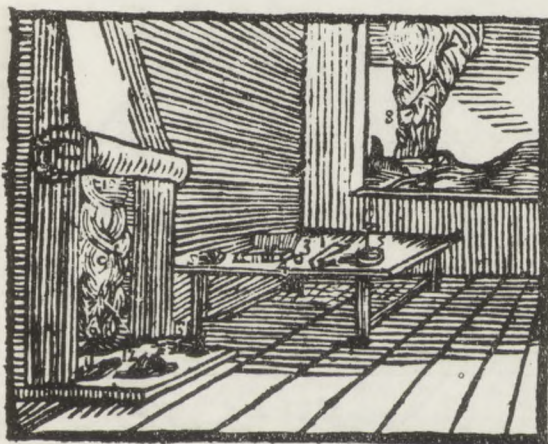
Az Istent, eget és a világot ábrázoló kör alakú képek meggyőződésünk szerint Comenius pontos utasítása szerint készültek, erre utal visszatérő, azonos ábrázolásuk például az első nürnbergi kiadáson,<sup>14</sup> vagy az azt gyorsan követő londoni kiadáson, jöllehet az utóbbi rézmetszetes képekkel jelent meg.<sup>15</sup> A nürnbergi kiadás címlapján Comenius jelenvényének igényesebb, aprólékosabban kidolgozott fametszete látható. Különösen érdekes a tüzet illusztráló kép, amelynek pataki ábrázolása egyedülálló, eltér a későbbi kiadásoktól. A pataki próba-



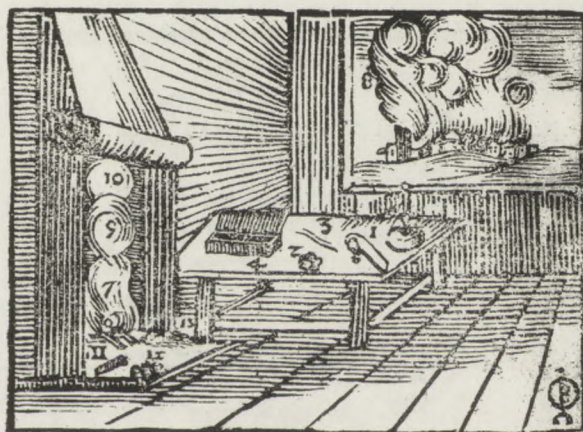
34. Ignis (Sárosatak, 1653)



35. Ignis (Nürnberg, 1658)



36. Ignis (Brassó, 1675)



37. Ignis (Lócse, 1685)

nyomat szabadban ábrázolja a tüzet, a kép előterében gyertya áll és két kéz acélt és kovakövet fog; a kép másik oldalán égő máglya, a felhők között villám, a háttérben égő falu. Az 1658-as nürnbergi kiadástól kezdve minden ábrázolás szobabelsőt mutat tűzhellyel és az ablakból vulkán látható.

Comenius 1654-ben hagyta el Patakot, és onnan juttatta el kéziratát Nürnbergbe, Michael Endter nürnbergi nyomdász-kiadóhoz 1656 februárjában, még Leszno leégése (1656. április) előtt. Addigra elkészült a mű német fordítása is. Comenius régóta kapcsolatban állt Nürnberggel és Michael Endterrel, már magyarországi tartózkodását jóval megelőzően is. Nürnberg – a lengyelországi Lesznóhoz hasonlóan – az előző században a cseh menekültek egyik támaszpontja volt. Élénk kereskedelmi és irodalmi kapcsolat állt fenn a város és a többi, cseh menekülteket befogadó helység között. Nürnberg XVII. századi nyomdai és kiadói felvirágzása az Endter család tevékenységének köszönhető, akik

kiadással, nyomdászattal és könyvkereskedelemmel foglalkoztak. Profilkukba vágott a népszerű, gazdagon illusztrált népkönyv kiadása, és 1655-ben szabadalmat kaptak az összes szászországi iskoláskönyvre.<sup>16</sup>

Endternél 1658-ban az *Orbis pictus* első kiadása latin-német nyelven jelent meg, 150 fametszetű képpel.<sup>17</sup> A nyomdász levelezéséből tudni, hogy a képek metszője az ismert nürnbergi fametsző, Paul Kreutzberger volt.<sup>18</sup> Az illusztrációk dúcainak birtoklása azt jelentette, hogy a jogosulatlan utánnyomások ezzel megakadályozhatók voltak. Érthető, hogy Endter császári privilégiummal is biztosította a további kiadásokat, már a második latin-német kiadásnál, 1659-ben. Amikor a nürnbergi első kiadás megjelent, Comenius már Amszterdamban volt. A pataki *Lucidariumon* és Comenius többi, pataki tartózkodása idején ott megjelent könyve címlapján az ismerős kör alakú embléma látható. Az embléma dúcát Comenius magával vitte Patak-



38. Mundus (Sárospatak, 1653)



39. Mundus (Nürnberg, 1658)



40. Mundus (Brassó, 1675)



41. Mundus (Lőcse, 1685)

ról; legközelebb Amszterdamban bukkant fel az *Opera didactica* első kötetén, 1657-ben. Ezzel magyarázható, hogy a későbbi pataki Comenius-kiadásokon kénytelenek voltak az eredetitől kissé eltérő metszésű jelvényt használni, vagyis Patakon készítettek egy utánmetszést a jelvényről (a jelvény változatait lásd a Bevezetőben).

Az *Orbis pictus* a valaha írt legnépszerűbb tankönyv, túlmutat az iskolai használaton, igazi gyerekkönyv lett. Comenius olyan könyvet akart, amely megragadja a gyermekek képzeletét és segédeszköz a tanítóknak is. A magyarországi kiadások hosszú sorából most csak arról a négy XVII. századi hazai kiadásról szólunk, amelyek képekkel illusztráltak. Az 1653-as pataki kezdemény után az első hazai, illusztrált kiadás 1675-ben, Brassóban jelent meg, a Pfannenschmidt-nyomdában. Ugyanabban az évben kétszer: egy kétnyelvű, latin-német<sup>19</sup> és egy latin-magyar<sup>20</sup> változat, de mindkét

kiadásban ugyanazokat a képeket felhasználva. Nyomdásza Nikolaus Müller (Molitor) volt. A fametszetek készítőjének nevét nem ismerjük, de mintául vagy az 1658-as nürnbergi, vagy az 1669-es ugyancsak nürnbergi kiadás szolgálhatott, amelyben először magyar értelmezés is van.<sup>21</sup> A kettő illusztrációi ugyanis azonosak, csak az 1669-es kiadás címlapján nincs jelvény.

Az *Orbis pictus* ezután tíz évvel, 1685-ben jelent meg a lőcsei Brewer-nyomdában két kiadásban, előbb négy nyelvű,<sup>22</sup> majd három nyelvű<sup>23</sup> változatban, képekkel illusztrálva. A fametszetes képek egyike szignált, így a metsző nevét ismerjük: Jonas Bubenka, a lőcsei gimnázium tanára.

Érdekes ugyanakkor, hogy Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban Kolozsvárott olyan *Orbis pictus*-kiadást nyomtatott,<sup>24</sup> amelyhez nincsenek illusztrációk. Tótfalusi nyomtatványai általában szegények illusztrációkban és díszekben, ehhez a tankönyv-

höz azonban már több hazai kiadás is mintául szolgálhatott. Úgy látszik, nemcsak új képek metszésére nem volt lehetőség Kolozsvárott, hanem a korábbi brassói vagy lőcsei kiadások metszeteinek megszerzésére sem.

#### *Nyomdafelszerelés, leltárak, könyvdíszek*

A pataki fejedelmi nyomda felszerelése fokozatosan történt. A legkorábbi adatok 1633-ból valók, és görög, valamint héber betűk öntésére vonatkoznak. Ez alkalommal együtt készültek a betűk a még csak tervezett pataki nyomda és a gyulafehérvári fejedelmi nyomda számára. Ezt bizonyítja Debreczeni Tamás intézőnek és I. Rákóczi György fejedelemnek 1633 nyarán e tárgyban történt sűrű levélváltása.<sup>25</sup>

A sárospataki és a gyulafehérvári nyomda kapcsolatairól érdemes megemlíteni, hogy nemcsak a görög és héber betűk, hanem a Gyulafehérvárott 1634–1635-ben megjelenő tíz különféle antikva és kurzív szövegtípusból nyolc teljesen megegyezik a csak később meginduló sárospataki nyomdáéval. A sárospataki nyomda egyes betűi tehát már 1635-re készen állhattak a felhasználásra. 1636-ban Tolnai István mégis arra kérte Rákóczi Györgyöt, hogy „szorgalmatos gondviselése legyen” a sárospataki tipográfia iránt, ahonnan még nyilván a sajtó és más felszerelések hiányoztak. 1649-ig sem történt változás, hiszen 1649. október 22-én Medgyesi Pál<sup>26</sup> levelében felhívta az ifjú Rákóczi Zsigmond figyelmét a „rosdában álló sok szép typos”-ra, amelyet még atyja öntetett.

Az 1633-ban elkészült héber betűkkel Gyulafehérváron már 1635-ben megjelent Alstedt héber nyelvtankönyve. Ugyanakkor Patakon továbbra is használatlanul hevert nemcsak a görög és héber, hanem a többi betűtípus is, egészen 1650-ig. A nyomda a későbbiekben is főleg teológiai művek jegyzetelésére használta a görög és héber típusokat, de ismerünk egy 1652-ben Sárospatakon megjelent, Tofaeus Mihály professzor által a fiatal Rákóczi Zsigmond halálára írt héber verset.<sup>27</sup>

Nemcsak a gyulafehérvári és sárospataki nyomdák betűkészletében vannak meglepő azonosságok, hanem az ugyancsak akkortájt felfrissített lőcsei Brewer-nyomdáéban is. E három város műhelye új beszerzéseit közös forrásból meríthette, legvalószínűbben Krakóból. Kérdés, hogy vajon mindhárom esetben matricákat vásároltak-e vagy kész betűanyagot? A lőcsei Brewer-nyomda betűkészletének bővítése ugyancsak az 1633–1635 évekre esik. Az ekkor beszerzett betűkészletek közül legalább négy közös a gyulafehérvári, illetve sárospataki szövegbetű-sorozatokkal.<sup>28</sup>

A fennmaradt iratok alapján tudjuk, hogy Patakon a betűtípusok kiöntése 1639 augusztusa és 1640 áprilisa között történt. Korábban csak kevés héber és görög betű, valamint 4 mázsa 34 font készen vásárolt betű volt Sárospatakon. A betűöntő mester Boroszlóbból vagy Danckából jött. Először Gyulafehérvárott dolgozott, majd onnan vitte a matricákat lepecsételt skatulyákban Sárospatakra. 1640 áprilisában halt meg a pestisjárványban: szerszámaikat a fejedelemre hagyta.<sup>29</sup> A sárospataki és gyulafehérvári azonosságok oka tehát nyilvánvaló: mind a gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról, mind a pataki tipográfia létesítéséről I. Rákóczi György gondoskodott, több helyen is felhasználva az értékes matricákat.

Korábban téves adatok alapján feltételezték, hogy a pataki és a gyulafehérvári nyomda betűtípusai Hollandiából származtak.<sup>30</sup> A héber és görög betűkre ez semmiképpen sem vonatkozhat. Debreczeni Tamás 1633. július 11-én kelt levele, amelyben a görög és héber betűk öntéséről van szó, kizárja ezt a feltevést. A levél szerint a betűknek ugyanis valahol elérhető földrajzi közelségben kellett készülniük, ha a prefektus „az görög betűt látni, és ha elkészült idehozni” elküldött. Az sem valószínű, hogy az erdélyi szász városok valamelyikében készültek volna.<sup>31</sup> Az 1666. évi leltárnak köszönhetően a betűk mennyiségét is ismerjük: cicero típusban 1 mázsa 36 libra súlyú héber betű és egy mázsa 116 libra görög betű volt a nyomdában.

Amilyen sok szó esik a korabeli forrásokban a betűkről, olyan kevés figyelmet szenteltek a könyvek díszítésére szolgáló ornamenseknek. Ezek eredetéről semmi biztosat nem tudunk, mindössze megállapíthatjuk, hogy a pataki könyvdíszek a hazai nyomdák közül leginkább az ugyanakkor működő váradi nyomda díszekre hasonlítanak. A pataki és a váradi nyomda finom vonalú, aprólékosan sávozott, hurkolt záródíszei, virágcsokrai eltérnek a többi hazai nyomda díszeitől, és inkább a korabeli holland könyvdíszítéssel mutatnak rokonságot.

Egyediek és más hazai nyomdából ismeretlenek a pataki iniciálék is. A keret nélküli, naturális levéldíszes háttér előtt erősen árnyalt betűkből álló sárospataki iniciálésorozat azonos az amszterdami Peter van den Berge készletében találhatóakkal. Több, a patakiakkal azonos díszes kezdőbetűt találni Comenius Van den Bergénél megjelent *Gentis felicitas* című művében, amelyet a szerző, saját megjegyzése szerint, 1654-ben Patakon írt, de amely csak 1659-ben jelent meg Amszterdamban.<sup>32</sup>

A nyomda egyedi fametszetei közül említendő a leideni Elzevierenek jelvényének egyik változata. Rosnyai János egyike azoknak a hazai nyomdá-

szoknak, akik nyomtatványaik címlapján az Elzevier család Non solus mottójú jelvényét, azaz a holland eredeti egyik utánmetszését alkalmazta.<sup>33</sup> A mottó szavai az Újtestamentum szerint így folytathatók: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32), azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A pataki jelvény rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek.<sup>34</sup>

A nyomda legtöbbször előforduló díszje Johann Amos Comenius napot, holdat, vizet ábrázoló fametszetű jelvénye az OMNIA SPONTE FLUANT ABSIT VIOLENTIA körirattal, amely Patakon két változatban volt meg: az eredetit Comenius Patakról távozva magával vitte. Ugyanezzel a metszettel nyomtatott könyve 1657-ben Amszterdamban jelent meg, már a szerző ott-tartózkodásakor. Patakon viszont Comenius távozása után is sorra jelentek meg tankönyvei, az eredetihez nagyon hasonló emblémával, és 1654 után ez a változat tűnt fel Comenius Patakon nyomtatott könyvein is. Ebből arra következtethetünk, hogy dolgozott Patakon vagy a pataki nyomda számára egy helyi fametsző, még ha arra nem volt is képes, hogy az *Orbis pictus* száznyolcvan fametszetét gyors ütemben és a szerző elképzelései alapján elkészítse. Az a hét fametszet, amely az *Orbis pictus Lucidarium* című próbanyomatában látható, meglehetősen kezdetleges, és felveti a kérdést, hogy vajon ugyanaz a mestere ezeknek és a *Janua vestibulum*ban lévő három, Andreas Vesalius nyomán készült anatómiai fametszetének. Ez utóbbiak ugyanis jóval igényesebb kivitelűek, és lehet, hogy Comenius hozta magával a dúcukat Magyarországra.

A pataki nyomtatványok jellemzően kétféle külsővel készültek: Comenius tankönyvei következetesen a szerző fent leírt jelvényével, de egyéb címlapdísz nélkül. Többi nyomtatványának címlapját általában nyomdai cifrákkal többszörös keretbe foglalták, a negyedréte alakú könyveknél középen még a nyomda egyik finom vonalú záródíszét is odaillesztették. Különös gonddal készült a Rákóczi Zsigmond halálára írt gyászversek gyűjteménye, a folio alakú *Musae Patakinae*,<sup>35</sup> amelynek egyes lapjaira négyzet alakban nyomtatták a jobbára latin verseket. A nyomdának egyetlen ívrét alakú kiadványát ismerjük: egy csonkán fennmaradt, ismeretlen személy halálára készült kártát. A fennmaradt 16 latin verset nyomdai cifrákból összeállított széles keretbe foglalták.<sup>36</sup> A kalendáriumok nagyon egyszerű, dísztelen külsővel jelentek meg, a szokásos tizenhatodréte formátumban, hónapillusztrációkat sem tartalmaznak.

A XVII. századból egyetlen magyar nyomdának sem maradt fenn három különböző időből (1666, 1669 és 1674) olyan részletes leltára, mint a sáros-

patakinak. Egy negyedik – időrendben első – leltár is készülhetett 1650-ben, Renius György alatt, mint-hogy az 1666-os leltár több helyen erre hivatkozik. A három tervezett sajtóból végül csak kettő készült el, a különféle betűket 59 castában (szedőszekekrényben) tartották, és a nyomatóműhelyhez, legalábbis 1655 végétől, könyvkötőműhely is tartozott. A pataki tipográfia harmadik fennmaradt leltára már Debrecenben készült 1674-ben: e szerint szinte minden nyomdai kelléket elhoztak Patakról.

A Patakon megjelent könyvekhez az említett egyedi fametszeteken kívül 19 betűtípust, 21 könyvdíszet, öt iniciálásorozatot és 24 nyomdai cifrát használtak. Úgy látszik, hogy a műhely hangjegynyomtatásra nem volt berendezkedve.

A leltárak és a nyomtatványok külseje alapján megállapítható, hogy a Rákócziak sárospataki fejedelmi nyomdája a kor legjobb színvonalán, tudományos művek nyomtatására is alkalmas betűválasztékkal, rangjához illően volt felszerelve, sajtóval és mindenféle nyomdához tartozó eszközzel.

#### Kiadványok

A sárospataki tipográfia élén 1650-től 1657 júniusában bekövetkezett haláláig Georgius Renius állt. Abban az évben vette át tőle ezt a tisztelet Rosnyai János, aki a nyomdát megszűnéséig, 1671-ig vezette. Rosnyai azonban már 1656-ban is itt dolgozott, talán a betegeskedő Reniust helyettesítette. Rosnyai Sárospatakra érkezésekor szakképzett mester, kiváló nyomdász volt, korábbi tevékenységéről azonban semmit sem tudni. A nyomdász személyének változása nem érintette a pataki tipográfia profiljának addig kialakult rendjét: elsőrendű feladatának továbbra is a tankönyvek és a református hitvédő és kegyességi irodalom kiadását tekintette.

Renius idejében elsősorban Comenius művei jelentek meg. Legelső nyomtatványa is a neves pedagógus székfoglaló beszéde lehetett, *De cultura ingeniorum* címmel, amely a szerző két másik munkájával egybenyomtatva jelent meg 1651-ben. Ennek, és több más művének címlapján is, a Comenius jelmondatát ábrázoló embléma látható. Egymás után hagyták el a sajtót nagy jelentőségű tankönyvsorozatának tagjai, a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium*. Az első években Comenius művei mellett a hazai puritanizmus egyik vezéralakjának, Medgyesi Pálnak munkái kerültek még ki a nyomdából. A *Rövid tanítás a presbitériumról* (1653) azért is érdekes, mert szinte ez az egyetlen sárospataki kiadvány, amelynek (elég magas) példányszámát is tudjuk: „a Méltóságos Öregbik Fejedelemsasszony parancsolatjára” ezer példányban nyomtatták.

1656 után új nevek tűntek fel a tankönyvírók között. Comenius 1654-ben távozott Sárospatakról, de hagyománya továbbra is érvényesült az oktatásban és a nevelésben. A legtermékenyebb tankönyvíró Buzinkai Mihály és Pósházi János volt. Egyházi beszédek egész sorát írta Medgyesi Pál. 1658-tól nagy számban jelentek meg a különböző tartalmú akadémiai disputációk.

A pataki nyomda utolsó évtizedében feltűnően sok a hely, nyomda vagy szerző neve nélkül megjelent kiadvány (tíz év alatt tizenkettő). Ezekben az években zajlott a felső-magyarországi hitvita, amelyben protestánsokról pataki tanárok is részt vettek, és a vitairatok egy része éppen a pataki tipográfiában jelent meg. 1659-től kezdve a hitvitázó irodalmat számos mű képviseli. A leghevesebb vitákra Pósházi János pataki tanár, valamint Kis Imre és Sámbar Máttyás jezsuita között került sor. Az úgynevezett felső-magyarországi hitvitába mások is bekapcsolódtak, így Czeglédi István kassai és Kézdivásárhelyi Matkó István zilahi prédikátor, és az éles hangú vitairatok protestánsokról gyakran a pataki nyomdából kerültek ki.

A felső-magyarországi hitvita egyik nevezetes darabja Matkó István zilahi (korábban felsőbányai) prédikátor könyve,<sup>37</sup> amelynek címét itt teljes terjedelmében közöljük, hogy a címlapon látható illusztráció értelmét megvilágosítsuk: *X ut tők könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany, mellyel amaz fővenyren épitetett s-már leromlott házát, elébbi fővenyre sikeresen sarral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelősen színle s-mázló Sambar Mattyas nevü tudatlan sár gyúró meg-csákányoztatik Kezdi Vasarhelyi Matko Istvan mostan zilahi eccleésiának együgyü lelki pásztora által, ki sambartól bányásznak neveztetett.*

A négyzet alakú fametszet felső részén két, babékoszorúba foglalt, keresztbe fektetett bányászcsákány látható, alul két csákányos bányász között egy jezsuita asztalon sárgombócokat gyúr. Az egyik bányász *Gyúrjad, Sámbar* szavakkal biztatja, a másik csákányával döngeti: *Rádverem, gyúrjad*. A feliratnak ez a második része tükörírással van írva.

A *Bányász csákány* viszontválasz Sámbar Máttyásnak az előző évben, 1667-ben kinyomtatott, a vita során addig született protestáns válaszokra felelő *X ut tők* című munkájára,<sup>38</sup> amelyben a katolikus szerző többször is „bányász”-nak nevezte Matkót (amikor az még felsőbányai prédikátor volt). Kézdivásárhelyi Matkó – Előszava szerint – ebben a munkájában Sámbar írását *csákányozza*.<sup>39</sup> A vitairatok szokása szerint kiadási vagy nyomdahely ennek címlapján sem szerepel, de nyomdabetűi alapján kétségtelenül Patakon készült.

Mint már említettük, a felső-magyarországi hitvita protestánsokról kinyomtatott darabjai a



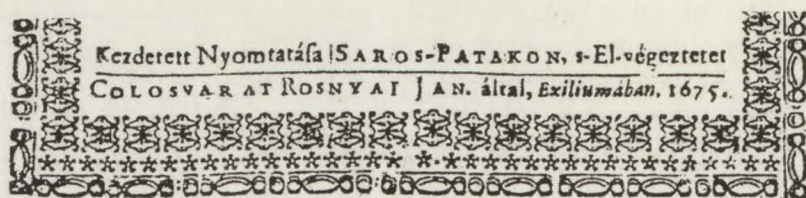
42. Az *X ut tők...* avagy *Bányász csákány* címlapképe (Sárospatak, 1668)

nyomtatás helyét, a nyomdát vagy a nyomdászt sem jelölik, tipográfiai jellemzőik azonban elárulják, hogy a pataki fejedelmi nyomdában készültek.<sup>40</sup> Hasonló okból olvasni Komáromi Csipkés György Agricola Arbuteus álnév alatt megjelent *Való dolgoknak által állatozása* című vitairatán nyomtatási helyként Mezopotámiát,<sup>41</sup> jóllehet nyomdai jellemzői alapján biztosra vehető, hogy a pataki fejedelmi nyomdában készült. Ugyanennek az át-lényegülés tanárról írt munkának a latin kiadása is megjelent ugyanebben az évben,<sup>42</sup> de az nem titkolja el a sárospataki nyomdahelyet.

A pataki nyomdának fennállása két évtizedből ma hetven nyomtatványa ismeretes, ennek a fele több száz lap terjedelmű kiadvány, másik fele csak néhány ívből áll.

#### *A nyomda utolsó évei és utóélete*

Nem tudni, mi készítette az alsó-zempléni református egyházmegyét arra, hogy egy 1669. február 6-án Patakon hozott határozat értelmében leltárt készítsen a pataki nyomdáról (ez időrendben a második fennmaradt leltára). A sárospataki iskola és a tipográfia helyzete ekkor már valóban bizonytalan volt, és tovább súlyosbodott a Wesselényi-összeesküvés miatt. Minthogy I. Rákóczi Ferenc (Báthori Zsófia és II. Rákóczi György fia) részt vett az összeesküvésben, a Rákóczi-várakat át kellett adnia a császári katonaságnak. A jezsuiták befolyása alá került Báthori Zsófia 1671. október 20-án elrendelte a sárospataki iskola kiürítését. A diákok Pósházi János és Buzinkai Mihály professzor



43. A félig Sárospatakon, félig Kolozsvárott nyomtatott *Sion vára* címlapja

vezetésével indultak útnak, szekéren szállították el a könyvtár értékesebb darabjait és a nyomda felszerelését. A diákok egy része Debrecenbe ment, majd innen I. Apafi Mihály fejedelem meghívására erdélyi iskolákban folytatták tanulmányaikat.

Rosnyai János 1670–1671-ben, zavaros állapotok között ugyan, de a pataki tipográfiában dolgozott a *Sion Vára* nyomtatásán,<sup>43</sup> és a várost 1671 októberében a bujdosó diákokkal együtt hagyta el.<sup>44</sup> A pataki tipográfia utolsó, bár csak félig elkészült nyomtatványának Czeglédi István *Sion vára* című könyvét tekinthetjük.

A nyomdát Debrecenbe szállították, ahol a városházán raktározták el, azzal a szándékkal, hogy ha alkalom adódik, újra felállítható legyen. Rosnyai, miután biztonságba helyezte a nyomdai felszerelést, elhagyta a várost. Bár a debreceni tanács szerette volna megnyerni a maga számára a szakképzett mestert, ő még abban az évben, 1671-ben Kolozsvárra ment, és Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdavezető mellett dolgozott a református országos tipográfiában. Czeglédi István említett *Sion vára* című könyvét csak Kolozsvárott tudta befejezni, 1675-ben. Ez az egyetlen olyan könyv, amelynek címlapján Kolozsvár mellett Veresegyházi neve helyett Rosnyai János neve áll, az alábbi formában: „Kezdetett nyomtatása Saros-Patakon, s elvégzetet Colosvarat Rosnyai Jan. által Exiliümában, 1675.”

A kötetben szembetűnően elválik a sárospataki és a kolozsvári rész,<sup>45</sup> hiszen Rosnyai a pataki tipográfia nélkül dolgozott Kolozsvárott. A már elkészült, kinyomtatott íveket magával vitte Kolozsvárra, és a hiányzó részeket – köztük azokat, amelyeket a nyomtatás utolsó szakaszában szoktak elkészíteni – már ott nyomtatta hozzá. Haiman György és Takács Béla megállapította, hogy Kolozsvárott készült a címlap, az Apafi Mihálynak szóló ajánlás és a kötet közreadójának, Köleséri Sámuelnek az előszava.<sup>46</sup> Mivel a szöveg nem egységes nyomdabetűkkel volt szedve, Rosnyai a könyv utolsó lapján így írt: „Sion Várában esett fogyatkozásnak meg-jobbítása. Mivel a Typographiának távul létele miatt egy s két betűnek, vagy a Köynvhöz adása, vagy annak el-maradása, vagy penig

edgyik betűnek, másért való tétele, nem egy, sem két helyeken eset, mellyeket a keresztyén jó itéletű Olvasó el- is igazíthat...”

Rosnyai a debreceni tanács hívásának csak évekkel később tett eleget, 1677-ben, amikor az ottani tipográfus, Karancsi György, aki emlékezetesen gyenge színvonalú kiadványokat készített, meghalt. Rosnyai nagy nyereség volt a debreceniek számára, itteni kiadványait is a Sárospatakról ismert igényességgel állította elő. 1682 decemberében hunyt el: halálával végképp gazdátlaná vált a pataki nyomda.

A mostanáig általánosan elfogadott vélemény szerint, bár Rosnyai több évig Debrecenben dolgozott, az odamenekített és a városházán őrzött pataki nyomda felszerelését többé nem vették elő. A legújabb kutatások és a Rosnyai János idejében készült debreceni nyomtatványok tüzetes vizsgálata azonban azt mutatja, hogy néhány pataki dísz mégiscsak használtak debreceni könyvek díszítésére.<sup>47</sup> Harminc évvel később, a kuruc-labanc harcok idején, a városháza felégetésekor egyszerre pusztult el a debreceni városi nyomda és az ott raktározott pataki fejedelmi nyomda.

Patakon az 1671-es elűzetés után százharminc évig nem működött sajtó. A Rákócziak nagy gondal fejlesztett tipográfiája sohasem került vissza. A református kollégium a XVIII. század elején újra megindulhatott, de nyomda alapítására legközelebb csak a XIX. században, 1807-ben került sor.

#### Jegyzetek

1 TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, 2. átdolg. kiad., Budapest, 1978.

2 *Uo.*, 17–19.

3 *Primitiae laborum scholasticorum* (Patak, 1651), RMNy 2390. Comenius itteni működéséről és itt megjelent munkáiról lásd RÁCZ Lajos, *Comenius Sárospatakon*, Budapest, 1931. – Az *Orbis pictus* kiadásairól lásd KURT PILZ, *Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus, Eine Bibliographie*, Nürnberg, 1967 (Beiträge zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg, Bd. 14.).

- 4 Teljes címe *Vestibuli et Januae linguarum Lucidarium* (Patak, 1653) – RMNy 2484. Lásd erről G. H. TURNBULL, *An incomplete Orbis pictus of Comenius*, printed in 1653, *Acta Comeniana. Archiv pro bádání a žívote Jana Amose Komenského*, ed. Otokar CHLUP, 16 (1957), 35–49.
- 5 Az eredetileg Lord Delaware (London) tulajdonában lévő nyomtatvány jelenlegi lelőhelye a Sheffield University Library, Sheffield (Nagy-Britannia).
- 6 RMNy 2662.
- 7 *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Bd. 4, Frankfurt am Main, 1964, 877–898.
- 8 *Compendium doctrinae Christianae az Keresztyéni tudomány-nak...* című könyv kötéstáblájában (Patak, 1655) – RMNy 2604.
- 9 Az eredetileg a miskolci Lévy Gimnázium tulajdonában lévő, Sárospatakon nyomtatott könyv kötéstáblájából előkerült próbanyomat töredéket ismertette BAKOS József, *A Vestibuli et januae lucidarium pataki kiadásának újabban felfedezett töredékeiről*, *Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei*, 450, Eger 1966, 523–528. és *Uő*, *Über ein neuentdeckten Fragment der Sárospataker Ausgabe des Vestibuli et Januae Lucidarium*, *Archiv pro bádání o žívotě a dílo J. A. Komenského Acta Comeniana* IX, no. XXIV (1965), 205–2018. A próbanyomat-példány jelenleg a sárospataki Református Kollégium Könyvtárának tulajdonában van.
- 10 *Opera Didactica Omnia*, Pt. III., 803–830.
- 11 G. H. TURNBULL megfontolandónak tartja, hogy a metszettek készítője maga Comenius lett volna. Hartlib ugyanis azt mondja, hogy [Comenius] Nürnbergbe küldte a *Lucidariumot*, százhatvan képpel együtt. Lásd TURNBULL, *i. m.*, 41. – Meggyőzőbbnek tűnik azonban, ha csak Comenius által készített vázlatokra gondolunk, mintegy útmutatásul a fametsző számára. Egyébként ugyanis értelmetlen arra hivatkozni, hogy Patakon nem talált ügyes fametszőt, aki a képeket elkészíthette volna.
- 12 Robert ALT, *Herkunft und Bedeutung des Orbis Pictus*, Berlin, 1970, 41.
- 13 BAKOS, *i. m.*, 528.
- 14 COMENIUS, *Orbis sensualium pictus – Die sichtbare Welt, Noribergae* 1658, typis et sumptibus Michaelis Endtern. – Nyolcadrét, 309 [1] p. Címlapján Comenius jelvényének igényesebb, aprólékosabban kidolgozott fametszete.
- 15 COMENIUS, *Orbis sensualium pictus – Visible World*, London, 1659.
- 16 ALT, *i. m.*, 14
- 17 Nürnberg, 1658.
- 18 H. KUNSTMANN, *Johann Amos Comenius 1657/1957. Festschrift zur Comenius-Feier der Stadt Nürnberg 1957 anlässlich der in Nürnberg erfolgten Drucklegung des „Orbis pictus“*, Nürnberg, 1957, XIV.
- 19 RMK II 1353.
- 20 OSZK-beli jelzete: RMK I 1173a.
- 21 RMNy 3587.
- 22 RMK I 1338.
- 23 RMK I 1339.
- 24 RMK I 1523.
- 25 DÁN Róbert, Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez, *MKsz*, 1966, 345–346.
- 26 TAKÁCS, *i. m.*, 8
- 27 *Musae Patakinae*, Patak 1652 – RMNy 2435.
- 28 Lásd részletezve a Katalógusban.
- 29 TAKÁCS, *i. m.*, 13.
- 30 GULYÁS Pál, Nyomdánk első élete a XVI–XVII században, *ItK*, 1948, 8.
- 31 DÁN, *i. m.*, 345–346.
- 32 Comenius, J. A., *Gentis felicitas* (Amsterdam, 1659) példányai az OSZK-ban: RMK III 6383 és App H 852.
- 33 V. ECSEDY–SIMON, 91.
- 34 V. ECSEDY Judit, Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon, *MKsz*, 1989, 139.
- 35 Patak, 1652 – RMNy 2435.
- 36 Patak, 1665 – RMNy 3235.
- 37 RMNy 3481.
- 38 RMNy 3347.
- 39 Matkó munkájára Sámbar egyik társától viszontválasz is érkezett 1669-ben *Bányász csákány tompítása*, címmel, lásd RMNy 3515.
- 40 RMNy 3311.
- 41 Patak 1667 – RMNy 3385.
- 42 RMK II 1112.
- 43 RMK I. 1187.
- 44 TAKÁCS, *i. m.*, 189.
- 45 A címlapot, a bevezető 16 levelet, továbbá az 525. laptól kezdődő 68 levelet Rosnyai már Kolozsvárott nyomtatta a Veresegyházi Szentyel Mihály vezette református országos tipográfia betűivel. Patakon készült a könyv törzse, az 1–524. lap.
- 46 TAKÁCS, *i. m.*, 54, 189.
- 47 Lásd kötetünkben BÁNFI Szilvia A debreceni városi nyomda című tanulmányát.

## 7. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA (1601–1705)

Bánfi Szilvia

### A XVI. századi nyomdakészlet továbbélése

Az erdélyi fejedelemség fennhatósága alá tartozó gazdag mezőváros, Debrecen, a XVII. század elejére a Tiszántúl egyik meghatározó szellemi központjává vált. Lakossága egyöntetűen a Melius Juhász Péter által még a XVI. század közepén felépített helvét irányú református egyház híve lett. E tanoknak elterjedésében és megszilárdulásában jelentős szerepe volt a Huszár Gál által 1561-ben meghonosított debreceni nyomdászatnak. Alapítását követően a XVI. század második felében folyamatosan működött tipográfia a cívisvárosban. Melius Juhász Péter, a könyvnyomtatás jelentőségét felismerve, a református egyház „fennhatóságát” érvényesítette a debreceni tipográfia felett. Ez a gyakorlat a XVI. és XVII. század folyamán mindvégig megmaradt. A XVII. században a nyomtatóműhely különleges tulajdonosi, bérleti kapcsolatban állt Debrecen városával. A nyomdászok mindegyike használta az elődei által összegyűjtött nyomdai készletet, ami valamiféle bérbeadási viszonyt igazol. A debreceni nyomdászok halálát, illetve távozását követő elszámolás után, nagy valószínűséggel, minden esetben a ma már sajnálatosan nem ismeretes bérleti szerződésekkel adták át az új bérbe vevő tipográfusoknak a városi nyomda épületét a nyomdai anyaggal együtt. A debreceni nyomdászok közül egyedül Fodorik Menyhért szerződése maradt fenn, amelyet a cívisváros vezetésével kötött. Ennek ismerete magyarázatot ad arra, hogy a református egyház mellett a debreceni tanácsnak miért volt nagy befolyása a városi nyomda sorsának alakulására.

1596-ban Csáktornyai János hosszas betegségét, majd halálát<sup>1</sup> követően vette át a nyomda irányítását Lipsiai Rheda Pál. Raphael Hoffhalter és Komlós [Lupus, Lupinus] András után ő a harmadik debreceni nyomdász, aki nem magyar anyanyelvű volt. Származásáról és iskolázottságáról a fennmaradt kevés számú forrás miatt nem sokat tudunk.<sup>2</sup> Feltételezhetően Lipcséből származott, erre utal Lipsiai (latinosan Lipsensis) előneve. Deák míveltségéről könyvei elé írt ajánlásaiból következtethetünk. Közel negyedszázados tevékenysége alatt a debreceni tipográfia több mint nyolcvan nyomtatványt jelentetett meg. Ténykedését gyakorlatias, jól körvonalazható kiadói elgondolás jellemezte. Nyomdatermékei között egyházi,

vallási, iskolai, alkalmi és világi tárgyú kiadványok egyaránt találhatók.<sup>3</sup>

A cívisvárosban működő Rheda Pál nyomdász XVII. századi munkásságáról rajzolt valós kép érdekében röviden hivatkoznunk kell azokra az új kutatási megállapításokra, amelyek pontosítják és kiegészítik a korábbi XVI. századvégi debreceni nyomdászattörténeti ismereteinket. Ma már tudott, hogy Hoffhalter Rudolf 1583-tól kezdve műhelyének felszerelését megújította. Egyrészt új könyvdíszekkel, iniciálesorozattal, nyomdai cífrával bővítette készletét,<sup>4</sup> amely könyvdíszkészlet – záródíszek, iniciálesorozat – legtöbb darabja lényegében csak XVII. századi nyomtatványokban fordult

# VENTILATIO SCRIPTI, CLAUDIO- POLI in Transylvania editi, quod inscriptum est, Adversus auctores Iuliani, vt vocant pseudocalen- darii, Varadini impressi pro Anno 1585.

QV A quidem Ventilatio perspicue & breviter de-  
claratur, quod & quale sit illud genus hominum, qui si-  
bi titulum SOCIETATIS IESV vendicant: quibus  
sunt qui pseudochristum mortalibus obrudunt: quid de  
eorum observatione tenendum: quis sit, & vbi resideat  
Magnus ille Antichristus: quid denique de Planetariorum  
Astrologia sentiendum sit. Hæc omnia breviter  
hic veritatis studiosos legisse nunquam  
penitebit.

DEBRECENI  
Excudebat Rodolphus Hoffhalter Anno Domini  
M. D. LXXXIV.

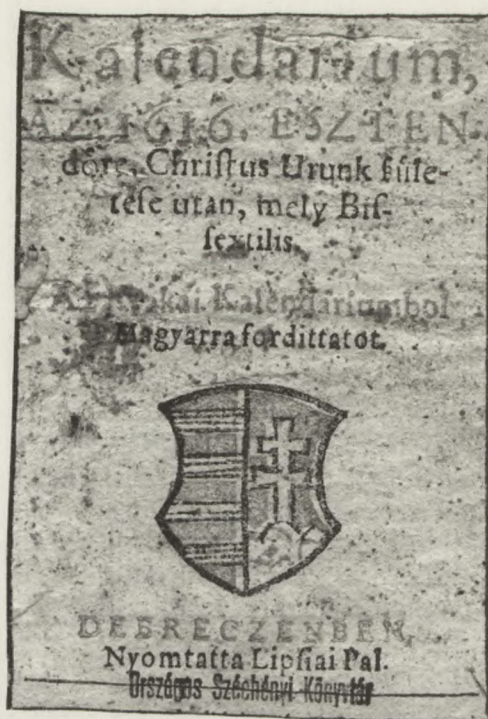
44. A felújított betűkkel nyomtatott Beregszászi-mű címlapja (RMNy S 561A)

elő. Másrészt Beregszászi Péter újabban ismertté vált, 1585-ben kiadott *Ventilatio scripti*<sup>5</sup> című töredékesen fennmaradt műve azt tanúsítja, hogy Hoffhalter betűkészleteinek addigra elhasználódott, kopott betűsorait följújtotta.<sup>6</sup> Ez az adott egyes betűsorozatokhoz tartozó matricák meglétének is fontos bizonyítéka, amellyel a cívisváros nyomtató műhelye a betűöntésben gyakorlott nyomdász tevékenységének időszakában rendelkezett. A matricák közül mindenképpen említést érdemel az eredetileg a Komlós András tulajdonát képező 204 milliméteres antikva kiemelőtípus matricája, amely utóbb ugyancsak az ifjabb Hoffhalter birtokába került. A szakirodalomban még ma is megtalálható vélekedéssel<sup>7</sup> szemben megerősíthetjük, hogy már a XVI. századi debreceni nyomdai felszerelés is rendelkezett görög betűkkel. Ezt a betűtípust a császárvárosból menekülő Raphael Hoffhalter hozta magával Debrecenbe, és a Bécsből menekített készlete része lehetett.<sup>8</sup> Ez a görög betűtípus először<sup>9</sup> Melius Juhász Péter vitairatainak<sup>10</sup> a Török Mihály neve alatt 1564-ben kinyomtatott lapjain szerepelt. Utóbb a görög betűsört nemcsak Hoffhalter fia, Rudolf, hanem az őt követő Csáktornyai János, majd 1597-től Rheda Pál ugyancsak alkalmazta a debreceni nyomtatványokban.<sup>11</sup>

A Rheda Pál-féle debreceni tipográfiai anyagról megállapítható, hogy lényegében megegyezik a Hoffhalter Rudolf által 1583 után föllállított sajtó felszerelésével. Vagyis Rheda 1596-ban jelentős részben a Hoffhalter–Csáktornyai-féle nyomdai készlettel kezdte meg működését. Mindössze néhány magával hozott záródísszel és nyomdai círával, valamint egy kisméretű szövegtípussal és egy kiemelőtípussal<sup>12</sup> bővítette a debreceni városi officina felszerelését.

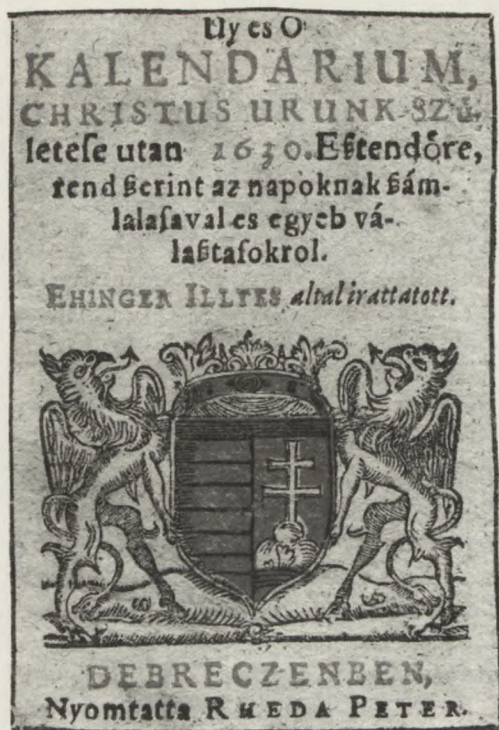
A személyéhez köthető könyvdíszek tanulmányozása kapcsán derült ki, hogy Rheda XVII. századi kiadványaiban többször nem fordultak elő azok a földön fekvő puttókat ábrázoló sérült lécek,<sup>13</sup> amelyeket csupán egyszer, 1597-ben<sup>14</sup> szerepeltetett. Viszont a stilizált levelekből álló hosszúkás díszlécet<sup>15</sup> a XVII. század első harmadáig, míg a háromszöget formázó, ugyancsak stilizált levelekből álló záródísz<sup>16</sup> az 1660-as évek első feléig használták a debreceni városi nyomdában. Ez utóbbi záródísz kisebb méretű változata<sup>17</sup> minden bizonynyal már az idősebb Rheda debreceni tevékenységének kezdetén a birtokában lehetett. Jelen ismereteink szerint azonban ezt a záródíszet kizárólag XVII. századi kiadványokban szerepeltette, és mindössze 1639-ig volt a debreceni városi műhely használatban.

A nyomdászok számára anyagi hasznot hozó kiadványok voltak az alkalmi gyászbeszédok,



45. A Rheda Pál által használt kisméretű Magyarország-címer (RMNY 1082)

gyászversek. Ezt a kiadványtípust Debrecenben Rheda Pál honosította meg. A naptárak ugyancsak igen kelendő és jövedelmező nyomdatermékek voltak. E sajtótermékekből jobbra csak kötéstáblából kiáztatott, töredékes példányok maradtak fenn. Ezért csak sejtethető, hogy a debreceni nyomtatóműhely, miként a legtöbb magyarországi nyomdánk is, évente megjelentethetett kalendáriumokat. Rheda Pál és fia, Péter, debreceni működésük alatt folyamatosan, minden esztendőben adhattak ki naptárakat. A megmaradt példányok alapján ismeretes, hogy kezdetben az idősebb Rheda is ugyanazzal a koronás, négyosztatú, oroszlanos Magyarország-címerrel díszítette kalendáriumai címlapját, mint elsőként Csáktornyai János az 1592-ben kiadott öröknaptár címlapján.<sup>18</sup> 1615 és 1618 között azonban egy kisebb méretű, kétosztatú, Magyarország-címer is föltűnt Rheda Pál naptárain, amely nyilván új beszerzése volt. E két említett Magyarország-címer után fia, Péter működésének időszakában jelent meg a debreceni naptárakban a harmadik változat: a két ágaskodó griffmadár által tartott kétosztatú, koronás Magyarország-címer. Ezt a három változatban meglévő Magyarország-címert a XVII. században csak a két Rheda használta.<sup>19</sup> Az őket követő nyomdászok kiadványaiban nem találkozunk velük. Csak Töltési István működésének időszakában, 1684-től tűnt föl a koronás, négyosztatú, oroszlanos Magyarország-címer után-



46. A Rheda Péter által alkalmazott Magyarország-címer (RMNY 1426)



47. A Csáktornyai által kiadott Cisióban 1592-ben elsőként alkalmazott Magyarország-címer (RMNY 678)

metszett változata, amely még a XVIII. század elején is előfordult a debreceni kalendáriumon.<sup>20</sup>

Sem a XVI. századvégi debreceni városi officina, sem Rheda Pál nyomdai anyaga nem rendelkezett saját fametszetes címlapkerettel.<sup>21</sup> Ezért, amikor 1611-ben a kolozsvári helyett a debreceni tipográfiát bízták meg Werbőczy István magyarországi jogi kézikönyvének újabb kiadásával, akkor a magyar és latin nyelvű törvénykönyv<sup>22</sup> címlapjának díszítéséhez a kolozsvári Heltai-nyomda egykori fametszetét<sup>23</sup> alkalmazta Rheda.<sup>24</sup> A vonalakkal megnövelt, módosított változat azonban eltért a XVI. századi eredeti címlapkerettől.<sup>25</sup> A változtatásra, nagy valószínűség szerint, az eredeti fametszetű dúc sérülése miatt volt szükség. A törvénykönyv előszavában olvasható „Heltai Gáspár, az kolozsvári könyvnyomtató, és az város hites nótáriusa munkája által deákul és magyarul újabban kiadott, ... ugyanazon Heltai Gáspár és Debreczenben lakó könyvnyomtató Lipsiai Pál által ki is nyomtatott.”<sup>26</sup> állítással szemben a tipográfiai vizsgálatok azt igazolják, hogy a teljes kötet Rheda Pál debreceni nyomdájában, a saját betűtípusaival készült. A kolozsvári műhely felszereléséből egyedül csak a fentebb leírt módon megváltoztatott, a reneszánsz kapuzat alatta az oroszlánal küzdő Sámson ábrázoló címlapkeretet használta a debreceni tipográfus.

Ugyancsak cáfolandó a szakirodalom korábbi vélekedése, mely szerint Rheda Pál maga is metszett új betűtípusokat.<sup>27</sup> Ezt a megállapítást a debreceni nyomdásznak az 1614-ben kinyomtatott szorzó és kamatszámító táblákat tartalmazó kötete elején, Debreczeni Fekete Jánoshoz írt ajánlásában olvasható sorokra alapozták: „...a Pythagoras bölcs tanító táblájából szerzett Practicát kinyomtatnom, ... nem szánván a nagy munkát nemcsak annak megírásával, hanem még ahhoz való betűknek is újonnan való készítésében ...cselekedtem...”<sup>28</sup> A tipográfiai vizsgálatok azonban nem igazolták, hogy Rheda Pál metszett volna új betűket. Ugyanakkor megállapítható, hogy több betűsört megújítottak. Így például a még Raphael Hoffhalter által metszett 119 milliméteres antikva szövegtípust, amelyet – ahogy a fentiekben már írtuk – 1585 előtt Hoffhalter Rudolf is följújított. A XVI. század végére azonban ezek a betűk ismételt elhasználódtak. Rheda Pál első debreceni nyomtatványaiiban e típus betűi még kopottak,<sup>29</sup> majd 1598-tól újfent éles, tiszta rajzolatúak.<sup>30</sup> Mindez bizonyítja, hogy a városi nyomda tulajdonába került, még létező matricáról a betűöntésben is gyakorlott Rheda Pál a megkopott betűsorokat újraöntötte. Örökölt, elhasznált betűtípusai megújításával 1598-ra készült el. Az előzőekben hivatkozott, 1613. november 27-én

kelt ajánlásban olvasható megjegyzése – a „betűknek is újonnan való készítése” – tehát nem új betűtípusok metszésére, hanem néhány ismert, megkopott betűsor újraöntésére vonatkozhat.<sup>31</sup>

Rheda tevékenysége elején, 1596-tól elsőként alkalmazta a debreceni nyomtatványokban az u és a v hangok tudatos elkülönülő jelölését az általa kibocsátott nyomtatványokban. Ezért a korábbi betűtípusokból hiányzó, az eredeti típustól eltérő u betűt saját készítésével pótolta. Kiadványai ízlésesek, tipográfiailag szépen kivitelezettek, mesterségbeli jártasságról tanúskodnak. A nyomdai munkálatok irányítása mellett Rheda német nyelvből magyarra fordította a kiadásra szánt műveket, továbbá meg is szerkesztette őket.

Rheda Pál Debrecenben nemcsak mint tipográfus tevékenykedett, hanem könyvkereskedői feladatokat is ellátott. Ennek mindeddig fel nem tárt bizonyítéka Károlyi Péternek 1607-ben a megjelenési helynév közlése nélkül forgalomba hozott *Elementa graecae grammatices*<sup>32</sup> című munkája, amely csak a nyelvkönyvet Magyarországon forgalmazó könyvkereskedő, *Debrecini, apud Paulum Rhedam Lipsensem* nevét feltüntetve került forgalomba. A tipográfiai vizsgálataink alapján megállapítható volt, hogy ez a kiadás nem Debrecenben készült, hanem valójában Lipcsében a Henning Grosse kiadó jelentette meg 1607-ben. Ez szintén megerősíti, hogy Rheda Pál Lipcséből érkezett a civisvárosba.

Rheda 1619 nyarán a kassai nagy tűzvészben vesztette életét. Utolsó megkezdett munkáját – Háportoni Forró Pál magyar nyelvű fordítását *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedon királynak viseletes dolgairól*<sup>33</sup> – már nem ő, hanem idegen anyanyelvű nyomdászlegényei fejezhették be. Rheda halálát követően, a városi tanács intézkedésének megfelelően, vagyonának negyedét özvegye, a nyomdát és készletét pedig két fia örökölte.

A testvérek megegyezését követően, 1620-tól a tipográfia irányítását Rheda Péter vette át. A nyomdájából kikerülő kötetek többsége református egyházi szerzők vitairatai, prédikációi voltak, de ezek mellett maga is jelentetett meg kalendáriumokat és szórakoztató, világi tárgyú műveket. Halála után a debreceni officina szórakoztató, népszerű, a nyomdász számára anyagi haszonnal járó könyveket már alig-alig adott ki. Tízéves működése alatt huszonnégy nyomtatvány került ki a sajtója alól.

Rheda Péter, édesapjához hasonlóan, jártas volt a nyomdászat mesterségében. Az általa vezetett tipográfia anyaga azonos volt az apjától örökölt felszereléssel, amelynek betűanyaga működésének utolsó szakaszában többségében már elhasznált. A korábban hivatkozott ágaskodó griffmada-



48. Az 1684. évtől használatos utánmetszett Magyarország-címer Vincze György kalendáriumában (RMK I 1621)

rak által közrefogott kétoszlatú, koronás Magyarország-címer fadúcán kívül tevékenysége alatt a debreceni városi műhely készlete nem gyarapodott. Az általa megjelentetett nyomtatványok jellemzője a tipográfiailag igényes, szerkesztett, lénikből kialakított dupla vonalas címlapkeret, amelyet nyomdai cífrákkal is díszített, valamint az ugyancsak keretek között elhelyezett margináliák. Egyéni ízlését tükröző, tiszta nyomású kiadványai megjelenítésére Rheda nagy gondot fordított. Irányítása alatt az officinában több olyan segéd dolgozott, aki magyarul nem értett, ezért a hibás szedéseket maga korrigálta. E körülmények miatt a megrendelt munkákkal igen lassan készült el, aminek része lehetett abban, hogy nyomdai vállalkozása nem volt olyan jól jövedelmező, mint édesapjáé. Adóságot halmozott fel és hagyott örökül.

A betegeskedő Rheda Péter<sup>34</sup> 1630. február 4-ét megelőző halála után a városi tanács elrendelte hagyatékának összeírását. A nyomdász tartozott a városnak, ezért a vele szemben fennálló követelést fejében a tanács az özvegygel történő elszámolást követően a házat a nyomdával együtt lefoglalta.

Ezután, a legtöbb korabeli magyarországi nyomdától eltérően, Debrecenben csak magyar nyomdászok tevékenykedtek. A városi tanács a nyomda vezetését először a jómódú helyi iparoscsaládból származó Fodorik Menyhért deákra bízta, aki könyvárus és könyvkötő volt. Bár magasabb iskolai végzettséggel és némi nyomdász ismerettel is ren-

delkezett, azt a szakmai szintet nem érte el, amit a Rheda nyomdászcsalád képviselt. Az 1631-ben működését megkezdő Fodorikkal 1633-ban<sup>35</sup> a cívisváros vezetése írásos szerződést kötött. Ez a ma ismeretes legkorábbi fennmaradt magyarországi nyomdászszerveződésünk. E szerint a tipográfia 500 forintos vételár fejében a nyomdász tulajdonába került, de működését a tanács minden szempontból ellenőrizhette. Élhetett visszavételi jogával, amennyiben Fodorik tevékenységét nem találta megfelelőnek, illetve ha nyomdai munkát ellátó alkalmas utóddal nem rendelkezett. A nyomdász semmiféle újítást – leginkább a könyvek kiadása terén, de főképpen a teológiai művek vonatkozásában – nem tehetett, csak a tanács és a város vezető lelkészeinek engedélyével nyomtathatott ki teológiai könyveket. Fodorik és az őt követő debreceni nyomdászok ettől kezdve nem folytathattak önálló kiadói politikát. A város vezetése lényegében cenzurajogot gyakorolt felettük.

Többségében vallásos művek kerültek ki Fodorik Menyhért tipográfiájából. Sorra kinyomtatta a református egyház papjai, főleg a cívisvárosban tevékenykedő lelkészek – Medgyesi Pál, Margitai Láni Péter, Veszelin Pál, Nógrádi Mátyás, Szoboszlai Miklós, Kecskeméti János – vaskos prédikációit. Nyomdája jelentette meg elsőként, 1636-ban, az angol puritanizmus atyjának, Lewis Bayly anglikán püspöknek a művét, a cambridge-i tanulmányokat is folytató Medgyesi Pál fordításában, *Praxis pietatis* címen.<sup>36</sup> A puritán kegyességi irodalom e nagyhatású alkotásához Fodorik új betűtípust használt. Ez az éles vonalú 80 milliméteres antikva szövegtípus<sup>37</sup> észrevehetően elkülönül a többi, már megkopott, Rheda Pétertől átvett betűkészlettől. Fodorik a kiadvány fontosságát kívánta hangsúlyozni az ugyancsak új beszerzésű arabeszk, sötét ívű, középen virágot ábrázoló nyomdai cifrákkal keretezett címlappal.<sup>38</sup> Rheda Péter gyakorlatát követve ő is gyakran díszítette kiadványai címlapját duplán keretezett léniák között elhelyezett nyomdai cifrákkal. Nevéhez köthető egyedi sajátosság, hogy csak az ő nyomtatványaiban fordult elő az a jobb és bal oldali apró karikával és negyed dupla körívvel díszített derékszögű sarokdíz, amelyet 1637-ben, majd 1651-ben alkalmazott az előzőekben ismertett, nyomdai cifrák segítségével kivitelezett címlapkeretezésnél. Tipográfiájának felszerelése az újraöntött antikva szövegtípuson és nyolc darab nyomdai cifrán kívül más elemmel nem gyarapodott. Voltaképpen a korábbi debreceni nyomtatóműhely könyvdíszzeivel dolgozott. Fodorik szintén szerepeltette kötetiben a Raphael Hoffhalterhez köthető 85 milliméteres görög betűsört, amelyet utóljára az 1644. évben kinyomtattott Margitai Láni

Péter által összeállított református temetési beszédgyűjteményben alkalmazott.<sup>39</sup> Majd két évtizedig a 85 milliméteres görög betűtípus nem fordult elő debreceni kiadványban. Legközelebb 1664-ben, a Karancsi György neve alatt megjelent két Martonfalvi-műben szerepelt. Legvégül Rosnyai János alkalmazta ezt a görög betűsört az 1679 és 1682 között nyomtatott debreceni kiadványaiban.

Szólnunk kell még a XVII. századi Debrecenben nyomtatott szövegek között először olvasható angol nyelvű sorokról is, amely *Het napoki edgyűit beszélgetések* címen szintén Medgyesi Pál fordításában látott napvilágot 1637-ben.<sup>40</sup>

Fodorik Menyhért a sajtója alól kikerülő, ma ismert harminckét műnek a tipográfiai megjelenítésére nem fordított olyan nagy gondot, mint elődei, a két Rheda. Különös módon egyik legszebb kiadványa 1632-ben jelent meg még a város vezetésével kötött szerződése előtt. Ez Iktári Bethlen István Krisztina nevű leányának halála alkalmával kinyomtattott *Temetési pompa* című gyászversgyűjtemény volt.<sup>41</sup> Utóbb nyomtatott kiadványai maszatosak, nem egyenletesen festékezettek. Betűi ezért még nehezebben olvashatók. A XVI. század utolsó negyedétől nyomtatványai díszítésére jobbra a debreceni könyvekből már jól ismert három iniciálsorozatot, valamint időnként az addigra már jócskán megkopott záródíszeket használta. Igénytelenségét mutatja az 1584-től debreceni kiadványokban sűrűn szerepeltetett két babérleveles ág között volutákkal ábrázolt férfifej figyelmetlen, fordított alkalmazása.<sup>42</sup> Fodoriknál fordult elő utóljára a valószínűsíthetően Hoffhalter Rudolf által faragott, fehér háttérű ovális keretben bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány fametszete, amely a Werbőczy István kétnyelvű jogi kézikönyvének 1639. évi kiadásához később, 1642-ben nyomtatott, Telegdi Miklós összeállításában készült *Index* címlapját<sup>43</sup> díszítette. A Hoffhalter Rudolf által 1584-től alkalmazott volutákkal ékesített medúzafőt ábrázoló záródíz mellett, tíz esztendőn át, 1632-től Fodorik ennek rossz minőségű utánmetszett változatát is szerepeltette kiadványaiban.

A Fodorik Menyhért nevével ellátott utolsó debreceni kiadvány 1651-ben jelent meg. Ezt követően tíz évig a cívisvárosban szünetelt a nyomtatás, amit megerősít az a tény is, hogy ebből az időszakból nem maradt fenn példányból ismeretes Debrecenben nyomtatott mű.<sup>44</sup> Bár tudomásunk van Komáromi Csipkés György 1657-es kiadású teológiai vizsgatételéről,<sup>45</sup> példányának hiánya miatt pontos megjelentetésének helye és a nyomdász személye jelenleg biztonsággal nem meghatározható. A hosszúra nyúlt szüneteltetésnek egyértelmű okát nem tudjuk. Amiként nem ismeretes Fodorik Menyhért



49. A XVI. századból származó eredeti záródísz 1602 és 1642 között szerepelt a XVII. századi debreceni kiadványokban



50. Fodorik Menyhért az eredeti záródísszel közösen 1632-től alkalmazta gyengébb utánmetszett változatát is kiadványaiban

halálának időpontja sem. A városi tanács 1663. március 12-én kelt végzése<sup>46</sup> alapján feltételezhető, hogy 1661 végén, esetleg 1662 elején halhatott meg. Nagy valószínűséggel a betegeskedő tipográfus végig Debrecenben tartózkodott. Az ő nyomdai vállalkozását adósság nem terhelte, amely jó üzleti érzékét bizonyítja. Az előzőekben már hivatkozott iratból az is megtudható, hogy száznegyvenöt forintért Debrecen városának tanácsa az örökösöktől visszaváltotta a nyomdát.

#### *Karancsi György a debreceni nyomda élén*

1661-től vehette át a debreceni officina irányítását Karancsi György, akinek neve 1662 és 1676 között Georgius R. Karancsi, és Karancsi R. (P.) György alakban olvasható a debreceni nyomtatványok impresszumában. Származásáról, korábbi életéről nem rendelkezünk használható adatokkal. Csűrös Ferenc következtetése szerint székely származású volt.<sup>47</sup> A Szenci Kertész-féle, esetlegesen Váradon maradt nyomdai anyag és a debreceni városvezetés közötti kapcsolatra utaló Csűrös felvetésére<sup>48</sup> alapozva, Csorba Dávid szerint Karancsi György Szenci Kertész Ábrahám nyomdászsegédéként dolgozott,<sup>49</sup> és Várad 1660. évi török általi elfoglalását követően került Debrecenbe. A hivatkozási alap az volt, hogy Karancsi kiadványait két ízben<sup>50</sup> díszítette a „Kertész kiadványait jellemző” iktári Bethlen család hattyús címerével. Ezt Csűrös Ferenc, valószínűleg összehasonlítás nélkül, látatlanul vélte azonosnak a Várad Biblia<sup>51</sup> címlapját díszítő ugyancsak hattyús iktári Bethlen-címerrel.<sup>52</sup> Bár mindkét címeren az iktári Bethlenek jelvénye látható, mind méretükben, mind formájukban eltérnek egymástól.<sup>53</sup>

A debreceni nyomtatványokban 1663–1664 között megtalálható díszített kerettel övezett, sávzott háttérű iktári Bethlen-címer négy sarkában egy-egy szám látható, amely feltételezésünk szerint készítésének dátumát, az „1661.” esztendőt öröki-

tette meg.<sup>54</sup> Meglátásunk szerint ez az évszám nem ok nélkül került a fametszetes címerre. Joggal vetődhet fel annak eshetősége, hogy az 54×51 milliméteres, tetszetős, igényes kivitelezésű fametszet a magyar nyelvű Biblia újabb kiadásának legfőbb támogatója, Bethlen István tiszteletére, eredetileg éppen a Várad Biblia számára készülhetett, és talán helyi, váradai metsző munkája.<sup>55</sup> A kedvezőtlen háborús körülmények, a nyomda és a kinyomtatott példányok menekítése kapcsán azonban az újonnan faragott címer díszesebb fadúca a metszőtől nem juthatott el a megrendelő Szenci Kertész Ábrahámmal, aki 1661. február 19-én már Kolozsvárra tartózkodott. A törökök által engedélyezett 1660. augusztus 27-ei<sup>56</sup> kiürítéskor nem került sor a félig kész példányok és a nyomdai anyag elszállítására.<sup>57</sup> A tipográfia és a félbemaradt példányok csak később, Barcsai Ákos fejedelem sikeres tárgyalásainak köszönhetően jutottak el Kolozsvárra.<sup>58</sup> Szenci Kertész az 1661-es évszámot viselő új metszésű mutatós címer hiányában rendelhetette meg az iktári Bethlen-címer nagyobb méretű, ovális formájú újabb fametszetes változatát az immár Kolozsvárra befejezett Várad Biblia számára. De az sem



51. Az 1661-es évszámot viselő hattyús iktári Bethlen-címer eredetileg feltehetően a Várad Biblia számára készülhetett

zárható ki, hogy a négyszögletes iktári Bethlen-címer túl kicsinek találta Szenci Kertész a Váradi Biblia számára, és ezért tekintett el a használatától. Miután eredeti céljának aktualitását elvesztette, az 1661. évszámot viselő címer fadúca kerülhetett Karancsi György birtokába és – mai ismereteink szerint két alkalommal<sup>59</sup> – a debreceni nyomtatványokba.

Karancsi váradi nyomdászinaszkodása feltételezésének mindenképp ellentmondanak mesterségbeli járatlanságot tükröző, igénytelen kiadványai. A sajtója alól kikerülő munkák semmiképpen sem jellemezhetnek egy, a jeles váradi tipográfus mellett dolgozó, a nyomdászmesterség fortélyait nyilvánvalóan elsajátító segédet. Másfelől a tipográfiai vizsgálataink sem igazolták a váradi officina egyetlenegy betű- és díszkészletének használatát debreceni nyomtatványokban Karancsi működése alatt. Inkább azt tapasztaltuk, hogy Karancsi György, aki maga is érzékelhette a nyomdászat mesterségében való jártasságának hiányát, továbbá a neki valószínűleg sokszor felrótt hibák miatt ért bírálatok hatására, tökéletlenségét más módszerrel kívánta orvosolni. Az előzőekben említett hatyús iktári Bethlen-címer mellett a Báthori család sárkányfogas címerével,<sup>60</sup> illetve Bocskai Újlaki Ferenc úgyszintén sárkányfogas címerével díszítette a nyomtatványait.<sup>61</sup>

A XVII. században elsőként Karancsi használta a debreceni városi tipográfiát azonosító nyomdászjelvényeket. Két változatban is megtalálható a hanau nyomdász-kiadó, Konrad Eyfrid (1618–1635) jelvényét utánzó nyomdászjegye. A kisebb méretű, datálatlan változatot mindössze az 1666. esztendőben szerepeltette kétszer.<sup>62</sup> 1673-tól a nagyobbik, az 1663-as évszámot viselő változatot alkalmazta, amely a XVIII. század elejéig megvolt a debreceni officina használatában.<sup>63</sup> 1673-tól Karancsi egy másik nyomdászjelvényt<sup>64</sup> is használt, amely négyszögletű, stilizált fát ábrázolt, törzsénél a VITAE (Az életnek) mottó, míg a fa gyökérzete alatt az 1663-as évszám olvasható. A fametszetbe vésett évszám meglátásunk szerint arról tanúskodik, hogy Karancsi a debreceni városi tipográfia számára ekkor rendelhette meg ezt a nyomdászjelvényt is, amelyet jelenlegi ismeretünk szerint az utána következő nyomdászok közül egyedül Töltési István alkalmazott 1684-ben.<sup>65</sup> E jelvények későbbi használata kapcsán érdekes egybeesést figyeltünk meg: mindkét 1663-as évszámot viselő nyomdászjelvényt Karancsi György csak tíz év múltán, 1673-ban szerepeltette, amelynek okára a meglévő ismeretünk alapján jelenleg nem tudunk magyarázatot adni.

A cívisvárosban készült könyvekben 1663-tól tűnt fel az eredetileg a pataki fejedelmi nyomda fel-

szereléséhez tartozó, bojtjal végződő ornamentális díszítésű levél- és virágdísz.<sup>66</sup> A záródísz debreceni felbukkanásának különös jelentőséget ad, hogy Karancsi attól a Rosnyai Jánostól kapta, akit a vele elégedetlen debreceni városi vezetés pár esztendő múltán a helyére szánt.<sup>67</sup> Továbbá ennek a záródísznek a megszerzésére pont abban az időszakban került sor, amikor a Báthori Zsófia támogatását bírójézsuiták elől – 1663–1664 között – a sárospataki fejedelmi nyomdát Bocskai István zempléni főispán egyik, máig nem tisztázott, zempléni birtokára menekítették.<sup>68</sup> Napjainkban is kérdéses, hogy ebben az időszakban hol tartózkodott és mivel foglalatzkodott a sárospataki nyomdász, Rosnyai János. Véleményünk szerint választ adhat Karancsi György két feltűnően szép kiállítású kötete 1663-ból. Debreceni Szűcs János<sup>69</sup> és Martonfalvi Tóth György<sup>70</sup> írásainak tipográfiai megjelenítése szemmel láthatóan eltér mind a korábban, mind az ezt követően kinyomtatott többi Karancsi-kötettől. Az általa megjelentetett munkák esetében először e két nyomtatványon látható a városi műhely készletébe tartozó nyomdai cifrákból igényesen és ízlésesen kialakított keretezett címlap. Ugyancsak feltűnő a két nyomtatvány gondosan megválogatott, bár már kopott betűtípusokból tipográfiailag szépen megszerkesztett címlapja, ami nem jellemezte a Karancsi-féle kiadványokat. Még feltűnőbb az 1664-ben kinyomtatott két Mártonfalvi-műben, valamint az 1665. augusztus 12-ét követően készült Komáromi Csipkés György-féle prédikációgyűjtemény harmadik kötetében fölbukkanó, eredetileg Raphael Hoffhalterhez köthető görög betűtípus.<sup>71</sup>

Karancsi sem előtte, sem utána nem használt görög betűt, amely deákos műveltségének hiányáról tanúskodhat. Az őt követő Rosnyai János azonban igen: 1679 és 1682 között szerepeltette újból a Hoffhalter-féle görög típust debreceni kiadványaiban. Éppen ezért azt feltételezzük, hogy Rosnyai János nemcsak a sárospataki nyomda díszét engedte át Karancsi Györgynek, hanem személyes jelenlétével, szakmai tudásával is segíthette nyomdásztársát rövid ideig, 1663–1665 között. Tehát a sárospataki fejedelmi nyomdász, a pataki tipográfia kényszerű szüneteltetése alatti időszakban, 1663–1665 között a debreceni városi officinában dolgozott. Így még inkább érthető, hogy Debrecen vezetői miért őt hívták meg a városi nyomda vezetésére, amikor Karancsi tevékenységével már nagyon elégedetlenek voltak.

1668-ban Karancsi további, új beszerzésű, szép kiállítású záródíszekkel gazdagította a debreceni városi nyomda felszerelését.<sup>72</sup> Az anyagi gondokkal küszködő Johann David Türsch özvegyének kassai officinájából<sup>73</sup> megvásárolta a későbbiekben

a debreceni nyomtatványokat jellemző, bő lombozatú stilizált fa fametszetét.<sup>74</sup> Ugyancsak 1668-ban szerezte be a kerekded alakú, reneszánsz stílusú, finom vonalú stilizált növényi és virágmotívumos záródísz,<sup>75</sup> valamint három, a korszakban közkedvelt, stílusában azonos, görög vázából kihajló virágokkal és levelekkel díszített fametszetet.<sup>76</sup> Ezek még a XVIII. század elején is színesítették a debreceni nyomtatványokat. Az egyenetlen, maszatos nyomtatás ellensúlyozására összességében 1662-től folyamatosan, tizenkét darab záródíszsel, három címerrel és három nyomdászjelvényvel gyarapította az általa irányított városi nyomtatóműhely díszkészletét. A sok nyomdai dísz használata kapcsán megállapíthatjuk, hogy a Karancsi-féle nyomtatványok díszitettsége szöges ellentétben állt a korszak puritán szemléletével, és jelentősen eltért az előtte és utána következő XVII. századi debreceni tipográfusok gyakorlatától.

Az elődök által összegyűjtött nyomdai készlet gondos megőrzésének bizonyítéka a Bartha Boldizsár *Rövid krónika*<sup>77</sup> című művében újra feltűnő haláltánc-ábrázolású iniciálésorozat E betűje, amely még a Raphael Hoffhalter által Bécsből menekített készlet részeként került Debrecenbe, majd Váradon át Gyulafehérvárra. Innen, az édesapjától megörökölt felszereléssel, Hoffhalter Rudolf tulajdonába jutott, aki alsólendvai és nedelici működését követően 1576-ban ismételt magával hozta Debrecenbe.<sup>78</sup> Az, hogy 1666-ban a közel százöt éves iniciálé még mindig megtalálható volt a debreceni városi nyomda felszerelésében, jól illusztrálja a tipográfiai készlet összetételét.

Szelestei N. László<sup>79</sup> Kazzay Sámuel neves debreceni patikus, műgyűjtő 1775. évi adatközlésére hivatkozva említett bizonyos „nyugtalan időket”, amikor „a fegyvert a Karancsi-nyomda betűivel” töltötték meg. Ezért, Csűrös Ferenc megállapítását elfogadva, elképzelhetőnek vélte,<sup>80</sup> hogy az újraindítás érdekében Karancsi a tipográfia betűsorait más készletekből származó, használt betűkkel bővítette. A tipográfiai vizsgálatok azonban nem igazolják ezt a feltételezést. Karancsi György ugyanis döntően az elődjétől örökölt, többnyire valóban elhasználdott betűkkel kezdte meg működését, más magyarországi nyomdából származó betűkészlettel nem dolgozott. Készletében nincs olyan betűsor, amely az ő működését megelőzően már ne lett volna ismeretes a debreceni városi nyomda XVII. századi anyagából. A sajtója alól kikerülő nehezen olvasható nyomtatványokban több alkalommal található mentegetőzés a tipográfia betűinek rossz állapota miatt. Az 1664. esztendőben kiadott, Báthori G. Mihály prédikációit tartalmazó kötetben a sajtóhibák felsorolását követően olvasható: „A töb-



9. Az eredetileg Johann David Türsch kassai műhelyéhez tartozó dísz Debrecenben 1668–1694 között volt használatban

bit a kegyes olvasó megjobbíthatja, mivel a bötüknek elkopása miatt nem mindenütt látszik meg az a, e, l, r.”<sup>81</sup>

Az 1668-ban megjelentetett Szöllősi Mihály *Sion leánya* című vitairatban újabb mentegetőzést találunk: „A kedves olvasó a több fogyatkozásokat, melyek kiváltképpen a distinctiokban és accentusokban a Typográphiában való szűk volta miatt estenek meg jobbítani ne neheztesse.”<sup>82</sup> E kiadvány megjelentetésével Karancsi György közvetlenül bekapcsolódott a protestánsok és katolikusok között egyre élesedő úgynevezett felső-magyarországi hitvita tételeinek közreadásába. Az igen gyenge küllemű nyomtatványon sem a nevét, sem a megjelenés helyét nem tüntette fel. Ennek kézenfekvő oka lehetett, hogy nem rendelkezhetett a város és a debreceni református egyház vezetésének a hitvita megjelentetését jóváhagyó hozzájárulásával. Ugyanígy tett a még ugyanebben az esztendőben kinyomtatott, ismeretlen szerzőnek a jezsuita Sámbar Mátyás állításait cáfoló, *Az ötödik evangelistanak, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonaja*<sup>83</sup> címen megjelentetett munkánál is. 1675-ben Szőnyi Nagy István művének<sup>84</sup> címlapján a svéd királyra, Gusztáv Adolfrá utalva, a *Christianapolis* nyomdahely megnevezést tüntetett fel. E hamis, illetve impresszum nélküli munkáknak a Karancsi György irányította debreceni tipográfiájában történő megjelentetését V. Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálatai igazolták.<sup>85</sup> Karancsi Györgynek a hitvitába való bekapcsolódását a hányatott helyzetű pataki nyomdással, Rosnyai Jánossal 1663-tól bizonyíthatóan meglévő személyes viszonya indokolhatja, ami egyben további magyarázatot ad arra is, hogy Rosnyai János miért csak Karancsi halála után fogadta el a debreceniek meghívását a városi nyomda élére.

Valószínűsíthetően a Karancsi-nyomtatványok miatt kapott sok panasz és elmarasztaló kritika hatására Debrecen városának tanácsa 1671. június

21-én határozott arról, hogy „az elhanyagolt nyomda élére” új nyomdászt kívánt állítani.<sup>86</sup> Egy év múlva a városi elöljáróság meghívta a megszűnt pataki fejedelmi nyomda tipográfusát, Rosnyai Jánost, aki, amint erre fentebb már utaltunk, a meghívást ekkor még nem fogadta el.

Nyomdászattörténeti megítélés szerint Karancsi György tizennégy éves működése a debreceni városi nyomda legsomorúbb időszaka.<sup>87</sup> Ugyanakkor a XVII. században csak az ő nevéhez köthető a debreceni tipográfia készletének nagyszámú könyvillusztrációval való bővítése és ezeknek sűrű szerepeltetése, amellyel nyilvánvalóan gyenge nyomtatói teljesítményét kívánta feledtetni, egyúttal kiadványai eladhatóságát növelni. Jelenleg nem ismerjük, hogy a könyvdíszek többségét milyen forrásból szerezte be. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy esetleg helyi debreceni mester(ek) fametszetei lehettek ezek az illusztrációk. A sok könyvdísz alkalmazása ellenére a nyomtató műhelyből kikerülő munkákban előforduló, időnként olvashatatlan, kivehetetlen betűk miatt tevékenységét a „Karancsi-betűk” elmarasztaló kifejezéssel illették, ami évszázadokig a hanyag nyomdászati munka szinonimája lett.

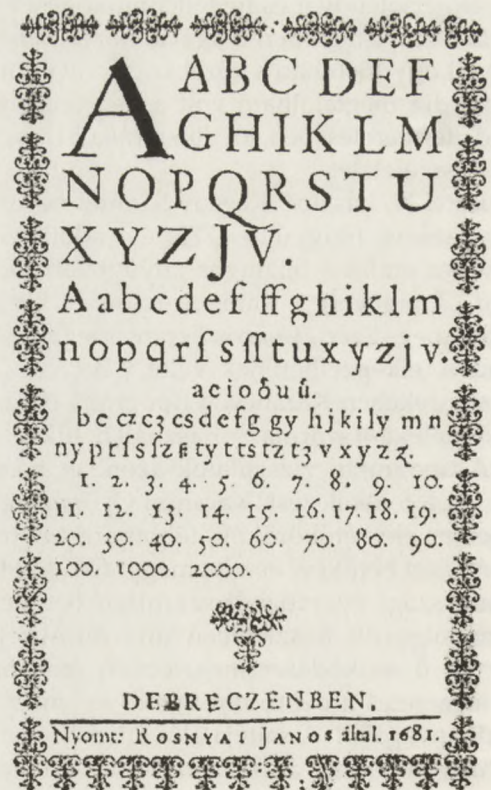
#### Új betűk és nyomdai cifrák Amszterdamból

Rosnyai János a Sárospatakról elűzött református diákokkal 1671 októberében Debrecenbe menekült.<sup>88</sup> Magával hozta a pataki fejedelmi nyomda teljes készletét, amelyet a városházán helyeztek biztonságba,<sup>89</sup> majd nem sokkal később, még az őszi folyamán Kolozsvárra távozott. A református országos tipográfiában Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdavezető mellett dolgozott 1677-ig.<sup>90</sup> A fentebb vázolt okok miatt csak Karancsi György halálát követően, 1677-ben tért vissza Debrecenbe és vállalta el a nyomda irányítását.

Rosnyai 1677-ben még a régi kopott, megörökölt készlettel fogott hozzá idősebb Köleséri Sámuel több munkájának<sup>91</sup> kinyomtatásához. Ennek a ténynek a szerző az 1677. szeptember 23-át követően napvilágot látott a *Szent Írás rájárára vonatott...* című prédikációs kötete ajánlásában hangot is adott: „Ha a Typográphiának régisége s kopottsága miatt néhol-néhol esett homályosság a nyomtatásban, azért a dolgot meg ne utáld; hanem míg Isten világosabb Typusokat ad, vedd jó néven addig a csekély munkát s élj vele idvességesen.”<sup>92</sup> A nyomdai készlet korszerűsítése, a több évtizede folyamatosan igénybe vett betűsorozatok újjal való lecserélése a debreceni tanács tagjai számára időszerrű és halaszthatatlan feladattá válhatott.

Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban Kolozsvárott kinyomtatott *Mentsége*<sup>93</sup> több vonatkozásban közölt fontos adatokat a debreceni városi officina készletének megújulásáról, valamint a nyomtatóműhely felszerelését működtető tipográfusok tevékenységéről. Többek között említést tett arról, hogy Debrecen város vezetése sok költséggel támogatta a városi nyomda készletének megújítását.<sup>94</sup> Tőle tudható, hogy az új betűtípusok és nyomdai cifrák honnan és mikor érkeztek: „Megtetszik ez a debreceni típusból, melyet nagy hírre Amsterdamból szereztek. Ezelőtt húsz esztendőnél nem sokkal elébb hozatták azt...”<sup>95</sup>

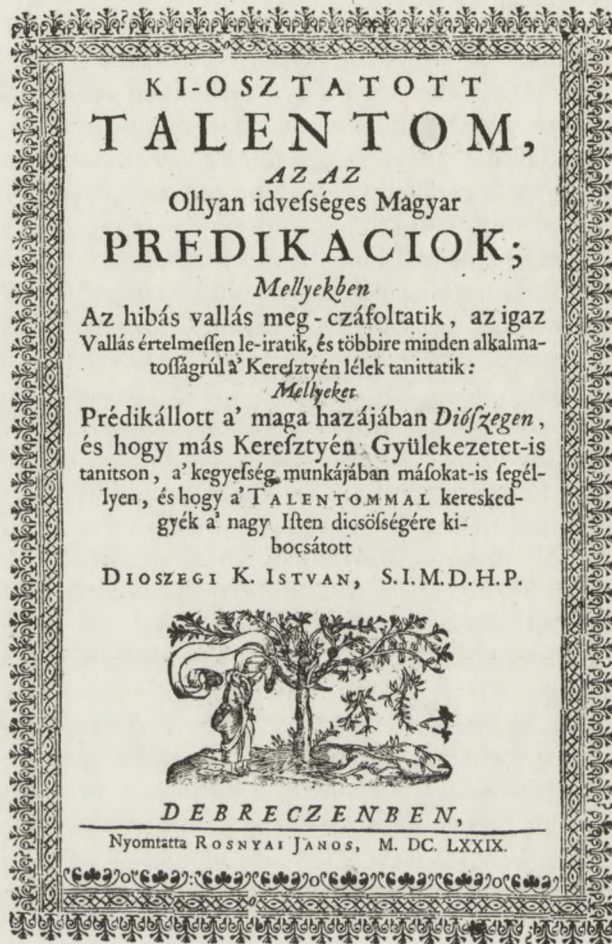
Az 1677-ben a működését még a régi kopott készlettel megkezdő Rosnyai János az Amszterdamból vásárolt új betűsorozatokat és nyomdai cifrákat először Kabai Bodor Gellért debreceni pap *Hegyes ösztön* című prédikációs kötetének első kiadásában<sup>96</sup> alkalmazta, a címlap hátán (A<sub>1</sub>b) olvasható, 1678. augusztus 12-én kelt ajánlást követően. Ennek alapján úgy véljük, hogy az új betűkészlet és nyomdai cifrák 1678 első felében érkezettek a városi tipográfiába. A Hollandiából beszerzett új nyomdai felszerelés 14 betűsorozatból<sup>97</sup> és 12 nyomdai cifrából<sup>98</sup> állt. Könyvdísz az újonnan vásárolt felszerelésben nem volt. Bár nem mind-



53. Az Amszterdamból hozott új betűtípusok a Rosnyai által 1681-ben kinyomtatott *Abécés könyv* címlapján (RMK I 1254)

egyik betűtípust és nyomdai cífrát szerepeltette azonnal Rosnyai János, ettől kezdve a maga és az őt követő nyomdászok számára az új felszerelés a debreceni tipográfia készletének megsemmisüléséig, 1705-ig, rendelkezésre állt. Az újonnan vásárolt betűtípusokból hiányoztak a magyar nyelvben gyakrabban használt á, é, k, ö, ü, z hangok jelölésére alkalmazható betűk. Ezeknek pótlását Rosnyai a korábbi, igen elhasználódott, de még létező betűkkel oldotta meg. Vagyis a korábbi betűkészletnek az újjal együtt való alkalmazása a régi, kopott típusok további fennmaradását bizonyítja, azok beöntésére nem került sor. Továbbá a régi készletből, amint erre korábban hivatkoztunk már, 1679 és 1682 között, vagyis működése alatt, végig alkalmazta azt a Raphael Hoffhalter-féle görög betűtípust, amelyet utoljára ő használt debreceni nyomtatványban.

Rosnyai 1679-ben Diószegi K. István *Kiosztatott talentom* című művében<sup>99</sup> szerepeltette első alkalommal a francia Estienne család *NOLI ALTUM SAPERE* (Ne fuvalkodjál fel!) jelvényét utánzó nyomdászjelvényt.<sup>100</sup> Magyarországi eredete nem ismeretes. Először Andreas de Moscorow Lachovius kolozsvári unitárius lelkésznek 1667. április 2-án Kolozsvárott Margareta Kroner felett tartott gyűlésén kinyomtatott példányának címlapján<sup>101</sup> szerepelt. Ezt a munkát az elköltötetett gyulafehérvári fejedelmi nyomda vezetője, Brassai Major Máté jelentette meg 1667-ben Kolozsvárott. A taláros férfialakot ábrázoló jelvény nem volt meg Brassai Majornak a magával hozott gyulafehérvári fejedelmi tipográfiai felszerelésében.<sup>102</sup> 1668-ban I. Apafi Mihály a Kolozsvárra szállított egykori váradi Szenci Kertész-féle műhely élére Veresegyházi Szentyel Mihályt nevezte ki, aki a már ott lévő hajdani gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletével kiegészülve nyomtatott. Az erdélyi fejedelem rendelkezésének megfelelően nem sokkal később a két tipográfiai anyag hivatalos egyesítése is megtörtént, amelynek eredményeként született meg a református országos nyomda.<sup>103</sup> A nyomdászjelvényt Rosnyai János feltételezésünk szerint innen, a református országos nyomdából hozhatta el, amikor Veresegyházi Szentyel Mihály mellett Kolozsvárott dolgozott.<sup>104</sup> Ettől kezdve a 29×48 milliméteres, a francia Estienne család nyomdászjelvényét követő, de valójában a párizsi Rémy Soubret kiadói jelvény tükörfordított, csonkított utánzata a debreceni városi nyomda használatában a XVIII. század első pár évében is még megvolt. 1683 elején egyetlen alkalommal Lisznyai K. Pál a Rosnyai János özvegyének neve alatt kiadott *Professionum scholasticarum opera & studio... prima pars* című tankönyvnek címlapján szerepelt, majd Kassai Pál nyomtat-



54. Rosnyai János közvetítésével Kolozsvárról Debrecenbe került nyomdászjelvény (RMK I 1229)

ványain tűnt fel 1686 és 1694 között,<sup>105</sup> végül Vincze György több kiadványát díszítette vele. Utolsó alkalommal 1703-ban Kocsi Major Ferenc disszertációjának címlapján szerepelt.<sup>106</sup> A kuruc-labanc háborúskodás miatt, az 1705-ben elpusztult debreceni városi officina készletével együtt ez a nyomdászjelvény is odaveszhetett. A cívisvárosban a XVII. század utolsó harmadában tevékenykedő tipográfusok közül egyedül Töltési István nem alkalmazta ezt az üres írásszalaggal ábrázolt, francia hatású nyomdászjelvényt, bár a fadúca az ő működése alatt is kéznél volt a debreceni városi tipográfiaiban.

1681-ben a nyomda helyének és nyomtatójának megjelölése nélkül jelent meg a Váradon török fogóságban szenvedő keresztyén magyar rabok szomorú sorsát megverselő ének.<sup>107</sup> A betűtípusok és nyomdai cífrák alapján egyértelműen a debreceni officina kiadványaként azonosítható a ma már csak a faksimile kiadásból ismeretes négylevélnyi mű.

Címlapján felismerhető az egykori váradi Szenci Kertész-féle műhely felszereléséhez tartozó 20×21 milliméteres háromszög alakú, finom vonalú, ornamentális záródísz. Ezt ugyancsak Rosnyai János hozta magával Kolozsvárról, a református országos nyomdából.<sup>108</sup> Mai ismereteink szerint utoljára Vincze György alkalmazta debreceni nyomtatvány díszítésére 1700-ban.<sup>109</sup>

Szintén Rosnyai János révén került a debreceni városi officina készletébe a duplán keretezett, 33×33 milliméteres újszövetségi iniciálesorozat E<sup>110</sup> és G<sup>111</sup> betűje, amelyek csupán egy-egy alkalommal fordultak elő a hivatkozott 1679-es nyomtatványokban. Ez a két iniciálé korábban nem szerepelt a váradi Szenci Kertész-féle nyomdai anyagban, miként nincs ismeretünk arról sem, hogy a gyulafehérvári fejedelmi tipográfia alkalmazta volna őket. A sérült, erősen elhasználódott iniciálesorozatnak sem az eredetéről, sem a későbbi felhasználásáról nem rendelkezünk további ismeretekkel.

Rosnyai János a hollandiai betűtípusok és a nyomdai cifrák, valamint az általa hozott néhány könyvdísz mellett esetenként a debreceni tipográfia még meglévő, korábbi díszkészletét is igénybe vette, leginkább a XVI. századi iniciálékat. A tipográfiaailag igényesen szerkesztett, de igen szerény, egyszerű kivitelezésű kiadványait többnyire az új beszerzésű nyomdai cifrákból saját maga kombinálta iniciálékkal, fejlécekkel és záródíszekkel illusztrálta. Kiadványai tipográfiai megjelenítése szöges ellentétben áll elődjének, Karancsi Györgynek nyomtatványaival. A hiányzó nyomdai illusztrációkat pótló ötletességét Lisznyai K. Pál már említett *Professionum scholasticarum opera & studio... prima pars* című<sup>112</sup> tankönyv szemléltető ábráin és térképein tapasztalhatjuk meg. A drótok alkalmazásával kialakított igencsak egyszerű kivitelezésű megoldás, bár esztétikailag silány, segítette a diákokat a hatalmas mennyiségű információban való eligazodásban, és könnyebb elsajátításában. Megoldását a későbbiekben átvette és alkalmazta Kassai Pál is, amikor Lisznyai K. Pál újabb tankönyveit illusztrálta.

A Rosnyai által kinyomtatott művek szerzői között leginkább a cívisváros és a környék tudós papjai – Kabai Bodor Gellért, Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor, Csúzi Cseh Jakab, Diószeghi K. István, Szőnyi Nagy István, Drégely-Palánki János, Gyulai Mihály –, illetve a kollégium neves, országos hírnevet szerző professzorai – Komáromi Csipkés György, Mártonfalvi Tóth György, Szilágyi Tönkö Márton, Lisznyai K. Pál – szerepelnek. E szerzők írásainak megjelentetését anyagilag nemcsak az erdélyi fejedelem, I. Apafi Mihály, a debreceni tanácsbeli urak, jómódú polgárok, hanem a

korszakban országosan egyedülálló módon a kollégium diákjai is támogatták.<sup>113</sup> Erről tanúskodik például Lisznyai K. Pál *Catalogus monarcharum & dynastiarum seu regnum* című művének impresszuma: *Ex officina Johannis Rosnyai, & sumptibus Pauli P. Saroi, sch. Debr. civ. 1680.*<sup>114</sup>

Debrecen előjárói megbecsülték Rosnyainak a nyomda élén kifejtett munkáját. Halála után, 1682 decemberének második hetében, a városi tanács „fejedelmi” temetést rendezett neki.<sup>115</sup>

A debreceni városi nyomtatóműhely sajtója alól *Apud Viduam Johannis Rosnyai*<sup>116</sup> impresszummal látott napvilágot az utólag szedett ajánlás tanúsága szerint, 1683. március 22-ét követően a fentebb említett Lisznyai K. Pál-féle tankönyv. Rosnyai özvegyének nevével többet nem találkozunk debreceni nyomdaterméken. Ennek oka, hogy az özvegy által irányított debreceni officinában dolgozhatott már az utód, Töltési István is. Az általa megjelentetett két kisebb nyomtatvány datált dedikálása valószínűsíti, hogy mindkettő nyomtatását még március hónapban megkezdhetette. Debreceni Foris István királydaróci pap *Isten szent sátrának becsületben való tartásának* című művének<sup>117</sup> ajánlása 1683. március 17-én, míg Gyulai Mihálynak *Világ harangja* című írásáé<sup>118</sup> 1683. március 22-én kelt.

A szakirodalomban elterjedt megállapítás szerint Töltési István debreceni születésű volt.<sup>119</sup> Ezt maga Töltési cáfolta a Guilielmus Amesius *Medulla theologica* című mű ajánlásában, amikor köszönetet mondott egykori komáromi tanárának, Csúzi Cseh Jakabnak,<sup>120</sup> aki bevezette a műveltségbe, és vándorútja megkezdése előtt beajánlotta egy hírneves bécsi kereskedőhöz. Mindez 1665 és 1672 között történt.<sup>121</sup> Tanár és tanítványa sorsa később ismét összefonódott, immár Debrecenben. A minden bizonnyal komáromi születésű Töltési Istvánra vonatkozó adat ismeretében válik érthetővé, hogy az elűzött nyomdásznak az 1685. év második felében bekövetkezett kényszerű debreceni távozását követő hosszabb szünet után 1703-ban az újrakezdés helyszíne miért Komárom volt.

A nemesi származású, ekkor már debreceni lakos, valamint családos Töltési István könyvkötőt a városi tanács külföldi tanulmányútra küldte, hogy elsajátítsa a betűmetszés, -öntés és a nyomdász-mesterség tudományát.<sup>122</sup> Minderre még Rosnyai János életében, 1681. augusztus 6-án került sor.<sup>123</sup> Miután Hollandiában egykori mestere, Dirck Voskens nem vállalta, Töltésit Tótfalusi Kis Miklós vette magához, és tanította ingyen a betűmetszés és -öntés mesterségére. Ez azonban három hónapnál nem tartott tovább, amint ezt a Töltésit idéző Tótfalusitól megtudható: „Vagy stempel, vagy nem stempel, de én bizony miatta el nem veszem sze-

meimet: egy stempelt nézek – melyet csinállok – és kettőt lát a szemem.”<sup>124</sup>

A legutóbbi időkig a szakirodalomban általánosan elfogadott volt, hogy a Rosnyait követő Töltési István Amszterdamból való hazatérését követően a debreceni városi tipográfiát „kiváló új betűkkel látta el”.<sup>125</sup> A feltételezés alapját a Csűrös által hivatkozott 1685. április 30-ai, Thököly Imre udvari emberéhez, Láng Jánoshoz címzett Töltési levél adhatta: „Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; úgy kellett met-szenem újonnan és öntenem, mivel egyszersmind mind *sculptor* és *fusor* vagyok.”<sup>126</sup> Az összeállított nyomdakészlet tipográfiai vizsgálata nem igazolta, hogy Töltési István „Debrecenben készült betűkkel nyomtatott” volna.<sup>127</sup> Nevéhez csak egyetlen új betűtípus köthető, a 2,4 milliméteres görög szöveg-típus, amelyet 1684-től<sup>128</sup> alkalmazott kiadványaiban, majd az őt követő Kassai Pál használta még nyomtatványaiában 1693-ig. A Rosnyai idejében Hollandiából vásárolt betűsorozatokból hiányzó, megfelelő számú, a magyar nyelvben viszont gyakrabban használt hangok – k, z, á, é, ö, ü – jelölését elegendő számú betű hiányában jobbára a saját maga által gyártott betűkkel pótolta. Erre vonatkozhat Csűrös fenti idézete. Ugyanakkor Töltési szintén igénybe vette esetenként a korábbi, igen elhasználandó, de még létező egyes betűket a hiányzók pótlására.

Töltési István, elődjéhez hasonlóan, szintén alkalmazott nyomdászjelvényt debreceni nyomdatermékein, rövid debreceni működése alatt összesen hármat. A Karancsítól örökölt, négyszögű, stilizált fát ábrázoló, törzsénél a VITEA (Az életnek) mottóval, alul az 1663-as évszámmal ellátott jelvényt éppen a Rosnyai János halála alkalmából, Szenczi Pál által elmondott, majd kinyomtatott halotti prédikáció címlapján szerepeltette 1684-ben.<sup>129</sup> Az 1683–1684. évekhez köthető Töltési István másik nyomdászjelvénye,<sup>130</sup> amely négyszögű, dús levelű szilfát ábrázol. A jobbán álló férfi jobb kezével rámutat a bal oldalon található írásszalagra. Ezen a NON SOLUS (Nem egyedül) mottó olvasható. A XVII. századi Magyarországon a leideni Elzevier család jelvényét mintázó, újszövetségi idézetet (Jn 16,32) megjelenítő nyomdászjelvénynek számos variánsa létezett. A Töltési István által Debrecenben alkalmazott változat azonban mindegyiktől jól elkülöníthető, mert egyedül csak ezen a fadúcon, a fa gyökérzete alatt, középtől balra szerepel a fametszet készítőjének cz szignója.<sup>131</sup>

Töltési a híres amszterdami Jansonius-nyomdát 1642 és 1681 között működtető Johannes Jansonius van de Waesberghe – számunkra az utrechti magyar vonatkozású nyomtatványairól<sup>132</sup> ismert – nyom-



55. Töltési István legtöbbször használt amszterdami eredetű nyomdászjelvénye

dászjelvényének igen pontos mását használta a leggyakrabban 1683 és 1685 között.<sup>133</sup> A jelvényt nagy valószínűséggel Amszterdamból hozhatta magával. Jelenlegi ismereteink szerint az utóbbi két jelvényt csak ő használta a cívisvárosban. Ugyanakkor komáromi kiadványaiban soha nem fordultak elő, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy bizonyára nem vitte őket magával. A Minervát ábrázoló, amszterdami eredetű nyomdászjelvény feltehetően a cívisvárosban maradt, és túlélte a városi nyomda 1705. évi pusztulását. A XVIII. században, 1743-ban Margitai János<sup>134</sup> debreceni tevékenysége alatt tűnt föl ismét.

A Töltési István által nyomtatott, épségben fennmaradt, 1685. évre szóló kalendárium címlapján<sup>135</sup> szerepel a korábban már említett, 39×52 milliméteres, ágaskodó oroszlánok által tartott négyosztatú koronás Magyarország-címer,<sup>136</sup> Csáktornyai János egykori Magyarország-címerének utánmetszése. Talán éppen maga Töltési készítette.<sup>137</sup> Mai ismereteink alapján Debrecenben Vincze György<sup>138</sup> használta még ezt a címet, ami feltehetően a teljes nyomdai anyaggal együtt 1705-ben megsemmisült.

Töltési István kiadványai díszítésekor hasznosította az elődeitől örökölt iniciálékat, egyes záródíszeket. Ő is, akárcsak elődje, Rosnyai János, inkább az új, hollandiai beszerzésből származó nyomdai cifrákból képezett ízléses címlapkereteket, fejléceket, iniciálékat és záródíszeket kedvelte.

Töltési debreceni működése nem tartott sokáig. Kevéssel több mint két esztendő után megszakadt ottani tevékenysége, aminek egyik lehetséges oka, hogy engedély nélkül jelentetett meg nyomtatványokat. A „maga kényén és szabad jó akarattya szerént” folytatott könyvkiadói gyakorlatát híven szemléltetik a William Perkins-mű fordítójának, sógorának, Debreczeni T. Istvánnak kinyomtatott

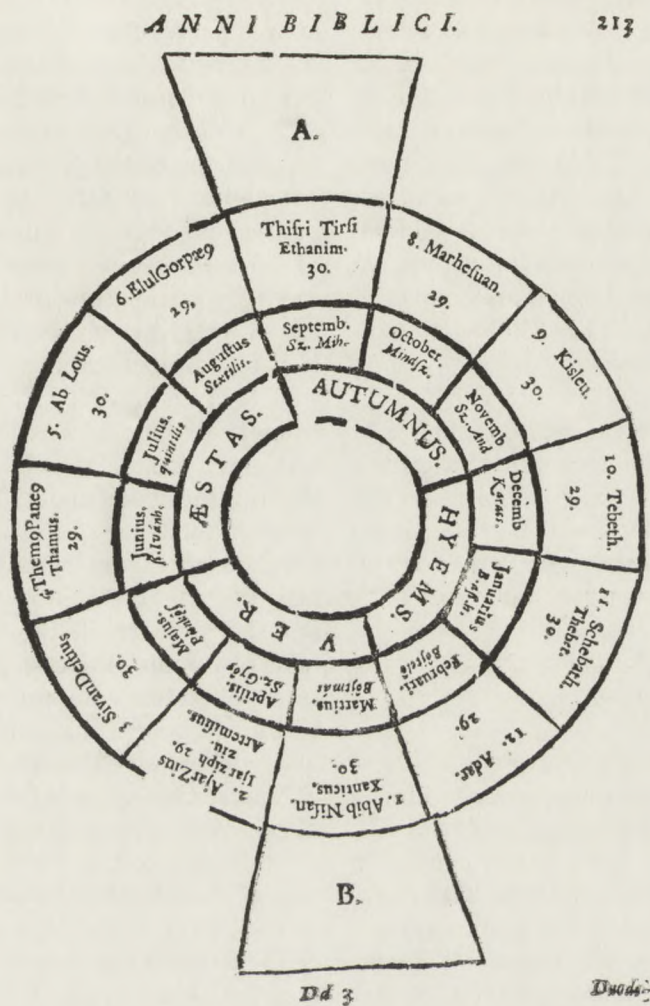
*Kettős kereszt* című munkája előszavában írottak: „Huszonhárom esztendőök folydogálnak el mióta ez [...] munkácska, általam [...] fordíttatván, házamnak belső résziben lappang [...] sok jó akaróim [...] kénszergettenek kinyomtatására. De magamat mind ennyi idők alatt [...] sok és terhes okokra nézve [...] nem vehettem [...] utoljára akadván ezen munka szeme eleiben az becsületes tipográfusnak [...] Töltési István sógorom uramnak maga kényén, és szabad jó akarattya szerént, ajánlja magát a kinyomtatásra, melyet [...] véghez is vitt.”<sup>139</sup> A korábbi vélekedések szerint az angol puritanizmus elveit hirdető Amesius két munkájának<sup>140</sup> engedély nélküli kinyomtatása miatt 1685 júniusában I. Apafi Mihály magához rendelte a tipográfust, Töltési Istvánt.<sup>141</sup> Ugyan formális *approbatio* egyik kiadványban sem található, Amesius említett munkái bevett református tankönyvnek számítottak Európa-szerre. Ezért tehát kinyomtatásuk aligha szolgált kifogásolni való okkal.

Barcza József megállapítása szerint<sup>142</sup> Töltésit voltaképpen a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti zsinat XXV. végzése alapján ítélték el, mert engedély nélkül kinyomtatta Pósházi János *Syllabus assertionum* című művét,<sup>143</sup> amelyet az ortodox nézetek védelmében a coccejanus és cartesianus tanítások ellen írt a Derzsi Márton enyedi professzorral folytatott vitái keretében.<sup>144</sup> Ez a munka impresszum nélkül jelent meg a debreceni városi nyomdában,<sup>145</sup> nem sokkal Pósházi 1685. január 26-án kelt ajánlását követően. A korábban hivatkozott, Láng Jánoshoz 1685. április 30-án címzett Töltési-leveléből azonban tudható, hogy a nyomdász áprilisban még zavartalanul dolgozott.<sup>146</sup> Az 1685. június 26-ai debreceni egyházmegyei jegyzőkönyv bejegyzése, amelyet Barcza közölt, viszont már a Töltési ellen meghozott ítéletet igazolja, valamint megemlékezik a debreceni lelkészeknek a városi nyomda irányítójának kiszabadítása érdekében tett intézkedéseiről.<sup>147</sup> A város főbírája, Komáromi István 1685. július 12-én I. Apafi Mihályhoz írt levelében kért kegyelmet a „szegény typographusunk-nak”, Töltési Istvánnak.<sup>148</sup> Az erdélyi fejedelemnek a debreceni városi nyomda vezetője elleni szigorú ítéletét az erdélyi református egyház belső viszályai mellett a korszak politikai eseményei is befolyásolhatták. 1685 elején Thököly Imre és I. Apafi Mihály fejedelmek között az elmérgesedő viszály nyílt szakadáshoz vezetett, amely komoly hatással lehetett Töltési sorsának további alakulására. A fogarasi országgyűlés (1685. február 23.–március 24.) Thököly ellen hűtlenségi pert indított, és elrendelte birtokai elkobozását.<sup>149</sup> Töltési István 1685 áprilisa–májusa fordulóján a már hatalmát veszített Thökölynek, illetve emberének,

Láng Jánosnak ajánlotta szolgálatát: „szolgálhatok abban is kigyelmednek; kegyelmes urunknak levelében kíván kigyelmed egyet, aranyossan beköthetek...”<sup>150</sup> Meglátásunk szerint nem zárható ki, hogy I. Apafi Mihály neheztelését e tény tudomására jutása válthatta ki, s emiatt rendelte maga elé a debreceni tanács tagjait és a városi officina tipográfusát. Így jobban érthető, hogy a civisvárosi lelkészei és a tanács vezetői miért álltak ki az egyházi vezetés hozzájárulása nélkül nyomtató, és erre hivatkozva megvádolt nyomdászuk mellett és szorgalmazták Töltési szabadon bocsátását. Vélelmezhetően a Fodorikkal kötött szerződés mintájára Debrecen város tanácsa valamennyi tipográfussal szerződhetett. Ennek értelmében nekik kellett volna eljárniuk az engedély nélkül nyomtató Töltésivel szemben, nem az erdélyi fejedelemnek, I. Apafi Mihálynak.

A datált források alapján meghatározható, hogy Töltésit június végén ítélték el, vagyis nagyjából fél évig irányíthatta a debreceni officinát az 1685. esztendő első felében.<sup>151</sup> Feltehetően nem sokkal később megmenekülhetett a számára terhes ítélet következményétől, de a fejedelem megrovása miatt a város kénytelen volt végleg elengedni. Ettől kezdve hosszú időn át Töltésinek sem a tartózkodása, sem a későbbi tevékenysége nem ismeretes. A mai tudásunk szerint 1703-tól kezdett újból nyomdai tevékenységbe valószínűsíthető szülőhelyén, Komáromban, ahol tizenöt évre megszerzte a komoly anyagi haszonnal járó magyar nyelvű kalendáriumok nyomtatásának kizárólagos jogát. Az összehasonlító tipográfiai vizsgálatok alapján megállapítható, hogy komáromi nyomtatóműhelyének felszerelése eltér az általa Debrecenben használt készlettől. A civisvárosból sem betűtípusokat, sem könyvdíszeket nem vitt magával későbbi új állomáshelyére.

Debrecen nyomtatóműhelyét 1686 márciusától már biztosan Kassai Pál vezette,<sup>152</sup> akinek korábbi életéről, iskolázottságáról szintén nincsenek ismereteink. Csűrös és az öt követő szakirodalom rosszszálló véleményével szemben<sup>153</sup> a Kassai-féle nyomtatványok tipográfiai megjelenítése arról tanúskodik, hogy ő is jártas volt a nyomdászat mesterségében, és kiadványainak színvonala semmivel sem volt rosszabb, mint a megbecsült Rosnyaié. Kassai Pál a Rosnyai–Töltési-féle felszereléssel nyomtatott, de szerény mértékben maga is gyarapította a debreceni városi officina készletét három záródíszszel<sup>154</sup> és a 22×20 milliméteres, keret nélküli, finom rajzolatú, görögváza-motívummal díszített Q betűs iniciáléval.<sup>155</sup> Ezek a könyvdíszek a XVIII. század elején is mind használatban voltak még.



56. A szedett szöveggel készült szemléltető ábrát mind Rosnyai János, mind Kassai Pál alkalmazta Lisznyai K. Pál tankönyveiben (RMK II 1609, RMK II 1658)

Kassai Pál az örökölt iniciálésorozatok és a Karancsi-féle záródíszek használata mellett kiadványai címlapját legtöbbször ugyancsak a nyomdai cifrákból ízlésesen összeállított keretekkel díszítette. Ugyanezzel az eljárással számos fejlécformát és záródísz alakított ki nyomtatványai illusztrálására. Rosnyai János után ő is következetesen szerepeltette nyomdatermékei címlapján a francia Estienne család üres írásszalaggal fát és lehulló ágakat ábrázoló jelvényét utánzó nyomdászjelvényét. A Rosnyai János által kimódolt gyakorlatot átvéve, nagyon egyszerűen oldotta meg a szemléltető ábrák és térképek megszerkesztését a tudós kollégiumi professzor, Lisznyai K. Pál előadásainak nyomtatásban történő 1687.,<sup>156</sup> 1690.<sup>157</sup> és 1693.<sup>158</sup> évi megjelentetésekor.

A XVII. századi nyomdászok közül Kassai Pál volt az utolsó nyomdász, aki görög betűtípust

használt kiadványaiban, mégpedig a Töltési-féle görög betűket, 1693-ig.

Kassai nyomtatóműhelyéből leginkább alkalmi nyomtatványok, anyagi haszonnal járó naptár, illetve a debreceni kollégium tanárainak – Lisznyai K. Pálnak, Szilágyi Tönkö Mártonnak – a munkái kerültek ki. Kevésbé ismert, hogy Várad visszavételekor a császári hadbiztos, Jacobus Wenzl de Sternbach nyomtatásban közzétett, a katonaság garázdálkodását és a hadiszállítások körüli visszaéléseket tiltó nyílt parancsát Kassai Pál debreceni műhelye nyomtatta ki 1693 szeptemberében.<sup>159</sup> Ennek oka a város akkori nehéz helyzetével lehetett összefüggésben. A török elleni felszabadító harcok következményeként a császári csapatok vezetése sarcolta a cívisvárost. 1694-ből mindössze két debreceni nyomtatvány ismeretes,<sup>160</sup> az 1695. esztendőből pedig csupán egy mű emléke őrződött

meg, Lisznyai K. Pál *Magyar krónikája* újbóli ki-nyomatása,<sup>161</sup> de példánya nem maradt fenn. Feltehetően Kassai Pál betegeskedése, majd halála magyarázhatja a tipográfia működésének szüneteltetését. 1696-ban három kisebb terjedelmű, latin nyelvű munka már Kassai Pál özvegyének neve alatt jelent meg.<sup>162</sup> Ezek tipográfiai megvalósítása azonos a Kassai Pál-féle kiadványokéval. A Rosnyai János óta sűrűn szerepeltetett francia hatású nyomdászjelvényt az özvegy szintén alkalmazta.<sup>163</sup>

Szólnunk kell még Tótfalusi Kis Miklósnak esetleges meghívásáról a debreceni városi officina élére. Tótfalusi Hollandiából hazatérve, Kassán keresztül érkezett Debrecenbe, 1690. június 6-át megelőzően.<sup>164</sup> Csűrös Ferenc véleménye szerint a kínálózó lehetőséggel a cívisváros vezetése nem élt, ezért Tótfalusi Kis Miklós régi patrónusához, Teleki Mihályhoz fordult segítségért,<sup>165</sup> és rövidesen Kolozsvárra távozott.

#### *Nyomtatott kották újbóli feltűnése a debreceni kiadványokban*

A XVII. század utolsó debreceni tipográfusa Vincze György volt, akinek tevékenysége átnyúlt a XVIII. század első öt évére.<sup>166</sup> Források hiányában az ő életéről szintén kevés ismerettel rendelkezünk. 1697-től vette át a debreceni városi nyomda irányítását, és az elődei által felszerelt tipográfiai anyaggal nyomtatott. Vincze működése alatt a készlet kisebb mértékben, jobbra néhány könyvdíszsel, hangjeggyel és a XVIII. században alkalmazott 22 milliméteres kiemelőtípus J betűjével bővült, a kolozsvári országos református tipográfiából származó 109×57 milliméteres, reneszánsz kapuzatot ábrázoló, felül a hárfáján játszó Dávid királyt megismerő címlapkerettel, amely korábban Veresegyházi Szentyel Mihály kiadványait díszítette Kolozsvárott.<sup>167</sup> Jelenlegi ismereteink szerint ez a címlapkeret illusztrálta mind Kolozsvárott, mind Debrecenben a Szent Dávid király zsoltárait közreadó, illetve magyarázó nyomtatványokat.<sup>168</sup> A Veresegyházi Szentyel Mihályhoz köthető<sup>169</sup> egyben kifaragott fametszet talán annak a Miskolci Csulyak Ferencnek a közvetítésével kerülhetett Vinczéhez, aki előbb Kassai Pál mellett kezdte a nyomdász mesterség fortélyainak elsajátítását, majd utóbb, 1697-től, Kolozsvárott Tótfalusi tanítványa lett, de a későbbiekben is folyamatosan megmaradt a kapcsolata a cívisvárossal. A hárfáján játszó Dávid királyt ábrázoló divatjamúlt címlapkeret fadúca feltételezhetően a jeles tipográfus időszakában kerülhetett át Kolozsvárról Debrecenbe, mivel Tótfalusi Kis Miklós valószínűleg már nem tartott

igényt rá. A fametszetű címlapkeretet 1697 és 1703 között szerepeltette Vincze György a debreceni nyomtatványokban, majd a nyomdai készlet 1705. évi pusztulásakor ez a faragott dúc is odaveszett.

A XVI. századi eredetű iniciálék folyamatos használata mellett Vincze hat különböző iniciálésorozatból származó, de többnyire csak egy-egy betűvel gazdagította a nyomdai anyagot. Kivételt a 31×28 milliméteres keret nélküli, sávozott, ornamentális iniciálésorozat I, M és N betűi jelentettek.<sup>170</sup> A legfigyelemreméltóbb mégis a 18×18 milliméteres, duplán keretezett, természetes növényi díszítésű K betűs iniciálé, mert az egykori sárospataki fejedelmi nyomda készletéből származik. Ennek 1703. évi használata azt bizonyítja, hogy Vincze György időszakában, a XVIII. század elején mégis hozzányúltak a még Rosnyai János által, az 1670-es évek elején biztonságba helyezett pataki készlethez, bár felszereléséből, mai ismereteink szerint, más könyvdísz, illetve betűtípust nem használtak.<sup>171</sup> A több évtizede gondosan elzárt egykori sárospataki fejedelmi tipográfia elővétele és készletének debreceni használata magyarázza a két nyomdai anyag egyidejű, 1705-ös pusztulását.

Vincze György működése alatt Huszár Gál után közel száznegyven évvel Debrecenben ismételtlen nyomtattak kottát. 1697-ben jelent meg először Szenci Molnár Albert zsolttároskönyve fametsző eljárással készült, 5×52–59 milliméteres hangjeggyel egybemetszett kottasorokkal.<sup>172</sup> Ezt a művet Vincze még két alkalommal, 1699-ben<sup>173</sup> és 1703-ban<sup>174</sup> ki-nyomtatta ugyanezekkel a fametszetes kottákkal.

1699-ben a Szenci Molnár Albert-féle zsolttároskönyv kisebb, „kised” formátumú változatát is kiadta,<sup>175</sup> immár öntött, mozgatható, 10 pontos kottákkal. A betűk módjára szedhető hangjegyeket Vincze György kölcsönbe kaphatta Tótfalusi Kis Miklóstól, és Debrecenben nyomtatott velük. Meglátásunk szerint a neves kolozsvári betűmetsző és nyomdász 1699-ben csupán egyszeri alkalomra bocsátotta a debreceni nyomdász rendelkezésére ezeket a hangjegyeket. Az öntött kották ezért sem fordultak elő többet a Vinczéhez köthető Szenci Molnár Albert-féle zsolttároskönyv újabb, „kised” formátumú 1705-i évi debreceni kiadásában.<sup>176</sup> A Tótfalusi Kis Miklóssal feltételezhetően közvetlenül személyes kapcsolatban álló Vincze a jeles kolozsvári tipográfus halála után három évvel a 10 pontos kottákat újra már nem kölcsönözhetette.<sup>177</sup> Az 1705. évi zsolttároskönyv előszavában említette Vincze, hogy „M. Tótfalusi uram accomodálván a maga kised formában való kottáit”, amelyet a mostani kiadás nélkülözni kényszerül. Vinczének e soraira hivatkozva a szakirodalomban a Tótfalusi-féle öntött hangjegyeket tartalmazó, 1699. évi zsolttáros-

30 XVI. SOLTAR  
 Őket tisztetségben tartya,  
 Esküvését meg-gondollya,  
 Ha kárt vall-is, azt meg nem szegi  
 5 A' ki pénzével él hiven.  
 Költsön ad, de nem kér ulorát,  
 Az ártatlan ember ellen,  
 Ajándékot ő nem vészén,  
 A' ki így téfszen, az meg-álhat.

XVI. SOLTAR C.M.  
 Fővendölet a' Christushnak szenvedéséről  
 és fel-támadásáról-

**T** Arts-meg engemet oh en Iitené,  
 Mert reménégem veté tsak te bened  
 Azért az Urnak mondgyad ezt lelké:  
 En Uram vagy te, örvendek tenéked,  
 E' kívül nem kérkedheré semmivel,  
 Hog' néked használharnék jó-tétemel  
 2. A szentekkel e' földön jól téizek,  
 Es segítek jámbor Isten félöket?  
 De szoknak léfszen nagy szentek,  
 Kik

XVI. SOLTAR 29  
 Őket tisztetségben tartya,  
 Esküvését meg-gondollya,  
 Ha kárt vall-is azt meg nem szegi.  
 5. A' ki pénzével él hiven,  
 Költsön ad de nem kér uforát,  
 Az ártatlan ember ellen,  
 Ajándékot ő nem vészén,  
 A' ki így téfszen a' meg állhat.

XVI. SOLTAR. C.M.  
 A' Christushnak szenvedéséről, haláláról, és  
 fel-támadásáról.

**T** Arts-meg engemet oh en Iitenem  
 Mert reménégem vetem tsak te bened  
 Azért az Urnak mondgyad ezt lelkem:  
 En Uram vagy Te, örvendek Tenéked,  
 Ez kívül nem kérkedherem semmivel,  
 Hogy néked használharnék jó-tétemel.  
 2. A' szentekkel e' földön jól téizek.  
 Es segítek jámbor Isten félöket?  
 B 5 De

57. Szenci Molnár Albert Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltárit Vincze György eltérő formátumban és kétféle hangjegynyomatással jelentette meg az 1699. esztendőben (RMK I 1536, RMI I 1536 „B”)

könyv nyomtatásával kapcsolatosan két eltérő álláspont található. Haiman György vélekedése szerint a kész szedést szállították át Kolozsvárra, ahol Tótfalusi hozzáillesztette saját 10 pontos kottáit.<sup>178</sup> Ezzel ellentétes a Molnár József képviselte megállapítás, akinek meglátása szerint a könnyebben mozgatható hangjegyeket hozták Kolozsvárról Debrecenbe.<sup>179</sup> Molnár József Tótfalusinak egy töredékesen fennmaradt, szép nyomású 1699 körüli, ugyancsak 10 pontos öntött kottákkal nyomtatott zsoltároskönyvét<sup>180</sup> hasonlította össze a debreceni csúnya nyomású, kisebb formátumú, öntött hangjegyeket tartalmazó 1699. évi másodjára kiadott zsoltároskönyvvel.<sup>181</sup> Megállapította, hogy a két mű nem készülhetett azonos tipográfiában. Molnár József álláspontját Perger Péter is elfogadta, aki a Tótfalusi Kis Miklós-féle öntött hangjegyek debreceni használatával kapcsolatos ellentétes szakirodalmi nézeteket összegezte.<sup>182</sup> Mindezek ismeretében bizottsággal állíthatjuk, hogy Tótfalusi nem nyomtatott a debrecenieknél, és öntött 10 pontos kottáit mindössze egy alkalommal a „kisdéd” formátumú Szenci Molnár-féle zsoltároskönyv 1699. évi kinyomtatásához adta kölcsön a debreceni tipográfusnak.

Vincze György működésének időszakára a még Rosnyai János debreceni tevékenységének kezdetén Hollandiából vásárolt betűkészletet a cívisváros tanácsa elhasználnak ítélte. Ezért kezdeményezte a betűk újraöntését Tótfalusinál, aki szerint „Sokkal jobb annál [a szebeniek betűihez hasonlított] a debreceni új típus, mégis őkegyelmek általam megújítani akarják, azt megolvasztásra kezembe ígervén, hogy küldik”.<sup>183</sup> A tipográfiai vizsgálatok nem igazolták, hogy a debreceni betűk beolvasztásával Tótfalusi a saját betűtípusait a cívisváros nyomdája számára kiöntötte,<sup>184</sup> vagy esetleg az Amszterdamból származó betűsorozatokat felújította volna. 1699. február 14-ei keltezésel fennmaradt ellenben egy elszámolási irat, amely azt igazolja, hogy Vincze György, miképpen Töltési István korábban, a betűsorozatokból hiányzó megfelelő számú – á, é, g, j, k, ö, ő, ü, ű, y, z – betűket maga készítette el.<sup>185</sup> Továbbá nála is föltűnnek az 1678 előtti régi készletből megmaradt egyes betűk. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy bár volt valamiféle kapcsolata Debrecennel, Tótfalusi Kis Miklós nem dolgozott a debreceni városi officinának.

1709. 14 Febr  
 Hamitovánk fel. Vincze György által  
 új betűk. 7406. új mint.  
 J V 8 c á ö k  
 100, 600, 688, 1389, 100, 900, 920  
 ű ö z ő ű  
 915, 100, 1400, 231, 40.  
 Telen in summa 7406  
 munkájáért két R. 18/150.  
 Kalendáriumi füzetek nr. 304 89  
 munkájáért R. 7/64.  
 Telen in summa R. 20/17  
 Hőfaluai Utta. küldőre új kul Pappirovna  
 mintyét fogor az Approkórak. 20  
 Appro Solcorokas ~~...~~ Kézelt Famaótó  
 nr. 17. az Ára. 17/12  
 Dob Passus nyomtatását - - R. 2 - -  
 18 Kalendáriumot. R. 6.  
 14. Betűk, füzetek, Pappirovna és munkái  
 Br. 11. 17/12

48. Az 1699. február 14-ei elszámolás

XVIII. századi szerzemény volt az a 33×39 milliméteres nyomdászjelvény, amely két egymással szemben álló galambot ábrázol, csőrükben jobbra és balra hajló babérág, alattuk a PACEM TE POSCIMUS OMNES (Béke, téged kívánunk valamennyien!) felirat olvasható.<sup>186</sup> Az 1702 és 1704 között alkalmazott fametszet híven tükrözte a debreceni cívisek biztonság, valamint nyugodt békés élet utáni sóvárgását, amelyben Várad 1660. évi török általi elfoglalása óta nemigen volt részük. Ezt az életérzést nyomtatékosította ugyancsak a Karancsi György-féle 1663-as évszámot viselő és azonos jelmondatot hirdető Konrad Eyfrid-jelvényt utánzó nyomdászjelvény újbóli használata is, mind Kassai Pálnál, mind Vincze Györgynél.

Vincze nyomtatványainak tipográfiai megjelenítése, a nyomdai cifrákból szerkesztett fejlécek, záródíszek, iniciálék és az általa ritkábban alkalmazott címlapkeretek lényegében nem térnek el elődei gyakorlatától, azonban a nyomtatás színvonal gyengébb, mint az előtte tevékenykedő Kassai Pálé. Vincze működése során vallási munkákat, iskolai tankönyveket, énekes- és zsoltároskönyve-

ket, temetési- és gyászbeszédeket, kalendáriumot jelentetett meg.<sup>187</sup> Számos kiadványa többszörös, 3-4. kiadás. A megjelent művek között megtalálható a kollégium neves tanárának, Kocsi Csergő Jánosnak és a város hírneves orvosának, Huszti Szabó Istvánnak több munkája.

A debreceni városi nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában

A Vincze György által irányított debreceni nyomda 1703. július 27-én a Debrecentől 12 kilométerre eső sámsodi táborban hódolatát jelezte a szabadságharcot vezénylő II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek.<sup>188</sup> Rákóczi felismerte a tipográfiának a propagandában játszott nagy jelentőségét. Tudta, hogy általa védelmezheti saját népének igazságát, valamint a külföldi közvélemény részére hiteles képet festhet a politikai és hadi eseményekről. A debreceni tipográfia 1703 őszéig egyedül dolgozott a kurucoknak.<sup>189</sup> Kiadványai leginkább a fejedelmi közigazgatás működését segítő úrlapok: oltalomlevelek, toborzó pátensek, úti passzusok voltak. Ezeken Vincze nem tüntette fel a nyomtatványok megjelenésének időpontját, helyét és saját nevét, de a nyomdatermékeken szereplő betűtípusok és könyvdíszek alapján egyértelműen megállapítható, hogy az ő műhelyéből kerültek ki. Egyedül csak Rákóczinak a híres, nyolcadrét formátumban ki-nyomtatott *Imádságán*<sup>190</sup> olvasható a nyomtatás helye, éve és a nyomtató, Vincze neve. Ugyancsak a debreceni nyomda jelentette meg Rákóczi híres *Manifestumának* 1703-ban latin,<sup>191</sup> majd 1704-ben magyar<sup>192</sup> nyelvű változatát.

A debreceni városi nyomda két utolsó kiadványa az 1706. évre szóló kalendárium,<sup>193</sup> valamint Huszti Szabó István fordítása, *Az égre kézen fogva vezető kalauz*<sup>194</sup> volt, amelynek nyomtatását azonban már nem a cívisváros officinájában fejezték be. A 12-ed formátumú mű ajánlását és az „I” jelű füzetből a nyomtatást már Lőcsén, a Brewer-nyomdában Miskolczi Csulyak Ferenc fejezte be, aki 1712-től vezette az újra felépített debreceni városi tipográfiát.<sup>195</sup>

A Rákóczi-szabadságharc 1705. őszi eseményei tragikusan érintették Debrecent. Herbeville császári tábornok Erdély ellen induló csapatai érkezésének hírére a fejedelem október 19-én elrendelte a cívisváros kiürítését. A Rákóczi Ferenc parancsát végrehajtó Eszterházy Antal és Károlyi Sándor vezette kuruc seregek intézkedéseinek hatására a lakosság elhagyta a várost. A gazdátlan, üres Debrecenben előbb a kurucok,<sup>196</sup> majd az október 21-én érkező németek<sup>197</sup> pusztítottak. Ennek esett áldozat-

tul a „Tarcata nevű város háza kapujának észak felől való boltnak rejtekében” elrejtett debreceni városi nyomdai felszerelés egy része, de a „typographia háznál maradt betűk, sotú, és egyéb eszközök is oda vadnak...”, a nyomdát ért veszteség [...] lett legalább frt. 4000 kár Tanács házaknál [...] Az öregben [tanásházán] [...] a Pataki typographia ott lévén, a betűk hasonlóképen mint a magunké, kiforgattatnak s elhordattanak.”<sup>198</sup>

Az 1561-ben alapított, közel másfél száz évig számos, a nyomdát vezető tipográfus által folyamatosan gyarapított és az utódok számára megörözt, a magyar művelődéstörténet felbecsülhetetlen értékeit előállító debreceni városi nyomtatóműhely az egykori sárospataki fejedelmi nyomda készletével együtt az 1705. október 20. és 28. közötti harci eseményekben gyakorlatilag megsemmisült. Debrecen városa csak évekkel később, a szatmári békét követően, 1712-ben állított fel újból tipográfiát, immár új nyomdai készlettel.

A XVII. századi debreceni városi nyomda tevékenységéről és készletéről megállapítható, hogy főként a cívisváros és a környező településeken működő református egyházi szerzők munkáit jelentették meg. A század utolsó két évtizedében a hírneves debreceni kollégium neves professzorainak tankönyvei ugyancsak itt készültek. Bár az officina könyvdíszkészlete szerényebbnek volt mondható, és lényegében nem rendelkezett illusztrációkkal, a tankönyveket szemléltető ábrák és térképek hiányát tipográfusai leleményes módon, egyszerű eszközökkel orvosolni tudták. Ugyancsak változatosan és ízlésesen oldották meg a debreceni nyomtatványok illusztrálását a nyomdai cífrákból találékonyan kialakított címlapkeretek, fejlécek és záródíszek alkalmazásával.

Debrecen nyomdászai a század utolsó kétharmadában már nem külföldről érkező mesteremberek, hanem hazaiak voltak. A város tanácsa, az egyház vezetői és a kollégium professzorai, valamint diákjai számára egyre fontosabbá vált a tipográfia. Ezért a város jelentős pénzzel támogatta Rosnyai János időszakában, hogy új, korszerű, külföldi betűsorozatokkal cseréljék le a már igen elkopott XVI. századi eredetű betűkészletet. Debrecen vezetése a nyomtatóműhely színvonalának emelése érdekében komoly anyagi áldozatot hozott azzal, hogy az utódot, Töltési Istvánt külföldi szakmai továbbképzésre küldte.

A debreceni kiadványokat illusztráló könyvdíszek jelentékeny része a XVI. századból örökölt meg, és az egész XVII. században, a nyomda pusztulásáig használatban volt. A XVII. század folyamán legnagyobb számban főleg záródíszeket gyarapító Karancsi-féle könyvdíszek többségének ere-

FELSŐ-VADASZI  
RÁKÓCZI FERENCZ

FÉJEDELEM,

Es Saáros Vármegyei örökös

Fő-Iszpan;

Magátúl a' kegyelem szerint formáltatott alázas

IMÁDSÁGA.

Mellyel

Az ő Urának Istenének orczáját mindennapon engesztelni szokta.

*Nyomatás által közönségesse tétetett mostan, a' végre: hogy a' birodalma alatt lévő vitézli Magyar-nép-is, az ő kegyelmes jó Urát 's Fegedelmét a' buzgó imádkozásba követni meg-tanúllyá.*



DEBRECZENBEN.

Nyomt. VINCZE GYÖRGY által.  
1703 Esztendő.

59. II. Rákóczi Ferenc fejedelem imádsága (RMK I 1667)

dete még nem tisztázott. Ugyanakkor a XVII. században alkalmazott két keretdísz, a Rosnyai János által meghonosított, a debreceni nyomdát azonosító, fát és lehulló ágat ábrázoló nyomdászjelvény eredetileg Kolozsvárról került a cívisváros tipográfiai készletébe, bizonyítva a két város között a század során fennálló folyamatos kapcsolatot, amelyet megerősít a Tótfalusitól a század legvégén kölcsön kapott kicsi, 10 pontos, öntött hangjegyeknek egyszeri felhasználása a Debrecenben nyomtatott Szeni Molnár-féle zsoldároskötetben.

A közel másfél száz év alatt felhalmozódott tipográfiai anyag pusztulásakor a városi jegyzőkönyv függelékébe az egykori szemtanú szomorúan jegyezte fel a megmásíthatatlan, tény: „...Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...”<sup>199</sup>

## Jegyzetek

- 1 Csáktornyai János 1595. november 25-ei (GULYÁS, 61) halálát követően, Rheda Pál feltehetően már 1596 elejétől irányíthatta a debreceni városi nyomdát.
- 2 BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Budapest, 1961, 25–28.
- 3 BITSKEY István–D. SZABÓ Ágnes, Rheda Pál könyvkiadói programja, in *Nyomdatörténeti szimpózium*, Debrecen, 2011, 31–44.
- 4 Lásd *HungTyp* 1, 413, IV/11–19. záródísz; 418, VI/8 iniciálsorozat; 419, VIII/8–10. nyomdai cifra.
- 5 RMNy S 561A.
- 6 Ezek a következők: 204A kiemelőtípus (*HungTyp* 1, 424, IX/7A 6,5 mm), 119A szövegtípus (*HungTyp* 1, 424, IX/6A 119 mm) és 86 K szövegtípus (*HungTyp* 1, 425, IX/8K 86 mm).
- 7 Csűrös Ferenc vélekedése szerint Rheda Pál volt az első debreceni nyomtató, aki rendelkezett görög betűkészlettel. Csűrös Ferenc, *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*, Debrecen, 1911, 77–78 és BITSKEY–D. SZABÓ, *i. m.*, 37.
- 8 BÁNYI Szilvia, Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa, *MKsz*, 1986, 13.
- 9 Elsőként Gulyás Pál figyelt fel arra, hogy görög típusú betűket használt a debreceni nyomda a XVI. században Török Mihály tevékenysége alatt. GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV és XVI. században*, Budapest, 1931, 128.
- 10 RMNy 199.
- 11 RMNy S 561A a *Ventilatio sexta* fejezet című nyomtatványtöredéken található görög betűvel szedett szó: ἔξοχὺν betűtípusa azonos a Rheda Pál által használt betűkkel.
- 12 79 mm-es antikva szövegtípus és a 6,5 mm-es kiemelőtípus, lásd IX/7A, IX/3A.
- 13 Lásd IV/20–21. számú záródísz – vö. *HungTyp* 1, 413.
- 14 RMNy 802.
- 15 Lásd IV/11. számú fejléc, vö. *HungTyp* 1, 413, IV/22.
- 16 Lásd IV/4. számú záródísz, vö. *HungTyp* 1, 413, IV/23.
- 17 Lásd IV/5. számú záródísz.
- 18 RMNy 678, vö. *HungTyp* 1, 411, III/10.
- 19 Benda Kálmán és Irinyi Károly vélekedése szerint a két Rheda is készíthetett fametszetet, „de a képek zömét azonban valószínűleg vándor fametszők készíthették, s nagy részük már készen került a debreceni nyomdához” (BENDA–IRINYI, *i. m.*, 36). Megállapításuk bizonyosan a két Rheda, Pál és Péter nyomtatványjaiban szereplő újabb Magyarország-címerekre vonatkozatható. Felvetésüket erősíti, hogy hasonló rajzolatú Magyarország-címert alkalmazott többek között a bártfai Klöss-nyomda is 1610–1633 között (lásd *HungTyp* 2, 298, III/2).
- 20 RMK I 1688, RMK I 1711b, vö. III/4.
- 21 Ezt a hiányt Rheda Pál duplán keretezett vonalak közé illesztett nyomdai cifrákból kialakított címlapkerettel helyettesítette.
- 22 RMNy 1011. Ez a kiadvány két változatban készült el. Azt, amely Bethlen Gábor fejedelemnek volt ajánlva az erdélyi fejedelemség területén, míg a Bethlen nevét nem tartalmazó változatot a királyi Magyarországon terjesztették.
- 23 Lásd II/1. számú címlapkeret.
- 24 Az erdélyi fejedelemség közigazgatása számára fontos jogi kézikönyv kinyomtatását Tóth Kálmán szerint a már elkopott nyomdai anyag, valamint az idős, beteges nyomdász, ifjabb Heltai Gáspár helyett (*Emlékkönyv Kelemen Lajos nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár–Bukarest, 1957, 588) a „Debrecenben lakó könyvnyomtató Lipsiai [Rheda] Pál” végezte el.
- 25 A XVI. században a kolozsvári Heltai-nyomdában alkalmazta fametszetet (vö. *HungTyp* 1, 330, II/3.) utóbb elfűrészték, majd négy függőleges (15–18 mm-es), valamint egy darab 108 mm-es vízszintes lénia segítségével illesztették újból a reneszánsz kapuzatot ábrázoló felső részhez, amely által eredeti méretéhez képest megnagyobbodott.
- 26 RMNy 1011, (3)b.
- 27 Csűrös, *i. m.*, 77; BENDA–IRINYI, *i. m.*, 33.
- 28 RMNy 1063, A<sub>2-3</sub>.
- 29 RMNy 803 E kiadvány kiadásának éve nem ismeretes. Az RMNy a megjelenés időpontját 1596–1599 között határozta meg, és ezért az 1597. évi kiadványok közé sorolta be. A kiadványban található kopott betűk alapján azonban megállapítható, hogy a nyomtatvány a debreceni nyomda betűtípusainak megújítása előtt, 1598 előtt jelenhetett meg.
- 30 RMNy 830.
- 31 A IX/1A 292 kiemelőtípusra, a IX/5A 119 antikva és a IX/9K 156 kurzív szövegtípusokra értendő.
- 32 Az RMNy szerkesztőisége a második kötet készítésekor ezt a kiadványt a debreceni városi nyomda típusrepertóriumának hiányában debreceni nyomtatványként határozta meg és vette fel a tételei közé (RMNy 959). A most elvégzett összehasonlító tipográfiai vizsgálatok alapján megállapítható, hogy Károlyi Péter művét nagy valószínűséggel az 1592. évi kolozsvári kiadás alapján (RMNy 691) Lipcsében, Henning Grosse (1553–1621) nyomdász és könyvkereskedő műhelyében nyomtatták ki, 1607-ben.
- 33 A mű fordítója, Háportoni Forró Pál, Bethlen Gábor udvari történésze, *Az kegyes olvasónak* címzett ajánlásában említi: „...az szegény könyvnyomtató, Lipsiai Pál Kassán amaz nagy tűznek miatta, mely az elmúlt nyáron azon városnak csaknem felét elégette, elvesze, ezen könyvnek mely immár annak előtte elkezdett vala, nyomtatása csak valami ifjacsákra és azokra is idegen nyelvűekre maradott vala” (RMNy 1174, (o)<sub>4a</sub>).
- 34 ZOLTAI Lajos, Rheda Péter levele 1607-ből [!], *Régi Okiratok és Levelek Tára* 1 (1905), 99–100. Rheda Péter a városi előljárók egyikének írt újévi jókívánságokat is tartalmazó levelében magát mentegeti a késedelmes munkájáért: „beteges állapotomban-is megcsináltam őket, és küldöttem kegyelmednek...” Írása végén kéri a címzett közbejárását, hogy a Tiszta János debreceni szenátor által elvitt *Históriák ... Imádságos könyv*, valamint a hét darab *kalendárium*ért neki megfizetendő összeg érdekében segítsen.
- 35 Az 1633. április 13-án írásba foglalt szerződés szövegét lásd Csűrös, *i. m.*, 97–99.
- 36 RMNy 1639.
- 37 A 80 mm-es antikva szövegtípus nem új beszerzés, hanem a XVI. században már használt, 1592-től Csáktornyai János felszereléséhez tartozó betűsornak (lásd *HungTyp* 1, 429, IX/15A) vándor betűöntő által 1636 előtt, éppen a *Praxis Pietatis* számára megrendelt felújított változata.

- 38 Lásd VIII/23–24. számú nyomdai cifra.
- 39 RMNy 2056.
- 40 RMNy 1670, 86–87.
- 41 RMK I 1498.
- 42 RMNy 1671, 526.
- 43 RMNy 1922(2), címlap (lásd III/2. számú címer).
- 44 Fekete Csaba nem zárja ki, hogy a debreceni városi nyomda ebben az időszakban is folyamatosan működött, csak a cívisvárost ért sok viszontagság miatt a kis példányszámban kinyomtatott munkák nem maradtak fenn. FEKETE Csaba, *Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből*, MKsz, 2011, 314.
- 45 RMNy 2707.
- 46 Csűrös, *i. m.*, 105.
- 47 *Uo.*, 113.
- 48 *Uo.*, 318, 18. számú jegyzet. Csűrös feltételezése szerint az 1660-as eseményeket követően a „Váradon egy pincében” elhelyezett felszerelésből „Kertész távozása után a debreceni tanácsbeliek, akik sűrűn megfordultak Váradon, a török őrizőktől valami »kézbeli ajándékkal« megszerezték egyet s mást a gazdátlan holmiból. Egyes Kertész-féle keretdíszítések, fejlécek, iniciálisok ugyanis az 1660 utáni debreceni nyomtatványokban is előfordulnak. Sőt egy Kertész kiadványait jellemző címer is látható egyik-másik Karancsi-nyomtatványon: koszorú közepén nyíllal átlőtt torkú, egymással szemben álló két hattyú-féle madár (iktári Bethlen család címere, melyet utóbb Karancsi nyomdai jelvény gyanánt címlapdíszül használt); szintén a váradi pincéből kerülhetett Debrecenbe. Ez a címer ugyanis ott látható a Kertész-féle biblia címlapján.” Megjegyzendő, hogy a tipográfiai vizsgálatok cáfolják Csűrös Ferenc feltételezését. Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyéből közvetlenül semmilyen dísz nem került Karancsi Györgyhez.
- 49 CSORBA Dávid, Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszmetörténeti képe, in *Nyomdászattörténeti szimpózium*, Debrecen, 2011, 47.
- 50 RMNy 3076, RMNy 3141, 162.
- 51 A Váradi Biblia (RMNy 2982) utólag Kolozsvárott, 1661-ben nyomtatott címlapján szereplő ovális keretbe elhelyezett hattyús iktári Bethlen-címer (lásd Szenci Kertész Ábrahám III/5. számú címer).
- 52 Csűrös, *i. m.*, 318, 18. számú jegyzet.
- 53 A Váradi Biblia 1661-ben nyomtatott címlapján szereplő, nagyméretű, ovális keretbe helyezett hattyús iktári Bethlen-címert Szenci Kertész Ábrahám mindössze egy alkalommal, csak ekkor használta. Nyomdai készletének része volt még a kisebb méretű, ugyancsak hattyús iktári Bethlen-címer (vö. Szenci Kertész Ábrahám III/2. számú címere) is, amelyet már váradi, majd menekülését követően szebeni működése során számos alkalommal alkalmazott. Halálát követően a nyomdai készletét öröklő Veresegyházi Szentyel Mihály 1669-es kolozsvári kiadványán tűnt fel újra, de debreceni nyomtatványban soha nem fordult elő.
- 54 Lásd III/13.
- 55 Figyelmet érdemlő a négyszögletes címer díszítőkerete, amely motívumában azonos a Szenci Kertész-kiadványok címlapját is díszítő tojásfüzérés, kétoldalt egy-egy kör alakú elemmel bővített nyomdai círával.
- 56 RMK I 1621, E<sub>3a</sub>. A török-tatár sereg Ali basa vezetésével 1660. július 13-án megostromolta Váradot, két bástyáját „porral felvettetésén, és a benne való kevés népet igen fogyatván és erőtlennítván, a megmaradott kevés nép fel adja a várat”, augusztus 27-én, „melyet a török békével bocsát”.
- 57 RMK I 1347, F<sub>4b</sub>, *Új és o kalendarium*, Csíksomlyó, [1685].  
Az 1686. évre szóló kalendarium krónikarészében olvasható adat szerint Várad feladása után a törökök a „megmaradott kevés” számú lakosságnak csak „200 terhelt szekeret a maguk házi portékájukból” engedélyezett elszállítani.
- 58 V. ECESEDY Judit, Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690 II., MKsz, 2005, 385.
- 59 Debreceni Szűcs János prédikációit tartalmazó kötet címlapján (RMNy 3076) az iktári Bethlen-címer csupán dekorációként szerepel, míg Báthori G. Mihály halotti prédikációkat is tartalmazó kiadványa esetében tartalmilag kapcsolódik a műhöz. A Rhédey Ferenc és iktári Bethlen Druzsina egyetlen fiának, Rhédey Lászlónak temetésén elmondott gyászbeszéd szövege előtt látható (RMNy 3141, 162) másodjára.
- 60 A Báthori család sárkányfogas címere Debreceni Szűcs Jánosnak a berettyóújfalui részszinaton 1666. március 31-én elmondott beszédének nyomtatott szövegét könyvdíszként zárja le (RMNy 3273, B<sub>2a</sub>, lásd III/14. számú címer).
- 61 Minden bizonnyal nem az Újlaki család hiteles címere. A Bocskai Újlaki György és Komlóssy Mária fiának, Bocskai Újlaki Ferencnek temetésén elmondott gyászbeszéd kinyomtatott példányában a címlap hátlapján szerepel (RMK I 1158, A<sub>1b</sub>, lásd III/15. számú címer).
- 62 RMNy 3272, címlap, RMNy 3275, C<sub>7a</sub>, (lásd III/7. számú nyomdászjelvény).
- 63 RMK I 1144, Q<sub>8a</sub>, RMK II 2152, RMK II 2152a, (lásd III/8. számú nyomdászjelvény).
- 64 RMK II 1316, lásd III/10. számú nyomdászjelvény.
- 65 RMK I 1317.
- 66 RMNY 3059, H<sub>2b</sub>. Az eredetileg a pataki fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/7. számú dísz).
- 67 A régi debreceni officina hírnevének visszaszerzése miatt a cívisváros tanácsa 1672. júniusi 23-i határozatában döntést hozott arról, hogy a nyomtatóműhely élére „Az pataki Typographust is hini kel...”. Csűrös, *i. m.*, 108., 338. XVI. okmány.
- 68 TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Budapest, 1978, 50–51; V. ECESEDY, *i. m.*, 2005, 394.
- 69 RMNy 3076.
- 70 RMNy 3077.
- 71 RMNy 3145, 3146, 3194.
- 72 Komáromi Csapkés György többkötetes prédikációgyűjteménye negyedik tagjának 1668. január 24-én kelt előszavában (RMNY 3418, §<sub>2b</sub>) említi, hogy a már kész munkájának megjelentetését késleltette a nyomdász sokféle „elvonattatása”. Szerintünk e megjegyzés az új könyvdíszek beszerzésével elfoglalt, éppen ezért távollevő Karancsira vonatkozhat.
- 73 A kassai városi műhely hosszabb ideje adósággal küzdött (PAVERCSIK I., 376). Feltehetően 1668. év második

- felében ezért adhatta el Karancsi Görgynek Johann David Türsch özvegye, Susanna, az 1665-től az 1668. esztendő elő félévéig tevékenykedő férje tulajdonát képező könyvdísz.
- 74 Kassai előfordulása 1666-ban (RMNy 3288, v. ö. kassai városi nyomda, IV/21. sz. dísz), első debreceni előfordulása 1668-ban (RMNy 3419, 512., lásd IV/29. számú dísz).
- 75 Lásd IV/21. számú záródísz.
- 76 Lásd IV/26–28. számú záródísz.
- 77 RMNy 3272, A<sub>5</sub>a.
- 78 Hoffhalter Rudolf a haláltánc-ábrázolású E iniciálét a Félegyházi Tamás halálára kiadott gyászvers-gyűjteményben szerepeltette (RMNy 583, A<sub>1</sub>b).
- 79 SZELESTEI N. László, Adatok a debreceni városi nyomda történetéhez, MKsz, 1979, 310–311.
- 80 Csűrös, *i. m.*, 318, 18. sz. jegyzet.
- 81 RMNy 3141, A<sub>8</sub>b.
- 82 RMNy 3419, \*<sub>8</sub>b.
- 83 RMNy 3424.
- 84 RMK I 1174.
- 85 V. ECSÉDY, *i. m.*, 398–399.
- 86 Csűrös, *i. m.* 338, XV. okmány.
- 87 Uo., 106.
- 88 Csűrös szerint szeptemberben (uo., 117), Takács Béla közlése szerint 1671. október 20-án pecsételődött meg a sárospataki fejedelmi nyomda sorsa (TAKÁCS, *i. m.*, 51), amikor Báthori Zsófia elrendelte az iskola kiürítését.
- 89 1671-ben Báthori Zsófia a kollégiumot és a nyomdát is elűzte Sárospatakról. A nyomda felszerelését Rosnyai Debrecenbe szállította. A városi tanács leltár szerint 1674 januárjában átvette az egykori pataki műhely készletét (HARSÁNYI István, A sárospataki nyomda leltárjai (1666, 1669, 1674), MKsz, 1926, 113, 119–121. – TAKÁCS, *i. m.*, 52), és a városházán raktározta el. A sárospataki nyomda felszerelését a debreceni városházán helyezték biztonságba. Közel harminc esztendő múltán, 1705-ben esett áldozatul a kuruc–labanc háborúságnak. A bojttal végződő ornamentális pataki dísz (lásd ott, IV/7. számú dísz), amint erre hivatkoztunk már korábban, 1663-tól szerepelt Karancsi György kiadványaiban.
- 90 V. ECSÉDY, *i. m.*, 291–292.
- 91 Rosnyai János az 1677-ben kinyomtatott műveket – RMK I 1209, RMK I 1210, RMK II 1396, RMK II 1397 – még a régi készlettel nyomtatta.
- 92 RMK I 1209, (3)b.
- 93 RMK I 1528.
- 94 „Mert ez az ország nem olyan, hogy végbevinné azt, amit csak az egy város Debrecen, amely az ilyen munka végett (noha igen megcsalatoztanak abban) fusoriára sok költséget tött.” M. TÓTFALUSI Kis Miklós, Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mensége, in *Erdélyi féniks*, 206.
- 95 Uo., 209.
- 96 RMK I 1220.
- 97 Lásd IX/15A-tól a IX/28K-ig közreadott betűk.
- 98 Lásd VIII/34–45. számú cifrák.
- 99 RMK I 1229.
- 100 V. ECSÉDY-SIMON, 92, 102. tétel. – SIMON, 4., 5. tétel.
- 101 RMNy 3349.
- 102 V. ECSÉDY, *i. m.*, 304.
- 103 Uo., 302–305.
- 104 Uo., 291.
- 105 RMK II 1519.
- 106 RMK II 2147.
- 107 SZTRIPSKY 2180. – *Hungarica Vitenbergensia: Libri unici ex bibliotheca nationis Hungaricae universitatis Halensis cum Vitenbergensi consociatae*, edidit Béla OBÁL, Halle, 1909, II. tétel.
- 108 Lásd a IV/32. számú záródísz (vö. a Szenci Kertész-féle váradi nyomda IV/28. számú díszével). Ismert, hogy Szenci Kertész Ábrahám a török 1660. évi váradi megszállását követően előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe vitte nyomdai készletét. Halálát követően innen került egykori nyomtatóműhelyének még meglévő felszerelése ismételen Kolozsvárra, a református országos tipográfiaiba.
- 109 RMK I 1553, 69.
- 110 Lásd VI/4 E betű (Máté 2. Hol van a zsidók királya, a ki megszületett? Mert láttuk az ő csillagát napkeleten, és azért jövének, hogy tisztességet tegyünk néki) RMK I 1229, (\*)<sub>2</sub>a.
- 111 Lásd VI/4 G betű (Márk 15. Pilátus pedig eleget akarván tenni a sokaságnak, elbocsátá nekik Barabbást, Jézust pedig megostoroztatván, kezökbe adá, hogy megfeszítsék), RMK II 1441, A<sub>2</sub>a.
- 112 RMK I 1519.
- 113 Mártonfalvi Tóth György 1679-ben kinyomtatott *Tanító és czáfoló theológiája* (RMK I 1231) kiadásának költségeit a kollégiumi ifjúság, az „amplissimus coetus” fedezte. Csűrös, *i. m.*, 124.
- 114 RMK II 1465b.
- 115 CSORBA, *i. m.*, 45.
- 116 RMK II 1519, Lisznyai K. Pálnak a debreceni iskola coetusához írt előszava 1683. március 22-én kelt.
- 117 RMK I 1294.
- 118 RMK I 1295.
- 119 BENDA-IRINYI, *i. m.*, 29. – CSORBA, *i. m.*, 47.
- 120 RMK II 1563, §<sub>3</sub>a. Köszönettel tartozom Heltai Jánosnak, aki erre az adatra felhívta a figyelmemet.
- 121 ZOVÁNYI Jenő, Helyesbítések Csúzi Cseh Jakab életrajzában, *ItK*, 1941, 3. füzet, 281–282.
- 122 Töltési meleg szavakkal emlékezik meg a debreceni tanácsról, amely őt in *arte Typographica & Fusoria*, vagyis a nyomdászat és a betűkészítés művészetének elsajátítása céljával külföldi tanulmányútra küldte. RMK II 1563, §<sub>3</sub>b. Vö. *Debreceni Diarium*, közread. Csűrös Ferenc, *Történelmi Tár*, 1910, 66.
- 123 Csűrös, *i. m.*, 338, XVII. okmány.
- 124 *Erdélyi féniks*, 228.
- 125 BENDA-IRINYI, *i. m.*, 34. – V. ECSÉDY, *i. m.*, 2005, 308. – *Erdélyi féniks*, 192, 456, 58. sz. jegyzet.
- 126 ILLÉSY János, Nyomdászati és könyvészeti adatok, MKsz, 1896, 175.
- 127 Csűrös, *i. m.*, 128.
- 128 RMK II 1536.
- 129 RMK I 1317. – Lásd a III/10. számú nyomdászjelvény.
- 130 RMK I 1517, RMK II 1534, )<sub>2</sub>a. – Lásd III/11. számú nyomdászjelvény.
- 131 SIMON, 7. tétel.
- 132 RMNy 2558, 2559, 2617, 2618.
- 133 Első előfordulása 1683: RMK II 1518, további alkalommal szerepelt még: RMK II 1536, RMK II 1562, RMK II

1563. – Vö. 12. számú nyomdászjelvény, in v. ECSEDY-SIMON, 97. tétel.
- 134 PETRIK III., 46. – V. ECSEDY-SIMON, 115. tétel.
- 135 SZTRIPSZKY I 2111/318.
- 136 Lásd III/4. számú címer.
- 137 Komáromi működése alatt Töltési a lócsei Brewer-nyomda ugyancsak oroszlános, négyosztatú, koronás Magyarország-címerének utánmetszett változatát használta (FAZAKAS József, Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez, OSzK Évkönyv, 1963–1964, 129–130. – V. ECSEDY Judit, *Titkos nyomdahe-lyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, 1996, 49). Ez megerősíti azt a véleményünket, hogy Töltési István mindkét esetben, Debrecenben és Komáromban utólag maga készíthette az eredeti Magyarország-címerekről az utánmetszett fadúccokat.
- 138 RMK I 1621, címlap.
- 139 RMK I 1330, )2.
- 140 RMK II 1562, *De conscientia et ejus jure...* címűt II. Apafi Mihálynak, míg az RMK II 1563, a *Medulla theologica* címűt pedig az őt támogató Szilágyi Tönkö Márton, Lisznyai K. Pál és Csúzi Cseh Jakab professzorok, vala-mint a kollégium coetusának ajánlotta.
- 141 BENDA-IRINYI, *i. m.*, 29–30, 51.
- 142 BARCZA József, Pósházi János Syllabusának ismeretlen debreceni kiadása 1685-ből, *MKsz*, 1978, 207–208.
- 143 RMK II 1567.
- 144 ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanismus története*, Budapest, 1890, 138–154.
- 145 Debreceni nyomtatványként V. Ecsedy Judit azonosította. V. ECSEDY, *i. m.*, 400.
- 146 ILLÉSY, *i. m.*, 175–176.
- Lisznyai K. Pál a hozzá címzett Láng János által 1685. április 28-án keltezett, Töltési elmaradt munkáját reklamá-ló levélre május elején az alábbi választotta: „a typog-raphust ottan hivattam, summa új betűket öntött, sok dolgai is voltak s eddig azért nem készült volt el a munka. Immár, minthogy érkezik ezen a héten, a restan-tiáját is elvégzi mind a 200 exemplárnak; urunk számára is készen leszen az aranyos könyv. [...] A kgmed német könyve készen vagy; nem küldé ki a typographus, mivel ő is jó német s még hasznát veszi a nyomtatás végéig.” Töltésinek 1685. április 30-ai Láng Jánoshoz írt válaszából kiderül, hogy május 5-ig Láng János „kiván-sága szerint” 200 példányban nyomtatta ki a megrendelt munkát. Ez minden valószínűség szerint Gaspar Neumann *Minden imádságoknak vejeje* (SZTRIPSZKY I 2116/323) című imádságos könyvének magyar fordítása volt: „Kigyelmedet követtem, ha annyi fáradságom nem lett volna a betűkkel, előbb elkészíthettem volna; a mint lehetett imitáltam a németet, de kiváltképpen kellett a fordításra vigyáznom, mivel a magyar e féle metszések-hez semmit nem tud és az authornak is a praefatiója hosszabb a magyar praefatióval; valamivel kisebb leszen vastagsága, de a hossza mind egy.” Illésy János feltevése szerint a fordító Láng János volt, aki a nyomdász mun-káját segítő, a népszerű imádságos könyv eredeti német nyelvű változatát is rendelkezésre bocsátotta.
- 147 BARCZA, *i. m.*, 207.
- 148 Komáromi István, Debrecen főbírója I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemhez írt 1685. július 12-i levelében emlí-ti: „...böcsületes tanácsbeli atyánkfiait nagyságod mel-tóságos parancsolatjára beküldeni akartuk az typograp-husunkkal együtt. Nagyságod mint kegyelmes urunkat alázatosan kérjük, ő kmgeket kegyelmes Resolúcióval visszabocsátani fejedelmi kegyelmessége szerint mel-tóztassék, kiváltképpen szegény typographusunk mel-lett, nagyságod mint kegyelmes urunk előtt alázatosan instalunk, ha mi defectus vagyon dolgában, az egyszer legyen Gratiája, ez után minden közönséges jóban Isten dicsőségére, hazánk javára occupálni fogja magát.” *Történelmi Tár*, 1895, 757.
- 149 SZABÓ Károly, Thököly Imre hűtlenségi pere Erdélyben 1685, *Századok*, 1869, 211.
- 150 Töltési István debreceni nyomdász levele Láng Jánoshoz, 1685. április 30., *MKsz*, 1896, 175.
- 151 Mai ismeretünk szerint a debreceni városi műhelyben Töltési István irányításával 1685 első felében a követke-ző műveket nyomtatták ki: RMK I 1330, RMK I 1330a\*, RMK I 1332, SZTRIPSZKY I 2116/323, RMK II 1562, RMK II 1563, RMK II 1567.
- 152 Kassai Pál első kiadványai 1686. március hó utolsó nap-jaiban, illetve április elején hagyták el a sajtót: RMK II 1580 ajánlása 1686. március 29-án kelt, míg Felviczi Sándor halála alkalmából Debreczeni K. Jánosnak 1686. március 30-án elmondott gyászbeszéde kinyomtatása valószínűleg még április elején megtörtént (RMK I 1348).
- 153 CSÜRÖS, *i. m.*, 131. – BENDA-IRINYI, *i. m.*, 30.
- 154 Lásd IV/30, 31, 34. számú záródísz.
- 155 Lásd VI/5. számú iniciálé.
- 156 RMK I 1519.
- 157 RMK II 1609.
- 158 RMK II 1658, RMK II 1729.
- 159 RMK II 1764/a\*, leírását lásd OSzK Évkönyv, 1963–1964, 134.
- 160 RMK I 1451, RMK I 1452.
- 161 RMK I 1468a, vö. *MKsz*, 1912, 332.
- 162 RMK II 1824, RMK II 1825, RMK II 1826.
- 163 RMK II 1824, címlap.
- 164 *Erdélyi féniks*, 339–340.
- 165 CSÜRÖS, *i. m.*, 134–135. Teleki Mihály 1690. augusztus 12-én még Gernyeszegen tartózkodott családjával, majd nem sokkal később indult a törökkel egyesülő, Erdélybe betörő Thököly Imre vezette hadak ellen harcolni. A zernyesti csatában veszítette életét augusztus 21-én (KELEMEN Lajos, Teleki Mihály halála és temetése, *Erdélyi Múzeum*, 1913/3, 154). Vagyis Tótfalusinak, hogy találkozzon patrónusával, Teleki Mihállyal, legkésőbb augusztus elején el kellett hagynia Debrecent.
- 166 Itt szeretném megköszönni Varga Bernadettnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta az általa összegyűjtött és rendszerezett XVIII. század eleji debreceni nyomdai anyagot.
- 167 Lásd II/2. számú keretdísz (vö. Kolozsvári református országos nyomda, II/4. számú címlapkeret).
- 168 Kolozsvárott kinyomtatott: RMK I 1234, RMK I 1260, Debrecenben kinyomtatott: RMK I 1500, RMK I 1536 „B” variáns, RMK I 1667a\*.
- 169 VARGA Bernadett, „Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla ...” Debrecenben használt könyv-díszek a 18. század első éveiben, in *Nyomdatörténeti szimpózium*, Debrecen, 2011, 73–77.
- 170 Lásd VI/7. számú iniciálésorozat.

- 171 Az egykori sárospataki műhely felszerelését (lásd 89. jegyzet) a debreceni városházán helyezték biztonságba. Olyannyira elzárták, hogy a debreceni tipográfusok a XVII. században egyetleneszer sem vették elő (V. ECSEDY, *i. m.*, 292). V. Ecsedy Judit állítását tipográfiai vizsgálataink is megerősítik. Az egykori pataki fejedelmi nyomda készletéből sem a betűtípusokból, sem a könyvdíszkészletből egy elem sem fordult elő az 1600-as évek utolsó harmadában Debrecenben nyomtatott munkákban.
- 172 RMK I 1500, lásd VII/1. számú kotta.
- 173 RMK I 1536 „B” variánsként tartja számon a szakirodalom (HAIMAN, *Tótfalusi*, 112). Ez a nyomtatvány meglátásunk szerint 1699-ben elsőként jelenhetett meg, mégpedig Szenci Molnár Albert zsoldároskönyve 1697. évi kötetével (RMK I 1500) méretben és tipográfiai kivitelezésében azonos második kiadásként.
- 174 RMK I 1667/a\*. – Lásd OSzK *Évkönyv* 1959, 187. leírás.
- 175 RMK I 1536. E feltételezhetően utóbb nyomtatott 1699. évi kiadás mind méretében, mind tipográfiai megjelenítésében eltér a másik nyomtatványtól (RMK I 1536 „B” vö. 175. jegyzet), ezért semmiféleképpen sem tekinthető variánsnak. (Lásd VII/2. számú kotta, vö. Kolozsvár, Tótfalusi Kis Miklós VII/1. számú kottájával.)
- 176 RMK I 1701/a\*.
- 177 1705-ben Telegdi Pap Sámuel kiadásában Kolozsvárott jelent meg Szenci Molnár Albert zsoldároskönyvének újabb kiadása (RMK I 1703), amelyben szerepel a 10 pontos, öntött hangjegykészlet. A kötet külön érdekessége az egykori eredetiről újrametszett hárfán játszó Dávid királyt megszemélyesítő fametszetű címlapkeret. Ez a Debrecenbe került eredeti fadúc pótlására készült.
- 178 HAIMAN, *Tótfalusi*, 112–118.
- 179 MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Berlin–Budapest, 2000, 424.
- 180 HAIMAN, *Tótfalusi*, 311, Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája, 74.
- 181 RMK I 1536.
- 182 PERGER Péter, Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése, in *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2001, 243–250.
- 183 *Erdélyi féniks*, 192.
- 184 HAIMAN, *Tótfalusi*, 117.
- 185 BENDA–IRINYI, *i. m.*, 51. sz. kép.
- 186 V. ECSEDY–SIMON, *i. m.*, 127.
- 187 Az 1703 és 1705 közötti debreceni kiadványok műfaji elemzésével részletesen foglalkozik: ESZE Tamás, Egy fejezet a Rákóczi–szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből, A debreceni tipográfia termése 1703–1705, in *Könyv és Könyvtár*, Budapest, 1964, 71–134.
- 188 ESZE Tamás, A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában, in *Könyv és Könyvtár*, *i. m.*, 55.
- 189 Uo. Lőcse 1703. november 10-én, Nagyszombat december 4-én került a kurucok birtokába.
- 190 RMK I 1667.
- 191 RMK II 2199, RMK II 2199/b\*.
- 192 RMK I 1689.
- 193 SZTRIPSZKY I 2217/423.
- 194 RMK 1701.
- 195 SZELESTEI N., *i. m.*, 311–312.
- 196 CSÜRÖS, *i. m.*, 339, XVIII. okmány.
- 197 Dobozi István debreceni főbíró 1705. november 16-ai levelében beszámolt a várost ért csapásról a császári békebiztosokkal Nagyszombatban tárgyaló Bercsényi Miklósnak, és ebben a németeket okolta a tipográfia pusztításáért: „micsoda persecutiót csinált a német nálunk, az midőn bibliothecánkat, typographiáinkat evertálta...”, *Századok*, 1872, 121–122.
- 198 CSÜRÖS, *i. m.*, 339–340, XVIII. okmány.
- 199 Uo., 339, XVIII. okmány.

## 8. SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM ÉS A VÁRADI REFORMÁTUS EGYHÁZ NYOMDÁJA (1639) (1640–1668)

V. Ecsedy Judit

### *Nyomdaalapítás Váradon*

Hoffhalter Rudolf 1584–1585. évi átmeneti munkásságát követően Váradon a XVII. század első harmadában nem működött nyomda. A Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhely első ismert kiadványa 1640-ból való. A korabeli források nem írnak ugyan a nyomda alapításának évéről, de egy 1644-ben kiadott pozsonyi nyomtatvány<sup>1</sup> előszava egy Váradon 1639-ben kiadott könyvre hivatkozik. Így feltételezhető, hogy Szenci Kertész nyomdájára már 1639-ben megkezdte működését.

Szenci Kertész Ábrahám nemcsak a XVII. századi, hanem az egész magyarországi nyomdatörténetnek egyik legkiemelkedőbb alakja. Nyomtatványainak magas színvonala, tipográfiai igényessége, tudatos szöveggondozói tevékenysége a kor legjobb nyomdászai közé emeli.

A váradi tipográfia felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen Gábor fejedelem öccse, Bethlen István végrendeletében nagylelkű adományt tett a nyomda alapítására és a Biblia kinyomtatására. A nyomda vezetőjének Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki. A nyomda alapításának fő motívuma

tehát a Károli Gáspár-féle református Biblia újbóli kinyomtatása volt, amely egyaránt szívügye volt Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi Györgynek, illetve az utóbbi feleségének, Lórántffy Zsuzsannának. A Biblia kiadásának terve bizonyára a nyomda alapításától kezdve előtérben állt, attól kezdve, hogy Bethlen István 500 aranyat hagyományozott (Szalárdi szerint 1000 tallért) erre a célra (1644), és végrendeletében rendelkezett az elkészítendő példányokról is: „Az egyházi rendek, kiváltképpen az fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adgyák, adgyanak ki annyit, amennyi az öt száz arany után illenék.”

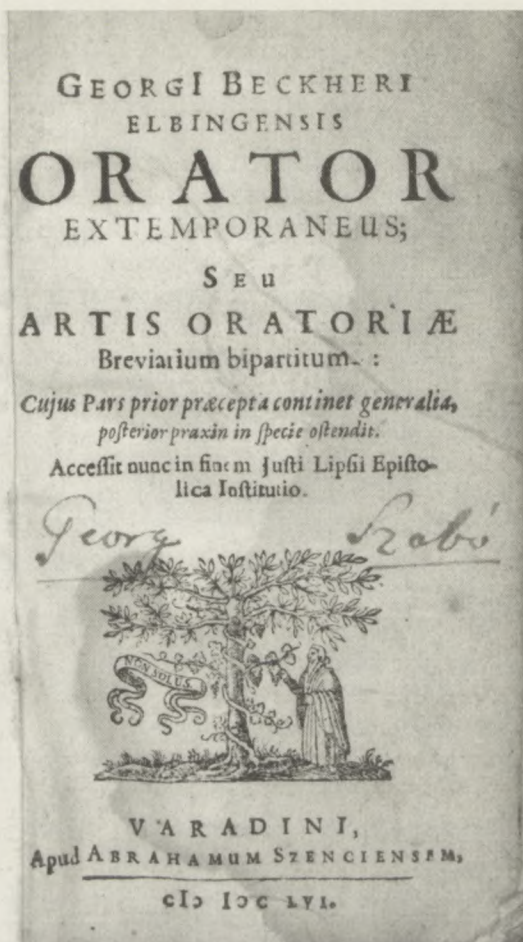
Szenci Kertész kortársa, Szalárdi János krónikairó szerint Bethlen István, a nyomda mecénása, a nyomdafelszerelést Lüneburgból hozatta.<sup>2</sup> Szalárdi így írt Bethlen István adományáról: „Az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a lüneburgumi hercegségből ugyan Lüneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt.”

Az egy emberöltővel Szenci Kertész után élt Pápai Páriz Ferenc viszont a tipográfiát hollandiai eredetűnek tartotta,<sup>3</sup> és így méltatta:

„Várad Városában hata e jó osztán  
Ki eddig e jóból üres vala s pusztán:  
De bezzeg e hibát ki-pótolá osztán  
A hires Szentzi Ábrahám oda szállván.  
Ez Hollandiából szép Betüket hozza  
Tellyes könyv-nyomtató műhelyt állata.  
Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla.  
Mindaddig, míg Várad Török kézre juta”

Míg régi nyomdáink közül egyetlenegy származási helyét sem jegyezték meg a kortársak vagy a közvetlen utókor, addig a váradi tipográfia eredetét a hagyomány, mint láttuk, kétféleképpen is számon tartotta. Ha nem is bizonyítható, hogy Szenci Kertész mesterségbeli tudását a németalföldi Elzevieriek műhelyében szerezte, amint azt nyomdászjelvénye alapján a korábbi szakirodalom tényként fogadta el,<sup>4</sup> azt bizonyosra vehetjük, hogy járt Németalföldön akár tanulmányai, akár nyomdafelszerelésének beszerzése kapcsán. Valószínű azonban, hogy az általa használt Elzevier-féle nyomdászjelvény nála tágabb értelmet nyer, és nem feltétlenül ottani tanulására utal.<sup>5</sup>

Szenci Kertész nyomtatványainak színvonalát nemcsak az utókor becsüli nagyra, hanem már a kortársak is elismeréssel szóltak róla. Az a látszólagos ellentmondás, amely Pápai Páriz Ferenc és Szalárdi János megállapítása között tapasztalható, megmagyarázhatónak látszik. Lehetséges, hogy a nyomda alapításhoz szükséges felszerelést valóban Lüneburgból, a Lübeck melletti Hanza-városból



60. Jellegzetes váradi címlap (Várad, 1656)

szerezték be. Lüneburgban egyetlen betűöntőműhelyről van tudomásunk: a Johann Stern-féle nyomda 1634-ben betűöntődével egészült ki.<sup>6</sup> Ez a nyomdászcsalád különösen biblianyomtatásairól volt nevezetes.

Szenci Kertész következő beszerzése azonban minden bizonnyal Hollandiából származik. Ennek a nyomtatványából rekonstruálható legkorábbi időpontja 1649 lehetett, de ezt valószínűleg követte egy másik is 1652-ben, ugyanabból a forrásból.

Az első, Szenci Kertész váradi munkásságát részletesebben méltató tanulmány óta sem kerültek elő személyére és tanulmányaira vonatkozó adatok.<sup>7</sup> De egyik előszavának utalásaiból arra lehet következtetni, hogy több alkalommal járt külföldön. A „fölső országokból mind első alájöve telemkor” kifejezés alapján<sup>8</sup> a XVII. század derekán nem ritka németalföldi látogatásra lehet következtetni, akár tanulmányi, akár nyomdafelszerelés beszerzésével kapcsolatban.

A váradi nyomdával kapcsolatos források nem szólnak arról, hogy kinek a tulajdonában volt a

műhely. Érdekes, hogy a sárospataki nyomda alapítása előtt Medgyesi Pál mint követendő példát említette levelében I. Rákóczi Györgynek, hogy nem kell feltétlenül konvenciót (éves szerződés szerinti járandóságot) fizetni a létesítendő fejedelmi nyomda vezetőjének, hanem mintául szolgálhat a váradi tipográfia, ahol a mester a maga hasznára működteti a nyomdát. Ebből a közvetett utalásból azonban nem tudjuk meg, hogy pontosan mi volt a helyzet a tulajdonjog tekintetében. Szenci Kertész bizonyára a református egyház bizonyos fokú ellenőrzése mellett nyomtatott.

Munkássága I. Rákóczi György elismerését is kivívta, akinek szándékában állt nemességgel kitüntetni. Erre a fejedelem halála miatt már csak fia, II. Rákóczi György idejében került sor 1648-ban (néhány évvel megelőzve a gyulafehérvári fejedelmi nyomda tipográfusát, Brassai Major Mártont, aki 1651-ben kapott nemességet). A nemeslevél, amely festéklabdát tartó griffmadarat ábrázol, Szenci Kertészt a váradi eklézsia tipográfusának nevezi és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkáját.

Bár a nemeslevélből egyértelműnek látszik, hogy a váradi református egyház nyomdáját vezette, nyomdáját a kortársak következetesen mint „Szenci uram tipográfiáját” emlegették, és a nyomdász maga is a saját nevét tette ki könyvei impresszumában anélkül, hogy bármi utalást találnánk a váradi református egyházra. Ugyanezt a gyakorlatot folytatta a református egyház országos nyomdájának minden vezetője Kolozsvárott, Veresegyházi Szentyel Mihálytól kezdve Tótfalusi Kis Miklósig.

Szenci Kertész vagyonos embernek számított. A váradi várban háza a krónikairó Szalárdi Jánosé közelében állt, amint azt egy 1648-ból származó összeírás bizonyítja. Tótfalusi Kis Miklós úgy tudta, hogy a várban több palotája is volt.<sup>9</sup>

#### *A Váradi Biblia*

A váradi nyomda alapításának legfőbb oka a Károli Gáspár-féle református biblia újradradása volt.<sup>10</sup> A Váradi Biblia több mint ezer lap terjedelmű, folio alakú teljes református bibliafordítás, amelynek Szenci Kertész Ábrahám által írt előljáró beszédében megnevezi azokat, akik a több évre visszanyúló munkálatokat támogatták: Bethlen István, Rákóczi György, Rédei Ferenc, Barcsai Ákos fejedelmek, Gyulai Ferenc váradi kapitány és „némely eklézsiai”. A kiadást sajtó alá rendező Köleséri Sámuel valójában a Vizsolyi Biblia második, 1608. évi hanai kiadását<sup>11</sup> vette alapul.

A Váradi Biblia két címlappal van ellátva: az első a teljes műre vonatkozik Szent Biblia címmel, rajta az iktári Bethlen család hatyús címere koszorúban, impresszumában pedig utalás a váradi kezdésre és kolozsvári befejezésre. A másik az Újtestamentum címlapja, amely Váradon, 1660-ban készült, rajta az amszterdami Elzevier nyomdászcsalád *NE EXTRA OLEAS* feliratú jelvényének másolatával. A jelvény Minervát ábrázolja pajzzsal, és az olajfa másik oldalán bagollyal. A nyomdai munkálatok már 1658-ban megkezdődtek, és még Váradon el is készült az Újtestamentum. A teljes Biblia nyomtatását azonban megzavarta Erdély törökök által való feldúlása és Várad kapitulációja 1660. augusztus 27-én. A Barcsai Ákos fejedelem és Ali pasa közötti megállapodásban szerepelt a „nyomtatásban lévő bibliai exemplárok és mindennemű könyvek” Váradról való elszállítása. Erre ugyanis az idő rövidsége miatt augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor. Szenci Kertész 1661. február 19-én már kolozsvári lakos volt. Mivel felszerelése Váradon nem sok kárt szenvedett, Kolozsvárott újra berendezte könyvnyomtató műhelyét és több más kisebb terjedelmű munka mellett befejezte a Váradi Biblia nyomtatását. A munkálatok legvégén, már Kolozsvárott készült el a teljes mű címlapja.

A két címlapot díszítő nagyméretű jelvények, az iktári Bethlen és az Elzevier-féle, bizonyára a Váradi Bibliához készültek, mert a nyomda más alkalommal nem használta őket. E két egyedi díszén kívül a kéthasábosan szedett szöveget a nyomda újonnan beszerzett iniciáléi és a folio mérethez illő nagyméretű, általában háromszöget formázó, sávózott, leveles záródíszek díszítik.

A Váradi Biblia folio formátumát a nyomdász Bethlen Istvánnak, a Biblia-kiadás fő patrónusának végrendeleti kívánságával indokolta, és azzal, hogy a „hajlott idejű és szemek világában homálosodottabb lelki-tanítók is inkább előmehessenek tisztékben a nagyobb betűkkel való nyomtatás által”. A Váradi Biblia Bod Péter szerint 1500 példányban jelent meg.<sup>12</sup>

#### *A nyomda további sorsa*

Szenci Kertész nemcsak magas művészi színvonalon, hanem tudós hozzáértéssel válogatta meg a sajtója alól kikerült könyveket. Saját kiadásában jelent meg Cato *Disticha moralia* (1666)<sup>13</sup> című műve, saját összeállítás a *Versus sententiales*,<sup>14</sup> szövegkiadói elvei a *Praxis pietatis* Medgyesi Páltól származó fordításának előszavában olvashatók.<sup>15</sup> Nevéhez fűződik Balassi Bálint–Rimay János *Istenes énekinek* a további rendezett kiadások alapjául



61. A Váradai Biblia főcímlapját és az Újtestamentum címlapját díszítő jelvények: az iktári Bethlen család hattyús címere és az amszterdami Elzevierek jelvényének utánmetszése

szolgáló kiadása 1655-ben,<sup>16</sup> és szó volt már a Váradai Bibliához írt előszaváról.

A nyomda a virágzó váradai korszak után előbb a Biblia befejezése céljából Kolozsvárra menekült, majd onnan hamarosan, 1662 novemberében Szebenbe költözött. A szebeni évek érdekessége, hogy ott két másik nyomda is működött: egyrészt a nagy múltú városi tipográfia, másrészt a Gyulafehérvárról ugyancsak a török-tatár pusztítás elől elmenekített fejedelmi nyomda. Ezek felszerelését azonban tudatosan külön kezelték. Szenci Kertész műhelye a Váradról hozott felszereléssel dolgozott.

A Szenci Kertész-féle nyomda szebeni korszakával keveset foglalkoztak a kutatók. Pedig ezek az évek is számos érdekes kérdést vetnek fel, például az ott már régóta működő városi nyomda és Szenci Kertész műhelye együttélésének kérdését. Úgy látszik, hogy annak ellenére, hogy a különböző nyomdák felszerelését külön tartották, bizonyos együttműködés mégis volt a két műhely között, amennyiben Szenci Kertész 1666-ban, szebeni tartózkodása idején egy nyomtatványában<sup>17</sup> használta a szebeni városi nyomdász, Stefan Jüngling schwabachi típusú betűit, német szöveg nyomtatására. Ez bizonyítja, hogy a váradai műhelyhez eredetileg sem fraktúr, sem schwabachi betű nem tartozott, vagyis a nyomda nem számított német nyelvű könyvek kinyomtatására. A nyomda szebeni korszakában mindössze iniciálésorozatokkal gyarapodott, egyébként a korábbiól meglévő betűket és díszeket használta.

A Szebenben nem alkalmazott díszekről tudjuk, hogy továbbra is megvoltak Szenci készletében, hiszen később feltűntek Tótfalusi kolozsvári nyomtatványain. Szenci Kertész halála után ugyanis,

1668 folyamán, műhelyét Kolozsvárra vitték, ahol I. Apafi Mihály fejedelem rendeletére a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdával együtt a református kollégium tulajdonába került.<sup>18</sup> Ezt az úgynevezett országos nyomdát vezette Amszterdamból való hazatérése után Tótfalusi, 1693-tól haláláig, 1702-ig.

Még a szebeni évek alatt, 1666-ban felmérték az elpusztult váradai eklézsia vagyonát. A megmaradt vagyontárgyak között elsőként említették a tipográfiát, amelyet az egyház Szenci Kertésznek adott használatra, és amelynek további sorsát az egyház szívéen viselte. Szenci Kertész 1667 első felében örökös nélkül halt meg és valószínűleg anélkül, hogy a nyomdáról hagyatkozott volna. Nyomdája a fejedelmi kincstárra szállt, bár egy évig még Apafi Mihály engedélyével Szebenben dolgozott vele utóda, Udvarhelyi Mihály nyomdászmeister.

1667. május 22-én Apafi Mihály erdélyi fejedelem Gyulafehérvárról írt levelében utasította Böszörményi István rekvizitort, hogy „Mivel az szegény Szenczi Abrahám, az váradai typographus megholt, hűségedet akarjuk kezénél lévő typusok és egyéb könyvek inventálására küldeni. Hűségednek azért serio parancsoljuk, mindgyarást jöjjön udvarunkba, innen bocsáthassuk el Szebenbe azon dolgok véghezvitelére”. Hagyatéki leltárát 1667. július 29-én vették fel, amelynél jelen volt az egykor gyulafehérvári fejedelmi nyomdász, Brassai Major Márton is. A hagyaték egyrészt Szenci Kertész nyomdai felszerelését, másrészt a raktáron lévő Váradai Biblia-példányokat, harmadrészt a nyomdász könyvkereskedői könyvvállományát is részletesen felsorolja.<sup>19</sup> A Váradai Bibliából ekkor 566 bekötetlen példány volt raktáron. Ami a nyom-

dafelszerelést illeti, a hagyaték pontosan ugyanarról vall, mint amit a nyomtatványok alapján lehetett rekonstruálni. Vagyis kiemelő és címbetűin kívül – amelyekről a leltár részletesen nem ad számot, tehát itt nem értékelhetők –, Szenci felszerelése 16 szövegbetűtípusból állt.

Hogy a kitűnően felszerelt nyomdáról és tevékenységi köréről képet alkothassunk, megemlítjük, hogy 1640 és 1667 között 190 mű kiadásáról tudunk, amelyek terjedelme összesen 2650 ívre becsülhető, vagyis a nyomda, viszontagságai ellenére is, termékenynek volt mondható.

Szenci Kertész halála után Udvarhelyi Mihály hozta át a nyomdát Kolozsvárra azzal a céllal, hogy I. Apafi Mihály fejedelem szándékának megfelelően az ugyancsak Kolozsvárra került gyulafehérvári fejedelmi nyomdával, illetve annak maradványai-val egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi református kollégium tulajdonába kerüljön. Még az okiratban lefektetett egyesítést megelőzően, 1669-ben, Sárdi Nagy János, Szenci Kertész egyik nyomdászlegénye tájékoztatta Veresegyházi Szentyel Mihályt, az Udvarhelyi Mihályt követő kolozsvári nyomdász Szenci Kertész tipográfiájának állapotáról. Ebből kiderül, hogy a két sajtóhoz való összes eszköz megvolt még Szebenben, mindössze az egyik sajtó fája égett meg Váradon a rejtkepincében [az, ami ott visszamaradt], emellett azt is megtudni, hogy a tipográfiához compactoria, azaz könyvkötő műhely is tartozott. Szenci Kertész munkatársai közül egyébként Udvarhelyi Mihály lehetett nemcsak a rangidős, hanem végzettségben is a legelső, tekintve, hogy Leidenben és Londonban tanulta a mesterséget, és Bethlen Miklós kíséretében jutott el Németalföldre és Angliába mint tipográfuslegény. Szenci Kertész másik, név szerint ismert legénye Sárdi Nagy János volt. Korábban a váradi műhelyben volt még Illyési István, aki később Lőcsén nyert polgárjogot, és az ottani Brewer-műhelyben dolgozott.

Miután a nyomdát Kolozsvárra költöztették, a műhely élén 1669 és 1672 között Veresegyházi Szentyel Mihály állt. Apafi fejedelem 1672. október 12-én rendelkezett a Szenci Kertész-féle nyomdának az enyedi és kolozsvári református kollégiumnak való adományozásáról, majd 1673. április 16-ai rendeletével a gyulafehérvári fejedelmi tipográfiát ugyancsak a kollégiumnak adományozta.

Az így egyesített nyomda felszerelésének egy része – jórészt éppen a Szencitől származó betűanyag – 1684 folyamán Kolozsvárról Keresdre került, és körülbelül egy évtizedig távol volt Kolozsvártól. Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor (1693-ban) még nem érkezett vissza Kolozsvárra. Ez azonban később bizonyosan megtörtént, mivel a készletet – a betűk és díszek tanúsága szerint – Tót-

falusi is használta kolozsvári munkássága későbbi éveiben. Szenci Kertész díszei közül jó néhányat még XVIII. század végi kolozsvári nyomtatványokon is sikerült felfedezni, vagyis a váradi nyomda alapítása után százötven évvel.

#### Nyomdafelszerelése

Szenci Kertész teljes betű- és díszkészlete 23 betűtípusból, 32 könyvdíszből (ebből 8 ablakos), fejléc egy sincs, 6 címerből, illetve jelvényből, 7 sorozat iniciáléból és 32 nyomdai cífrából állt, és öntött hangjegyei is voltak.

Nyomdájának mindössze egyetlen rézmetszetes díszcímlappal megjelent kiadványát ismerjük, Lewis Bayly *Praxis pietatis* című művének magyar fordítását 1643-ból.<sup>20</sup> Metszője nem ismert, de bizonyára hazai mester lehetett. A címlapkép a korábbi londoni és amszterdami kiadások díszcímlapjának hasonlóságra törekvő, de azoktól részleteiben mégis eltérő utánmetszése.<sup>21</sup>

Betűtípusai általában a XVI. század óta Európa-szerte általános használt és forgalomban lévő betűk. Négy típusát az Elzevierék 1681. évi, részben Christoffel van Dyck által metszett betűket bemutató mintalapján megtalálni. Ezek közül három a váradi induláskor még nem szerepelt a felszerelésben, tehát újabb beszerzésből származik.<sup>22</sup> Külön ki kell emelni ezek közül antikva szövegtípusát, amely 1652-ben tűnt fel először, és amelyet nyilvánvalóan már a Váradi Biblia számára szerzett be. Ezt a típust minden valószínűség szerint az Elzeviereknél dolgozó, említett Van Dyck metszette. 1652. évi magyarországi előfordulása igen figyelemreméltó: ilyen korai használatát a németalföldi betűmetszéssel foglalkozó külföldi szakirodalom sem ismeri. Igényes és értékes nyomdafelszerelésének bizonyítéka, hogy nyomdája matricákkal is fel volt szerelve.

Szenci Kertész a fő súlyt nem a könyvdíszek halmozására, hanem a szép tipográfiai elrendezésre, a betűk gondos megválasztására, a betűanyag jó állapotára és a kevés, de gondosan megválasztott díszítőelem összhangjára helyezte. Könyvdíszei többféle stílust képviselnek. Egyrészt megtalálhatók köztük a korszak Európa-szerte legáltalánosabban használt arabeszkés záródíszei, közülük néhány más hazai nyomdában is előfordult a XVII. század folyamán. A második a vonalkázott, kissé elnagyolt kidolgozású, néha magyaros motívumokat is használó záródíszek csoportja, köztük természetes ábrázolású virágcsokorral, vázával. Ezek valószínűleg külföldi mintáknak hazai mesterektől származó, kissé nehezekebb másolatai.



62. A *Praxis pietatis* londoni és magyar, váradi kiadásának rézmetszetű díszcímlapja

A harmadik jól elkülöníthető csoportba tartozó záródíszek mindegyike finom kidolgozású, igényesen formált darab. Közülük három pajzs alakú, virág- vagy gyümölcsközepű, füzéres és kagylós díszítésű. A két előbbi teljesen azonos az amszterdami Blaeu-műhely két díszével.<sup>23</sup> Szenci Kertész más díszei finom, hurkolt vonalakkal komponáltak, inkább stílusukban hasonlítanak a leideni Elzevier-, illetve Severinus-műhely által használt záródíszekre, míg Szenci Kertész kislakú, hurkolt záródíszje teljesen azonos a hágai Vlacq-műhely egyik darabjával.<sup>24</sup> A Szenci Kertész nyomtatvá-

nyain látható nagyalakú, vonalkázott, háromszöget vagy pajzsot formázó, illetve fejdíszes alakot és bőségszarut ábrázoló záródíszek – amelyek főként a Váradi Bibliában láthatók – csak kisebb részleteiben térnek el a leideni, illetve az amszterdami Elzevier-műhelyben használatos díszek némelyikétől.<sup>25</sup> Szenci Kertész díszjeinek e harmadik csoportjáról tehát megállapíthatjuk, hogy feltűnően hasonlítanak a németalföldi műhelyekben használt díszekre, több esetben azonosak velük.

A két első csoportba tartozó díszek – a hagyományos, Európa-szerte használt arabeszk és a



63. Üres középső díszek, amelyekbe nagy kezdőbetűt lehetett illeszteni

kissé elnagyolt, néha magyaros motívumos – már a váradi nyomda indulásakor (1640) megvoltak, míg a harmadik csoportba tartozó díszek közös vonása, hogy csak 1649 és 1652 között kerültek a nyomdába, és ettől kezdve használták őket folyamatosan. Közülük három ennél is később, a Bibliában<sup>26</sup> tűnt fel, amelyet valószínűleg már 1658-ban nyomtatni kezdtek.

Érdekes és egyben egyedülálló a XVII. századi magyarországi nyomdák között, hogy a váradi műhelynek az első tizenkilenc évben egyetlen iniciáléja sem volt, ehelyett az úgynevezett faktotum könyvdísz használta, amelynek üres közepébe bármely címbe behelyezhető volt. Ilyen (ablakhoz hasonló) könyvdísz kezdetben kettő, majd a továbbiakban összesen nyolc darab volt, különböző méretekben és különböző rajzzal. Hatásuk rendkívül dekoratív. A németalföldi nyomdák közül a leideni Maire-<sup>27</sup> és az ugyancsak leideni Elzevier-műhely használt hasonlókat. Az előbbivel az egyik váradi dísz rajza megegyezik (a 3. számú üres közepű dísz), csak a méretükben van némi különbség. A váradi nyomda induló készletében szereplő két „ablakos” dísz kidolgozása vaskosabb, elnagyoltabb, alig emlékeztet a később feltűnő, finomabb darabokra, amelyek – hasonlóan a fent említett harmadik díszcsoporthoz – 1649 és 1652 között jelentek meg Váradon először. Amikor a század folyamán a későbbiekben feltűnt Kolozsvárott vagy Keresden egy-egy úgynevezett. ablakos dísz, az azzal volt magyarázható, hogy Szenci Kertész felszerelése került át ezekbe a műhelyekbe.

Hagyományos iniciálékat Szenci Kertész valószínűleg a Váradi Biblia nyomtatására készülve szerzett be, mert abban már nagy számban fordulnak elő sematikus levéldíszű, sávozott iniciálék, majd Szebenben egy apróbb, levelekkel díszített iniciálésorozat is.

Szenci Kertész nyomtatványainak külseje eltér a korabeli hazai műhelyek kiadványaitól. Ennek oka egyrészt a már említett, jellegzetes „ablakos” díszek alkalmazása, másrészt az a tény, hogy a díszek harmadik csoportját alkotó és általunk németalföldi eredetűnek tartott könyvdíszek más hazai nyomdákban nem találhatók. De érdemes megjegyezni, hogy Szenci Kertész a körzetekből sohasem alakított ki záródíszet, amely pedig igen elterjedt díszítési mód volt más hazai nyomdákban Pozsonytól Gyulafehérvárig. Inkább fejlécnek és ritkán címlapkeretnek használta a körzeteket, bár előnyben részesítette a levegősebb, mindössze az impresszum felett elhelyezett kisebb dísszel vagy emblémával kialakított címlapot. Jellegzetes, általunk németalföldi eredetűnek leírt könyvdíszek a hazai



64. A Szenci Kertész által mintegy nyomdászjelvényként használt NON SOLUS embléma, a leideni Elzevier család jelvényének utánmetszése

nyomdák közül leginkább az 1650-ben dolgozni kezdő sárospataki fejedelmi nyomda felszerelésével mutatnak rokonságot.

Magyarországon Szenci Kertész Ábrahám volt az első, aki a leideini Elzevier család NON SOLUS feliratú jelvényét használta: 1650 és 1658 között tizen-négy alkalommal, de utódai később is szívesen alkalmazták. A szilfa törzsére tekeredő szőlővesszőt, a fa alatt álló magányos taláros alakot ábrázoló metszet legutoljára, csaknem százötven évvel később, a kolozsvári református kollégium nyomdájának egy kiadványán tűnt fel 1794-ben. Szenci Kertész után, a század folyamán, több hazai nyomdász több változatban is használta ezt a Magyarországon közkedvelt jelvényt.<sup>28</sup>

Szenci Kertész nyomdája kottával ellátott zoltárok nyomtatására is alkalmas volt, minthogy öntött-hangjegy-sorozattal is fel volt szerelve. Kottás zoltárkönyve mindössze egy maradt ránk, de öntött kottái később is megvoltak. A Tótfalusi Kis Miklós hagyatékáról 1702-ben felvett leltár külön említi – a Szenci Kertésztől származó (eredetileg váradi) sajtó mellett – „Szenci Uram régi kótáit”. Ezekkel a szétszedhető, öntött hangjegyekkel nyomtatta Szenci Molnár Albert Váradon *Szent Dávid soltárait* 1657 táján.<sup>29</sup>

Összegezve, a váradi nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszerelése nem egy forrásból származik. Igaza lehetett Szalárdi Jánosnak és Pápai Páriz Ferencnek is, amikor az egyik Lüneburgot, a másik Hollandiát jelölte meg mint a tipográfia betű- és díszkészletének származási helyét.<sup>30</sup>

Tótfalusi Kis Miklós, minthogy még maga is dolgozott Szenci Kertész betűivel, meg tudta ítélni a minőségüket. *Mentségében* említi, hogy elődje betűit anyaguk („kiváló ötvözet”) mennyire megkülönböztette más nyomdák közönségebb betűitől.<sup>31</sup>

## Jegyzetek

- 1 RMNy 2077.
- 2 SZALÁRDI János, *Síralmas magyar krónikája*, Pest, 1853, 229.
- 3 BOD Péter, *Erdélyi féniks: Tótfalusi Kis Miklós, avagy Pápai P. Ferentznek...versei*, Nagyenyed, 1767, B<sub>4</sub> lev.
- 4 NAMÉNYI Lajos, *A nagyvárad nyomdászati története II.*, MKsz, 1901, 294.
- 5 V. ECSÉDY Judit, *Az Elzevier-nyomdászjelvények használatáról*, MKsz, 1989, 126–145.
- 6 Friedrich BAUER, *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland und den deutschsprachigen Nebenländern*, 2. erg. Aufl., Offenbach am Main, 1928, 143.
- 7 NAMÉNYI, *i. m.*, 294.
- 8 Egy 1642. évi ajánlását ismételte meg 1648-ban, lásd RMNy 2254.
- 9 BALOGH Jolán, *Varadinum – Várad vára I.*, Budapest, 1982, 337. – *Erdélyi féniks*, 166–184.
- 10 RMNy 2982. – *A Várad Biblia* kiadástörténetére vonatkozó szakirodalom összefoglalását legújabbán lásd KURTA József, *A Várad Biblia története*, Nagyvárad, 2002.
- 11 RMNy 971.
- 12 BOD Péter, *A Szent Bibliának históriája*, Szeben, 1748, 151–152.
- 13 RMNy 3319.
- 14 RMNy 3242.
- 15 RMNy 2042.
- 16 RMNy 2619.
- 17 RMNy 3319.
- 18 V. ECSÉDY Judit, Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai, MKsz, 1989, 20–47.
- 19 Közölte V. ECSÉDY Judit–MONOK István, Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, Szeben 1667. július 29., in *Teleki Téka*, 368–379.
- 20 RMNy 2042.
- 21 A címlapképről részletesebben lásd V. ECSÉDY Judit, *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*, MKsz, 1994/3, 39–42.
- 22 17 A 6,5 mm-es, 18 A 5 mm-es címbetű és 19 A 86 antikva szövegtípus. – Lásd *Widow of Daniel Elsevier*, Amsterdam 1681, in *Types specimen facsimiles* 1–15, ed. John DREYFUS, London, 1963, no. 12. – Lásd erről részletesen: V. ECSÉDY Judit, „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradai tipográfiaja”, *OSzK Évkönyv*, 1991–1993, 289–322.
- 23 Katalógus, IV/ 21, 23, 15. záródíszek.
- 24 Katalógus, IV/28. záródísz, azonos Ferdinand BRUNETIÈRE, *Catalogue d'une collection unique des volumens imprimés par les Elzeviers*, Paris, 1896, no. 55, 115, 116, 203, 221.
- 25 Katalógus, IV/25, 29, 30. záródíszek.
- 26 RMNy 2982.
- 27 Előfordul a Maire-műhely egyik 1643. évi nyomtatványán: Gerhard Johannes VOSSIUS, *Commentariorum rhetoricorum*, 1–2., A<sub>1a</sub>.
- 28 V. ECSÉDY Judit, *Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon*, MKsz, 1989, 126–145.
- 29 RMNy 2750.
- 30 V. ECSÉDY Judit, Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről, in *Gesta typographorum*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 1993, 83–101.
- 31 *Mentség*, in *Erdélyi féniks*, 186–266.

## 9. AZ ERDÉLYI FEJEDELMI NYOMDA (1621–1667)

V. Ecsedy Judit

Amikor Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarában nyomdát alapított, egyik lehetséges ok a fejedelmi reprezentáció lehetett. A fejedelmet erre ösztönözték a külföldről ismert példák, emellett a nyomdának fontos szerepet szánt az államigazgatás és a protestáns hitgyakorlás és hitvédelem írásainak ki-nyomtatásában is. A gyulafehérvári akadémiának tankönyvekkel való ellátása és a részben külföldről bejött professzorok tudományos műveinek kiadása is szükségessé tette a kéznél levő tipográfiát.

A Gyulafehérvárott 1623-ban létesített fejedelmi nyomda előzményei a Pozsonyban 1610-ben alapított érseki nyomdáig nyúlnak vissza.<sup>1</sup> Ennek a katolikus nyomdának az alapítása Forgách Ferenc érsek nevéhez fűződik. A tipográfia 1610 és 1617 között dolgozott Pozsonyban, majd Nagyszombatba költöztették. Utolsó pozsonyi nyomtatványa 1617-ből, az első nagyszombati 1619-ből való.

A nyomda költöztetése e két időpont között történhetett. Talán a bizonytalanná váló politikai helyzetben előnyösebbnek látszott, ha a nyomdát Nagyszombatban helyezik el. Minthogy az egykor ott működő Telegdi-féle (káptalani) műhely 1609-ben megszűnt – legalábbis utoljára abban az évben adott hírt magáról –, ezekben az években a Forgách Ferenc által alapított tipográfia volt hazánkban az egyetlen katolikus nyomda.

Az érseki nyomda Nagyszombatban, Bethlen hadjárata idején, valószínűleg átmenetileg a városi tanács fennhatósága alá került. Erre utal a nyomdász ajánlása az 1621. évre szóló kalendáriumban, valamint a várost időközben elfoglaló Bethlen Gábor levele is, amelyet a nyomda ügyében a tanácsnak írt. Bethlen felszólította a város vezetőit, hogy a nyomda a szabad vallásgyakorlat értelmében megkülönböztetés nélkül nyomtasson, ne

pedig csak katolikusoknak. Nem tudni, hogy a tipográfia vezetője már Pozsonyban is Nicolaus Mollerus volt-e, vagy csak Bethlen Gábor bízta-e meg a faktorsággal. Neve legelőször nagyszombati nyomtatványokon fordult elő.

#### Kassa

Az egykori érseki nyomdát valószínűleg 1621 tavaszán, Bethlen utasítására, Kassára szállították, és attól kezdve mint fejedelmi tipográfia működött, a magyarországi katolikus egyház pedig könyvnyomtatóműhely nélkül maradt. A nyomda Kassára költöztetését – a nagyszombati és kassai kiadványok betűinek azonossága mellett – Bethlennek az a levele is bizonyítja, amelyben Lócse városát felszólította, hogy az általa Kassára rendelt nagyszombati nyomdászt segítse továbbutazásában.

A műhely már ekkor fejedelmi nyomdának nevezte magát, illetve latinul a „Typis Celsissimi Principis” megjelölést viselték kiadványai: 1621–1622-ben tíz nyomtatvány megjelenéséről tudunk.<sup>2</sup> Felszerelése teljesen azonos volt az egykori pozsonyi érseki nyomdáéval, mindössze – egyrészt a kiadványok jellegéből, másrészt a protestáns fejedelmi nyomda jellegéből adódóan – a katolikus kiadványokon használt díszek itt nem tűntek fel, ahogy később Gyulafehérváron sem.

Kassán, a fejedelmi nyomdában jelentek meg az 1621. évi beszercebányai és kassai országgyűlés artikulusai (a nyomdász neve nélkül), Bocatiusnak 1621-ben három munkája, Pécseli Király Imre református tanítása, Mollerus nyomdász nevével, valamint Alvinci Péter Úrvacsoráról szóló református tanítása, az 1622-es év másik két fejedelmi nyomdából származó kiadványával együtt, szintén Mollerus nevével.

A nyomda betűtípus-választéka változatos volt, 13 különféle fokozatú antikva és kurzív típusal volt felszerelve. Négyféle iniciálesorozat különféle méretben és díszítésben állt rendelkezésre, egyedinek azonban alig mondhatók, inkább sematikus díszítésűek voltak, és amint az az érseki nyomda felszereléséről megállapítható, valószínűleg bécsi eredetűek. A könyvek díszítésére az egykori érseki készletből mindössze egy angyalfejes és egy téglalap alakú, fonadékos záródísz alkalmaztak, viszont a címlapot nyomdaicifra-összeállítás keretezte, tízféle elemből. Az egykori érseki nyomda számos IHS-monogramos, katolikus könyvek díszítésére szolgáló, meglehetősen egyedi könyvdíszekre itt nem volt szükség. A Kassán megjelent *Historia parasceve* című munkát<sup>3</sup> díszítő fametszetes családi címer nem a nyomda tulajdona volt, hanem

a szerzőé, Joannes Bocatius koszorús költőé. Korábban egyszer Johannes Fischer kassai városi nyomdásznak, később pedig Daniel Schult nyomdásznak bocsátotta rendelkezésére, amikor munkái kinyomtatásával őket bízta meg.<sup>4</sup>

Kassán ekkor nem Mollerus volt az egyetlen tipográfus: Johannes Fest nyomdája is ott működött mint városi officína. 1621–1622-ben tehát a Kassán megjelent nyomtatványok két tipográfia közt oszlanak meg és külsejükben jól megkülönböztethetők. Mollerus már Kassán „őfelsége tipográfusá”-nak nevezte magát.<sup>5</sup> Az egykori pozsonyi nyomda számára azonban Kassa csak átmeneti állomáshely volt, mert Bethlen tovább szándékozta szállíttatni fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra.

#### Gyulafehérvár

Az erdélyi fejedelmek székhelyén egyszer már dolgozott nyomda: a Hoffhalter Rafael-féle tipográfia János Zsigmond fejedelem idejében, 1567 és 1569 között. Az újabb kutatások valószínűsítik, hogy a Bécsből menekülni kényszerülő neves nyomdász éppen azért cserélte fel Debrecen Gyulafehérvárral, hogy fejedelmi nyomdászként álljon János Zsigmond szolgálatába.<sup>6</sup> Rövid ideig az erdélyi románság számára is működött nyomtatóműhely cirill betűkkel a városban, Lorint diakónus vezetésével. Ez utóbbi megszűnése óta (1579) a városban nem dolgozott nyomda. Az újonnan alapított gyulafehérvári nyomdának azonban, mint láttuk, e korábbiakhoz semmi köze nem volt.<sup>7</sup>

A Bethlen Gábor által újonnan alapított fejedelmi nyomda 1623 és 1658 között működött Gyulafehérváron, az erdélyi fejedelmek székhelyén, Bethlen Gábor, Brandenburgi Katalin, I. Rákóczi György és II. Rákóczi György uralkodása idején. II. Rákóczi György fejedelemsége – éppen úgy, mint a fejedelmi nyomda gyulafehérvári működése – 1658-ban ért véget, és az egész város szeptember 5-én a török-tatár csapatok bosszúhadjáratainak esett áldozatul.

A kassai előzmények után a fejedelmi nyomda 1622 novemberében Gyulafehérvárra érkezett. Első fennmaradt terméke 1623 tavaszáról való, és felszerelése teljesen azonos az eredetileg Pozsonyból, majd Nagyszombatból és Kassáról ismert betűkkel és díszekkel. 1623-ból csak egy nyomtatványa ismert, amelyen a nyomdász neve nem szerepel. Mollerus valószínűleg még abban az évben meghalt, így az ő nevét gyulafehérvári nyomtatványokon nem találni. Ezért Kolozsvárról kellett nyomdászokat behívni: 1624-ben Válaszúti (Szilvási) András és Meszléni Márton tipográfusok nyomtatták ki a



**ABRIEL**  
**DEI GRATIA**  
**SACRI ROMANI**  
**Imperii, & Transilvaniæ Princeps, par-**  
**TIVM REGNI HVNGARIÆ DOMI-**  
**nus, Siculorum Comes, ac Oppuliæ**  
**Ratiboriæq; Dux, &c.**

65. Az erdélyi törvényes árszabás kezdősorai Bethlen Gábor idejéből (Gyulafehérvár, 1626)

Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna fölött mondott gyászbeszédeket.<sup>8</sup> A kolozsvári nyomdászok megjelenése azonban nem hozott változást a fejedelmi tipográfia felszerelésében, nem hoztak magukkal sem betűket, sem könyvdíszeket.

A nyomda vezetésében 1628-ban történt változás, mert ettől kezdve Jakob Effmurdt Lignicensis, sziléziai származású nyomdász állt a fejedelmi nyomda élén. Effmurdt szakképzettségű mester volt, mint Meszlényi, ahogy azt a kiadványok külseje és megszorodott száma is mutatja. Effmurdt könyvkötő, azaz compactor is volt, amint azt az általa kiadott nyomtatványok impresszumában néha megjegyezte.

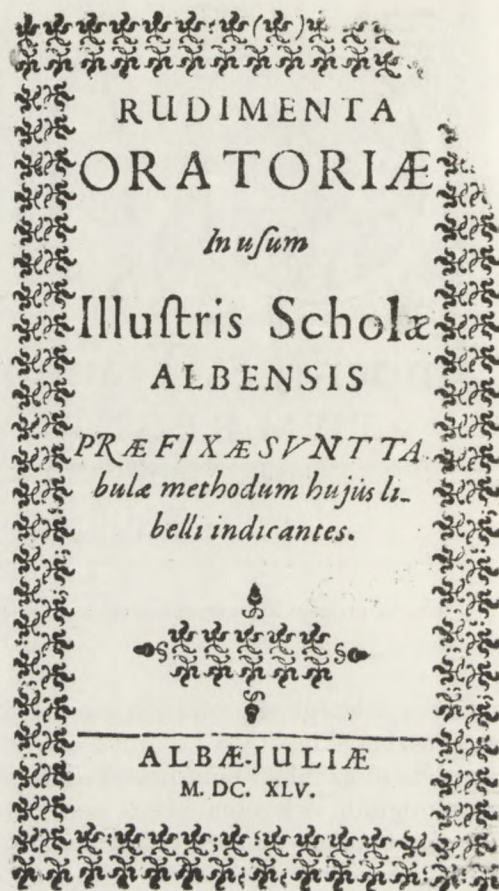
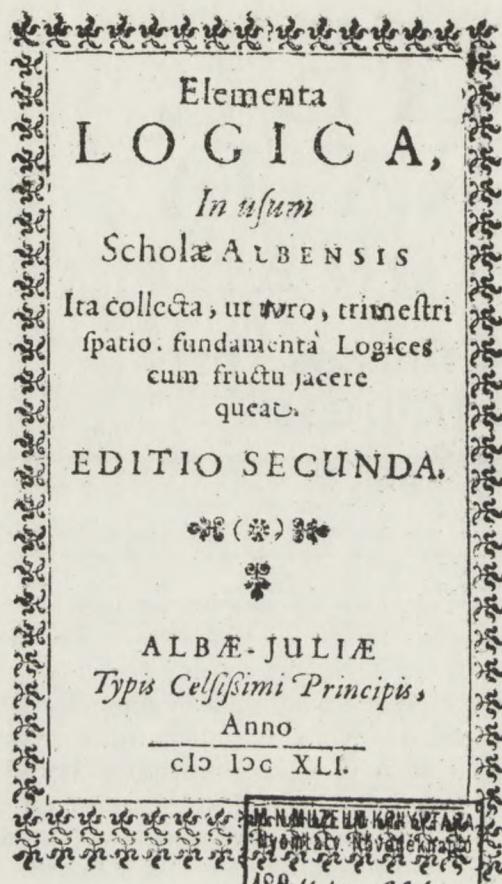
Amikor a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában megindult a könyvnyomtatás, akkor ugyanazzal a felszereléssel nyomtattak, mint 1621–1622-ben Kassán, ez pedig azonos volt az egykori pozsonyi érseki nyomdáéval. A Gyulafehérvárra érkezett felszerelést 2 fametszetes bibliailusztráció, 6 arabeszk záródísz, 2 fametszetes naptárkép, 4 iniciálésorozat, 23 nyomdai cifra és 13 betűsorozat alkotta. Az arabeszk záródíszek közül Kassán csak egyet használtak, de Gyulafehérváron mindegyik feltűnik. Pozsonyhoz képest annyi volt a változás, hogy a katolikus könyvek díszítésére szolgáló fametszetek, akárcsak előzőleg Kassán, itt nem jelentek meg. Fennáll a kérdés, hogy elhozták-e őket.

A fejedelmi nyomda életében új szakasz kezdődött a még Bethlen által behívott három vendégprofesszor – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludovicus Philippus Piscator – megérkezésével. Mivel Bethlen Gábor 1629 őszen meghalt, a német professzorok Erdélybe jövetelét

már nem érthette meg, de a nyomdára az özvegy fejedelemasszonynak, Brandenburgi Katalinnak is gondja volt. A professzorok azonnal hozzáfogtak iskolafejlesztési tervüket kidolgozásához, amelyben a tipográfia is fontos szerepet kapott. Az 1630. február 10-én kelt okmány<sup>9</sup> kimondta, hogy a nyomtatóműhelyhez görög és héber betűket kell beszerezni és iskoláskönyveket kell nyomtatni.<sup>10</sup>

Úgy látszik, végérvényesen elveszett annak az 1630-ban kinyomtatott latin nyelvű alkalmi versnek<sup>11</sup> a melléklete, amely az előző évben elhunyt fejedelem *castrum doloris*-át ábrázolta. A vers szövege szerint ugyanis az utolsó levélen Bethlen Gábor fejedelem fémdomborítású ravatalának, a *castrum doloris*-nak képe volt, és maga a vers is erről a díszes ravatalról szól. Tervezője és elkészítője, Simon Piotr Budowinski lengyel lovag a fejedelmi udvar mérnöki tudományokban és művészetekben is jártas főlovászmestere volt. A minden bizonnyal nyomdai úton sokszorosított ábrázolás a fejedelmi nyomdában készülhetett, mára azonban az egyetlen fennmaradt példány végéről a *castrum doloris* képe hiányzik.

Míg az első tíz évben szinte változatlan formában használták a Gyulafehérvárra érkezett tipográfiai felszerelést, 1634-ben megkezdődött az egész korábbi betűkészlet lecserélése, illetve felfrissítése, valamint a görög és héber betűk öntése. Érdekessége, hogy mindezek a munkák a létesítendő sárospataki fejedelmi nyomdával egyidejűleg folytak, már I. Rákóczi György fejedelem támogatásával, vagyis a betűöntő egyszerre készített új betűket a gyulafehérvári és a sárospataki tipográfia számára. A sárospataki betűk öntésével kapcsolatban említés történik



66. A gyulafehérvári főiskola számára nyomtatott tankönyvek hasonló külsővel jelentek meg

arról, hogy a betűmatricák Gyulafehérvárról származnak. Ekkor tehát már betűk öntésére alkalmas matricával is fel volt szerelve a fejedelmi nyomda.

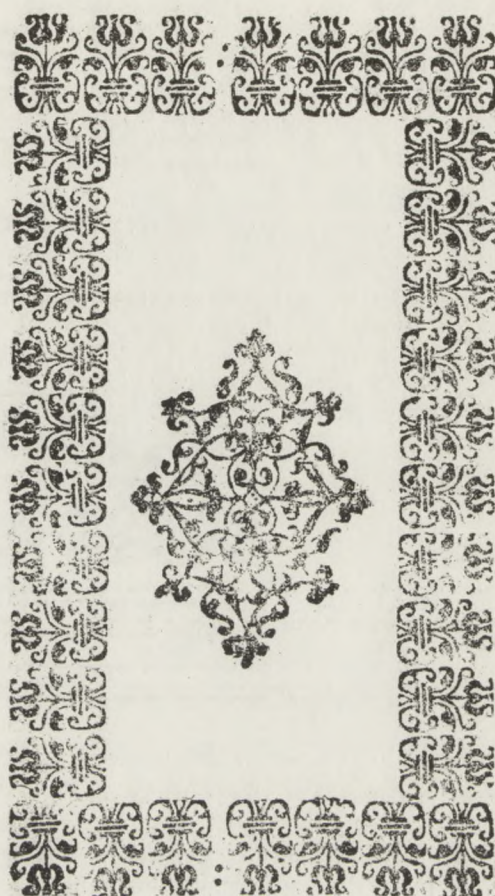
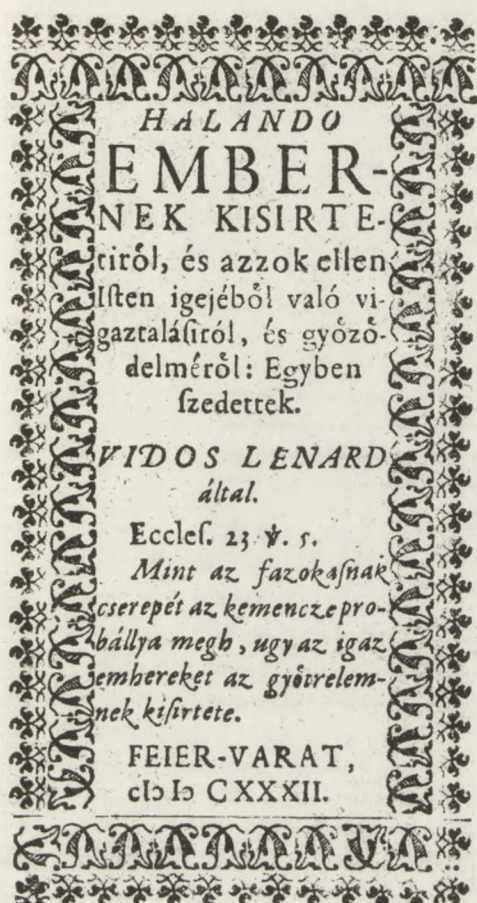
A gyulafehérvári fejedelmi nyomdában 1634–1635-ben megjelenő tíz új szövegtípusból nyolc teljesen megegyezik a csak később meginduló sárospataki nyomdáéval, köztük a héber és görög szövegtípus is. Ugyanezekre az évekre esett a lőcsei Brewer-nyomda betűkészletének felfrissítése is: hat új lőcsei típus látszik azonosnak a gyulafehérvári és sárospataki betűkkel (a héber és görög betűk nem).<sup>12</sup>

A nyomdafelszerelés felújítása összefüggött a nyomda átszervezésével. 1636-ból származik az az okmány, amelyet I. Rákóczi György az újonnan, külföldről behívott nyomdász mesterek számára foglaltatott írásba. Ez az okmány őrizte meg az 1636-ban itt működött nyomdászok nevét az utókor számára. A nyomdavezető – és egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok korrektora – Matthias Elsholtz volt, mellette még két szedő és két nyomtatómester dolgozott (a már korábban is itt dolgozó Meszléni Márton mellett Albertus Martin, Paulus

de Vitze Gedanensis és Adam Has). Meglehet, hogy Effmurdtt az ekkortájt szervezett könyvkötőműhely vezetője lett. A könyvek címlapján azonban ebben az időben a nyomdászok neve nem jelent meg, hanem mintegy tíz évig csak a fejedelmi nyomda megjelölés.<sup>13</sup>

Nemcsak az 1636-os évnék, hanem a fejedelmi nyomda egész tevékenységének legnagyobb teljesítménye az úgynevezett *Öreg Graduál* volt,<sup>14</sup> amely nemcsak mint református graduál egyedülálló, hanem hatalmas folio mérete és a kották szedése, illetve fába metszése miatt is.

A fejedelmi nyomda készletében 1632-től 1636-ig történt gyarapodás (egy már korábban is meglévő nagyméretű betű kurrens betűkkel való kiegészítése, egy további kiemelő típus<sup>15</sup> és két nagyméretű, fából készült fraktúrsorozat),<sup>16</sup> már nyilvánvalóan a nyomda legnagyobb vállalkozásával, az *Öreg Graduállal* hozható összefüggésbe. Ezekkel a nagyobb méretű, jól olvasható betűkkel készültek a *Graduál* címsorai, egész szövege pedig egy fokozattal kisebb, de még mindig jól olvasható „öregbetűkkel”.



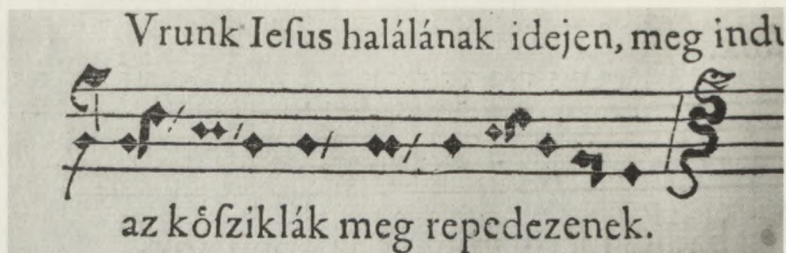
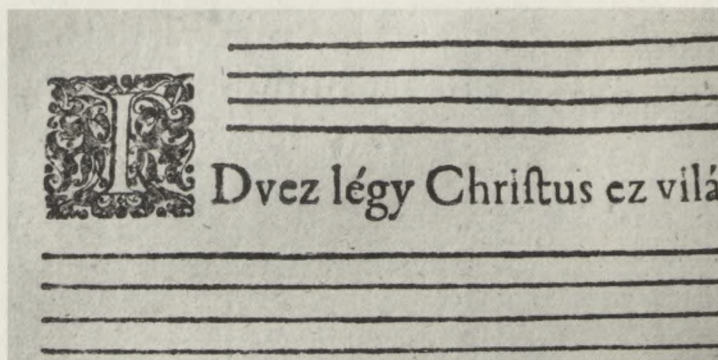
67. Protestáns vallásos elmélkedések címlapja és az erdélyi fejedelmi nyomda jellegzetes díszei

Ennek a hatalmas munkának az előkészítése már évek óta folyt, és a nyomdai felszerelésnek 1632–1633-tól kezdve folyamatos felfrissítése is – a tankönyvkiadásnak héber és görög könyvekkel való kiegészítése mellett – e cél érdekében történhetett. 1634-től már betűöntőműhely is dolgozott a nyomda mellett. A fejedelmi nyomdának ekkoriban két sajtója volt,<sup>17</sup> az egyikén nyilván kizárólag az *Öreg Graduál* nyomtatását végezték, míg a másikon, ezzel párhuzamosan, a többi kiadvány készült. 1636-ban a nyomda kibocsátott még két országgyűlési artikulust, egy rövidebb alkalmi költeményt és Alsted kétnyelvű katekizmusát.

Amint a Geleji Katona István által írt előszóból<sup>18</sup> megtudni, az *Öreg Graduál* nyomtatását négy esztendővel korábban kezdték meg, tehát 1632-ben. Kottanyomtatásnál a megoldandó feladat a dallam grafikai megjelenítése volt. A kottás rész mennyiségétől függött, hogy a dallamot tartalmazó könyveknél a nyomdák mikor melyik módszert alkalmazták. A gyakorlatban 20–25 dallam egy darabban, fából való kimetszése (például Heltai Gáspár *Cancionale azaz históriás énekeskönyvének*)<sup>19</sup> egysze-

rűbb volt, mint szétszedhető, öntött kottákat beszerezni. Nagyobb mennyiségű dallamnál azonban ez utóbbi módszer volt a megfelelőbb. Mindkét esetben a dallamot egyszerre lehetett nyomtatni a szöveggel – az utóbbi módszernél azonban a szedőnek zeneértőnek, kottaolvasó embernek kellett lennie.

Az *Öreg Graduálnál* a kottás oldalak kétszeri nyomással készültek. Ez volt az alapvető különbség a korábbi példákhoz képest, sőt a későbbiekhez képest is. Geleji Katona István előszavában utalásokat találni arra, hogy ezt a szokatlan feladatot a nyomda milyen módszerrel oldotta meg. „...Isten mondhatná meg, mennyit bajlottam légyen véle, három esztendőktől fogva, mert minden kótás éneket kétszer kellett kinyomtatnom, elsőben csak pusztá lineákra, s azokat az Kántorral megkötáltatván, az Metszőhöz kellett küldenem, az ki kimetszvé, ismét újonnan kellett kótáson lenyomtatnom... Oh, mennyi bajom volt az kótáknak igazgattatásokkal, kevés próbát hoztak, az mellyben egy néhány hiba nem lött volna, s meg másszor kellett metszetnem.”<sup>20</sup>

68. Az *Öreg Gradual* minden hangjegyét külön metszették

69. Az üres kottasorok a két menetben történt nyomtatásra utalnak

Az *Öreg Gradual* kottanyomtatási technikája részben a fenti szöveg utalásai, részben a kottás részek tüzetes átnézése alapján a következőképpen rekonstruálható: a nyomtatás két menetben történt, előbb a kottavonalakat nyomtatták ki hangjegy nélkül, az iniciálékkal és szöveggel együtt. Ha a püspök semmit sem írt volna a kottanyomtatás menetéről, a kettős nyomásra akkor is találnánk döntő bizonyítékot: a hatalmas kötetben két helyen előforduló üres kottasorok ugyanis kettős nyomásra utalnak.<sup>21</sup> A kottasorok, a szöveg és az iniciálé már a helyén van, csak a hangjegyek hiányoznak.

Ez a nyomtatási technika tehát rendkívüli pontosságot igénylő, nehézkes munka volt. Nálunk, tudomásunk szerint, ez az egyetlen ilyen módszerrel nyomtatott énekeskönyv. Kettős nyomással külföldön is jelentek meg énekeskönyvek, de ezeknél a hangjegyek a betűkhöz hasonlóan öntve voltak,<sup>22</sup> szemben az *Öreg Graduállal*, ahol egyedileg kimetszett hangjegyeket használtak, amint azt különböző méretük és alakjuk is bizonyítja. A fametszőnek a dallamok tükörképét kellett kimetszenie, és a korrektornak is eszerint kellett igazítani az esetleges hibákat. A nyomtatás alatt a kántor mellett egy (számunkra ismeretlen) fametsző is dolgozott.<sup>23</sup>

A betűöntésre vonatkozó legkorábbi adatok 1635–1636-ból valók, és előzőleg semmi utalást sem találni a fejedelmi nyomda mellett működő öntőműhelyről. Amennyiben a fejedelem öntőműhely felállításának tervével foglalkozott, akkor tervét

nyilván az olyan nagy nyomdai vállalkozások előtt valósította meg, mint az *Öreg Gradual*, vagy *Alsted Prodromusa*, tehát valamikor 1633–1634 táján, nem pedig 1635-ben, amikortól kezdve a nyomtatványokon tükröződő tipográfiai felszerelés alig változott. Éppen ezért érdekes, hogy a későbbi évekből egy név szerint ismert betűmetszővel is találkozunk, mert a források szerint 1638. július 18-án megérkezett „Christophorus Uham, Urunk betűmecczője”.<sup>24</sup>

Az *Öreg Gradual* tipográfiai anyagában nem lehet felfedezni semmi hasonlóságot a kolozsvári nyomdával, amint azt korábban feltételezték.<sup>25</sup> Annál érdekesebb, hogy átlapozva a hatalmas kötetet, egymás után tűnnek elő a régi, nagyszombati, még Telegdi Miklós által a XVI. században alapított nyomda iniciáléi. Minthogy Bethlen Gábor a pozsonyi érseki nyomdát vitette Gyulafehérvárra, természetes, hogy annak díszeit és betűit látni viszont a gyulafehérvári kiadványokon. Úgy látszik azonban, hogy az érseki nyomdában (amely szinte új, alig tíz éve használt felszerelés volt) régebbi betű- és díszanyag is rejtőzött. A leghosszabb története annak a puttós I iniciálénak van, amely eredetileg a bécsi Singriener-nyomda felszereléséhez tartozott 1533-ban, vagyis száz évvel azelőtt.<sup>26</sup> A nyomdának teljes sorozata volt a sötét alapon puttókat ábrázoló iniciálékból, amelyek az 1550-es években átkerültek a bécsi jezsuita nyomdába. Amikor Telegdi Miklós megvásárolta a már



70. Erdély és a Rákócziak fametszetes címerváltozatai gyulafehérvári könyvekben

évek óta szünetelő bécsi jezsuita nyomda felszerelését, akkor az iniciálék is Nagyszombatba kerültek. Onnan jutottak a Forgách Ferenc által alapított érseki nyomdába (amely előbb Pozsonyban, majd Nagyszombatban működött), és amelyet Bethlen Gábor hadjárata során magával vitt. Az említett puttós I iniciálék akkor már legalább százévesek voltak (előfordul például a 143. lapon). Látszik, hogy az iniciálékkal rendkívül gazdagon díszített kötethez minden rendelkezésre álló díszes kezdőbetűt fel kellett használni, különösen a leggyakrabban előforduló A, E, I betűk esetében. A Telegdi-nyomdából származó négy nagyszombati iniciálesorozat egy-egy jellegzetes darabja vészelte át a sokszori költöztetést.<sup>27</sup> A fejedelmi nyomda birtokában volt még egy fonadékos záródísz,<sup>28</sup> amely szintén feltűnik az *Öreg Graduál*ban. Ez a fonadékos záródísz azonban már a Gyulafehérvárra település első éveiben is előbukkant, ellentétben a Telegdi-féle iniciálékkal, amelyek csak itt, az *Öreg Graduál*ban, tehát az 1630-as években. A hatalmas és díszes graduálét 371 iniciáléval díszítették: ez hatvan különféle iniciálét jelent (néhányuk ugyanis többször ismétlődnek), kilenc sorozatból.

A gyulafehérvári nyomda kiadványain legtöbbször csak a fejedelmi nyomda megjelölést találjuk. Az *Öreg Graduál*on még ezt sem: a nagyszabású mű azonban így is maradandó emléket állít a gyulafehérvári fejedelmi nyomdának. Nyomtatásában Effmurdtnak is szerepe lehetett, aki a munka befejezése után, 1636. december 20. előtt valamivel köszönte meg, talán már Sziléziába hazatérve, Rákóczi fejedelem gondoskodását.

I. Rákóczi György fejedelem kétszáz példányban nyomatta ki az *Öreg Graduált*, és az összes példányt ajándékba, saját kézírásos ajánlásával megküldte a református eklézsiáknak. A *Graduál* elkészültével (1636. augusztus 12.) felszabadult nyomdai kapaci-

tást két másik hasonlóan nagyszabású és nagy apparátust igénylő munkára fordították: J. H. Alsted *Prodromus*ára és Geleji Katona István püspök *Praeconium evangelicum* című munkájára.

1647-től egészen a nyomda megszűnéséig, Brasai Major Márton volt a nyomdavezető. Az ő idején történt a nyomda cirill betűs felszereléssel való kiegészítése és öt román nyelvű nyomtatványának megjelentetése. A cirill betűs könyvek nyomtatására a fejedelem külön nyomdászta alkalmazott Ohridi Stefan személyében, akinek gyulafehérvári jelenléte már 1644-től, tehát a cirill betűk öntésétől kezdve bizonyított. Az újonnan öntött cirill betűkkel készült 1648-ban a fejedelmi nyomda egy másik nagyszabású kiadványa, a cirill betűs román nyelvű Újtestamentum (*Noul testament*), majd 1651-ben a Zsoltárok (*Psaltirea*)<sup>29</sup> és két másik nyomtatvány.<sup>30</sup> A fejedelmi nyomda abból a szempontból is egyedülálló, hogy sem a XVI., sem a XVII. században nem volt magyarországi (erdélyi) példa arra, hogy ugyanaz a tipográfia latin betűs és cirill betűs könyveket is nyomtatott volna. A két Rákóczi fejedelem szándéka szerint a gyulafehérvári fejedelmi nyomda erre alkalmas személyzettel és felszereléssel is el volt látva. A korabeli román könyveket cirill betűkkel nyomtatták, és díszítésük is a latin betűs nyomtatványoktól teljesen eltérő hagyományt követett. Nyomtatásukhoz nyolcféle cirill betűs iniciálesorozat betűivel, hatféle könyvdíszsel, egy, a gyulafehérvári metropolita pecsétjét ábrázoló fametszettel és cirill betűkészlettel bővült a fejedelmi nyomda felszerelése.

A fejedelmek igyekeztek a nyomda papírellátásáról is gondoskodni. A lámkeréki malom 1637-től, a görgényi 1655-től működött. Biztosra vehető, hogy még így is szükség volt külföldi papírbehozatalra. 1639-ben és 1640-ben is a nyomtatópapír hiánya miatt akadozott a munka a műhelyben. Az

állandósult gondok megoldására, a papírgyártáshoz szükséges rongy összegyűjtésére, Geleji Katona István azt javasolta a fejedelemnek, hogy „egy bizonyos embert kellene, kegyelmes uram, négy lovú szekérrel rendelni, aki a matériát keresné és hordozná, mert az szászok a tűzre hányják inkább a féle rengye-rongyát, hogy sem mint magokkal hordassák ide”.<sup>31</sup>

A Bethlen Gábor és a Rákócziak gondviselése során létrejövő és működő gyulafehérvári nyomda fejedelmi rangjához méltóan volt felszerelve. A nyomda mellett betűöntőde és compactoria, azaz könyvkötő-műhely is dolgozott. Az eredetileg könyvkötő Effermurd mellett a korabeli adatok az 1651-ben itt dolgozó Strumpt György compactort is említik.

Az erdélyi fejedelmi nyomda fő profilja egyrészt az államigazgatással kapcsolatos kiadványok, rendeletek kibocsátása, a diákság tankönyvekkel való ellátása, az akadémiai tanárok írásainak megjelenítése és nem utolsósorban a fejedelem személye által is erőteljesen képviselt református szellem terjesztése volt, vallásos könyvek kibocsátása révén. Az évenként legalább egyszer megjelenő, magyar nyelvű országgyűlési törvénycikkek mellett számos tankönyv, református vallásos elmélkedés és tudományos teológiai mű jelent meg.

A gyulafehérvári tipográfia ma nyilvántartott százötven termékének csaknem egyharmada tankönyv vagy a professzorok irodalmi munkásságának egyéb terméke. A Bethlen Gábor meghívására érkező professzorok *Tervezetéből* egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelmi szándék és a professzorok is a nyomtatóműhelyt az akadémia szerves részének tekintették. A nyomda feladatai között elsőbbséget élvezett a főiskola céljait szolgáló kiadványok és tankönyvek nyomtatása. A nyomda működése idejéből harminc különféle tankönyv megjelenése ismeretes. A gyulafehérvári tankönyvek nyolcadrét vagy tizenkettedrét alakban jelentek meg, és már külső megjelenésükben is nagyon hasonlítottak egymásra: mai szóval szinte azt mondhatnánk, hogy egy sorozatot alkottak. Címlapjukat általában kétsoros, nyomdai cífrákból szerkesztett keret díszítette, és a címük is utalt arra, hogy a fehérvári főiskola számára készültek. Már az első gyulafehérvári tankönyveknek is ilyen volt a külseje, és a továbbiakban bizonyára szándékosan folytatták ezt a gyakorlatot.

A fejedelmi nyomda két fametszetes illusztrációval, tizennégy fejléccel, illetve záródísszel, két fametszetes naptárképpel, hat, többségében erdélyi címerrel, tizenkilenc iniciálésorozattal, negyvenhét nyomdai cífrával, harminckilenc betűtípussal volt felszerelve. Korának egyetlen olyan hazai nyomdája volt, amelyben héber és görög tankönyv jelent

meg. Egyedülálló volt cirill betűs felszerelése és a műhelyben készült egyedi, fametszetes hangjegyei. Könyvdíszjeinek mennyisége ugyan szerény volt, de kiadványainak színvonala a jól felszerelt, a kor színvonalán álló nyomdák közé emeli.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda harmincöt éves működésének véget vetett az 1658 őszi bekövetkező török-tatár támadás. A hadak Szeben megsarcolása után fordultak Gyulafehérvárnak, és szeptember 5-én teljesen szétdúlták a fejedelmi székhelyet. Szalárdi János krónikájából ismert, hogy a gyulafehérvári várban, ahol a nyomda volt, mindent porrá égettek. Tehát a nyomda csak abban az esetben menekülhetett meg, ha előzőleg biztonságos helyre szállították. Erre lehetett következtetni abból, hogy – ellentétben a megsemmisült könyvtárral – a nyomda pusztulásáról egyetlen korabeli krónika sem emlékezett meg. Igaz, arról sem, hogy ha megmenekült, akkor mi lett a további sorsa.

Minderre csak maguk a nyomtatványok adtak választ. Gyulafehérvár hosszú időre nyomda nélkül maradt. Bár a pusztítás után a török-tatár csapatok kivonultak, a fejedelmi udvar nem költözött vissza, nyomda pedig legközelebb a század utolsó évtizedeiben dolgozott a városban. A gyulafehérvári metropolita ortodox, cirill betűs nyomdájának azonban nem volt köze az egykori fejedelmi nyomdához.

#### Szeben

Korabeli források szóltak arról, hogy I. Apafi Mihály fejedelem a volt gyulafehérvári nyomda maradványát 1667-ben, az időközben ugyancsak a fejedelmi kincstárra szállt Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdával egyesítve, a kolozsvári és enyedi főiskolának adományozta. Minthogy kolozsvári nyomtatványon nem tűnt fel a továbbiakban Brassai Major Márton nyomdászmeister neve, ezért lehetségesnek látszott, hogy a tatárok betörését nem élte túl. A közelmúltig nem volt tudomásunk arról, hogy Gyulafehérvár után valahol máshol is nyomtatott volna. Egy újabb előkerült *Szent Szelentze* című kis könyv címlapján viszont „Nyomtatott Szebenben 1664. Maior Marton” nyomdamegjelölés olvasható.<sup>32</sup> A nyomtatvány teljes egészében a gyulafehérvári fejedelmi nyomda anyagát tükrözi, és választ ad arra, hogy hol is volt Brassai Major addig, amíg Kolozsvárra nem került.<sup>33</sup>

Ez az újabb adat, amely a fejedelmi nyomda 1664. évi szebeni tartózkodási helyét bizonyítja, új megvilágításba helyezte mindazt, amit korábban az 1660-as évek szebeni nyomdászatairól tudtunk. Eddig is feltételezhető volt, hogy valahol működött

a fejedelmi nyomda maradványa, hiszen öt országgyűlési artikulus gyulafehérvári betűkkel készült. A kérdés csak az volt, hogy hol? Brassai Major Márton 1664. évi szebeni jelenléte igazolja, hogy az 1662 és 1664 között megjelent öt artikulus is Szebenben készült. A nyomdász neve és a nyomtatás helye egyiken sincs feltüntetve. Összesen hat olyan szebeni nyomtatványról tudunk, amely az egykori gyulafehérvári felszereléssel készült, és nyomdai anyagukat elemezve rekonstruálhatjuk, hogy mi maradt meg a valaha gazdag gyulafehérvári felszerelésből.

Brassai Major Márton neve utoljára 1657-ben szerepelt gyulafehérvári impresszumban, de egy 1658. évi nyomtatványába beírt dedikációja azt bizonyítja, hogy még Gyulafehérvár pusztulásának évében is ő volt a könyvnyomtató-mester. Újabban előkerült korabeli adatok azt bizonyítják, hogy nemcsak Szebenben nyomtatott a fejedelmi nyomda odamenekített maradványaival, hanem életben volt még 1667-ben is, amikor Szenci Kertész Ábrahám halála után egyike volt a hátrahagyott nyomdai felszerelést felmérő személyeknek.<sup>34</sup> Vagyis túlélte az egykori váradi nyomda vezetőjét, Szenci Kertészt, akinek pályájához és sorsához az övé is nagyon sokban hasonlított. II. Rákóczi György, Bisterfeld professzor javaslatára, Brassai Major Márton nyomdászt és feleségét 1651. február 24-én magyar nemességgel tüntette ki, akárcsak három évvel korábban Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfust. Brassai címere a foglalkozására utal: kék mezőben zöld ruhás férfi szedőszekrény előtt ülve dolgozik.

A fehérvári betűk szebeni feltűnése azt bizonyítja, hogy a tipográfiát előzőleg elmenekítették a várból a harcoktól megkímélt Szebenbe. Bár jelenleg nem ismeretes olyan nyomtatvány, amely szebeni impresszummal 1662 előtt, tehát 1659 és 1661 között jelent volna meg, feltételezhető, hogy a nyomda már ekkor is Szebenben volt, ahová a diákok és professzorok nagy része is menekült. Vajon mi menekült meg az egykori gyulafehérvári nyomdafelszerelésből? Megmaradt a szövegbetűk többsége, a nyomdai cifrák némelyike, a könyvdíszekből és iniciálékból azonban semmi, és a címbetűkből is csak szórványosan valami. Amikor ugyanis a hagyományos külsejű országgyűlési artikulusok kinyomtatásához szükség volt címbetűkre és iniciálékra, kénytelenek voltak idegen, a szebeni városi nyomda készletéből való elemekkel pótolni őket. Nem csoda, hogy a szebeni években sem az oda menekült fejedelmi nyomda betűkészletét, sem a díszzeit nem gyarapították.

A fejedelmi nyomda tehát Szebenben működött tovább, ahol – bár a szebeni városi nyomda készle-

tétől valószínűleg szándékosan elkülönítve tartották – bizonyos mértékű keveredés mégis történt. Minthogy a címbetűk többsége és a díszítőelemek ekkor már hiányoztak – elpusztultak vagy elkalódottak – a volt gyulafehérvári nyomda készletéből, a szebeni városi nyomda díszes kezdőbetűit kellett igénybe venni.

Szebenben ugyanis működött a nagy múltú városi nyomda, amely – bár nyomdavezetői változtak – a könyvnyomtatás folyamatosságát biztosította a városban. Egyedülálló a magyarországi könyvnyomtatás történetében, hogy egy városban, még ha rövid ideig is, egyszerre három, egymástól független tipográfia működjön. A fejedelmi nyomda mellett az 1660-as években egy harmadik tipográfia is Szebenben talált menedékre. A váradi református egyház Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhelye – rövid kolozsvári kitérő után, amelyre Várad 1660. augusztusi megszállása és pusztulása miatt kényszerült – 1662 novemberében települt át Szebenbe. Itt dolgozott a mester haláláig, 1667-ig. A három különféle eredetű és eltérő tulajdonú nyomdát igyekeztek külön tartani, de bizonyos keveredésre mégis sor került.

#### *Kolozsvár*

A korabeli források alapján a gyulafehérvári nyomda már bizonyíthatóan Kolozsvárott volt 1667-ben. 1668-tól Szenci Kertész Ábrahám nyomdája is ide került, és bár a két készletet igyekeztek külön kezelni, itt is tanúi lehetünk némi keveredésnek 1669-től kezdve. Amikor I. Apafi Mihály fejedelem 1672. október 12-ei rendelete az egykori váradi nyomdáról és 1673. április 16-ai rendelete a volt fejedelmi nyomda egyesítéséről és a kolozsvár-nagyenyedi kollégiumnak adományozásáról megjelent, valójában egy már megtörtént eseményt szentesített. Adománylevele rögzítette, hogy az így egyesített országos tipográfia a továbbiakban Kolozsvárott működjék. A református kollégium és egyház kezelésében működő nyomda szinte fejedelmi nyomdaként működött, amelyre a fejedelmeknek, de még inkább Bornemisza Anna fejedelemasszonynak különös gondja volt.<sup>35</sup>

A fejedelmi nyomda cirill betűs felszerelésének sorsa azonban másképpen alakult. 1659 és 1679 között, tehát húsz évig semmit sem hallani felőle. Elmenekítését az erdélyi román metropolita intézte, Sava Brancovicit azonban az 1680. júliusi ítélszék bűnösnek mondta ki a nyomda elhanyagolásért. Néhány nappal később szebeni lakásán a lefoglalt tárgyak között megtalálták a nyomdát is, felszerelésével és hozzá tartozó betűkkel együtt.



71. Az erdélyi fejedelmi nyomda felszerelésével Kolozsvárott készült kiadvány

Bár a híradások szerint a lefoglalt nyomda hamarosan munkába állt – 1683-tól kezdve újra jelentek meg cirill betűs román nyelvű kiadványok Erdélyben –, ez a nyomda nemcsak hogy teljesen eltávolodott a gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredeti rendeltetésétől és megszakította kapcsolatát a református egyházzal, de felszerelésében is alig lehet felfedezni az egykori fejedelmi nyomdából származó cirill betűket és jellegzetes díszeket. A megmaradt iniciálékat szinte minden esetben megcsonkítva látjuk viszont. Az 1651-ben még kifogástalan állapotban lévő betűkészlet és jellegzetes könyvdíszek többsége vagy megsemmisült, vagy annyira megrongálódott, hogy használhatatlanná vált.<sup>36</sup> Az újonnan létesített ortodox nyomda túlnyomórészt új felszereléssel dolgozott.

Mióta bizonyossá vált, hogy az egykori fejedelmi nyomdász, Brassai Major Márton még 1667-ben életben volt, hiszen megbízták az elhunyt Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának felmérésével, joggal feltételezhető, hogy ő volt a nyomdásza egy 1667. évi temetési orációnak, amely a fejedelmi nyomda utolsó kiadványának tekinthető és az

egyetlennek, amely Kolozsváron készült. A nyomdászjelvény kivételével teljes egészében a fejedelmi nyomda betűivel nyomtatták.<sup>37</sup> A címlapon szereplő nyomdászjelvény azonban egyelőre megmagyarázhatatlan, korábban ugyanis nem fordult elő az erdélyi fejedelmi nyomda készletében sem Kassán, sem Gyulafehérvárott, sem Szébenben. A fa alatt álló alakot és üres írásszalagot ábrázoló fametszet, amely a párizsi Estienne nyomdászcsalád jelvényének tükörképes változata, csak a későbbi időkből Debrecenből ismert. A debreceni és kolozsvári nyomdát összekötő kapocs Rosnyai János nyomdász, aki Sárospatakról menekülve évekig Kolozsvárott dolgozott Veresegyházi Szentyel Mihály mellett, majd a debreceniek hívására vette át az ottani városi nyomda vezetését 1677-ben.

A továbbiakban Kolozsvárott megjelent könyvekből az derül ki, hogy a fejedelmi nyomda megmaradt részét és a Szenci-féle felszerelést 1669-től kezdve együtt tartották és használták. Az egyesített nyomda új vezetője, Veresegyházi Szentyel Mihály a Szenci Kertész Ábrahám-féle betűkkel nyomtattott, de a terjedelmesebb, nagyobb betűkészletet

igénylő munkáknál, mint Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása* című vaskos kötete,<sup>38</sup> hozzányúlt a gyulafehérvári készlethez is. A kolozsvári nyomdában mindazok a gyulafehérvári betűtípusok feltűntek, amelyek Szebenben is használatban voltak. Az egykori díszek és iniciálék azonban továbbra sem bukkantak fel.

Minthogy 1684-ben a Szenci Kertész-féle felszerelés legnagyobb részét átmenetileg Keresdre vitték, a kolozsvári református egyház nyomdája kénytelen volt főleg az egykori gyulafehérvári betűkkel nyomtatni, sőt, minthogy valószínűleg kevésnek bizonyult a Kolozsváron maradt felszerelés, használta a Heltai-féle műhely régóta használatlanul heverő díszzeit, főként iniciáléit is. Mindaddig tehát, amíg a Szenci Kertész-féle felszerelés vissza nem került Kolozsvárra (márpedig ez még Tótfalusi Kis Miklós idejében sem történt meg teljesen), a kolozsvári nyomtatványok jellegzetessége volt, hogy szövegüket az egykori gyulafehérvári betűkkel nyomtatták és az egykori Heltai-nyomdából származó iniciálékkal, kiemelő betűkkel díszítették.

Nem tudjuk, hogy mindezek után mi élte túl a pusztulást a fejedelmi nyomda készletéből. Egyetlen dísz vagy iniciálé sem tűnt fel újra, hasonlóképpen, úgy látszik, teljesen elpusztultak a görög és héber betűk is. (A cirill készlet maradványait fent már említettük.) Az 1658-ban huszonkilenc betűtípusból álló készletből megmaradt bizonyos mennyiségű betűanyag kilenc típusból.<sup>39</sup> Legtovább egy kurzív betűtípust lehet nyomon követni,<sup>40</sup> amelyet még a kolozsvári református egyház országos nyomdáját vezető Tótfalusi Kis Miklós is használt egyik 1694. évi kiadványában.<sup>41</sup>

### Jegyzetek

- 1 ECSEDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete, *MKsz*, 1975, 9–24, lásd még *HungTyp* 2, Érseki nyomda című fejezet.
- 2 RMNy 1241, 1242, 1243, 1244, 1245, 1246, 1247, 1263, 1264, 1266.
- 3 RMNy 1245.
- 4 Johannes Fischer kassai nyomdász 1611-ben, Daniel Schultz későbbi kassai nyomdász pedig 1625-ben díszítette Bocatius címerével a szerző egy-egy művét.
- 5 Lásd például RMNy 1263, RMNy 1264.
- 6 BÁNFI Szilvia, *Az két Samuel könyveinek és az két Királi Könyveknek nyomdászattörténeti vonatkozásai*, Méliusz Juhász Péter, *Az két Sámuel könyveinek* (Debrecen, 1565) hasonmás kiadása, Debrecen, 2010, 505–508.
- 7 RMNy 1357.
- 8 RMNy 1306 és RMNy 1307.
- 9 V. ECSEDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623–1636, *OSzK Évkönyv*, 1974/1975, 349–421.
- 10 RMNy 1881 és RMNy 2105.
- 11 J. MACONIUS, *Majuma* (Albae Iuliae 1630, Effmurd) = RMNy 1471.
- 12 PAVERCSIK II, 378–379.
- 13 RMNy 1532.
- 14 RMNy 1643.
- 15 A 6A típushoz beszerzett kisbetűk és a 29A kiemelőtípus.
- 16 34F és 35F fraktúr betűk.
- 17 Lásd GULYÁS II, 157.
- 18 (((1b) – (((2)a.
- 19 RMNy 351.
- 20 Lásd (((1b) – (((2)a.
- 21 Például a 190. lapon. A hangjegyek hiányára már felfigyelt az *Öreg Gradualról* szóló összefoglaló tanulmányában KURTA József, *Az Öreg Gradual századai Erdélyben*, Kolozsvár, 2002, 13 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8.).
- 22 A kottanyomás technikájáról általában A. Hyatt KING, *Four Hundred Years of Music Printing*, London, 1964, 9–17.
- 23 A kántor személyét Kurta Józsefnek sikerült azonosítania: Bánffihunyadi András gyulafehérvári kántor, lásd erről KURTA, *i. m.*, 22–23.
- 24 HERPEI János, A Heltai-nyomda sorsa, *MKsz*, 1957, 56.
- 25 HERPEI János, *Könyvészeti tanulmányok*, Kolozsvár, 1942, 14.
- 26 BÁNFI Szilvia, A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszjeinek utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben, *MKsz*, 2010, 24–55.
- 27 A négy, nagyszombati Telegdi-nyomdából származó iniciálesorozat darabjai: a 3. sorozat I betűje, a 4. sorozat A betűje, a 7. sorozat E betűje és a 11. sorozat A és K betűje, lásd *HungTyp* 1, 554–556.
- 28 A fonadékos záródísz a Telegdi-nyomda 5. záródíszje, lásd *HungTyp* 1, 552.
- 29 RMNy 2210 = BRV I 54 és RMNy 2365 = BRV I 60.
- 30 RMNy 2465 = BRV I 63 és RMNy 2641 = BRV I 64, IV 201.
- 31 V. ECSEDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete, *OSzK Évkönyv*, 1978, 291–293.
- 32 RMNy 3181.
- 33 V. ECSEDY Judit, Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez, *MKsz*, 1991, 41–61.
- 34 MONOK István, Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor, in *Teleki Téka*, 379, és V. ECSEDY Judit, Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben. Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatéki leltára tükrében, *uo.*, 387.
- 35 V. ECSEDY Judit, Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690, *MKsz*, 2005, 293–297.
- 36 V. ECSEDY, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második...*, *i. m.*, 291–341, és V. ECSEDY Judit, Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben, *MKsz*, 1994, 158–170.
- 37 RMNy 3349.
- 38 RMNy 3542.
- 39 Ezek: 5A, 18A, 19A, 20A, 21A, 27A, 28K, 31 K és 32K.
- 40 A 28K kurzív típust.
- 41 *MKsz*, 1928, 88–89.

## 10. DOBRE PAP GYULAFEHÉRVÁRI ÉS PRESZÁKAI NYOMDÁJA (1641–1642)

V. Ecsedy Judit

A XVII. század első évtizedeiben nem működött cirill betűs nyomda Erdélyben, de szünetelt a román nyelvű könyvkiadás a moldvai és havasalföldi fejedelemségben is. Az előző században megszakadt könyvnyomtatás szinte egyszerre indult meg újra a román fejedelemségekben és Erdélyben.

Bár időben párhuzamosan haladt, más volt a célja a román fejedelemségek nyomdaalapításainak, és más az erdélyi fejedelmi udvaré a román nyelvű könyvek kiadásával. Erdélyben a vizsgált korszakban, de az egész XVII. században sem jelent meg egyetlen ógyházi szláv nyelvű könyv sem (ellentétben az előző évszázad erdélyi nyomdáival és a román fejedelemségek XVII. századi gyakorlataival), csak román nyelvű. Minthogy a fejedelmi udvar célja a az erdélyi románság között a reformáció terjesztése, a kálvinista térítés volt, a helyzetet jól felismerve nyúltak a nép és az egyszerű falusi papok által ismert nyelvhez, a románhoz. A fejedelmi udvar számára tehát a román elsősorban a térítés eszköze volt.

Az első erdélyi román nyomda rövid életű volt: az átmenetileg Erdélyben dolgozó Dobre pap működésének 1640 és 1642 között van nyoma, mindössze két nyomtatványáról tudunk.<sup>1</sup> A század román nyelvű erdélyi könyvek sorát megnyitó 1641. évi *Evangelie cu învățătură*<sup>2</sup> azonban még nem illik bele a fejedelmi udvar hittérítő törekvésébe. Az *Evangelie* ugyanis az ortodox hagyományokat követő, Coresi által kiadott 1581. évi evangéliumok<sup>3</sup> igen hibás második kiadása. Nyomdászmes-  
tere a Dobre *daszkál* („tanító”) névalakban is említett Dobre pap.<sup>4</sup>

Az erdélyi román nyelvű könyvekkel foglalkozó kutatók<sup>5</sup> korábban természetesnek tartották, hogy Dobre mester *Evangelie* című kiadványa ugyanannak a gyulafehérvári fejedelmi nyomdának egyik korai terméke, amely 1648-ban az első teljes román nyelvű Újtestamentum-fordítást<sup>6</sup> és később, többek között, a *Zsoltárokat*<sup>7</sup> állította elő. Rákóczi György azonban nem alapított önálló cirill betűs nyomdát Gyulafehérvárott, hanem a Bethlen Gábor alapította (1623) fejedelmi nyomdát bővítette ki cirill betűs könyvek nyomtatására szolgáló felszereléssel.

Dobre pap nyomdája tehát, amely 1641-ben az *Evangelie cu învățătură*t kibocsátotta, a cirill betűs könyvek nyomtatására még nem alkalmas gyulafehérvári nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekinthető. Dobre valószínűleg a govorai kolostorból érkezett Erdélybe. Az *Evangelie* megjelenésének körülményeiről a mű előszavában azt olvassuk, hogy II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita (1627–1640) a könyv megfogyatkozott számát látva, papjaival együtt azon fáradozott, hogy Erdélyben újra kinyomtatassa. Itt találva Dobre pópát, aki azért jött Havasalföldről, hogy Erdélyben betűket készítsen, és látva a betűket, nagyon megörvendezett. Könyörgött Rákóczi Györgynek, hogy engedélyezze az evangéliumok kinyomtatását az ő országában, amit a fejedelem meg is tett. Valamelyes segítséget Ghenadie is adott Dobre

Dobre pap nyomdája tehát, amely 1641-ben az *Evangelie cu învățătură*t kibocsátotta, a cirill betűs könyvek nyomtatására még nem alkalmas gyulafehérvári nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekinthető. Dobre valószínűleg a govorai kolostorból érkezett Erdélybe. Az *Evangelie* megjelenésének körülményeiről a mű előszavában azt olvassuk, hogy II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita (1627–1640) a könyv megfogyatkozott számát látva, papjaival együtt azon fáradozott, hogy Erdélyben újra kinyomtatassa. Itt találva Dobre pópát, aki azért jött Havasalföldről, hogy Erdélyben betűket készítsen, és látva a betűket, nagyon megörvendezett. Könyörgött Rákóczi Györgynek, hogy engedélyezze az evangéliumok kinyomtatását az ő országában, amit a fejedelem meg is tett. Valamelyes segítséget Ghenadie is adott Dobre

ПРАВЕЛЪ · К · ЕУ · ШЛАНКЪ · ГЛАВЪ Я  
 РЪМА АЧЪА МЕРЦЪ ІС ФУЧАТЕ ЧЕСЕ КЪМЪ НАННЪ  
 ІНІСЪНУСЪА МЕРЦЪ ОУЧЕННУІН ЛЪН МЪЛЦН · ШН НЪ  
 ДЪ УМЪАТЬ · ШНІКА СЕ АПРОІТАРЪ КЪТЪРЪ ПОАРТА ЧЕ  
 АЦІЕН ШН ІАТЪ ЛЪРТА ОУММОРТЬ , ФЕЧОРЪ НЪСІКЪ  
 Б · МЪМЪНІЕН ЛЪН , ШН АЧЪА ЕРА ВЪДЪІШ ШН НЪІО  
 ВЪЦІЕН МЪАТЬ КЪ А · ШН ВЪЗЪ А ДОМЪАЛЬ МНЛАН

72. Szöveg minta az *Evangelie*iből (1641)

73. Könyvdíszek az *Evangheliéből*

mesternek, hogy a nyomtatást elősegítse. A metropolita azonban még a munka elkészülte előtt meghalt, így a munkát Dobre utódának, Ilia Jorstnek a pártfogásával fejezte be.

Az előszó utolsó sorai közlik a nyomtatás befejezésének évét: 1641. A könyvet azonban már 1640-ben elkezdték nyomtatni, vagyis Ghenadie halálakor (1640. szeptember 3-án) már munkában volt. A kötet datálása nem kétséges, de érdekes bizonyíték, hogy GR vízjelű papírját a Rákóczi György alapította lámkeréki (Lançram) papírmalom az 1640–1642-es években használta.<sup>8</sup>

Dobre papnak mindössze két erdélyi nyomtatványáról tudunk, mindkettőn szerepel a neve mint nyomdásznak. Az első a már említett *Evanghelie*, a másik az úgynevezett kálvinista katekizmus (*Catechism calvinesc*).<sup>9</sup> Minthogy az utóbbiból nem maradt fenn példány, így Dobre nyomdájának felszerelését csak az 1641. évi *Evanghelie* alapján rekonstruálhatjuk.

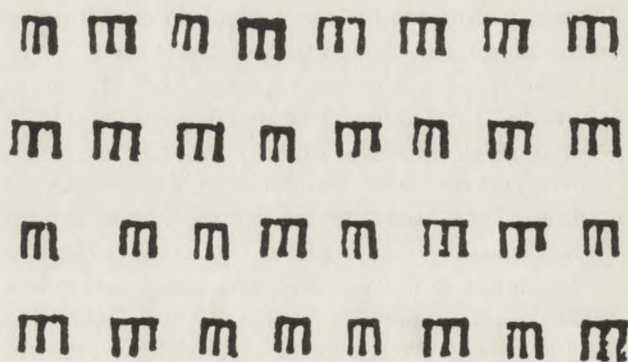
Első ránézésre megállapítható, hogy a műnek semmi köze a gyulafehérvári fejedelmi nyomda későbbi, igényes cirill felszereléséhez.<sup>10</sup> Ellenkezőleg, az esetében egészen más, rendkívül szerény felszereltségű, igen archaikus nyomdával van dolgunk. A könyv egyetlen szövegtípust tartalmaz,<sup>11</sup> kiemelésként pedig igen darabos, egyenetlen cím-betűket. A kötetet díszítő iniciálék sokfélék, de valószínűleg igényesebb előképek elnagyolt, primitív utánmetszései. A díszes kezdőbetűkön kívül a kötetben még öt dísz található: egy hosszú, rácsos díszléc és négy kisebb, igen finom kidolgozású, sötét alapon világos, stilizált állatot, növényi indát, angyalfejet ábrázoló kis téglalap.

A kötetet más nyomtatott könyvektől a jellegzetessége különbözteti meg: az azonos betűk nem egyforma alakúak, szinte ahány, annyiféle. A szövegtípus után kutatva egyetlen más nyomtatványon sem sikerült felfedezni, sem Erdélyben, sem Havasalföldön, sem Moldvában. A betűk eltérő alakja arra utal, hogy a vizsgált 1641. évi *Evanghelie* nem öntött fémbetűkkel, hanem fabetűkkel készült. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. A fa-

betűk faragásakor a mester ugyan minta után dolgozott, tehát elvileg lehetne azonos alakú betűket készíteni, ez azonban a valóságban nem lehetséges, minthogy még minta után sem lehet kézzel hajszálra egyforma betűket faragni, azok kisebb-nagyobb mértékben mindig eltérők lesznek.

A nyomtatáshoz sajtóra sem volt szükség: az összerakott fabetűket végigkenték festékekkel, ráfektették a benedvesített papírt, majd kefével végigsimították, hogy rátapadjon a festék. Erre az egyedülállóan archaikus módszerű nyomtatásra nem találunk más példát korszakunkban.

Ugyanezzel a módszerrel készülhetett Dobre másik kiadványa, az 1642-ben kiadott kálvinista katekizmus,<sup>12</sup> amelyből nem ismerünk példányt. A műre adott válaszból<sup>13</sup> viszont pontosan ismerjük címét, nyomdászát (Dobre pap) és nyomtatásának helyét is, amely a Gyulafehérvár közelében lévő Preszáka. Ennek ellenére a könyvészet jó ideig Preszákát mint nyomdahelyet nem tartotta számon. A katekizmus teljes szövegét pedig második, 1656-ból származó, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készült kiadása<sup>14</sup> ismétli meg. A román nyelvű kálvinista káté ortodox részről természetesen heves ellentmondást váltott ki, érveiket a már említett *Raspunsulban* fejtették ki. Nagyon valószínű, hogy Dobre az erdélyi fejedelmi udvar utasítására nyom-



74. Román cirill „t” betűk változatai Dobre nyomtatványában

tatta ki a kálvinista kátét. Erre utal, hogy második kiadása a fejedelmi nyomdában jelent meg.

Dobre 1642 utáni életútjáról semmit sem lehet tudni, mert két erdélyi nyomtatványán kívül neve és jellegzetes nyomdai felszerelése egyetlen más kiadványon sem fordul elő.

Geleji Katona István erdélyi református püspök úgy tudta, hogy a nyomda Ghenadie metropolita tulajdona volt. Amikor a metropolita haláláról levélben tájékoztatta a fejedelmet (1640. szeptember 4-én), Ghenadie „gyűjteményének” hasznosítására gondolt, „főképpen, ha atyjafiaira nem hagyta”.<sup>15</sup> Geleji későbbi leveleiből kiderül, hogy az erdélyi román papok számon tartották Ghenadie „gyűjteményét” és aggódtak, hogy az új metropolita esetleg kiviszi Erdélyből. Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi román papok Dobre fabetűs nyomdáját Ghenadie metropolita tulajdonának tartották.

Ahogy Dobre mester személyéről, úgy fabetűs nyomdájának további sorsáról sem tudunk semmit. A fabetűk sokkal sérülékenyebbek és könnyebben megsemmisíthetők, mit a fémbetűk. Ha pedig, ahogy feltételezzük, Dobre papnak könyvsajtója sem volt, nem csodálkozhatunk azon, ha felszerelése nyomtalanul eltűnt.

## Jegyzetek

- 1 RMNy 1882A – BRV I 40. és RMNy 1958 – BRV I 60, IV 188.
- 2 RMNy 1882A.
- 3 RMNy 482 – BRV I 29, IV 174.
- 4 Dobre pap működéséről részletesen lásd V. ECSEDY Judit, Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642, MKsz, 1993, 146–165, és német változatát Gedeon BORSA–Judit ECSEDY, Ein typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse, *Gutenberg Jahrbuch* 67 (1993), 131–139.
- 5 Andrei VERESS, *Bibliografia română ungară*, I. 157. – GULYÁS II, 158.
- 6 RMNy 2210 – BRV I 54.
- 7 RMNy 2365 – BRV I 60.
- 8 JAKÓ Zsigmond, *A feudalizmus kori Erdély papírmalmai*, Studia Universitatis Babeş Bolyai, Ser. Historia, Fasc. 2, 1962, Cluj-Napoca, 73, és 10. ábra.
- 9 RMNy 1958 – BRV I 38, IV 188.
- 10 Az erdélyi fejedelmi nyomda cirill felszerelését lásd kötetünkben.
- 11 Lásd Katalógus, IX/1 betűtípus.
- 12 RMNy 1958 – BRV I 38, IV 188.
- 13 A *Raspunsul* (Válasz) című vitairat teljes címe: *Cartea carea sa cheama Raspunsul impotriva Catihismului calvinesc* [Manasterea Dealul, 1645] – BRV I 48, IV 190–194. – VERESS, *i. m.*, 164.
- 14 RMNy 2641 – BRV I 64, IV 201.
- 15 Örvös Ágoston, Geleji Katona István élete s levelei, *Új Magyar Múzeum*, 1859, 203–218.

## 11. A KOLOZSVÁRI HELTAI-NYOMDA (1550) (1601–1661)

### V. Ecsedy Judit

Az 1550-ben Heltai Gáspár által alapított nyomda a XVII. század folyamán még több mint fél évszázadig dolgozott. Míg az alapító Heltai Gáspár jól körvonalazott kiadói szándék alapján nyomtatta ki könyveit, utódainál hiányzott ez a fajta elképzelés, és a sokoldalú irodalmi, kiadói, nyomdai, kereskedői munkát összefogó irányító készség sem volt meg.

Ifj. Heltai Gáspár értett ugyan a könyvnyomtatáshoz, de valószínűleg csak 1611-ig vezette személyesen az apjától örökölt műhelyt, mert ez év elején a városi jegyzői tisztet ruházták rá, és azt egészen haláláig (1618) meg is tartotta. Fiúutódja nem lévén, örököse leánya, Heltai Anna lett, Hosszú (Lang) Tamás királybíró felesége. Hosszú Tamás a városi közigazgatásban fontos szerepet játszott, azonban aligha értett a könyvnyomtatás mesterségéhez. Már ifj. Heltai Gáspár egy saját neve alatt is dolgozó nyomdavezetőt alkalmazott Makai Nyíró János személyében. Ezt a gyakorlatot folytatták a

későbbi örökösök is. Hosszú Tamás halála után özvegyének neve mindössze egyszer, 1624-ben jelent meg a nyomda megnevezésében.

Heltai Anna és Hosszú Tamás gyermekei révén a Szőrös (Ravius) családra szállt a műhely. Szőrös Mátyás unitárius lelkészként halt meg 1661-ben. A nagy múltú könyvnyomtatóműhely legutolsó impresszummal ellátott kiadványa 1660-ban Szőrös (Ravius) Jánost nevezi meg mint a Heltai-nyomda tulajdonosát: „Colosvárbán nyomtattatott Helthus Gáspár műhelyében 1660. esztend.” olvasható a címlapon, kolofonjában pedig: „apud Joannem Ravium impressit Georgius Abrugi.”<sup>1</sup> Ez az utolsó olyan nyomtatvány, amelyet a Heltai-nyomda megjelölésével adtak ki.

A Heltai-műhely első nyomdavezetője Makai Nyíró János volt. Az alapvető nyomdai munkákat a Heltai-nyomdában tanulta meg, és deákos műveltségű volt. A betűöntés megtanulása céljából a

kolozsvári unitárius papság a városi tanáccsal egyetértve 1615-ben külső országokba küldte. Miután mesterségét Bártfán és Sziléziában tökéletesítette, 1616-ban tért haza Prágából.<sup>2</sup> Az ő nevéhez fűződik a kolozsvári betűk felújítása, amelyet hamarosan hazatérése után végezhetett el.

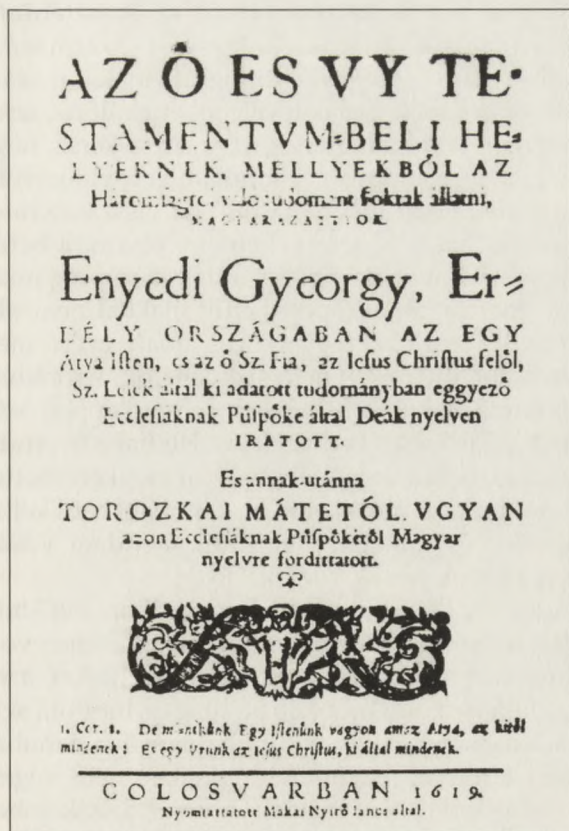
Makai Nyíró 1622 tavaszán a városban pusztító pestisnek esett áldozatul, de még ugyanebben az évben átvette a Heltai-műhely vezetését Válaszúti Szilvási András, aki feltehetően 1627-ig állt a nyomda élén, amikor az egyik könyvet „Heltai Anna asszony műhelyében Szilvási András” nyomtatta. Nevét Válaszúti és Szilvási Andrásként is használta, de ugyanarról a személyről van szó, aki szintén, Makai Nyíró Jánoshoz hasonlóan, deákos műveltségű volt. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda felállításában is segédkezett, így neve átmenetileg, 1623 és 1624 között gyulafehérvári kiadványokon szerepel.

Makai Nyíró János valószínűleg Enyedi György nagyszabású unitárius bibliamagyarázatának kiadására (1619)<sup>3</sup> készülve végezte el a betűk felújítását és újraöntését, minthogy az elkopott betűkészlet már nem volt alkalmas nagyobb terjedelmű munka kinyomtatására. Nemcsak az itt végzett betűöntések és felújítások (ilyenek már az előző században is voltak), de korabeli források is arra mutatnak, hogy

Heltai Gáspár műhelye matricákkal is fel volt szerelve. 1635-ben ugyanis I. Rákóczi György fejedelem a kolozsvári tanácshoz levelet intézett, amelyben megparancsolta, hogy „a mely betűöntéshez való matrixok ott volnának, küldten-küldje hozzá Gyulafehérvárra, hogy a kik arra valók lesznek, betűket öntethessen benne, és annakutána megküldhesse nekik”.<sup>4</sup> Itt csak a Heltai-nyomda matricáiról lehet szó, a későbbi gyulafehérvári nyomtatványok azonban azt bizonyítják, hogy ha küldtek is Kolozsvárról matricákat, azokat a fejedelmi nyomdában nem használták. Ha ugyanis kolozsvári matricákat használtak volna, akkor az újonnan öntött gyulafehérvári betűknek azonosaknak kellene lenniük a kolozsváriakkal. Ilyen azonosságot azonban nem találni, sőt, a korabeli források arra utalnak, hogy az ismeretlen betűöntő egyszerre öntött betűket a sárospataki és a gyulafehérvári fejedelmi nyomda számára<sup>5</sup> – amelyek a meglehetősen archaikus, előző századból származó kolozsvári betűkkel semmi azonosságot nem mutatnak.

A betűkészlet felújítására nagy szükség volt, mert ezért nem volt alkalmas a kolozsvári Heltai-nyomda Werbőczy *Decretum*ának újabb kiadására. Ezt ugyanis 1611-ben Lipsi Pál Debrecenben nyomtatta ki,<sup>6</sup> szokatlan módon egy nagyon jellegzetes kolozsvári fametszetes címlapperettel, amely Dávid királyt (?) ábrázolja az oroszlánal, és amely már két korábbi, 1571. és 1572. évi, Heltai-nyomdában megjelent kolozsvári *Decretum*-kiadást díszített.<sup>7</sup> Az eredetileg kolozsvári metszet egyike Jacobus Lucius Kolozsvárott dolgozó fametsző munkáinak, amint az látható is az L betűt és metszőként ábrázoló mesterjegyéből. A debreceni kiadás elején a könyvnyomtató megjegyzése olvasható „Calcograhorum vel typograhorum industria” szavakkal. A könyvnyomtatók megemlítik, hogy a jelen kiadás „Helthai Gáspár a kolozsvári könyvnyomtató és a város hites notariususa munkája által... kiadott... Ugyanazon Helthai Gáspár és Debrecenben lakó könyvnyomtató Lipsi Pál által ki is nyomtatott.” Tóth Kálmán szerint az „ifjabb” Heltai öregsége, vaksága és az elhasznált kolozsvári nyomdai felszerelés alkalmatlan volta miatt készítette az erdélyi közigazgatás számára szükséges kiadványt Debrecenben.<sup>8</sup>

1630-ban már a következő nyomdavezető, Abruji György nyomtatta az 1631-re szóló kalendáriumot.<sup>9</sup> Még ő vezette a műhelyt és az ő neve szerepel egy nyomtatványon 1651-ben, majd legközelebb – és mai ismereteink szerint utoljára – az említett, 1660-ban kiadott unitárius énekeskönyv nyomtatójaként tűnik fel neve a könyv kolofonjában.<sup>10</sup> A Heltai-nyomdában 1661-ben is készült egy nyomtatvány, ezen azonban a nyomdász neve nem szere-



75. Enyedi György unitárius bibliamagyarázata (Kolozsvár, 1619)

**N**OS Ioannes Kemény Dei  
 GRATIA PRINCEPS TRANSYLVANIAE,  
 Partium Regni Hungariæ Dominus, & Sicularum Comes, &c. Memoria  
 commendamus tenore præsentium significantes, quibus expedit universis:  
 Quòd Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregij & Nobiles, Cæterique u-  
 niverſi Status & Ordines trium Nationum Regni noſtri Transylvaniae, &  
 partium Regni Hungariæ eidem ſubjectarum & incorporatarum, in gene-  
 ralibus eorum Comitijs, ad diem vigefimum quartum menſis Decembris  
 Anni Domini Milleſimi Sexcentefimi Sexageſimi, in Oppidum noſtrum  
 Szafz-Regen ex edicto noſtro celebratis, congregati, exhibuerunt nobis &

76. A Kemény János fejedelemsége alatt tartott 1661. december 24-ei szászrégeni országgyűlés végzése

pel. Ez a Kemény János fejedelem által összehívott 1661. december 24-ei szászrégeni országgyűlés artikulusait tartalmazó nyomtatvány, a Heltai-nyomda jellegzetes betűivel és díszes N kezdőbetűjével.<sup>11</sup> Ettől az időponttól kell számítanunk a Heltai-nyomda megszűnését.

Néhány kiadványt tévesen tulajdonítottak a Heltai-nyomda kései termékének, például a Bethlen János erdélyi történetíró nevének feltüntetése nélkül, kiadási hely és nyomda nélkül megjelent *Innocentia Transylvaniae* című iratot. A röpiratot azonban tipográfiai jellemzői alapján a váradi nyomda 1659. évi kiadványai közé kellett besorolni, mint Szenci Kertész Ábrahám egyik nyomtatványát.<sup>12</sup> Röpiratok esetében nem szokatlan, hogy impreszum nélkül jelent meg. Az Apácai Csere János halotti verseit tartalmazó egyleveles nyomtatványról is azt feltételezték korábban, hogy a kolozsvári Heltai-nyomda terméke volt 1660-ból, tekintve hogy az egyetlen, csonkán fennmaradt halotti kárta nyomdahelyét és nyomdászát az alsó, hiányzó rész tartalmazhatta. A kárta Apácai 1660. január 9-ei kolozsvári temetésére készült,<sup>13</sup> és önként adódott a feltevés, hogy a Heltai-nyomdában készült. Valójában azonban ezt is Váradon Szenci Kertész Ábrahám betűivel nyomtatták.

A Heltai-officínának a XVII. század folyamán mintegy száz nyomtatványa ismeretes. A legtermékenyebbek az 1620–1630-as évek voltak. Maga a XVI. századból örökölt Heltai-féle felszerelés azonban szinte alig változott a XVII. század folyamán,

bővülésről nem beszélhetünk, mindössze az ólombetűknek már említett átöntése történt meg.

Bár a Heltai-nyomdából származó kiadvány nem jelent meg 1661 után, a nyomda maradványa még 1667-ben is létezett. Erről az amszterdami tipográfiaiban járatos, kolozsvári származású Frank Ádám peregrinus-tipográfusnak, a szász unitárius püspök fiának leveléből értesülünk, amelyet ismeretlen személynek írt.<sup>14</sup> „Arra kérsz, hogy a Heltiana nyomdáról... mondjam el röviden véleményemet: tehát megmondom: ha vissza mennék is, semmi hasznát nem vehetném, részint a betűk hiánya, részint azok régisége miatt; a régiség miatt azért, mert azok a kopott betűk újakkal nem elegyíthetők össze, a fogyatkozás miatt azért mert ilyen betűk e vidéken nem szerezhetők. Azonkívül a nyomda szerkezete nekem semmiképpen sem tetszik... Ha mégis kedvetek jó a Heltiana nyomdát kijavítani, betűk szerzésére bizvást megkereshettek engem, csak azt mondjátok meg, milyen betű kell... a neveket és alakokat meg tudja mondani Vásárhelyi, kit melegen üdvözlök.”<sup>15</sup>

A levélből kiderül, hogy megírásakor, 1667-ben, a Heltai-nyomda még az unitáriusok kezében volt. Az egyház vezetősége, úgy látszik, hajlott arra, hogy felújítva újra munkába állítsa az 1661 óta szünetelő műhelyt. A tipográfia betűanyaga azonban erősen leromlott, semmiféle felújítást nem végeztek. Feltehetően hiányzott az ehhez értő szakember, ráadásul valószínűleg nem kímélte a tipográfiát az 1655. április 3-ai nagy kolozsvári tűzvész sem, ami-

kor a belső város nagy része leégett. A Heltai-nyomda éppen a közelben, az Óvárban volt.<sup>16</sup>

A legújabb kutatások Frank Ádám amszterdami tevékenységét szoros összefüggésbe hozzák a menekült lengyel szociniánusok nagyszabású könyvkiadási vállalkozásával, a „Bibliotheca Fratrum Polonorum” kiadásával.<sup>17</sup> Ennek sajtó alá készítésében vállalt tevékeny részt Frank Ádám, aki feltehetően lengyel mentorainak köszönhetően a nyomdászat mesterségének kitanulását. Frank Ádámmal tizenhét évvel később Tótfalusi Kis Miklós is találkozott Amszterdamban, és a tipográfiai mesterség „félistenei” között emlegette.<sup>18</sup>

Míg a levélből megállapítható, hogy a Heltai-nyomda maradványa még 1667-ben is megvolt az unitárius egyház tulajdonában, a tipográfiai elemzés azt bizonyítja, hogy a nyomdafelszerelés egy részét még évtizedekkel később, más műhelybe beolvasztva, de használták. A levél egy másik részlete arra utal, hogy ekkor már a Heltai-tipográfiát Kolozsvárott együtt tartották az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradványaival.

A században fametsző mester már nem működött a Heltai-nyomda mellett, és csak az addig meglévő fametszeteket, vagy iniciálé- és záródísz-öntvényeket használták, kopottabb állapotban. Mindezek alapján a XVII. század folyamán a Heltai-nyomda felszerelését tizenkét betűtípus, hat iniciálésorozat néhány darabja, huszonkét záródísz, illetve fejléc, hat címer, illetve jelvény és negyvennégy illusztráció alkotta. Ez utóbbiak közül harmincöt a *Fortunából* való, a további kilenc többsége megvolt a korábbi században is. A címerek közül a kisméretű, pajzs alakú kolozsvári címer előfordulását az előző századból nem ismerjük, a XVII. században viszont a kolozsvári kalendáriumok visszatérő címlapdísz, következetesen piros-fekete nyomással. A huszonkét fejléc és záródísz többsége ugyancsak a korábbi századból való, de van néhány eddig nem ismert dísz is. Kissé elüt a többi Heltai-féle díszről az a két nagyméretű, arabeszk téglalap alakú, keretbe foglalt dísz, amelyekhez hasonlókat az előző században csak Debrecenből ismertünk. Ezek azonban nem azonosak a debreceniekkel, csak jellegükben hasonlóak, és egyiküket M. Sz. szignóval látták el. A század folyamán használt tizenkét betűtípus mindegyike régi, új gyarapodás a betűkészletben nem történt. Kottával ellátott nyomtatványt sem ismerünk ebből az időből. A díszek és főleg a gazdag, egyedi fametszetek többsége azonban ebben a században vagy nem volt már meg, vagy nem volt használható állapotban, vagy nem maradtak fenn azok a nyomtatványok, amelyekben előfordultak volna.

Korszakunkban a Heltai-nyomda legdíszesebb kiadványa a *Fortuna* sorsvető könyv,<sup>19</sup> amely egyedi jellege miatt a kutatókat is leginkább foglalkoztatta.<sup>20</sup> A könyvet díszítő harmincöt reneszánsz fametszet között egész alakos Fortuna, szerencsekerék, szibillák, sorsvető kerek (dobótáblák), égövi jelek és hónapképek találhatók. A felsorolt fametszetek többsége az előző században is megvolt, megtalálhatók az 1592-es Heltai-féle *Csitzió*ban.<sup>21</sup>

A gazdagon díszített, de egyetlen, címlap nélküli és több helyen sérült példányban ránk maradt sorsvető könyv metszeteit előbb mint bártfai illusztrációkat közölték.<sup>22</sup> A nyomtatvány szövegének betűtípusai azonban kizárták a bártfai eredetet, minthogy teljesen azonosak a kolozsvári Heltai-nyomda betűivel.<sup>23</sup> Az ötödik, erythreai Sybilla kezében tartott könyvön az 1594-es évszám és a G. C. szignójú metsző kezdőbetűi láthatók.

Mivel azonban ez a metszet címlapdíszként szerepel egy 1597. és belső illusztrációként egy 1599. évi kolozsvári nyomtatványban,<sup>24</sup> az 1594-es év nem tekinthető a *Fortuna* nyomtatási évének,<sup>25</sup> inkább a metszet készítésének éve lehet. Éppen ezért joggal feltételezhető, hogy létezett egy 1594-ben Kolozsvárott megjelent, mára elveszett *Fortuna* sorsvető könyv.<sup>26</sup>

A Szibilla-metszet lenyomatainak összehasonlítása alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a *Fortunában* ezek a képek a legelhasználtabb, a leginkább lekopott állapotot mutatják, így a könyv kinyomtatására 1599 után kerülhetett sor. Egyes betűk használata alapján a kolozsvári *Fortuna*-kiadás 1599 és 1610 között készülhetett.

Bár a Szibillák képe, amint láttuk, az előző századból származik, nincs olyan XVI. századi kolozsvári könyv, amelyben mind a tizenkét Szibilla-metszet meglenne. Mindössze háromnak a képe fordul elő a XVI. században, mind címlapdíszként vagy



77. Az ötödik, a Sybilla Erythrea kezében tartott könyv „A. D. 1594 G. C.” évszámmal és monogrammal (részlet)



78. Sybilla Agrippina a *Fortuna* sorsvető könyv egyetlen sérült példányában és a megmaradt dúc a kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában

könyvdíszként, széphistóriákban. A *Fortunában* viszont mind a tizenkét Szibilla képe fennmaradt, közülük azonban a Sybilla Agrippinát ábrázoló képnek csak felső része és jobb oldala van meg az unikum példány sérülése miatt. Mégis ismerjük a Szibilla teljes alakját, mert dúca a kolozsvári református kollégium nyomdájában még 1805-ben is megvolt, lenyomatát is közölték.<sup>27</sup>

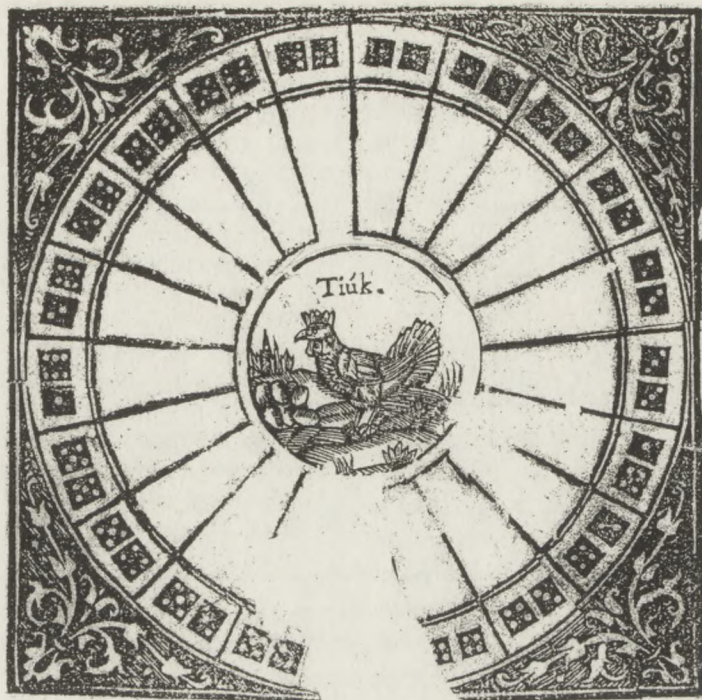
A *Fortuna*-könyv elején a szerencsekereket ábrázoló fametszetet G. C. mester jelölte, ugyanúgy, ahogy az ötödik, erythrai Sybilla képét is. Az ő kolozsvári működése nem kétséges, az összes ezzel a szignóval ellátott dúc kolozsvári nyomtatványban fordul elő. Bizonyosnak látszik, hogy ennek a kedvelt sorsvető könyvnek ma ismert egy-egy bártfai<sup>28</sup> és kolozsvári, XVII. század elejéről származó kiadását mindkét nyomdában nem is egy kiadás előzhette meg és talán még követte is. Az ilyen jellegű könyvek évszázadokon át rendkívül kedveltek és ennek megfelelően elterjedtek voltak egész Európában.

Az illusztrációk céljait szolgáló fametszetek többségükben – különösen a *Fortuna* dobótáblái – rendkívül elhasznált, megviselt dúcokról tanúskodnak. Az ilyen népszerű, sokat használt nyomtatványoknak (naptár, iskoláskönyv) csupán elenyésző töredéke maradt ránk, és akkor is általában egyetlen példányként. Ez a helyzet a két eddig ismert magyar nyelvű sorsvető könyvvel is. Egyikük a kolozsvári *Fortuna*, másikuk a bártfai *Sybilla*, amely ugyanaz a mű, ugyanaz a sorsvető könyv. A XIX. századra visszanyúló bőséges hazai szakirodalom a kolozsvári és bártfai kiadást ezzel a két-

féle címmel különbözteti meg.<sup>29</sup> A sorsvető könyvben huszonegy kérdéses dobótábla található, továbbá huszonegy tábláról utaló a versekre, és ezt követi a tizenkét szibilla harminchét-harminchét versszakos válasza. Az egyetlen fennmaradt példányban a *Fortuna* negyvenkét táblája közül összesen harmincnegyzet maradt ránk, azok is többségükben rendkívül csonkán, az egyetlen példány sérülései miatt.<sup>30</sup> A harmincnegyzet negyszögletes tábla sarkait reneszánsz levéldísz tölti meg, A részletesebb vizsgálat alapján megállapítható, hogy egy-egy tábla két fametszetből van összerakva: a negyszögletes keret a koncentrikus körökkel, amelybe a szöveget öntött betűkkel szedték bele, és a legbelső kör, amelyben egy-egy állatábrázolás található. Vagyis az eredetileg negyvenkét dobótáblához csak négy-négy fametszetes keretre volt szükség. Ezek közepébe váltakozva egy-egy, összesen negyvenkét fametszetes állatkép került: oroszlán, nyúl, bárány stb., mindegyik az állat magyar nyelvű elnevezésével, amelyet hol a képpel együtt metszetek, hol öntött betűkből szedték ki.

A korai magyarországi sorsvető könyvek közül csak a Heltai-nyomda fenti, 1599 és 1610 közé datálható kiadása alapján alkothatunk fogalmat a szerkezetükről és a tartalmukról. A bártfai kiadás fennmaradt példányában ugyanis nincsenek meg a dobótáblák, csak a Szibilla-képek maradtak fenn, a kör alakba metszett állatképek pedig csak másodlagos előfordulásukban, mintegy könyvdíszként maradtak ránk.<sup>31</sup>

Meglehet, hogy Tótfalusi Kis Miklós a Heltai-nyomdára gondolt amikor ezt írta: „...minthogy



79. A *Fortuna* egyik rekonstruált dobótáblája, közepén a legépebben megmaradt, kör alakú, tyúkot ábrázoló metszettel

100 esztendeig vagy még tovább is usuáltak [használtak] egy rendbeli Typust." Ezek pedig a bibliográfus Szabó Károly szavai a Heltai-nyomdáról, amely ugyan eredetileg „igen szép betűkkel, csinos iniciálékkal, díszítményekkel s hangjegyekkel is fel volt szerelve, azonban a tudós Pápai Páriz Ferenc a XVIII. Sz elején jogosan verselhetett ilyképpen:

Ott vala a Műhely, miglen mind elkopa,  
Ki meg-újjíthatná, Mestere nem vala."<sup>32</sup>

Amint már említettük, a Heltai-nyomda felszerelésének maradványai tovább éltek a század utolsó harmadában, I. Apafi Mihály fejedelem idejében, Kolozsvárt működő nyomdában, a református egyház országos tipográfiájában. Ez a nyomda két nagy részből tevődött össze: egyrészt a Gyulafehérvár pusztulásakor részben megmenekült egykori fejedelmi nyomdából, másrészt Szenci Kertész Ábrahám eredetileg váradi, majd Szebenbe menekült, végül a fejedelem utasítására Kolozsvárra



80. Heltai-féle díszek XVIII. századi kolozsvári nyomtatványokon

szállított nyomdájából. Ehhez járult harmadikként a Heltai-nyomda maradéka: néhány betűtípus, iniciálé, könyvdísz és fametszet. Feltűnésük a református országos nyomdában 1684-ben, Némethi Mihály nyomdász munkába állásával hozható összefüggésbe, de még inkább azzal, hogy éppen ekkor a kolozsvári nyomdának egy részét (szinte teljesen a váradi eredetű felszerelést) Keresdre szállították. A Kolozsváron maradt felszerelést egészítették ki a Heltai-nyomda maradványaival.<sup>33</sup>

Az ekkor feltűnő díszek között van olyan, amely a Heltai-nyomdából való ugyan, de nem fordult elő a nyomda XVII. századi korszakából ismert könyvekben. Így ezeket itt nem is regisztráltuk, viszont a századvégi kolozsvári református országos nyomdánál minden esetben utaltunk arra, hogy dísz a Heltai-nyomdából származik. Vagyis némelyik dísz a Heltai-nyomda XVII. századi kiadványain nem mutatkozik, előfordul viszont a kolozsvári református egyház nyomdájában, sőt Tótfalusi Kis Miklósnál is. Még a kolozsvári nyomdák XVIII. századi kiadványai is megőriztek valamit a nevezetes Heltai-nyomda készletéből.

### Jegyzetek

- 1 RMNy 2903.
- 2 TÓTH Kálmán, Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák, *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár–Bukarest, 1957, 587–606, és HERPEI János, A XVI–XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége, *MKsz*, 1963, 171–172.
- 3 RMNy 1187.
- 4 A fejedelem 1635. június 15-ei levelét először JAKAB Elek közölte, *Kolozsvár története*, II., 639, de tévesen úgy értelmezte, mintha I. Rákóczi György református irányítás alá akarta volna vonni a kolozsvári Heltai-nyomdát. Helyesbítette értelmezését HERPEI János, A Heltai-nyomda sorsa, *MKsz*, 1957, 55–58.
- 5 Lásd a betűöntésről részletesen az Erdélyi fejedelmi nyomda című fejezetet.
- 6 RMNy 1011.
- 7 RMNy 307 és RMNy 317.
- 8 TÓTH, Könyvnyomtató, *i. m.*, 588.
- 9 RMNy 1477.
- 10 RMNy 2903 – HERPEI, A Heltai-nyomda, *i. m.*, 55–58. még ezt tartotta a Heltai-nyomda utolsó kiadványának. Valójában csak az utolsó, a Heltai-nyomdát impresszumában megnevező kiadvány.
- 11 RMNy 2978.
- 12 RMNy 2877.
- 13 RMNy 2902.
- 14 Frank Ádám 1667. február 15-ei, Amszterdamból írt levele eredeti latin és holland fordításban is olvasható: *Transcriptie van de brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667*, *Doopsgezinde bijdragen* 1999, 202–212. – Magyarul Benczédi Gergely közölte, *Keresztény Magvető*, 1888, 37.
- 15 HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, Budapest–Szeged, 1971, 466. (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 3.) Idézi Benczédi Gergely közleményét, akitől az eredetileg latin levél fordítása is származik.
- 16 KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*, comp. Ferenc Földesi, Szeged, 1991, XX–XXI. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.)
- 17 B. Kis Attila, Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum, *MKsz*, 2003, 94–105.
- 18 Erdélyi féniks, 313–314.
- 19 RMNy 916.
- 20 Az OSZK RMK I 361b jelzetű unikum példányát először MAJLÁTH Béla ismertette: A sorsvető könyvek és egy ismeretlen XVI. sz. magyar Fortuna, *MKsz*, 1887, 40–41.
- 21 RMNy 684 (Kolozsvár 1592).
- 22 SOLTÉSZ Zoltánné, A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdíszei (négy táblával), *MKsz*, 1956, 233, 244.. A 12 Sybilla képét közölte űő, *A könyvművészet Magyarországon a XVI. században*, Budapest, 1961, LXII–LXVIII.
- 23 BORSA Gedeon, Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvető-könyvet?, *MKsz*, 1964, 348–354.
- 24 RMy 807 és RMNy 858.
- 25 BORSA Gedeon, A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete, *MKsz*, 1966, 75–81.
- 26 RMNy 747.
- 27 A’ Kolosvári Nemes Reform. Kollegyom’ Typographiája’ Inventariuma, 1805, Kolozsvár, Állami Levéltár.
- 28 RMNy 1097.
- 29 Minthogy a korábbi szakirodalomban így honosodtak meg, megkülönböztetésül itt is ezt a kétféle elnevezést használjuk, a *Fortunát* a kolozsvárirra, a *Sybillát* a bártfai kiadásra.
- 30 OSZK RMK I 361b.
- 31 A bártfai *Sybilla* metszeteit lásd *HungTyp* 2, 279–287.
- 32 HERPEI, A Heltai-nyomda sorsa, *i. m.*, 57–58.
- 33 Ikrek (1727), Evangéliumi képecske (1715), vízöntő jele (1701), sellő (Szűz jele) (1775 körül), Sybilla (1724).

## 12. A REFORMÁTUS EGYHÁZ ORSZÁGOS NYOMDÁJA KOLOZSVÁRON (1669–1700–)

V. Ecsedy Judit

### Új nyomda alapítása Kolozsváron

A Heltai-nyomdából 1661 után nem kerültek ki további nyomtatványok, de ez nem jelentette azt, hogy Kolozsvár tipográfia nélkül maradt. 1661-ben átmenetileg, Váradról menekülve Kolozsvárt dolgozott saját felszerelésével Szenci Kertész Ábrahám, itt fejezte a Várad Bibliát.

1669-ben Kolozsvárott új nyomda létesült, amelynek első kiadványai Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdász neve alatt jelentek meg. A kolozsvári nyomdászat újabb fellendülése akkor következett be, amikor I. Apafi Mihály (1632–1690, fejedelelem 1661–1690) Veresegyházi Szentyel Mihály személyében új nyomdavezetőt állított az 1668 folyamán Szebenből Kolozsvárra áthozatott – egykori várad – tipográfia élére. Veresegyházi Szentyel ki nevezésekor azonban már az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda is Kolozsvárott volt, és ettől kezdve együtt voltak használatban.<sup>1</sup>

Szenci Kertész Ábrahám Várad pusztulása után (egy évi kolozsvári tartózkodás után) egészen haláláig, 1667-ig<sup>2</sup> Szebenben dolgozott. Halála után egy ideig Udvarhelyi Mihály folytatta a megkezdett munkákat. Apafi azonban nem őt, hanem Veresegyházi Szentyel Mihályt bízta meg a Kolozsvárra költöztetett Szenci Kertész-féle – valójában a várad református egyház – nyomdájának vezetésével. Megbízása Apafitól 1668. szeptember 27-ei dátummal történt.<sup>3</sup> A tipográfia költöztetése ugyanazon év novemberében, még Udvarhelyi Mihály közreműködésével zajlott le. A szakirodalom korábban biztosra vette, hogy az új kolozsvári nyomdavezető előzőleg Szenci Kertész Ábrahám várad tipográfiájában dolgozhatott. Abból indultak ki ugyanis, hogy Veresegyházi, aki könyvkötő, compactor is volt, és mint az erdélyi legyeződíszes könyvkötés mestere vonult be a könyvészeti irodalomba, Szenci Kertész műhelyében sajátíthatta el ezt a jellegzetes díszítési módot.<sup>4</sup> A korabeli adatok azonban inkább arra mutatnak, hogy Veresegyházi nem ismerte Szenci Kertész nyomdáját, ugyanis Sárdi Nagy Jánosnál (Szenci Kertész nyomdászlegényénél) érdeklődött, hogy mit tud a nyomda felszereléséről és állapotáról.<sup>5</sup>

Amikor Veresegyházi Szentyel Apafi fejedelem hívására Kolozsvárra költözött, Enyedről érkezett, ahol könyvkötőként dolgozott, tehát meglehet, hogy korábban nyomdászként Patakon működött,

és onnan származik ismeretsége az ottani fejedelmi nyomdással, Rosnyai Jánossal. Másrészt 1668-ban még javában dolgozott a pataki nyomda, tehát nem indokolt, hogy egy ottani tipográfus Enyeden könyvkötőként keresse kenyerét. Veresegyházi Szentyel korábbi nyomdásztevékenységéről tehát nincs pontos ismeretünk.

A kolozsvári nyomtatványok azt mutatják, hogy bár Apafi a két „idegen” nyomda sorsát, azaz mindkettőnek a kolozsvár-enyedi református kollégiumnak való ajándékozását rendeletben csak 1672-ben és 1673-ban rögzítette,<sup>6</sup> az gyakorlatilag már évekkel korábban megtörtént. A két, fejedelmi ficsusra szállt tipográfia közül a Szenci Kertész-féle valójában a várad református eklézsia tulajdona volt, a gyulafehérvári pedig fejedelmi nyomda volt.

Míg az egykor Szenci Kertész által vezetett nyomdáról meglehetősen sok korabeli adat maradt fenn – több Udvarhelyitől származó, illetve róla szóló irat, köztük Bornemisza Anna fejedelemasszony többszöri, Udvarhelyit sürgető levele, Sárdi Nagy János beszámolója és nem utolsósorban Szenci Kertész hagyatéki leltára –, addig jóval kevesebb adat szól az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról. Pedig az már 1667 óta Kolozsvárott volt, amit korabeli forrás is megerősít. A Heltai-nyomda sorsával kapcsolatban már idéztük Frank Ádámnak, az egykori szász unitárius püspök fiának Amszterdamból írt levelet,<sup>7</sup> amelyben egy mondat az egykori fejedelmi nyomdáról szól: „Nem tetszik az sem – írja – hogy az a fejevári nyomda Kolozsvárra vitetett, hiszen, ami hasznunkra volt [ugyanis az unitárius Heltai féle nyomda] mind a kálvinistákra fog háramlani.” Ez a levél 1667. feb-



81. Az egykori várad nyomda díszei a kolozsvári nyomdában

ruár 15-én íródott, és írója már értesült arról, hogy a fejedelmi nyomda Kolozsvárott van. Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltárával kapcsolatban pedig a fejedelmi nyomda vezetőjének Brassai Major Márton tipográfusnak a neve is szerepel: 1667. május végén jelen volt a Szenci Kertész-féle tipográfiai eszközök felbecslésénél.<sup>8</sup>

#### *Az új nyomda előzményei*

Ezzel a kétféle idegen tipográfiából egyesített felszereléssel dolgozott Veresegyházi Szentyel Mihály működésének egész ideje alatt, 1669-től 1683-ig. Az első évből azonban az új tipográfiának nem ismerjük egyetlen termékét sem. Úgy látszik, hogy rendszeres juttatásban részesült, hol I. Apafi Mihály, hol a fejedelemasszony utalt ki fizetést számára. A korabeli iratokból azt is megtudni, hogy nemes ember volt, egyik fizetési nyugtáján címeres pecsétje is fennmaradt.<sup>9</sup> Utódja Némethi Mihály, aki 1684–1689 között állt a nyomda élén, majd őt követte Veresegyházi István 1690–1693 között. Tőle vette át a nyomda vezetését a Németalföldről hazatérő M. Tótfalusi Kis Miklós.

A két korábbi nyomdából ily módon egyesített kolozsvári nyomdát a kortársak „országos tipográfiaaként” emlegették. Amint láttuk, Apafi fejedelem eredetileg a kolozsvár-nagyenyei református kollégiumnak ajándékozta. Református jellegét mindvégig megtartotta, de valójában erdélyi fejedelmi nyomdaként működött. Ez különösen az első nyomdavezető, Veresegyházi Szentyel Mihály munkába állásakor készült iratokból nyilvánvaló. A nyomdavezető díjazását a fejedelemtől (fejedelemasszonytól) kapta, és nemegyszer a megbízásokat is. Ennek ellenére korszakunk egyetlen kolozsvári

nyomtatványán sem nevezi meg magát a tipográfia. Az impresszumban következetesen csak a nyomdavezető neve szerepel: nincs utalás sem a református egyházra, sem a kollégiumra, sem a fejedelmi jellegre. Ugyanígy járt el Tótfalusi Kis Miklós is: az impresszumban mindig csak a saját nevét tüntette fel.<sup>10</sup>

Közismert, hogy Tótfalusi Németalföldön tanulta ki a nyomdászat és betűmetszés művészetét. Az viszont kevésbé ismert, hogy a kolozsvári református egyház 1674 körül – tehát Veresegyházi Szentyel faktorsága idején – egy Gávai Mihály nevű diákot is kiküldött Hollandiába, szintén a könyvnyomtatás és betűmetszés kitanulására. Ő 1675–1676-ban Amszterdamban és Londonban tanult betűmetszést és nyomdászatot, és meglehet, hogy a Biblia tervezett új kiadásával kapcsolatban küldték ki. Mint oly sok más kolozsvári eseményről, erről is Tótfalusitól tudunk. Szerinte ugyan hiábavaló volt Gávait felküldeni, mert nem lett belőle jó metsző, bár ugyanannál a mesternél tanult másfél évig, mint ő (feltehetően az amszterdami Blaeu-műhelyben). Gávai könyvnyomtató vagy betűmetsző tevékenységéről semmilyen emlék nem maradt fenn, csak annyit tudunk róla, hogy 1676 decemberében Londonban tartózkodott és magyar nyomdásznak vallotta magát.<sup>11</sup> Hogy hazatért-e és hazatérése után hol dolgozott, nem tudni. Ebben az időben a kolozsvári országos nyomda betűin nem látszik semmiféle változás. Mindenesetre a kolozsvári nyomdai viszonyok jellemzéséhez az is hozzátartozik, hogy a református egyház anyagi áldozatokat is hozott azért, hogy az arra érdemesnek látszó diákok a könyvnyomtatás művészetét külső országban, még hozzá a nyomdászat akkori központjában, Németalföldön sajátítsák el. A kolozsvári származású Frank Ádám amszterdami tipográfusról, akit



82. Szathmárnémeti Mihály *A négy evangélisták szerint való Dominica* (Kolozsvár, 1675) fametszetű címlapjának részlete a nyomdász nevével

az unitárius egyház tanított, az előzőkben már szoltunk, korábban pedig ugyancsak az unitárius egyház a Heltai-műhely későbbi nyomdavezetőjét, Makai Nyíró Jánost taníttatta betűöntésre és nyomdászatra külső országokban.<sup>12</sup>

*Kolozsvári nyomdászok és a keresdi kitérő*

A kolozsvári nyomdai viszonyokkal és ott dolgozó nyomdászokkal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Czeglédi István *Sion vára* című könyvét<sup>13</sup> Rosnyai János egykori sárospataki fejedelmi nyomdász csak Kolozsvárott tudta befejezni 1675-ben, az erdélyi református országos nyomdában, ahol a tipográfia vezetője Verese gyházi Szentyel Mihály volt.<sup>14</sup> Ez az egyetlen olyan könyv, amelynek a címlapján, Kolozsvár mellett, Verese gyházi neve helyett Rosnyai János nevét tüntették fel, az alábbi formában: „Kezdetett nyomtatása Sáros-Patakon, s elvégzetett Colosvárat Rosnyai Jan. által, exiliumában. 1675.” A kötetben szembetűnően elválik a

sárospataki és kolozsvári rész, hiszen Rosnyai a pataki tipográfia nélkül dolgozott Kolozsvárott (magát a pataki nyomdát ugyanis Debrecenben helyezték biztonságba). A kötet második fele és a címlap is már Kolozsvárott készült, benne az időközben egyesített gyulafehérvári fejedelmi és Szenci Kertész-féle váradi tipográfia betűivel és díszzeivel vegyesen – vagyis az Apafi által életre hívott új országos tipográfiaéval. A Patakról 1671-ben menekülni kényszerült fejedelmi nyomdász, Rosnyai János, a kolozsvári nyomdában talált alkalmazást, és feltehetően mindaddig ott is maradt, amíg Karancsi György debreceni városi nyomdász halála után át nem vette a debreceni városi nyomda vezetését.<sup>15</sup>

Míg a nyomdászok gyakran írtak ajánlást a szerzőkhöz vagy pártfogóikhoz, ritkább eset, hogy a szerzők írjanak ajánlást könyvük kinyomtatójának. Verese gyházi Szentyel Mihály nyomdavezető ilyen kivétel: Szathmárnémeti Mihály *Szent Dávid psaltériumáról* írt könyvét, Nánási V. Gábor pedig *Lelki tudakozás* című munkáját ajánlotta a nyomdásznak,



A Z

*Tekintetes, s' Méltóságos  
Fejedelemnek*

**APAFI MIHALY-  
N A K.**

**Erdély Országa Fejedelmének, Magyar Ország részeinek Urának; Székelyek Íspánnyaik, &c. Istenes s' kegyes élettel és Tudománnyal tündöklő, s' az egész Keresztyén világ előtt, Nagy hirű Fejedelemnek. Isten Anyaszent-egyházának hűségos Tutorának, &c.**

*Nékem-is Kegyelmes  
Uramnak.*



*Es az Ő Nága Szerelmes Hites Türsának*

A Z

*Tekintetes s' Méltóságos Fejedelem Asszonyának*

**BORNEMISZA AN-  
N A N A K.**

**Erdély Országa Fejedelem Asszonyának, Magyar Ország részeinek Asszonyának, &c. Istenes, Kegyes életű Isten Anyaszent-egyháza hűségos tápláló-Dajkájának, &c. Nékem-is Kegyelmes Asszonyomnak.**

*Az Ur Istentől egészséges hofszű életet, és böldeg Uraikodást (Szerelmes Magzatyával edgyütt) kívánok.*

*Kegyel-*

83. I. Apafi Mihály fejedelemnek és Bornemisza Anna fejedelemasszonyának szóló ajánlás a szerzőtől, Szathmárnémeti Mihály Szentháromságról szóló könyvében (Kolozsvár, 1673)

aki bizonyára kiadóként, azaz saját költségére adta ki ezt a két könyvet.<sup>16</sup>

Veresegyházi Szentyel Mihállyal kapcsolatban röviden ki kell térnünk az erdélyi legyeződíszes kötésre. A XVII. század utolsó harmadának kolozsvári nyomdászatával kapcsolatban nem maradhatunk említés nélkül az erdélyi kézművességnek és könyvkultúrának ezek az emlékei. Minthogy az 1673–1684 időkörből származó, egységes stílusú kötésekben kolozsvári nyomtatványok találhatók, ez a jellegzetes kötécsoport is Kolozsvárhoz és Apafi Mihály fejedelem környezetéhez, udvarához köthető.<sup>17</sup> Tekintve, hogy a könyvek többségének Veresegyházi Szentyel Mihály volt a nyomdása, a szakirodalom benne látta ennek a kötésnek mestert, a stílust pedig Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi nyomdájából eredeztette. Felmerült még még korábról a gyulafehérvári nyomdavezető Effmurt Jakab neve, aki ezt a motívumkincset külföldről hozta volna.<sup>18</sup> Le kell azonban szögeznünk, hogy sem a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kötésein, sem az eddig ismert váradi kötésekben nyoma sincs legyeződíszes motívumoknak. Legkorábbi megjelenésük egyelőre egy 1667-es, Szebenben készült könyv kötése. Bár sok jel mutat arra, hogy az erdélyi legyeződíszes kötések mestere Veresegyházi Szentyel lett volna, nem vehetjük teljesen bizonyosnak, hogy személyében kell keresnünk azt, akitől a XVII. század utolsó harmadának legyeződíszes kötései származnak.<sup>19</sup>

Ugyanakkor a több kötésen is előforduló azonos motívumok valóban arra utalnak, hogy ugyanabból a műhelyből, de nem biztos, hogy egy személytől erednek ezek a kötések. Az 1680–1690-es évekből Kolozsvárról három egyidejűleg dolgozó könyvkötőt is ismerünk: Veresegyházi Szentyel Mihályt, Némethi Mihályt és Rácz Ambrust.<sup>20</sup> Feltehetőleg továbbá, hogy a Szenci Kertész Ábrahám műhelyét átvevő Udvarhelyi Mihály is értett a

könyvkötéshez és ezért vett magához kompaktorszerszámokat, amikor Enyedre költözött.<sup>21</sup> Az ő személyét azonban korábban nem hozták összefüggésbe a legyeződíszes stílussal. Ha elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint a gazdagon aranyozott legyeződíszes kötések az udvari reprezentáció részeként értékelhetők, és csak bizonyos megrendelői kör számára készültek, akkor érthető, ha a kolozsvári műhely egyszerűbb, más stílusú kötések is készített. Elgondolkodtató azonban, hogy míg Bornemisza Anna fejedelemasszony számadásaiban többször szó esik Veresegyházi Szentyel járandóságáról, egyetlenegyszer sem compactori minőségében, hanem mindig mint tipográfust díjazták.<sup>22</sup>

Bár a Kolozsvárra telepített egykori gyulafehérvári és egykori váradi nyomda a helyi könyvnyomtatásnak új lendületet adott, az egy kézben egyesített tipográfia működése nem volt zavartalan. Közvetlenül Veresegyházi Szentyel nyomdavezetői tevékenysége (feltehetően halála) után, talán már Némethi Mihály idejében különítették el a nyomdából azt a részt, amelyet Keresdre szállítottak, Bethlen Elek várába. Keresd nyomdahelyként korábban nem szerepelt ugyan, de maga a tipográfia nem új alapítás. A Keresden megjelent nyomtatványokban teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi, illetve szebeni nyomdájának betűit és egyes díszítőelemeit lehet azonosítani. A Keresdre került tipográfiareszt a kolozsvári református országos nyomdából választották le, méghozzá csak a Szenci Kertész-féle betű- és díszanyagból. A Keresden folyó könyvnyomtatást 1684-től számíthatjuk, de hogy pontosan meddig volt a várban a tipográfia és meddig volt használatban, abban nem lehetünk biztosak. A Keresdre vitt tipográfiai anyagot egyébként



84. Legyeződíszes könyvkötés jellegzetes sarokdíszítése



85. Új kolozsvári díszek a református egyház országos nyomdájából

később Tótfalusi Kis Miklós is mint „Szenci-uramé féjét” emlegette, amely az ő munkába állásakor (1693 második fele) még „itthon sem volt akkor mind”.<sup>23</sup>

#### A kolozsvári református országos nyomda felszerelése

Ezek után Kolozsvárott maradt a gyulafehérvári készlet nagy része, ez azonban önmagában meglehetősen szerény felszerelés volt, és díszek szinte egyáltalán nem tartoztak hozzá. Ettől kezdve a Kolozsvárott maradt nyomda kiadványai jelentősen megváltoztak. Ez egybeesett Némethi Mihály nyomtatómester munkába állásával. Ahhoz, hogy a Keresdre szállított felszerelés hiányát némileg pótolják és a kolozsvári műhely továbbra is működőképes maradjon, kézenfekvőnek látszott, hogy a Heltai-nyomda maradványaival egészítsék ki. Ezek az immár több mint százéves betűk azonban nagyon elütöttek az újabb gyulafehérvári és váradi résztől. Ennek ellenére, még a Keresdre került anyag vizsgatérése után is, továbbra is használatban maradt a Heltai-nyomda egy-egy darabja, még Tótfalusi kiadványain is feltűnnek. Nincs adatunk arról, hogy a Heltai-felszerelés hogyan került a református egyház országos nyomdájába. Ugyanebből az időből, vagyis amíg a nyomdafelszerelés egy része Keresden volt, egy eddig ismeretlen, éles metszésű, de rendkívül archaikus betűtípus is feltűnt.

Nyomdatörténeti szempontból talán legérdekesebb annak az 1682-ben nyomtatott kolozsvári könyvnek egy lapja, ahol együtt szerepel a Heltai-nyomda egyik XVI. századi eredetű betűtípusa az eredetileg a nagyszombati Telegdi-nyomdából származó B iniciáléval.<sup>24</sup> A B betű útja a következőképpen rekonstruálható: Bécs, jezsuita nyomda (1560) – Nagyszombat, Telegdi-nyomda (1578) – Nagyszombat, érseki nyomda (1619–1620) – Kassa, erdélyi fejedelmi nyomda (1621–1622) – Gyulafehérvár, erdélyi fejedelmi nyomda (1623–1658) – Szeben, erdélyi fejedelmi nyomda (1662?–1667) – Kolozsvár, református egyház országos nyomdája (1682). Az erdélyi fejedelmi nyomda közvetítése



Oldog ember az N. S. V. Dáviddal, a' ki Istentől alacson állapotból felvéte-tetvén, s' világi jokkal, meg áldattatván nem bégyenli Dáviddal, így follani: *Micsoda vagyok én, Uram Isten, és micsoda az én házam né-de, hogy engemet ennyire vittet, 1 Sam. 22 7. 18.*

87. A Heltai-nyomdából származó betűtípus a nagyszombati Telegdi-nyomda egyik iniciáléjával a kolozsvári református országos nyomda kiadványán (Kolozsvár, 1686)

nem vitás, bár a B iniciálé kassai, gyulafehérvári és szebeni előfordulásának nincs nyoma.

Veresegyházi Szentel Mihály másfél évtizedes működése (1669–1683) idején néhány egyszerű, de tetszetős fametszetes címlapkeret tűnt fel. Ezek bizonyosan új metszések, és meglehet, hogy dolgozott a nyomda számára egy ismeretlen nevű fametsző, vagy esetleg maga Veresegyházi Szentel is értett a fametszéshez. Feltűnő, hogy mind a négy fametszetes címlap Szathmárnémethi Mihály 1673 és 1679 között kinyomtatott munkáit díszíti.<sup>25</sup> A szerző *Szent Dávid psaltériuma* című munkáját (Kolozsvár, 1679) díszítő fametszetes keretet, érdekes módon, Debrecenben Vincze György nyomdász használta Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak kiadáshoz huszonnégy évvel később, 1703-ban. A 111×57 milliméteres keret reneszánsz hagyományokat idéző ívelt kaput formáz, kétoldalt egy-egy oszloppal, amelyen szőlőindák futnak. Felső ívében a hárfáját térdelve pengető, balra tekintő Dávid király, egyik oldalán a nap, másik oldalán pedig a csillagos égen ragyogó hold látható. Az alsó, fekvő mező közepén egy szál virág levéldísszel, szélein delfinekkal. Vincze 1697-től működött Debrecenben mint városi nyomdász. Vajon hogy került hozzá ez a címlapkeret, amelyet Kolozsváron Veresegyházi Szentel Mihály idejében metszettek, több más, hasonló címlapkerettel együtt? Feltehető, hogy évtizedekkel később Tótfalusi vagy utóda, Telegdi Pap Sámuel adhatta kölcsön (vagy el?) a dűcot Debrecenbe, ahol azután a nyomda 1705-ös pusztulása ezt sem kímélte.<sup>26</sup>

A század végéről 1693-ból egy Friedericus Hintz nevű kolozsvári rézmetszőről is tudunk. Ebben az évben jelent meg a nyomda most tárgyalt korszakának legdíszesebb darabja báró Perényi Katalin



86. A Heltai-nyomda egyik XVI. századi dísz a kolozsvári református országos nyomdában

temetése alkalmából: a *Brachy tón* görög című, de latin és magyar nyelvű emblémáskönyv,<sup>27</sup> a halott *castrum doloris*ának rézmetszetű címlapképeivel (rajta a metsző nevével) és tizenhét ugyancsak rézmetszetű emblémával. Bizonyára ezek is Hintztől származnak. A címlapon a Perényi bárói címer koronás emberfejű és -derekű, halfarkú szirénjét ábrázolja. A szirén arca bizonyára Perényi Katalin képmása. A kötetben még latin nyelvű embléma-versek és öt képvers is található, a végén pedig rövid, magyar nyelvű emblémamagyarázat. A nyomtatványról, amelynek címlapja egyébként nem árulja el nyomtatási helyét, korábban lehetségesnek tartották, hogy Nagyszombatban készült, bizonyára azért, mert egyrészt katolikus, másrészt kevésbé illett bele a kolozsvári nyomda színvonaláról egyébként alkotott képbe. Valószínűleg éppen katolikus jellege miatt nem került rá Kolozsvár mint nyomdahely, és a nyomdász neve sem, tekintve, hogy a református országos nyomdában készült. Pedig nemcsak a rézmetszetet készítő mester szignója vall Kolozsvárra, hanem teljes egészében azzal a betűkészlettel készült, amely a kolozsvári nyomdára 1693-ban jellemző volt.

Minthogy éppen ebben az évben került sor váltásra a nyomdavezető személyében – az év novemberében az 1694-re szóló kalendáriumot már Tótfalusi nyomtatta –, felmerülhetne a kérdés, hogy vajon ki nyomtatta ezt a rendkívül igényes, szép kiállítású könyvet: még Veresegyházi István vagy már Tótfalusi? Az egy lapon belül is váltakozó szedett szövegek és rézmetszetek, valamint képversek nyomtatása nagy ügyességet igényelt. Lehet, hogy Tótfalusi már jelen volt akkor is, amikor ez a könyv volt sajtó alatt, mindenesetre jellegzetes metszésű betűi még nem szerepelnek benne.

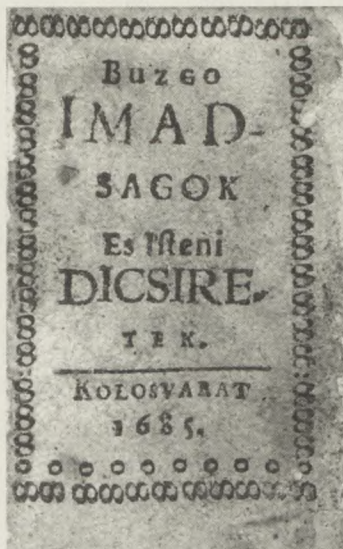
A fent említett fametszetű címlapkeretek, néhány könyvdísz és az emblémáskönyv rézmetszetei képviselik a református országos nyomda újonnan készített díszait. Ettől eltekintve szinte a teljes felszerelés a régebbi nyomdákban öröklődött. Ahogy az létrejöttének körülményeiből kikövetkeztethető, a nyomdai felszerelés meglehetősen vegyes volt. A váradi nyomda felszerelése csaknem teljesen megmaradt, a betűk, díszek, iniciálék is, ugyanakkor a gyulafehérvári fejedelmi nyomda egykori díszai közül semmi, mindössze néhány nyomdai cifra. Betűi azonban jórészt túléltek a pusztulást, csakhogy sokkal rosszabb állapotban voltak, mint a Szenci Kertész-féle betűtípusok. Ezekhez járult harmadikként a Heltai-nyomda maradványa, amelynek darabjai 1684 és 1692 között tűntek fel: néhány betűtípus, három iniciálé és néhány dísz, valamint a már említett, ismeretlen eredetű betűtípus, amely egyetlen korábbi nyomdából sem ismert.<sup>28</sup>

Összességében a felszerelés 1669 és 1693 között (tehát Tótfalusi munkába állását megelőzően) tizenhét rézmetszetű emblémából, négy fametszetű címlapkeretből, egy rézmetszetű címlapból és két jelvényből – az Elzevierek NON SOLUS feliratú nyomdászjegyből és a kisméretű, hattyús Bethlen-címerből, amelyek Szenci Kertész felszerelése révén kerültek Kolozsvárra – állt. Továbbá harminc fejléc, illetve záródísz, tizenegy többé-kevésbé hiányos iniciálesorozat, egy hangjegykészlet, negyvenöt nyomdai cifra és negyvenkét betűtípus tartozott még hozzá. Ez a látszatra tekintélyes mennyiségű felszerelés azonban már meglehetősen rossz állapotban volt, amit a több évtizedes használat és a sokszori költöztetés indokol.

A fejlécek és záródíszek túlnyomó része tehát Szenci Kertész felszereléséből származott (közülük négyet még Tótfalusi is majd használ). Feltehetően a Heltai-nyomdából származik az a négyzetes keretben két kisgyermeket ábrázoló metszet, amely valószínűleg az Ikrek hónapképe lehetett, bár éppen ezt nem ismerjük a Heltai-nyomdából. 1670-től négy új, beszerzésű, vagy helyben újonnan készített záródísz tűnik fel. Az iniciálék közül Szenci Kertész sorozatai meglehetősen teljesek, de a Heltai-nyomdából mindössze két sorozatból négy betű maradt meg (legalábbis ennyi mutatkozik a századvégi nyomtatványokon), volt továbbá két új iniciálé, mindössze egy-egy betű. Érdekes, hogy bár az erdélyi fejedelmi nyomdából általában az iniciálék sem maradtak meg, a fent már említett nagyszombati (sőt, végső soron bécsi!) eredetű B iniciálé kivétel. A mozgatható, szedhető hangjegye nem azonos azzal, amit később Tótfalusinál látunk, hanem Szenci Kertész váradi hangjegytípusa.<sup>29</sup> A református országos nyomda cifráit igen nagy számban, és változatos formában használt, főleg címlapkeretek, fejlécek gyanánt. Harminchárom cifraelemből alkották a kolozsvári nyomdászok a sok képzelőerőre valló, gyakran szőnyegszerű fejléceiket. Szenci egykori cifrakészletéből mindössze kettő hiányzik, a többi megjelent Kolozsváron, Gyulafehérvárról pedig tizenegy darabot használnak Kolozsváron.

A nyomdabetűk legnagyobb része, tizennyolc betűsorozat, Szenci Kertész felszereléséből való, kilenc a gyulafehérvári fejedelmi nyomdából, nyolc a Heltai-nyomdából, és néhány ismeretlen eredetű, köztük a már említett, új metszésű, de archaikus antikvatípus.

Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári nyomdai viszonyokról írva többször említi a Ghilányi-hagyaték ügyét. A Ghilányi Gergelytől hagyományozott tekintélyes vagyont a református egyházra szállt, de úgy látszik, hogy örököse, Ghilányi Jakab, egy



88. Három kolozsvári címlap: Veresegyházi Szentyel Mihály (1678) és Veresegyházi István (1690) idejéből, középen a legkisebb kolozsvári könyv (55×33 mm), amelynek meg nem nevezett nyomdása Némethi Mihály volt (1685)

részből nyomdai betűket vásárolt a református egyház számára. Míg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradványai és Szenci Kertész egykori nyomdája együttesen alkotta az „ország” vagy a „generalis eklézsia” tipográfiáját, a kolozsvári református kollégiumnak és egyházközségnek is volt egy közös nyomdácskája. Ez az, amit Ghilányi Jakab vásárolt, elsősorban tankönyvek nyomtatására. Nem tudni, mikor (és honnan?) vásárolta Ghilányi ezeket a betűket. Ha már 1676 körül fiatalon meghalt, akkor feltétlenül az 1670-es évek első éveiben. Nem találni olyan nyomtatványt, amely ezzel az egyelőre azonosíthatatlan betűanyaggal készült volna, pedig e „tipográfiácska” meglétét nem lehet kétségbe vonni.<sup>30</sup> Lehetséges, hogy ennek része az az ismeretlen eredetű, archaikus betűtípus, amelyet Némethi Mihály használt. Felmerül még az a lehetőség is, hogy Ghilányi Jakab esetleg a Heltai-nyomdából vásárolt. Ha így történt, akkor hogyan lehetséges, hogy erről a kortársak, mindegyiknél Tótfalusi Kis Miklós nem emlékezik meg? Ezt a kérdést mai ismereteink szerint nem tudjuk eldönteni.

Az bizonyos, hogy a fent részletesen leírt nyomdafelszerelés volt az, amellyel a református országos tipográfia 1669 és 1693 között kiadott könyveit nyomtatták, és ez volt az a nyomdai anyag, ame-

lyet Tótfalusi hazajövele után, munkába állásakor itt talált.<sup>31</sup> Bár többségében saját metszésű betűivel dolgozott, a régi, öröklött betűtípusok közül néhányat (főleg a nagyobb fokozatúakat, címbetűket) és a díszek közül többet maga is használt nyomtatványainban. Egyes díszek, metszetek használata átnyúlik még a XVIII. századba is.

### Jegyzetek

- 1 A korszak erdélyi nyomdai viszonyairól részletesen lásd V. ECSEDY Judit, Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690, MKsz, 2005, 289–308, 385–409.
- 2 Hagyatéki leltárát Szebenben 1667. július 29-én vették fel, lásd MONOK István, Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor, in *Teleki Téka*, 368.
- 3 GYÁRFÁS Tihamér, Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez, in *Uő, Batthyaneum*, I–II., Brassó, 1911–113, II. 159–160. – HERPEI János, A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere, MKsz, 1957, 155–165.
- 4 TOLNAI Gábor, Legyeződíszes könyvkötések Erdélyben, MKsz, 1939, 247–265.
- 5 Sárdi Nagy János levelét közölte KONCZ József, Egyháztörténeti adalékok, *Protestáns Közlemények*, 1891/4, 30.
- 6 Egy 1672. október 12-ei rendelet intézkedik az egykor Szenci Kertész Ábrahám által vezetett váradai tipográfia,

- egy 1673. április 16-ai pedig az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda adományozásáról. Lásd V. ECSEDY Judit, Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez, *MKsz*, 1991, 50–61.
- 7 Lásd részletesen A kolozsvári Heltai-nyomda című fejezetet.
- 8 V. ECSEDY Judit, Egy erdélyi könyvnyomtató műhely 1667-ben, in *Teleki Téka*, 380–396.
- 9 GYÁRFÁS, *i. m.*, 160–161.
- 10 RMK I 1179.
- 11 Gávai Mihályról lásd *Erdélyi fények*, 228, 241, 285, 460, 470.
- 12 HERPEI, A legyeződíszes könyvkötés, *i. m.*, 155–156.
- 13 RMK I 1187.
- 14 Veresegyházi Szentyel Mihályról lásd V. ECSEDY Judit, Ajánlás Veresegyházi Szentyel Mihály „orthodox tudós typographus”-nak, in „*mint az gyümölcsös és termet szőlővessző*”. *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes–VARGA Bernadett, Budapest, 2010, 102–106.
- 15 RMK I 1150.
- 16 RMK I 1178 (Kolozsvár 1675) és RMK I 1234 (Kolozsvár 1679).
- 17 Erre a megállapításra jut KURTA József, aki legújabbban és legátfogóbban foglalkozott az erdélyi legyeződíszes könyvkötésekkel: Adatok az erdélyi legyeződíszes könyvkötések egy csoportjához, in *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka–SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, 2009, 177–198. A korábbi szakirodalom: TOLNAI, *i. m.*, 247–265. – A legyeződíszes könyvkötésekről lásd még HERPEI János, Szenci Kertész Ábrahám, Apáczai és kortársai, in *Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1966, 159–167 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.), és Uő, Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása, *uo.*, 168–177.
- 18 HERPEI, Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés, *i. m.*, 155–156.
- 19 OSZK RMK I 1161, 2. példány kötése. Maga a nyomtatvány APAFI Mihály, *Wendelinusnak... két könyvei* (Kolozsvár, 1674), a díszkötés pedig Bornemisza Anna fejedelemasszony számára készült.
- 20 *Erdélyi fények*, 528–539.
- 21 GYÁRFÁS, *i. m.*, 159–160. – HERPEI, Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés, *i. m.*, 155–156.
- 22 BEKE Antal, Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott, *Történelmi Tár*, 1896, 51–55.
- 23 *Erdélyi fények*, 189. A keresdi nyomdáról lásd LUKINICH Imre, Adatok a keresdi nyomda történetéhez, *MKsz*, 1907, 287. – GULYÁS Pál, Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?, *MKsz*, 1961, 480. – Legújabbban V. ECSEDY Judit, Nyomda a keresdi várkastélyban, *Magyar Grafika*, 2009, 5, 72–78.
- 24 RMK I 1353 (Kolozsvár 1686), a<sub>2a</sub> lap.
- 25 RMK I 1149, RMK I 1179, RMK I 1194, RMK I 1234.
- 26 A fametszetes címlapkeret használata Kolozsváron: 1679 – RMK I 1234, Debrecenben: 1703 – OSZK: RMK I 1667a. Lásd erről VARGA Bernadett, Egy fametszetes címlapkeret feltűnése Kolozsváron és Debrecenben, in „*mint az gyümölcsös és termet szőlővessző*”, *i. m.*, 107–111.
- 27 RMK II 1731. Legteljesebb példányának lelőhelye Bécs, ÖNB, 79. Bb. 20 jelzeten. Az emblémáskönyvvel röviden foglalkozott KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, Irodalmi emblematika és emblémarepció Magyarországon 1564–1796, *MKsz*, 1995, 152.
- 28 lásd 37A betűtípus.
- 29 Szenci Kertész egyetlen, kottával ellátott zoltároskönyve: RMNy 2750.
- 30 *Erdélyi fények*, 38, 189–195 skk.
- 31 M. Tótfalusi Kis Miklóssal, mint a kolozsvári református országos nyomda vezetőjével, kötetünkben külön fejezet foglalkozik.

### 13. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS EGYHÁZ NYOMDÁJÁNAK ÉLÉN (1693–1702)

Perger Péter

#### Élete

Tótfalusi Kis Miklóst<sup>1</sup> (Alsómisztótfalu, 1650? – Kolozsvár, 1702. március 3.) betűmetszőként, nyomdászként, könyvkiadóként, íróként tartja számon a magyar művelődéstörténet.<sup>2</sup> Iskoláit Misztótfaluban, Nagybányán és a nagyenyedi református kollégiumban végezte. Itt nagy hatással voltak rá tanárai, Csernátoni Pál és Dézsi Márton, mindketten Johannes Coccejus (1603–1669) teológiai tanár és Renatus Cartesius (1590–1650) francia filozófus tanainak egyik legkövetkezetesebb hazai képviselői.

Tanulmányai elvégzése után Tótfalusi a fejedelmi udvar környezetében, Fogarason volt rektor. Összegyűjtött 700 forintjával, az 1680. augusztus 19. utáni napokban indult Hollandiába, hogy megszerezze a magasabb egyetemi végzettséget.

Erdély püspöke, Tofeus Mihály egyúttal megbízta, hogy intézze a Biblia Hollandiában való nyomtatását és korrigálása körüli teendőket. Nagy szükség volt ekkor Erdélyben magyar nyelvű Bibliára, ugyanis a Károlyi-féle fordítás mind az öt addigi kiadása már elfogyott és esedékessé vált az újabb hibáinak javítása is. Ezért a püspök pénzt

különített el a hollandiai nyomtatás költségeire. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) orvos, nagyenyedi professzor, Tótfalusi baráti jóakarója, akit még a nagyenyedi kollégiumban ismert meg, elindulása előtt azt tanácsolta neki, hogy a korabeli nyomdászat egyik fellegvárának számító városban, Amszterdamban igyekezzék kitanulni a nyomdászat mesterségét, legalább annyira, „hogy itthon dirigálhatná a tipográfiát [...] Mert prédikátorink [...] elegenden vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nincsen.”<sup>3</sup> Tótfalusi 1680. október 15–20. táján érkezhetett Amszterdamba. Úgy tervezte, tanulmányaival párhuzamosan tárgyal az Elzevierműhelyben a Biblia kinyomtatása felől, és felkészül az Erdélyben adódó nyomdászati feladatokra, de felismerve a feladat fontosságát, hamarosan lemondott teológiai tanulmányairól. Elsősorban a szakma legnehezebb és legkevesebbek által értett részében, a betűmetszésben és -öntésben igyekezett jártasságot szerezni. Bár sohasem említi mesteré-

nek nevét, közvetett utalásai alapján igen valószínű, hogy Dirk Voskensnél (1647–1689) tanult, feltehetően a neves németalföldi nyomdászdynasztia tagja, ifj. Johannes Blaeu (1650–1712) tanácsára, akinek betűöntődjét vette meg 1678-ban Dirk Voskens és Johannes Adamsz. Tótfalusi 1681. január 15-én írott levelében számol be erről az elhatározásáról Pápai Páriznak. Addigra már annyira jutott tanulmányaiban, hogy munkába állása óta száz betűt öntött.

A bibliakiadás ügyével kapcsolatban Erdélyből azonban csupán késéssel érkeztek hírek, amelyek ráadásul igen változó tartalmúak és ellentmondások voltak, így Tótfalusi végül arra határozta el magát, hogy saját költségén nyomtatja ki a Bibliát Amszterdamban. A hazai művelődéstörténetben egyedülálló, hogy nem fejedelmi, főúri vagy főpapi támogatással, hanem egy nyomdász egyéni vállalkozásaként készüljön el egy ilyen nagyszabású munka. Tevékenységét itthonról politikai és



89. Az amszterdami Biblia rézmetszetes címlapja

ideológiai támadások érték, végül elfogadták szövegjavításait, amelyeket meghatározott elvek alapján, a konzervatív utrecht egyetemen tanuló magyarországi diákokkal végeztetett, hogy a coccejánus szellemű változtatások vádját elkerülje. Igyekezett kijavítani a Vizsolyi Biblia<sup>4</sup> újabb kiadásainak – főleg az 1645-ös Jansonius-félének<sup>5</sup> – a sajtóhibáit, Károlyi Gáspár fordításának pontatlanságait, következetlenségeit, állást foglalt nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben, gazdaságossági megfontolásból lerövidítette a tartalmi összefoglalókat. 1685 pünkösdje (június 10.) előtt befejezte a minden addiginél pontosabb, zömében maga metszette, korszerű betűvel készült Biblia kinyomtatását, 3500 példányban.<sup>6</sup> Tótfalusi irányította a munkát, magyarul nem tudó szedőket alkalmazott, saját maga végezte a korrektúrát. A nyomtatást bérben végeztette, minden biztonnal Abraham Olofsz műhelyében. Ezt követően kiadta a zsoltaókat is, Szenci Molnár Albert fordításában, kétféle formátumban (1686),<sup>7</sup> és az Újtestamentumot (1687),<sup>8</sup> egyenként 4200 példányban. Szokatlan módon, nyomtatványai legnagyobb részét egyszerűbb (bőr, pergamen) vagy díszesebb (aranyozott karmazsin és barna vagy sötétbarna marokenbőr) kiadói kötéssel látta el, az utóbbiakról kapta bibliája az „aranyas” elnevezést.<sup>9</sup>

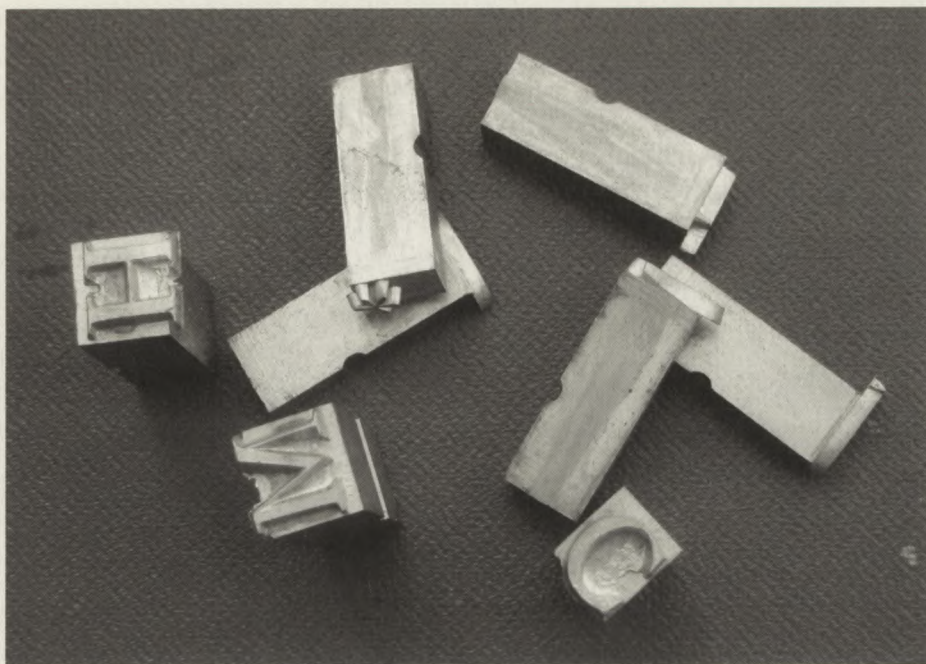
A Biblia főbb betűtípusait Tótfalusi maga készítette el, az egyéb költségek anyagi háttérét pedig azzal biztosította, hogy 1683-ban önállósította magát. A fennmaradt szerződésekből ismeretes, hogy lengyelországi megrendelésre több antikva, kurzív, héber és egy német kurzív típust, valamint egy amszterdami kereskedő számára feltehetően héber betűket metszett. Betűmetszői munkássága igazán a Biblia kinyomtatása után bontakozott ki. Matheosz Vanandeci megrendelésére 1685-re négyféle szövegtípust készített az amszterdami örmény nyomda számára.<sup>10</sup> Ő a megalkotója a grúz nyomdabetűnek. Az 1686-ban készült grúz típusokról két levonat ismert, a betűkkel azonban soha nem nyomtattak könyvet.<sup>11</sup> *Mentség* című munkájából és a fennmaradt betűmintákból tudjuk: készített betűket Angliába, sőt éppen a grúz betűk készítése ügyében folytatott levelezésében említi, hogy a latin, német, héber, rabbinisztikus, német-héber, örmény típusok mellett görög, szír, szamaritánus, kopt vagy egyiptomi betűk metszésében is gyakorlatot szerzett. Érdekességként büszkén szól arról is, hogy van, aki már a „kínaiak betűinek elkészítése felől is megtalált engem”.<sup>12</sup> Legbüszkébb talán az amszterdami tartózkodása utolsó idejében, a firenzei nagyhercegi nyomda kiváltságait élvező Cecchi-nyomda számára készített teljes betűkészletet (patricák és matricák) és öntődei felszerelésre volt.

1686 körül készült metszőműhelyének majdnem teljes kínálatát bemutató mintalapja,<sup>13</sup> magyar tipográfus első ilyen alkotása. Tizennégy fokozatban, tizenhétféle antikva (keskeny és széles változatokkal), tizenötféle kurzív, egy kotta, egy görög és három héber típus lenyomatát tartalmazza. Mintalapja a latin betű európai történetében fontos helyet foglal el. Kialakítja az úgynevezett átmeneti betű (a reneszánsz és a klasszicista betűtípus közt elhelyezkedő, barokknak vagy hollandinak is nevezett betűstílus) prototípusát, legkiforrottabb formáját. A sokkal több új elemet tartalmazó, szuverén alkotásának tekinthető kurzív betűjét, az eddigiektől eltérő módon, összehangolta az antikvájával, azaz elindította a kurzív betűnek azt a fejlődését, amely során az önálló, sajátos formavilágot őrző kalligrafikus betűből a klasszicizmus idején teljesen összehangolt antikva-kurzív család része, a kiemelés betűje lett. Egyedülálló módon a mintalapján levő valamennyi fokozatot összehangolta, a legkisebb fokozattól a legnagyobbig, mindegyik ugyanazt az egységes, rajz- és tónusbeli ugrásoktól mentes, átmeneti típust képviseli.<sup>14</sup>

Betűalkotását egy XX. század eleji tévedés folytán Anton Janssonnak tulajdonították, ezen a néven híresült el a világban. A kutatás, többek között az 1942-ben felfedezett mintalap segítségével, mára tisztázta Tótfalusi szerzőségét.<sup>15</sup> Betűinek a modern nyomdatechnika szerinti felújítása ma is a leggyakrabban használt típusok közé tartozik.<sup>16</sup>

A legújabb technikai újításokra való fogékonyságát és azokban való jártasságát bizonyítja, hogy az 1684. augusztus 15-én Teleki Mihály erdélyi kancellárnak és Tofaeus Mihály püspöknek írt levelében a bibliakiadás körülményeiről, a szövegben tett javításokról tájékoztatja pártfogóit, és hosszan ír – e kifejezés megemlézése nélkül – a sztereotípiának hívott eljárásról, amelynek erdélyi bevezetését a sajtóhibák kiküszöbölése és főképpen a könyvek árának jelentős csökkenése miatt javasolja.<sup>17</sup>

1689 őszén már elegendő pénz állt rendelkezésére, hogy hazatérjen, elhozza az erdélyi olvasóknak szánt Bibliáját, és idehaza megvalósítsa művelődési programját. Életrajzai alaposan tárgyalják a hajón, majd Lengyelországon keresztül hazaküldött könyvei nagy részének viszontagságos útját, mint ahogy azt is, hogy ő maga szárazföldi úton, Németországon keresztül tért haza amszterdami nyomtatványainak kisebb részével és betűmetsző műhelyének értékes darabjaival. Egy betűsorozatot Amszterdamban hagyott<sup>18</sup> (ez később elkallódott). Lipcsében is hagyott egy patricakészletet,<sup>19</sup> minden bizonnyal ezekből öntötték azokat a betűket, melyek később németországi nyomtatványokban bukkantak fel. Késleltette Kolozsvárra érkezését, hogy



90. A Tótfalusi Németországban hagyott matricáiról öntött betűk

maga is közbenjárt Varsóban lefoglalt bibliái szabadon bocsátásáért, azonban erre csupán fél évvel később került sor.<sup>20</sup> Kolozsvárra érkezésének pontos időpontja nem ismert, de bizonyosra vehető, hogy legkésőbb 1690 elején már ott tartózkodott. Itt telepedett le, és az év végén feleségül vette Székely András fejedelmi udvarbíró áróját, Máriát.

Tótfalusi itthoni nyomdászati működésének vizsgálatához elengedhetetlenül fontos néhány szót ejteni Erdélyben töltött éveiről, nehézségeiről, szépirodalmi és képzőművészeti alkotások ihletőivé vált kálváriájáról. Mire hazaérkezett, támogatói, tisztelői jórészt meghaltak. Az önállóságát elvesztő és elszegényedő Erdélyben teljesen más társadalmi és kulturális viszonyok fogadták, mint amilyeneket Hollandiában megszokott, és ezekhez nem volt képes alkalmazkodni. Művelődési törekvéseit nem értették meg, munkáját nem tekintették közügynek, nyomdász elődeinek kiváltságait nem élvezhette. Rövid időn belül ellentétbe került az egyházzal, valamint a város vezetőivel. Fő ellenfelei Szatmárnémeti Sámuel (1658–1717), Csepregi Turkovics Mihály (1663–1704) kollégiumi professzorok és Szatmári Pap János (1658–1707) kolozsvári lelkész voltak. Sérelmezték és tekintélyük súlyos csorbításának vették, hogy az egyenrangú műveltségű Tótfalusi azonos státusban és megbecsülésben részesüljön, kifogásolták kiadványainak (az ő szövegeikben is tett) javításait. Ez párosult a hollandiai keresménye miatt még mindig módosabb nyomdással szembeni irigységgel.

Kritizálták a Bibliában tett javításait, helyesírási elveit is. A vádakra válaszul Tótfalusi kiadta az *Apologia Bibliorum* (1697),<sup>21</sup> latinul, hogy a tudományos közvélemény előtt megvitathassák. Ennek utolsó fejezetében fejt ki helyesírási nézeteit, de nagy teret szentel a magyar nyelvtannak a hangtannal és az alaktannal foglalkozó részeinek is. Tótfalusi annak a protestáns helyesírási hagyománynak a folytatója volt, melynek alapjait Szenci Molnár Albert tette le, de egységesítésében korábban Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája játszott lényeges szerepet. Alapja az etimológiai (szófejtő) elv, hatására lett később általános a gy, ty, ly, ny jelölés. Tótfalusi és munkatársai a Biblia javításakor nagy gondot fordítottak az idegen szavak egységes és a magyar nyelv szellemének megfelelő írására. Helyesírási elvei a táji nyelvjárások kiküszöbölésére, összebékítésére, az egységes irodalmi nyelvre és ortográfiára irányultak. Hangjelölésében is a protestáns írásmóddal tartott, az elterjedt ö-ző formák helyett inkább e-zőre hajlott. Helyesírási, nyelvtani nézeteinek zöme meghonosodott és ma is így használatos. Elterjedésében a legnagyobb szerepet amszterdami munkatársának, Csécsi Jánosnak *Observationes* (Lócse, 1708)<sup>22</sup> című műve játszotta. A helyesírási és nyelvtani mű legfőbb forrása az *Apologia* volt, melyet Csécsi továbbfejlesztett, túlzásait lefaragta. Az *Observationes* később többször megjelent Pápai Páriz latin-magyar, magyar–latin szótárához kötve, így széles körben elterjedt.

Időközben Bánffy György, Erdély gubernátora megkezdte az apja kivégzése (1674) után elajándékozott birtokok visszavételét. Ez Tótfalusi feleségének örökségét is érintette. Amikor elkezdte a munkát a felújított bálványosváraljai malomban, elvették tőle, és kérelmeinek hatására csupán jövedelmének felét kapta meg. Ezzel elvesztette a nyomda nyugodt működését is biztosító anyagi alapjait. Az *Apologia* után egyre jobban elmérgesedő helyzetet nyáron, a tordai országgyűlésen Veszprémi B. István püspök igyekezett enyhíteni, sikertelenül. November 4-én a kolozsvári részleges zsinaton ellenfelei ismét bevádolták Tótfalusit, továbbra is bibliajavításait, az általa megjelentetett könyvek korrektúrázását támadták, sérelmezték, hogy társadalmilag velük egyenrangúnak tekintette magát. A szópárbajban alulmaradt nyomdász a vádakra válaszul 1698-ban kinyomtatta *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedeteinek Mentsége* című iratát.<sup>23</sup> Bár gyakorlati céllal készült, a *Mentség* Tótfalusi legfontosabb irodalmi alkotása,<sup>24</sup> egyúttal az életmű kutatásának fontos, a későbbi tudományos eredmények fényében rendre hitelesnek mutakozó forrása. Tótfalusi irodalmi alkotásának tekinthető még az 1697-ben, a kolozsvári tűzvész után írt *Síralmas panasza*,<sup>25</sup> alkalmi (üdvözlő, halotti) versei, kalendáriumának toldalék részében található versek és rigmusok.<sup>26</sup>

Az *Apologiában* és a *Mentségben* tett kijelentései miatt Tótfalusit 1698. június 11-én a nagyenyedi zsinat elé idézték. Kötelezték, hogy papi ellenfeleit kövesse meg, nyomtasson ki egy *Retractatiót*,<sup>27</sup> amelyben visszavonja a *Mentségben* tett kijelentéseit, a röpiratot a szinódus előtt szaggassa szét, minden példányát semmisítse meg, a kolozsvári egyházközség és a kollégium jóváhagyása nélkül ne nyomtasson, és megtiltották, hogy a szövegekben javításokat vagy változtatásokat tegyen. A teljesen összetört nyomdász az év őszén agyvérzést kapott. Bár a novemberi gyulafehérvári zsinat, újabb beadványára, a legsérelmesebb pontokat orvosolta, testileg felépülni nem tudott. Ennek ellenére szellemileg aktívan dolgozott, műhelyét a következő években is szinte havonta hagyta el egy-egy mű, egészen haláláig.

#### *A kolozsvári nyomdakészlet és Tótfalusi itthoni nyomtatói munkássága*

Tótfalusi azzal a tervvel érkezett haza, hogy az amszterdami kiadványai eladásából befolyó pénzen, saját metszésű betűivel jól felszerelt nyomdát állít, amellyel meg tudja valósítani művelődési célkitűzéseit. Végül azonban, látva az itthoni nehéz

állapotokat, és abban reménykedve, hogy megnyeri magának az egyház és a város vezető rétegeinek támogatását, engedett az unszolásnak és bérbe vette a református egyház birtokában lévő felszerelést. Ez a nyomda Tótfalusi működése alatt három részből tevődött össze.

Szenci Kertész Ábrahám egykori készletét és a gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradékait, amelyek Kolozsvárra kerültek, I. Apafi Mihály fejedelem 1672. és 1673. évi rendeletével egyesítette és a kolozsvári-nagyenyedi kollégiumnak adományozta. Ez az erdélyi református egyházkerület (*generalis ecclesia*) nyomdájaként, amint a kortársak hívták, országos tipográfiaként működött Kolozsvárott. Ebben megtalálhatók voltak az egykori kolozsvári Heltai-nyomda maradványai is. Tótfalusi működésének kezdetekor a Szenci-féle készlet Keresdre vitt része még teljes mértékben nem érkezett vissza Kolozsvárra, azonban 1693 folyamán ez is megtörtént.<sup>28</sup> Ehhez járult a kolozsvári egyházközség és kollégium Ghilányi Jakab adományából származó közös nyomdájának ismeretlen eredetű egyesített felszerelése, amelyet Tótfalusi később saját metszésű betűinek matricáiról újjáöntött.<sup>29</sup> Valószínűleg az egyházi és városi vezetők mindvégig számon tartották, hogy a két nyomdarész eltérő tulajdonban volt, annak ellenére, hogy Tótfalusi keze alatt a két anyag betűi egy készletként működtek. A harmadik egység pedig a Tótfalusi saját tulajdonában lévő betűmetsző és -öntőműhely volt.

Ma ismeretes kiadványai alapján, úgy látszik, Tótfalusi a nyomtatást csak három évvel letelepedése után, 1693-ban kezdte meg. Ebből az évből csupán két kétségtelenül neki tulajdonítható kiadványáról tudunk: egy következő évre szóló kalendárium, illetve egy kis ponyva.<sup>30</sup> V. Ecsedy Judit felvetette, hogy Tótfalusi egy 1693-as, a nyomdász megnevezése nélkül, de még Tótfalusi elődjeinek betűivel készült kolozsvári nyomtatvány készítésében talán már közreműködött.<sup>31</sup> A Perényi Katalin halálára körülbelül májusban, legkésőbb a nyár elején kinyomtatott kiadvány érdekessége, hogy képverset tartalmaz. Míg elődje, Veresegyházi István különleges nyomdászai képességeiről semmi nem tudható, addig Tótfalusitól a következő évből ismeretes egy hasonló, szedéséhez nagy ügyességet kívánó képvers.<sup>32</sup>

Az 1693-as nyomtatványok vizsgálatával megállapítható, hogy májusban (legkésőbb júniusban) még Veresegyházi István dolgozott a kolozsvári tipográfiában, de nagy valószínűséggel szeptemberben már Tótfalusi nyomtatta kalendáriumát. Amennyiben elfogadjuk azt a fentebb tárgyalt feltevélezt, hogy Tótfalusi részt vett a Perényi Katalin halála alkalmából készült nyomtatvány munká-

lataiban, az is elképzelhető, hogy egy-két hónapig közösen dolgoztak. Szintén ezek alapján megállapítható az is, hogy Tótfalusi első nyomtatványai készülésekor még nem rendelkezett később használt saját metszésű betűinek teljes sorozatával. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy említett kalendáriumában még a Szenci Kertész Ábrahámotól örökölt 9 pontos kurzívját használta.<sup>33</sup>

Haiman György felhívta rá figyelmet, hogy az alapvető típusok, német eredetű nyomdász-kifejezéssel élve a kenyérbetűk esetén, ezt követően Tótfalusi mindvégig saját metszésű betűit használta.<sup>34</sup> Ezek egy része már 1693-ban felbukkant, de a nyomda működésének igazi elindulása után, 1694-től, kivétel nélkül mindegyik használatban volt Tótfalusi működési idejében, sőt azt követően is nagyon sokáig. Az elődeinél látható hasonló fokozatú betűknek<sup>35</sup> (az említett egy esetet kivéve) semmi nyomuk nem volt kiadványaiban. A nagyobb fokozatok esetében rövidebb szövegek és címsorok szedésére jórészt elődjei típusait használta. Nagyobb méretű saját metszésű típusból csak egy 24 pontos fokozat antikva és kurzív betűivel, ennek önállóan használva 16 pontosnak megfelelő kiskapitálisaival, valamint 16 pontos kiskapitálisaival rendelkezett.<sup>36</sup> Látható az is, hogy bár kényszerből élt elődei nagyobb fokozatú betűivel, igyekezett felváltani őket: az igen kopott régi 20 pontos betűt<sup>37</sup> csupán 1698-ig használta, ezt követően saját betűvel helyettesítette. A különlegesebb típusok közül rendelkezett három fokozat saját metszésű héber és két fokozat görög betűvel, fraktúr és schwabacher készlete azonban elődeitől való volt. A Kolozsvárott használt harmincféle betűből tehát tizenötféle az ő kezétől eredő modern, az átmeneti betű stílusjegyeit magán viselő típus volt, míg tizenöt elődei készletéből származik.<sup>38</sup>

Felmerül a kérdés, hogy az Amszterdamban oly sikeres, nemzetközi hírévé vált mester metszette Kolozsváron betűt. A régebbi szakirodalomban felbukkant, hogy itthon az amszterdamiaktól eltérő, vastagabb, az itteni durvább papírhoz alkalmazkodó típusokat készített.<sup>39</sup> Haiman György a nyomtatványok elemzésével és az amszterdami mintalap összehasonlításával bizonyította, hogy Kolozsvárott használt saját metszésű betűi azonosak a mintalap típusaival, a megbírált betűk pedig elődei készletéből származnak. Hazai nyomtatványainak alkalmankénti gyengébb színvonala valójában ez utóbbiak használatára, a rosszabb technikai körülményekre, öntéshez, festékezéshez kevésbé értő legényeinek hibáira, esetleg a rosszabb papírra vezethető vissza. Azok a kiadványai, amelyek jobb papírra és gondosabb munkára adtak lehetőséget, ugyanolyan szépen tükrözik típusait, mint kinti kiadványai.

Haiman két típus esetében talált eltérést itthoni betűi és a mintalap szedése között. Az Augustin Romein (13 pontos betű)<sup>40</sup> vonalkontrasztja kisebb a kolozsvári nyomtatványokon, mint a *Mintalap* megfelelő típusánál.<sup>41</sup> A Clein Canon Romein (24 pontos betű)<sup>42</sup> kapitálisa pedig keskenyebb variánsnak látszik, amellyel szemben egy szélesebb változatnak is léteznie kellett. Ezek meg is találhatók Németországban használt típusaiban, és feltehetően a mintalapján látható egyetlen kapitális is ide tartozik.<sup>43</sup> Ezenkívül a kolozsvári betűkészletében látható kiskapitálisok közül egyet sem közöl amszterdami *Mintalapján*. Továbbá, értelemszerűen, az amszterdami mintalap latin szövegében nincsenek ékezetes betűk.

Haiman angol nyelvű monográfiájában végképp állást foglal az itthoni betűmetszés kérdésében.<sup>44</sup> Tótfalusi nyomdájának, betűmetsző- és betűöntőműhelyének 1702. április 25-én – a temetését követő napon – készített, majd 1711-ben megismételt leltára arról tanúskodik, hogy betűszerszámainak jelentős részét Amszterdamból hazavitte Kolozsvárra, így az ott használt típusok öntéséhez szükséges matricák általában kellő mennyiségben rendelkezésre álltak, sőt az ahhoz tartozó bélyegzők, még nagyobb választékban pedig, mintegy ötvenféle típusra kiterjedő, matricakészítéshez való úgynevezett contrapensumkészlete is a birtokában volt.<sup>45</sup> Ez utóbbiakat, amelyek a betűmetszőműhely belső szerszámkészletéhez tartoznak, nyilvánvalóan Amszterdamból hozta magával, és nem tűnik valószínűnek, hogy ne ezt tette volna a munka megkezdéséhez nélkülözhetetlen stempelyekkel is. Bár bélyegző- és főleg matricasorozatában találhatók hiányok, valószínűleg ezeket Amszterdamban és Lipcsében hagyta, esetleg a hazaút viszontagságai közben veszhettek el. Így elképzelhető, hogy matricák pótlásával kénytelen volt itthon foglalkozni, bár a *Mentségnek* erre vonatkozó utalásai inkább amellet tanúskodnak, hogy itthon egész betűmetszői tevékenysége a legszükségesebbre korlátozódott. Mindössze egy helyen olvasható, hogy egyáltalán volt betűmetsző műhelye Kolozsvárott, ezt is csak azzal kapcsolatban említi, hogy sculptoriával is bajlódnia kellett, nem úgy, mint váradi elődjének, Szenci Kertész Ábrahámnak.<sup>46</sup> Ezt erősítik meg azon megjegyzései, amelyek arról árulkodnak, hogy jobb típus készítésére való tervei nem valósultak meg, sőt nem is tartja gazdaságosnak, érdemesnek Erdélyben betűt metszeni.<sup>47</sup> Elkedvetleníthette az is, hogy az új betűk használatában meg kellett küzdeni az erdélyi közönség régebbi stílusú betűkkel dolgozó, gyengébb technikai kivitelű könyvekhez szokott olvasóival, amint *Mentségében* említi: „egykor egy szüle valami köny-

vet kérvén elő és azt nézegetvén, kérdi, hogy nincs-e vastagabb betűjű?”<sup>48</sup>

Mivel a nyomtatványok tanúsága szerint, Tótfalusi a birtokában lévő betűszerszámainak csak kis részével élt, nagyobb részének kihasználásra sem volt módja, a nagyobb fokozatokban elődei betűit használta, nem tűnik valószínűnek, hogy új típusokat metszett volna.<sup>49</sup> Mindezek ismeretében az a valószínű, hogy kolozsvári betűmetszőműhelye legfeljebb egy-egy betűfokozat pótlásáig mehetett el, egyébként a meglévő stempelyek segítségével a megrongálódott matricák pótlásával, és talán – amint Jakó Zsigmond véli<sup>50</sup> – magyar szöveg szedéséhez szükséges ékezetes matricák elkészítésével foglalkozhatott.<sup>51</sup> Az eltérő karakterű típusok esetében sem kell itthoni metszést feltételezni, minden bizonnyal mindkettő rendelkezésére állt, amelyekből az egyiket kint hagyta, amint a Clein Canon Romein<sup>52</sup> esetében látható volt, és a másikat hozta haza. A kiskapitalisok, sőt még az ékezetes betűk esetében is elképzelhető, hogy mintalapján egyszerűen szerkezete, formája és latin nyelve miatt nem jelentek meg, de valójában már akkor is rendelkezésére állottak.

Érdekes, és elődei nyomdai készletének vizsgálatához is fontos adalék, hogy bizonyos régi matricákkal is rendelkezhetett, legalábbis erre utal a halála előtt néhány nappal, a református egyházközségnek a használatában volt nyomdai felszerelések visszaszolgáltatásáról szóló elismervénye.<sup>53</sup> Ezek mennyisége azonban elhanyagolható, és nyomdai készletét nem befolyásolta.

Itthoni nehézségei már a nyomda felállítása körül megkezdődtek. Annak ellenére, hogy az egyház nyomdásza volt, műhelyének elhelyezéséről magának kellett gondoskodnia felesége házának költséges átépítésével. A nyomdászokat mindenkor megillető adó és katonai beszállásolás alól való mentességet mind ő, mind családosa legényei csak nagyon nehezen kapták meg. Nehézségek árán tudott csak otthont teremteni nyomdájának. Készségbe vonták eklézsiái státusát, az elődei által is élvezett kiváltságokkal ellentétben adót vetettek ki ő és legényei házára, beszállásolásokkal terhelték.<sup>54</sup>

Tótfalusi célkitűzése az volt, hogy a három nyomdai készlet egyesítésével az országnak „egy derék, plena és minden nyelvekre nézve instructa tipográfiát”<sup>55</sup> hozzon létre, amely az erdélyi református egyház és ezzel összefüggésben a fejedelemség nyomdai igényét el tudná látni. Erre azonban maradéktalanul az egyesített készlet sem volt alkalmas. Haiman számításai szerint a nyugodt munkához való betűanyagának hozzávetőlegesen a harmadával-felével rendelkezett.<sup>56</sup> Ezért a szedéssel párhuzamosan kénytelen volt a kifogyó betűket újra-

öntéssel pótolni. Amint *Mentségében* írja, szerencsés, hogy „a tipográfia mellett fusoria vagyon, mert... most itt mihelyt [typothetaim] defectust látanak valamely betűben, vagy hogy ez vagy amaz betű fogyni kezd, menten csak megkiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótolják.”<sup>57</sup> E módszerrel körülbelül tíz nyolcadrét ív szedésére futotta ólomanyaga.

Az egyesített készlet felbomlása azonban hamarosan megkezdődött. Ellenségei, főképpen Szatmárnémethi Sámuel áskálódásai miatt 1696-ban utasították, hogy a kolozsvári egyházközség felszerelését tartsa külön, majd az egyházközségi tanács felszólította, hogy szolgáltassa vissza a betűket. Ürügyül az szolgált, hogy amikor a szebeni nyomda 1697-ben betűanyagának felújításával bízta meg, a Szenci Kertész egykori készletéből származó, kolozsvári kopott betűket öntötte újra a számukra, ahonnan ottani kopott betűket kapott cserébe. A 4-500 kilogrammnyi, teljesen újraöntött betűkészletének és egyéb felszerelésének visszaadását 1699 ősziéig tudta elhúzni. 1697. február 26-án éppen azért utazott Keresdre, Bethlen Elek temetésére, hogy ott az ország és az egyház vezetőinél közbenjárjon az ügyben. Közös utazásuk során tört ki a nyílt ellenségeskedés papi ellenfelei és közte. Az 1698 őszi zsinaton kénytelen volt a betűk visszaszolgáltatásra kötelezni magát, végül, amikor Bulcsesti Sára adományából az újraöntés költségei fejében több részletben 560 forintot kapott, meg kellett válnia az egyházközség készletétől.<sup>58</sup> Ígéretet kapott azonban, hogy míg él, a betűket nem veszik használatba. A készlet valóban 1737-ig a kollégiumi könyvtár alatti szobában állt, használatlanul.<sup>59</sup>

Tótfalusi díszjeinek legnagyobb része kimutathatóan elődeitől származik. A legtöbb eredetileg még Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott, néhány a református egyház országos tipográfiájában tűnik fel első alkalommal. Heltaitól ered az ott az állatövi jegyek ábrázolására szolgáló *Vízöntő*-, *Mérleg*-, *Ikrek*-képecske, amelyet a könyv tartalmára utaló címlapdíszként használt fel különböző kiadványaiban. Ugyanez a helyzet a *Comico tragædia* címlapján itt illusztrációként is értelmezhető ábrázolással, amely eredetileg Heltai nagyméretű januári hónapképe volt egy 1592-ben kiadott öröknaptárban. Érdekes, hogy a ránk maradt könyvek alapján az elmúlt száz évben nem használták őket. Ebbe a körbe tartozik az a darut ábrázoló kör alakú metszet, amely eredetileg minden bizonnyal a kolozsvári Heltai-nyomdában 1599–1610 között készült sorsvetőkönyv hiányosan fennmaradt dobótábla-sorozatához tartozhatott, bár ott lenyomata nem maradt fenn. Néhány dísz eredete ismeretlen, de nem valószínű, hogy ezeket Tótfalusi

hozhatta volna magával, annál is inkább, mert több kivitelezése<sup>60</sup> meglehetősen kezdetleges. A Tótfalusi által használt iniciálék mindegyike megtalálható elődei készletében.

A címerek közül a leideni Elzevier nyomdász-család szilfa alatt álló taláros alakot ábrázoló NON SOLUS írásszalagú jelvényének másolata emelendő ki, amellyel Tótfalusi – a jeles elődök hagyományai iránti tiszteletből – még ha csupán néhány alkalommal is, de nyomdászjelvényként élt. Eredetileg Szenci Kertész, majd utóda, Udvarhelyi Mihály, az Apafi-féle nyomdaegyesítést követően pedig Veres-egyházi Mihály is ebben a funkcióban használta.<sup>61</sup> Gyakorlatukat Tótfalusi XVIII. századi utódai is követték.<sup>62</sup> A nyomda ezenkívül rendelkezett Comenius címerének egyik, a pataki eredeti nyomán készített – Haiman György szerint primitíven<sup>63</sup> – utánmetszett változatával. Ezt utóda, Telegdi Pap Sámuel is használta 1729-ben, de előtte még

kölcsönadta a szebeni városi nyomda számára, ahol 1722-ben felbukkant. II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem és Erdély egyesített címerét Tótfalusi jórészt kalendáriumai címlapján helyezte el.

A körzetek esetében körülbelül ugyanaz a helyzet, mint az előbb ismertettekénél. Kettő esetében<sup>64</sup> azonban látható, hogy Tótfalusi Amszterdamból hozhatta őket, feltűnnek ugyanis a kisebb alakú zsoldár<sup>65</sup> címlapján, és itthon működése végéig használatban voltak.<sup>66</sup>

Tótfalusi művelődési törekvéseit leveleiben, kiadványai előszavában, verses alkotásaiban és szélesebb körben olvasott kalendáriumainak toldalékrészében (krónikák, prognosztikon bevezetők stb.) fogalmazta meg.<sup>67</sup> Célja nemzete lelki megtisztulásának, anyagi jólétének előmozdítása volt, ennek eszközéül az anyanyelvi műveltség széles körű és általános elterjedését látta. Törekvésének első megvalósulása a Biblia kiadása volt, ennek

C A N O N E S  
ECCLESIASTICI,  
Ex veteribus quâ Hungariensibus,  
quâ Transilvanien sibus,  
in unum collecti, plerisque tamen  
aliis etiam, pro temporis  
ratione, aucti, ac in paulò meliorem  
ordinem redacti.



*Omnia decenter, & ordine fiant: 1 Cor. 14: v. 40.*

C L A U D I O P O L I,  
Ex Officina NICOLAI K. de M. TÓTFALU.  
Annò 1 6 9 8.

91. Tótfalusi egyik jórészt saját betűiből álló, gondosan metszett címlapja, a nyomdászjelvényként használt ábrázolással



92. A *Calendarium Tyrnaviense* 1692 rézmetszetes címlapja, amely a *Hármas istória* címlapjának mintájául szolgálhatott

logikus folytatása hazai kiadói programja, hogy nagyszámú, olcsó, hasznos, helyesírási és tipográfiai szempontból kifogástalan könyvet jelentessen meg. A filozófiai alapokat ehhez a karteziánizmus adta, ehhez párosult szellemi-teológiai kérdésekben coccejanizmusa, a gyakorlati vallásosság terén pedig puritánus életfelfogása.

A Biblia várt sikere a zavaros közállapotok és a pénztelenség miatt elmaradt, tervét más módon igyekezett megvalósítani. Öt amszterdami nyomtatványát követően itthon a mai ismeretek szerint 101 művet adott ki: Pápai Páriz Ferenc írásait, történeti olvasmányokat, például Haller János *Hármas istóriáját*, az államelmélet, a közélet kézikönyveit, jogi munkákat, közülük a legjelentősebb Werbőczy *Tripartituma* magyarul és latinul, Balassi és Rimay *Istenes énekeit*, tankönyveket, saját fordításában az első könyvet Amerikáról, etikai, teológiai, kegyességi munkákat, a szokásosnál igényesebb kalendáriumokat, szakácskönyvet. Szigorúan ökonomikusan kialakított könyvei nemcsak tartalmilag, hanem formailag is tükrözik elveit, tipográfiai formaalko-

tó szemléletének központjában a szöveg áll. Szédését nagyfokú igényesség jellemzi, a szóközők egyenletesek, szűkek, a szédéstömbök tömörök, a mai értelemben szépnek tartott teljesen tömör szédéstől különbözik, hogy az új mondatok kezdesénél nagyobb szóközt használ, a szó és az utána következő vessző között is szóközt alkalmaz. Szövegei ritkítás nélküliek, de betűinek köszönhetően így is jól olvashatók.<sup>68</sup>

Ezen elvei és a szűkös viszonyokból kifolyólag drága, rézmetszettel díszített könyvet nemigen adott ki. Három kivétel található az életműben, mindegyik Tótfalusi módosabb megrendelődöz köthető, és mindegyik működésének kezdetén 1695-ben került ki sajtója alól. Közülük a legtöbb, huszonhárom táblát Baranyi Pál *Viaticum spirituale* című, tizenkettedrét formátumú könyvecskéje tartalmazza.<sup>69</sup> Ez az egyetlen Tótfalusi-nyomtatvány, amelyet szövegközi illusztrációk díszítenek: a négysoros magyarázó szöveggel ellátott allegorikus ábrázolások előtt gróf Gyulaffy László címere, a kötet élén pedig díszcímlap látható. Ez utóbbi

más mester munkája, de mindegyikről elmondható, hogy gyakorlatlanabb metsző kezétől származik.<sup>70</sup> A Baranyi Pál által összeállított, „gyula-fejervari paterek” neve alatt megjelent *Szent Írás sum-mája* Haller János felesége, Kornis Kata költségén jelent meg. A kisdéd kötet élén látható a mecénás egyszarvúval díszített címere.<sup>71</sup> Haiman szerint nem művészi alkotás, hanem inkább rutinos mes-terember készítette.<sup>72</sup>

Ezek a kiadványok egyúttal a nyomda egy másik szokására is fényt vetnek. Mivel a környéken ekkoriban csupán a református tipográfia működött, katolikus megrendelők számára is dolgozott. Ilyenkor – ha nem minden esetben is – az volt a gyakorlat, hogy nem tüntette fel a nevét a címlapon.<sup>73</sup> Ezzel az eljárással lehetett találkozni a korábban Veres-egyházi által, az esetleg Tótfalusival együttműködésben nyomtatott alkalmi kiadvány esetében is.

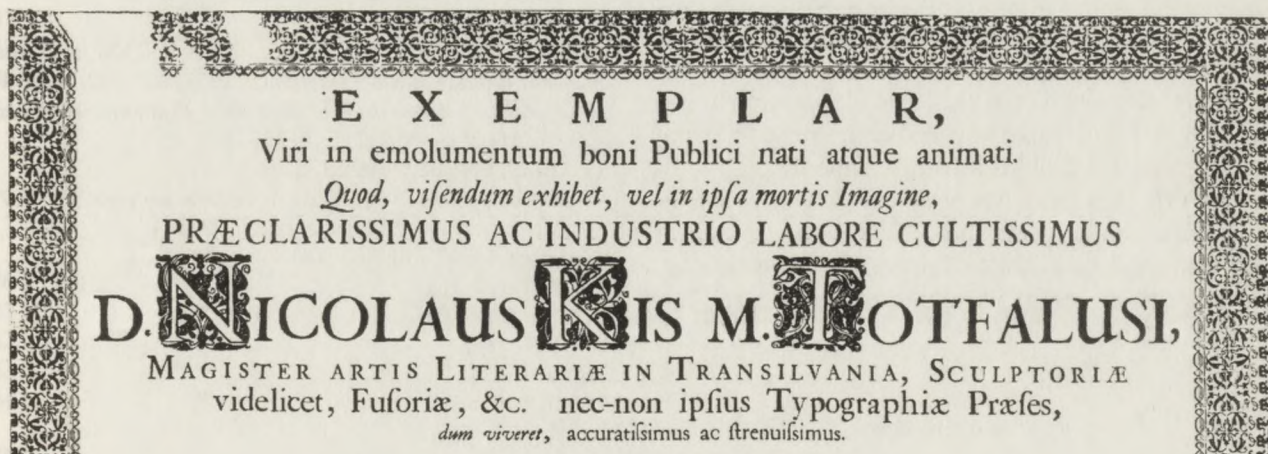
Ugyanebben az évben jelent meg harmadik, talán legnevezetesebb metszetes kiadványa, Haller János *Hármas istóriája*. Az előzőknél nagyobb formátumú kiadvány impozáns barokk címlapja gazdagon díszített diadalkapun oroszlánok által vont diadalszekéren átvonuló hőst, minden bizonnyal az első história főszereplőjét, Nagy Sándort ábrázolja. A metszetek készítőjéről annyi tudható bizonyosan, amennyi az aljukon olvasható: „Hoffmann sculp.” A szakirodalomban több változat is felmerült a személyt illetően. Pataky Dénes szerint Kolozsváron működhetett,<sup>74</sup> és talán azonos azzal a Carl Josef Hoffmann nevű bécsi eredetű rézmetszővel, aki a XVIII. század elején a gyulafehérvári pénzverdében működött vésnökként. Gulyás Pál szerint a nagyszombati Hoffmann műve, és az 1692-es nagyszombati kalendárium címképe alapján készült.<sup>75</sup> Ma már bizonyosnak látszik, hogy egyik állítás sem állja meg a helyét, hanem a metszeteket a századfordulón működött bécsi Johan-

nes Jacobus Hoffmann készítette, bár kétségtelenül befolyásolhatta a kalendárium címlapja.<sup>76</sup>

A három, esetleg négy metsző közül tehát egynek a személye ismeretes nagy valószínűséggel. A többi esetében is bizonyosnak látszik, hogy nem helyben készült, hanem távolabbról, Nagyszombatból, Bécsből került Tótfalusihoz. Erre utal az is, hogy a *Viaticum spiritualé*ba láthatóan, csak később, a nyomtatás után kerültek be a rézmetszetű képeket tartalmazó lapok.

Tótfalusi Kis Miklós 1702. március 3-án halt meg, sírja Kolozsvárott a Házsongárdi temetőben található. A temetésén elhangzott beszédeket tartalmazó füzetnek<sup>77</sup> – feltételezhetően Tótfalusi irigyeinek tudatos pusztítása miatt – ma csak megcsonkított példányait ismerjük. Pápai Páriz Ferenc búcsúkölteménye azonban szerencsésen fennmaradt Bod Péter 1767-es kiadásában.<sup>78</sup> A tudós vereszetet, amelyben áttekinti az írás és a nyomdászat történetét, méltatva benne az elhunyt kiemelkedő szerepét, Bod bőséges jegyzeteivel és fontos forrásközlésekkel kiegészítve adta ki, megalkotva ezzel az első magyar nyomdásztörténeti munkát. Tótfalusi halotti kártájának ma fellehető egyetlen példánya a Farkas utcai református templom egyik papi székének hátlapján függ.<sup>79</sup>

Tótfalusi betűit a XVIII. században Magyarországon tovább használták, legnagyobb mértékben és legtovább Kolozsváron.<sup>80</sup> 1724-ben végül az ő, majd örökösei tulajdonát képező betűszerszámok is a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdájának tulajdonába kerülnek. Innentől kezdve ezt – a kopott betűk felújítására – utódai időről időre hol nagyobb, hol kisebb mértékben, de használták.<sup>81</sup> Betűi, bár fokozatosan szorultak ki a használatból, még a XIX. század elején is láthatók az itteni nyomtatványokon, az egyik legutolsó ilyen az 1827-re szóló *Uj és O Kalendárium*.



93. Tótfalusi Miklós halotti kártájának felső része

A betűanyag további sorsának érdekes dokumentuma az 1805-ben felvett leltár, amely több esetben a betűk és díszek lenyomatát is tartalmazza.<sup>82</sup> Bár 1842-ben a nyomda bérlője teljesen új felszerelést vásárolt, a betűszerszámok 1897-ig a kollégium tulajdonában voltak, ekkor azonban a többi régi felszereléssel együtt eladták nyersanyagként.<sup>83</sup> Csupán néhány fametszetű dísz és iniciálé maradt meg szerencsésen, amelyet anyaga miatt nem lehetett értékesíteni. Ezek 1987-ben még megvoltak a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében.<sup>84</sup>

Kolozsváron kívül a tárgyalt időszakban Szebenbe jutottak el Tótfalusi betűi. *Mentség*ében maga kétszer is említi, hogy elküldték neki matériának a megkopott, elavult betűiket, majd az így nyert ólomból és Szenci Kertész Ábrahám anyagából saját matricáival új betűket öntött a számukra,<sup>85</sup> amelyek először 1699-ben tűntek fel ottani kiadványokban.<sup>86</sup> A következő században itt használt típusainak száma tovább nőtt, sőt egy ideig néhány betűkészítő szerszáma is Szebenbe került.

Tótfalusi Debrecennel való kapcsolatáról szintén a *Mentség* tájékoztat, amely szerint a debreceniek típusa sokkal jobb állapotban volt, mint a szebenieké, azt mégis „általam megújítani akarják, azt megolvasztásra a kezembe ígervén, hogy küldik”.<sup>87</sup> Végül feltehetően ez a megbízás nem valósult meg. Az 1699-es debreceni zoltároskönyv kétféle kiadásából azonban az egyikben kétségtelenül feltűnnek Tótfalusi kottái.<sup>88</sup> Haiman György feltételezése szerint a debreceni betűkkel készített szedést szállították Kolozsvárra, itt Tótfalusi hozzáillesztette kottáit, és kinyomtatta a kisdéd kötetet.<sup>89</sup> Valószínűbb azonban, hogy inkább a kottákat szállíthatták Debrecenbe. Így ez a debreceni nyomdászat történetéhez tartozik, kötetünkben Bánfi Szilvia alaposan ismerteti is az esetet.<sup>90</sup> A XVIII. század elején 10 pontos betűi több debreceni nyomtatványban feltűnnek, bár csak néhány ívnyi terjedelemben.<sup>91</sup> Az 1719. július 17-én a városban pusztító tűzvész az újabban felszerelt nyomtatóműhelyt elhamvasztotta. Ennek ellenére Tótfalusi 10 és 11<sup>92</sup> pontos antikvái, idegen betűk közé keveredve, a század harmadik negyedéig fellelhetők Debrecenben.

A XVIII. században ezenkívül Balázsfalván és Nagykárolyban használták Tótfalusi típusait.<sup>93</sup> Külföldön pedig a hollandiai működése során eladott és a Németországban hagyott betűi öregbítettek nemzetközi hírnevét.

## Jegyzetek

- 1 Nevét a szakirodalom – egymással vitatkozva – Misztótfalusiként, illetve Tótfalusiként is számon tartja, külföldön általában Nicholas Kisként ismeretes. Nyomtatványai impresszumában szinte mindig M. Tótfalusi Kis Miklós alakban tüntette fel nevét.
- 2 Életéről számos írás látott napvilágot. A teljesség igénye nélkül válogatva ezek közül, életművét összefoglalta: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974. Nagy felkészültséggel, de nem tudományos igénnyel: MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Budapest–Berlin, 2000; legújabban lexikon-szócikk-szerűen: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, XII., Budapest, 2011, 90–95. Az életrajzban ezek lapszámaira külön nem hivatkozom, az egyéb szaktanulmányokat és monográfiákat lásd a további jegyzetekben.
- 3 *Mentség*, 84–85.
- 4 RMNy 652.
- 5 Amsterdam, Jansonius, 1645, RMNy 2091.
- 6 RMK I 1324.
- 7 RMK I 1345, RMK I 1346.
- 8 RMK I 1359.
- 9 ROZSONDAI Marianne, *Misztótfalusi Kis Miklós Amszterdamban nyomtatott könyveinek kötései*, in *Fejezetek 17. nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása 2000. október 12.*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2001, 203–234 (Liber de libris).
- 10 Az erre vonatkozó szakirodalmat összegezte PERGER Péter, M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi, in *Távol az Ararától. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Budapest Történeti Múzeum közös kiállításának katalógusa*, szerk. KOVÁCS Bálint–PAÁL Emese, Budapest, 2013, 44–51.
- 11 DÁN Róbert, Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi, *MKSz*, 1980, 396–398.
- 12 Linköping, Stifts och Landsbiblioteket Br. 33, No. 15. Kiadásai: Carl BJÖRKBOM, *Henrik III Keysers georgiska stilprov*, Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen, 1935, 97–98; ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis Miklós és az első magyar könyv Amerikáról*, *MKSz*, 1958, 31–32; latin eredeti és magyar fordítása: *Erdélyi féniks*, 325, illetve 327. További kiadásait lásd *Erdélyi féniks*, 476.
- 13 RMK III 6905, HAIMAN, *Nicholas Kis*, 385, 4.
- 14 HAIMAN, *Tótfalusi*, 25.
- 15 Harry CARTER–BUDAY György, *Nicholas Kis and the Janson types*, *Gutenberg Jahrbuch*, 1957, 207–212, magyarul: *MKSz*, 1959, 136–141; lásd még HAIMAN, *Tótfalusi*, 29–36; HAIMAN, *Nicholas Kis*, 135–143.
- 16 HAIMAN, *Tótfalusi*, 134–137.
- 17 A levelet közli *Erdélyi féniks*, a vonatkozó rész 304–307, vö. az ehhez tartozó jegyzetekkel 473–474.
- 18 *Mentség*, 64, 92, 161–162, 180.
- 19 *Uo.*, 91, 160–161.
- 20 *Erdélyi féniks*, 34.
- 21 RMK II 1883.
- 22 RMK II 2334.
- 23 RMK I 1528.

- 24 Irodalmi értékeit Jankovics József elemezte részletesen: JANKOVICS József, *Devotio és desperatio, avagy az ismétlődés szerepe Tótfalusi Mentsége szerkezetének kialakulásában*, in *Tótfalusi Kis Miklós. Az amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné–HAIMAN György, Debrecen, 1985, 189–202.
- 25 RMK I 1505.
- 26 DUKKON Ágnes, Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen előszavairól, *Irodalomtörténet*, 1977, 215–221.
- 27 FERENCZI Zoltán (MKSz, 1898, 58) nyomán vette fel bibliográfiájába SZTRIPSZKY Hiador (I 2159/365), a kiadványból ma egyetlen példány sem ismeretes.
- 28 *Mentség*, 189. Lásd bővebben A református egyház országos nyomdája Kolozsváron és A keresdi nyomda című fejezetek vonatkozó részeit.
- 29 *Erdélyi féniks*, 38, 356–357.
- 30 PERGER Péter, M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi, évszámmal jelölt kolozsvári nyomtatványa, *MKSz*, 2008, 62–68.
- 31 V. ECSEDY Judit, „Mesterkedő” nyomdászok: A barokk kor különleges nyomtatványai, *Magyar Grafika*, 2006, Jubileumi szám, 62–69.
- 32 RMK I 1453a, HAIMAN, *Nicholas Kis*, 386, 7. tétel.
- 33 Lásd Katalógus IX/29K.
- 34 HAIMAN, *Tótfalusi*, 42. Ezek a Katalógusban IX/8A, IX/9K, IX/10A, IX/11K, IX/12A, IX/13K, IX/14A, és IX/15K alatt láthatók.
- 35 Vö. „A református egyház országos nyomdája” 5A–12K jelölt típusait.
- 36 IX/4A, IX/7K, IX/25A.
- 37 IX/24A.
- 38 HAIMAN, *Tótfalusi*, 38–43; Uő, *Nicholas Kis*, 86–97.
- 39 Ezeket a nézeteket összefoglalta HAIMAN, *Tótfalusi*, 38–43.
- 40 A katalógusban IX/8A.
- 41 HAIMAN, *Nicholas Kis*, 75.
- 42 IX/4A.
- 43 HAIMAN, *Nicholas Kis*, 75.
- 44 Uo., 76–77.
- 45 Szövegét közölte HAIMAN György, Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához, in *MKSz*, 1972, 205–208, majd ennek nyomán *Erdélyi féniks*, 365–373.
- 46 *Mentség*, 68.
- 47 Uo., 88, 92.
- 48 Uo., 76.
- 49 HAIMAN, *Nicholas Kis*, 76. A teljesség igénye nélkül további kiragadott példaként lehet megemlíteni, hogy 20 és 18 pontos antikva és kurzív típusainak csupán contrapensumaival rendelkezett az 1702-es leltár szerint, azonban nyilvánvalóan ezekkel sem készített patricát, különben nem elődei betűit használta volna ezekben a fokozatokban.
- 50 *Erdélyi féniks*, 60.
- 51 HAIMAN, *Nicholas Kis*, 77.
- 52 Katalógus, IX/4 típus.
- 53 *Erdélyi féniks*, 363–364; HAIMAN, *Nicholas Kis*, 95, 97.
- 54 Hosszan beszámol erről a *Mentségben* (46–47, 54–55, 65–66, 71–72, 148).
- 55 *Mentség*, 189.
- 56 *Erdélyi féniks*, 59. HAIMAN György, Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához, *MKSz*, 1972, 197–199.
- 57 *Mentség*, 212.
- 58 Vö a Jakó által közölt dokumentumokkal *Erdélyi féniks*, 346–350, 356–357, 363–364.
- 59 SIPOS Gábor, Misztótfalusi Kis Miklós hagyatéka a kolozsvári református nyomdáknak, *MKSz*, 1987, 88, 90–91.
- 60 IV/1, IV/24.
- 61 V. ECSEDY–SIMON, 96, 101, 126.
- 62 Vö. SIMON, 30, 33, 34.
- 63 HAIMAN, *Tótfalusi*, 86.
- 64 VIII/18, VIII/37.
- 65 RMK I 1346.
- 66 A különféle díszek, iniciálék, körzetek részletes stilisztikai, tipográfiai elemzését Haiman György végezte el: HAIMAN, *Tótfalusi*, 78–91, egyúttal közölve képüket is, angolul néhány újabb adattal bővítve: Uő, *Nicholas Kis*, 144–162.
- 67 DUKKON Ágnes, Vallomás, ars poetica és művelődési program Tótfalusi Kis Miklós előszavaiban, *Irodalomtörténet*, 1976, 769–816, 1977, 215–222.
- 68 HAIMAN, *Tótfalusi*, 98–99.
- 69 RMK II 1795.
- 70 HAIMAN, *Tótfalusi*, 92; Uő, *Nicholas Kis*, 163.
- 71 RMK I 1475.
- 72 HAIMAN, *Tótfalusi*, 92.
- 73 Vö. RMK I 1475, RMK II 1795.
- 74 PATAKY, 141.
- 75 RMK II 1716, GULYÁS III, 196, 49.
- 76 Keresztneve Jacobus és Joan-Jacob formában is feltűnik metszetein HAIMAN György, *Nagy Sándor dolgairól* Budapest, 1992, 21. Részletes tipográfiai leírás és értékelés, 28–36.
- 77 RMK I 1654.
- 78 *Erdélyi féniks* Tótfalusi Kis Miklós *Avagy ... Pápai Páriz Ferenc-nek a' Könyv-nyomatás' Mesterségének Találásáról, és Folytatásáról, a' Tótfalusi Kis Miklós' Emlékezetére írott versei. Mellyeket, Mind az Magyar-Országi és Erdélyi Könyvnyomató Műhelyjekre, és Könyvnyomatókra; mind nevezetesen a' Tótfalusi Kis Miklós' életére 's jó emlékezetére tartozó szükséges és emlékezetes Dolgokkal bővítvén Világ eleibe ... ki-botsátani kívánt ...* BOD Péter, (Nagyenyed), (Kiss György ny.), 1767.
- 79 RMK II 2108c. Hasonmása tanulmányokkal: *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája*, Tolnai Gábor és HAIMAN György tanulmányával, Budapest, 1978.
- 80 SIPOS, *i. m.*, 88–101.
- 81 Uo., 89–90, 92–95.
- 82 A leltárt elsőként HERPEI János említette (*Adattár III.*, 169, Tótfalusi Kis Miklós műhelye és munkatársai, *MKSz*, 1958, 57, 5. jegyzet). Kivonatos összefoglalását Haiman György közölte angol nyelvű Tótfalusi monográfiájának Függelékében (HAIMAN, *Nicholas Kis*, 438–439).
- 83 *Erdélyi féniks*, 70. – GYALUI Farkas, Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. A kolozsvári református kollégium egykori nyomdája Budapesten, *MKSz*, 1902, 90–91.
- 84 A Katalógusban III/2, IV/7, IV/14, IV/19, IV/24, IV/28, VI/1, VI/2, közli SIPOS, *i. m.*, 98.
- 85 *Mentség*, 51, 57.

86 Lásd ott IX/52A 84, IX/53K 84, IX/50A 99, IX/51 K 99, IX/48A 180, IX/49K 180.

87 *Mentség*, 60.

88 Katalógus, V/1.

89 HAIMAN, *Tótfalusi*, 112–118.

90 Ezenkívül lásd még PERGER Péter, Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése, in *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, i. m.

91 IX/12A, HAIMAN, *Tótfalusi*, 116–117. PERGER Péter, M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi datált kolozsvári nyomtatványa, *MKsz*, 2008, 66–67.

92 IX/10A, IX/12A.

93 PERGER, *Misztótfalusi*, i. m., 203–234.

## 14. A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS NYOMDA (1696?) (1697–1703)

*Perger Péter*

Az unitárius egyház kolozsvári nyomdájának az 1697 és 1703 közötti időszakból ismeretesek nyomtatványai.<sup>1</sup> Ezeknek többsége feltűnteti, hogy a költségeket Kmita (Lengyel) Andrásné viselte, aki Lengyelországból menekült vagyonos unitárius asszonyként telepedett le Kolozsvárott.<sup>2</sup> Az unitáriusok a Heltai-műhely megszűnésével, 1661-től maradtak nyomda nélkül, ezért mindenképpen igyekeztek nyomtatási lehetőséget biztosítani maguknak.

A kutatás a nyomda alapításával kapcsolatban ritka szerencsés helyzetben van, ugyanis a kolozsvári unitárius egyház levéltárából előkerült egy 1700. november 30-án íródott elszámolás, amely meglehetősen alaposan dokumentálja a nyomdakészlet beszerzésének és Kolozsvárra juttatásának körülményeit, költségeit és a beszerzett nyomdai anyag jellegzetességeit.<sup>3</sup> Az irat adatai és elemzése nemcsak a szóban forgó nyomdára nézve mondanak újat, hanem, mivel nemigen rendelkezünk a hazai nyomdászattörténet kézműipari korszakából hasonló adatokkal, más, a kolozsvári unitáriusokéval összemérhető műhelyekre is vonatkoztathatók.

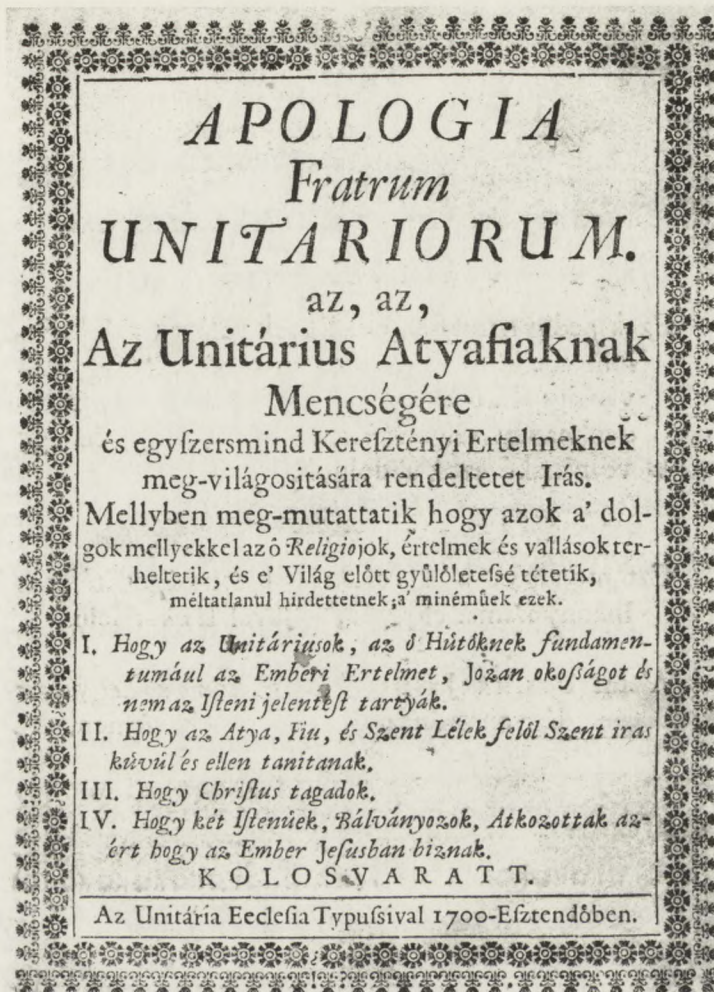
A dokumentumok Kmita Andrásné és a nyomda beszerzését végző megbízott közötti elszámolást tartalmazzák. Az első irat a beszerzés átfogó „könyvelését” tartalmazza, a tipográfia beszerzéséhez és itthoni felállításához szükséges költségeket és az ezekre fordított pénz forrását tünteti fel. A második a teljes elszámolás két tételét részletezi. Előbb a Bécsből Kolozsvárig tartó út költségeit sorolja fel nagyon részletesen, második része pedig a tipográfia itthoni felállításához szükséges kiadásokat. A harmadik feljegyzésen a betűtípusok felsorolása szerepel, a mennyiséget is megadva súlyban.

A három dokumentum vizsgálata több, a nyomda történetével kapcsolatban felmerült kérdésre ad választ. A szakirodalom nem jutott végleges álláspontra a nyomda eredete tekintetében. Ferenczi

Zoltán nyomdászattörténetében lengyelországi, danzigi beszerzésről ír:<sup>4</sup> ismeretei szerint a nyomda 1696. február 6-án vagy 7-én érkezett meg, de csak 1697-ben kezdte meg működését.<sup>5</sup> Gulyás Pál<sup>6</sup> szintén elképzelhetőnek tartja, hogy Kmita Andrásné innen hozhatta magával a nyomdát mint férje után rászállt örökséget, Kolozsváron pedig felajánlotta műhelyét az éppen nyomda felállításán iparkodó unitáriusoknak. Ugyanitt azonban ő maga is megemlíti, hogy a kortárs M. Tótfalusi Kis Miklós szerint a nyomdát Bécsből hozatták. Az elszámolás tükrében végképp bizonyítottnak látszik, hogy hihetünk a nemcsak kortárs, de szakmabeli Tótfalusinak, amikor *Mentségében* így ír: „Bizonyosság” arra, hogy mennyire fontos a nyomda mellett egy betűöntőműhely felállítása is, „az unitárius uraimék tipográfiájok is, kik Bécsből szervezven típusot, mennyi defectussal van, azok tudják, akik tractáltak; és talám ebben a seculumban nem lesz perfecta; úgyhogy sietségnek okáért a deák Regulamentumot ott akarván nyomtatni, azt meré egy valaki felőle mondani, hogy ha készen volna is másként a tipográfia, a típusban való sok defectusok miatt a nyomtatás nem lehetne”.<sup>7</sup>

A költségekre vonatkozó két elszámolás egyértelműen bizonyítja, hogy a betűket Bécsben szereztek be Pancraz Lobinger bécsi betűöntőtől, aki önálló, hosszú életűnek tűnő, elődeivel ellentétben valamely nyomdától független betűöntődét tartott fenn Bécsben a XVII. század második felében. Erdélyi kapcsolataiból annyi ismeretes, hogy 1693. augusztus 19-én a szebeni városi tanácsnak átnyújtott egy nyomda felállítására vonatkozó költségvetés-tervezetet.<sup>8</sup>

A nyomda beszerzésének és felállításának időrendje is pontosan meghatározható. A felszerelést 1694. július 6-án rendelte meg az egyház „akarattyából” Bécsbe érkező megbízott. 1695. december 1-jén már készen lehetett, ugyanis ekkor fizették ki



94. A nyomda egyik nevezetes kiadványának címlapja

(az összegből következtethetően) az ár második felét, ekkorra tehető a tipográfia hazaszállítása is. Valószínűleg ez a készlet a nyomtatáshoz szükséges alapvető felszerelést tartalmazta. Ez kitűnik abból, hogy a prélumot is ekkor hozták a betűkkel együtt Bécsből. A tipográfia tehát 1695 legvégén vagy 1696 elején (Ferenczi időpontjával nagyjából megegyezően<sup>9</sup>) érkezett Kolozsvárra. Minden bizonnyal hamarosan megkezdődött a nyomda felállítása, ezt bizonyítják az 1697-es impresszummal megjelent nyomtatványok.<sup>10</sup> Az elszámolás tanúsága szerint ebben közreműködött a későbbi faktor, Liszkai Mihály is. A nyomda azonban mégsem lehetett hiánytalan, mivel 1696. október 24-én, majd 1698. november 9-én újabb két-két ládányi betűt fizettek ki. Ez utóbbi szállítmány csupán a következő év márciusában ért Kolozsvárra. Az újabb beszerzéseket talán a Tótfalusi által is emlegetett defektusok tették szükségessé.<sup>11</sup> Nem tudjuk, milyen hiányokról szól a kolozsvári nyomdász; Haiman György véleménye szerint a szövegössze-

függés inkább mennyiségi, mint minőségi defektusokra utal.<sup>12</sup> A pótlásokat talán a Ferenczi által emlegetett gyűjtések tették lehetővé. Ismeretei szerint az 1696. január 18-ai unitárius főtanácsi ülés rendelt el az esperesi körökben gyűjtést, amelyből 256 forint gyűlt be. Majd további gyűjtések után, végül özvegy Fodor Józsefné 192 aranyával állt össze a vételár.<sup>13</sup> Az elszámolás fényében azonban látható, hogy az ár zömét már jóval korábban befizették.

A második irat hűen tükrözi a nyomdai anyag beszerzésének és hazaszállításának körülményeit, és kirajzolja a nyomdafelszerelés útját Bécsből Kolozsvárig. Azt is hitelesen bizonyítja, hogy a borsos árú betűk megvásárlásán kívül milyen jelentős összeget kellett költeni a hazaszállításra.<sup>14</sup> Érdekes képet ad a nyomda felállításhoz szükséges egyéb felszerelésekről is. Természetszerűleg, a szállítási költségek magas volta miatt, már a korai időktől kezdve szokás volt, hogy amit csak lehet, helybeli mesteremberekkel állítottak elő a nyomdászok. Ez

## Deák, és Magyar Betűk Lajstroma.

- |                                        |                                     |
|----------------------------------------|-------------------------------------|
| 1 Canon. Antiqua, <del>egy</del> mása. | Canon. <del>Cursiva</del> fél mása. |
| 2 Duplex Tertia. Antiqua: egy mása.    | Duplex Tertia. Cursiva: fél mása.   |
| 3 Romana. Antiqua - egy mása.          | Romana. Cursiva - fél mása.         |
| 4 Text. - Antiqua másfél mása.         | Text. Cursiva - fél mása.           |
| 5 Parangon. Antiqua másfél mása.       | Parangon Cursiva - fél mása.        |
| 6 Tertia. - Antiqua. - két mása.       | Tertia Cursiva - egy mása.          |
| 7 Media. Antiqua - három mása.         | Media Cursiva - egy mása.           |
| 8 Cicero. Antiqua. Negyed fél mása.    | Cicero. Cursiva másfél mása.        |
| 9 Garmond. Antiqua három mása.         | Garmond. Cursiva: másfél mása.      |
| 10 Petit. Antiqua, három - mása.       | Petit. Cursiva - egy mása.          |
| 11 Numperel. Antiqua harmadfél mása.   | Numperel Cursiva. fél mása.         |

## Német Betűk Lajstroma.

1. Német. Canon - egy - mása.
2. Német Romana. egy - mása.
3. Német Text. - másfél mása.
4. Német Tertia. két - mása.
5. Német Media. két - mása.
6. Német Cicero. három mása.
7. Német Garmond. két mása.
8. Német Petit. két - mása.
9. Német Numperel. két mása.

1. Görög Cicero. - egy mása.
2. Sida Garmond. Punctumival. 25. font.
3. Duplex Tertia kóták. egy mása.
4. Tertia kóták. ~~egy mása~~ <sup>egy mása</sup>
5. Cicero kóták. ~~egy mása~~ <sup>egy mása</sup>
6. Florések mindenféle. 75. font.
7. Linák mindenféle. 10. font.
8. Cicero Kalendarium jegyek. 25. font.
9. Garmond Kalendarium jegyek. 25. font.

## Memoriale.

Az Magyar Betűk és Lajstroma mindenféle Typus, és egy mint: az Canonban. Duplex Tertia. Romanában. Textusban. Parangonban. Tertiában. Mediában. Ciceroiban. Garmondban. Betűkben. Numperelben. mind az Antiquaiban. mind az Cursivaiban. ez az felhívás nagy jegeket betűk között olyan módon legyen, hogy egy mint az a e o ö ü, mint betűk az jegeket nélkül való magános betűk mint az a. e. o. ü. De. Az k. B. y. z. hasonlóképp minden legyen. Jméte Ciceroiban, Garmondban, mivel hogy a Kalendariummal azzal kell nyomtatni. sőt legyen az Numperel, egy mint az 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 0. Jméte az Betűk és Numperelben is hasonlóképp sőt legyen mint anticharitát, avagy Janus. No Kalendarium Kalendarium. Vegyete az Nagy betűk mint az A. B. C. De. bön legyen. az az más felhívás tudni illik az A. E. O. ü. De. mindenféle Betűk mind Ant...

volt a gyakorlat általában a nyomtatóprés esetében is, így meglepő, hogy ez esetben a prélumot Bécsből hozták. Az itthon kiadott összegekről szóló elszámolásból ugyanakkor jól látható, hogy kolozsvári mesteremberek kezétől származnak: a „vas kalán”-ok, a betűszedő vasak, a festékfőző rézfazék, a „kasta”, azaz a betűszedő szekrény, a szedőhajó, a szükséges székek és padocskák, a „prelum melle valo regal”, a festékező labdácskák, a festéktörő fa stb.

Még érdekesebb a nyomdatörténet számára a deák és magyar betűk lajstroma. A nyomtatványokból ismert betűket Haiman György méltatta.<sup>15</sup> Megítélése szerint ezek a betűk újabbak, az átmeneti kor jellegéhez közelebb állnak, „a szövegbetűktől kezdve a nagyfokozatú címbetűkig úgyszólván egységes, határozott ízlésű mester keze nyomát viselik”. Véleménye szerint a betűk Tótfalusi elődeinek betűi és az általa kiteljesített átmeneti típus között helyezkednek el. 20 és 24 pontos címbetűinek jellege már nagyon közeledik Tótfalusiéhoz, különböző dőlés-szögű kurzívjai ellenben még a garamondi hagyományok nyomait követik. Nagyobb vonalkontrasztjuk, aprólékosan éles metszésük a barokk kor rézmetszetdivatjára mutat. A szakirodalom eddig csupán a nyomtatványokban fellelhető betűket ismerte. Az elszámoláshoz csatlakozó lajstrom azonban arról árulkodik, hogy a kolozsvári unitáriusoknak az eddig ismertnél sokkal jobban felszerelt nyomda állt a rendelkezésére.

A tipográfia 11 fokozat antikva típusal rendelkezett. Természetszerűleg a legnagyobb mennyiséget a kenyérbetűt adó „Cicero” (három és fél mázsa), „Media”, „Garamondt” és „Petit” (három-három mázsa) fokozatból készítették. Emellett volt 11 fokozat „németh” betű, egy fokozat görög, héber betű, három fokozat kotta, különböző cifrák és lineák, és nem utolsósorban két fokozat kalendáriumjegy. Az egész készlet mintegy 55 mázsát tett ki.<sup>16</sup>

Az itt felsorolt betűk csak egy részének akad azonban nyoma az officina termékeiben. Megvizsgálva a nyomda fennmaradt kiadványait, látható, hogy csupán kilenc fokozat antikva és egy fokozat görög típus tűnik fel, megtalálható ezenkívül a Cicero méretű kalendáriumjegy.<sup>17</sup> Legfeltűnőbb, hogy a felsorolásban szerepel kilenc fokozat német betű, a műhelynek azonban egyetlen német nyelvű kiadványa sem ismeretes. Hasonlóan nincs nyoma az itt olvasható három fokozat kottának, a kisebb, Garamondt fokozat kalendáriumjegyeknek, valamint az ugyanekkora pontozott héber betűknek sem. Hat betű esetében a teljes antikva-kurzív betűcsalád, a legnagyobb fokozatok esetében csupán néhány címbetű található meg. Érdeemesnek tűnt megkísérelni a beszerzett betűk lajstromában olvas-

ható fokozatoknak a nyomtatványokon látható betűkkel való azonosítását, annak megállapítása érdekében, hogy közülük pontosan mely típusokat használta a nyomda és melyek azok, amelyeket csak a listából ismerünk. Legbiztosabban a Cicero fokozatú betű azonosítható, ugyanis a nyomtatványokban megtalálható egyetlen görög fokozat azonos a listán szereplő egyetlen görög betűvel. Ebből a fokozatból latin antikva és kurzív típusok is felbukkantak a nyomda kiadványaiban. A többi esetben nehezebb megállapítani, hogy a korabeli gyakorlatban a fokozatok megnevezésére használt kifejezések a nyomtatványokban fennmaradt mely betűlenyomatoknak felelhetnek meg. Ismeretes, hogy ezek a megnevezések területenként, műhelyenként, időszakonként némileg módosultak. A pontrendszer mellett ma használatos fokozatmegnevezések semmiképpen nem vezetnek biztos eredményre.<sup>18</sup>

Ugyanígy nem sikerült megnyugtató eredményre jutni M. Tótfalusi Kis Miklósnak a németalföldi elnevezési rendszert használó mintalapja vizsgálatával sem. A bécsi beszerzésű betűk nyilván ottani gyakorlatot követő elnevezésének megfejtéséhez megbízhatóbb eredménnyel kecsegtetett a hazai gyakorlatból a nagyszombati egyetemi nyomda mintakönyve. Bár ez a mintakönyv megközelítőleg nyolcvan évvel később keletkezett, vélhetően jóval közelebb áll a bécsi szóhasználathoz. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a mintalapon látható két fokozat még a XVII. század végéről és éppen Pankraz Lobinger műhelyéből származik.<sup>19</sup> Az említett két Lobinger-féle fokozat az ennek 281. lapján látható XXXVII-es számmal jelölt „Tertia Versalia Major”, valamint a 289. lapon közölt L, illetve LI-es számú „Duplex Tertia Antiqua” és „Cursiva”. További segítségül szolgál Haiman Györgynek a mintalap hasonmásához kapcsolódó tanulmánykötetben olvasható összeállítása, amely a mintalap alapján összesíti az elnevezések sorozatát és párhuzamba állítja az objektív pontrendszerrel.<sup>20</sup>

E források alapján a beszerzett betűk listájában szereplő fokozatokat a következő típusokkal sikerült azonosítani (a listán sorszámmal ellátott betűk csökkenő sorrendben következnek egymás alatt):

A legnagyobb fokozat a „Canon”. Ez a mintakönyv gyakorlata szerint 48 pontos fokozatnak felel meg. A nagyszombati mintalapon látható Canon fokozatú betűk H magassága 12 mm, illetve az egyik változatnál („Canon Versalia”) néhány tizedmilliméterrel kisebb. A Tótfalusi által használt, Haiman György által 48 pontosnak mért betű magassága 12 mm.<sup>21</sup> Az unitárius nyomtatványokon megtalálható legnagyobb típus H magassága ugyanakkor csupán 10,7 milliméter.<sup>22</sup> Bár a méret-

beli eltérés nem zárja ki, hogy ez a címbetű azonos a lajstrom „Canon” fokozatával, hiszen ugyanazon fokozat különböző metszésű változatai között lehetséges méretbeli eltérés, megnyugtatóan mégsem lehet kijelenteni azonosságukat. Ebben az esetben elképzelhető, hogy ez a nagy fokozat az egyik, fentebb említett utólagos beszerzés során került a nyomdakészletbe. A betű 1699-től tűnik fel a nyomtatványokon, így ez nem zárja ezt ki. Ellentmond ugyanakkor a későbbi beszerzésnek az a korábban említett megállapítás, hogy a lista a későbbi beszerzések anyagát is felsorolja.<sup>23</sup> E fokozat kurzívjának azonban semmiképpen nincs nyoma a kiadványokban.

A listán lévő következő fokozat a „Duplex Tertia”. Ez az elnevezés a 32 pontos fokozatot takarja. Ez a fokozat szövegkezdő betűként tűnik csupán fel 1700-tól kezdve, mérete H 8,5.<sup>24</sup>

A „Romana” elnevezés egyik eddig használt forrásban sem található meg. Felbukkan azonban a lipcsei Wolfgang Dietrich Ehrhardt 1720 körüli mintalapján, amelynek németes elnevezésű Roman Antiqua típusát Haiman György Tótfalusi 24 pontos antikvájával azonosította.<sup>25</sup> Ugyanezt a következtetést lehet levonni a fokozatok sorrendjéből. Így minden bizonnyal ez a tétel megfelel az unitárius nyomtatványokon a Haiman György által 24 pontos címbetűként megnevezett típusokkal.<sup>26</sup>

A „Text” elnevezés a nagyszombati mintalap szerint a 20 pontos fokozatnak felel meg.<sup>27</sup> Így ez a betű is megnyugtatóan azonosítható a 24 pontosok mellett említett 20 pontos címbetűkkel. Ehhez a fokozathoz kiskapitálisok is tartoztak, azonban kurzívja nem tűnik fel sehol.<sup>28</sup>

„Paragon” fokozat a nagyszombati mintalap rendszere szerint 18 pontosnak, tehát az előzőnél valamennyivel kisebb méretűnek felel meg. Ilyen fokozat a nyomtatványokon fennmaradt típusok között nem ismerhető fel.

A következő, „Tertia” elnevezés nem szerepel sem a Tótfalusi-, sem a nagyszombati mintalapon, csupán a modernebb összefoglalásban található meg, a 16 pontos fokozat megfelelőjeként.<sup>29</sup> Ugyanerre lehet következtetni a nagyszombati mintalapon is szereplő, fentebb már említett „Duplex tertia” alapján. A 32 pontos betű ugyanis nyilvánvalóan a 16 pontos „duplexe”.<sup>30</sup> Ez a betűsorozat kiskapitálisokkal is kiegészül.

A nyomtatványokon található, ennél valamivel kisebb fokozat a lista „Media” fokozatával azonosítható, a nagyszombati mintalap tanúsága szerint ez 14 pontos. Itt szintén találhatóak kapitálchenek is.<sup>31</sup>

A „Cicero” fokozatról már esett szó, görög betűje nagy biztonsággal azonosítható.<sup>32</sup> Ezt támasztja alá a nagyszombati mintalappal való összevetés is,

itt a 12 pontos fokozat viseli a „Cicero” nevet. Antikváihoz kiskapitálisok járulnak. Ennek kurzívjával tűnnek fel az ugyanilyen méretűként meghatározott naptárjegyek.<sup>33</sup>

Hasonlóképpen megbízhatóan azonosítható a következő, általánosan használatos betűnagysággal a „Garmond”-tal a nyomtatványokon látható, egy ugrással kisebb fokozat. A sorozat ennél is kiskapitálisokkal bővül.<sup>34</sup>

A nyomtatványokon megtalálható legkisebb fokozat megfelel a lista „Petit” elnevezésű betűjének. A nagyszombati mintalap rendszere szerint ez 8 pontosnak tekinthető.<sup>35</sup>

Ennél kisebb méretű betű a kolozsvári unitárius nyomda termékeiben nem bukkan fel, így a listában szereplő, 6 pontos „Numperel” (a mai szóhasználatban általában Nonpareillként szerepel) betűt, amellyel a *Memoriale* szerint „arithmeticát, avagy Számvető Könyvet” kívánt nyomtatni, mégsem vették használatba.

A listában összefoglalóan említenek mindenféle „floresek”-et és „lineák”-at. A nyomda kiadványaiban tizenegyféle körzet, négy ornemens található meg, és természetesen az általánosan használt lineák. Ezek közül két záródísz<sup>36</sup> is a református nyomda készletéből kértek kölcsön. A három iniciálesorozatnak a nyomda beszerzéséről szóló okmányokban nincs nyoma, és az is bizonyos, hogy nem a református nyomdából származnak, vagyis eredetük ismeretlen.

A két nagyméretű címbetű és a „Romana” fokozaton, valamint a nyilván ritkábban használt görög típuson kívül, a többi azonosítható betű már a nyomda indulásakor, 1697-ben feltűnik a nyomtatványokon.

Összegezve tehát, a „Deák és Magyar betűknek lajstromá”-ból a ránk maradt nyomtatványokon csupán bizonytalanul van nyoma a „Canon” fokozatnak, illetve ha a meglévő nagy méretű címbetűt azonosnak tekintjük ezzel, akkor hiányzik a kurzívja. Kétségtelenül nem található meg a „Duplex Tertia” és a „Text” kurzív, a „Paragon” és a „Numperel” antikva és kurzív fokozata.

A fentebb felsorolt és az antikva típusok között tapasztalt hiányok okát csak találgatni tudjuk. A kalendáriumjegyek esetében elképzelhető, hogy a nyomdában készült kalendáriumokból egyetlen példány sem maradt fenn, mint az ezekkel a gyakran forgatott, hamar elavulttá vált kiadványtípusnak a példányaival sokszor megesisik. Ugyanez lehet a helyzet a „Numperel” kapcsán a lajstrom *Memoriale* részében említett, szintén gyakran a teljes tönkremenetelig használt számvető könyvekkel. A kiadványok megsemmisülésének feltételezése azonban nem ad megnyugtató választ. Elgon-

dolkodtató, hogy Tótfalusi még egy alkalommal említi *Mentségében* az unitárius nyomdát, beszámol arról, hogy „unitárius uramék” nyomdája nem használható, „mert annak elégett a tipográfiaháza, és sok idő kivántatnék, míg azt felállítanák”.<sup>37</sup> A minden bizonnyal hiteles krónikásnak tekinthető Tótfalusi ekkor még nem tudta, hogy a nyomda elég hamar kiheveri a pusztítást, és már 1698-ban jelentet meg kiadványokat. Tehát a tűzvész a készlet 1696 eleji hazaszállítása és a *Mentség* 1698 tavaszi megjelenése között történhetett. Könnyen elképzelhető, hogy ennek során a nyomda egy része mégis megsemmisült, ezért nincs nyoma több típusnak a nyomtatványokban.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az unitáriusok készletének jó része felbukkan az 1726-ban létesített kolozsvári jezsuita akadémia nyomdájában, 1727–1728-ban. Eddig is ismeretes volt,<sup>38</sup> hogy 1703 után, azaz Kmita (Lengyel) Andrásné halálát követően a nyomda nem dolgozott tovább. 1707-ből fennmaradt levelek azt tanúsítják, hogy fia, Kmita János lemondott a műhelyről. Bod Péter híradása szerint a használatlanul heverő tipográfiát a háborúság idején a templomban raktározták el,<sup>39</sup> amelyet Stainwille erdélyi katonai parancsnok rendeletéből átadtak a katolikusoknak. Ismert volt az is, hogy 1737-ben a reformátusok a betűkészlet gyarapítása végett nyersanyagként néhány mázsa öntött betűt vásároltak az unitárius egyháztól.<sup>40</sup> Úgy tűnik azonban, hogy ez csak egy része volt a felszerelésnek, a zöme a katolikusok kezére került. A jezsuita nyomda készletében a lajstromból hiányzó fokozatok közül az egészen apró „Numperel”-nek és a „Parangon”-nak továbbra sincs nyoma. Talán a műhely nyomtatványainak beható vizsgálata fényt deríthetne az unitárius típusok történetére. Lehet, hogy a hiányzó betűk vagy egy részük mindvégig rendelkezésre állt, és megtalálható a katolikusok nyomtatványiban, csak valamilyen oknál fogva az unitáriusoknak nem állt módjukban használni.

A lajstrom másik nyomdatörténeti érdekessége az itt olvasható *Memoriale*, amely lényegében öntési utasítás. Pontosan árulkodik a hazai nyomdászati örök problémájáról, a magyar nyelvnek a latin ábécétől eltérő ékezetes betűigényéről. Az utasítás szerint ugyanannyi ékezetes betűre volt szükség, mint „jegyzés nélkülire”. A latin ábécéhez képest ugyanígy bővíteni kellett a k, sz, y, z, j számát, hisz magyar szavakban gyakrabban előfordulnak, mint a Lobingertől megszokott latinban. A nagyobb és kisebb fokozatú számjegyek mennyiségének növelése pedig jellemzően mutatja, hogy hangsúlyt kívántak fektetni a jövedelmező kalendárumkiadásra és a tankönyvigények (arithmetica, számvető



96. Az unitáriusok címere egy templom falának majolikadíszén

könyv) kielégítésére. A *Memoriale* utasításai ellenére mégsem sikerült teljesen megoldani az ékezetes betűk kérdését, volt, hogy szükségmegoldások alkalmazására kényszerültek.<sup>41</sup> A feljegyzés minden bizonnyal még a bécsi betűöntő mester számára készült, hiszen mint a *Mentség* fentebbi idézetéből kiviláglik, a nyomdához nem tartozott öntőműhely;<sup>42</sup> ezt az itthoni felállítás során beszerzett dolgok listája sem kérdőjelezi meg.

Végezetül, mivel az a hazai viszonylatban ritka helyzet állt elő, hogy ugyanazon városban egy időben két műhely működött, felmerülhet a kérdés, hogy milyen kapcsolat lehet a kettő között. Már Haiman György megállapította<sup>43</sup>, hogy egy 1697-es kiadványban<sup>44</sup> szereplő címsor 32 pontos régi kolozsvári betűi<sup>45</sup> azonosak Tótfalusi Kis Miklós és elődje címbetűjével. Ezen kívül csupán néhány nyomdai körzetet talált, amely mindkét műhely kiadványaiban megtalálható. Ez a megállapítás meglepő annak fényében, hogy Tótfalusi korában szokatlan jelenség, ha az egy városban működő nyomdák nyomtatványain az együttműködésnek csupán ilyen szerény jeleit lehet felfedezni, még akkor is, ha eltérő felekezethez tartoztak.<sup>46</sup>

## Jegyzetek

- 1 A nyomda 1691-re datált kiadványáról, Joannes Amos COMENIUS *Eruditiones scholasticae, pars prima* című munkájának nyomtatási dátumáról bebizonyosodott, hogy téves, valójában 1699-ben látott napvilágot. Vö. *Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhely-bibliográfiája*, az anyagot gyűjtötte BERLÁSZ PIROSKA–IFJ. HORÁNSZKY Nándor, szerk. KONDOR Imre, Budapest, 1970, 9. Valamint RMK II 1685.
- 2 Amint a következőkben bemutatandó iratok is elárulják leánykori neve Wilhelm Christina volt. FERENCZI Zoltán (vö. *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896, 69) ismerteti a család eredetét. Véleménye szerint a Lengyel Andrásné alak magyarosítással jött létre. 1690-től élt özvegyként, kiadványai impresszumában ez a megnevezés 1699-től tűnik fel.
- 3 Az irat Kolozsvárott, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában, az Unitárius Nyomda fondban található. A Molnár B. Lehel levéltáros kutatásának köszönhetően előkerült dokumentumokat első alkalommal PERGER Péter közölte és elemezte: A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés, in *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Budapest, 2003, 289–304.
- 4 FERENCZI, i. m., 70–73.
- 5 Uo., 72.
- 6 GULYÁS II, Budapest, 181–183.
- 7 *Mentség*, 77–78.
- 8 ANTON MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschicht 1482–1882, Erster Band: 1482–1682*, Wien, 1883, 340.
- 9 FERENCZI, i. m., 72.
- 10 RMK I 1503, 1504, II 1880.
- 11 *Mentség*, 77–78.
- 12 HAIMAN, *Tótfalusi*, 56.
- 13 FERENCZI, i. m., 72.
- 14 Részletes leírását lásd PERGER Péter, Egy XVII. századi nyomdafelszerelés útja Bécstől Kolozsvárig, *Magyar Grafika*, 2006, jubileumi szám, 71–75.
- 15 HAIMAN, *Tótfalusi*, 56–57.
- 16 Ez az adat a későbbi, két pótlólagos betűvásárlással együtt összeállt betűanyagra vonatkozhat. A szekeresnek fizetendő összegből kiszámítható, hogy a fentebb részletesen ismertetett szállítmány összességében csupán 44 mázsa lehetett. Talán érdemes megjegyezni, bár egy sokkal régebbi kornak, egy a maga korában is szerénynek mondható tipográfiájára vonatkozik, hogy Hess András a krónika nyomtatását körülbelül 45 kilogramm betű felhasználásával végezte el (vö. BORSZA Gedeon, A budai Hess-nyomda új megvilágításban, *MKsz*, 1973, 148).
- 17 1A, 2A, 3K, 4A, 5A, 6A, 7K, 8A, 9K, 10A, 11K naptárjegyekkel, 12G, 13A, 14K, 15A, 16K. Amint később szó lesz róla, a 17A kolozsvári református nyomdából származik és így nem az újonnan beszerzett betűk között tárgyalandó.
- 18 Vö. *Nyomdaipari enciklopédia*, főszerk. GARA Miklós, Budapest, 2001, 22.
- 19 A mintalap hasonmása Haiman Györgynek a mintalapra vonatkozó tanulmányával együtt látott napvilágot: *A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773, Hasonmás*, szerk., bev. HAIMAN György, Budapest, 1997. HAIMAN György, A nagyszombati egyetemi nyomda az 1773. évi leltár tükrében, in HAIMAN György–MUSZKA Erzsébet–BORSZA Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára: 1773*, Budapest, 1997, 113–177.
- 20 HAIMAN György, A nyomdai szakkifejezések magyarázata, in HAIMAN–MUSZKA–BORSZA, i. m., 297–298.
- 21 HAIMAN, *Tótfalusi*, 39.
- 22 Vö. Katalógus 1A 11 mm.
- 23 Vö. azzal a fentebbi lábjegyzetes megjegyzéssel, miszerint „a deák és magyar betűk lajstromában” szereplő 55 mázsányi betűvel szemben, a szekeresnek fizetendő összegből kiszámítható, hogy a szállítmány összességében csupán 44 mázsa lehetett. Ennek az ellentmondásnak az esetleges magyarázata az lehet, hogy a „lajstrom” adata a későbbi, két pótlólagos betűvásárlással együtt összeállt betűanyagra vonatkozhat.
- 24 Lásd Katalógus 2A. A betűtörténeti kutatásokban használatos „H méret” a majuszkulák („nagybetűk”) magasságát adja meg.
- 25 HAIMAN, *Nicholas Kis*, 130; lásd Katalógus 3A 200 és 4K 200.
- 26 HAIMAN, *Tótfalusi*, 56–57, 60–61.
- 27 Meg kell jegyezni, hogy a Tótfalusi-mintalap „Text” fokozatát Haiman György 16 pontostként határozta meg. Vö. HAIMAN, *Tótfalusi*, 76–77.
- 28 Lásd Katalógus 5A 150.
- 29 *Nyomdaipari enciklopédia*, főszerk. GARA Miklós, Budapest, 2001, 22.
- 30 A Katalógusban az 6A és 7K 120-nak felel meg.
- 31 Lásd Katalógus 8A, 9K 99.
- 32 Katalógus 12 G 89.
- 33 Vö. Katalógus 10A 89, 11K 89.
- 34 13A, 14K 72.
- 35 15A és 16K 61.
- 36 IV/1, IV/3. Az utóbbi tartósan az unitárius nyomdában lehetett, míg az eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéből származó dísz a reformátusok 1700-ig használták, addig itt 1700–1701 között bukkan fel. A nyomda megszűnésekor kerülhetett vissza a református műhelybe, ahol a XVIII. század folyamán tovább élt.
- 37 *Mentség*, 51.
- 38 V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi-sajtó korában: 1473–1800*, Budapest, 1999, 166.
- 39 BOD Péter, *Erdélyi féniks*, [Nagyenyed], 1767, 24.
- 40 SIPOS Gábor, Misztótfalusi Kis Miklós hagyatéka a kolozsvári református nyomdákban, *MKsz*, 1987, 91.
- 41 HAIMAN, *Tótfalusi*, 58.
- 42 *Mentség*, 77–78.
- 43 HAIMAN, *Tótfalusi*, 56–58.
- 44 Ae. DONATUS, *De octo partibus orationis methodus*, Liszkai Mihály, RMK II 1880.
- 45 Lásd a Katalógusban 17A 8 mm szám alatt felvett típust.
- 46 HAIMAN, *Tótfalusi*, 58.

## 15. A KERESDI NYOMDA (1684–1694?)

V. Ecsedy Judit

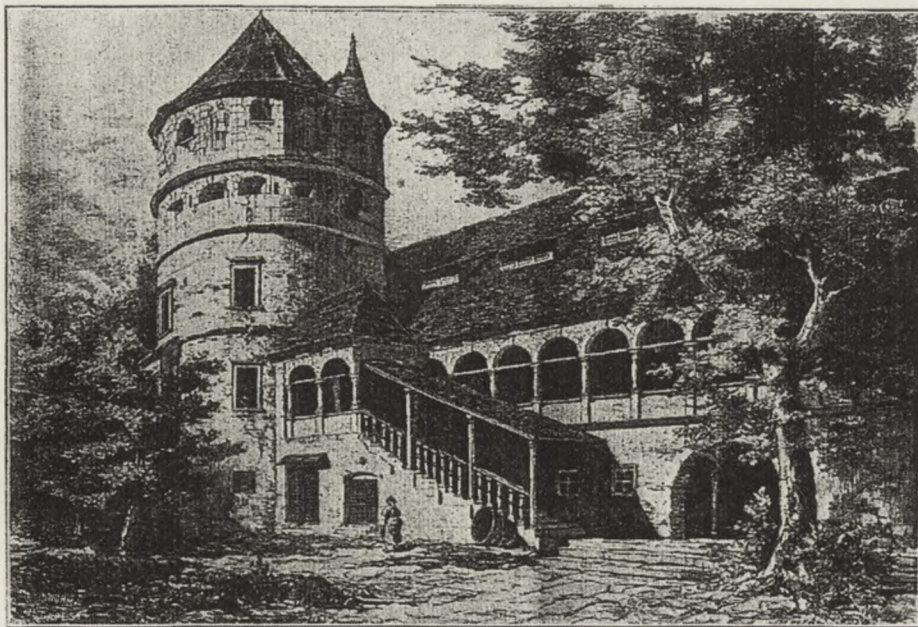
### A keresdi nyomda kiadványai

Az erdélyi könyvnyomtatás történetében különleges hely illeti meg a keresdi nyomdát mint korszánk egyetlen főúri magánnyomdáját. Az összes többi vagy felekezeti, vagy városi fennhatóság alatt működő nyomda volt. Bethlen Elek (1643–1696), a család bethleni ágából, az 1680-as években várkastélyában nyomdát állított azzal a céllal, hogy meghalt bátyjának, Bethlen Farkasnak nagyszabású, latin nyelven írt, kéziratban maradt történeti művét, a *Historiát* kinyomtassa.<sup>1</sup> A kéziratot nem adta ki a kezéből, s hogy a nyomtatás a szeme előtt folyjon, inkább nyomdát szerzett melléje és természetesen nyomdászt is. A hazai könyvnyomtatásnak kivételes színhelye a keresdi várkastély.

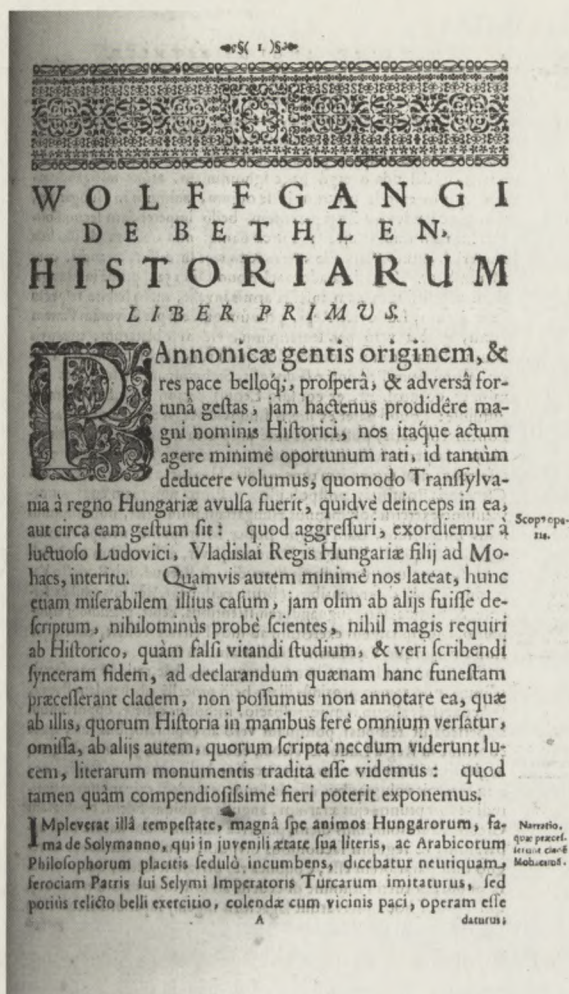
Keresd (Criș, Románia) számunkra két dologról nevezetes: egyrészt egyik legszebb erdélyi késő reneszánsz várkastélyáról, másrészt egykori nyomdájáról. A kettő, a várnak kastéllá váló átépítése késő reneszánsz stílusban és a nyomda felállítása egyszerre történt, 1683–1684-ben, Bethlen Elek idejében. Ennek a Segesvárhoz közeli várkastélynak földszintjén, a csúcsíves oratóriummal szomszédos bolthajtásos helyiségekben volt – a hagyomány szerint – a nyomda.<sup>2</sup>

A bethleni Bethlen család (amely nem azonos a család másik ágával, az iktári Bethlen családdal, amelynek legnevezetesebb tagja Bethlen Gábor erdélyi fejedelem) kitűnt a családból származó történetírók nagy számával. Már a Bethlen Farkasnál egy generációval idősebb Bethlen János megírta, és 1663-ban nyomtatásban is közreadta Erdélyről szóló történeti művét.<sup>3</sup> Bethlen Elek (1643–1696), Belső-Szolnok megye főispánja, maga is történelemkedvelő főúr volt. Bethlen Farkas pedig (1639–1679), I. Apafi Mihály kancellárja, Alsó-Fehér vármegye főispánja, aki a fejedelem küldetésében Konstantinápolyban is járt, a szerzője annak a történeti műnek, a *Historiának*, amelynek kinyomtatása érdekében a keresdi nyomda létesült. Kettejük unokatestvére volt Bethlen Miklós, az erdélyi emlékirat-irodalom egyik kiemelkedő alakja, aki – a többiekkel ellentétben – már magyarul írt.

Már a *Historia* szerzője, a történetíró Bethlen Farkas is lépéseket tett azért, hogy mielőbb sajtó alá kerüljön a műve, ebben azonban korai és váratlan halála megakadályozta. Benkő József tudósít arról,<sup>4</sup> hogy Bethlen Farkas az akkori kassai nyomdással megállapodott, hogy a *Historia* kinyomtatása céljából Erdélybe hozná nyomdáját, és a mű szerzőjének házában rendezkedne be. De még mielőtt erre



97. A keresdi Bethlen-kastély egy XVIII. századi metszeten

98. Ezzel a lappal kezdődik Bethlen Farkas *Historiája*

sor kerülhetett volna, Bethlen Farkas váratlanul, 1679. december 3-án meghalt. Ez a rövid utalás azért érdekes, mert ismereteink szerint Bosytz István volt az, aki akkoriban a kassai városi nyomdát vezette, és mostanáig nem tudtuk, hogy lett volna saját tipográfiája, amellyel szabadon rendelkezett és amelyeket akár Erdélybe is átköltöztethetett.<sup>5</sup>

Bár a nyomda kifejezetten Bethlen Farkas említett latin nyelvű történeti munkájának kinyomtatása céljából került a keresdi Bethlen-kastélyba, a könyv címlapján mégsem szerepel nyomdahelyként Keresd. Címlapja ugyanis el sem készült, és a nagy mű nyomtatását sem sikerült befejezni. A nyomtatás megkezdődött 1684-ben, de lassan haladt. Így, amikor Thököly Imre 1690 augusztusában török-tatár hadakkal betört Erdélybe, a *Historia* nyomtatása a 832. lappal megszakadt. Ekkor a nyomdát és a példányok nagyobb részét a jobban védett Segesvárra szállították. Minthogy az eredeti kézirat Thököly kezébe került, és ismeretlen helyen lappangott, a nyomtatást nem is tudták volna befe-

jezni. A példányok másik részét, egyéb irományokkal együtt, a keresdi vár pincéjében befalazták, ahol a legnagyobb részük tönkrement.

A cím nélküli nyomtatványhoz a XVIII. század végén Gottfried Schwarz nyomtatott címlapot és 12 levelet kitevő bevezetőt, előszót, amely a könyv és kézírata történetére vonatkozik.<sup>6</sup> Ezzel a közreadó szándéka az volt, hogy ezt az utólag készült címlapot – amelyen a nyomdahely „In arce Kreusch Transylvaniae” formában szerepel – a még fellelhető, csonka példányok elé kössék. Ez az impresszum természetesen félrevezető, hiszen az utólagos címlap nem Keresden, hanem a sziléziai Lemgóban készült, mintegy nyolcvan esztendővel az eredeti, csonkán maradt mű nyomtatása után. Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* című bibliográfiájába Gottfried Schwarz nyomán *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri X.* címen vette fel.

Bár a keresdi nyomda legnevezetesebb kiadványa Bethlen Farkas munkája, az 1684–1686. években más, kisebb terjedelmű munkák is elhagyták a keresdi sajtót. Ilyenekről már Benkő József is tudott, és „nimium sunt rarissima”-ként, azaz ritkaságokként emlegette őket.<sup>7</sup> A Bethlen *Historiája* mellett készült másik hét nyomtatvány közül négy unikum, azaz egyetlen példányban maradt fenn, háromból pedig egyáltalán nem maradt fenn példány, mindössze Benkő József fent idézett említése örökítette meg őket. Feltehető, hogy Benkő még látta azt a két, Nagyari József által írt kegyességi munkát, amelyeket mint ritkaságokat felsorolt, ma azonban egyetlen példányuk sem ismert. Ugyanígy csak Sándor István tudósít a *Kristus haláláról* szóló *dialogismusról*, példánya ma már nem található.<sup>8</sup> Az egy-egy példányban fennmaradt keresdi nyomtatványok egyike Medgyesi Pál *Lelki a be ce-je*,<sup>9</sup> a másik Georgius Tutius Cato epigrammáinak kiadása.<sup>10</sup> Úgy látszik, hogy a segesvári iskola megragadta az alkalmat, hogy elérhető közelségben



In arce Kreusch Transylvaniae  
Typis & sumptibus Autoris.

99. A *Historiához* utólag a sziléziai Lemgóban hozzányomtatott címlapon Keresd német neve szerepel



100. A bethleni Bethlen család kígyós címere a várkastély falán

nyomda működik, és 1685-ben két, Martinus Kelp professzor elnökletével tartott vizsga téziseit ki nyomatták Keresden.<sup>11</sup>

#### *A keresdi nyomda eredete és felszerelése*

A Keresden létesített nyomda eredetét vizsgálva az előzmények nagyon messzire nyúlnak. Gulyás Pál vetette fel először a kérdést, hogy „Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?”. Ezt a kérdést adta dolgozata címének is,<sup>12</sup> amikor elsőként értékelte újra a keresdi nyomda kérdését. Nem lehet csodálni, hogy Novák László<sup>13</sup> még új nyomda felállításáról beszélt, hiszen így értelmezte mindenki, aki ebben a kérdésben korábban megszólalt, köztük az említett Benkő József is, aki száz évvel később újra kiadta Bethlen Farkas *Historiáját*.<sup>14</sup> Gulyás Pál viszont a kortárs M. Tótfalusi Kis Miklós megjegyzéseit fogadta el hitelesnek, mindenekelőtt azt, hogy a kolozsvári nyomdát érzékeny veszteség érte, amikor egy részét Bethlen Elek Keresdre vitette.<sup>15</sup>

Érdekes, hogy csak a XX. században terelődött az irodalom- és történettudomány figyelme M. Tótfalusi Kis Miklós *Mentségére* (Kolozsvár, 1698) mint a XVII. századvégi kolozsvári könyvnyomtatás egyik legfontosabb forrására. Sem a maga korában, sem a XVIII. században nem figyeltek fel értékes és nemcsak saját személyével összefüggő meg-

állapításaira. Szinte minden esetben, így a keresdi nyomda tekintetében is szavahihető, ráadásul Bethlen Elek Tótfalusinak személyes jóakarója volt. Tótfalusi jelen is volt Bethlen 1697. február 27-ei temetésén, amelyet ünnepélyes külsőségek között a család ősi várában és temetkezési helyén, éppen Keresden rendeztek meg, sőt ez alkalomból orációt is mondott.<sup>16</sup>

Attól kezdve, hogy Tótfalusi *Mentségének* szövege közkinccsé vált,<sup>17</sup> nem lehetett kétséges, hogy milyen nyomda képezte is az alapját a Keresden felállított tipográfiának. A keresdi műhely felszerelése nem egyéb, mint Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi nyomdája, amely előbb Szebenbe menekült Várad török megszállása után, majd Szenci Kertész halála után I. Apafi Mihály fejedelem utasítására átkerült Kolozsvárra (körülbelül ezzel egy időben az ugyancsak hontalanná vált gyulafehérvári fejedelmi nyomdával), aki mindkettő tulajdonjogát átruházta a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumra. Valójában mint református elkötelezettségű „országos tipográfia” működött Kolozsváron. Bár a Keresden létesített nyomdát a kolozsvári „országos tipográfia”-ból vették ki, attól az még továbbra is működőképes maradt. Vezetője 1684-től kezdve Némethi Mihály lett, őt követte Veresegyházi István, majd 1693-ban tőle vette át a nyomdát a Németalföldről hazatérő M. Tótfalusi Kis Miklós.

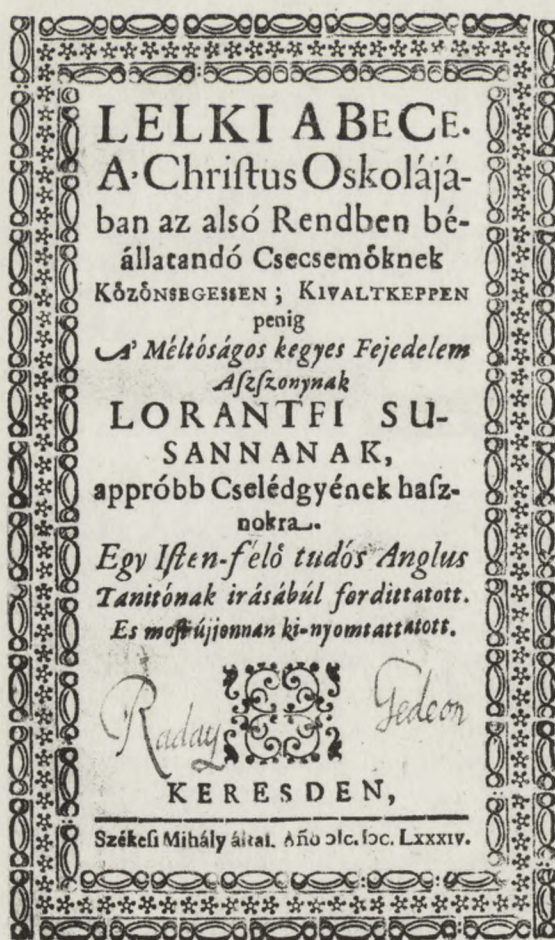
Való igaz, hogy Keresden Bethlen Elek, illetve az általa megbízott nyomdászok a kolozsvári nyomda tipográfiai eszközeit használták, köztük bizonyára egy kolozsvári sajtót is, ennek ellenére a keresdi műhely fennállását nem tekinthetjük egyszerűen a kolozsvári tipográfia „kitérőjének”. Ezekben a keresdi években Bethlen Elek volt a nyomda fenntartója, nyomdászokat alkalmazott rendszeres fizetéssel, gondoskodott a nyomda elhelyezéséről, és nem utolsósorban a szükséges papír beszerzéséről. A nyomda átszállítása valószínűleg 1683 végén megtörtént, 1684-ben pedig megkezdődött a nyomtatás.

A keresdi nyomda felszerelése a fennmaradt és kézbe vehető öt nyomtatványának betűi és díszai alapján rekonstruálható. Eszerint összesen tizenhárom betűtípussal (négy kiemelő címbetűvel és kilenc antikva és kurzív szöveg nyomtatására való betűvel) dolgozott. Ezenkívül ötféle könyvdíszel; közülük egyik úgynevezett ablakos dísz, amely az iniciálét helyettesítette: üres közepébe egy nagybetűt illesztve szókezdéshez használták. A többi

négy dísz záródíszként vagy címlapdíszként használták. A könyvek díszítésére még tizenhétféle nyomdai cífrát használtak. Ehhez járult még három különféle méretű iniciálesorozat néhány betűje is.

Az itt felsorolt betűk és díszek Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi felszerelésével azonosak.<sup>18</sup> Mindössze egy apró, négyzet alakba zárt virágcsokor az, amelyet Szenci Kertésznél nem találni, viszont Keresd után bekerült a többivel együtt a kolozsvári nyomda felszerelésébe, és Tótfalusi következetesen címlapdíszként használta, három esetben 1695 és 1701 között.<sup>19</sup> Ez a dísz a keresdi nyomdában is mindkét alkalommal címlapdíszként fordul elő. A keresdi betűk és díszek megerősítik Tótfalusi Kis Miklós megjegyzését, aki *Mentségében* Szenci Kertész Ábrahám egykori felszereléséről azt írta, hogy amikor ő Kolozsvárt 1693-ban dolgozni kezdett, „ittthon sem volt akkor mind”.<sup>20</sup>

Maga a nyomdafelszerelés megmenekült Segesváron – ahol azonban tudomásunk szerint a sajtót csak raktározták, nem használták. Bár a Kolozsvár-



101. Medgyesi Pál: *Lelki abece* (Keresd, 1684)



102. Az „ablakos” dísz és a női maszkot és bőségszarukat ábrázoló könyvdísz is Váradról került előbb Kolozsvárra, majd onnan – átmenetileg – Keresdre

ról mintegy tíz évig távol lévő nyomdafelszereléssel Keresden 1684–1690 között nyomtattak, csak évekkel később szállították vissza Segesvárról Kolozsvárra, az akkor már Tótfalusi Kis Miklós által vezetett református országos tipográfiába. Legvalószínűbb, hogy 1694-ben, mert 1695-ben már az összes betűtípus és díszítőelem visszaérkezett, és némelyikük még a XVIII. század folyamán is használatban maradt.

A keresdi nyomda vezetője Székesi P. Mihály volt, akinek neve egyrészt az ott készült nyomtatványokról, másrészt Bethlen Elek saját, korabeli, nyomdával kapcsolatos feljegyzéseiből ismert.<sup>21</sup> Minthogy magát a nyomdafelszerelést Kolozsvárról hozták, kézenfekvő lenne, hogy a nyomdász is odaválói. Erre vonatkozóan azonban semmi adat nem áll rendelkezésünkre. Sőt, Tótfalusi Kis Miklós sem ír semmit a Keresden nyomtató mesterről. Neve a kolozsvári nyomdászattal – vagy akár más erdélyi nyomdával kapcsolatban – sehol sem merül fel. Ugyanakkor kiváló nyomdász volt: ezt tanúsítja a nyomtatómester tudását valóban igénybe vevő nagyméretű, terjedelmes, marginálisokkal is ellátott latin nyelvű *Historia*. Székesi nem egyedül dolgozott Keresden, ez nem is lett volna lehetséges. Még ha egy sajtó volt is, kiszolgálására legalább kétfős személyzet kellett: szedő és nyomtatómester. Ezt megerősítik azok a korabeli elszámolások, amelyeket maga Bethlen Elek készített a nyomdával kapcsolatban. Az első feljegyzés éppen abból az évből származik, amikor Bethlen Farkas *Historiáját* nyomtatni kezdték. Mindjárt ez első bejegyzés „Typographus Uraimék pénzbeli fizetéséről” szól 1684. január 20-án, bizonyítva, hogy többen voltak. Egy préluhról, azaz sajtóról szólnak a további feljegyzések, ahhoz való apróbb felszerelések, szerzőszámok beszerzéséről. „Székesi uram” a feljegyzésekben 1684. szeptember 1-jén név szerint is említve van, mint aki Kolozsvárra ment és útiköltséget kapott (talán ez is azt bizonyítja, hogy Székesi eredetileg kolozsvári nyomdász volt). Székesi uramon kívül két alkalommal szerepel Jakab deák is, mindkét alkalommal nyomdai számadásokkal kapcsolatban. Keresztneve alapján egyelőre nem sikerült őt azonosítani.

Jóllehet a rövid életű keresdi nyomda csak incidens, ha a hazai nyomdászattörténet egészét nézzük, a nagyszabású történeti mű, amelynek közreadása érdekében létrehozták, Bethlen Farkas magyarországi és erdélyi története, maradandó hatással volt a hazai tudományosságra.

## Jegyzetek

- 1 BETHLEN Farkas, *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X* – RMK II 2036. – A keresdi nyomdáról részletesebben lásd V. ECSEDY Judit, *Nyomda a keresdi várkastélyban (1684–1690)*, *Magyar Grafika*, 2009/5, 72–78.
- 2 Így tudósít a nyomda elhelyezéséről BENKŐ József, lásd WOLFGANG BETHLEN, *Historia de rebus Transsilvanicis*, Tom. V., [Közreadta] JOSEPHUS BENKŐ, Cibinii, 1789, M. Hochmeister, 26.
- 3 BETHLEN János, *Rerum Transylvanicarum* – RMNy 3123.
- 4 BENKŐ József adta ki újra Bethlen Farkas munkáját a XVIII. század végén: BETHLEN, *Historia*, i. m., Praefatio, 27.
- 5 BENKŐ név szerint nem említi a kassai nyomdász nevét, de ismeri *Adversariis* című nyomtatványát, amelyen rajta van a neve. Sajnos ezt a Benkő által említett művet nem sikerült azonosítani.
- 6 Csak a címlapot és az előszót tartalmazza az OSZK 400.565 jelzetű példánya.
- 7 BETHLEN, *Historia...*, i. m., 27–28. – BENKŐ a *Historián* kívül négy másik keresdi nyomtatványról tudott. Lásd előszavát a *Historia* szebeni, 1789-es kiadásához: BETHLEN, i. m., 26.
- 8 SÁNDOR István *Magyar könyvesháza* (Győr, 1803) nyomán vette fel Szabó Károly is: RMK I 1333.
- 9 RMK I 1319 (Keresd 1684).
- 10 (Keresd 1686).
- 11 RMK II 1565 és RMK II 1566.
- 12 GULYÁS Pál, Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?, *MKsz*, 1961, 480.
- 13 NOVÁK László, *A nyomdászattörténete*, III. könyv. Budapest, 1928, 52. (Grafikai művészetek könyvtára, IX.)
- 14 Hat kötetben jelent meg: BETHLEN, i. m., 1789–1793.
- 15 *Erdélyi féniks*, 189.
- 16 *Uo.*, 185–186. Pápai Páriz Ferenc verse és Tótfalusi Kis Miklós beszéde a *Kegyességgel, becsülettel, közönséges munkával érdemlett igazság koronája* (Kolozsvár, 1697) című munkában jelent meg, és szövegét Dézsi Lajos újból közlő: *ItK*, 1895, 352–358.
- 17 A Kner-nyomda érdeme, hogy a *Mentség* tágabb körben is hozzáférhetővé vált, 1940-es, betűhív kiadásukkal.
- 18 Lásd erről részletesen V. ECSEDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete, *OSZK Évkönyv*, 1978, 307–309.
- 19 HAIMAN György mint „natúrális virágdísz” írta le, lásd HAIMAN, *Tótfalusi*, 87.
- 20 *Erdélyi féniks*, 189.
- 21 Közzétette LUKINICH Imre, Adatok a keresdi nyomda történetéhez, *MKsz*, 1907, 287.

## 16. A SZEZENI VÁROSI NYOMDA (1525) (1601–1700–)

Perger Péter

A szezeni nyomda XVII. századi történetéről nagyjából ugyanaz mondható el, mint ami az előző században jellemezte: főleg a kezdeti időszakából nagyon kevés nyomtatvány maradt fent, az is általában egyetlen példányban, töredékesen vagy sérülten. Így erős a gyanú, hogy a ma ismeretes nyomtatványokban megőrződött díszek nem képviselik a nyomda teljes készletét. Annak ellenére, hogy Szezent – noha sarc árán – mindvégig megkímélte a török, a nyomtatványok nagyfokú pusztulásának okait a következőkben lehet keresni. A nyomda főképp az erdélyi szászág számára dolgozott, a kiadványai ebben a kulturális környezetben maradtak fent, nem terjedtek el széles körben. A Szepességben lehetett volna még az itt készült kiadványoknak piaca, azonban nekik megvoltak a saját könyvnyomtató műhelyeik. Hozzájárult még ehhez, hogy – talán éppen az előbb vázolt helyzet miatt – kiadványai helyi jelentőségűek voltak, ráadásul gyakran a könnyen veszendő műfajba tartoztak: kalendáriumok, tankönyvek, napi istentiszteleti használatra szánt kötetek, alkalmi kiadványok, amelyek gyakran sérülékeny apró vagy, éppen ellenkezőleg, plakát alakúak voltak. Jórészt szintén igaz a nyomda XVII. századi történetére is, hogy kevés adat maradt fent a működéséről, sokáig főképp az előző századi készletet használó, nagyon szerény műhely maradt, nyomdászai gyakran váltogatták egymást.<sup>1</sup> Az officina városi tulajdonban volt, a nyomdászok csupán bérelték, még ha általában az ő nevük jelenik is meg a címlapon.<sup>2</sup>

Simon Grüngras 1601-ban vette át a nyomdát az előző bérlő, Johann Fabricius halálakor. Ez alkalommal leltárt is vettek fel, amely szerint a betűkészlet csupán négy típusból állt, egy nagyobb és egy kisebb antikvából, egy nagyméretű és egy közepszerű kurzívából.<sup>3</sup> Grüngrastól csak néhány töredékes kalendárium maradt fenn, érdekesség, hogy a magyar nyelvűeken nevét „Zöldfüre” fordította. A magyar és német nyelvű kalendáriumsorozat a század folyamán mindvégig megjelent, bár példány csupán szórányosan maradt belőle.

Paul Seel neve az első nyomtatásban megjelent erdélyi országgyűlési törvénycikkéről<sup>4</sup> ismertes, noha erről csak tudósítás maradt fent, példány nem. Ezzel a nyomda termékei között megjelenik egy másik olyan kiadványtípus, amelyiknek a század folyamán számos darabja Szezenben látta meg a napvilágot. A következő nyomdásztól, Paul Wolf-tól szintén e kétfajta kiadvány maradt fent. Utóda, Jakob Thilo nevét azonban elődeihez képest már jóval nagyobb számú és változatosabb tartalmú nyomtatvány őrzi. Nála jelentette meg kiadványait az első XVII. századi erdélyi kiadó, Benjamin Fiebick, aki a korabeli szokásoktól eltérően nem nyomdász, hanem könyvkereskedő volt. Az ő és egyben a szezeni nyomda legnagyobb vállalkozása a kétkötetes német nyelvű evangélikus énekeskönyv volt.<sup>5</sup>

Thilóhoz köthető a talán legpontosabban datált régi hazai nyomtatvány. Vásárhelyi Kerekes István Báthori Gábor fejedelem meggyilkolásáról és Bethlen Gábor megválasztásáról szóló tudósító költe-



103. Szeben látképe Visconti Morandi *Mappa della Transilvania* című munkájában (Szeben, 1699, RMK II 1978)

ményének végén az éven kívül a napot és az órát is elárulja: „Augusti die 5. hora 3. pomeridiana.”<sup>6</sup> Az utolsó, 1619-ben Thilo nevével megjelent nyomtatvány,<sup>7</sup> és utóda 1629-es felbukkanása közötti időszakról semmiféle adat nem ismeretes, csupán egy görög nyelvtankönyv maradt fenn 1622-ből,<sup>8</sup> amelyen azonban csak az szerepel, hogy Fiebick költségén jelent meg. Elképzelhető, hogy ez már nem Thilo, hanem egy ismeretlen nyomdász munkája, ugyanis 1621-ben leltárt vettek fel a szebeni nyomdáról, és ez legvalószínűbben Thilo halálával függhet össze. A leltár szerint a műhely ekkor 190 nagyobb és kisebb típus, valamint több cirill betű öntésére alkalmas matricával, 64 fametszettel, 339 fametszetes iniciáléval és könyvdísszel, továbbá számos nyomdai felszereléssel rendelkezett. A fennmaradt nyomtatványokból megismert anyaghoz képest meglehetősen nagy készlet, és felmerül a gyanú, hogy a nagyszámú dísz főként a XVI. század utolsó harmadában Hoffhalter Rudolftól Szebenbe került anyag része lehetett. A cirill matricák jelenléte arra utalhat, hogy az előző században itt működött román műhely valamiféle összefüggésben állhatott a városi nyomdával. A XVII. század folyamán nem tudunk a városi nyomda egyetlen cirill betűkkel nyomtatott nyomtatványáról sem.

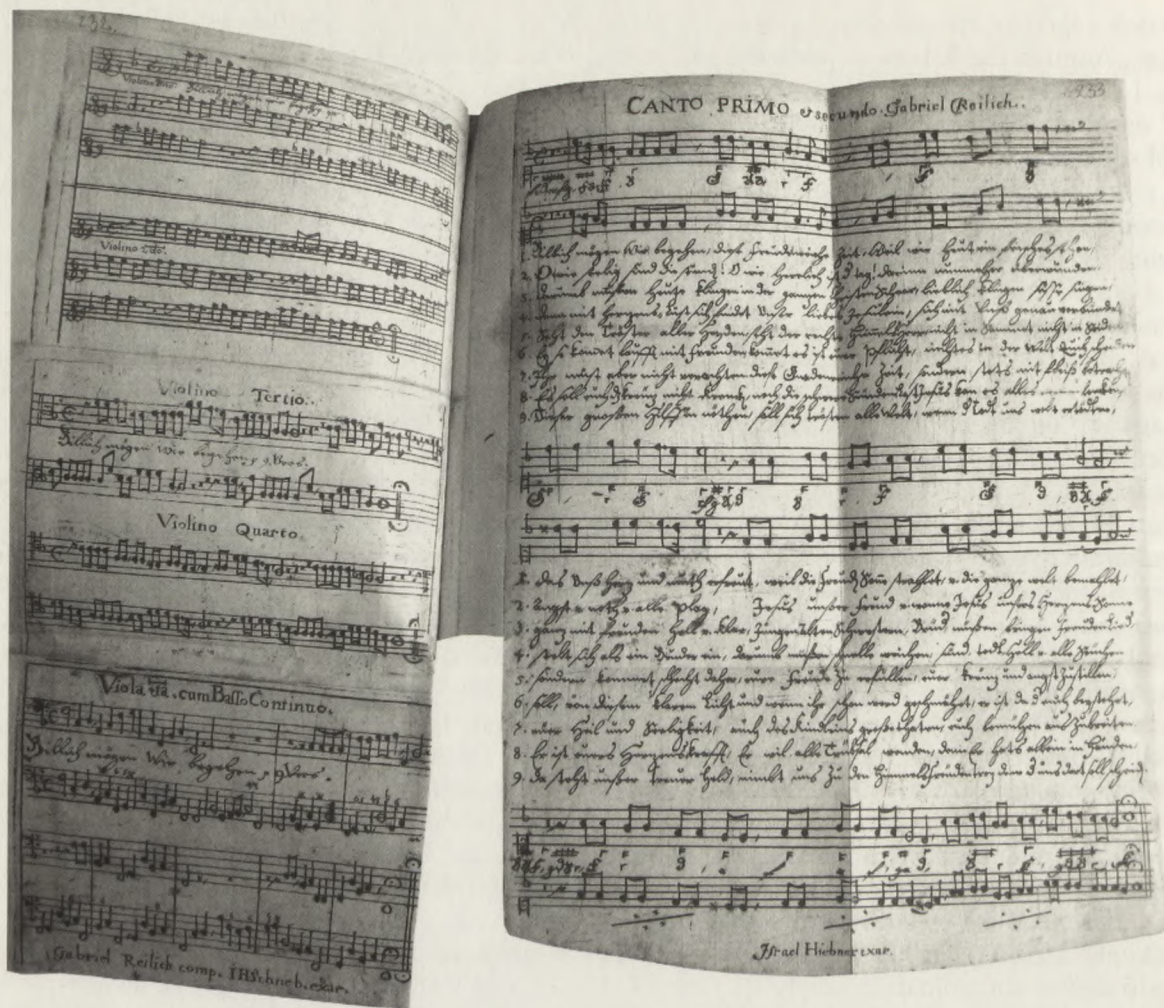
Marcus Pistorius első példányból ismert nyomtatványának, az 1629-es latin–német–magyar szójegyzéknek<sup>9</sup> a címlapján tűnik fel az a horgonyra tekeredő delfint ábrázoló dísz, amelyik a neves XV. század végi–XVI. század eleji velencei Aldus officina nyomdászjegyére emlékeztet. Minden bizonynyal Pistorius is ilyen minőségben használta a fametszetet, bár több előfordulása nem ismeretes. Pistorius 1631-ben kapott engedélyt a szebeni tanácstól, hogy saját naptárait a vásárokon árúshassa.<sup>10</sup> Egyik magyar nyelvű kalendáriumán<sup>11</sup> „Lintzi P. Marcus”-ként nevezi meg magát, így minden bizonnyal Linzből származott. Ő lehet az a „linzi eretnek könyvnyomtató”, akiről egy katolikus vitairat azt írja, hogy „betűivel együtt Magyarországra ment... és mikor alá s fel hordozná Magyarországon az ő könyvnyomtató műhelyét”, kiűzték onnan. A királyi Magyarországon való működésének azonban semmilyen kézzelfogható nyoma nincs.<sup>12</sup> Ausztriai eredetére utal Frölich Dávid megjegyzése is, miszerint a város egykor híres nyomdájában egy linzi kalandor kártyákat nyomtat.<sup>13</sup> A hazai illusztrációtörténet szempontjából sajnálatos, hogy ilyen kártya nem maradt fenn.

Marcus Pistorius feltehetően 1655 körül halhatott meg. Egy 1657-re szóló, kötéstáblából kiázta-tott, azonban ma már nem fellelhető kalendárium-töredéken,<sup>14</sup> a megtalálásakor kiadott közlemény szerint nyomdászként Martinus Pistorius szerepel.

Mivel csak ez az egyetlen említése maradt ránk, nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy esetleg Marcus nevének elírásáról van szó, vagy valóban egy ilyen nevű örököse vagy rokona vette át a műhely vezetését. A következő évből ismét egyáltalán nem ismertes egyetlen kiadványa sem a nyomdának, a két 1658-ban megjelent országgyűlési artikulusz<sup>15</sup> pedig nem árulja el a nyomdász nevét. A következő név szerint ismert nyomdász Christoph Hildebrand, aki 1659–1660-ban vezette a műhelyt.<sup>16</sup> Blasius Prössl 1664-es felbukkanásáig<sup>17</sup> ismét nem ismeretes a nyomdász személye. Levéltári adatok szerint ő már 1663-tól a városban dolgozott,<sup>18</sup> az utolsó hozzáköthető munka pedig a szebeni orgonista és zeneszerző, Gabriel Reilich karácsonyra készült többszólamú zeneműve 1665-ből.<sup>19</sup> Ennek érdekessége, hogy hozzáfűzték a mű két énekszólomának, valamint öt hegedű, orgona, illetve más hangszerek számára íródott basso continuo szólomának rézmetszetes kottáit.<sup>20</sup> Feliratuk szerint egyik készítője az ezen az adaton kívül teljesen ismeretlen „J. H. Schneb.”, míg a másiké az asztrológiai munkáiról, kalendáriumairól, jóslatairól ismert, de rézmetszőként is számon tartott,<sup>21</sup> ekkor már Szebenben működő Israel Hiebner volt.

Annak ellenére, hogy a városi nyomda – még a nyomtatványok pusztulásának nagy mértékét hozzávéve is – ennyire rendszertelenül működött és nyomdavezetői sűrűn váltogatták egymást, az 1662-től 1666-ig terjedő néhány év a város nyomdászattörténetének fénykorszaka volt. Egyedülálló módon ekkor három nyomda működött a városban. Már 1658-ban a sarc árán megkímélt Szebenben menekítették a törökök pusztítása elől a gyulafehérvári fejedelmi nyomda anyagát, amelyeket a fennmaradt nyomtatványok szerint 1662–1664 között használtak itt. Ezekben a városi nyomda díszai is feltűnnek, így feltehetően a két készletet egy helyen, de a nyilván elpusztult díszek pótlására kölcsönadott dúcok ellenére alapvetően tudatosan elkülönítve tartották. Szintén a törököktől elfoglalt Váradról menekítették – kétévnyi kolozsvári kitérő után – a biztonságot adó városba Szenci Kertész Ábrahám nyomdáját. Szenci Kertész halála után utóda vezette az igen termékeny műhelyt egészen 1668-ig, amikor a gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletével együtt I. Apafi Mihály parancsára Kolozsvárra szállították.<sup>22</sup>

A város tulajdonában lévő nyomda tehát mindezeketől függetlenül, önálló felszereléssel és saját vezetés alatt működött. Az előző időszak gyors változásai és bizonytalanságai után állandóbb periódus következett a nyomda életében, amikor 1666-ban Stephanus Jüngling vette át, aki valószínűleg 1687-ben bekövetkezett haláláig vezette.



104. A Gabriel Reilich zeneművéhez készült rézmetszetes kották (Szeben, 1665)

Kiadványai között a szokásos kalendáriumok, egyházi és alkalmi nyomtatványok mellett figyelmet érdemel a Matthias Fronius által összeállított szász jogkönyv újabb kiadása. Ismeretes, hogy az erdélyi szászok számára első megjelentetése 1583-ban milyen nagy feladatot jelentett, amelyet csak úgy tudtak megoldani, hogy a brassói és a szebeni műhelyt Brassóban egyesítették.<sup>23</sup> Időközben Szeben városa és a szebeni nyomda tett nagyobb jelentőségre szert, így 1684-ben a jogkönyv már egyértelműen itt, a szebeni városi nyomda önálló munkájaként készült el. Egyértelmű utalásként az első kiadásra Jüngling ugyanazt a címlapkeretet használta fel, mint annak idején Georg Greus, azonban a megváltozott helyzetnek megfelelően némi változtatással. A keret felső részén a Báthori-címert, alul pedig Brassó város címerét Szeben két különböző címerére cserélték.<sup>24</sup> Hasonlóképp ismét elhelyezte a kiadványban Jüngling Erdély és a Báthori család nagyméretű egyesített címerét.

1583-ban a Báthori-címer sárkányfogai hibásak és jobbra néznek, míg itt balra. Minden jel arra mutat, hogy címlapkerethez hasonlóan itt is változtattak a dúcon. Mivel a Báthori-címer kivehető, mozgatható volt, időközben elkallódott vagy tönkrement és újjal kellett pótolni (vagy éppen a sérülés miatt cserélték le), amelyhez a fametsző a kötetben látható lenyomatot vehette mintául, és annak tükörképét metszette fába.<sup>25</sup>

A Jüngling-nyomtatványok tematikájának szélesebb körét mutatja Matthias Milesnek Erdély XVI. századi történetét tárgyaló krónikája, az 1670-ban megjelent *Siebenbürgischen Würg-Engel*,<sup>26</sup> amely az apokaliptikus lovasokat és a szerzőt ábrázoló, a teljes negyedréte méretű lapot betöltő címlapmetszettel az első rézmetszettel illusztrált szebeni kiadvány (a már említett kottákat nem számítva). Készítetőjük a kiadás költségeit álló Andreas Fleischer lehetett, megalkotója pedig a szebeni származású művész, Tobias Teutsch.

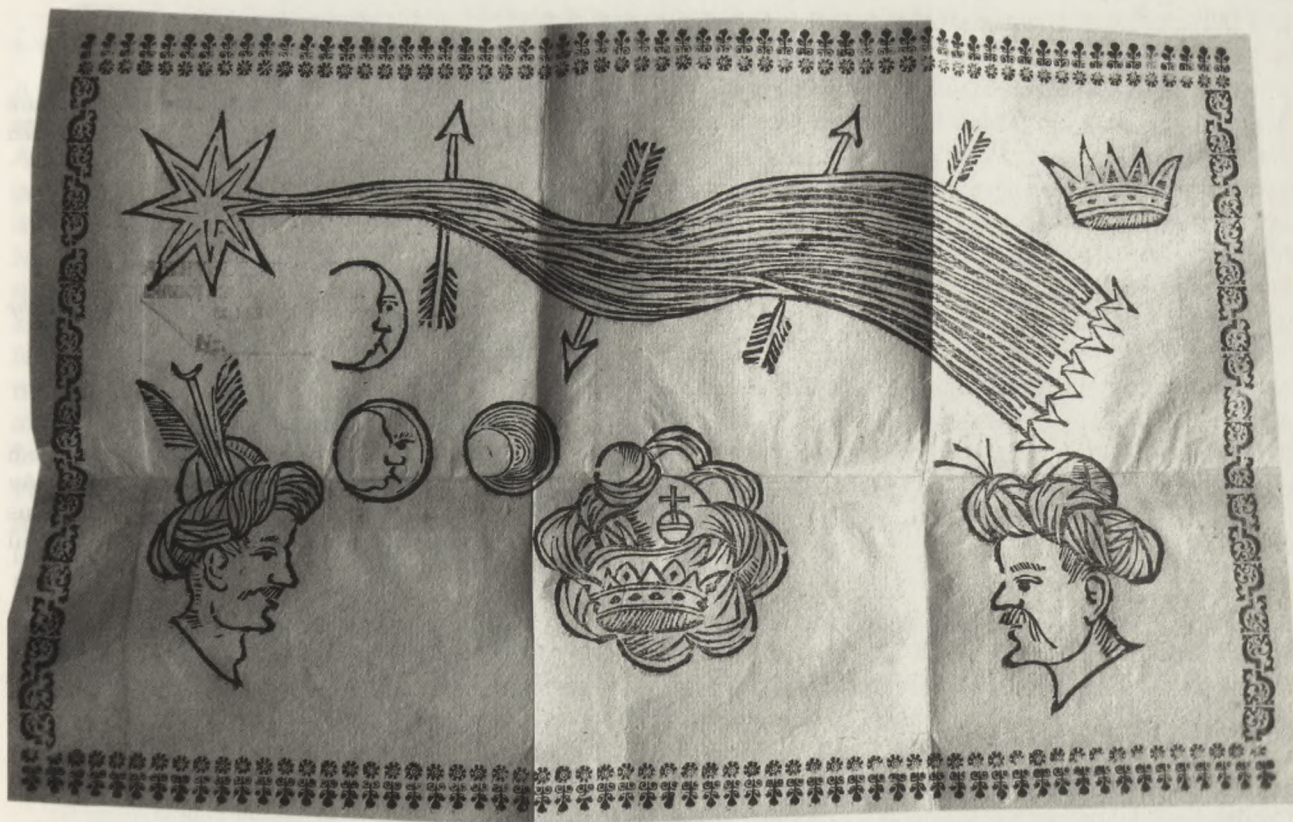
Egy évtizeddel később azonban ismét gondot okozott, hogy a kiadványokhoz illusztrációk készüljenek. Egy ideig a szebeni kalendáriumokat is szerkesztő Jacob Schnitzler ugyanis 1681-ben megjelentetett egy prédikációt az előző év novemberében–decemberében feltűnt üstököséről. Előszavában arra panaszkodik, hogy az üstökösről képet is csatolni kívánt volna a szöveghez, azonban nem talált olyan fa- vagy rézmetszőt, aki elkészíthette volna.<sup>27</sup> A következő évben azonban már sikerült több nagyméretű fametszetet készíttetnie az 1682 elején feltűnt, minden bizonnyal a Halley-üstökössel azonosítható, „Wundern-Stern”-ről szóló plakát alakú tudósítás számára.<sup>28</sup>

Stephanus Jüngling működéséig a nyomda főképp az előző századból maradt díszeket használta, ő igyekezett először a nyomda díszkészletét korszerűsíteni. Ennek ellenére az 1683-ban megjelent *Evangelia und Episteln* című nyomtatványában<sup>29</sup> azokat a kis fametszetes képeket használta fel, amelyeket – betűkkel együtt – még az 1570-es években, valószínűleg vásárlás útján Rudolf Hoffhaltertől szerzett meg a város a nyomdája számára. Jüngling negyvennégy képet használ fel, amelyek

közül tíz addig Szebenben nem bukkant fel, csupán Hoffhalter alsólendvai kiadványaiban. Jüngling feltehetően 1687-ben bekövetkezett halálát követően özvegye, Agnes irányította tovább a nyomdát faktorok alkalmazásával, akik közül Johann Hermelius és Johann Barth ismertes.

A levéltári adatoktól kiderül, hogy a város mindeközben szívén viselte a nyomda ügyét, és nagyobb összeget ajánlott fel a megújítására. Erről árulkodik az is, hogy – miután Johannes Zabanius városbíróval tárgyalt – Pancraz Lobinger bécsi betűöntő 1693. augusztus 19-én egy erre vonatkozó költségvetés-tervezetet nyújtott át. Anton Mayer értelmezése szerint a terv olyannyira nagyszabású volt, hogy matricák vásárlását is tartalmazta.<sup>30</sup> Minden bizonnyal ehhez a beszerzéshez köthető az a négy fokozatú fraktúr típus, amelyik 1695-ben bukkan fel a szebeni nyomtatványokban.<sup>31</sup>

1695. február 28-án a város ismét magához vette a nyomdát, és Marcus Reichardra bízta. Az ő faktora lehetett a lőcsei Caspar Polumsky, legalábbis erre utal az az 1695. április 2-ai dátummal megjelent kiadvány, amelyet „typis Reichardianis, azaz „Reichard betűivel” nyomtatott „Casparus



105. Az 1682-ben feltűnt, feltehetően a Halley-üstökössel azonosítható „Wundern-Stern”-ről szóló tudósítás illusztrációja (Szeben, 1682)

Polumski".<sup>32</sup> 1696. február 14-én a városi tanácsnak az esküvőkre és temetésekre vonatkozó rendelete még a Reichard-féle betűkkel jelent meg, egy segesvári gimnáziumban közzétett vizsgatételt novemberben azonban már ismét Johann Barth nyomtatott,<sup>33</sup> aki egészen 1706-ig vezette a városi tipográfiát.

Amint Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban megjelent *Mentség* című iratából kiderül, 1697-ben a várost pusztító tűzvész a nyomdát is érintette: „új típusok elolvadt.”<sup>34</sup> Nem teljesen egyértelmű, hogy itt a Bécsből nemrég érkezett típusokról van e szó.<sup>35</sup> Azok nagyobb része – egyébként hasonlóan számos régebbi típushoz – ugyanis a század legvégén is feltűnik a nyomtatványokban, tehát a nyomda teljes pusztulásáról nem beszélhetünk. Tótfalusi is azt írja előző szavai folytatásaként, hogy az „öt [mármint típusokat] hozzám küldték matériának”, máshol pedig a kolozsvári kopott betűk kapcsán nyilatkozza, hogy „nem volt jobb a szebeniekénél, akik is nyomtattak mindaddig a magok típusokkal, mindazáltal ugyancsak kezembe küldötték matériának”.<sup>36</sup> Azaz nem a tűzvészben elpusztult betűket kellett pótolni, illetve azok csak egy részét teheték ki a megújítandó anyagnak, hanem talán pont azokat a XVI. századból származó típusokat öntötte újra a maga által készített matricáiról, amelyek ez idő tájt tűntek el a nyomtatványokból.<sup>37</sup> Mindenesetre Tótfalusi antikva és kurzív típusai 1699-től jelennek meg a nyomda készletében. 1700-ig mindössze négy szebeni kiadvány ismeretes, amely arról árulkodik, hogy az eddig gondoltnál nagyobb típusválasztékot, négy-négy fokozat antikva és kurzív típust öntött a szebeniek számára, az elhasználdott kolozsvári betűanyag felhasználásával, amelyekért cserébe újraöntésre alkalmas betűanyagot kapott tőlük.<sup>38</sup>

Ekkoriban egy rövid időszakra ismét az a helyzet állt elő, hogy párhuzamosan két műhely működött a városban. 1696-ban ugyanis átmenetileg Szebenben dolgozott az erdélyi ortodox érsekség cirill betűs nyomdája. A két műhely közötti kapcsolatot azonban ez esetben sem mutatható ki.<sup>39</sup>

Végül még egy érdekes, címlapja szerint 1699-ben, Szebenben megjelent kiadványról kell szót ejteni: Visconti Morandi *Mappa della Transilvania* című Erdélyt és a törököktől frissen visszafoglalt területeket ábrázoló rézmetszetes térképe többek között számos erdélyi város ábrázolását tartalmazza.<sup>40</sup> Készítői Stephanus Welzer brassói aranyműves és rézmetsző, valamint Johann Conrad Predtschneider nürnbergi születésű szebeni metsző volt. Mivel azonban szedett szöveget egyáltalán nem, csupán rézmetszetes táblákat tartalmaz, kívül esik e munka vizsgálódási keretein, és feltehetően

nem is az alapvetően eltérő technikával dolgozó városi nyomdában készült. Fényesen jelzi ugyanakkor, hogy a század végére milyen magas szintű művészi és technikai alkotás létrehozására volt képes Szeben nyomda- és könyvkultúrája.

## Jegyzetek

- 1 *HungTyp* 1, 107.
- 2 *Uo.*, 104.
- 3 JAKÓ Zsigmond, Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században, in *Írás, könyv, értelmiség: tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 187. Grüngras 1601-es, plakát alakú naptarán (RMNy 881) négy fokozat antikva és egy kurzív típus található egyetlen körzet, több dísz és a Hoffhalter Rudolftól maradt számos fametszetes evangéliumi képcske mellett.
- 4 RMNy 1005.
- 5 RMNy 1148. Szintén az ő kiadványa volt Károlyi Péter 1622-es görög nyelvtana, ez azonban nem nevezi meg nyomdászát (RMNy 1282).
- 6 RMNy 1170, vö. GULYÁS II., 14.
- 7 RMNy 1198.
- 8 RMNy 1282.
- 9 RMNy 1451.
- 10 *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1882, 65–66.
- 11 RMNy 1488.
- 12 V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi-sajtó korában: 1473–1800*, Budapest, 1999, 114.
- 13 RMK II 1628., David FRÖLICH, *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*, Ulm, 1643–1644, Pars II., 311; Közli GULYÁS II., 15.
- 14 RMNy 2665.
- 15 RMNy 2801, RMNy 2801A.
- 16 RMNy 2878, 2944.
- 17 RMNy 3178.
- 18 *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1882, 60.
- 19 RMNy 3255.
- 20 VII/2–3.
- 21 PATAKY, 140–141, bár ezt a munkáját nem regisztrálta.
- 22 Lásd bővebben a Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája (1639?) 1640–1668, Az erdélyi fejedelmi nyomda 1621–1667 és A református egyház országos nyomdája Kolozsváron 1669–1700 című fejezeteket.
- 23 RMNy 523, RMNy 524, *HungTyp* 1, 106.
- 24 RMK II 1555, lásd V. ECSEDY–SIMON, 138. Katalógus II/37. Érdekes, hogy a fametszetes keretet még egy alkalommal használták 1721-ben, amikor az újabb politikai változásoknak megfelelően egész felső részét kicserélték az erdélyi nagyfejedelemségnek az osztrák kétfejű sas kebelén elhelyezkedő címerét ábrázoló darabbal (V. ECSEDY–SIMON, 162).
- 25 1583-as előfordulását lásd Brassó III/9. szám alatt (*HungTyp* 1, 249, hibásan, tükörképként nyomtatva), 1684-es előfordulását lásd a Katalógusban III/8. A különbségre V. Ecsedy Judit figyelt fel (szóbeli közlés).

- 26 RMNy 3688.
- 27 RMK II 1494, )(2a-b. Köszönöm V. Ecsedy Juditnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a közlésre.
- 28 RMK II 1514a, Mindkét kiadványt ismertette Gernot NUSSBÄCHER, *Der Halley-Komet in Siebenbürgen, Karpatenrundschau*, 1986. január 1/3., 8.
- 29 SZTRIPSKY II 190.
- 30 Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschicht 1482–1882: Erster Band: 1482–1682*, Wien, 1883, 340. Az egész ügyről lásd még V. Ecsedy Judit, *Wien und Ungarn, Typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert*, in *Gutenberg Jahrbuch*, 2006, 304; Friedrich TEUTSCH, *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen, Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels VI* (1881), 65–66.
- 31 IX/44F, IX/45F, IX/46F, IX/47F.
- 32 RMK II 1816.
- 33 RMK II 1869, illetve RMK II 1868.
- 34 *Mentség*, 182.
- 35 Legalábbis Jakó ezt feltételezi. *Uo.*, 455.
- 36 *Uo.*, 192.
- 37 Csak példaként a IX/2A 119, IX/4A 76, IX/5K 84 stb. Az sem kizárt, hogy a Tótfalusi által részben már újraöntött és elküldött betűk pusztultak el legalábbis a *Mentségben* (230–231) további erre vonatkozó megjegyzéseket tesz. Elárulja, hogy „idvezült királybíró uram” (az 1697 szeptemberében elhunyt Valentin Frankról lehet szó, vö. *Erdélyi féniks*, 461) már 1690-es hazaérkezésétől kezdve igyekezett rávenni a betűk felújítására, ezt követően Johann Zabanius szebeni polgármester és királybíró szorgalmazta az elolvadt típusok „újólag” való öntését.
- 38 Vö. HAIMAN, *Tótfalusi*, 107–112, itt bővebben lehet olvasni a XVIII. század elején Szebenbe került betűiről és betűkészítő szerszámairól is. Az 1699–1700-ban felbukkanó típusok: IX/48A, IX/49K, IX/50A, IX/51K, IX/52A, IX/53K, IX/54A, IX/55K.
- 39 Lásd kötetünkben az Ortodox érsekség cirill betűs nyomdája című fejezetet.
- 40 RMK II 1978, PATAKY, 243.

## 17. A BRASSÓI VÁROSI NYOMDA (1539) (1601–1700–)

*Perger Péter*

A brassói könyvnyomdászat a XVII. században meg sem közelítette előző századi jelentőségét. A nyomda kiadványairól 1625-től kezdve van hír, példány azonban csupán 1631-ből ismeretes, ennek impresszuma szerint a brassói nyomdász ekkor Martin Wolfgang volt. Feltételezhetően az 1635-ig megjelent brassói kiadványok is az ő nevéhez kötődnek, azonban ezekből szintén nem maradt fent példány. Az időszaknak tehát az egyetlen megvizsgálható brassói kiadványa egy plakát alakú naptár,<sup>1</sup> amelyen az előző században Szebenben használt betűk tűnnek fel,<sup>2</sup> a brassói Honterus-műhely felszerelésnek azonban semmi nyoma. Érdekes, hogy a valamikor 1631 előtt Brassóba került típusokat párhuzamosan tovább használták Szebenben is, szinte az egész század folyamán. Wolfgang típusai közül csak a legnagyobb nagyobb fokozatú betű<sup>3</sup> található meg későbbi brassói nyomtatványokon, a többi ezt követően eltűnt a nyomda készletéből. A naptárat csupán cifrákkal díszítették, ezek szintén teljesen eltérnek a későbbi anyagtól.<sup>4</sup>

Wolfgang neve korábban a bártfai Klöss-műhely kiadványain tűnt fel, az idősebb Klöss Jakab halála után átmenetileg, 1620-ban ő vezette a felső-magyarországi műhelyt. Kérdéses, hogy ezután még

dolgozott-e ott ifjabb Klöss keze alatt, hiszen – miként látható volt – Brassóban csupán 1625-től feltételezhető jelenléte. Hermann Tontsch a nyomdáról írt monográfiájában azt feltételezi, hogy nem ő volt a brassói nyomda tulajdonosa, hanem csupán alkalmazott.<sup>5</sup>

Némi szünet után, 1637-ben új nyomdavezető neve olvasható a brassói kiadványokon, Michael Herrmanné.<sup>6</sup> Tontsch szerint a nyomda felállítása már 1636-ban megtörtént,<sup>7</sup> azonban kézbe vehető példány tőle is csak a következő évből ismeretes. Az 1602-ben született, szepességi származású Herrmann neve mellett nincs feltüntetve, hogy ő lenne a nyomdavezető, mivel azonban városi tanácsosi, majd 1648-tól bírói és számos befolyásos városi tisztséget is viselt,<sup>8</sup> később pedig Rhédey Ferenc és II. Rákóczi György fejedelem tanácsosa, a szászok helytartója lett, minden bizonnyal nem ő foglalkozott a nyomtatással. Kezdetben a műhely gyakorlati vezetését az a Márton nevű nyomdász vihette, akit Herrmann hívott meg a brassói műhelybe. Neve egyetlen nyomtatványon sem tűnik fel, de valószínűleg azonos azzal a Brassai Major Mártonnal, aki 1647-től a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát vezette, így legfeljebb 1646-ig dolgozhatott Brassóban.<sup>9</sup>



106. Michael Herrmann (1602–1660) nyomdatulajdonos

Első alkalommal 1657-ben a nyomdatulajdonos – fiával közösen tartott – esküvőjére íródott köszöntő kiadványon tűnik fel, hogy a Herrmann-nyomda betűivel, de egy bizonyos Nicolaus Müller keze által nyomtatódott.<sup>10</sup> Nicolaus Müller, vagy latinosan Molitor, az impresszumok tanúbizonysága szerint majd fél évszázadon át, egészen 1702-ben bekövetkezett haláláig végezte a nyomda gyakorlati vezetését. Szintén ő foglalkozott a könyvek árusításával és terjesztésével is. Irodalmi munkássága is ismeretes, több alkalmi költeménye maradt fent,<sup>11</sup> nagyobb szabású verset írt a várost elpusztító 1689. évi tűzvészről.<sup>12</sup> Egy – utódjának, Heltzdörffer Mihálynak 1739-es haláláról tudósító – naplóbejegyzés szerint, Müller egykor Herrmann hívására Morvaországból érkezett Brassóba.<sup>13</sup> Ezt bizonyítja a már említett esküvői kiadványban olvasható verse, amelyet „Moravus”-ként ír alá. Tontsch azt is felveti, hogy esetleg a cseh testvérek közösségéhez tartozott.<sup>14</sup>

Herrmann alapvetően új nyomdafelszerelést szerzett be, nyomtatványain számos új betű,<sup>15</sup> dísz,

iniciálé és cifra<sup>16</sup> tűnik fel. Ugyanakkor a Honterus-nyomda maradványainak is a birtokában lehetett, egy fraktúrt, néhány schwabachert, egy görög típust,<sup>17</sup> egy díszbetűt,<sup>18</sup> egy keretdíszet, több díszet és iniciálét<sup>19</sup> használt ugyanis az előző évszázad készletéből. Éppen ezért érdekes, hogy a század első brassói nyomtatványában nincs nyoma a Honterus-nyomda maradványainak. Néhány évvel később újabb betűk tűnnek fel, egy kis fokozatú fraktúr, egy díszbetűsorozat,<sup>20</sup> két Szebenből származó nagyobb antikva,<sup>21</sup> továbbá néhány cifra.<sup>22</sup> A ma ismeretes adatok alapján a műhely nem mondható nagyon termékenynek, évente csupán egy-két kiadvány hagyta el a sajtóját, bár a példányok pusztulásának mértéke is jelentős lehetett, számos kiadványáról csak egyéb utalásokból lehet tudni. Michael Herrmann 1660 augusztusában a városban dúló pestisjárvány áldozata lett, de a neve alatt futó nyomda 1692-ig a család tulajdonában volt. Ezt bizonyítják a régi felszereléssel az eddig is használt „typis Herrmannianis, caractere Hermanniano” stb. impresszummal időről időre

megjelenő, az utolsó években szinte kizárólag plakát alakú, esküvői és temetési verseket tartalmazó nyomtatványok. Ezek számos esetben továbbra is feltűntetik, hogy Nicolaus Müller keze nyomán készültek. A nyomda készletébe, ha nem is nagy számban, de ebben az időszakban is kerültek új elemek, bár nem kizárható, hogy már régebben megvoltak, csak a ma ismeretes nyomtatványokon nem bukkantak fel.<sup>23</sup>

Ezzel párhuzamosan, 1672-ben új nyomdavezető neve tűnik fel számos brassói kiadványon, Peter Pfannenschmiedé. Ezek a nyomtatványok egy egészen új, a Herrmann-féle anyagtól eltérő felszereléssel készültek. Az új – főként fraktúr – betűk,<sup>24</sup> díszek és iniciálék<sup>25</sup> 1672–1677 körül jelentek meg a nyomda kiadványaiban. Egyetlen esetben Pfannenschmied mellett tulajdonosként Jacob Jeckelius neve is olvasható.<sup>26</sup> Ő minden bizonnyal azonos azzal a Jacobus Jecelius Lapidensisszel, aki 1656-ban közösen írt lakodalmi verset Pfannenschmieddel, 1657-ben pedig egy diáktársuk „pályatársának” nevezi magát, azaz a két nyomdatulajdonos ismeretsége a brassói iskolából eredhet.<sup>27</sup> Ezt követően a kiadványok csupán Peter Pfannenschmied jelzéssel jelentek meg, aki egyébként a brassói Honterus gimnázium növendéke volt. 1656-ban Martinus Albrich elnökségével tett filozófiai vizsgát,<sup>28</sup> több alkalmi költemény ismeretes tőle,<sup>29</sup> 1661-ben teológiai hallgatónak,<sup>30</sup> 1661-ben már lectornak<sup>31</sup> nevezi magát, később a főtemplom lelkésze volt. Michael Herrmannhoz hasonlóan szintén nem valószínű, hogy ő foglalkozott a napi nyomdai munkálatokkal, ebben a szerepben – párhuzamosan a Herrmann-féle készlettel készült nyomtatványokkal – itt is Nicolaus Müller tűnik fel.

A műhely legjelentősebb kiadványa Comenius *Orbis pictus*ának első hazai, illusztrációkkal ellátott kiadása. 1675-ben azonos képanyaggal magyar–latin és német–latin nyelven is megjelent, mindkettőben ugyanazokat a dúcokat használták fel.<sup>32</sup> Az utóbbi címlapján olvasható, hogy „typis et figuris Petri Pfannenschmiedii”, tehát a 150 fametszetes illusztráció dúca az ő tulajdonában volt. A lenyomatok éles rajzolata azt mutatja, hogy új dúcokról készültek, amelyeket minden bizonnyal Pfannenschmied faragtatott meg. Készítőjük nem ismeretes, azt sem tudni, hogy hazai vagy külföldi mester, felmerülhet, hogy esetleg a gyakorlati nyomdai feladatokat végző Nicolaus Müller alkotásai, bár e fajta tehetségéről semmilyen adat nem ismeretes. Annak ellenére, hogy a szöveg az 1669-ben Nürnbergben napvilágot látott első magyar nyelvű szöveget is tartalmazó kiadás nyomán készült, a metszetek nem ennek, hanem egy korábbi nürnbergi kiadás képeinek tükörképként újrametszett válto-

zatai.<sup>33</sup> Müller szerepére utalhat, hogy valószínűleg akadt fametszéssel foglalkozó mester Brassóban. 1676-ban feltűnik egy ívnyi méretű virágokkal díszített négyzetes keretdísz,<sup>34</sup> valamint 1685-ben egy szintén nagyméretű, angyalokkal, virágokkal, pávákkal és egyéb madarakkal díszített ovális keret.<sup>35</sup> Az előbbi a Pfannenschmied-, míg az utóbbi a Herrmann-műhely kiadványait díszíti. Itt kell megemlíteni a *Der Kern aller Gebethe in wenig Worten für alle Menschen* című 1680-ban megjelent munka öt allegorikus illusztrációját,<sup>36</sup> az 1682. március 3-án, Bécsben feltűnt üstökös ábrázolását<sup>37</sup> és a bolygók pályáját bemutató sematikus ábrát 1691-ből,<sup>38</sup> amelyek szintén a Herrmann-nyomda számára készültek. Főként az utóbbi kettő esetében nem tűnik valószínűnek, hogy valamely távolabbi professzionális műhelyből származnának.<sup>39</sup>

Peter Pfannenschmied 1677. november 21-én halt meg,<sup>40</sup> ezt követően néhány kiadvány csupán „Pfannenschmied nyomda” megnevezéssel került ki a sajtó alól, de a következő évtől már az özvegy, Martha Pfannenschmid jegyezte a műhelyt, egészen 1688. szeptember 12-ei haláláig, amikor is „Ihr dankbare Client”, azaz hálás pártfogoltja versben vett tőle búcsút. A nyomtatvány alján egyetlen név, Nicolaus Mülleré olvasható, aki minden bizonnyal ez esetben nemcsak a nyomdász, hanem a szerző is volt.<sup>41</sup> Ezt követően a jellegzetes készletnek nincs nyoma egészen addig, amíg 1692-ben Lucas Seuler neve alatt megjelent kiadványokban ismét fel nem tűnik.

Az 1689. április 21-ei nevezetes tűzvész a nyomdát megkímélte, egyik felszerelés csonkulása sem mutatható ki. Az ekkor használatban lévő Herrmann-készlettel több nyomtatvány is megjelent, például még ugyanabban az évben Johannes Honterus lelkésznek a tűz kapcsán írt imádsága, amelyhez csatolva olvasható Nicolaus Müller siralmas verse is.<sup>42</sup>

1692-ben Lucas Seuler Wittenbergben végzett orvosdoktor és gyógyszerész, később városbíró kezébe kerül a brassói nyomda tulajdonjoga.<sup>43</sup> A nyomda felszerelését főképp a Martha Pfannenschmiedtől maradt készlet tette ki. Amint Martha Pfannenschmid – nyomdászattörténeti tanulságokkal is bíró – halotti verséből kiderül, Seulerre nem családi örökségként szállhatott a Pfannenschmied-anyag, ugyanis Martha utód nélkül hunyt el.<sup>44</sup> Néhány típust azonban Seuler az ugyanekkor nyilvánvalóan megszűnt Herrmann-féle műhelyből is megszerzett.<sup>45</sup> Néhány új betű, dísz, iniciálé és cifra is került ekkor a nyomda készletébe.<sup>46</sup> Seuler nevének működött tovább a műhely a XVIII. század legnagyobb részében. Nyomdászként továbbra is Müller dolgozott, egészen 1702 májusában be-



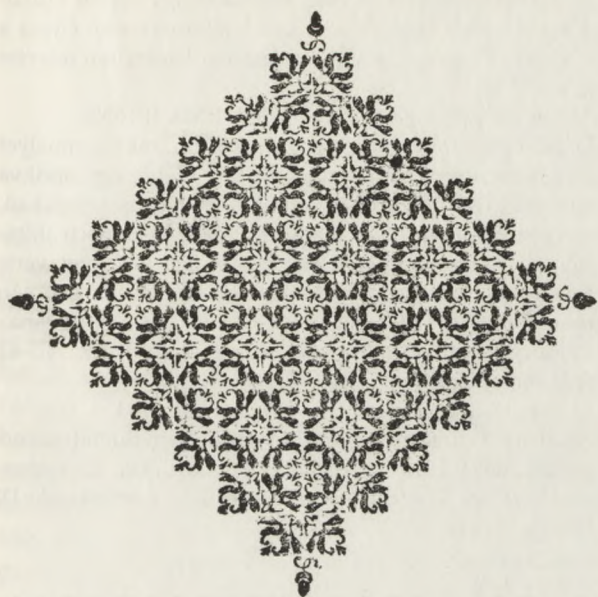
107. Lucas Seuler (1661–1735) nyomdatulajdonos

következett haláláig. Friedrich Teutsch<sup>47</sup> és nyomán Gulyás Pál<sup>48</sup> úgy gondolták, a változó nevek ellenére csupán egyetlen műhely létezett Brassóban, Gulyás pedig rokoni kapcsolatokkal magyarázza a tulajdonosváltást. Az az elképzelése, hogy Martha Pfannenschmied Herrmann özvegye vagy lánya volt, kizárható, mert bár a már többször említett esküvői kiadvány szerint 1657. december 4-én Herrmann Johannes Chrestels özvegyét, egy bizonyos Martha Dominicit vette feleségül,<sup>49</sup> Martha Pfannenschmied halotti költeménye elárulja, hogy leánykori neve Kathner volt. Éppen ezért nem állja meg a helyét Gulyás feltételezése, hogy 1678-ban bekövetkezett halála után a Herrmann-örökösökre szállt volna vissza a nyomda és így bukkant volna fel újra a Herrmann név az impresszumban.<sup>50</sup> Az életrajzi vonatkozásokon kívül ennek ellentmond az a tény is, hogy a kétféle nyomdaelnevezés mindvégig párhuzamosan élt. Mint szó esett róla, Seulerre sem örökségként szállt a nyomda.

A kétféle nyomdai anyag között csak igen kevés átfedés tapasztalható. Egyetlen dísz<sup>51</sup> esetében

tapasztalható, hogy 1659-ben, tehát még Herrmann életében használták, majd 1677-ben egy Pfannenschmied-nyomtatványban bukkan fel. A betűk estében legfeltűnőbb, hogy Herrmann nagyobb fokozatú fraktúrja<sup>52</sup> kezdőbetűként gyakran feltűnik a Pfannenschmied-anyagban.<sup>53</sup> Stephanus Schelker *Ein Christliche Kirchen Handbuch*, című,<sup>54</sup> 1677-ben megjelent kötetében ez kiegészül azzal, hogy Herrmann a nagyobb fokozatú schwabacherét<sup>55</sup> is használja fejezetcímek kiemelésére. A kis kötet további érdekessége, hogy a végére újrakezdődő füzetjelzéssel egy füzetnyi imádságot kötöttek, amely teljes egészében Herrmann betűivel készült.<sup>56</sup>

Hasonló tapasztalható Fabricius Johannes *Adamas coelestis veritatis* című munkájában, amely ráadásul koholt Theopolis nyomdahely alatt jelent meg 1674-ben.<sup>57</sup> Ennek címlapja és az I. Apafi Mihály fejedelemhez szóló ajánlás – egy iniciálé kivételével, amely a következő évben Pfannenschmiednél bukkant fel<sup>58</sup> – Herrmann-anyaggal, a főszöveg az új, Pfannenschmiedhez köthető típu-



108. Körzetekből összeállított nyomdadísz két brassói, 1674-es nyomtatványban

sokkal készült. A nyomdahely eltitkolása talán azzal függhet össze, hogy vallási vitairól van szó, amely a katolikus Sámbar Mátyás és Debrődi János vizsgatétéleivel indult 1669-ben és ebbe kapcsolódott bele Fabricius még kassai evangélikus professzorként.<sup>59</sup>

A valódi nyomdahelyet már Szabó Károly is megállapította, mégpedig egy tipográfiai érdekesség alapján. Véleménye szerint rajta „ugyanazon vignette látható, mely Fabricius János Brassóban (Stephanopoli) 1674-ben nyomtatott *Coelesti Veritatis Malleus*ának végén látható”.<sup>60</sup> A Szabó által vignettének nevezett elem valójában egy a nyomda készletében meglévő körzetekből összeállított nagyméretű kompozíció, amelyet valóban változatlan formában használ a két kiadványban.<sup>61</sup>

Arra a kérdésre tehát, hogy egy vagy több nyomda volt Brassóban, nem lehet egyértelmű választ adni. Elképzelhető, hogy jövőbeli levéltári kutatások végleges megoldást is tudnak nyújtani. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján azonban az, hogy eddig két nyomda létezése az irodalomban nem merült fel, illetve még nyomatékosabban az a tény, hogy mindkét nyomdai anyaggal Müller dolgozott, és a kettő kis mértékű keveredése is valószínűleg az ő napi munkájából adódhatott, inkább egy nyomda létét valószínűsíti. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a hazai nyomdászattörténetben teljesen egyedülálló eset, hogy két ilyen markánsan elkülönülő felszerelés egy kezelésben, párhuzamosan, következetesen megkülönböztetett impresszummal működjön.

A fentebbiekben említett néhány kiadvány Brassónak mint nyomdahelynek többféle elnevezését is illusztrálta: a közismert német és latinos alak (Kronstadt, illetve Corona) mellett látható volt az általánosabban használt Stephanopolis, egy esetben pedig a fiktív Theopolis is. Az elnevezések számát egy rejtélyes kiadvány is növeli, amely kétségtelenül brassói felszereléssel készült, címlapján viszont nemcsak hogy Ninivét jelöli meg készítési helyül, hanem készítőjeként egy más nyomtatványról nem ismeretes nyomdászt, Jonas Warnert nevezi meg.<sup>62</sup> Ehhez kapcsolódva még két esetleg félreértésre okot adó impresszumról kell szólni. Az egyikben az olvasható, hogy „Typis Michaelis Herrmanni, Sumptibus veró Stephani Jüngling” jelent meg.<sup>63</sup> Miként a szóhasználatból is egyértelmű, a Szebenből jól ismert Jüngling nyomdász csupán a költségeit viselte a nyilván általa terjesztett, jó bevétellel kecsegtető tankönyv kinyomtatásának, brassói működését nem kell feltételezni. Hasonló a helyzet a Georg Plecker által Caspar Neumann prédikációja alapján készített bibliai káté esetében, amely „Kronstadt in Johann Pleckers Verlag” megjelöléssel jelent meg.<sup>64</sup> Nyilvánvalóan itt sem egy későbbi értelemben vett kiadóról van szó, hanem csupán arról, hogy lényegében a szerző költségén nyomtatta Lucas Seuler tipográfiaja.

#### Jegyzetek

- 1 RMNy 1490.
- 2 IX/2A, IX/3A, IX/4K.
- 3 IX/2A.
- 4 VIII/1–4.
- 5 Hermann TONTSCH, *Die Honteruspresse in 400 Jahren*, Kronstadt, 1933, 39.
- 6 Részletes életrajzát lásd *uo.*, 37–39.
- 7 *Uo.*, 37.
- 8 Például az RMNy 2207 címlapján így tünteti fel magát.
- 9 V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi-sajtó korában, 1473–1800*, Budapest, 1999, 118. Bár Geleji Katona István levele alapján elképzelhető, hogy Brassai Major Márton már 1639 telétől Gyulafehérvárott működött. Vö. *ITK* 1894, 337, V. ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658)* és utóélete, *OSZK Évkönyv*, 1978–1980, 295. Ugyaninnen viszont egyértelmű, hogy Brassóból érkezett a fejedelmi székhelyre.
- 10 RMNy 2706.
- 11 Például RMNy 2696(5), RMNy 2706, RMNy 2897(10), RMK II 1418.
- 12 RMK II 1641.
- 13 Közli: TONTSCH, *i. m.*, 40.
- 14 *Uo.*, 40.
- 15 IX/5A, IX/6F, IX/10S, IX/11K, IX/12A.

- 16 III/1, III/2, III/6, III/7; IV/5, IV/7, IV/8.; VI/2, VI/3; VIII/5–VIII/23.  
 17 IX/8F; IX/7S, IX/9S; IX/13G.  
 18 IX/14F.  
 19 II/1–4; III/3, III/4, III/5; IV/1, IV/2, IV/3, IV/4, IV/6; VI/1.  
 20 1642-től, IX/15F, valamint 1654-től: IX/16F.  
 21 A szebeni készlettől való apró eltérésekkel kerül át a IX/17A, amelyet ott tovább használnak, illetve ekkor került át a nagyobb fokozatú IX/18A címbeű Szebenből, ahol csak az előző században használták.  
 22 VIII/ 24–VIII/37.  
 23 Ilyen a jórészt a plakát alakú alkalmi nyomtatványokon feltűnő, nagyobb fokozatú típus, amelyből csupán a „Herrn” szót szedték (IX/32F), az egy fadúrcra metszett „Calender” szó (IX/1), vagy a IV/13., IV/14. IV/15. számú díszek, a VI/7. iniciálé.  
 24 Talán épp azért, hogy a Herrmann-készlet főképp schwabacherből álló szegényesnek ható betűanyagát felülmúlja. A Pfannenschmied nevéhez köthető betűk: IX/19–IX/31, IX/33, IX/34.  
 25 III/8–III/10; IV/10–IV/12; VI/5, VI/6.  
 26 RMK II 1291c.  
 27 RMNy 2634(9), 2700(4).  
 28 RMNy 2628.  
 29 RMNy 2693(1), 2702.  
 30 RMNy 2894(4–6).  
 31 RMNy 2967(3–4).  
 32 I/1–154.  
 33 Kurt PILZ, *Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus, Eine Bibliographie*, Nürnberg, 1967, 115–117 (Beiträge zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg, Bd. 14.).  
 34 II/5–8.  
 35 II/9–12.  
 36 I/155–160.  
 37 I/161.  
 38 V/1.  
 39 Meg kell jegyezni, hogy 1699-ből ismeretes egy brassói aranyműves és rézmetsző, Stephanus Welzer de Corona, aki Johann Conrad Predtschneider nürnbergi születésű, szebeni metszővel együtt Visconti Gio. MORANDI, *Mappa della Transilvania* című Erdély-térképéhez készített metszeteket kartusokkal és látképekkel, és 1699-ben Szebenben megjelentette (RMK II 1978), de ott rézmetszetekről van szó, és korábbi alkotása nem ismeretes. Vö. ПАТАКЪ, 243.  
 40 Vö. RMK II 1395a, Julius GROSS, *Kronstädter Drucke 1535–1886*, Kronstadt, 1886, 1159.  
 41 Vö. RMK II 1632c.  
 42 RMK II 1641.  
 43 Megjegyzendő, hogy GROSS (*i. m.*, 1174) 1688-as kiadványként ismertet egy Michael Filstich és Rosa Harnung esküvőjére készült nyomtatványt, amelynek impresszumában a „typis Lucae Seuleri” kifejezés szerepel, brassói példányára pedig kézzel (tévesen) az 1688. évszámot írták. Az esküvői köszöntő évét egy *chronodistichon* árulja el, amely valójában az 1693-at adja ki, így Seuler működésének megkezdését nem kell korábbra tenni. Gross a kiadványt ezzel a helyes évszámmal ismételtelen felvette (*i. m.*, 1194).  
 44 Akkor élő gyermeke nem volt. Vö. RMK II 1632c.  
 45 Legalábbis a már említett nagy fokozatú fraktúr, amelyet Pfannenschmied is használt (IX/8F), illetve egy antikva címbeű (IX/17A) az ő nyomtatványaiban is felbukkan. A nyomdai anyag vizsgálata nem igazolja Teutsch állítását, hogy Seuler csak a Herrmann-féle készletet vette volna meg, bár ezt a kijelentést csupán annak kapcsán teszi, hogy a két műhely valójában egy és ugyanaz különböző tulajdonosok vezetése alatt: *i. m.*, 40–41 (bővebben lentebb).  
 46 IX/35F, IX/36F, III/11, IV/16–IV/18, VIII/50–54.  
 47 Friedrich TEUTSCH, Beiträge zur sächsischen Buchdrucker-geschichte: VI: Die Kronstädter Buchdrucker, *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* IX (1886), 40–41.  
 48 GULYÁS II., 25.  
 49 RMNy 2706.  
 50 GULYÁS II., 25. Gulyás egyébként tévesen úgy gondolja, hogy Martha Pfannenschmied röviddel 1678 után hunyt el.  
 51 IV/9.  
 52 IX/8F.  
 53 Ez egy annyira általános, elterjedt betűképű típus, hogy nem kizárható az sem, hogy Pfannenschmiednek is megvolt, de a nála való önálló regisztrálása nem tűnt megalapozottnak.  
 54 RMK II 1395b.  
 55 IX/7S.  
 56 Ez a rész tehát minden bizonnyal külön egységként készült, az is elképzelhető, hogy önálló kiadványnak is tekinthető, vagy legalábbis önállóan is forgalomba hozták, biztos bevételt jelentve a Herrmann családnak.  
 57 RMK II 1333.  
 58 VI/4.  
 59 A vita részletes leírása megtalálható az RMNy-ben a kezdődarabnál (3526), e kiadvány közvetlen előzménye: RMNy 3634.  
 60 Ez utóbbi, ugyanahhoz a vitabokorhoz tartozó kiadványt RMK II 1332 szám alatt vette fel.  
 61 Feltehetően a nyomdász a két, nyilván közel egy időben készült hasonló tartalmú nyomtatvány kinyomatása között ezt az egy, apró elemekből összerakott egységet állószedésben hagyta. Nem valószínű, hogy újra kiszedte volna, és mivel később nem fordul elő, az sem, hogy valamilyen módon tartósan rögzítette volna.  
 62 RMK II 1559a, Hans Fromm = [...], *das ist warhafftiger Bericht*, 1685 körül. A rejtélyes ügyre talán egy erre összpontosító vizsgálat és esetleg levéltári kutatások adhatnak választ.  
 63 RMK II 1331.  
 64 RMK II 1950.

## 18. A CSÍKSOMLYÓI FERENCES ZÁRDA NYOMDÁJA (1675?–1700–)

*Bánfi Szilvia*

A XVII. századi erdélyi fejedelemség területén a vallási és politikai berendezkedésnek megfelelően a nyomdák döntően protestáns (lutheránus, kálvinista és unitárius) kézben voltak. Kivételt az erdélyi fejedelmek által támogatott román nyelvű, cirill betűs könyveket kiadó ortodox érsekség tipográfiaja képezett, amely az 1648–1656 között cirill betűs román könyveket is kiadó fejedelmi nyomda megszűnése után Gyulafehérvár mellett Szászsebesben és Szebenben is nyomtatott a század folyamán. Ebben az időszakban a katolikus vallás a protestáns vezetésű fejedelemség keleti felében megtűrten létezett. A katolikusok nem tarthattak iskolákat, a magasabb szintű papi képzést csak Erdélyen kívül tudták megoldani. Ez az állapot a század végéig fennmaradt. 1699-ben szűnt meg, amikor I. Lipót eltörölte a katolikusok ellen hozott törvényeket és a vallásszabadságot Erdély katolikusaira is kiterjesztette.

A Nagyszombatból kiinduló rekatolizáció, Pázmány Péter fellépése és nézeteinek nyomtatásban való terjedése a protestáns fejedelemségben is érezte hatását. E folyamatok következményeként a század utolsó negyedében, a protestáns I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem uralkodásának időszakában már nem volt akadálya az első katolikus alapítású nyomtatóműhely 1675-ös alapításának a Székelyföldön, közelebbről Csíkban, a Szent István királyról elnevezett ferences rendtartomány csíksomlyói kolostorában. A Kájoni János ferences szerzetes személyes közreműködésével feltehetően már korábban, 1675-ben felállított nyomda a katolikus vallásukhoz évszázadokon át folyamatosan ragaszkodó székelyek olvasmányigényét ettől kezdve folyamatosan helyben nyomtatott könyvekkel láthatta el.

A nyomdaalapító Kájoni János<sup>1</sup> a Kolozs megyei Jegenyén született kismemesi családban. Csíksomlyón, 1648. szeptember 17-én nyert felvételt Szent Ferenc rendjébe. A magát következetesen „valachus”-ként említő Kájoni 1652–1657 között a somlyói kolostor fiatal orgonistája volt, és hangszerkészítéssel is foglalkozott. Minden valószínűség szerint felsőbb teológiai és filozófiai tanulmányait 1654 és 1655 között a nagyszombati ferencesek hit-tudományi főiskoláján végezte el.

Bár már az 1650-es években mint a kolostor ifjú orgonistája említik, zenei műveltségét nagyszombati éve alatt mélyíthette el. Itt ismerkedhetett meg

korának egyházi zenéjével, tökéletesíthette a kottairással és -olvasással, az orgonajátékkal, valamint orgonaeépítéssel kapcsolatos addig megszerzett tudását. Tanulmányainak lezárásaként 1655. szeptember 5-én Zongott Zsigmond váradi választott püspök, esztergomi nagyprépost Nagyszombatban szentelte pappá.

Kájoni János nagyszombati tartózkodása alatt személyesen tapasztalhatta meg a diákokat tankönyvekkel és a hívő embereket katolikus imakönyvekkel, kegyességi irodalommal, valamint énekeskönyvekkel ellátó tipográfia jelentőségét. Talán a nyomdászat mesterségét is megfigyelhette közelebbről. Maga, aki ifjú korától folyamatosan összegyűjtötte, és írásban lejegyezte a „sok szép, új és régi, deák és magyar énekeket”, az érseki székhelyen szerzett benyomásai alapján érezhette az erdélyi katolikusok számára igen fontos officina gyötrelmes hiányát. Jövőbeli elgondolása, a csíksomlyói klostromban nyomda alapításának eszméje már ekkor megszülethetett fejében.<sup>2</sup> 1660-tól az erdélyi kuztódia definitora, 1664-ben Szárhegyen gvárdián. 1666-tól 1669-ig a mikházi kolostor első erdélyi születésű házfőnöke, 1669–1675 között Szárhegy házfőnöke. Mindkét kolostorban jelentős építkezés folyt az irányítása alatt. Tervének megvalósulását segítette, hogy 1675-ben megválasztották a custodia élére, és 1677-től a római Hitterjesztő Szent Kongregáció Domokos Kázmér püspök utódaaként az erdélyi katolikusok apostoli helytartóává tette meg. Ez utóbbi címet azonban a katolikusok kényes helyzete miatt nem fogadta el. Kájoni megválasztott tisztségét követően legfontosabb feladatának tekintette a nyomda felállítását. 1676 elején a könyvsajtó engedélyeztetését kérte Rómától, amelyet utólagosan, június 22-én kapott meg. Figyelmet érdemlő tény, hogy a csíksomlyói ferences tipográfia, a magyarországi és az erdélyi nyomdákhoz hasonlóan, nem folyamodott császári, királyi, vagy fejedelmi engedélyért alapításakor. Nyomtatóműhelyének felállításához kizárólag egyháznak hozzájárulását kérte, amely ellen az erdélyi fejedelem nem tiltakozott, azt tudomásul vette. 1681 és 1684 között Kájoni volt a csíksomlyói házfőnök. Itt is építkezett, sokat tett a korábbi tatár betörés során elpusztult templom és kolostor helyreállításáért. 1687-ben újból áthelyezték Szárhegyre, ahol még az év április 25-én ötvennyolc éves korában meghalt.

A tipográfia alapításával Kájoni legfőbb célját, az 1674. év végére elkészült *Cantionale Catholicum* című énekszöveg-gyűjteményének,<sup>3</sup> az erdélyi katolikus ősi énekhagyományokat őrző énekeskönyvének kinyomtatását valósította meg. A nyomtatvány megjelenítését 200 forintra támogatta a csicsókeresztúri Torma István, Belső-Szolnok vármegyei főispánja. A bőkezű anyagi támogatást Kájoni János ajánlólevelben köszönte meg: „...most nagy fáradsággal és költséggel újontán hozatott Typographiámnak első zsengejét Kegyelmednek szentelem,...”<sup>4</sup> Sajnálatosan nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy Kájoni mekkora összegért és hol vásárolta a tipográfia felszerelését.

A nyomdai anyag összehasonlító vizsgálata alapján kizárható, hogy az erdélyi Szászföldről vásárolta volna a készletet. Ugyanakkor a felszerelést a nagyszombati akadémiai (egyetemi) nyomda anyagával egybevetve, megállapítható a kapcsolat Csíksomlyóval.<sup>5</sup> Abból, hogy a ferences tipográfiának sem a teljes betűkészlete, sem a cifráinak többsége nem egyezik a nagyszombati officina készletével, továbbá mivel a közös nyomdai anyagot sem Csíksomlyóval egyszerre kezdték alkalmazni, arra következtetünk, hogy az új nyomdai készleteket a két nyomtató műhely viszonylag közeli időkorben közös bécsi forrásból, de egymástól függetlenül szerezhette be.<sup>6</sup> A kérdés pontos tisztázása még további kutatást igényel. A bécsi forrást erősíti a 13×13 milliméteres stilizált, növényi díszítésű apró iniciálsorozat,<sup>7</sup> amely megegyezik a császárváros jeles tipográfiájának, a Rickhes-féle nyomtatóműhelynek azonos iniciálsorozatával.

A csíksomlyói kolostorban berendezett felszerelés szerénynek mondható. Ez különösen igaz az igen csekély számú illusztrációra. A nyomtatómű-



109. Szűz Máriát ábrázoló fametszet



110. A Napot megszemélyesítő naptárjel

hely a XVII. századi tevékenysége alatt összesen tíz darab könyvdíszrel és egy, az előzőekben említett iniciálsorozattal rendelkezett. A díszek közül nem mindegyik volt része annak a felszerelésnek, amellyel a *Cantionale Catholicum* nyomtatását megkezdték 1676-ban. A ferences nyomda könyvillusztrációinak többségét egyenként válogathatták össze már kiiktatott egykori, bizonyára nem hazai, és egyelőre még nem azonosított nyomdai készletekből. Az ilyen típusú könyvdíszeknek legjellegzetesebb képviselője az a sötét háttérből kiemelkedő, finom, vékony vonalú stilizált növényi díszítéssel övezett, kör alakú római számlapos napóra, amelynek közepén napsugarak által keretezett emberi arc személyesíti meg a Napot. A 91×86 milliméteres fametszet<sup>8</sup> korábban minden bizonnyal jelentősebb nyomtatóműhely, talán szintén az előzőekben említett ismert bécsi officina felszereléséhez tartozhatott.

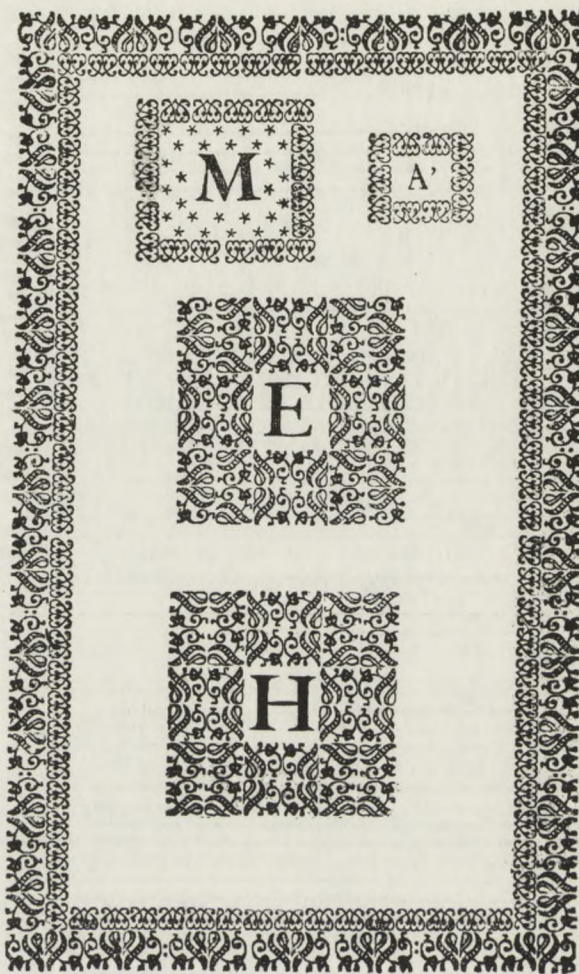
Valószínűsíthetően helyi mesterekkel készítették el azt a két fametszetet, amely csak az 1680-as évektől látható a somlyói nyomtatványokban.<sup>9</sup> Az egyszerű kivitelezésű, naiv stílusú metszetek utólagos megrendelésének oka a rendelkezésre álló csekély számú könyvdíszkészletnek bővítése lehetett. Úgyszintén a kinyomtatandó kötetek díszítését segítette a felszereléshez tartozó tizennégyféle nyomdai cifra.<sup>10</sup>

Kájoni János nemcsak a nyomdai felszerelést teremtette elő, hanem Kassai András személyében nyomdászról is gondoskodott. Felmerülhet annak lehetősége is, hogy Kassai személye és a nyomdai

anyag beszerzési forrása között összefüggés lehetett. A fiatal tipográfus ugyanis már Csíksomlyóba költözése előtt – talán Kassán?<sup>11</sup> – elsajátíthatta a nyomdászat mesterségét. Bizonyítja ezt a *Cantionale Catholicum* (1676) szép tipográfiai kivitelezése. Mesterségbeli jártasságát mutatja az ott alkalmazott mód, ahogy a két hasábra nyomtatott szövegrészeket a függőlegesen szedett szavakkal egymástól elválasztva tagolta, leleményességét, ahogyan a hiányzó könyvdíszek helyettesítésére cifrákból kombinált díszeket. Ezeknek öntött, mozgatható darabjaiból jó érzékkel ízlésének és gazdag fantáziájának megfelelően számos variációban kiszedte a hiányzó fejléceket és záródíszeket, létrehozva a könyvdíszek bőséges változatát. Kassai követte a korszak könyvdíszítési gyakorlatát, ugyanis így módon tudta pótolni a korban elterjedt, de a ferences nyomda anyagából hiányzó fametszetes címlapkeretet és bővíteni a csak egy iniciálésorozatból álló díszes kezdőbetűk választékát. Így felelt meg az olvasók igényének, akik szerették és megkívánták az egy lapra szedett szöveg díszítőelemmel való tagolását. Ez a tipográfiai szerkesztés ugyanis nagyban megkönnyítette számukra az olvasást.

A nyomdai cifra (körzet) a kézművesség korának sajátos díszítési eszköze volt.<sup>12</sup> Az öntött, mozgatható betűhöz hasonló eljárással készült, és nem kötődött a nyomtatott szöveg tartalmához, mint a könyvillusztrációk többsége. A legtöbbször csak ornamentális elemekből álló nyomdai cifrák használata éppen ezért általánossá vált. A tipográfusok között széles körben elterjedt népszerű eszköz lett századokon át, végtelen lehetőséget biztosított fantáziájuk, valamint ízlésüknek megfelelő újabb és újabb könyvdíszek kombinálására. Az öntött, mozgatható betűk mellett a nyomdai cifrák a tipográfiai készlet elengedhetetlen részét képezték.

Így volt ez a csíksomlyói ferencesek klostromában működő nyomda esetében is. A kevés számú, leginkább arabeskmotívumok kicsinyített másait megörökítő három, esetenként öt különböző nyomdai cifrából összeállított díszítőelem számos változatot eredményezett. Kassai András, majd követői többféle módon – címlapkeretként, fejlécként, záródíszként, iniciáléként – alkalmazták őket. A csíksomlyói nyomtatványokban szereplő arabeszk motívumokat őrző cifrákból létrehozott záródíszek többnyire rombusz-, illetve háromszögalakzatot képeztek. A díszíteni kívánt címlapokat keretezték velük. Ha kellett, egy-egy nagyobb méretű betű köré illesztve hozták létre a hiányzó iniciálét pótló díszes kezdőbetűket. Ennek a módszernek az alkalmazásával sikerült megoldani a szerény adottságokkal rendelkező nyomtatóműhelynek, hogy szép, ízléses kiállítású nyomtatványokkal örven-



111. A hiányzó iniciálésorozatot nyomdai cifrákkal keretezett betűkkel pótolták (összeállítás)

deztesse meg olvasóit. Ez a gyakorlat a nyomda későbbi időszakában, a XVIII. században is folyamatos volt.

Ugyancsak Kassai András érdeme, hogy megoldotta a Kájoninak oly fontos, nélkülözhetetlen, öntött, mozgatható hangjegyek pótlását az akkor még kotta nélkül megjelentetett *Cantionale Catholicum* 1676. évi kiadását követően. Ennek az eljárásnak az a lényege, hogy előbb négy sorban, azonos távolságra és méretben vonalakat nyomtattak, majd a második menetben az általuk „fabrikált” hangjegyeket ezekre rányomtatták. Az eljárásnak köszönhetően a kottákba a szükséges betűt vagy szövegrészeket is be lehetett illeszteni az adott helyen, a megfelelő méretű vonalszakasz elhagyásával.<sup>13</sup> Az így módon két fázisban készített négy soros nyomtatott kotta azonos a Kájoni-féle kéziratos kottákkal, amelyek ugyancsak négysorosak, és mintaként szolgálhattak,<sup>14</sup> szemben a korabeli gyakorlatban már alkalmazott másik eljárással, az öntött, mozgatható ötsoros kottákkal. A nyomta-

**MODUS,  
BENEDICAMUS, ET  
ANTIPHONAS INTONANDI.  
NATIVITAS DOMINI.**

Christus natus est nobis:  
Venite adoremus.  
PSALMUS.  
Venite exultemus Domino, jubilemus Deo  
salutaris nostro: propitiis faciemus  
in confessione, & in psalmis jubilemus ei.  
sic consequenter

112. A Kassai András-féle négysoros nyomtatott kotta az 1683. évből

tott kotta megszerkesztésében Kassai András közreműködése mellett a zenei ismeretekkel rendelkező Kájoni Jánosnak is szerepe lehetett. Ismeretes, hogy a *Cantionale Catholicum*-ban a dallamok lejegyzésének hiányát csak nótautalásokkal tudta pótolni. A Kassai András által kifejlesztett eljárással, mai tudásunk szerint, először az 1683. évben nyomtatott *Modus, Benedicamus et antiphonas intonandi*<sup>15</sup> című műben találkozunk.

Kassai András nemcsak a nyomda vezetését látta el, hanem a nyomtatásban segédkező, könyvkötő laikus testvérek közül többeket bevezetett a nyomdászat mesterségébe is. Név szerint ismert tanítványa Balogh Leó fráter, aki 1729. január 9-ei haláláig dolgozott a nyomdában. Kassai mellett ő is együttműködhetett Kájoni Jánossal az 1680-as években a nyomdából kikerülő munkák kinyomta-

tásánál. Kassai 1705-ös halálát követően a somlyói nyomdászutódok készítettek el a már ugyancsak kottákkal kísért *Cantionale Catholicum* 1719. évi második kiadását.<sup>16</sup>

A csíksomlyói ferences nyomda XVII. századi tevékenysége során az iskolai oktatást segítő latin nyelvtan<sup>17</sup> mellett kiadott kalendáriumot,<sup>18</sup> a magyar és ferences szentek saját miséit tartalmazó liturgikus műveket,<sup>19</sup> III. Miklós és V. Kelemen pápa szövegeit is magában foglaló ferences szabályzatot,<sup>20</sup> Ágoston Péter jezsuita hitszónok nagyhéti imádságait,<sup>21</sup> valamint Jacobus Cornerus *Hármas históriájának* Haller János által készített fordítását.<sup>22</sup> A nyomda jelentette meg azt az egylevelés nyomtatványt is, amely a mikházi Szent Istvánról nevezett ferences templom 1692. évi felszentelését örökítette meg.<sup>23</sup> A műhely tizenöt nyomtatványa közül a legjelentősebb és leghíresebb kiadvány a *Cantionale Catholicum*,<sup>24</sup> amely több évtizedes gyűjtőmunka eredményeként „az eredetiséget őrző erdélyi énekhagyomány felbecsülhetetlen értékeit egybegyűjtve összefoglalta és századokra megszilárdította”<sup>25</sup> Erdély élő énekhagyományát.

A szerény nyomdai készlettel rendelkező ferences tipográfia, követve a XVII. században általánosan elterjedt gyakorlatot, a rendelkezésre álló kevés nyomdai cfrából, az ott dolgozók találmányának és gazdag fantáziájának köszönhetően, izléses, szép kiállítású, tipográfiai szempontból igényes nyomtatványokat tudott megjelentetni. Szintén csodálattal adózhatunk annak a leleményességüknek is, amelynek köszönhetően öntött, mozgatható hangjegyek hiányában megoldották a hangjegyek nyomtatását, a XVII. század legterjedelmesebb énekgyűjteményének, a katolikus énekkultúrát évszázadokra meghatározó Kájoni-féle énekeskönyvnek kottával kiegészített megjelentetését a XVIII. század második évtizedében.

## Jegyzetek

- 1 Kájoni (Kajoni) Jánost (1629/30–1687) Szinnyei nagykájoni születésűként, és Kájoni Gábor néven említette. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V., Budapest, 1897, 802. – Életrajzát újabban részletesen tárgyalta, a pontatlanságokat kiigazította P. P. BENEDEK Fidé, *Csíksomlyó (Tanulmányok)*, Kolozsvár, 2000, 349–504.
- 2 P. PAP Leonard, *Erdélyi ferences nyomdák és kiadók*, Csíkszereda, 2009, 7.
- 3 RMK I 1188.
- 4 RMK I 1188 \*\*<sub>4</sub>b.
- 5 A tipográfia létesítése szempontjából döntő lehetett Kájoni János 1671. évi újabb felső-magyarországi útja, amikor I. Apafi Mihály fejedelem követeként, a kérésére Czeglédi István evangélikus lelkész ügyében eljár

- Pozsonyban (P. BENEDEK, *i. m.*, 385–388). E megbízatása kapcsán Domonkos Pál Péter feltételezte, hogy Kájoni a Pozsonytól 45 kilométerre fekvő Nagyszombatban is megfordult, ami fontos volt a „nyomdaalapítási terve keresztülvitelében”. DOMONKOS Pál Péter, „...édes Hazámnak akartam szolgálni”, Budapest, 1979, 129.
- 6 BÁNFI Szilvia, A Kájoni János alapította csíksomlyói Ferences kolostori nyomda felszereléséről, in *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, Csíkszereda, 2010, 103–141.
- 7 Lásd Táblázat VI/1.
- 8 Lásd 1. számú illusztráció.
- 9 Lásd 2. számú illusztráció és 3. számú záródíz.
- 10 Lásd Táblázat VIII/1–14.
- 11 GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930, 188–189, 525. A csíksomlyói nyomda első vezetője, a magyarországi születésű – neve alapján feltehetően kassai származású – Kassai (Cassai) András (1652?–1705) huszonnégy éves volt, amikor Kájoni énekeskönyvének kinyomtatását elvállalta. A lutheránus vallású nyomdász csíkkarcfalvi P. Literati vagy Nagyboldogasszonyfalvi Bonaventúra térítésének hatására 1679. november 19-én csatlakozott a Szent Ferenc-rendhez, s hamarosan pappá szentelték. 1684-ben mint páter szerepel. Misszionáriusként rövid időt töltött Brassóban. Haláláig (1705. január 27.) vezette a nyomdát. P. PAP Leonard feltételezi, hogy Kájoni az 1671. évi magyarországi útja során Kassai András személyében nyomdászról is gondoskodott (P. PAP, *i. m.*, 10).
- 12<sup>6</sup> V. ECSEDY JUDIT, Nyomdai cifrák – évszázadokon át, in *Könyvek által a világ .... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, Marosvásárhely, 2009, 113–130.
- 13<sup>7</sup> [KAJONI János], *Calendarium. In quo dies sanctorum, Breviari Romani, Ordinis Minorum, Regni Hungariae, ac ad Librorum, suis locis inferti continentu. – Modus, Benedicamus et antiphonas intonandi*, in *Conventu Csikiensi*, 1683, RMK II 1517a C<sub>3</sub>a.
- 14 FORRAI Magdolna, Egy ismeretlen Kájoni-kézirat, *MKsz*, 1972, 92.
- 15 RMK II 1517a
- 16 PETRIK II. 308.
- 17 RMK I 1327a, RMK I 1536b.
- 18 RMK I 1347, RMK II 1517a.
- 19 RMK II 1561a, RMK II 1561b.
- 20 RMK II 1950b.
- 21 RMK I 1329.
- 22 RMK I 1273.
- 23 RMK II 1708a.
- 24 RMK I 1188-RMK II 1376.
- 25 DIÓSI Dávid, Kájoni János, a dallamgyűjtő, in *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméből*, Budapest-Kolozsvár, 2009, 169–176, itt: 175.

## 19. AZ ORTODOX ÉRSEKSÉG CIRILL BETŰS NYOMDÁJA (1683–1702)

V. Ecsedy Judit

### Előzmények

Erdélyben a XVII. század folyamán előbb a század derekán nyomtattak román nyelvű, cirill betűs könyveket, majd később a század utolsó évtizedeiben. A század közepén a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát cirill betűkészlettel is felszerelték, a fejedelmi szándéknak megfelelően ugyanis az erdélyi románság számára is nyomtatott. Ez különleges helyzetnek számított, ugyanis a korábbi erdélyi cirill betűs nyomdák a más, latin betűvel nyomtató műhelyektől függetlenül létesültek és dolgoztak. A fejedelmi nyomda 1658-as részleges pusztulása, majd menekülése után évtizedekig nem folyt cirill betűs könyvnyomtatás Erdélyben.

A fejedelmi nyomda cirill betűs készletéről, vagy ahogy a kortársak állandóan említették, „az oláh nyomdáról”, feljegyzések és okiratok születtek, határozatokat hoztak, majd 1680-ban Sava Brancovici metropolitánál meg is találták – de nyomtatni többé nem nyomtattak vele. I. Apafi Mihály fejedelem 1662. április 23-án megerősítette

Brancovicit a gyulafehérvári metropolita székében, később pedig figyelmeztette, hogy állítsa újra munkába a román nyomdát. Ez azonban egyre késett. Sava Brancovici 1680-ig viselte a gyulafehérvári metropolita tisztségét, ekkor Apafi vizsgálatot rendelt el ellene, és szebeni szállásán talált ingóságait lefoglaltatta. Különösen érdekes, hogy itt találták meg a teljes cirill betűs nyomdafelszerelést, mindazzal, ami a nyomtatáshoz szükséges: „az typographiát minden hozzá való eszközökkel és oláh bötűkkel edgyütt” és tizenegy zsák nyomtatott könyvet. Meglehet, hogy lappangásának ideje alatt a cirill felszerelés mindvégig Sava Brancovici szebeni szállásán volt elraktározva. A metropolita ellenkezésével és időhúzásával végső soron – jóllehet már halála után – a román egyháznak a kálvinizmust elutasító része elérte célját: a román könyvek nyomtatása végérvényesen kikerült a fejedlem fennhatósága alól.

Apafi még 1667-ben rendeletet adott ki egy román könyvnyomda felállítása ügyében. Ezt a rendeletet a gyulafehérvári román kolostor két pro-

topópájához, Ioan Zobához és Toma Topaihoz intézte, és kötelezte a kolostort arra, hogy iskolát és nyomdát állítson, amelyben hasznos könyveket nyomtasson. Ugyanakkor 1674-ben újra figyelmeztette Brancovicit a fejedelmi nyomdához tartozó cirill felszerelés újbóli felállítására.

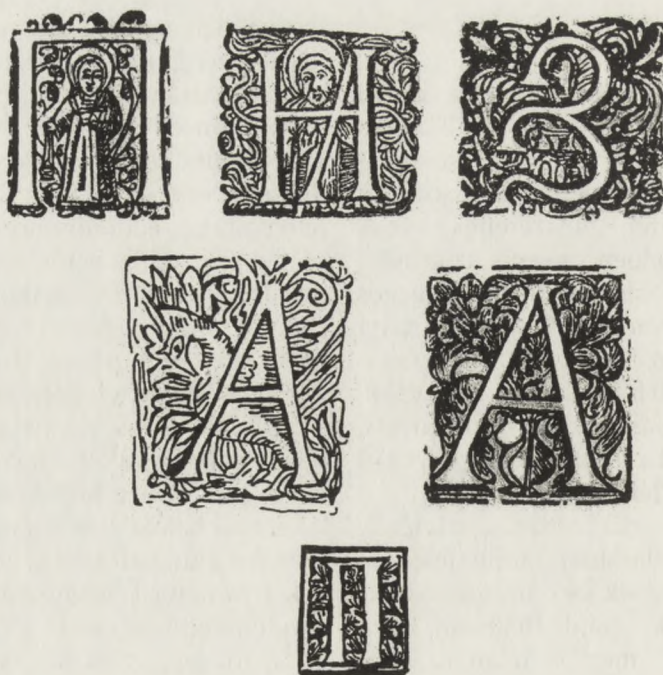
Végül a század utolsó negyedében új nyomda létesült, túlnyomórészt új felszereléssel. Első kiadványa 1683-ban Szászsebesen (Sebeș, Románia) jelent meg. A századvégi erdélyi nyomdában 1683 és 1702 között megjelent tizenhárom kiadvány tipográfiai jellegzetességei<sup>1</sup> azt bizonyítják, hogy mindvégig egyetlen műhelyről van szó, a nyomda helye azonban többször változott. A helyváltások okát nem ismerjük. A kiadványok többsége Gyulafehérvárt (Alba Iulia, Románia),<sup>2</sup> az ottani román érsekség Szentháromság-kolostorában készült, de a nyomda átmenetileg Szászsebesen és Szebenben (Sibiu, Románia) is dolgozott, majd visszatért Gyulafehérvárra. Egyetlen műhelyhez, de nem egyetlen mesterhez köthetők e kiadványok. A nyomda felszerelése – a kiadványok tanúsága szerint – a három állomáshelyen mindvégig azonos volt, legfeljebb egy-egy újabb dísszel gyarapodott időközben.

A nyomda létrehozása és a későbbiek folyamán működtetése és felügyelete körül a legfőbb érdeme Ioan Zobának volt: ő az egyike azoknak, akikre I. Apafi Mihály eredetileg is bízta az új nyomda alapítását és felügyeletét.

#### Nyomdafelszerelés, nyomdászok

Az újonnan felállított erdélyi ortodox érseki nyomda leglényegesebb részének, a betűkészletnek semmit sem tudni az eredetéről. A felszerelés bizonyos részének eredetét sikerült kideríteni: hat darab iniciálé az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdából származik, ugyaninnen való két betűtípus, egy kiemelő és egy szövegtípus. A másik két betűtípus eredete nem ismert.<sup>3</sup> Az a Jézus Pantokrátort Szent János és Pál apostolokkal ábrázoló fametszetes fejléc, amelyet az egyik 1699. évi gyulafehérvári nyomtatványon<sup>4</sup> látni, nagyon hasonló az 1682. évi bukaresti *Evangelhia* metszetével – amelynek metszője Damaschin Gherbest, nyomdája pedig éppen moldvai Kiriak, az érseki nyomda későbbi mestere volt –, de nem teljesen azonos, inkább utánmetszése lehet.<sup>5</sup> Úgy látszik, hogy az egykori fejedelmi nyomdából származó cirill betűkészlet nagyrészt vagy megsemmisült, vagy olyan rossz állapotban volt, hogy többé nem használták.

Bizonyos jelek – az említett fejléc hasonlósága és több onnan érkezett nyomdász jelenléte – arra utal, hogy talán Bukarestből származik a felszerelés legnagyobb része. Teljes azonosságot azonban a bukaresti nyomda egyetlen betűtípusával sem talál. Az 1683 és 1702 között használt nyomdai felszerelést rekonstruálva megállapítható, hogy négy betűtípusból, összesen hat, bár igen hiányos iniciálesorozatból (ezek közül mindössze egy többé-kevés-



113. A gyulafehérvári fejedelmi nyomdából származó cirill iniciálék az ortodox nyomdában



114. A gyulafehérvári ortodox metropolita Szentháromságot ábrázoló jelvénye kétféle változatban: a fejedelmi nyomdában és az ortodox érseki nyomdában (kicsinyítve)

bé teljes sorozat), egy címlapkeretből, két címerből, illetve emblémából, egy figurális fejlécből, egy illusztrációból és néhány egyéb ornamentalsből állt.

A nyomda első kiadványa díszes külsővel készült. Címlapját fametszetű címlapkeret díszíti, üresen hagyott közepébe szedték a könyv címét: *Sicriul de aur* (Aranykoporsó, Szászsebes, 1683), és temetési beszédek tartalmaz. Felső részében a gyulafehérvári ortodox metropolita címerében is megtalálható Szentháromságot ábrázolták. Az ortodox felfogás szerint a Szentháromságot három angyallal ábrázolják, úgy, ahogy Ábrahámnak megjelent. A három angyal az Atyát, Fiút és Szentlelket képviseli. A sarkokban Ábrahám és Sára, a címlapkeretben kétoldalt Szent Péter és Pál apostolok alakja, nevük feliratával, alul pedig az ismeretlen fametsző Szűz Mária halálát jelenítette meg. A fametszet cirill betűs feliratai nem román, hanem orosz nyelvűek. A címlapkeret elrendezésében és stílusában is nagyon hasonlít a moldvai Jászvásáron 1683-ban készült *Parimiile* című könyvéhez.<sup>6</sup> A címlap hátán I. Apafi Mihály fejedelem és Erdély egyesített címere látható. Az újonnan alapított nyomda új betűtípusai itt mind megtalálhatók, valamint a finom kidolgozású, sötét háttérű, világos indadíszű cirill betűs iniciálésorozat betűi is.

A Gyulafehérvárott 1699-ben nyomtatott könyvekben jelentek meg új, egyedi díszek: a Konstantin császárt és Szent Ilonát a kereszt feltalálásával

ábrázoló illusztráció, a már említett fejléc Szent János és Pál apostol alakjával és a gyulafehérvári metropolita arabeszkkel és babérkoszorúval körülfogott, igényes kidolgozású címere. Ugyanakkor 1689-ben és nagyobb számban az 1699-es *Kiriakodromion*ban jelent meg csaknem fél évszázad után újra az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda iniciálésorozatainak egy-egy, meglehetősen kopott, elhasznált betűje – bizonyítva, hogy a cirill felszerelésből nem minden pusztult vagy kálódott el, mert néhány fametszetű dúc eljutott az újonnan alapított erdélyi nyomdába.

A cirill betűs tipográfiában dolgozó nyomdászok személyéről és tevékenységéről keveset tudunk. A négy nyomdavezető (Daniil, Iosif, Kiriak, Istvanovics) közül Daniil mesternek a Szászsebesen 1683-ban nyomtatott *Sicriul de aur* című halotti beszédgyűjteményén<sup>7</sup> kívül nem ismeretes egyéb nyomtatványa: neve sem korábban, sem később nem szerepel nyomtatványon. Rajta kívül közvetett adatok azt bizonyítják, hogy Dumitru Logofát is részt vett az 1680-as években a könyvek nyomtatásában. Neve már 1667-ben Apafi nyomdaalapítással kapcsolatos rendeletében feltűnik, majd egy saját kezű kéziratot bejegyzésben is.

Ugyanilyen kevés adatunk van az ukrán Josif nyomdászról, akinek nevét mindössze az 1687. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv)<sup>8</sup> őrizte meg, ahol nevét mint „Josif, tipograf Rus” írta alá. Nem tudni

korábbi tevékenységéről, származására nézve orosz vagy ukrán lehetett. Ugyanebből az évből ismerjük egy másik gyulafehérvári nyomdásznak, a moldvai Kiriaknak a nevét is. Ő korábban az újonnan alapított bukaresti tipográfiában dolgozott, ahol neve 1680-ban és 1682-ben fordul elő.

Kiriak neve 1687 és 1689 között szerepel erdélyi nyomtatványon, egyik alkalommal<sup>9</sup> „Giesser”-nek (tehát betűöntőnek) nevezi magát. Mivel neve egy időben tűnt fel Josif nyomdászéval, meglehet, hogy Kiriakhoz hasonlóan ő is Bukarestből érkezett, bár származására nézve ukrán lehetett. Mindketten egyházi személyek, szerzetesek voltak.

#### *Mihai Istvanovics (Istvanovici) nyomdász*

Kiriak 1696 után valószínűleg meghalt, mert Athanasie Anghel erdélyi metropolita a Bukarestben székelő havasalföldi fejedelemhez, Constantin Brâncoveanuhoz fordult segítségért, hogy nyomdászt küldjön Erdélybe. Így került Erdélybe az akkori idők egyik legkiválóbb mestere, Mihai Istvanovics, aki valószínűleg ott is született, annak a Stefan nevű havasalföldi szerzetes-nyomdásznak fiaként, aki 1648-ban a román Újtestamentumot is nyomtatta.<sup>10</sup> Ennek a kiváló nyomdásznak nem mindennapi életútjával Haiman György foglalkozott.<sup>11</sup> Istvanovics nevével kapcsolatban megállapította, hogy nevének az István alakot megőrző formája arra mutat, hogy valamikor Magyarországon élt vagy itt született. Istvanovics előbb mestere, a tudós grúz származású Antim Ivirean mellett dolgozott Bukarestben: az ő tanítványaként ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a könyvnyomtatás művészetével, amelyet majdnem olyan magas fokon művelt, mint a mestere. A bukaresti évek után követte mesterét az újonnan alapított snagovi kolostori nyomdába (1697), amikor annak apátja Antim Ivirean lett. A havasalföldi fejedelem Snagovból küldte Istvanovicsot Erdélybe.

Istvanovics erdélyi működése rövid volt ugyan, de két nagy jelentőségű nyomtatvány kiadása fűződik nevéhez, mindkettő 1699-ből: a terjedelmében és igényes nyomdai kiállításában a szinte a gyulafehérvári román Újtestamentumhoz hasonlítható *Kiriakodromion*<sup>12</sup> című ortodox prédikációs kötet és a viszonylag szerény kiállítása, kis terjedelmű *Bucoavna* (Ábécéskönyv).<sup>13</sup> Mindkét gyulafehérvári kiadványában megtalálni egy Konstantint és Szent Ilonát a kereszt alatt ábrázoló fametszetet, amelyet a nyomdász Snagovból hozott magával. Ez a metszet ugyanis a nyomda korábbi kiadványain nem szerepel, viszont ott látható a Snagovban Istvanovics által kiadott Szent Konstantin és Heléna szer-

könyvében.<sup>14</sup> A folio alakú *Kiriakodromion* ezenkívül számos könyvdísz és iniciálé díszíti. A címlap hátán a gyulafehérvári ortodox érsekség patrónusát, a Szentháromságot megjelenítő finom kidolgozású, ovális alakú metszet látható. Fölötte a névbetűk és rövidítések Athanasie gyulafehérvári metropolita nevét rejtik. E metszetek mestere nem ismert, Istvanovics fametszői munkásságáról a szakirodalom nem tud. A két metszet stílusában nagyon eltérő: míg Konstantin és Szent Ilona ábrázolása meglehetősen sematikus, addig az erdélyi metropolita címere a barokk jegyeit magán viselő igényes grafikai alkotás. Stílusában hasonlít az ugyanebben a kötetben látható, Jézus Pantokrátort János és Pál apostollal együtt ábrázoló díszes fejléchez, amely, amint már szó volt róla, bukaresti mintát követett.

E kiváló nyomdász neve gyulafehérvári működését követően legközelebb 1706–1707-ben tűnt fel, mint a râmnicai nyomda vezetője, majd 1708-ban Bukarestben, ahol görög nyelvű nyomtatványok kerültek ki keze alól. Ez egybeesik azzal az időponttal, amikor egykori mesterét, Antim Ivireant havasalföldi metropolitává nevezték ki. Ezután, 1709 és 1711 között rendkívüli feladatot bízta Istvanovicsra: a grúziai Tifliszben grúz nyelvű nyomda szervezését. Tifliszben kiadott nyomtatványain Istvanovics neve Stefansvili vagy Stefanidze formában szerepelt.<sup>15</sup> Istvanovics nemcsak nyomdász-ként jelentős személyiség, hanem a román irodalom mint költőt is számon tartja. Barokk embléma-versét egyik erdélyi nyomtatványában, a *Kiriakodromion*ban is megtalálni, valamint râmnicai és bukaresti kiadványaiban is.<sup>16</sup>

Korábban feltételezték, hogy Istvanovics mestere, Antim Ivirean kapcsolatba került a kolozsvári nyomdával, és ő lett volna az az idegen nyomdász, akit a kolozsvári református egyház meg akart bízni a nyomda betűinek újraöntésével. Az adat onnan ismert, hogy Tótfalusi Kis Miklós sérelmesnek érezte, hogy nem őt, hanem egy örményt bíznak meg ezzel a munkával, jóllehet ő maga akkor még Amszterdamban élt.<sup>17</sup> Az Ivirean személyére vonatkozó feltételezést azonban helyesbíteni kell: egyrészt, mert Antim Ivirean nem örmény, hanem grúz volt, másrészt valóban semmi sem bizonyítja, hogy az 1680-as években Erdélyben dolgozott volna. Az a Gyulafehérvárt dolgozó idegen nyomdász, aki esetleg számításba jöhetett a betűk újraöntése kapcsán, vagy (az ismeretlen helyről származó) Daniil mester lehetett, vagy társa, a valóban örmény Oprea protopópa,<sup>18</sup> esetleg Kiriak, aki ugyan moldvai származású, viszont tudjuk róla, hogy betűöntő is volt. A kolozsvári betűk rendbetétele egyébként nem történt meg. Ezt a munkát végül, hazatérése után, Tótfalusi Kis Miklós végezte el.



115. A Bukarestben nyomtatott *Evangelhie* (1682) és a gyulafehérvári *Kiriakodromion* (1699) fejléce

#### Az unió és a nyomda

Az ortodox érseki nyomda kiadványai szinte kivétel nélkül akár címlapjukon, akár előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk I. Apafi Mihály fejedelem támogatásával történt. Apafi és a román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely II. Rákóczi György idején a fejedelmi nyomda keretén belül valósult meg. Míg a korábbi évtizedekben az erdélyi fejedelmek és református püspökök törekvése az ortodox román egyház kálvinizmus felé közelítése volt, addig az önálló Erdély megszűnésétől kezdve a katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának erősödése tapasztalható a román egyházban. Ez a Habsburgok által erőteljesen pártolt folyamat végül az unióba torkollott, amikor is Athanasie Anghel gyulafehérvári metropolita aláírta az unióról szóló határozatot az 1698. évi gyulafehérvári zsinaton. Az unió végleges formájában 1701-ben lépett érvénybe, a katolikus papokkal azonos kiváltságokat biztosítva a Rómával egyesült román papság (azaz a görögkatolikus papság) számára. 1701. március 19-én Athanasie Anghel letette az esküt a császár és Kollonits Lipót érsek előtt, a császár pedig új diplomával erősítette meg az uniót.<sup>19</sup>

Ez a vallási tekintetben gyökeres változás az erdélyi ortodox nyomda utolsó éveiben történt. A nyomda utolsó három kiadványa már az egyesülés után jelent meg: Istvanovics nyomdász tevé-

kenysége már a görögkeleti egyház alakulása idejére esik. Az unió megtörténte azonban Istvanovics nyomtatványain még nem érzékelhető. Ezzel szemben az ortodox érseki nyomda legutolsó kiadványa (1702) már Baranyi Pál jezsuitának románra fordított katekizmusa, a *Pânea pruncilor* (Kisdedek kenyere).<sup>20</sup>

A sokat vitatott katekizmus Gyulafehérvárt 1702-ben jelent meg a nyomda és nyomdász megjelölése nélkül, Kollonits érseknek dedikálva. Ez az egyetlen katolikus, és egyben legutolsó kiadványa a gyulafehérvári román nyomdának. Kérdéses, hogy ezt még Istvanovics nyomtathatta-e, vagy egyáltalán Gyulafehérvárt jelent-e meg. Tény, hogy ugyanazok a díszek és betűtípusok fordulnak elő benne, mint például a *Kiriakodromion*ban,<sup>21</sup> ugyanakkor a hanyag nyomtatás és a korábitól eltérő helyesírás inkább arra vall, hogy az ortodox nyomda egy kevésbé gyakorlott tipográfusa keze munkája lehet, talán a Nicolai nevű nyomdászé, akit a korabeli okmányok 1701-től említenek.<sup>22</sup>

A politikai és egyházszerkezési események miatt további cirill betűs, ortodox kiadványok megjelenésére nem volt lehetőség. A havasalföldi fejedelmeknek semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a katolikusokkal való unió szellemében készülő kiadványokat támogassa, így Istvanovicsot feltehetően visszahívták.

Nyomdahely és nyomdász megnevezése nélkül, de betűik, iniciáléik alapján kétségkívül az ortodox

érseki nyomda felszerelésével készült három papi diploma az 1697 és 1702 évek között. Közülük kettőt még az a  $\Pi$  iniciálé díszít, amely először az erdélyi fejedelmi nyomdában készült román Újtestamentumban fordult elő. Az erdélyi XVII. századi cirill betűs nyomtatványok sorát két 1702-ben nyomtatott kiadvány zárja: az említett papi diploma és a cirill betűs katolikus katekizmus.<sup>23</sup> Az egykori ortodox érseki nyomda felszerelésének további sorsa, vagy 1702 utáni tevékenysége nem ismert. Téves az a korábban elfogadott vélemény, amely szerint a jezsuiták által lefoglalt egykori ortodox nyomdát később Kolozsvárt állították volna fel.<sup>24</sup> Sőt, az 1703-ban Kolozsvár kiadott román nyelvű, de latin betűkkel nyomtatott katolikus katekizmus<sup>25</sup> ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja: azt, hogy Kolozsvárt 1703-ban nem voltak kéznél cirill betűk.

Az erdélyi románság számára a XVII. század utolsó éveiben Nagyszombatban jelentek meg könyvek. A jezsuita egyetemi nyomda vette át azt a szerepet, hogy teológiailag megfelelő tartalmú nyomtatványokat juttassanak román nyelven az erdélyi görögkatolikus papsághoz. Abból is látható, hogy erre milyen súlyt helyezett a katolikus egyház, hogy Kollonits érsek a nagyszombati nyomdának cirill betűs felszerelést ajándékozott, amellyel ott az 1690-es éveken három cirill betűs nyomtatvány készült, majd ezt a cirill betűs felszerelést a kolozsvári jezsuita nyomda kapta meg. Ott 1744 és 1746 között készültek cirill betűkkel nyomtatott könyvek az erdélyi görögkatolikus románság számára – mindaddig, amíg a balázsfalvi nyomda dolgozni nem kezdett.

A továbbiakban Erdélyben ortodox nyomda nem működött, az erdélyi román nyelvű görögkatolikusok könyvvél való ellátása azonban megoldódott. 1747-től kezdve jelentek meg újra cirill betűs román nyomtatványok Erdélyben, ezek azonban az újonnan alapított balázsfalvi görög katolikus érseki nyomdából kerültek ki.<sup>26</sup>

## Jegyzetek

- 1 A nyomda két utolsó kiadványa már a XVIII. század első éveiben jelent meg, 1702-ben Gyulafehérvárott.
- 2 A gyulafehérvári román könyvek kiadásáról lásd Eva MÁRZA, *Din istoria tiparului Românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702*, Sibiu, 1998, az erdélyi, XVII. századi cirill betűs könyvnyomtatásról lásd V. ECSEDY Judit, *Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben*, MKsz, 1994, 155–176.
- 3 Az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdából valók a műhely 1689. és 1699. évi nyomtatványain látható többféle  $\Pi$  és A, valamint 3 és II iniciálé, a IX/1C kiemelő, valamint a IX/3C szövegtípus, valamint a 23C kiemelő típus.
- 4 SZTRIPSZKY II, 2691/239 = BRV I 115.
- 5 BRV I 74.
- 6 BRV I. 79.
- 7 RMK II 1532 = BRV I 80.
- 8 SZTRIPSZKY II 2646/194 = BRV I 84.
- 9 RMK II 2451 = BRV I 85. Így értelmezhető nevének rövidítése: „Kiriak, G[iesser] i Tipograf Mol[dovean]”, lásd MÁRZA, *i. m.*, 79.
- 10 RMNy 2210 = BRV I 54.
- 11 HAIMAN György, Tótfalusi grúz betűinek nyomában, *MKsz*, 1981, 60–65.
- 12 SZTRIPSZKY II, 2691/239 = BRV I 115.
- 13 RMK II 1951 = BRV I 113.
- 14 BRV I 102 – Eugen PAVEL, *Carte si tipar la Balgrad (1567–1702)*, Cluj-Napoca, 2001, 111–112.
- 15 Grúziai működéséről részletesen lásd HAIMAN, *i. m.*, 60–65.
- 16 Istvanovics irodalmi munkásságát Dan Horia MAZILU foglalta össze a román irodalmi barokkról szóló könyvében: *Barocul in literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976, 152–155. (Névalakja a román szakirodalomban Stefanovici vagy Istvanovici.)
- 17 *Erdélyi féniks*, 323–324, 475, 14. sz. levél.
- 18 Az erdélyi román nyelvű könyvnyomtatás a XVII. század utolsó negyedében az alvinci Ioan Zoba nevéhez fűződik. Tevékenységéről lásd KELEMEN Béla, Ioan Zoba és a puritanizmus, in *Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor, Bukarest, 1979, 116–120.
- 19 1698. október 7-ei manifesztum az unióról; 1701. március 19-ei (Második) Diploma Leopoldina, lásd Nicolaus NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*, Oeniponte, 1885, 259–285.
- 20 RMK II 2103 = BRV I 133. – Részletesen foglalkozott nyomtatásával Ioan MUSLEA, Pânea pruncilor. Balgrad 1702, in *Omăgiu lui Ioan Lupăș*, București, 1943, 617–631.
- 21 SZTRIPSZKY II, 2691/239 = BRV I 115.
- 22 NILLES, *i. m.*, 260–261.
- 23 A cirill betűs papi diplomákról lásd MÁRZA, *i. m.*, 88–91.
- 24 BALLAGI Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*, Budapest, 1878, 240.
- 25 RMK II 2155.
- 26 Az erdélyi román görögkatolikus egyháznak Balázsfalván létesült érseki nyomdája. Kiadványai 1747-től jelentek meg. Lásd erről JAKÓ Zsigmond, *A balázsfalvi nyomda kezdetei*, in *Uő, Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 252–256.

# KATALÓGUS

# THE HISTORY OF THE

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

1780  
1781  
1782  
1783  
1784  
1785  
1786  
1787  
1788  
1789  
1790  
1791  
1792  
1793  
1794  
1795  
1796  
1797  
1798  
1799  
1800  
1801  
1802  
1803  
1804  
1805  
1806  
1807  
1808  
1809  
1810  
1811  
1812  
1813  
1814  
1815  
1816  
1817  
1818  
1819  
1820  
1821  
1822  
1823  
1824  
1825  
1826  
1827  
1828  
1829  
1830  
1831  
1832  
1833  
1834  
1835  
1836  
1837  
1838  
1839  
1840  
1841  
1842  
1843  
1844  
1845  
1846  
1847  
1848  
1849  
1850  
1851  
1852  
1853  
1854  
1855  
1856  
1857  
1858  
1859  
1860  
1861  
1862  
1863  
1864  
1865  
1866  
1867  
1868  
1869  
1870  
1871  
1872  
1873  
1874  
1875  
1876  
1877  
1878  
1879  
1880  
1881  
1882  
1883  
1884  
1885  
1886  
1887  
1888  
1889  
1890  
1891  
1892  
1893  
1894  
1895  
1896  
1897  
1898  
1899  
1900  
1901  
1902  
1903  
1904  
1905  
1906  
1907  
1908  
1909  
1910  
1911  
1912  
1913  
1914  
1915  
1916  
1917  
1918  
1919  
1920  
1921  
1922  
1923  
1924  
1925  
1926  
1927  
1928  
1929  
1930  
1931  
1932  
1933  
1934  
1935  
1936  
1937  
1938  
1939  
1940  
1941  
1942  
1943  
1944  
1945  
1946  
1947  
1948  
1949  
1950  
1951  
1952  
1953  
1954  
1955  
1956  
1957  
1958  
1959  
1960  
1961  
1962  
1963  
1964  
1965  
1966  
1967  
1968  
1969  
1970  
1971  
1972  
1973  
1974  
1975  
1976  
1977  
1978  
1979  
1980  
1981  
1982  
1983  
1984  
1985  
1986  
1987  
1988  
1989  
1990  
1991  
1992  
1993  
1994  
1995  
1996  
1997  
1998  
1999  
2000  
2001  
2002  
2003  
2004  
2005  
2006  
2007  
2008  
2009  
2010  
2011  
2012  
2013  
2014  
2015  
2016  
2017  
2018  
2019  
2020  
2021  
2022  
2023  
2024  
2025  
2026  
2027  
2028  
2029  
2030  
2031  
2032  
2033  
2034  
2035  
2036  
2037  
2038  
2039  
2040  
2041  
2042  
2043  
2044  
2045  
2046  
2047  
2048  
2049  
2050  
2051  
2052  
2053  
2054  
2055  
2056  
2057  
2058  
2059  
2060  
2061  
2062  
2063  
2064  
2065  
2066  
2067  
2068  
2069  
2070  
2071  
2072  
2073  
2074  
2075  
2076  
2077  
2078  
2079  
2080  
2081  
2082  
2083  
2084  
2085  
2086  
2087  
2088  
2089  
2090  
2091  
2092  
2093  
2094  
2095  
2096  
2097  
2098  
2099  
2100

## A KATALÓGUS HASZNÁLATA

A Katalógus azoknak a Magyarországon nyomtatott – és fennmaradt – könyveknek sokszorosított grafikai emlékanyagáról ad áttekintést, amelyek a XVII. században a kelet-magyarországi és erdélyi, valamint a felső-magyarországiak közül a lócsi és kassai nyomdában készültek. Nyomdák, azaz műhelyek szerint rendszerezi az emlékanyagot a teljesség igényével, vagyis mindazt, amit ma legalább töredék formájában ismerünk. Azon a földrajzi területen, amellyel mostani kötetünk foglalkozik, a XVII. században tizenhárom helységben tizenkilenc önálló tipográfia dolgozott. Voltak olyan műhelyek, amelyek több ízben költöztek, és olyan városok is, ahol egyidejűleg, vagy egymást követően, több különböző nyomda működött. A század többi nyomdájának anyagát az előző XVII. századi kötet tartalmazza, amelyben – földrajzilag szétválasztva – a dunántúli és észak-magyarországi nyomdák felszerelése található.

A Katalógus az egyes műhelyek felszerelését nem időrendben, hanem tájegységenként mutatja be. Az előző kötetekhez hasonlóan ebben a században is voltak olyan műhelyek, amelyek helyüket többször változtatták, például az erdélyi fejedelmi nyomda vagy a váradi református egyház Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhelye. Amennyiben ugyanaz a dísz vagy betű későbbi időpontban máshová, más műhelybe került, akkor mindkét helyen szerepel utalásként (kisebb fokozatú betűvel megkülönböztetve). Célunk ezzel az, hogy egy-egy nyomda teljes felszerelését együtt mutassuk be. A Katalógusban egy-egy betűtípus vagy dísz korábbi, esetleges külföldi előfordulását, eredetét vagy más műhelyben való továbbélését is jeleztük (ugyancsak kisebb fokozatú betűvel), ha visszanyúlik a XVI. századba, vagy továbbél a XVIII. században. Ez utóbbi esetben azonban ezek regisztrálása katalógusunkban nem teljes, minthogy a XVIII. századról még nincs teljes áttekintésünk. Megtörténhet tehát, hogy a későbbiekben, amikor a XVIII. század hasonlóan részletes feldolgozása megtörtént, további, XVII. századból származó díszek vagy betűk használatára is fény derül.

A Katalógus az egyes nyomdák könyvdíszzeit és betűit a következő csoportosításban rendszerezi:

- I. Illusztráció
- II. Címlapkeret – keretdísz
- III. Nyomdászjegy – címer
- IV. Fejléc – záródísz
- V. Ábra – térkép
- VI. Iniciálé
- VII. Hangjegy
- VIII. Nyomdai cifra
- IX. Betű

A nagyobb csoportokon belül minden egyes illusztráció, címlapkeret, fejléc, ábra stb. egyedi sorszámmal is el van látva, időrendben haladva a legkorábban használtaktól a később megjelentekig. A szigorú időrendi sorrendtől az alábbi esetekben tekintettünk el: sorozatok összetartozó darabjai, korábbi dísz és későbbi átdolgozása, valamint ugyanannak a témának a változatai. Az iniciálék sorozatonként kaptak önálló számot, a betűk típusonként. A betűk megkülönböztetésére – a méret mellett – a betűfajta is jelöltük, az alábbiak szerint:

A = antikva

C = cirill

G = görög

K = kurzív

F = fraktúr

H = héber

S = schwabachi

(például a 2A 84 esetében a 2 szám a betűtípusnak a műhelyen belüli sorszáma, A = antikvatípus, 84 = olyan betűtípus, amelyből 20 sor 84 mm magas). A betűk a megjelenésük időrendjében következnek.

A betűknél a szöveg húsz sorának magasságát adtuk meg, amennyiben egybefüggő szövegek nyomtatására használták és a betűsorozatokhoz szövegminták is járul. Ilyenkor a Katalógusban a szövegminták forrását is közöljük, vagyis azt, hogy a táblákon bemutatott szövegrészletet melyik nyomtatványból vettük. A kiemelő, azaz címbetűk esetében a betű magasságát adtuk meg milliméterben. A bemutatott betűsorozatokat gyakran iniciálék és nyomdai cifrák kísérik, ily módon érzékeltetve ezeknek a díszeknek a nyomtatott könyvben való szerepét. A nyomdai cifrák, a többi díszítőelemhez hasonlóan, rendszerezve is megtalálhatók minden műhelynél. Valamennyi nyomdai cifrát a 335–345. oldal összeállítása mutatja be. A katalógus

rövid leírást ad az illusztrációkról, a könyvdíszekről és az iniciálésorozatokról, de a bennük szereplő minden egyes tételhez táblákon bemutatott reprodukció is járul, ugyanazzal a sorszámmal. Az illusztrációk és könyvdíszek méretadatai milliméterben vannak megadva (például 55×46). Következtesen előbb a magasság, azután a szélesség számadatai szerepelnek. A Katalógus minden fejezete, azaz minden nyomda díszének és betűinek bemutatása után felsoroljuk azokat a könyveket – szerző és rövid cím megadásával –, amelyekben a díszek, az illusztrációk stb. előfordulnak.

Mínthogy az illusztrációink és könyvdíszünk túlnyomó többsége fametszetről készült, a Katalógusban csupán a rézmetszetes technikát jelöltük külön. Nem foglalkoztunk annak eldöntésével, hogy eredeti, fából készült metszet (dúc) szolgált-e a nyomtatás alapjául, vagy fametszetről öntött dísz (öntvény). A táblákon közölt díszek ezek eredeti állapotát tükrözik: néha kopottak, sérültek.

Az illusztrációk és könyvdíszek felsorolásában megadtuk azt az időkört, amelyben használatban voltak, valamint a kérdéses dísz általunk ismert valamennyi előfordulását, pontos lapszámmal. Ettől a gyakorlattól csupán az iniciálék, a nyomdai cifrák és a betűtípusok esetében tértünk el: az előbbieknél néhány előfordulást, az utóbbi két csoportnál csak azt az időkört jelöltük meg, amíg – nyomtatványokkal bizonyítottan – használatuk kimutatható. A könyvdíszek és illusztrációk felhasználásá-

nak regisztrálásakor az alapvető bibliográfiák tétel-számára hivatkozunk, valamint levél- vagy lapszámra (utóbbira zárójelben), ennek hiányában fűzetjelre. Ezt csak akkor hagytuk el, ha egyleveles nyomtatványról van szó, vagy egyértelmű, hogy a címlapkeret a címlapon található. Minden nyomda katalógusának végén azoknak a könyveknek rövid címleírása található, amelyekben könyvdíszek fordulnak elő.

A mostani kötetünkbe felvett XVII. századi könyvnyomtató műhelyek sokszorosított grafikai emlékei az alábbiak szerint oszlanak meg: 718 illusztráció (ebből 665 fametszetű, 53 rézmetszetű), továbbá 362 könyvdísz, 84 ábra és térkép, 1039 iniciálé, 28-féle, részben fametszetű, részben öntött kotta, 294 nyomdai cifra és 553 betűtípus.

Az előző kötet (*Hungaria typographica 2.*, Budapest, 2010) tizenkét hazai könyvnyomtató-műhely anyagát tartalmazta, a mostani tizenkilenc műhelyét. A két kötet együtt azt a sokszorosított grafikai emléktanyagot mutatja be a fennmaradt nyomtatványok alapján, amellyel XVII. századi nyomtatott könyveink készültek: 1838 illusztrációt, ebből 1280 fametszetet, 558 rézmetszetet, 679 könyvdíszet, 121 ábrát és térképet, 1468 iniciálét, 32-féle, részben fametszetű, részben öntött kottát, 447 nyomdai cifrát és 938 betűtípust.

A rézmetszetek leírásánál Pataky Dénesnek *A magyar rézmetszés története* (Budapest, 1951) című összefoglalására hivatkozunk.

## GUIDE TO THE CATALOGUE

The Catalogue provides an overview of the complete heritage of typographic and graphic work that appeared and survived in books printed in the seventeenth century in Eastern Hungary, Transylvania and in two Upper Hungarian towns Lőcse (Levoča) and Kassa (Košice). With the intention of being exhaustive, it classifies this material according to presses (work-shops), that is, all surviving printed matter that has come down to us at least in fragment form. In the seventeenth century in the geographical area dealt with in the present volume there were nineteen independent printing shops active at thirteen sites. There were typographies which changed their sites several times, on the other hand there were towns where either simultaneously or successively several different printing shops coexisted side by side. The typographical and decorative material of the other seventeenth-century Hungarian workshops were dealt with in the previous volume covering Western and Northern Hungarian typographies.

The Catalogue presents the apparatus of each workshop roughly according to geographical units instead of the strict chronology they were set up. Similarly to the previous volume there were printing establishments that were active at several locations (like that of the Transilvanian princes or the typography of the Calvinist Church of Várada (Oradea) directed by Ábrahám Szenci Kertész. When the same ornament or typeface was moved at a later time to a different location or workshop, it features at both locations (distinguished by lower case font). The idea was to present the various elements comprising the apparatus of a press together. We have also recorded with lower case letters if a typeface or ornament dated from an earlier period, or has come to Hungary from abroad, or was later transferred to a different workshop, or survived well into the eighteenth century. However, lacking as we do a complete overview for the eighteenth century, our inventory of such typefaces and ornaments may well be incomplete. Consequently, it is possible that after the eighteenth century has been processed in similar detail, further ornaments or typefaces dating from the seventeenth century will come to light.

The Catalogue classifies the decorative elements and typefaces of each press as follows:

- I. Illustrations
- II. Title page, title page frame, border
- III. Printer's device, coat of arms
- IV. Vignette, heading, tailpiece
- V. Figure, map
- VI. Initial
- VII. Music type
- VIII. Printers' flower
- IX. Typeface

Within these larger categories each illustration, title page border, vignette, figure, etc. has been assigned an individual serial number—in chronological order, from the earliest to the latest. The only exceptions from this strict order were the following: items of series, ornaments that were later remodelled, varieties on the same theme. The series of initials were assigned a number, likewise typefaces were given an individual number. In order to distinguish the letters, in addition to the size, the typeface was also indicated as follows:

A = Roman	H = Hebrew
C = Cyrillic	K = Italic
F = Fraktur (German)	S = Schwabacher
G = Greek	

(For example, in 2A 84 the 2 is the typeface's individual number in that particular workshop, A stands for Roman type, and 84 means the 20 lines of this particular type in millimetres.) The type characters, too, are classified chronologically, according to their date of first appearance,

With each typeface, the height of 20 lines is indicated (assuming it was used for running texts) and a sample text is also provided. The source of every sample text is indicated in the Catalogue. The height of title letters is given in millimetres. The typefaces and sample texts are often accompanied by initials and printers' flowers to give an idea of the place these ornaments occupied in books. Like all decorative elements, the printers' flowers are classified for each workshop. Pages 335–345 display all the printers' flowers used in the part of Hungarian presses dealt with here. The Catalogue also provides a short description of the artwork, book ornaments and initials, and each is reproduced in the Plates under the same serial number.

The dimensions of the illustrations and book ornaments are given in millimetres (e.g. 55×46) with the height first, then the width.

Due to the fact that the artwork and ornamentation are preponderantly woodcuts, the Catalogue only indicates where the copperplate technique was applied. The Catalogue does not concern itself with whether original wooden printing blocks or casts moulded from woodcuts were used for printing an individual ornament. The plates reproduce their original state: sometimes they are worn or damaged.

The Catalogue of artwork and ornamentation indicates the time frame within which each item was in use, as well as all the known occurrences, with page-number where it was used. Exceptions here are the initials, printer's flowers and typefaces: with initials only a few occurrences are indicated, in the latter cases the time frame was given within which their use can be verified by printed matter. Otherwise all occurrences are registered with bibliographical reference together with page number (in brackets). It was only neglected when the respective printing is a one-leaf broadsheet, or if it was evident that a title-page border can be found

on the title-page. At the end of each printing shop a short-title description is also given about the decorated products of the respective workshop.

The seventh century typographical heritage of the printing establishments included in the present volume represents 718 illustrations (of these 665 woodcuts, 53 copperplates), 362 head- and tailpieces, 84 figures and maps, 1039 initials, 28 different music types, 294 printers' flowers and finally 553 printing types.

The previous volume (*Hungaria typographica 2.*, Budapest, 2010) presented the graphical heritage of twelve printing establishments, while the number of these printing workshops is here nineteen. The two volumes together display the graphical apparatus (on the basis of surviving printings) our seventeenth-century books were printed: 1838 illustrations, of these 1280 woodcuts, 558 copperplates, 679 head- and tailpieces, 121 figures and maps, 1468 initials, 32 music types, 447 printers' flowers and finally 938 printing types.

When describing copperplates there are always references to the basic work *A magyar rézmetszés története* [The History of Hungarian Engraving] (Budapest, 1951) by Dénes Pataky.

**1. A SCHULTZ-NYOMDA LŐCSÉN****1617–1622**

Daniel Schultz nyomdatulajdonos,

Lőcse, 1617–1622

Kassa, 1623–1629

**I. ILLUSZTRÁCIÓ**

1. Golgota, jobbra néző feszülettel, jobboldalt Mária és Szent János evangélista. Keretezett fametszet. Szignált, SC monogrammal (100×70) – RMNy 1165, A<sub>1b</sub>

Lőcse, 1618

Később a kassai Schultz-nyomdában

(lásd ott I/29. illusztráció):

Kassa, 1628

**II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ**

1. Levélmintával díszített rövid keretléc a lap tetejére (8×87) – RMNy 1191, A<sub>1a</sub>

Lőcse, 1619

Később Kassán, a városi nyomdában

(lásd ott IV/34. dísz):

Kassa, 1675

2. Fekete alapú, angyalfejjel és csavart mintával díszített rövid keretléc a lap aljára (12×85) – RMNy 1191, A<sub>1a</sub>

Lőcse, 1619

3. Sötét alapon levélmintával, felül virággal díszített, négy részre tagolt oszlop, a lap oldalát keretezi (115×8) – RMNy 1191, A<sub>1a</sub>

Lőcse, 1619

4. Sötét alapon levélmintával díszített oszlop, tagolása eltér az előzőtől, a lap oldalát keretezi (116×9) – RMNy 1191, A<sub>1a</sub>

Lőcse, 1619

**III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA**

1. Anton Kramer lőcsei polgár címere, a négy részre osztott pajzsban griff és rózsza (79×60) – RMNy 1164, (1) b

Lőcse, 1618

**IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ**

1. Keretezett fejléc, két sárkány üres pajzsot tart (17×66) – RMNy 1164 (1)

Lőcse, 1618

Kassa, 1676–1682

2. Kiterjesztett szárnyú sas (13×13) – RMNy 1143, D<sub>2b</sub>, RMNy 1164 (464), RMNy 1189, A<sub>1a</sub>, RMNy 1191, A<sub>1b</sub>, RMNy 1277, A<sub>1a</sub>

Lőcse, 1617–1622

Kassa, 1626–1671

3. Hatszög alakú záródísz (12×30) – RMNy 1141, (1)b, (38), RMNy 1164, (6)b, (636), RMNy 1189, A<sub>8a</sub>, RMNy 1231, A<sub>1a</sub>, D<sub>4b</sub>

Lőcse, 1617–1620

Kassa, 1626–1693

4. Hatszög alakú záródísz, a 3. díszről eltérő mintával (13×29) – RMNy 1143, [ ]<sub>1b</sub>, RMNy 1164 (143), Rr<sub>8a</sub>, RMNy 1165, A<sub>3b</sub>, RMNy 1189, A<sub>1b</sub>, RMNy 1191, A<sub>8b</sub>, G<sub>7a</sub>, RMNy 1230, B<sub>2a</sub>, RMNy 1255, A<sub>3b</sub>, RMNy 1273, (4)b, RMNy 1274, A<sub>3b</sub>, RMNy 1280(2), E<sub>2b</sub>

Lőcse, 1617–1622

Kassa, 1633–1694

5. Hatszög alakú stilizált virágszirom záródísz, a külső szögeken virágokból összeállított kerettel (30×35) – RMNy 1164 (10), RMNy 1190, A<sub>1b</sub>, RMNy 1231, C<sub>3a</sub>, RMNy 1255, C<sub>4b</sub>

Lőcse, 1618–1621

6. Négykaréjos záródísz, a levélmintákat törésvonalak szakítják meg (34×37) – RMNy 1143, C<sub>3a</sub>

Lőcse, 1617

Később a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/22. dísz; a IV/15. dísz mintája azonos, de sávozott díszítésű):

Kassa, 1676–1682

7. Rombusz alakú arabeszkes záródísz, szélein nyolc virággal (40×58) – RMNy 1165, A<sub>4b</sub>, RMNy 1255, E<sub>3a</sub>

Lőcse, 1618–1621

Kassa, 1623–1626

8. Hatszög alakú záródísz, a IV/3 és IV/4 díszről eltérő mintával (13×31) – RMNy 1255, B<sub>4b</sub>, RMNy 1280(1), A<sub>3a</sub>, RMNy 1280(2), E<sub>4a</sub>

Lőcse, 1621–1622

Kassa, 1626–1628

9. Élére állított négyzet alakú arabeszkes záródísz (45×45) – RMNy 1255, C<sub>2b</sub>

Lőcse, 1621

Kassa, 1623–1676

10. Négyzetes arabeszkes záródísz, négy sarkában virággal (42×41) – RMNy 1164, Rr<sub>8b</sub>, RMNy 1191, G<sub>7b</sub>, RMNy 1255, D<sub>3b</sub>

Lőcse, 1618–1621

11. Medúzafő (38×47) – RMNy 1191, E<sub>4a</sub>, RMNy 1255, E<sub>4a</sub>

Lőcse, 1619–1621

Kassa, 1623–1676

12. Növényi mintás, keret nélküli fejléc, közepén IHS-monogram (7×63) – RMNy 1190, A<sub>1b</sub>, RMNy 1231, A<sub>2a</sub>

Lőcse, 1619–1620

Kassa, 1624–1664

13. Élére állított, két négyzetes minta egymásra helyezéssel összeállított arabeszkes záródísz (94×90) – RMNy 1278, 4. fol. a

Lőcse, 1622

Kassa, 1623–1662

14. Könyvtábla, fehér alapon geometrikus, fonadékos mintával, középen stilizált sötét virágokkal (145×88) – RMNy 1274, A<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1622

#### V. ÁBRA – TÉRKÉP –

#### VI. INICIÁLÉ

1. Fraktúr díszbetű (19–21×13–20) – RMNy1164, RMNy 1231, RMNy 1254, RMNy 1280(1)  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1626–1684
2. Kisméretű fraktúr díszbetű (14×14) – RMNy1164  
Lőcse, 1618  
Kassa, 1628–1634
3. Nagyméretű fraktúr díszbetű (lombard), néhány darab figurális díszítésű, a C iniciálét a lengyel sas díszíti (26×25) – RMNy 1164, RMNy 1280(2)  
Lőcse, 1618–1622
4. Fraktúr díszbetű, egyedi darab (28×24) – RMNy 1164  
Lőcse, 1618  
Kassa, 1628–1634
5. Sávozott alapon fehér virágmintás, duplán keretezett iniciálé, csak két darabból áll (22×21) – RMNy 1190  
Lőcse, 1619  
Kassa, 1625–1672
6. Nagyméretű, duplán keretezett, fehér alapon növényi és figurális díszítésű iniciálé (30×30) – RMNy 1165, RMNy 1191, RMNy 1227  
Lőcse, 1618–1620  
Kassa, 1623–1681
7. Sávozott alapú, fehér stilizált növényi mintás, keretezett iniciálé (16×16) – RMNy 1165, RMNy 1226, RMNy 1227, RMNy 1231, RMNy 1255, RMNy 1276  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1625–1671
8. Kisméretű, fehér alapon stilizált növényi mintás, keret nélküli iniciálé (15×15) – RMNy 1165, RMNy 1190, RMNy 1226, RMNy 1230, RMNy 1272, RMNy 1276, RMNy 1280(1), RMNy 1280(2)  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1623–1684
9. Nagyméretű fraktúr díszbetű (lombard) (42×42) – RMNy 1231, RMNy 1279, RMNy 1280(2)  
Lőcse, 1620–1622
10. Nagyméretű fraktúr díszbetű (lombard) (30–37×29–34) – RMNy 1280(2)

Lőcse, 1622

Kassa, 1628

11. Nagyméretű fraktúr díszbetű (28–32×25–30) – RMNy 1231, RMNy 1280(1), RMNy 1280(2)

Lőcse, 1620–1622

Kassa, 1628–1671

12. Sávozott alapon fehér növényi díszítésű, keretezett iniciálé (28×28) – RMNy 1273

Lőcse, 1622

Kassa, 1626–1672

13. Sávozott alapon figurális minta, keretezett iniciálé (27×26) – RMNy 1278

Lőcse, 1622

Kassa, 1624–1669

#### VII. HANGJEGY –

#### VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 33.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1628–1661
2. = Nyomdai cifrák, 253.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1625–1634
3. = Nyomdai cifrák, 84.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1626–1693
4. = Nyomdai cifrák, 55.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1628–1671
5. = Nyomdai cifrák, 277.  
Lőcse, 1617–1622
6. = Nyomdai cifrák, 19.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
7. = Nyomdai cifrák, 20.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
8. = Nyomdai cifrák, 42.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
9. = Nyomdai cifrák, 43.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
10. = Nyomdai cifrák, 46.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
11. = Nyomdai cifrák, 47.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
12. = Nyomdai cifrák, 279.  
Lőcse, 1617–1622
13. = Nyomdai cifrák, 251.  
Lőcse, 1617–1622  
Kassa, 1634

14. = Nyomdai cífrák, 33.  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1625–1664
15. = Nyomdai cífrák, 278.  
Lócse, 1617–1622
16. = Nyomdai cífrák, 252.  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1625–1694
17. = Nyomdai cífrák, 257.  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1626–1694
18. = Nyomdai cífrák, 249.  
Lócse, 1618–1622  
Kassa, 1624–1634
19. = Nyomdai cífrák, 280.  
Lócse, 1618–1622
20. = Nyomdai cífrák, 250.  
Lócse, 1618–1622  
Kassa, 1628
21. = Nyomdai cífrák, 147.  
Lócse, 1618–1622  
Kassa, 1624–1678
22. = Nyomdai cífrák, 188.  
Lócse, 1619–1622  
Kassa, 1623–1693
23. = Nyomdai cífrák, 283.  
Lócse, 1619–1622  
Kassa, 1625–1685
24. = Nyomdai cífrák, 27.  
Lócse, 1619–1622
25. = Nyomdai cífrák, 282.  
Lócse, 1620–1622  
Kassa, 1633–1672
26. = Nyomdai cífrák, 284.  
Lócse, 1620–1622  
Kassa, 1626–1634
27. = Nyomdai cífrák, 285.  
Lócse, 1620–1622  
Kassa, 1626–1634
28. = Nyomdai cífrák, 113.  
Lócse, 1620–1622  
Kassa, 1626–1693
29. = Nyomdai cífrák, 234.  
Lócse, 1620–1622  
Kassa, 1624–1654
30. = Nyomdai cífrák, 254.  
Lócse, 1621–1622  
Kassa, 1624–1663
31. = Nyomdai cífrák, 286.  
Lócse, 1622  
Kassa, 1623–1682
32. = Nyomdai cífrák, 256.  
Lócse, 1622  
Kassa, 1623–1669
33. = Nyomdai cífrák, 260.  
Lócse, 1622  
Kassa, 1626–1694
34. = Nyomdai cífrák, 242.  
Lócse, 1622  
Kassa, 1624–1671
35. = Nyomdai cífrák, 287.  
Lócse, 1622
- IX. BETŰ
- 1A 15 mm  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1626–1693
- 2A 12 mm  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1625–1693
- 3A 250 (szöveg minta: RMNy 1141)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
- 4A 184 (szöveg minta: RMNy 1280/1)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
- 5A 5,2 mm  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
- 6A 135 (szöveg minta: RMNy 1280/2)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
- 7A 110 (szöveg minta: RMNy 1141)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
- 8A 82 (szöveg minta: RMNy 1255)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1671
- 9A 67,5 (szöveg minta: RMNy 1255)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1676
- 10K 112 (szöveg minta: RMNy 1280/1)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1693
- 11K 89 (szöveg minta: RMNy 1141)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1684
- 12K 82,5 (szöveg minta: RMNy 1230)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1625–1677
- 13K 67,5 (szöveg minta: RMNy 1255)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1623–1676
- 14G 82 (szöveg minta: RMNy 1255)  
Lócse, 1617–1622  
Kassa, 1625–1671
- 15F 11–13 mm (szöveg minta: RMNy 1280/2)  
Lócse, 1618–1622  
Kassa, 1626–1659

- 16F 160 (szövegmintá: RMNy 1164)  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1625–1684
- 17S 110 (szövegmintá: RMNy1280/1)  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1623–1684
- 18S 89 (szövegmintá: RMNy 1164)  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1626–1684
- 19S 82 (szövegmintá: RMNy 1164)  
Lőcse, 1618–1622  
Kassa, 1625–1671
- 20A 55 (szövegmintá: RMNy 1255)  
Lőcse, 1620–1622
- 21A 3 mm csak egy-egy sorban, ritkán használt  
(szövegmintá: RMNy 1230)  
Lőcse, 1620–1621
- 22F 14 mm  
Lőcse, 1620–1622
- 23A 11 mm  
Lőcse, 1622
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- RMNy 1141 Abrahamides, I., *Oratio exequialis...*  
*Georgio Thurzoni*, Lőcse, 1617
- RMNy 1143 *Schola Salernitana*, Lőcse, 1617
- RMNy 1164 [Ziegler, G.], *Discurs von dem höchsten  
Gut*, Lőcse, 1618
- RMNy 1165 Reis, F., *Passio Domini*, Lőcse, 1618
- RMNy 1190 Melanchthon, P., *Compendium  
grammaticae Latinae majus*, Lőcse, 1619
- RMNy 1191 Melanchthon, P., *Compendium  
grammaticae Latinae... minus*, Lőcse, 1619
- RMNy 1189 Álvarez, E., – Preiel, J., *Prosodia*,  
Lőcse, 1619
- RMNy 1230 Musculus, W., *Oculi ipsius Dei, defixi*,  
Lőcse, 1620
- RMNy 1231 Zabeler, P., *Eine christliche Leichpredig  
... Stephani Xylandri*, Lőcse, 1620
- RMNy 1255 Musculus, W., *Speculum naturale*,  
Lőcse, 1621
- RMNy 1273 Musculus, W., *Anagrammatismus  
gratulatorius et votivus*, Lőcse, 1622
- RMNy 1274 Pistorius, C., *Lacrumae ploratae...*  
*Iohannis Friderici Giengeri*, Lőcse, 1622
- RMNy 1277 La Ramée, P., *Grammaticae Latinae  
rudimenta*, Lőcse, 1622
- RMNy 1278 Spilenberger, S., *Tempore infectionis*,  
Lőcse, 1622
- RMNy 1280(1) Tartzianus, P., *Zwo christliche Leich-  
predigten... Die erste über die schöne ... Historia*,  
Lőcse, 1622

RMNy 1280(2) Tartzianus, P., *Die ander christliche  
Leichpredigt*, Lőcse, 1622

## 2. A LŐCSEI BREWER-NYOMDA 1625–1700–

Lorenz Brewer nyomdatulajdonos, 1625–1664  
Brewer-örökösök, 1664–1665  
Samuel Brewer, 1665–1699  
Sophia Brewer, 1699–1700

### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Jobb kezében kardot tartó, trónon ülő király.  
Fametszet, bal alsó sarkában a lengyel, jobb  
alsó sarkában a litván címerrel (95×72)  
– RMNy1395, A<sub>1a</sub>, RMNy 2590, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1627–1655 körül
2. Négyzetes sávozott keretben kör alakú mező  
(O iniciáléra emlékeztet), ahol három harcos  
küzd egymással (82×83) – RMNy 1435, A<sub>1a</sub>,  
RMNy 2587, A<sub>1a</sub>, RMNy 2649, A<sub>1a</sub>, RMK I  
1199, A<sub>1a</sub>, RMK I 1428, A<sub>1a</sub>, RMK I 1428, A<sub>1a</sub>,  
Lőcse, 1629–1692
- 3–7. Aesopus életéhez készült fametszetsorozat,  
más művekben is előfordul, a következő  
fametszetek maradtak fenn belőle:
3. Hasonlat a sáskáról. Krózus, Aesopus és az  
íródeák (71×92) – RMNy 1441, A<sub>1a</sub>, RMK I  
1155, D<sub>3b</sub>, RMK I 1363, D<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1629–1687
4. Aesopus fügefafa tövében alszik, mellette Ízisz  
papja térdepel. Az égben megjelenik Ízisz, a  
gazdálkodás istenasszonya (68×90) – RMNy  
2375, A<sub>1a</sub>, RMK I 1155, A<sub>1a</sub>, RMK I 1363, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1651–1687
5. Aesopus és a teherhordók (68×91) – RMK I  
1155, A<sub>3b</sub>, RMK I 1363, A<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1673–1687
6. Xantus és felesége, aki megrémül Aesopus  
rútságától (67×90) – RMK I 1155, B<sub>2a</sub>, RMK I  
1363, B<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1673–1687
7. Xantus felesége megmossa egy parasztember  
lábát (67×91) – RMK I 1155, C<sub>2a</sub>, RMK I 1363,  
C<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1673–1687
- 8–22. Salamon és Markalf tréfabeszédeihez  
készült fametszetes illusztrációk. A sorozat  
első darabja a *Mesés könyvecskében* fordult elő,  
az utána következők pedig az év nélkül,  
1650–1660 között megjelent Salamon és  
Markalf-kötet fametszetes illusztrációi.

8. Markalf és Policana Salamon király előtt, Salamon király áll a trónja előtt (99×74) – RMNy 1441, A<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1629
9. Markalf és Policana Salamon király előtt, Salamon a trónján ül (71×98) – RMNy 2590, A<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1655 körül
10. Salamon király, Markalf és a két asszony az élő és holt gyermekkel (70×98) – RMNy 2590, B<sub>1a</sub>, F<sub>1a</sub>
11. Salamon, Markalf és a két adószedő (70×97) – RMNy 2590, C<sub>4b</sub>
12. Markalf családja (73×99) – RMNy 2590, D<sub>1b</sub>
13. Salamon és Markalf a tejesfazékkal (70×97) – RMNy 2590, D<sub>2b</sub>
14. Salamon és a szundikáló Markalf (71×97) – RMNy 2590, D<sub>3b</sub>
15. Markalf bizonyítja, hogy a tej nem fehérebb a napvilágnál. Salamon és Markalf jön le a palota lépcsőjén, a sötét kamrában Salamon elesik a palack tejben (71×98) – RMNy 2590, E<sub>1b</sub>
16. Salamon, Markalf és a macska az egerekkel (72×97) – RMNy 2590, E<sub>3a</sub>
17. Salamon, Markalf és a nyúl után rohanó kutyák (72×97) – RMNy 2590, E<sub>3b</sub>
18. Markalf Salamon király egyik kopasz szolgájának a homlokára köp (72×99) – RMNy 2590, E<sub>4a</sub>
19. Salamon király elé járuló asszonyok, a palota ablakán betekint Markalf (72×99) – RMNy 2590, F<sub>4a</sub>
20. Markalf úgy jár mint a négylábú oktalan állat (71×96) – RMNy 2590, G<sub>2a</sub>
21. Salamon király és kísérete Markalf barlangja előtt (72×98) – RMNy 2590, G<sub>2b</sub>
22. Salamon király szolgálai akasztani viszik Markalfot (72×98) – RMNy 2590, G<sub>3a</sub>
23. A földgolyón álló gyermek Jézus országalmával és áldásosztásra emelt kézzel (111×73) – RMNy 1594, A<sub>7b</sub>  
Lőcse, 1634
- 24–71. Újszövetségi képsorozat, fametszet, az *Evangeliumok és epistolák* című kiadvány illusztrációi (25–29×28×33) – RMNy 1591, RMNy 1937. Másolatát közölte Borsa Gedeon, *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher, Teil V, in Gutenberg Jahrbuch*, 1983, 186–194.  
Lőcse, 1634–1642  
Az 52a metszet csak az 1642-es kiadásban fordul elő.
24. Jézus bevonul Jeruzsálembe – RMNy 1591, A<sub>3a</sub>, I<sub>8a</sub>, RMNy 1937, A<sub>3a</sub>, I<sub>8a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
25. Jelek a Napban, a Holdban és a csillagokban – RMNy 1591, A<sub>6a</sub>, Z<sub>6b</sub>, RMNy 1937, A<sub>6a</sub>, A<sub>a6b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
26. Keresztelő Szent János – RMNy 1591, RMNy 1937, A<sub>8b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
27. Jézus megkeresztelése – RMNy 1591, RMNy 1937, B<sub>3a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
28. Pásztorok üdvözlik Jézust – RMNy 1591, RMNy 1937, B<sub>5b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
29. Simeon – RMNy 1591, RMNy 1937, C<sub>6a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
30. Circumcisio – RMNy 1591, RMNy 1937, D<sub>1b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
31. A három királyok imádják Jézust – RMNy 1591, RMNy 1937, D<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
32. Jézus tizenkét éves korában a templomban – RMNy 1591, RMNy 1937, D<sub>6b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
33. A kánai menyegző – RMNy 1591, RMNy 1937, E<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
34. Jézus bélpoklost gyógyít – RMNy 1591, RMNy 1937, E<sub>4b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
35. A vihar lecsendesítése – RMNy 1591, RMNy 1937, E<sub>7b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
36. Példázat a jó magról és a konkolyról – RMNy 1591, RMNy 1937, F<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
37. Szőlősgazda – RMNy 1591, RMNy 1937, F<sub>5b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
- A XVIII. században is használta a nyomda: RMK I 1590, Lőcse, é. n., 1710-es évek
38. Magvető – RMNy 1591, RMNy 1937, G<sub>1b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
39. A jerikói vak meggyógyítása – RMNy 1591, G<sub>5b</sub>, O<sub>7b</sub>, RMNy 1937, G<sub>5b</sub>, N<sub>4b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
40. Jézus megkísértése – RMNy 1591, RMNy 1937, G<sub>8b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
41. A kánaáni asszony – RMNy 1591, RMNy 1937, H<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
42. Jézus meggyógyítja a némát – RMNy 1591, RMNy 1937, H<sub>6a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
43. Az ötezer ember megvendéglése – RMNy 1591, I<sub>1b</sub>, S<sub>5b</sub>, RMNy 1937, I<sub>1b</sub>, S<sub>5a</sub>  
Lőcse, 1634–1642

44. Jézust meg akarják kövezni a templomban – RMNy 1591, RMNy 1937, I<sub>5a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
45. Jézus feltámadása – RMNy 1591, RMNy 1937, L<sub>5b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
46. A hitetlen Tamás – RMNy 1591, RMNy 1937, M<sub>7a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
47. A jó pásztor – RMNy 1591, N<sub>2a</sub>, RMNy 1937, N<sub>2a</sub>, P<sub>6b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
48. Jézus, térdeplő tanítványaival – RMNy 1591, RMNy 1937, O<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
49. Jézus három tanítványával – RMNy 1591, N<sub>6a</sub>, RMNy 1937, N<sub>7a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
50. Jézus mennybemenetele – RMNy 1591, RMNy 1937, O<sub>5a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
51. Jézus prédikál – RMNy 1591, S<sub>3a</sub>, X<sub>3b</sub>, RMNy 1937, O<sub>7b</sub>, S<sub>3a</sub>, Y<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
52. A Szentlélek kiáramlása – RMNy 1591, RMNy 1937, P<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
- 52a. Példabeszéd a juhokról és a kapuról – RMNy 1937, P<sub>6b</sub>  
Lőcse 1642
53. Jézus és Nikodémus – RMNy 1591, RMNy 1937, Q<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
54. A gazdag ember és Lázár – RMNy 1591, Q<sub>5a</sub>, RMNy 1937, Q<sub>5a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
55. Példázat a nagy vacsoráról – RMNy 1591, Q<sub>8a</sub>, X<sub>8a</sub>, RMNy 1937, Q<sub>8a</sub>, Y<sub>8b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
56. Az elveszett bárány – RMNy 1591, RMNy 1937, R<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
57. A felebarátok megítéléséről – RMNy 1591, R<sub>5b</sub>, RMNy 1937, R<sub>5a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
58. A csodálatos halfogás – RMNy 1591, RMNy 1937, R<sub>8a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
59. Az adógaras – RMNy 1591, S<sub>7b</sub>, Z<sub>1b</sub>, RMNy 1937, S<sub>7b</sub>, Aa<sub>1b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
60. A gazdag ember és a sáfár – RMNy 1591, T<sub>3a</sub>, Y<sub>6a</sub>, RMNy 1937, T<sub>3a</sub>, Z<sub>6b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
61. Jézus megtisztítja a templomot – RMNy 1591, T<sub>5a</sub>, RMNy 1937, T<sub>6a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
62. A farizeus és a vámszedő – RMNy 1591, RMNy 1937, V<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
63. Jézus süketnémát gyógyít – RMNy 1591, RMNy 1937, V<sub>3a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
64. Az irgalmas szamaritánus – RMNy 1591, RMNy 1937, V<sub>5b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
65. Jézus és a tíz bélpoklos – RMNy 1591, W<sub>1a</sub>, RMNy 1937, X<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
66. Isten és Mammon (Senki nem szolgálhat két úrnak) – RMNy 1591, W<sub>4a</sub>, RMNy 1937, X<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1634–1642
67. Jézus feltámasztja a naimi ifjút – RMNy 1591, W<sub>7a</sub>, RMNy 1937, X<sub>7a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
68. A lakodalomban a fő helyről – RMNy 1591, X<sub>1a</sub>, RMNy 1937, Y<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
69. A meggyógyított béna ember viszi az ágát – RMNy 1591, X<sub>6a</sub>, RMNy 1937, Y<sub>6a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
70. A kapernaumi százados – RMNy 1591, Y<sub>3b</sub>, RMNy 1937, Z<sub>3b</sub>, RMNy 2269, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1634–1649
71. Jairus leányának feltámasztása – RMNy 1591, Z<sub>4a</sub>, RMNy 1937, Aa<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1634–1642
72. Felül nyitott körben griff (40×41) – RMNy 1949, A<sub>1a</sub>, RMNy 2014, A<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1642–1643  
Korábban Bártfán, a sorsvetőkönyv dobótábláihoz használt illusztráció (lásd ott I/2 illusztráció):  
Bártfa, 1612
73. Felül nyitott körben oroslán (39×39) – RMNy 2014, A<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1643  
Korábban Bártfán, a sorsvetőkönyv dobótábláihoz használt illusztráció (lásd ott I/1 illusztráció):  
Bártfa, 1612
74. Volutákkal szegélyezett, ovális keretben, talapzaton álló Nemezisz (V. ECSEDY-SIMON, 73) (45×32) – RMNy 2224, A<sub>1a</sub>, RMNy 2850, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1648–1659
75. Dávid király palotája kertjében imádkozik, mellette lantja (68×56) – RMNy 2227, A<sub>1b</sub>, RMK I 1168 (440)  
Lőcse, 1648–1674
- 76–123. A csízio fametszetes illusztrációi, több hónapsorozattal együtt. Másolatát

- közölte Borsá Gedeon, A magyar csízió kialakulásának története, in *OSZK Évkönyv*, 1974/1975, 320–343.  
Lőcse, 1650–1675 körül  
A XVIII. században is használta a nyomda: RMK I 1590, 1710-es évek
76. Az időjárást figyelő emberek (51×68) – RMNy 2318, A<sub>2a</sub>, ČAPLOVIČ 1672, A<sub>2a</sub>, H<sub>1a</sub>
- 77–88. Fametszetes hónapképsorozat (25×58)
77. Január – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, A<sub>5b</sub>
78. Február – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, A<sub>6b</sub>
79. Március – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, A<sub>7b</sub>
80. Április – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, A<sub>8b</sub>
81. Május – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>1b</sub>
82. Június – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>2b</sub>
83. Július – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>3b</sub>
84. Augusztus – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>4b</sub>
85. Szeptember – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>5b</sub>
86. Október – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>6b</sub>
87. November – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>7b</sub>
88. December – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, B<sub>8b</sub>
- 89–95. A hét planéta megszemélyesítései (61–62×39–40)
89. Saturnus – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, C<sub>5a</sub>
90. Jupiter – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, C<sub>6a</sub>
91. Mars – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, C<sub>7a</sub>
92. Nap – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, C<sub>8a</sub>
93. Venus – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>1a</sub>
94. Merkúr – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>2a</sub>, RMK II 1572, A<sub>1a</sub>
95. Hold – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>2b</sub>
- 96–107. Állatgövi jegyek (29×29)
96. Kos – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>4a</sub>
97. Bika – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>5a</sub>
98. Ikrek – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>5b</sub>, RMK I 1375, A<sub>1a</sub>
99. Rák – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>6b</sub>
100. Oroszlán – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>7a</sub>
101. Szűz – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>8a</sub>
102. Mérték – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, D<sub>8b</sub>
103. Skorpió – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>1b</sub>
104. Nyilas – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>2a</sub>, RMK I 1322, D<sub>3b</sub>
105. Bak – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>2b</sub>
106. Vízöntő – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>3b</sub>
107. Halak – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>4a</sub>
108. Nyár – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>6a</sub>
109. Ősz – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>6a</sub>
110. Tavasz – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>6b</sub>
111. Tél – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E<sub>6b</sub>
- 112–123. Fametszetes hónapképsorozat, Lippay János gazdasági jellegű öröknaptárában, a *Calendarium oeconomicum perpetuum* kiadásaiban is lenyomatták (21×58)  
Lőcse, 1650–1685 körül  
A XVIII. században is használta a nyomda
112. Január – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>5b</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (1)
113. Február – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>6a</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (5)
114. Március – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>6b</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (9)
115. Április – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>7a</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (26)
116. Május – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>7b</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (32)
117. Június – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>8a</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (40)
118. Július – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, F<sub>8b</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (48)
119. Augusztus – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G<sub>1a</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (54)
120. Szeptember – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G<sub>1b</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (61)
121. Október – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G<sub>2a</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (72)
122. November – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G<sub>2b</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (76)
123. December – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G<sub>3a</sub>, RMK I 1167, RMK I 1596a (81)
124. Mennyezetes ágyban fekvő, álmodó ember (58×59) – RMNy 2331, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1650
125. Ló lovással (57×76) – RMNy 2645, A<sub>1a</sub>, RMK I 1198, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1656–1676
126. Weber János eperjesi orvos és bíró babérkoszorúval övezett félalakos arcképe, rézmetszet. Felirata: PRO DEO CAESARE ET PATRIA, JOHANNES R. L. C. EPERIES ET JUDEX PRIMAR. S. C. R. M. PART. R. HUNGAR. SUP. ORDINARI[US] AC PERPETU[US] PHARMACOPOE[US] ANNO DNI MDCLXII AET. SUAE. Az arckép alatt Weber nemesi címere és M. I. Z. négy soros, metszett verse látható. Szignálatlan, Israel Hiebner metszete? (PATAKY, 141) (330×205) – RMNy 3047, címlap előtt, RMNy 3228, címlap előtt  
Lőcse, 1662–1665
127. EPERIES IN VNGARN: Eperjes város rézmetszetű látképe, a bal felső sarokban a város címerével, a látkép alatt a címer verses magyarázata is rézbe metszve. Szignált: „H. sc. W. del”, Weber rajza után Israel Hiebner metszete (PATAKY 141) (138×183) – RMNy 3047, a díszcímlap után  
Lőcse, 1662  
A metszetet a kassai városi nyomdában is felhasználták (lásd ott I/51. illusztráció):  
Kassa, 1662

128. Weber János eperjesi bíró újraválasztása az eperjesi főtemplomban, a városi tanács, külső tanács és az eperjesiek nagy tömege előtt. Rézmetszet, felirata: *ABBILDUNG DES ORTHS DER PFARR. KIRCHEN U. GEHALTENEN CEREMONIEN DA JOHANN WEBER APOTECKER SEIN RICHTER-AMPT IN EPERIES ABGELEGTE U. DARAUF WIEDER BESTÄTTIGET WÖRDEN AO 1662. 5. MARTII.* Szignálatlan, Israel Hiebner metszete? (PATAKY, 141) (332×175) – RMNy 3047, A<sub>1</sub> levél előtt Lőcse, 1662
129. Rézmetszet: az apa és fiú története a számmal. A jobb alsó sarokból kiindulva egy metszeten ábrázolja az egymás utáni eseményeket. Felirata: *QUILIBET AUDACI CARPITUR ORE LABOR.* Szignálatlan, Israel Hiebner metszete? (PATAKY, 141) (255×181) – RMNy 3047, D<sub>2</sub>–D<sub>3</sub> levél között Lőcse, 1662
- 130–133. Négy rézmetszet, amelyhez Weber János fiai: Johannes Friedericus Weber, Johannes Weber junior, Daniel Weber és Johannes Georgius Weber írtak apjuk tiszteletére latin verseket.
130. Seborvos, fűrészszel a kezében, amint a beteg lábát akarja levágni: *ARTIBUS INGENUIS.* Szignálatlan rézmetszet (PATAKY, 256) (102×160) – RMNy 3047, H<sub>5</sub> levél után Lőcse, 1662
131. Két ökörrel szántó paraszt, távolabb egy másik földműves vet: *LABORE.* Szignálatlan rézmetszet (PATAKY, 256) (100×159) – RMNy 3047, H<sub>5</sub> levél után Lőcse, 1662
132. Tengeri hajó és egy kisebb vitorlás: *COMITE FORTUNA.* Szignálatlan rézmetszet (PATAKY, 256) (102×159) – RMNy 3047, H<sub>5</sub> levél után Lőcse, 1662
133. Havasi pásztorokunyó, a pásztor kutyáival: *VIGILANTIA.* Szignálatlan rézmetszet (PATAKY, 256) (99×159) – RMNy 3047, H<sub>5</sub> levél után Lőcse, 1662
134. Lipót császár félalakos arcképe, császári koronában és uralkodói jelképekkel. Rézmetszet, felirata: *LEOPOLDUS D. G. IMPERATOR ROMAN. S. A. GERM. H. B. REX.* A kép jobb felső sarkában csőrében olajágat hozó galamb, alatta írásszalag: *ECCLESIAE SECURITAS, REIPUBLICAE LIBERTAS, OECONOMIAE FELICITAS.* Szignált: „Matthaeus Küsell sculpsit.” (PATAKY, 23) (270×187) – RMNy 3228, a rézmetszetes díszcímlap előtt Lőcse, 1665
135. Weber János apoteózisa, rézmetszet: Weber díszes kétkerekű járművét sas, oroszlán és griff röpíti magasba; ő maga koronában végződő oszlopot tart. A képet aránytalanul nagyméretű és dúsán megrajzolt virágok, levelek, gyümölcsök keretezik. Felirata: *SIC ITUR AD ALTA.* Fölül Eperjes város négy részre osztott címere látható: oroszlán koronás oszloppal és sas, a karmai közt eperlevéllel. A metszet szignált: „Christianus Hermannus Roth. V. R. F. sculpsit Crembnitz. Ao. 1664” (PATAKY, 212) (435×334) – RMNy 3228, d<sub>4</sub> levél után Lőcse, 1665
136. Eperjes rézmetszetű látképe, két felső sarkában felhők közül a városra mutató angyalokkal, középen a város négy részre osztott címerével. Szignált: „sculpsit CH. R. V. R. F.”, Christian Hermann Roth von Rothenfels (PATAKY 212) (172×177) – RMNy 3469, címlap előtt Lőcse, 1668
137. A Hit allegóriája, ovális keretben nőalak, kezében kereszt és kehely (39×24) – RMNy 3457, A<sub>1a</sub>, RMNy 3543, Q<sub>12b</sub> Lőcse, 1668–1669
138. Golgota (72×55) – RMK I 1139, A<sub>1b</sub>, RMK I 1168 (203, 266), RMK II 1528 (215), RMK I 1444, A<sub>1b</sub>, RMK II 1799, C<sub>4b</sub> Lőcse, 1672–1695
- 139–146. Pázmány imádságoskönyvének új kiadásához készült különböző méretű fametszetek – RMK I 1168 Lőcse, 1674
139. Pap szószékről prédikál (70×55) – RMK I 1168 (134) Lőcse, 1674
140. Úrfelmutatás (50×37) – RMK I 1168 (144, 157) Lőcse, 1674
141. Angyali üdvözlés (52×48) – RMK I 1168 (190), RMK II 1740, A<sub>1b</sub> Lőcse, 1674–1693
142. Szent Brigitta (62×45) – RMK I 1168 (253), RMK I 1388, A<sub>1b</sub>, RMK II 1737 (700) Lőcse, 1674–1693
143. Jézus a tanítványokkal (74×55) – RMK I 1168 (310), RMK II 1528 (348), RMK II 1799, C<sub>8a</sub> Lőcse, 1674–1695
144. Gyónás (72×55) – RMK I 1168 (330) Lőcse, 1674
145. Oltári szentség, PANIS VIVUS DE COELO felirattal (62×46) – RMK I 1168 (493) Lőcse, 1674
146. Mária a mennyek királynéja a holdsarlón (32×30) – RMK I 1168 (499), RMK I 1444 (118) Lőcse, 1674–1693

147. Leterített koporsó (54×114) – RMK II 1486, A<sub>1a</sub>, RMK II 1549, <sup>xx</sup>b, RMK II 1591, 2. fol. b, RMK II 1665, )(1<sub>a</sub>  
Lőcse, 1681–1690  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 148–154. A *Perlička dítek Boží* című imádságoskönyv és katekizmus fametszetes illusztrációi – RMK II 1528, RMK II 1799  
Lőcse, 1683–1695  
A XVIII. században is használta a nyomda
148. Az aranyborjú imádása (74×57) – RMK II 1528, <sup>12b</sup>, RMK II 1799, A<sub>7b</sub>  
Lőcse, 1683–1695
149. Ádám és Éva a paradicsomban (72×54) – RMK II 1528 (181)  
Lőcse, 1683–1695
150. A Szentlélek kiáradása (72×56) – RMK II 1528 (289), RMK II 1799, C<sub>6b</sub>  
Lőcse, 1683–1695
151. Imádkozó ember (72×57) – RMK II 1528 (374), RMK II 1799, D<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1683–1695
152. Jézus és a bűnös asszony (72×56) – RMK II 1528 (458)  
Lőcse, 1683
153. Keresztelőmedence (72×55) – RMK II 1528 (466)  
Lőcse, 1683
154. A tékozló fiú (72×56) – RMK II 1528 (506)  
Lőcse, 1683
- 155–307. Comenius *Orbis sensualium pictus* című tankönyvének fametszetes illusztrációi, különböző méretűek. A 234. illusztráció, amely a festő és szobrász műhelyét és modelljét ábrázolja, szignált: „Sculpsit Jonas Bubenkius Leutschovia 1679”.  
– RMK I 1338 (158), RMK I 1339 (160)  
Lőcse, 1685–(1688)  
Az illusztrációsorozatot a XVIII. században, 1728-ban is használta a nyomda
155. Meg-szóllítás: tanító és kisdiaák, háttérben város képe (56×77) – RMK I 1338 (2, 312), RMK I 1339 (2, 314)  
Lőcse, 1685
156. Hangzó abc, 12 mezőre osztott oszlop, egy-egy mezőben az abc hangjait különböző állatok jelenítik meg (140×25) – RMK I 1338 (4), RMK I 1339 (4)  
Lőcse, 1685
157. Hasonló 12 mezőre osztott oszlop, az abc további hangjainak illusztrálására (138×25) – RMK I 1338 (5), RMK I 1339 (5)  
Lőcse, 1685
158. Az Isten: kör alakban dicsfénytől övezve Isten szimbóluma (63×63) – RMK I 1338 (6), RMK I 1339 (6)  
Lőcse, 1685
159. A világ: kör alakú fametszet. A földön növények, állatok és emberpár, az égben madarak, felhők és csillagok (63×63) – RMK I 1338 (8), RMK I 1339 (8)  
Lőcse, 1685
160. A tűz: tűzgyújtó szerszámok és gyertya, kandallóban égő tűz, az ablakon keresztül tűzvész látható. A metszet jobb alsó sarkában Paul Creutzberger monogramja (56×76) – RMK I 1338 (12), RMK I 1339 (12)  
Lőcse, 1685
161. A levegőég: szelek és földrengés (56×79) – RMK I 1338 (14), RMK I 1339 (14)  
Lőcse, 1685
162. A víz: kút, patak, folyó, illetve tengerpart (56×79) – RMK I 1338 (16), RMK I 1339 (16)  
Lőcse, 1685
163. A fölyhők: meteorológiai jelenségek, csapadékok (55×78) – RMK I 1338 (18), RMK I 1339 (18)  
Lőcse, 1685
164. A Föld: hegy, völgy, barlang, mező és erdő (54×77) – RMK I 1338 (20), RMK I 1339 (20)  
Lőcse, 1685
165. A föld fajzati: réti, erdei és szántóföldi növények, föld alatti ércek (55×78) – RMK I 1338 (21), RMK I 1339 (22)  
Lőcse, 1685
166. Bányásznak: különböző fémek, fémtárgyak és pénzek (54×79) – RMK I 1338 (22), RMK I 1339 (24)  
Lőcse, 1685
167. A kövek: kőszikla, a házban használatos kövek és drágakövek, üveg (54×78) – RMK I 1338 (24), RMK I 1339 (26)  
Lőcse, 1685
168. Az élő fa: palánta, facsemete, fa, illetve részei (55×78) – RMK I 1338 (26), RMK I 1339 (28)  
Lőcse, 1685
169. A fának gyümölcsi: asztalon gyümölcsök, továbbá gyümölcsöt nem hozó fák (55×80) – RMK I 1338 (28), RMK I 1339 (30)  
Lőcse, 1685
170. A virágok: kerti és mezei virágok (56×77) – RMK I 1338 (30), RMK I 1339 (32)  
Lőcse, 1685
171. A paréjok: kerti növények a salátától a dinnyéig (56×77) – RMK I 1338 (32), RMK I 1339 (34)  
Lőcse, 1685

172. A veteményes magok: gabonanövények és hüvelyesek (55×78) – RMK I 1338 (34), RMK I 1339 (36)  
Lőcse, 1685
173. A csemeték: mezei és vízparti növények: káka, nád, bodza, szőlőtő (56×78) – RMK I 1338 (36), RMK I 1339 (38)  
Lőcse, 1685
174. Az élő állatok, és legelőször a madarak: tengerparti sziklán fészket rakó madár (56×78) – RMK I 1338 (38), RMK I 1339 (40)  
Lőcse, 1685
175. A házi madarak: baromfi és különböző madarak (56×77) – RMK I 1338 (40), RMK I 1339 (42)  
Lőcse, 1685
176. Az éneklő madarak a pacsirtától a csókáig (56×78) – RMK I 1338 (42), RMK I 1339 (44)  
Lőcse, 1685
177. Mezei és erdei madarak struccától a varjúig (56×78) – RMK I 1338 (44), RMK I 1339 (46)  
Lőcse, 1685
178. Ragadozó madarak a sastól az ölyvig (55×76) – RMK I 1338 (46), RMK I 1339 (48)  
Lőcse, 1685
179. A vízi madarak a hattyútól a barázda-billegetőig (56×76) – RMK I 1338 (48), RMK I 1339 (50)  
Lőcse, 1685
180. Röpdőső apró állatok: különböző bogarak a méhtől a szentjánosbogárig (56×76) – RMK I 1338 (50), RMK I 1339 (52)  
Lőcse, 1685
181. Négy lábú állatok és először az háziak, a kutyától a görényig (56×77) – RMK I 1338 (52), RMK I 1339 (54)  
Lőcse, 1685
182. Marhák: szarvasmarhák, juh, kecske, disznó (56×76) – RMK I 1338 (54), RMK I 1339 (56)  
Lőcse, 1685
183. Barmok: szamár, öszvér, ló, tevé és elefánt (57×77) – RMK I 1338 (56), RMK I 1339 (58)  
Lőcse, 1685
184. Vadállatok a bölénytől a vaddisznóig, és mezeiek: nyúl, ürge, vakond (57×76) – RMK I 1338 (58), RMK I 1339 (60)  
Lőcse, 1685
185. Fenevadak: oroszlántól a rókáig, valamint borz és hörcsög (57×77) – RMK I 1338 (60), RMK I 1339 (62)  
Lőcse, 1685
186. Tsuszó-mászó állatok a kígyótól a skorpióig (56×77) – RMK I 1338 (62), RMK I 1339 (64)  
Lőcse, 1685
187. Mászó bogarak a gilisztától a csigáig (57×77) – RMK I 1338 (64), RMK I 1339 (66)  
Lőcse, 1685
188. A vízben és a szárazon egyaránt élő állatok: krokodil, hód, vidra, béka és teknősbéka (56×76) – RMK I 1338 (66), RMK I 1339 (68)  
Lőcse, 1685
189. Folyó és álló-vízbeli halak, pontytól a rákig és a nadályig (56×77) – RMK I 1338 (68), RMK I 1339 (70)  
Lőcse, 1685
190. Tengeri halak és csigák a cethaltól a tengeri borjúig és a tengeri csigáig (56×78) – RMK I 1338 (70), RMK I 1339 (72)  
Lőcse, 1685
191. Az ember: Ádám és Éva a paradicsomban (56×77) – RMK I 1338 (72), RMK I 1339 (74)  
Lőcse, 1685
192. Az embernek hét ideje: a férfi és nő hét életkora (56×78) – RMK I 1338 (74), RMK I 1339 (76)  
Lőcse, 1685
193. Az embernek külső tagjai: sziklás folyópart előtt emberpár (56×78) – RMK I 1338 (76), RMK I 1339 (78)  
Lőcse, 1685
194. A fej és a kezek (56×77) – RMK I 1338 (78), RMK I 1339 (80)  
Lőcse, 1685
195. Hús és belső részek: az emberi test belső szervei (56×77) – RMK I 1338 (80), RMK I 1339 (82)  
Lőcse, 1685
196. Az erek és a csontok: emberi csontváz, az emberalakon az erek (56×77) – RMK I 1338 (82), RMK I 1339 (84)  
Lőcse, 1685
197. Külső és belső érzékenységek: az emberi érzékszervek (56×78) – RMK I 1338 (84), RMK I 1339 (86)  
Lőcse, 1685
198. Az ember lelke: fehér vászon előtt az emberi test árnyéka (57×77) – RMK I 1338 (86), RMK I 1339 (88)  
Lőcse, 1685
199. Éktelenek és csuda termetűek: torzszülöttek képe (57×78) – RMK I 1338 (88), RMK I 1339 (90)  
Lőcse, 1685
200. Sövényvel szegélyezett veteményeskert (56×76) – RMK I 1338 (90), RMK I 1339 (92)  
Lőcse, 1685

201. Szántás, vetés: szántás ökörrrel, aratás, cséplés és szénagyűjtés (57×77) – RMK I 1338 (92), RMK I 1339 (94)  
Lőcse, 1685
202. A barommal való bánás: tehén fejése az istállóban, az épület előtt pásztorok állataikkal (56×78) – RMK I 1338 (94), RMK I 1339 (96)  
Lőcse, 1685
203. A méz-gyűjtés (56×77) – RMK I 1338 (96), RMK I 1339 (98)  
Lőcse, 1685
204. Az őrlés: vízimalomban és szélmalomban (57×77) – RMK I 1338 (98), RMK I 1339 (100)  
Lőcse, 1685
205. A kenyér-csinálás: sütőkemence és a dagasztott kenyér, kenyérféleségek (57×77) – RMK I 1338 (100), RMK I 1339 (102)
206. A halászás: folyóparton horgászok, csónakokban halászok (56×77) – RMK I 1338 (102), RMK I 1339 (104)  
Lőcse, 1685
207. A madarászás, hálóval, lépesvesszővel, kalitkával (57×78) – RMK I 1338 (104), RMK I 1339 (106)  
Lőcse, 1685
208. A vadászás: lovas vadász, vadászhaló, vadak kergetése, verem (57×77) – RMK I 1338 (106), RMK I 1339 (108)  
Lőcse, 1685
209. A mészárság: marha leütése, disznóperzselés, a helyiségben különböző húsok, kolbászok (57×76) – RMK I 1338 (108), RMK I 1339 (110)  
Lőcse, 1685
210. A szakácság: a konyhában a szakács munkája, az étkezésre szolgáló állatok előkészítése és megsütése (57×76) – RMK I 1338 (110), RMK I 1339 (112)  
Lőcse, 1685
211. A szüret: szőlőtábla szüretelőkkkel és présházzal (57×77) – RMK I 1338 (112), RMK I 1339 (114)  
Lőcse, 1685
212. A sör-főzés: sörfőző ház (57×77) – RMK I 1338 (114), RMK I 1339 (116)  
Lőcse, 1685
213. A vendégség (57×76) – RMK I 1338 (116), RMK I 1339 (118)  
Lőcse, 1685
214. A len-mívelés: len és kender áztatása, a házban fonóasszonyok (56×77) – RMK I 1338 (118), RMK I 1339 (120)  
Lőcse, 1685
215. A szövés: takács a szövőszéke előtt (57×76) – RMK I 1338 (120), RMK I 1339 (122)  
Lőcse, 1685
216. A vásznak: a vászon fehéritése, mosása és a varrás (57×77) – RMK I 1338 (122), RMK I 1339 (124)  
Lőcse, 1685
217. A szabó: posztó szabása és különböző ruhadarabok (57×77) – RMK I 1338 (124), RMK I 1339 (126)  
Lőcse, 1685
218. A varga szerszámaival és az elkészült cipők, csizmák (56×76) – RMK I 1338 (126), RMK I 1339 (128)  
Lőcse, 1685
219. Az ács: ház építése, a kivágott fák feldolgozása (57×77) – RMK I 1338 (128), RMK I 1339 (130)  
Lőcse, 1685
220. A kő-míves: kőfaragó és kőműves (57×77) – RMK I 1338 (130), RMK I 1339 (132)  
Lőcse, 1685
221. Mesterséges emelő-szerszámok: terhet cipelő emberek és emelődorong, hajócsiga (56×76) – RMK I 1338 (132), RMK I 1339 (134)  
Lőcse, 1685
222. A ház: emeletes, oszlopos kőház (57×76) – RMK I 1338 (134), RMK I 1339 (136)  
Lőcse, 1685
223. Az ércz-bánya: hegyoldalban bánya, mellette egy kohó (56×77) – RMK I 1338 (136), RMK I 1339 (138)  
Lőcse, 1685
224. A kovács (57×76) – RMK I 1338 (138), RMK I 1339 (140)  
Lőcse, 1685
225. A szökrényes és esztergáros: az alsó mezőben asztalosműhely és az elkészült munkák, a felső mezőben az esztergályos csónakot, golyókat készít (57×78) – RMK I 1338 (140), RMK I 1339 (142)  
Lőcse, 1685
226. A fazekas: fazekasműhely, a ház előtt égetőkemence (56×77) – RMK I 1338 (142), RMK I 1339 (144)  
Lőcse, 1685
227. A háznak rekeszei: a ház helyiségei a pitvartól a padlásig, az udvaron kút, istálló és fürdőhelyiség (56×77) – RMK I 1338 (144), RMK I 1339 (146)  
Lőcse, 1685
228. A szoba az ágyas-házzal (56×77) – RMK I 1338 (146), RMK I 1339 (148)  
Lőcse, 1685

229. Kutak (57×77) – RMK I 1338 (148), RMK I 1339 (150)  
Lőcse, 1685
230. A fürdő: dézsában fürdő ember és köpölyözés, az ablakon keresztül egy folyóban úszó emberre lehet látni (57×77) – RMK I 1338 (150), RMK I 1339 (152)  
Lőcse, 1685
231. A borbély-műhely, ahol eret is vágnak (56×77) – RMK I 1338 (152), RMK I 1339 (154)  
Lőcse, 1685
232. A ló-istálló (56×76) – RMK I 1338 (154), RMK I 1339 (156)  
Lőcse, 1685
233. Óra-mutatók: napórák, homokóra és falióra képe (56×76) – RMK I 1338 (156), RMK I 1339 (158)  
Lőcse, 1685
234. A kép-írás: festő és szobrász műterme. Sznignált: „Sculpsit Jonas Bubenkius Leutschovia 1679” (56×76) – RMK I 1338 (158), RMK I 1339 (160)  
Lőcse, 1685
235. Nézésre szolgáló üvegek: türkőr, szemüveg, messzelátó és nagyítók (57×78) – RMK I 1338 (160), RMK I 1339 (162)  
Lőcse, 1685
236. A kádár: bognárműhely ládákkal, hordókkal, dézsákkal (56×77) – RMK I 1338 (162), RMK I 1339 (164)  
Lőcse, 1685
237. A kötéljártó és szíjártó (56×78) – RMK I 1338 (164), RMK I 1339 (166)  
Lőcse, 1685
238. Az úton-járó: három vándor (56×76) – RMK I 1338 (166), RMK I 1339 (168)  
Lőcse, 1685
239. A lovas, háttérben vár (56×77) – RMK I 1338 (168), RMK I 1339 (170)  
Lőcse, 1685
240. A szekerek: szán, talicska, szekér (57×77) – RMK I 1338 (170), RMK I 1339 (172)  
Lőcse, 1685
241. A szekerezés: szekerek és hatlovas hintó (56×76) – RMK I 1338 (172), RMK I 1339 (174)  
Lőcse, 1685
242. A vizeken való által-menés: palló és híd, a vízen tutaj és csónak halad (56×76) – RMK I 1338 (174), RMK I 1339 (176)  
Lőcse, 1685
243. Az úzás (56×77) – RMK I 1338 (176), RMK I 1339 (178)  
Lőcse, 1685
244. Az evezős-hajó (56×76) – RMK I 1338 (178), RMK I 1339 (180)  
Lőcse, 1685
245. A terh-hordozó hajó (56×77) – RMK I 1338 (180), RMK I 1339 (182)  
Lőcse, 1685
246. Az hajó-törés (56×77) – RMK I 1338 (182), RMK I 1339 (184)  
Lőcse, 1685
247. Az író-deáki mesterség: írószerszámok, papíron a latin, héber és a kínai írás (57×77) – RMK I 1338 (184), RMK I 1339 (186)  
Lőcse, 1685
248. A papíros: papírmalomban végzett munka (56×77) – RMK I 1338 (186), RMK I 1339 (188)  
Lőcse, 1685
249. A könyv-nyomtatás: nyomtatóműhely, egy szedő és két nyomtató munkája (56×77) – RMK I 1338 (188), RMK I 1339 (190)  
Lőcse, 1685
250. A könyváros bolt (56×77) – RMK I 1338 (190), RMK I 1339 (192)  
Lőcse, 1685
251. A könyv-kötő: könyvkötőműhely, a ház előtt a bőr kikészítése (56×77) – RMK I 1338 (192), RMK I 1339 (194)  
Lőcse, 1685
252. A könyv (56×76) – RMK I 1338 (194), RMK I 1339 (196)  
Lőcse, 1685
253. Az oskola: egy kisebb tanterem, a diákok padokon ülnek (56×77) – RMK I 1338 (196), RMK I 1339 (198)  
Lőcse, 1685
254. A tanuló-ház: könyvvel teli dolgozószobában olvasó, jegyzetelő ifjú (56×76) – RMK I 1338 (198), RMK I 1339 (200)  
Lőcse, 1685
255. A szállásnak mesterségi: a közönséges szólás, az ékesen szólás, a versszerzés és az éneklés jelképes ábrázolása (56×76) – RMK I 1338 (200), RMK I 1339 (202)  
Lőcse, 1685
256. Muzsikáló szerszámok, a cimbalomtól az orgonáig (56×76) – RMK I 1338 (202), RMK I 1339 (204)  
Lőcse, 1685
257. A világi bölcsesség: két tudós a természet dolgait vizsgálja, a szobában számvető asztal (56×76) – RMK I 1338 (204), RMK I 1339 (206)  
Lőcse, 1685
258. A föld-mérés: a földmérő egy torony magasságát méri (56×76) – RMK I 1338 (206), RMK I 1339 (208)  
Lőcse, 1685

259. Az égi golyóbis: a földgömb az északi és déli sark megjelölésével (56×55) – RMK I 1338 (208), RMK I 1339 (210)  
Lócse, 1685
260. A bújos csillagoknak helyezettetések: a Föld, a Nap, a Hold és a csillagok (55×55) – RMK I 1338 (212), RMK I 1339 (214)  
Lócse, 1685
261. A Holdnak jelenési, azaz váltakozása (52×50) – RMK I 1338 (214), RMK I 1339 (216)  
Lócse, 1685
262. A Napban és Holdban való fogyatkozások (54×55) – RMK I 1338 (216), RMK I 1339 (218), RMK I 1376, B<sub>7b</sub>  
Lócse, 1685–1688
263. A Földgolyóbisnak felső fele: a földgömb Eurázsia, Afrika és Antarktisz térképével (57×55) – RMK I 1338 (218), RMK I 1339 (220)  
Lócse, 1685
264. A Földi golyóbisnak alsó fele: Észak- és Dél-Amerika térképe (55×54) – RMK I 1338 (220), RMK I 1339 (222)  
Lócse, 1685
265. Európa: Európa térképe 28 ország megjelölésével (57×77) – RMK I 1338 (222), RMK I 1339 (224)  
Lócse, 1685
266. Az erköltsökről tanító tudomány: az emberi élet útja, amelyen a széles út a gonoszságé, a keskeny ösvény a jóságé (56×77) – RMK I 1338 (224), RMK I 1339 (226)  
Lócse, 1685
267. Az Okosság: női alak, tükörbe nézve hátratekint a múltba, messzelátóval a jövőbe. Lábánál kígyó, előtte szárnyas ember repül, az alkalom (56×76) – RMK I 1338 (226), RMK I 1339 (228)  
Lócse, 1685
268. A Szorgalmatosság, kezében sarlóval és gereblyével, a távolban méhraj. A fa tövében egy lusta ember alszik (56×76) – RMK I 1338 (228), RMK I 1339 (230)  
Lócse, 1685
269. A Mértékletesség, zablával, a háttérben mulató emberek (56×76) – RMK I 1338 (230), RMK I 1339 (232)  
Lócse, 1685
270. A Bátorság, harci öltözetben, karddal a kezében, a tőrés pajzsával, az állhatatosság oszlopára támaszkodva, mögötte oroszlán (56×77) – RMK I 1338 (232), RMK I 1339 (234)  
Lócse, 1685
271. A Békességes tőrés (szenvedés), térdelő alak baloldalt, mellette bárány és a reménység horgonya. Jobboldalt dühöngő ember és öngyilkos (56×78) – RMK I 1338 (234), RMK I 1339 (236)  
Lócse, 1685
272. Az Emberség: egymást átölelő barátok. A háttérben gyerekeket verő kegyetlen ember, jobbra két bajvívó, hegyes táj előtt az irigység jelképe (56×77) – RMK I 1338 (236), RMK I 1339 (238)  
Lócse, 1685
273. Az Igazság (igazságszolgáltatás): az Igazság alakja bekötött szemmel, kezében kardot és féket tart, előtte mérleg. Háttérben kerék és akasztófa (56×78) – RMK I 1338 (238), RMK I 1339 (240)  
Lócse, 1685
274. Az Adakozás: előtte térdeplő kéregető ember, a háttérben pénzt szóró tékozló (56×77) – RMK I 1338 (240), RMK I 1339 (242)  
Lócse, 1685
275. Az házasság: szülők, esketés és házasságlevél (56×77) – RMK I 1338 (242), RMK I 1339 (244)  
Lócse, 1685
276. Az anyafiúságnak ágyazattya: két fatörzsből kiágazó száruk és levelek a rokonság megjelölésével (57×77) – RMK I 1338 (244), RMK I 1339 (246)  
Lócse, 1685
277. A szülőknek állapotok (56×76) – RMK I 1338 (246), RMK I 1339 (248)  
Lócse, 1685
278. Az uraság: a gazda a szolgájával, a gazdasszony a szolgálólánnyal (57×78) – RMK I 1338 (248), RMK I 1339 (250)  
Lócse, 1685
279. A város: fallal elkerített város, a falakon kívül kertek, mulatóházak és temető (56×77) – RMK I 1338 (250), RMK I 1339 (252)  
Lócse, 1685
280. Belső részei a városnak: a középületek (56×77) – RMK I 1338 (252), RMK I 1339 (254)  
Lócse, 1685
281. Az ítélet: bírósági eljárás (56×77) – RMK I 1338 (254), RMK I 1339 (256)  
Lócse, 1685
282. A gonosság tévőknek testekben való megbüntetések: halálbüntetések nemei, kézlevágás és kipellengérezés (56×77) – RMK I 1338 (256), RMK I 1339 (258)  
Lócse, 1685
283. A kereskedés: kereskedő boltja (55×76) – RMK I 1338 (258), RMK I 1339 (260)  
Lócse, 1685

284. A mértékek és fontok: a súly- és hossz mértékek, a rőf, a pint, a köböl és a font (56×78) – RMK I 1338 (260), RMK I 1339 (262) Lőcse, 1685
285. Az orvosi tudomány: a beteget látogató orvos, a sebgyógyító orvos és a patikus (56×76) – RMK I 1338 (262), RMK I 1339 (264) Lőcse, 1685
286. A temetés (56×76) – RMK I 1338 (264), RMK I 1339 (266) Lőcse, 1685
287. Komédiás játék: közönség előtt a tékozló fiú történetét játsszák (57×76) – RMK I 1338 (266), RMK I 1339 (268) Lőcse, 1685
288. Szemfény-vesztés: artisták és bűvészek (56×77) – RMK I 1338 (268), RMK I 1339 (270) Lőcse, 1685
289. A köszködő játék-hely: különböző fegyverekkel küzdő bajnokok és birkózók (56×75) – RMK I 1338 (270), RMK I 1339 (272) Lőcse, 1685
290. A labda-játék (56×77) – RMK I 1338 (272), RMK I 1339 (274) Lőcse, 1685
291. A kocka-játék, kártya és sakktábla (56×76) – RMK I 1338 (274), RMK I 1339 (276) Lőcse, 1685
292. A pálya-futás: futóverseny, a győztes babérkoszorút kap, a háttérben jégen csúszkáló gyermekek (56×75) – RMK I 1338 (276), RMK I 1339 (278) Lőcse, 1685
293. Gyermeki játékok: teke, karika és más játékok, falábon járás, hintázás (56×76) – RMK I 1338 (278), RMK I 1339 (280) Lőcse, 1685
294. Az ország és tartomány: város, falu, a háttérben nemesek várai (56×76) – RMK I 1338 (280), RMK I 1339 (282) Lőcse, 1685
295. A király felség: a király és udvarnépe (56×77) – RMK I 1338 (282), RMK I 1339 (284) Lőcse, 1685
296. A vitéz: katona fegyvereivel (54×75) – RMK I 1338 (286), RMK I 1339 (288) Lőcse, 1685
297. Tábor (56×76) – RMK I 1338 (288), RMK I 1339 (290) Lőcse, 1685
298. Az hadi rend és az harc: lovas és gyalogos századok, háttérben a segítő sereg (56×77) – RMK I 1338 (290), RMK I 1339 (292) Lőcse, 1685
299. A tengeren való harc: hat vitorlášhajó közül kettő ég, egy már félig elsüllyedt (56×77) – RMK I 1338 (292), RMK I 1339 (294) Lőcse, 1685
300. A városnak meg-szállása (56×76) – RMK I 1338 (294), RMK I 1339 (296) Lőcse, 1685
301. Az isteni tisztelet: templom belseje, a tízparancsolat kőtáblája (55×76) – RMK I 1338 (296), RMK I 1339 (298) Lőcse, 1685
302. A pogány hit: a szentélyben római istenek és istenasszonyok, baloldalt trónon ülő ördög, akit egy indiai ember imád (56×76) – RMK I 1338 (298), RMK I 1339 (300) Lőcse, 1685
303. A sidó hit: hat mezőre osztott kép, amelyek Ábrám és Isten szövetségét, Mózes a Sion-hegyen, a húsvéti bárányt, oltár előtt papot, a frigyládát és az ércikgyót ábrázolják (56×78) – RMK I 1338 (300), RMK I 1339 (302) Lőcse, 1685
304. A keresztyén vallás: hat mezőre osztott kép, amelyek Jézus születését, megkeresztelését, az Utolsó vacsorát, Jézus feltámadását, mennybemenetelét, valamint a mennyekben az Atyát, a Fiút és a Szentlelket ábrázolják (55×77) – RMK I 1338 (302), RMK I 1339 (304) Lőcse, 1685
305. A Mahomed vallása: Mohamed ábrázolása egy zsidó és egy ariánus barátjával, az ablakon keresztül templomok és minaretek látszanak (53×73) – RMK I 1338 (306), RMK I 1339 (308) Lőcse, 1685
306. Az Istennek gondviselése: Isten szeme és mindent igazgató keze, a bal sarokban angyal és ördög között egy ember, a jobb sarokban egy boszorkány (53×75) – RMK I 1338 (308), RMK I 1339 (310) Lőcse, 1685
307. Az Utolsó ítélet: az ítélő Krisztus, az új Jeruzsálem és a pokol ábrázolása (56×77) – RMK I 1338 (310), RMK I 1339 (312) Lőcse, 1685
308. Boldog Csáky Mór 1336-ban elhunyt domonkos szerzetesről készült keretezett rézmetszetes kép, a szerzetes bal kezében feszületet tart, az asztalon lévő drapérián a Csáky-címer látható. Az aláírás feltünteteti a rajzoló és az adományozót, a kassai jezsuita egyetem diákját: „Keri fecit et Mgr[is] Ph[i]l[osoph]iæ dedic. Cassoviae 1693. Com. Georg. Csaky Rhet.” Szignált: „Hoffmann

- sculp. " (PATAKY, -) (110×89) – RMK II 1736, C<sub>2</sub>-C<sub>3</sub> levelek közé bekötve  
Lőcse, 1693
- 309–321. Katekizmus-illusztrációk, a tízparancsolat illusztrálására (72×57) – RMK II 1799  
Lőcse, 1695
309. Esküdöző ember – RMK II 1799, A<sub>8b</sub>
310. Család – RMK II 1799, B<sub>1b</sub>, D<sub>1a</sub>
311. Tóbiás szüleivel és Rafael angyallal – RMK II 1799, B<sub>2b</sub>
312. Káin és Ábel – RMK II 1799, B<sub>3b</sub>
313. Betszabé fürdője – RMK II 1799, B<sub>4b</sub>
314. A tolvaj Ákán – RMK II 1799, B<sub>5b</sub>
315. Bírói ítélet – RMK II 1799, B<sub>6b</sub>
316. Pásztor a nyájával – RMK II 1799, B<sub>7b</sub>
317. József és Putifárné – RMK II 1799, B<sub>8b</sub>  
A Miatyánkról szóló tanítást illusztráló metszetek:
318. Jézus a Getsemáne-kertben – RMK II 1799 D<sub>3b</sub>
319. Az ötezer ember megvendéglése – RMK II 1799, D<sub>5a</sub>
320. Az adósság elengedése – RMK II 1799, D<sub>6b</sub>
321. Jézus megkísértése – RMK II 1799, D<sub>8a</sub>
- II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ
1. Címlapkeret: fölül felhőktől övezve a Szentháromság, jobbra és balra két félalakos angyal. Az oszlopokon Péter és Pál apostol, a két oszlop talapzata közötti metszeten a háromkirályok imádása (170×124) – RMNy 1629 címlap  
Lőcse, 1635
2. Keretes címlapdísz: fölül két griff tartja Magyarország koronás címerét, a két oszlopon, amelynek talapzatára a kétféjű sasos osztrák és a kettős kereszt magyar címert metszették, Prudentia és Justitia áll, az alsó képen a salamoni ítélet látható (171×130) – RMNy 1688(1), ¶<sub>1a</sub>, RMNy 2928(1), ¶<sub>1a</sub>,  
Lőcse, 1637–1660
3. Kilenc ovális alakú rézmetszetből álló díszcímlap Weber János *Janus bifrons... Das ist natürlicher Regenten-Spiegel* című művéhez. A metszet szélein lévő két-két kép, a bal felső sarokból haladva: zsámolyon, párnán királyi korona, felirata: OMNIS HONOS ONUS – vele szemben ugyanígy a jogar: DEUS DAT REGNA ET TRANSFERT. Alattuk: balról PIETAS megszemélyesítése, VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM, jobbról JUSTITIA, PER ME REGES REGNANT. Alul baloldalt tudós ember, PUBLICAE LEX EST MEDICINA SALUTIS, vele átellenben fiúgyermekét vesszővel fegyvelmező atya, TIMORE STAT REPUBLICA ET AMORE. A középső három mező: fölül fél térdre ereszkedő, imádkozó király, mellette udvari emberek, a felső írásszalagon: OMNIS MAGISTRATUS A DEO EST, az alsón: LEX DIVINA, LEX HUMANA. Alatta nagyobb ovális keretben, Janus-fő alatt a mű metszett címe és a szerző neve látható. Az alatta lévő képen mesteremberek, hadvezérek állnak és egy alak térdel, aki nézőcsővel fürkészi a távot: ARTE ET MARTE REGIT ORBIS TERRARIUM. A legalsó kép a metszet teljes szélességét elfoglalja. A távolban sziget vagy szárazföld, elől tengeri hajó, a kép jobb sarkában fa alatt furulyázó pásztor állataival, kétoldalt írásszalag: PERITONAUICI ERO FAVENT VENTI PASTORE VIGILI TUTUS ET GREX. Szignált, a legalsó kép felett: „Israel Hiebner in Eperies fecit” (PATAKY 140) (330×182) – RMNy 3047, címlap  
Lőcse, 1662
4. Salamon király elefántcsonttal és arannyal borított trónja, a hozzá vezető lépcsőket kétoldalt és fent a trónszéket is oroszlánok őrzik. Rézmetszet, címlapdísz Weber János *Lectio principum...* című művéhez. Szignált: „Ma. Kyssel sculp. " (PATAKY, 23) (310×194) – RMNy 3228, a<sub>1a</sub> levél előtt  
Lőcse, 1665
5. Keretes címlapdísz, fametszet, az 1676. évre szóló negyedréteg magyar nyelvű Neubarth-naptárhoz. Fölül Lőcse város címerét két angyal tartja, kétoldalt, oszlop mellett a csillagászat és a matematika tudományának megtestesítői állnak, alul szörnyfejjel, angyalokkal övezett ovális keretben a város látképe: LEUTSCHOVIA. Szignált: „Jon. Bubenkius” (184×134) – RMK I 1200 címlap  
Lőcse, 1675
- III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA
1. Magyarország címere két oroszlánnal (45×58) – RMNy 1342, A<sub>1a</sub>, RMNy 1369, A<sub>1a</sub>, RMNy 1417, A<sub>1a</sub>, RMNy 1433 A<sub>1a</sub>, RMNy 1434, 1. lev. b, RMNy 1547, A<sub>1b</sub>, RMNy 1688(2), Fffff<sub>4a</sub>, RMNy 2928(2), Fffff<sub>4a</sub>, RMK I 1155a, A<sub>1a</sub>, RMK I 1166, A<sub>1a</sub>, RMK I 1167, A<sub>1a</sub>, RMK I 1182a, A<sub>1a</sub>, RMK I 1201, A<sub>1a</sub>, RIMK I 1216, A<sub>1a</sub>, RMK I 1224, A<sub>1a</sub>, RMK I 1237, A<sub>1a</sub>, RMK I 1267, A<sub>1a</sub>, RMK I 1248, A<sub>1a</sub>, RMK I 1289, A<sub>1a</sub>, RMK I 1310, A<sub>1a</sub>, RMK I 1322, A<sub>1a</sub>, RMK I 1340, A<sub>1a</sub>, RMK I 1354, A<sub>1a</sub>, RMK I 1364, A<sub>1a</sub>, RMK I 1376, A<sub>1a</sub>, RMK I 1393a, A<sub>1a</sub>, RMK I 1412, A<sub>1a</sub>, RMK I 1430, A<sub>1a</sub>, RMK I 1443, A<sub>1a</sub>, RMK I 1477, A<sub>1a</sub>, RMK I 1492b, A<sub>1a</sub>, RMK I 1508, A<sub>1a</sub>, RMK I 1532, A<sub>1a</sub>, RMK I 1546, A<sub>1a</sub>, RMK I 1565, A<sub>1a</sub>, RMK I 1634, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1625–1700

- A XVIII. században is használta a nyomda  
Ugyanezt a címet a kassai Fest-nyomda is  
használta (lásd ott III/1. címer):  
Kassa, 1619
2. Virágokkal szegélyezett körben rózsató két  
szál rózsával, oroslán és egyszarvú,  
a Thurzó-címer címerállatai (125×117)  
– RMNy 1595, N<sub>2a</sub>  
Lőcse, 1634
  3. Pázmány Péter címere (72×98) – RMNy 1590,  
A<sub>1b</sub>  
Lőcse, 1634
  4. Szent Lőrincet megégetik a pogányok (47×41)  
– RMNy 1628(2), \*<sub>1a</sub>, RMNy 1628(3), A<sub>1a</sub>,  
RMNy 1889, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1635–1641
  5. Lőcse város címere (65×52) – RMNy 1628(4),  
A<sub>1a</sub>, RMNy 1629, X<sub>2a</sub>, RMNy 2184, I<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1635
  6. Lőcse város címere (44×43) – RMNy 1629,  
Ssss<sub>2b</sub>, RMNy 1654, X<sub>1a</sub>, RMK II 1361b, A<sub>1b</sub>  
Lőcse, 1635–1675
  7. Jiřík Třanovský emblémája: kehelyből kinyúló  
két virágszál és koszorú 1628-as évszámmal,  
alatta feszület előtt térdeplő ember, a kelyhet  
GEORGIVS TRANOSCIVS feliratú írásszalag övezi.  
Fölötte két angyal CALIX DOMINI SALUTARIS  
feliratot tart. A metszet felső részén zászlós  
bárány, Szentlélek és héber felirat, alsó  
sarkaiban Lázár és Jób alakja (61×45) – RMNy  
1632, X<sub>8b</sub>, RMNy 1655 (628)  
Lőcse, 1635–1636  
A szerző emblémáját a trencsényi nyomda is  
használta (lásd ott III/1. embléma):  
Trencsén, 1637  
Első előfordulása Třanovský latin nyelvű ódáinak  
kiadásában:  
Brieg, 1629
  8. Lorenz Brewer nyomdászjegye. Ovális  
keretben, fák előtt középkori ruhában áll Szent  
Lőrinc, rostéllyal a kezében. Felirata:  
LAURENTIUS BREVER BUCHDRUKER ZUR LEUTSCH  
(71×54) – RMNy 1632, Y<sub>8b</sub>, RMNy 1736, D<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1635–1638
  9. Négyzetes keretben négy mezőre osztott  
címerpajzs: a felső mezőkben hold csillaggal,  
szamárfej, a két alsó mezőben kereszték.  
Ismeretlen címer (94×72) – Egyetlen  
előfordulása: RMNy 1833, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1640
  10. Négyzetes keretben angyal tartja Késmárk  
város címerét (47×38) – Egyetlen előfordulása:  
RMNy 1897, B<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1641
  11. Johann Lang von Krugberg lőcsei tanácsos  
négy részre osztott, fametszetű nemesi címere.  
A címerpajzsban szarvasagancs, két lilium,  
rózsaág, illetve szőlővessző és búzakalász,  
a sisakon pávatollak (93,5×71,5) – Egyetlen  
előfordulása: RMNy 2184, A<sub>1b</sub>  
Lőcse, 1647
  12. Tarnóczy Máttyás szepesi prépost fametszetű  
címere: a címerpajzsban nyállal átlőtt nyúl,  
a volutás keret felett püspöksüveg és  
pásztorbot. A metszetet kétoldalt az M. T. D.  
L. E. C. P. S. nyomtatott monogram övezi:  
Matthias Tarnóczy de Lelóc, Episcopus  
Csanadiensis, Praepositus Scepusiensis (84×48)  
– RMNy 2274 1. fol. b.  
Lőcse, 1649
  13. Weber János gyógyszerész, orvos és eperjesi  
bíró rézmetszetű nemesi címere: a címer-  
pajzsban balra néző ágaskodó oroslán,  
bal mancsában eperlevelet, jobbában kardot  
tart, a címerpajzs felett egyszarvú. Az alatta  
lévő nyomtatott szöveg tanúsága szerint  
a címet nagy pártfogójának Johann Croner  
rajzolta („abgezirket und gerissen”) 1664-ben  
(PATAKY, 20) (165×167) – RMNy 3228, e<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1665
  14. FELICITAS PRINCIPUM: a főbb erényeket  
emblematiszusan ábrázoló két oszlop,  
rézmetszet. Az 1. oszlopon legfelül pelikán:  
AMORE, a továbbiak: korona: HONORE, mérleg:  
JUSTITIA, horgony: SPE, jogar: CLEMENTIA,  
madár: VIGILANTIA, oroslán: FORTITUDINE,  
kígyót szorongató kéz: LIBERALITATE, szem:  
VISU, szív: SINCERICORDE, nyíl, íj: PERSECUTIONE,  
szántó paraszt: PACE, halálfej: CERTA MORTE.  
A 2. oszlopon legfelül méhkas: LABORE, a  
további erények: síkságból kiemelkedő domb:  
ADIUTORE, tengeri hajó: FIDUCIA, híd: DEI  
LAUDE, galamb olajággal: DEI GRATIA, korsó:  
TEMPERANTIA, könyv: ERUDITIONE, aranyat tartó  
kéz: FRUGALITATE, fül: AUDITU, száj: AUTHENTICA  
ORE, ember kígyóval: OBSTRECTATIONE, gyertya:  
FACE, angyalok: BEATA SORTI. Szignált: „Hieb.  
fec.” (PATAKY, 141) (297×138) – RMNy 3228, e<sub>2</sub>  
levél után  
Lőcse, 1665
  15. Samuel Brewer nyomdászjegye: babér-  
koszorúban S B monogram, a babérkoszorú  
felett ötágú korona. Felirata: DOMINUS  
PROVIDEBIT (43×42) – RMK II 1299, L8a,  
RMK II 1614, A<sub>1a</sub>, RMK II 2004, címlap  
Lőcse, 1672–1700
  16. A Holló család rézmetszetes nemesi címere  
INSIGNIA NOBILITARIA ANTIQUAE DOMVS  
VIRTUTISQUE HOLLOIANAE felirattal, a benne

- lévő kronosztichon az 1685-ös évszámot adja. Babérkoszorúba foglalt, koronás négyosztatú címer két-két sassal és kettős keresztet tartó oroszlánnal, közepén, az ötödik címerpajzsban csőrében gyűrűt tartó holló. Az alsó táblába, amelyet halálfej és kétoldalt sasok díszítenek, a címert magyarázó latin verset vésték. Ugyanez a vers olvasható a Holló Zsigmondot búcsúztató latin oráció címlap verzóján is, Rényes István jezsuita latin orációja pedig a nemesi címer emblematis magyarázata. Szignálatlan, ismeretlen rézmetsző munkája. Feltehetően Krakkóban készült, ahol Holló Zsigmond 1685. április 9-én elhunyt; felesége, Sophia Ossolinska is lengyel volt (PATAKY, –) (203×163) – RMK II 1571, a nyomtatvány végére bekötve. Lőcse, 1685
17. Balogh Miklós váci püspök, szepesi prépost fametszetes címere: volutás címerpajzsban várat védő keresztény vitéz, a címerpajzs felett püspöksüveg és pásztorbot, mellette a NI BA EP VA rövidítés olvasható: Nicolaus Balogh Episcopus Vaciensis (81×67) – RMK II 1615, )(2a Lőcse, 1687
18. Kétféjú sásos, koronás magyar címer, fametszet (80×75) – RMK II 1666, címlap Lőcse, 1690
19. Szilfa alatt álló magányos férfialak, baloldalt NON SOLUS felirattal. A leideni Elzevier család nyomdászjegyének utánmetszett változata, amelyet a Brewer család is nyomdászjegyeként használt (48×56) (V. ECSEDY–SIMON, 74) – RMK I 1457, A1a Lőcse, 1694  
A XVIII. században is használta a nyomda
- IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ
1. Hatszög alakú ornamentális záródísz (12×32) – RMNy 1341, A1a, RMNy 1433, A2a, RMNy 1439, d9a, RMNy 1547, A1a, RMNy 1590, A1b, RMNy 1594, A7a, C2a, C8b, RMNy 1628(4), (66), RMNy 1835, B10b, RMNy 2478, E8b Lőcse, 1625–1653
2. Hatszög alakú ornamentális záródísz (16×13) – Egyetlen előfordulása: RMNy 1341, A1b Lőcse, 1625
3. Puttófej szárnyakkal (7,5×9) – Egyetlen előfordulása: I RMNy 1341, A2a Lőcse, 1625
4. Élére állított négyzet alakú ornamentális záródísz (40×44) – RMNy 1341, A3b, RMNy 1369, E7b, RMNy 1547, A4a, B2a, RMNy 1590, B4b, RMNy 1594, Y8a, (\*4)a, RMNy 1628(2), (194), RMNy 1628(4), A2b, RMNy 1629, XXXX1b, RMNy 1631A (egyleveles), RMNy1632, Y8a, RMNy 1654 (224), RMNy 1655 (227, 318), RMNy 1730, Cc6a, RMNy 1732, B1b, RMNy 1735, (7)b, RMNy 1736, A1a, RMNy 1780, Iii2b, RMNy 1894 (276, 355, 628, 770), RMNy 1895, (7)b, RMNy 1944, A4b, RMNy 2002, A6b, RMNy 2071, B8b, I6b, RMNy 2187, A3a, B4b, RMNy 2224, A7b, RMNy 2265(1), A6b, RMNy 2381 (29), RMNy 2583, F7b, RMNy 3468, 2. fol. b, RMNy 3551, A3a, RMK I 1166, E8b, RMK I 1165, A3a Lőcse, 1625–1674
5. Kör alakú, három egyforma részből álló záródísz (20×19) – RMNy 1341, C7b, RMNy 1369, B8b, RMNy 1547, A2b, RMNy 1627, A1a, RMNy 1688(1), (250), RMNy 1688(2), Nnnn1a, RMNy 1835, A2b, RMNy 1893(1), B4b, (136), RMNy 1893(2), (319), RMNy 1894 (138, 313), RMNy 1896, B4b, RMNy 1942 (277), RMNy 2176, B3b, RMNy 2181, B3b, RMNy 3367, F4a Lőcse, 1625–1667  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta (lásd ott IV/9. dísz), ennél korábbi előzményét lásd ott Kassa, 1611–1618
6. Téglalap alakú záródísz (12×30) – RMNy 1369, D8a, RMNy 1439, a1b, RMNy 1628(1), (410), RMNy 1628(3), (69), RMNy 1683(1), (138), RMNy 1686, A1a, E1b, RMNy 1777, D8b, RMNy 2928(2), Cccc1b, RMK II 1839, A3b Lőcse, 1625–1696
7. Szörnyfej, záródísz (54×50) – RMNy 1416, B2a, RMNy 1414, A4a, RMNy 1433, A1b, RMNy 1435, B2b, RMNy 1443, B4a, RMNy 1479, A4a, RMNy 1483, Eee4b, RMNy 1549, H4a, RMNy 1590, C3b, RMNy 1627, A4a, RMNy 1628(1), (439), RMNy 1938, B4a, RMNy 1939(2), E2b, RMNy 1946, E3b, 2008, A4b, RMNy 2263, C2b, RMNy 2266, S14b, RMNy 2320, A2b, RMNy 2422, B2b, RMNy 2534, A4b, RMNy 2591 (179), RMNy 2647 (269), RMNy 2655, x3a, RMNy 2844, C1a, RMNy 2905, C2b, RMNy 2928(1), ¶¶1b, Xxx4b, RMNy 3047, [47. ] lev., RMNy 3212, C4b, RMNy 3220, )(2b, RMNy 3444, B2b (fölső része sérült), RMNy 3448, 2b (felső része sérült), RMNy 3551 (217), RMNy 3554, B2b, RMNy 3568, C4b, RMNy 3571, A4b Lőcse, 1628–1669
8. Medúzafő, záródísz (39×46) – RMNy 1342, E8a, RMNy 1434, 2. lev. b, RMNy 1438, (552), RMNy 1590, B3a, RMNy 1732, B3b, RMNy 1890, T8b, RMNy 1947, Ff2a, RMNy 2317 (202, 334, 424), RMNy 2318, C1b, RMNy 2320, Kkk2b, RMNy 2381 (34, 202, 253), RMNy 2532(2), A1a, RMNy 2532(3), (339), RMNy 2473, D6b, RMNy 2649, D4a, RMNy 2651, B4b, RMNy 3104, B4b,

- RMNy 3169, )(4b (felső részén sérült, több helyen repedés), RMNy 3211, B4b (négy függőleges repedés), RMNy 3299, A4b (öt függőleges repedés), RMNy 3355, E2a, RMNy 3439, B4a, RMNy 3440, A4b, RMNy 3547, )(4b, RMNy 3569, F2b  
Lőcse, 1625–1669
9. A 2. könyvdíszhez hasonló záródísz (17×13) – RMNy 1342, B8b, D8b. Hajnóczy R. József *Az első lőcsei kalendárium az 1626-odik évre*, Lőcse, 1909 félfakszimile kiadása őrizte meg. A kalendáriumban lenyomatott többi könyvdísz jól azonosítható, ezért az adat megbízható.  
Lőcse, 1625
10. Téglalap alakú záródísz, fonadékos díszítéssel (28×68) – RMNy 1433, C4b, RMNy 1434, címlap, RMNy 1441, G3b, RMNy 1479, A1a, RMNy 1482, A1a, RMNy 1550, A2b, RMNy 1547, B1a, RMNy 1571, O4a, RMNy 1590, A2b, RMNy 1598, A1a, RMNy 1632, A7b, RMNy 1655, x8a, (689), RMNy 1732, B2a, RMNy 1737, A2b, RMNy 1888, A1a, RMNy 1890, T4b, RMNy 1897, B3b, RMNy 1938, B2a, RMNy 1939(2), D1a, RMNy 1941, C3a, RMNy 1943 (128), RMNy 1944, A4a, RMNy 1945, A1b, RMNy 2014, B2a, RMNy 2015, 4. lev. b, RMNy 2066, A4a, RMNy 2073, A4a, RMNy 2147, D4b, RMNy 2175, C4b, RMNy 2180, B2b, RMNy 2187, A1a, RMNy 2270, A1a, RMNy 2275, B2a, RMNy 2318, C2a, RMNy 2472, O4a  
Lőcse, 1629–1653
11. Pajzs alakú, arabeszkés záródísz (42×57) – RMNy 1482, A4b, RMNy 1547, A2a, RMNy 1595, A3b, E1a, I1a, N3b, RMNy 1594, A5b, V8b, RMNy 1620, D1b, RMNy 1622, B2b, RMNy 1628(2), Bb4b, RMNy 1629 (866), RMNy 1632, X8a, RMNy 1655, X6b, RMNy 1681, B2b, RMNy 1686, F4b, RMNy 1688(1), ¶¶1b, G3a, (482), Mmmm3a, RMNy 1688(2), Cccc2a, RMNy 1728, C4a, RMNy 1732, B1a, RMNy 1735, (6i)a, RMNy 1736, D3a, RMNy 1737, C2a, RMNy 1772, B6b, Fff2a, RMNy 1773, N1b, RMNy 1779, A4b, RMNy 1782 (244), RMNy 1830, A4b, RMNy 1888, A4b, RMNy 1895, (6i)a, RMNy 1899, C3b, RMNy 1939(2), E4a, RMNy 1945, C, RMNy 1949, C7b, RMNy 2002, Q4a (kisebb), RMNy 2221, N1b, RMNy 2222, M6b, RMNy 2264, )(4b, RMNy 2266, S14a, RMNy 2267, D2a, RMNy 2268, A3b, (97), RMNy 2317 (167, 197, 335), RMNy 2318, C4b, RMNy 2320, L2b, Ddd4a, Kkk3a, RMNy 2326, D2b, RMNy 2327 (304), RMNy 2332, A1a, RMNy 2379, B4b, RMNy 2381, A3b, (164, 269), RMNy 2421A, A10a, (249), RMNy 2532(1), M4b, RMNy 2532(2), (284), RMNy 2532(2) (195), RMNy 2591, Rr4a (oldalt kisebb), RMNy 2647 (268), RMNy 2650, E4b, RMNy 2921 (egyleveles), RMNy 2925, C2b (sérült), RMNy 2928(1), G3a, Mmmm3a, RMNy 2985, Q4a, RMNy 3047, )(4b, )(5a, RMNy 3092, B4b  
Lőcse, 1625–1653  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta (lásd ott IV/3. dísz), ennél korábbi előzményét lásd: Kassa, 1612–1620
12. Növényi díszítésű (szőlőfürtök, inda) fejléc, középen fej (17×67) – RMNy 1342, C1b, RMNy 1434, 2. lev. a, )(2a, RMNy 1550, A2a, RMNy 1547, A4b, RMNy 1590, B3b, RMNy 1597, C2b, RMNy 1594, A6a, C2a, RMNy 1628(1), )(2a, RMNy 1629 (1), RMNy 1632, ¶¶2a, RMNy 1654 (1), RMNy 1655, A2a, (228, 320), RMNy 1949, A2a, RMNy 2013, A4b, RMNy 2067, A2a, RMNy 2263, A1a, RMNy 3297, A1a, RMNy 3360, A1a, RMK I 1168 (81, 112, 203, 275, 310), RMK II 1339b (2, 344), RMK I 1183, D1b, RMK I 1288, A1a, RMK II 1551 (2, 310, 400, 568)  
Lőcse, 1625–1684  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta (lásd ott IV/1. dísz): Kassa, 1611–1622
13. Háromszög alakú ornamentális záródísz (29×29) – RMNy 1550, D3b, RMNy 1547, B1b, RMNy 1590, C3a, RMNy 1596, B6b, RMNy 1650, D2b, RMNy 1683(2), (331), RMNy 1688(1), (551), RMNy 1735, Tt6b, RMNy 2111, G9b, RMNy 3225, A4b, RMNy 3451, B2b, RMNy 3352 (143), RMNy 3365, A1b, RMNy 3543, Q12a, RMNy 3545, C1b, RMNy 3560, A4b, RMNy 3577, B4b, RMNy 3578, 2. fol. b, RMK II 1299, L6b, RMK II 1304b, 2. fol. b, RMK II 1322, D2a, RMK I 1224, E8b, RMK I 1237, E8b, RMK I 1248, E8a  
Lőcse, 1632–1679
14. Pajzs alakú ornamentális, arabeszkés záródísz (34,5×40) – RMNy 1439 (175, 426), RMNy 1547, B2b, RMNy 1590, C1a, RMNy 1594, V4b, RMNy 1595, A4b, RMNy 1596, D7b, RMNy 1598, A4b, B4b, RMNy 1629, xxx4a (már kisebb a dísz), RMNy 1630, A3b, RMNy 1730 (595), RMNy 1732, A4b (alja sérült), RMNy 1773, A1a, RMNy 1832, 4. lev. b (alja kisebb), RMNy 1889 (298), RMNy 1892, A5b, RMNy 1895, Tt6b, RMNy 2067, F2a, RMNy 2071, b6b, D6a, I3b, N8a, RMNy 2074, E8b, RMNy 2179, A1a, RMNy 2186, A3b, RMNy 2219, 3. lev. b, RMNy 2221, A1a, RMNy 2224, a1a, X6b, RMNy 2226, L6b, RMNy 2232, C4b, RMNy 2265(1), Q4a, RMNy 2268, A1a, RMNy 2272, A4b, RMNy 2278, E2b, RMNy 2317, A1a, RMNy 2324, C2b, RMNy 2327, A1a, (442), RMNy 2380, C12b, RMNy 2381 (72), Nn2a, RMNy 2421A (246), RMNy 2469, A4a, RMNy

- 2539, D<sub>4a</sub>, RMNy 2582, A<sub>4b</sub>, RMNy 2583, F<sub>8a</sub>,  
RMNy 2591 (20, 82, 118, 146, 169, 197, 264),  
RMNy 2850, C<sub>3b</sub> (alul még jobban lereszelve)  
Lőcse, 1629–1659  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta  
(lásd ott IV/7. dísz), ennél korábbi előzményét lásd  
Kassa, 1611–1620
15. Fejléc stilizált tulipánokkal, fonadékos  
díszítéssel (15×63) – RMNy 1629, xxx<sub>2a</sub>,  
RMNy 1655 (226), RMNy 1732, A<sub>4a</sub>, RMNy  
1939(2), D<sub>1b</sub>, RMNy 1948, C<sub>2a</sub>, RMNy 2064  
(204), RMNy 2066, A<sub>4b</sub>, RMNy 2067, A<sub>6a</sub>, D<sub>2b</sub>,  
E<sub>6b</sub>, RMNy 2074, B<sub>8b</sub>, RMNy 2186, A<sub>4a</sub>, RMNy  
2267, D<sub>1a</sub>, RMNy 2581 (204), RMNy 2652, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1635–1656
16. Háromszög alakú, ornamentális záródísz,  
fonadékos díszítéssel (64×94) – RMNy 1629,  
Ssss<sub>3a</sub>, RMNy 1833, C<sub>4b</sub>, RMNy 1891, F<sub>2b</sub>,  
RMNy 1935, \*<sub>3b</sub>, RMNy 1938, B<sub>1b</sub>, RMNy  
1939(2), E<sub>3b</sub>, RMNy 1951, D<sub>2b</sub>, RMNy 2180, B<sub>4b</sub>  
(sérült), RMNy 2185, A<sub>4b</sub>, RMNy 2186, A<sub>3a</sub>,  
RMNy 2381, A<sub>1b</sub>, (69), RMNy 2383, 1. fol. b,  
RMNy 2423, A<sub>4b</sub>, RMNy 2471, A<sub>4b</sub>, RMNy  
2586, C<sub>4b</sub>, RMNy 2773, B<sub>4a</sub>, RMNy 2776, )(<sub>4b</sub>,  
RMNy 3043, 2. lev. b, RMNy 3098, B<sub>4b</sub>, RMNy  
3100, B<sub>2b</sub>, RMNy 3438, 2. fol. b  
Lőcse, 1635–1668
17. Fejléc, stilizált vadállatfejvel, virág- és  
levélmintával (11×90) – RMNy 1625, (?)<sub>1b</sub>,  
RMNy 1896, A<sub>2a</sub>, RMNy 1935, \*<sub>1b</sub>, RMNy  
1939(2), D<sub>1b</sub>, RMNy 1944, A<sub>4b</sub>, RMNy 2011, A<sub>3a</sub>,  
RMNy 2147, A<sub>3a</sub>, RMNy 2180, A<sub>1a</sub>, B<sub>3a</sub>, RMNy  
2186, A<sub>4b</sub>, RMNy 2263, A<sub>2b</sub>, RMNy 2330, A<sub>1b</sub>,  
RMNy 2381 (1), RMNy 2383, 1. fol. b, RMNy  
2650, B<sub>1a</sub>, RMNy 2778, A<sub>2a</sub>, RMNy 3093, A<sub>2a</sub>,  
RMNy 3108, x<sub>b</sub>, RMNy 3161, A<sub>1b</sub>, RMNy 3355,  
A<sub>2a</sub>, RMK II 1546, E<sub>3b</sub>, RMK II 1690 (32)  
Lőcse, 1635–1691
18. Fejléc stilizált tulipánnal, levélmintával (8×86)  
– RMNy 1654, x<sub>2a</sub>, RMNy 1935, \*<sub>1b</sub>, RMNy  
1946, D<sub>1a</sub>, RMNy 2066, A<sub>2a</sub>, RMNy 2186, A<sub>4a</sub>,  
RMNy 2476, A<sub>4a</sub>, RMNy 2650, A<sub>3a</sub>, RMNy  
2846, A<sub>2a</sub>, RMNy 2855, A<sub>2a</sub>, RMNy 3222, A<sub>1b</sub>,  
RMNy 3367, F<sub>3a</sub>, RMK II 1546, E<sub>1b</sub>, RMK II  
1690 (62), RMK II 1779a, )(<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1636–1694
19. Hatszög alakú záródísz (12×30) – RMNy 2186,  
A<sub>4b</sub>, RMNy 2265(2), Q<sub>5a</sub>, RMNy E<sub>8b</sub>, RMNy  
2474, Tt<sub>6b</sub>, RMNy 2587, A<sub>4b</sub>, RMNy 3357, A<sub>1a</sub>,  
RMK II 1306, 2. fol. b,  
Lőcse, 1637–1672
20. Virágtő három virággal, levélmintával (30×22)  
– RMNy 2648, A<sub>2b</sub>, RMK I 1168 (167, 235),  
RMK II 1612, A<sub>1a</sub>, RMK II 1662, H<sub>4a</sub>, RMK II  
1689, A<sub>1a</sub>, RMK I 1510, A<sub>10b</sub>  
Lőcse, 1656–1697  
A XVIII. században is használta a nyomda
21. Kör alakú virágszirmok, levélrózsa (35×35)  
– RMNy 2785, C<sub>4b</sub>, RMNy 2988, P<sub>12a</sub>, RMNy  
3161, B<sub>2b</sub>, RMNy 3224, 2. fol. b, RMNy 3368(2),  
B<sub>2b</sub>, RMK I 1168, )( <sub>1b</sub>, (229), RMK II 1573, a<sub>4b</sub>,  
SZTRIPSZKY II 2654, C<sub>5a</sub>  
Lőcse, 1657–1686
22. Fonadékos záródísz (43×51) – RMNy 3551  
(208, 247), RMNy 3663, )( <sub>2b</sub>, RMNy 3665, P<sub>9b</sub>,  
RMK I 1139 (118, 191, 348), RMK I 1168 (189),  
D<sub>6a</sub>, RMK I 1225, Yy<sub>12b</sub>, RMK I 993, B<sub>8a</sub>, RMK II  
1734, C<sub>4b</sub>, RMK II 1779, B<sub>9b</sub>, RMK I 1489, K<sub>6b</sub>,  
RMK I 1589a (187)  
Lőcse, 1669–1696  
A XVIII. században is használta a nyomda
23. Záródísz stilizált tulipánnal, levélmintával  
(20×35) – RMK I 1139 (87), RMK II 1299 (248),  
RMK II 1312, 1. fol. a, RMK I 1168 (82), RMK I  
1169, A<sub>8a</sub>, E<sub>5b</sub>, F<sub>12b</sub>, RMK II 1339b (2), Fff<sub>8a</sub>,  
RMK I 1204, B<sub>4b</sub>, RMK II 1551 (2), RMK I 1378,  
K<sub>12b</sub>, RMK II 1839, A<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1672–1696
24. Sugaras Nap, emberarccal (16×17) – RMK II  
1277a, C<sub>3b</sub>, RMK II 2038 (749)  
Lőcse, 1671–1673
25. Záródísz stilizált liliomokkal és rózsákkal  
(32×68) – RMK I 1155, E<sub>4b</sub>, RMK II 2038, (S) <sub>6b</sub>,  
(749), RMK I 1202, G<sub>8b</sub>, RMK II 1406, L<sub>4b</sub>, RMK  
I 1290, C<sub>4b</sub>, RMK II 1506, )( <sub>4b</sub>, RMK I 1305, A<sub>1a</sub>,  
E<sub>4b</sub>, RMK I 1306, A<sub>1a</sub>, B<sub>8b</sub>, RMK II 1521c, P<sub>1b</sub>,  
X<sub>4a</sub>, RMK II 1551 (308), RMK I 1338 (123, 137,  
177, 195), RMK II 1569a, x<sub>1a</sub>, RMK II 1583,  
Bbbb<sub>8b</sub>, RMK II 1585, xx<sub>b</sub>, RMK II 1588, 2. fol.  
b, RMK II 1589, S<sub>1a</sub>, RMK II 1593, 2. fol. b,  
RMK I 1363, E<sub>4b</sub>, RMK I 1368, A<sub>1a</sub>, RMK I 1432,  
( <sub>7b</sub>, RMK II 1711a, )( <sub>4b</sub>, RMK II 1839 (274),  
RMK II 1887a, )( <sub>1a</sub>, RMK II 1926, E<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1673–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
26. Pajzs alakú, stilizált növényi záródísz, ölelkező  
puttókkal (58×65) – RMK II 1321, F<sub>2b</sub>, RMK II  
2038, A<sub>2b</sub>, RMK I 1168 (200), RMK I 1198, H<sub>4b</sub>,  
RMK I 1204, A<sub>1a</sub>, RMK I 1288, Cc<sub>2b</sub>, RMK II  
1506, )( <sub>3b</sub>, RMK II 1523, A<sub>6b</sub>, RMK I 1339, Dd<sub>7a</sub>,  
RMK II 1584b, )( <sub>4b</sub>, RMK II 1593, 1. fol. a,  
RMK I 1440, T<sub>8a</sub>, RMK II 1834, B<sub>8b</sub>, RMK II  
1886, E<sub>1b</sub>, RMK I 1530, T<sub>8a</sub>, RMK II 1799a, D<sub>4b</sub>,  
RMK II 2003, B<sub>6b</sub>  
Lőcse, 1673–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda

27. Pajzs alakú, stilizált virágmintás záródísz, közepén széles, vonalkázott fonadékdíszsel (41×44) – RMK I 1139 (46, 104, 156, 203, 239, 284, 332, 390), RMK I 1139b, A<sub>2b</sub>, RMK I 1155b (58), RMK I 1165 (168), RMK I 1168 (143), RMK II 1339b (1), RMK I 1183d, T<sub>6a</sub>, RMK I 1597, E<sub>6b</sub>, RMK II 1362, )( <sub>3b</sub>, RMK I 1240, E<sub>12a</sub>, RMK I 1339a (143), V<sub>6b</sub>, RMK I 993, A<sub>6b</sub>, RMK II 1635, b<sub>8b</sub>, RMK I 1377, A<sub>3b</sub>, RMK I 1390, T<sub>1b</sub>, RMK II 1835, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1672–1696
28. Ovális alakú záródísz, amelyet tulipánok és más virágok kereteznek. Közepén IHS-felirattal, a szélén: Laudabile nomen Domini (31×29) – RMK II 2038, (§)<sub>1a</sub>, RMK I 1168, )( <sub>1a</sub>, RMK II 1361b, A<sub>1a</sub>, RMK II 1362, )( <sub>1a</sub>, RMK II 1421, A<sub>1a</sub>, RMK I 1363a, A<sub>1a</sub>, RMK I 1509, )( <sub>1a</sub>, RMK II 1957, A<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1673–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
29. Téglalap alakú Mária-szimbólum. Ovális csillagkeretben MARIA-felirat koronával, holddal, az Ige szimbólumával, ezt téglalap alakú, stilizált, liliomszerű növényi díszítés övezi, négy sarkában puttókkal (63×59) – Egyetlen előfordulása: RMK I 1168, )( )( <sub>4a</sub>  
Lőcse, 1674
30. Téglalap alakú Jézus-szimbólum. Ovális csillagkeretben IHS-felirat, az Ige szimbólumával, ezt övezi téglalap alakú, stilizált liliomszerű díszítés, négy sarkában puttókkal (63×58) – RMK I 1168, )( )( <sub>4b</sub>, RMK I 1444 (140)  
Lőcse, 1674–1693
31. Vékony vonalakból és apró, stilizált levél- és virágmintákból álló hosszúkas záródísz (12×44) – RMK II 1320, A<sub>1a</sub>, RMK II 2038, Ddd<sub>8a</sub>, RMK I 1168 (2, 28, 111), RMK I 1182a, E<sub>8b</sub>, RMK I 1201, E<sub>8b</sub>, RMK I 1597, A<sub>1a</sub>, RMK I 1311, A<sub>1a</sub>, RMK I 1321, A<sub>1a</sub>, D<sub>4a</sub>, RMK II 1544, A<sub>1a</sub>, RMK I 1339a (400), RMK II 1572 (103), N<sub>12a</sub>, RMK II 1585, X<sub>a</sub>, RMK II 1647, A<sub>1a</sub>, RMK I 1377 (212), RMK I 1389, Dd<sub>10b</sub>, RMK II 1665, )( <sub>1b</sub>, RMK II 1666, N fol. b, 23. fol. b, RMK I 1410, Dd<sub>10b</sub>, RMK II 1688 (24), RMK II 1690, X<sub>1a</sub>, RMK II 1714b, A<sub>1a</sub>, RMK II 1734, A<sub>1a</sub>, RMK II 1736, A<sub>2b</sub>, RMK II 1740a, 2. lev. b, RMK I 1460 (91), RMK II 1779, B<sub>7a</sub>, RMK II 1779b, A<sub>1a</sub>, RMK II 1799, A<sub>6b</sub>, RMK II 1834, A<sub>1a</sub>, RMK II 1836, A<sub>1a</sub>, RMK II 1887a, )( <sub>4b</sub>, RMK I 1591, A<sub>1a</sub>, RMK II 2037f, 1. fol. a  
Lőcse, 1673–1697  
A XVIII. században is használta a nyomda
32. Négyzet alakú, stilizált virágmintákból álló záródísz (39×60) – RMK II 1308c, D<sub>2b</sub>, RMK I 1168 (35)  
Lőcse, 1672–1674
33. Fekvő téglalap alakú IHS-szimbólum, ornamentális díszítésű (41×65) – RMK I 1168 (484), RMK II 1362, L<sub>3b</sub>, RMK II 1421, G<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1674–1678
34. Háromszög alakú sűrű hurokminta, szélein stilizált virágdíszítéssel (45×63) – RMK I 1168 (294, 411), RMK I 1198 (104), RMK II 1421, A<sub>3b</sub>, RMK I 1338 (15, 33, 49, 75, 103, 121, 143, 191, 259, 279), RMK I 1354b (43), RMK II 1583, Nnn<sub>4b</sub>, RMK II 1647, B<sub>3b</sub>, RMK II 1648, D<sub>8a</sub>, RMK I 1393, B<sub>8b</sub>, RMK II 1690 (210), RMK I 1432, Y<sub>4b</sub>, RMK II 1713, B<sub>2b</sub>, RMK I 1441 (129), RMK I 1459, C<sub>8a</sub>, RMK II 1799a, A<sub>2b</sub>, RMK II 1886, E<sub>2a</sub>, RMK II 2004a, G<sub>8b</sub>, RMK II 2006d, B<sub>2b</sub>  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
35. Egész alakos, jobbra néző angyal, kétoldalt stilizált növényi díszítéssel (41×44) – RMK I 1168 (265), RMK II 1614a (egyleveles), RMK I 1444 (130), RMK II 1799d, )( <sub>1a</sub>  
Lőcse, 1674–1695
36. Egész alakos, balra néző angyal, kétoldalt stilizált növényi díszítéssel (41×45) – RMK I 1168 (309, 492), RMK II 1614a (egyleveles), RMK I 1378, K<sub>3a</sub>, RMK I 1444 (111), RMK II 1737 (738), RMK II 1779, A<sub>3b</sub>  
Lőcse, 1674–1694
37. Kisméretű kereszt (14×14) – RMK I 1168 (53)  
Lőcse, 1674
38. Két körből álló ornamentális záródísz (14×35) – RMK I 1119a, A<sub>5b</sub>, RMK I 1169, B<sub>7b</sub>, RMK I 1183, )( <sub>3b</sub>, M<sub>3b</sub>, Ccc<sub>3b</sub>, RMK I 1203, L<sub>3a</sub>, RMK II 1551 (1), RMK II 1737 (602), RMK I 1379, A<sub>1a</sub>, RMK II 1835, B<sub>8b</sub>, RMK II 1839, A<sub>3a</sub>  
Lőcse, 1671–1696  
A XVIII. században is használta a nyomda
39. Háromszög alakú záródísz, sávozott alapon stilizált virágokkal és levelekkel (68×93) – RMK I 1592, F<sub>2b</sub>, RMK II 1361b (137), RMK I 1183, )( <sub>4b</sub>, RMK I 1183d (413), RMK I 1217, E<sub>2b</sub>, RMK II 1486, F<sub>5a</sub>, RMK I 1288 (195), RMK II 1666, 34. fol. a, RMK II 1690a, )( <sub>4b</sub>, RMK II 1779a, )( <sub>4b</sub>, RMK II 1799, C<sub>2b</sub>, RMK II 2006b, A<sub>4b</sub>  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
40. Öt szög alakú záródísz, sűrűn vonalkázott mintákkal. Címerpajzs lándzsákkal, fölötté egy-egy sas, vadállatbőrbe bújt, germán harcosra emlékeztető ember feje, alul virágok, levelek és gyümölcsök (75×110) – RMK II 1320, B<sub>4b</sub>, RMK I 1183, Ttt<sub>1b</sub>, RMK II 1486, F<sub>6b</sub>, RMK

- II 1571b, )(4b, RMK II 1666, B fol. b, RMK II 1960a, 4. lev. b, RMK II 2037f, 2. fol. b  
Lőcse, 1673–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
41. Háromszög alakú záródísz, stilizált virágok és gránátalma (35×76) – RMK I 1200, E2b, RMK I 1198, A2b, RMK II 1421, A2b, RMK II 1526, §8b, RMK II 1546, E4b, RMK II 1549, Xa, RMK I 1339, ] [6b, RMK II 1587, 1. fol. a, RMK I 1363, M2b, RMK II 1610 (94), RMK II 1616a, A4b, RMK II 1647, B2b, RMK II 1666, A fol. b, RMK II 1690 (124, 240, 316), RMK I 1441 (46), RMK II 1740a, 1. lev. a, RMK II 1799b, A2b, RMK II 1928, A2b, RMK II 1955, A4b, RMK II 1961, A2b, RMK II 2002, A2b, RMK II 2006d, A3b  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
42. Gyümölcsöstál almával, körtével (31×49) – RMK I 1155b (88), RMK I 1183d, T1b, RMK I 1202, A1a, RMK II 1527, C4b, RMK II 1547a, Cc8b, RMK II 1690 (181), RMK I 1431, A1a, RMK I 1444, A12b, RMK I 1445a, A4a  
Lőcse, 1673–1693  
A XVIII. században is használta a nyomda
43. Sugarakkal övezett IHS-jelvény (20×25) – Egyetlen előfordulása: RMK II 1043, A1a  
Lőcse, 1677
44. Háromszög alakú, stilizált virágmintás, vonalkázott záródísz, a XXV. záródísz változata (36×68) – RMK I 1307, A1a, RMK II 1521a, C2a, RMK I 1492, )(8a, RMK II 1955a, címlap, RMK I 1546a, A5b, RMK II 1961 (192), RMK II 2000 (5, 43)  
Lőcse, 1683–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
45. Háromszög alakú, ornamentális záródísz, fonadékos díszítéssel (71×91) – RMK II 1308a, A4b, RMK I 1338, Rr4b, Kkk3b, RMK II 1569a, X2b, RMK II 1735b, (\*)4b  
Lőcse, 1672–1693
46. Virágos mezőn halálfej, rajta szárnyas homokóra, az idő szimbóluma (44×84) – RMK I 1343, C2b, RMK II 1570, A4b, RMK II 1591, 1. fol. a  
Lőcse, 1685–1686  
A XVIII. században is használta a nyomda
47. Virágos mezőn halálfej, belőle sarjadó három búzakalással (49×78) – RMK II 1589, §2b, RMK II 1714b, B4b  
Lőcse, 1686–1692  
A XVIII. században is használta a nyomda
48. Fejléc folio méretű nyomtatványokhoz. Középen ovális alakban Noé bárkája és a galamb az olajággal, kétoldalt egész alakos puttók, stilizált növényi díszítéssel (34×137) – RMK II 1523a, §2a, RMK II 1569a, X1b, RMK II 1584b, )(2a, RMK II 1591, 2. fol. a  
Lőcse, 1685–1686
49. Fejléc. Középen stilizált állatfej, kétoldalt szatír, szélén stilizált virágok, levelek, állatok (33×134) – RMK II 1666, A fol. a, 23. fol. a, RMK II 1928a, A2a  
Lőcse, 1690–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
50. Stilizált virágtő két szál nárcisszal, levelekkel. Vonalkázott díszítésű záródísz (41×53) – RMK II 1961 (192)  
Lőcse, 1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- V. ÁBRA – TÉRKÉP
1. Az éjszakai holdfény hosszát mutató kör alakú tábla (72×72) – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, E5b, RMK I 1167, RMK I 1596a (91)  
Lőcse, 1650–1685 körül  
A XVIII. században is használta a nyomda
2. Érvágási tanácsadó (77×54) – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G3b, RMK I 1340, D3b  
Lőcse, 1650–1684  
A XVIII. században is használta a nyomda
3. Ábra tenyérjóláshoz (67×49) – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, G7b, RMK I 1167 (92)  
Lőcse, 1650–1674  
A XVIII. században is használta a nyomda
4. Holdfázisok bemutatása (48×68) – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, I3b  
Lőcse, 1650–1675 körül  
A XVIII. században is használta a nyomda
5. Útmutató a kézi kompasztom használatához: kéz (50×70) – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, I4b, RMK I 1167, RMK I 1596a (92)  
Lőcse, 1650–1675 körül  
A XVIII. században is használta a nyomda
6. Útmutató a kézi kompasztom használatához: két ember a szabadban (48×68) – RMNy 2318, ČAPLOVIČ 1672, I6b  
Lőcse, 1650–1675 körül  
A XVIII. században is használta a nyomda
7. Háromlevelű lóhere, ábra esküvői jókívánsághoz. Nyomtatott szövege: Treue, Liebe, Einigkeit ziehrt die Ehe, (alatta) wie in Freuden so in Leyd. Az ábra egy hétsoros német nyelvű lakodalmi verset illusztrál (43×64) – RMNy 2775, A4a  
Lőcse, 1658
8. Ló ábrázolása, testrészeinek magyarázata (118×130) – RMK I 1198, A2–A3 levél közé bekötve és félbehajtva  
Lőcse, 1676

9. Kör és négyzet, mellette metszett számok:  
a matematikusok a körből vezették le a  
számok formájának keletkezését (9×9 és 3×36)  
– RMK II 1646 A<sub>4a</sub>  
Lőcse, 1689

## VI. INICIÁLÉ

1. Nagyméretű, duplán keretezett, fehér alapon  
növényi díszítésű iniciálé (32×32) –  
RMNy1395, RMNy 1597, RMK II 1666  
Lőcse, 1627–1690
2. Keret nélküli, közepes méretű, sematikus  
díszítésű iniciálé (26×25) – RMNy1395, RMNy  
1435, RMNy 1629, RMNy 1894, RMNy 2063  
Lőcse, 1627–1692  
A XVIII. században is használta a nyomda  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta  
(lásd ott VI/2. iniciálé)  
Korábbi előzményét lásd ott:  
Kassa, 1611–1622  
A sorozat egyes darabjait lásd még a kassai  
Schultz- és a városi nyomdában (VI/11. iniciálé):  
Kassa, 1625–1681
3. Sávozott, növényi díszítésű iniciálé, egyedi  
darab (31×32) – RMNy1395, RMNy 1595,  
RMNy 1628(1), RMNy 1629, RMNy 1654  
Lőcse, 1627–1675
4. Sötét alapon növényi díszítésű iniciálé, egyedi  
darab (32×32) – RMNy1395, RMNy 1622, RMK  
II 1524  
Lőcse, 1627–1683
5. Sötét alapon növényi díszítésű iniciálé, egyedi  
darab (25×28) – RMNy1395, RMNy 2653  
Lőcse, 1627–1656
6. Sematikus díszítésű, keret nélküli iniciálé  
(22×20) – RMNy1395, RMNy 1438, RMNy  
1550, RMNy 1779, RMNy 2071  
Lőcse, 1627–1690  
A XVIII. században is használta a nyomda  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta  
(lásd ott VI/4. iniciálé)  
Korábbi előzményét lásd ott:  
Kassa, 1612–1620
7. Kisméretű keretezett iniciálé, fehér alapon  
sötét betűképpel és növényi díszítéssel (19×19)  
– RMNy1395, RMNy 1508, RMNy 1654,  
RMNy 1892, RMNy 2011  
Lőcse, 1627–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
8. Keret nélküli, növényi díszítésű iniciálé,  
egyedi darab (25×24) – Egyetlen előfordulása:  
RMNy 1395  
Lőcse, 1627
9. Keret nélküli, kisméretű, sematikus díszítésű  
iniciálé (18×17) – RMNy 1341, RMNy 1395,  
RMNy 1550, RMNy 1630, RMNy 1892  
Lőcse, 1625–1692  
A XVIII. században is használta a nyomda  
Korábban a Fischer–Fest-nyomda használta  
(lásd ott VI/1. iniciálé)  
Korábbi előzményét lásd ott:  
Kassa, 1611–1622  
A sorozat egyes darabjait lásd még a kassai Schultz-  
és a városi nyomdában (VI/10. iniciálé):  
Kassa 1625–1684
10. Nagyméretű fraktúr díszbetű (30–33×25–32)  
– RMNy 1632, RMNy 3228, RMNy 3448,  
RMK II 1546  
Lőcse, 1635–1704  
A XVIII. században is használta a nyomda
11. Fraktúr díszbetű, egyedi darab (25×32)  
– RMNy 1594  
Lőcse, 1634
12. Fraktúr díszbetű, egyedi darab (24×32)  
– RMNy 3368  
Lőcse, 1667
13. Fraktúr díszbetű, egyedi darab (25×32)  
– RMNy 3367  
Lőcse, 1667
14. Fraktúr díszbetű (18–19×16–20) – RMNy 3047,  
RMNy 3228, RMK II 1321, RMK II 1587, RMK  
II 1592  
Lőcse, 1644–1693
15. Közepes méretű, keretezetlen, fehér alapon  
növényi és figurális díszítésű iniciálé (25×24) –  
RMK I 1168, RMK I 1183, RMK II 1405, RMK  
II 1523, RMK II 1591  
Lőcse, 1674–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
16. Nagyméretű, keretezetlen, fehér alapon  
figurális díszítésű iniciálé (48×47) – RMK I  
1183, RMK II 1406, RMK II 1486, RMK II 1527,  
RMK II 1799d  
Lőcse, 1675–1695  
A XVIII. században is használta a nyomda
17. Nagyméretű, keretezetlen, fehér alapon  
növényi és figurális díszítésű iniciálé, az  
előzőnél nagyobb betűképpel (48×47)  
– RMK II 1320, RMK II 1523a  
Lőcse, 1673–1685  
A XVIII. században is használta a nyomda
18. Közepes méretű, keretezetlen, növényi  
díszítésű iniciálé, egyedi darab (30×31) –  
Egyetlen előfordulása: RMK I 1217  
Lőcse, 1677
19. Közepes méretű fraktúr iniciálé (23×23)  
– RMK II 1544, RMK II 1635, RMK II 1928a

- Lócse, 1684–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
20. Kisméretű fraktúr iniciálé (17×15–17)  
– RMK II 1339a, RMK II 1583a, RMK II 1690  
Lócse, 1674–1691  
A XVIII. században is használta a nyomda
21. Nagyméretű fraktúr iniciálé (36×35–37)  
– RMK II 1546, RMK II 1585, RMK II 1593,  
RMK II 1690, RMK II 1928a  
Lócse, 1684–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
22. Nagyméretű fraktúr díszbetű, egyedi darab  
(52×52) – Egyetlen előfordulása: RMK II 1690  
Lócse, 1691
- VII. HANGJEGY
1. Nagyobb méretű szedett kotta, énekek  
nyomtatásához – RMNy 1655, RMNy  
2381, RMNy 2424, RMNy 2477, RMNy 2532(2),  
RMNy 2591, RMNy 2851, RMNy 3443,  
RMK II 1339a, RMK I 1288, RMK II 1551,  
RMK II 1839  
Lócse, 1636–1696
2. Nagyobb méretű szedett kotta, himnuszok  
nyomtatásához – RMNy 2381, RMNy  
2532(1), RMNy 2591, RMK I 1183  
Lócse, 1651–1675
3. Kisebb méretű szedett kotta énekek  
nyomtatásához – RMNy 2988, RMNy 3665,  
RMK I 1183d, RMK I 1390, RMK I 1411, RMK I  
1461, RMK I 1493b (SZTRIPSYKY I 2151), RMK I  
1545  
Lócse, 1661 körül–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- VIII. NYOMDAI CIFRA
1. = Nyomdai cifrák, 164.  
Lócse, 1625–1637
2. = Nyomdai cifrák, 165.  
Lócse, 1625–1637
3. = Nyomdai cifrák, 33.  
Lócse, 1625–1629
4. = Nyomdai cifrák, 250.  
Lócse, 1626–1635
5. = Nyomdai cifrák, 264.  
Lócse, 1627–1636
6. = Nyomdai cifrák, 265.  
Lócse, 1627–1636
7. = Nyomdai cifrák, 266.  
Lócse, 1627–1694
8. = Nyomdai cifrák, 267.  
Lócse, 1627–1694
9. = Nyomdai cifrák, 46.  
Lócse, 1627–1674
10. = Nyomdai cifrák, 47.  
Lócse, 1627–1674
11. = Nyomdai cifrák, 36.  
Lócse, 1627–1649
12. = Nyomdai cifrák, 31.  
Lócse, 1627–1632
13. = Nyomdai cifrák, 38.  
Lócse, 1627–1632
14. = Nyomdai cifrák, 234.  
Lócse, 1627–1674
15. = Nyomdai cifrák, 32.  
Lócse, 1628–1632
16. = Nyomdai cifrák, 1.  
Lócse, 1629–1636
17. = Nyomdai cifrák, 5.  
Lócse, 1629–1632
18. = Nyomdai cifrák, 221.  
Lócse, 1630
19. = Nyomdai cifrák, 25.  
Lócse, 1632–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
20. = Nyomdai cifrák, 49.  
Lócse, 1632–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
21. = Nyomdai cifrák, 198.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
22. = Nyomdai cifrák, 48.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
23. = Nyomdai cifrák, 62.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
24. = Nyomdai cifrák, 23.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
25. = Nyomdai cifrák, 274.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
26. = Nyomdai cifrák, 71.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
27. = Nyomdai cifrák, 72.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
28. = Nyomdai cifrák, 126.  
Lócse, 1633–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
29. = Nyomdai cifrák, 128.  
Lócse, 1634–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
30. = Nyomdai cifrák, 269.  
Lócse, 1634–1674

31. = Nyomdai cifrák, 272.  
Lőcse, 1637–1648
32. = Nyomdai cifrák, 273.  
Lőcse, 1637–1648
33. = Nyomdai cifrák, 233.  
Lőcse, 1634–1699
34. = Nyomdai cifrák, 198.  
Lőcse, 1635–1699
35. = Nyomdai cifrák, 55.  
Lőcse, 1635–1651
36. = Nyomdai cifrák, 229.  
Lőcse, 1635
37. = Nyomdai cifrák, 64.  
Lőcse, 1635–1672
38. = Nyomdai cifrák, 225.  
Lőcse, 1635–1642
39. = Nyomdai cifrák, 34.  
Lőcse, 1635
40. = Nyomdai cifrák, 11.  
Lőcse, 1637–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
41. = Nyomdai cifrák, 235.  
Lőcse, 1637–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
42. = Nyomdai cifrák, 227.  
Lőcse, 1637–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
43. = Nyomdai cifrák, 26.  
Lőcse, 1638–1688
44. = Nyomdai cifrák, 27.  
Lőcse, 1638–1688
45. = Nyomdai cifrák, 265.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
46. = Nyomdai cifrák, 264.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
47. = Nyomdai cifrák, 80.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
48. = Nyomdai cifrák, 81.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
49. = Nyomdai cifrák, 40.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
50. = Nyomdai cifrák, 41.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
51. = Nyomdai cifrák, 69.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
52. = Nyomdai cifrák, 131.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
53. = Nyomdai cifrák, 132.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
54. = Nyomdai cifrák, 76.  
Lőcse, 1639–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
55. = Nyomdai cifrák, 77.  
Lőcse, 1639–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
56. = Nyomdai cifrák, 78.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
57. = Nyomdai cifrák, 79.  
Lőcse, 1638–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
58. = Nyomdai cifrák, 133.  
Lőcse, 1647–1685
59. = Nyomdai cifrák, 245.  
Lőcse, 1648–1685
60. = Nyomdai cifrák, 268.  
Lőcse, 1671–1674
61. = Nyomdai cifrák, 180.  
Lőcse, 1671–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
62. = Nyomdai cifrák, 271.  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
63. = Nyomdai cifrák, 181.  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
64. = Nyomdai cifrák, 140.  
Lőcse, 1672–1687
65. = Nyomdai cifrák, 244.  
Lőcse, 1674
66. = Nyomdai cifrák, 152.  
Lőcse, 1674
67. = Nyomdai cifrák, 75.  
Lőcse, 1689
68. = Nyomdai cifrák, 270.  
Lőcse, 1695–1697
- IX. BETŰ
- 1A 8,5 mm  
Lőcse, 1625–1676
- 2A 6,2 mm  
Lőcse, 1625–1686
- 3A 135 (szöveg minta: RMNy 1439)  
Lőcse, 1625–1676
- 4A 114 (szöveg minta: RMNy 1483)  
Lőcse, 1625–1632  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomda használta  
(lásd ott IX/3. betűtípus):  
Kassa, 1611–1622, ezt megelőző előfordulását lásd  
ott

- 5A 83 (szöveg minta: RMNy 1483)  
Lőcse, 1625–1632  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomda használta (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Kassa, 1611–1622, ezt megelőző előfordulását lásd ott
- 6A 69 (szöveg minta: RMNy 1369)  
Lőcse, 1625–1632  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomda használta (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Kassa, 1611–1622, ezt megelőző előfordulását lásd ott
- 7K 85 (szöveg minta: RMNy 1341)  
Lőcse, 1625–1635  
Korábban a kassai Fest-nyomda használta (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Kassa, 1617–1622
- 8K 114 (szöveg minta: RMNy 1483)  
Lőcse, 1626–1635
- 9K 96 (szöveg minta: RMNy 1547)  
Lőcse, 1626–1635
- 10F 260 (szöveg minta: RMK II 1525)  
Lőcse, 1626–1699
- 11F 160 (szöveg minta: RMNy 1736)  
Lőcse, 1626–1698
- 12F 120 (szöveg minta: RMNy 2539)  
Lőcse, 1626–1699
- 13A 69 (szöveg minta: RMNy 1629)  
Lőcse, 1633–1676  
A típus használatát lásd még a sárospataki nyomdában (IX/15. betűtípus):  
Sárospatak 1651–1669
- 14A 95 (szöveg minta: RMNy 1683)  
Lőcse, 1633–1677  
A típus használatát lásd még a gyulafehérvári és a sárospataki nyomdában (lásd ott IX/19. és IX/10. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Sárospatak, 1651–1669
- 15S 85 (szöveg minta: RMNy 3039)  
Lőcse, 1626–1684  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomda használta (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Kassa, 1611–1622, ezt megelőző előfordulását lásd ott
- 15aS 3–3,8 mm  
Lőcse, 1626–1668?  
Nagyon ritkán használt
- 16A 14 mm  
Lőcse, 1627–1690
- 17A 12 mm  
Lőcse, 1627–1699
- 18G 85 (szöveg minta: RMNy 2177)  
Lőcse, 1627–1696  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 19K 85 (szöveg minta: RMNy 1683)  
Lőcse, 1633–1686  
A típus használatát lásd még a gyulafehérvári és a sárospataki nyomdában (lásd ott IX/31. és IX/13. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Sárospatak, 1651–1669
- 20A 122 (szöveg minta: RMNy 1629)  
Lőcse, 1633–1676  
A típus használatát lásd még a gyulafehérvári és a sárospataki nyomdában (lásd ott IX/27. és IX/8. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Sárospatak, 1651–1669
- 21A 85 (szöveg minta: RMNy 1894)  
Lőcse, 1634–1676  
A típus használatát lásd még a gyulafehérvári és a sárospataki nyomdában (lásd ott IX/21. és IX/12. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Sárospatak, 1651–1669
- 22F 122 (szöveg minta: RMK II 1302)  
Lőcse, 1634–1686
- 23S 98 (szöveg minta: RMNy 1594)  
Lőcse, 1633–1685
- 24F 96 (szöveg minta: RMNy 3469)  
Lőcse, 1634–1686
- 25F 68 (szöveg minta: RMNy 3359)  
Lőcse, 1634–1673
- 26K 70 (szöveg minta: RMNy 1836)  
Lőcse, 1633–1675
- 27F 97 (szöveg minta: RMNy 1736)  
Lőcse, 1634–1683
- 28K 97 (szöveg minta: RMNy 1629)  
Lőcse, 1633–1686  
A típus használatát lásd még a gyulafehérvári és a sárospataki nyomdában (lásd ott IX/32. és IX/11. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Sárospatak, 1651–1669
- 29A 22 mm  
Lőcse, 1637–1673
- 30K 122 (szöveg minta: RMNy 2540)  
Lőcse, 1638–1683  
A típus használatát lásd még a gyulafehérvári és a sárospataki nyomdában (lásd ott IX/28. és IX/9. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Sárospatak, 1651–1669
- 31F 12–13 mm, csak verzális  
Lőcse, 1641–1683  
A lőcsei Schultz-nyomdában volt ilyen betű (lásd ott IX/15. betűtípus), annak maradéka?
- 32K 5,1 mm, csak verzális  
Lőcse, 1639–1699

- 33A 9 mm, csak verzális  
Lőcse, 1640–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 34A Fabetűk, 18 mm  
Lőcse, 1644–1662
- 35G 3,6 mm, csak verzális egy-egy sorban  
Lőcse, 1644–1706
- 36A 85 (szöveg minta: RMK I 1168)  
Lőcse, 1667–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 37A 96 (szöveg minta: RMK I 1344)  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 38A 58 (szöveg minta: RMK I 1165)  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 39K 58 (szöveg minta: RMK I 1165)  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 40K 124 (szöveg minta: RMK II 1886)  
Lőcse, 1674–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 41A 10,5 mm (szöveg minta: RMK II 1523a)  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 42A 6,7 (szöveg minta: RMK I 1183)  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 43A 150 (szöveg minta: RMK II 1486)  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 44A 124 (szöveg minta: RMK I 1564)  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 45K 186 (szöveg minta: RMK II 1486)  
Lőcse, 1675–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 46K 86 (szöveg minta: RMK II 1611)  
Lőcse, 1685–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 47F 137 (szöveg minta: RMK II 1690)  
Lőcse, 1682–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 48S 84 (szöveg minta: RMK II 1546)  
Lőcse, 1682–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 49A 7 mm:  
a 41A kiskapitálisa, lásd ott
- 50S 96 (szöveg minta: RMK II 1799)  
Lőcse, 1683–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 51A 134 (szöveg minta: RMK II 1569a)  
Lőcse, 1683–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 52S 70 (szöveg minta: RMK I 1338)  
Lőcse, 1682–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 53F 58 (szöveg minta: RMK I 1338)  
Lőcse, 1683–1691  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 54F 124 (szöveg minta: RMK II 1593)  
Lőcse, 1687–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 55F 232, verzális: 10–11 mm  
(szöveg minta: RMK II 2006)  
Lőcse, 1687–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 56F Fabetűk, 23 mm (egyetlen előfordulása:  
RMK II 1635)  
Lőcse, 1688
- 57F 84 (szöveg minta: RMK II 1690)  
Lőcse, 1688–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 58F 95 (szöveg minta: RMK II 1635)  
Lőcse, 1688–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 59F Fabetűk, 18 mm (egyetlen előfordulása:  
RMK II 1635)  
Lőcse, 1688
- 60F 70 (szöveg minta: RMK II 1635)  
Lőcse, 1688–1692
- 61A 72 (szöveg minta: RMK II 1886)  
Lőcse, 1690–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 62A 84 (szöveg minta: RMK I 1375)  
Lőcse, 1689–1691  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 63A 15,2 mm, csak verzális  
Lőcse, 1692–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 64A 13 mm, csak verzális  
Lőcse, 1693–1699  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 65F 13–14 mm (szöveg minta: RMK II 1688)  
Lőcse, 1691–1698  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 66F 6 mm (szöveg minta: RMK II 2006)  
Lőcse, 1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 67F 62 (szöveg minta: RMK II 2006)  
Lőcse, 1700  
A XVIII. században is használta a nyomda
- 68K 68 (szöveg minta: RMK II 1886)  
Lőcse, 1696–1700  
A XVIII. században is használta a nyomda

A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE

- RMNy 1341 Helmbold, L., *Monosticha in... Sacrorum Bibliorum capita*, Lócse, 1625
- RMNy 1342 Herlicius, D., *Kalendarium...* 1626, Lócse, 1625
- RMNy 1369 Moller, A., *Kalendarium...* 1627, Lócse, 1626
- RMNy 1395 Az Nagy Sandornák... *historiaia*, Lócse, 1627
- RMNy 1414 Batizi A., *Szep rövid historia... Susanna...*, Lócse, 1628
- RMNy 1416 Kákonyi P., *Igen szep historia Cirus kiralyrol*, Lócse, 1628
- RMNy 1417 Herlicius, D., *Kalendarium...* 1629, Lócse, 1628
- RMNy 1418 Magyar Aesopus, az az Aesopusnak egész élete és fabulái, Lócse, [1625–1632]
- RMNy 1433 Beucer, B., *Historia passionis et mortis... Jesu Christi*, Lócse, 1629
- RMNy 1434 Gnisner, E., *Salvator tenui celebratus carmine Christus*, Lócse, 1629
- RMNy 1435 Ilosvai Selymes P., *Az hires neves Tholdi Miklosnak...*, Lócse, 1629
- RMNy 1438 Keresztyéni enekék... *Halot enekék...*, Lócse, 1629
- RMNy 1439 Madarász M., *Eperjessi magyar ecclesia... felfegyverkedese*, Lócse, 1629
- RMNy 1441 Meses könyvecske, Lócse, 1629
- RMNy 1443 Saxo, M., *Privatum collegium logicum*, Lócse, 1629
- RMNy 1479 Fabinus, J., *Carmen proprietates...*, Lócse, 1630
- RMNy 1482 Mechanopoeus, J., *Natalis Jesu Christi... Salvatoris nostri...*, Lócse, 1630
- RMNy 1483 Szenci Molnár, A., *Discursus de summo bono...*, Lócse, 1630
- RMNy 1547 Beniczki, A., *Prodromus homologiae Pannonicae...*, Lócse, 1632
- RMNy 1549 Frölich, D., *Anatome revolutionis mundanae*, Lócse, 1632
- RMNy 1550 Frölich D., *Ephemeris vulgo calendarium...* 1633., Lócse, 1632
- RMNy 1571 [Heltai G. ], *Poncianus csaszar historiaia*, Lócse, 1633
- RMNy 1590 Beniczki, A., *Orchestra pompae...*, Lócse, 1634
- RMNy 1591 *Evangeliumok es epistolak... imádságokkal*, Lócse, 1634
- RMNy 1594 Luther, M., *Katechismus... – Rosarium animae – Pribiš, D., Pjsné duchownij*, Lócse, 1634
- RMNy 1595 Miskolczi Puah P., *Halotti elmelkedések... Pongracz Nagy Mihali Laszlo... kedvesinek...*, Lócse, 1634
- RMNy 1596 Frölich, D., *Der neue und alte Allmanach...* 1635, Lócse, 1634
- RMNy 1597 Reovid, *de igen bizonyos relatio...* Albertus Wallensteiner..., Lócse, 1634
- RMNy 1598 Spilenberger, S., *Pestis Alexicacus renovatus*, Lócse, 1634
- RMNy 1620 Cebani, A., *Syncharma beneprecatorium in... nuptiarum... Ioannis Mariasi*, Lócse, 1635
- RMNy 1622 *Epithalamia votiva... Davidis Froelichii*, Lócse, 1635
- RMNy 1625 *Gamelia votiva... in... nuptiarum... Iosephi Alaudae*, Lócse, 1635
- RMNy 1627 Hodovsky, J., *Christiani hominis militia*, Lócse, [1634–1637]
- RMNy 1628(1) *Keresztyéni isteni dicséreték – (2) Szenci Molnár A., Az Szent Davidnak... soltari – (3) Az egész esztendőre... hymnusok – (4) Újfalvi I., Az halott temetéskorra valo enekék*, Lócse, 1635
- RMNy 1629 Madarász M., *Boldisar Meisner sz. elmelkedesinek...*, Lócse, 1635
- RMNy 1630 Pécseli Király I., *Catechismus az az a keresztyeni tudománnak fundamentomirol...*, Lócse, 1635
- RMNy 1631A *Satagentibus et curantibus... praesidibus...reip. Alnoviensis...*, [Lócse], 1635
- RMNy 1632 Třanovský, J., *Phiala odoramentorum*, Lócse, 1635
- RMNy 1650 Frölich D., *Calendarioma...* 1637, Lócse, 1636
- RMNy 1654 Samarjai J., *Az helvetiai vallason levő ecclesiaknak...*, Lócse, 1636
- RMNy 1655 Třanovský, J., *Písne duchovní*, Lócse, 1636
- RMNy 1681 *Epigrammata quodlibetica*, Lócse, 1637
- RMNy 1683 (1) Iratosi T. J., *Az ember eletenek... igazgatásanak...* (2) *Patika szerszamos bolt*, Lócse, 1637
- RMNy 1686 Rataj, V., *Sententiae evangeliorum dominicalium*, Lócse, 1637
- RMNy 1688 (1) Werbőczy, I., *Decretum Latino-Hungaricum – (2) Telegdi, M., Index... omnium decretorum...*, Lócse, 1637
- RMNy 1728 Cebani, A., *Cygnea cantio... de... Jesu Christo*, Lócse, [1638]
- RMNy 1730 Debreceni P., *Tizenkét üdvösséges elmelkedések*, Lócse, 1638
- RMNy 1731 *Epicedia in... luctuosum... Antonii Lang*, Lócse, 1638
- RMNy 1732 [*Epicedion Evae Forgáts...*, Lócse, 1838]
- RMNy 1733 Erdőbényei Deák, J., *Janua linguarum bilinguis...*, Lócse, 1636
- RMNy 1735 Medgyesi P., *Praxis pietatis, az az kegyesség-gyakorlás*, Lócse, 1636
- RMNy 1736 Preller, K., *Auszlegung eines Verß. Danielis*, Lócse, 1638

- RMNy 1737 Ruttkay, I., *Strena novi anni...*, Lócse, 1638
- RMNy 1772 Debreceni P. – Deselvics I., *Tizenkét idvösséges elmelkedések*, Lócse, 1639
- RMNy 1773 *Evangelia te kai épistolai* (görög)... *Evangelia et epistolae...*, Lócse, 1639
- RMNy 1774 *Evangelia et epistolae...* *Latine et Hungarice*, Lócse, 1639
- RMNy 1777 Frölich, D., *Nowy a stary kalendarz...* 1640, Lócse, 1639
- RMNy 1779 Ruttkay, I., *Thema Apollineum de Spiritu Sancto...*, Lócse, 1639
- RMNy 1780 Třanovský, J., *Pijsné duchownj*, Lócse, 1639
- RMNy 1781 *Votivae acclamationes in nuptias...* *Johannis Mautneri*, Lócse, 1639
- RMNy 1782 Wencelius, L., *Das geistliche Männer Collegium – Das geistliche Gynaecium* [Lócse, 1639]
- RMNy 1830 *Acclamationes votivae in nuptias...* *Johannis Windisch*, Lócse, 1640
- RMNy 1832 *Gamelia in honorem...* *Iohannis Windisch*, Lócse, 1640
- RMNy 1833 [Istvánfi P. ], *Historia az Volter királynak*, Lócse, 1640
- RMNy 1835 Kecskeméti C. J., *Szép és aytatos imadsagos könyvecske*, Lócse, 1640
- RMNy 1888 Biner, H. E., *Judex theologico-politicus*, Lócse, 1641
- RMNy 1889 Castellion, S., *Dialogorum sacrorum libri quatuor*, Lócse, 1641
- RMNy 1890 Erdőbényei Deák, J., *Janua lingvarum bilingvis*, Lócse, 1641
- RMNy 1891 Frölich, D., *Der uralte deutsch- ungerische- zipserische...* *Landßmann*, Lócse, 1641
- RMNy 1892 Hutter, L., *Compendium locorum theologorum*, Lócse, 1641
- RMNy 1893 Iratosi T. J., *Az ember eletenek... igazgatásanak...* – *Patika szerzamos bolt*, Lócse, 1641
- RMNy 1894 Madarász M., *Elmelkedések az... esztendőnként való főb innepi evangeliomokba*, Lócse, 1641
- RMNy 1895 Medgyesi P., *Praxis pietatis, az az kegyességgyakorlás*, Lócse, 1641
- RMNy 1896 *Munera sub tempus nuptiarum...* *Timotheus Vatiyaschky*, Lócse, 1641
- RMNy 1897 Serpilius, J., *Nova curiae Caismarcensis*, Lócse, 1641
- RMNy 1898 Serpilius, J., *Studii literarii commendatio...* Lócse, 1641
- RMNy 1899 Sobek, J. G., *Disputatio ethica de virtute heroica*, Lócse, 1641
- RMNy 1935 Dürner, S., *Exercitium scholasticum... sanctorum angelorum beneficia...*, Lócse, 1642
- RMNy 1937 *Evangeliomok es epistolák... ahitatos imádságokkal egyetemben*, Lócse, 1642
- RMNy 1938 Jakobeus, J., *Anamnis...* *pamet zalozenij domu Bozijho*, Lócse, 1642
- RMNy 1939(2) Jakobeus, J., *Ad invictissimum... Jesum Christum... gentis Slavonicae lacrumae* [Lócse, 1642]
- RMNy 1941 Kucera, J., *Disquisitio mathematico-theologica de computo*, Lócse, 1642
- RMNy 1942 Mihálykó J., *Keresztyéni istenes és áitatos imadsagok*, Lócse, 1642
- RMNy 1943 Ovidius Naso, P., *Tristium libri quinque*, Lócse, 1642
- RMNy 1944 Seelinger, J., *Gründliche Beschreibung Joachimi Seelingeri... Exilij...*, Lócse, 1642
- RMNy 1945 Serpilius, J., *Miraculum Helisaei posthumum*, Lócse, 1642
- RMNy 1946 Serpilius, J., *Pluviae Pentecostalis stillae. Die erquickenden Safft- und krafft-tröpflein...*, Lócse, 1642
- RMNy 1947 Szenci Molnár A., [Szent Dávid királynak... százötven zsoltári] – *Catechismus...* [Lócse, 1642 körül]
- RMNy 1948 Frölich, D., *Uy es o kalendarium...* 1643, Lócse, 1642
- RMNy 1949 Vergilius Maro, P., *Bucolica*, Lócse, 1642
- RMNy 1951 Zolnay, P., *Disputatio ethica de virtutibus homiliticis*, Lócse, 1642
- RMNy 2002 Comenius, J. A. – Szilágyi Benjámín I., *Ianua lingvae Latinae reserata aurea*, Lócse, 1643
- RMNy 2008 [Icon vicissitudinis humanae vitae, Lócse, 1643]
- RMNy 2011 Kucera, J., *Disquistio publica historico-theologica*, Lócse, 1643
- RMNy 2013 Mechanopoeus, J., *Joco-seria poetica acrostichon*, Lócse, 1643
- RMNy 2014 Tarnóci, M., *Antiglypice metrica tornate enucleata...*, Lócse, 1643
- RMNy 2015 Trusius, H., *Positiones miscellanae... in gymnasio Neosoliensi...*, Lócse, 1643
- RMNy 2064 Comenius, J. A., *Janua lingvae Latinae reserata aurea... Aufgeschossene güldene Sprachen-Thür*, Lócse, 1644
- RMNy 2066 Heutsch, Ph., *Trifolium. 1. Schema S. Georgij...*, Lócse, 1644
- RMNy 2067 Kucera, J., *Dissipatio phosphori fatui...*, Lócse, 1644
- RMNy 2071 Ruland, J. D., *Pharmacopoea nova*, Lócse, 1644
- RMNy 2073 Tinctorius, M., *Thematum philosophicorum fasciculus*, Lócse, 1644
- RMNy 2074 Frölich D., *Uy és o kalendarium...* 1645, Lócse, 1644

- RMNy 2111 Weber J., *Amuletum... Zpráva krátká... o moru*, Lócse, 1645
- RMNy 2147 Institoris, J., *Dissertatio theologica...*, Lócse, 1646
- RMNy 2175 Dürner, S., *Christlicher Leich-Sermon... Johanna Elisabeth... Löwin*, Lócse, 1647
- RMNy 2176 Eufémosz müémé (görög)... *laudatio funebris... Johannis Langh*, Lócse, 1647
- RMNy 2177 *Faustae acclamationes... Christophori Schlegelii*, Lócse, 1647
- RMNy 2179 Károlyi, P., *Elementa Graecae grammatices in breve compendium*, Lócse, 1647
- RMNy 2180 Kolosi Török I., *Az edgyes életnek kedvetlen... voltárol*, Lócse, 1647
- RMNy 2181 *Memoriae... intermorituræ symbola... Johanni Lang*, Lócse, 1647
- RMNy 2182 Molnár, G., *Elementa grammaticae Latinae*, Lócse, 1647
- RMNy 2184 Schlegel, Ch., *Glückseliger Reichthumb eines lob-seligen Richters bey... Leichbegängnis deß... Herrn Johann Langens...*, Lócse, 1647
- RMNy 2185 Serpilius, J., *Dei... benignitate pastorum ecclesiarum... post luem epidemiam...*, Lócse, 1647
- RMNy 2186 Serpilius J., *Lessus solamine plenus... Catharinae Turso*, Lócse, 1647
- RMNy 2187 Szentmártoni Bodó J., *Az sonak ditsiretiröl*, Lócse, 1647
- RMNy 2219 *Apollo coelis redditus*, [Lócse], 1648
- RMNy 2221 *Evaggelia te kai épistolai* (görög), Lócse, 1648
- RMNy 2222 *Evangelia et epistolai... Latine et Hungarice*, Lócse, 1648
- RMNy 2224 Melanchthon, Ph., *Grammatica*, Lócse, 1648
- RMNy 2226 Okolicsnai J., *Tripartiti operis... compendium*, Lócse, 1648
- RMNy 2227 Pilárik, S., *Favus distillans... strd tekaucy...*, Lócse, 1648
- RMNy 2232 *Votis, quae... Christophorus Schlegelius...*, Lócse, 1648
- RMNy 2263 *Aquila Viszochaniana, quam... Helenæ Viszochani...*, [Lócse], 1649
- RMNy 2264 *Caput toli in insignibus... Stephani de Csák...*, [Lócse], 1649
- RMNy 2265(1) Comenius, J. A. – Szilágyi Benjámín, I., *Ianua lingvæ Latinae reserata aurea* – (2) Comenius, J. A., *Januae lingvæ Latinae vestibulum*, Lócse, 1649
- RMNy 2266 Dieterich, K., *Institutiones catecheticae*, Lócse, 1649
- RMNy 2267 Gracza, J., *Vindiciarum sanae et catholicae doctrinae dissertatio VI. et VII.*, Lócse, 1649
- RMNy 2268 Gretser, J., *Rudimenta lingvæ Graecae*, Lócse, 1649
- RMNy 2269 Gyirva V., *CristusUrunknak Szent Peterrel valo beszélgetese*, Lócse, 1649
- RMNy 2270 Gyirva V., *Az Sybillanak jövendöleseröl*, Lócse, 1649
- RMNy 2272 *Mitra Persica seu infula solaris... Matthiae Tarnoci...*, [Lócse], 1649
- RMNy 2274 Ratulowsky, J., *Ramus stemmatis gentilitii... Matthiae de Lelocz Tarnoczi...*, Lócse, 1649
- RMNy 2275 *Sapientia Salomonis quaesita et possessa*, [Lócse], 1649
- RMNy 2278 Frölich D., *Uy és o kalendariom...* 1650, Lócse, 1649
- RMNy 2317 Álvarez, E., *De institutione grammatica libri tres*, Lócse, 1650
- RMNy 2318 *Cisio, az az astronomianak tudományának... le-irása*, Lócse, 1650
- RMNy 2320 Kitonich J. – Kászoni J., *Directio methodica processus iudicarii...*, Lócse, 1650
- RMNy 2324 [Papczyński, St. ], *Immatuum occasum... juvenis... Vladislao Wolinski...*, [Lócse], 1650
- RMNy 2326 *Pragmaticon mitrophoricon... Matthiae Tarnoci...*, [Lócse], 1650
- RMNy 2327 Rhenius, J., *Compendium Latinae grammaticae*, Lócse, 1650
- RMNy 2330 *Sapientia Salomonis in Roboamo perdita*, [Lócse], 1650
- RMNy 2331 *Snár welmi peknij*, Lócse, 1650
- RMNy 2332 *Szep beszélgetes két aszszony ember... között*, Lócse, 1650
- RMNy 2375 *Az Fortunatusrol iratott igen szep... könyvetske*, [Lócse], 1651
- RMNy 2378 Láni, C., *Gamelia (görög) in festivitatem nuptialem... Iobi Zableri*, [Lócse], 1651
- RMNy 2379 Nigrini, N., *Disputatio theologica de baptismi necessitate*, Lócse, 1651
- RMNy 2380 Serpilius, J., *Compendiosa delineatio totius juris canonici et civilis*, Lócse, 1651
- RMNy 2381 [Szöllösi B. ], *Cantus catholici. Régi és uj... egyhazi enekes es litaniak*, [Lócse], 1651
- RMNy 2383 *Themistocles ac Theseus, heroes fortissimi*, [Lócse], 1651
- RMNy 2421A Madarász M., *Kegyesseseknek mindennapi gyakorlása*, Lócse, 1652
- RMNy 2422 Serpilius, J., *Sertum semper-virens... Stephani Thoekoeli...*, Lócse, 1652
- RMNy 2423 *Serta connubialia... Johannis Serpili...*, Lócse, 1652
- RMNy 2424 Szenci Molnár A., *Szent David kiralynak... száz ötven soltari*, Lócse, 1652
- RMNy 2469 Alauda, J., *In solemnitate nuptiarum... Marcus Horvath Stansith...*, [Lócse], 1653

- RMNy 2471 *Epithalamia in nuptias secundas... Sigismundi Moes...*, Lőcse, 1653
- RMNy 2472 [Heltai G. ], *Poncianus tsaszar historiaia*, Lőcse, 1653
- RMNy 2473 Heyden, S., *Formulae puerilium colloquiorum...*, Lőcse, 1653
- RMNy 2474 *Practica arithmetica, azaz számvető tabla*, Lőcse, 1653
- RMNy 2476 Sartorius, J., *Letzter Ehren-dienst... Samuel Dürnern...*, Lőcse, 1653
- RMNy 2477 Třanovský, J., *Písne duchovní*, Lőcse, 1653
- RMNy 2478 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1654., Lőcse, 1653.
- RMNy 2532(2) *Keresztyeni isteni ditsiretek... mellé adattak... az Szent Davidnak... soltari – (1) Az egész esztendőre... hymnusok – (3) Halott temetéskorra való eneknek*, Lőcse, 1654
- RMNy 2534 Lansfeld, Ch. – Toppertzer, G., *Novorum honori conjugum... Tobiae Engel...*, Lőcse, 1654
- RMNy 2539 Zimmermann, M., *Gemeiner Stad Auffnehmen*, Lőcse, 1654
- RMNy 2581 Comenius, J. A., *Janua lingvæ Latinae reserata aurea... Auffgeschlossene güldene Sprachenthür*, Lőcse, 1655
- RMNy 2582 Comenius, J. A., *Januae lingvarum reseratae aureae vestibulum*, Lőcse, 1655
- RMNy 2583 Heyden, S., *Formulae puerilium colloquiorum...*, Lőcse, 1655
- RMNy 2586 Kolosi Török I., *Az aszszonyi-nemnek nemessegeröl...*, [Lőcse], 1655
- RMNy 2587 Köröspataki Bedő J., *Lupuj vaidarol valo enek*, [Lőcse], 1655
- RMNy 2590 *Salamon kiralynak... Markalfal aló tréfa beszédeknek rövid könyve*, [Lőcse, 1650–1660]
- RMNy 2591 [Szöllősi, B. ], *Cantus catholici, Pysne katholjcke latinské y slowenské*, [Lőcse], 1655
- RMNy 2645 [Böhme, M. ], *Lovak orvossagos... könyvetskéje*, Lőcse, 1656
- RMNy 2647 Dieterich, K., *Epitome catecheticorum*, Lőcse, 1656
- RMNy 2648 Habermann, J., *Modlitby krestianské – Katechismus...*, Lőcse, 1656
- RMNy 2649 Hunyadi F., *Historia az regi... Troia varosanak*, Lőcse, 1656
- RMNy 2650 Kreuchel, E., *Dissertatio de traduce animae rationalis*, Lőcse, 1656
- RMNy 2651 Kreuchel, E., *Elenchus argumentorum, quae...*, Lőcse, 1656
- RMNy 2652 *Nuptiis viri, qua genus... Johannis Kroneri...*, Lőcse, 1656
- RMNy 2655 Z[abler], J., *Iusta funebria... Agnetis Seisiae...*, Lőcse, 1656
- RMNy 2715 Comenius, J. A., *Eruditionis scholasticae pars prima, vestibulum*, Lőcse, 1657
- RMNy 2773 Andreae, J., *Lessus sane pressus et luctus...*, Lőcse, 1658
- RMNy 2775 *Glückwünschendes Ehren-gedicht... Jacobi Günthers...*, Lőcse, 1658
- RMNy 2776 *Honoris et amoris testimonia... Johannis Serpili...*, Lőcse, 1658
- RMNy 2778 *Neogamorum bigae... Eliae Langio...*, Lőcse, 1658
- RMNy 2779 *Sacrum exequiale... Johannis Serpili...*, Lőcse, 1658
- RMNy 2785 *Votivae acclamationes... Michael Schönleben...*, Lőcse, 1658
- RMNy 2844 Czickaues, Ph., *Disputatio metaphysica prima...*, Lőcse, 1659
- RMNy 2846 *Felicitati, honori... conjugum... Pauli Cuncii...*, Lőcse, 1659
- RMNy 2850 Molnár G., *Elementa grammaticae Latinae*, [Lőcse], 1659
- RMNy 2855 *Votivi applausus... Johanni Popradio...*, Lőcse, 1659
- RMNy 2905 *Acerbissimum funus... Mariae Gyulafi...*, Lőcse, 1660
- RMNy 2916 Sz. Ferencz kordaia viselő... *rend-tartasa*, Lőcse, 1660
- RMNy 2921 *Non inhonorus honos thalamus... Georgii Burchardi...*, Lőcse, 1660
- RMNy 2925 *Triste ministerium... Christophori... Bohemi...*, Lőcse, 1660
- RMNy 2928(1) Werbőczy I., *Decretum Latino-Hungaricum...* – (2) Telegdi M., *Index...*, Lőcse, 1660
- RMNy 2985 Comenius, A. J. – Szilágyi Benjámín I., *Janua lingvæ Latinae reserata aurea*, Lőcse, 1661
- RMNy 2988 [Szenci Molnár A., Szent Dávid királynak... százötven zsoldári, Lőcse, 1657–1665 között]
- RMNy 3043 Rehlin, J., *Ad... sponsum Johannem Serpili...*, Lőcse, 1662
- RMNy 3047 Weber J., *Ianus bifrons seu speculum physico-politicum, das ist naturlicher Regenten-Spiegel*, Lőcse, 1662
- RMNy 3092 Heinzl, J., *Dissertatio logica de conversione enunciationum*, Lőcse, 1663
- RMNy 3093 Heinzl, M., *Diaszkefisz filozofiké (görög) de natura affectionum entis...*, Lőcse, 1663
- RMNy 3098 Lucae, O., *Dialogus theologicus... ein geistlich Gespräch...*, Lőcse, 1663
- RMNy 3100 *Nobilissimi novorum conjugum... Joachimi Erythraei...*, Lőcse, 1663
- RMNy 3104 *Plausus votivus... Abrahamus Eccardus...*, Lőcse, 1663
- RMNy 3108 *Treu-herzige und wol-gemeinte... Freunde... Andreas Günthern...*, Lőcse, 1663

- RMNy 3161 *Conjugium secundum... Andreae Günthero...*, Lócse, 1664
- RMNy 3169 Vitnyédi, P., *Oratio parentalis in obitum... Johannis Fejervari...*, Lócse, 1664
- RMNy 3211 Cseke I., *Causae non causae...*, Lócse, 1665
- RMNy 3212 *Divino lumine prospiciente... Johannes Kemmel...*, Lócse, 1665
- RMNy 3220 *Praereverendo et clarissimo viro... Christiano Seelmanno...*, Lócse, 1665
- RMNy 3222 *Propemptika (görög), quibus... Christianus Seelmannus...*, Lócse, 1665
- RMNy 3224 Serpilius, A., *Freüdiger Hertzenswuntsch... Christian Seelmann...*, Lócse, 1665
- RMNy 3225 Tieftrunck, D., *Plausus Apollinis, Musarum... propter... Christianum Seelmannum...*, Lócse, 1665
- RMNy 3228 Weber J., *Lectio principum... Regenten Lection...*, Lócse, 1665
- RMNy 3297 Luther, M., *Catechesis minor*, Lócse, [1666?]
- RMNy 3299 *Nuptias secundas favente numine... Thomae Greb...*, Lócse, 1666
- RMNy 3352 Dieterich, K., *Epitome catechetica*, Lócse, 1667
- RMNy 3355 Fabricius, J., *Examen discursus p. Holovitii...*, Lócse, 1667
- RMNy 3357 *Glückwünschende Hochzeit-Gedichte... Zacharias Rochser...*, Lócse, 1667
- RMNy 3360 Luther, M., *Catechesis minor*, Lócse, 1667
- RMNy 3365 Pomarius, S., *De veritate religionis Lutheranae...*, Lócse, 1667
- RMNy 3367 Seelmann, Ch., *Aller alten... Bet- und Danck-Psalm*, Lócse, 1667
- RMNy 3368 Seelmann, Ch., *Geistliches Gesicht aus der Offenbar. Johan. XX. 12. ... in einer christlichen Leichpredigt...*, Lócse, 1667
- RMNy 3438 *Bona verba nuptiis secundis... Gothofredi Titii...*, Lócse, 1668
- RMNy 3439 *Carmina votiva festivitati nuptiarum... Gottfriedi Titii...*, Lócse, 1668
- RMNy 3440 Cruselius, M., *Proszfonéma (görög) sive acclamatio fausta... Johannem Heinzeliu...*, Lócse, 1668
- RMNy 3444 *Eulogemata poetica... Gothofredi Titii...*, Lócse, 1668
- RMNy 3448 Gallikius, J., *Hochzeit gedanken... über... Michaelis Schierers...*, Lócse, 1668
- RMNy 3451 *Iszofépsziefata paregorika (görög) hoc est calculi consolatorii... Johanni-Georgio Graf...*, Lócse, 1668
- RMNy 3457 Pancratius, M., *Supplementum Rhenianum*, Lócse, 1668
- RMNy 3468 *Viri reverenda dignitate... Gothofredi Titii...*, Lócse, 1668
- RMNy 3469 Weber J., *Wappen der königl. freyen Stadt Epperies*, Lócse, 1668
- RMNy 3543 Ágoston P., *Lelki patika*, Lócse, 1669
- RMNy 3545 Bahil, J., *Diászkefisz (görög) logica evolutam logices naturam...*, Lócse, 1669
- RMNy 3547 Eccard, A., *Anser Martinalis ... Martino Madarasz...*, Lócse, 1669
- RMNy 3551 *Keresztyén catechismus*, Lócse, 1669
- RMNy 3554 Klesch, D., *Wahre Traumgeschichte... von alten und neuen Städten*, Lócse, 1669
- RMNy 3560 Pomarius, S., *Theses succinctae e praelectionibus theologicis*, Lócse, 1669
- RMNy 3568 Simonides, J., *Studium catecheticum, biblicum, logicum*, Lócse, 1669
- RMNy 3569 Simonides, J., *Studium catecheticum de Evangelio...*, Lócse, 1669
- RMNy 3571 *Treü-herzige Hochzeit-Wüntsche... Geörge Halliganz...*, Lócse, 1669
- RMNy 3577 Zabanius, I., *Disputatio metaphisica XII. et ultima de classibus rerum*, Lócse, 1669
- RMNy 3578 Zabanius, I., *Synopsis controversiarum metaphysicarum...*, Lócse, 1669
- RMNy 3663 Seelmann, Ch., *Character mentis bonae ac pronae in... Jacobum Röserum...*, Lócse, 1670
- RMNy 3665 Szenci Molnár A., *Szent David kiralynak... száz ötven soltari*, Lócse, 1670
- RMK I 1119a ČAPLOVIČ 1272 Balassi B. – Rimay J., *Istenes eneki*, Lócse, 1671
- RMK II 1277a ČAPLOVIČ 1278 *Novam prothymian (görög) novo muneri ac oneri... Michaelis Noscovii...*, Lócse, 1671
- RMK I 1139 *Lelki viragos kert az mennyei udvar tiszteletiröl*, Lócse, 1672
- RMK I 1139b ČAPLOVIČ 1325 Siderius J., *Kiseded gyermekeknek való catechismus*, Lócse, 1672
- RMK I 1155a ČAPLOVIČ 1312 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium... 1673.*, Lócse, 1672
- RMK II 1299 Finck, K., *Vade mecum... Geistliches Hand- und Reise-Büchlein*, Lócse, 1672
- RMK II 1304b ČAPLOVIČ 1309 Marci, J., *Erös kai Kleos (görög) h. e. Amor et honor... Danieli Kleschio...*, Lócse, 1672
- RMK II 1306 Pomarius, S., *Mnemosynon, sollennibus sacris... nuptialibus... Johannis Bayeri...*, Lócse, 1672
- RMK II 1308a SZTRIPSZKY II 2616 Schwartz, J., *Conclusiones theologicae articuli de mysterio S. S. Trinitatis*, Lócse, 1672
- RMK II 1308c ČAPLOVIČ 1321 Sartorius, J., *Kurtze Leich-Predigt... Jeremiae Pomarii...*, Lócse, 1672
- RMK II 1312 Pomarius, S., *Triennium Hungaricum... a... Jacobo Rösero...*, Lócse, 1672

- RMK II 1322 Neubarth, Ch., *Nowy a stary kalendar...* MDCLXXIII., Lőcse, 1672
- RMK I 1155 *Magyar Aesopus, az az Aesopusnak egész eleje es fabulai*, Lőcse, 1673
- RMK I 1155b ČAPLOVIČ 1340 *Az Sz. David... soltarival es a soltarokból szerezett ditsiretekkel, s egyéb istenes enekkel és hymnusokkal tellyes könyv...*, Lőcse, 1673
- RMK I 1166 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1674., Lőcse, 1673
- RMK II 1320 Bayer, J., *Heraclius Africanus...*, Lőcse, 1673
- RMK II 1321 Heutsch, Ph., *Corona Margaritaria... Eine geistliche Perlen-Krohne...*, Lőcse, 1673
- RMK II 2038, ČAPLOVIČ 1338 Reggianus, J. B., *Anticatechetica, seu errores a Conrado Dieterico in Institutionibus catecheticis*, Lőcse, [1673]
- RMK I 1165 *Keresztyén catechismus... A keresztyéni hitnek ágazatira...*, Lőcse, 1674
- RMK I 1167 Lippay J., *Calendarium oeconomicum perpetuum...*, Lőcse, 1674
- RMK I 1168 Pázmány P., *Imádságos könyv*, Lőcse, 1674
- RMK I 1169 C[sáky] I., *Politica philosophiai okoskodás-szerint való rendes életnek példája*, Lőcse, 1674
- RMK I 1182a Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1675., Lőcse, 1674
- RMK II 1339a ČAPLOVIČ 1348 Třanovský, J., *Cithara sanctorum... Pijsné duchowny stare y nowe*, Lőcse, 1674
- RMK I 1200 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarioma...* MDCLXXVI., [4<sup>o</sup>], Lőcse, 1675
- RMK I 1201 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1676., [16<sup>o</sup>], Lőcse, 1675
- RMK I 1592 *Historia edgy Eurialus nevü iffiúról és edgy Lucretia nevü aszszonyrol...*, [Lőcse, é. n., 1675 körül]
- RMK I 1597 Nyéki Vörös M., *Az földi részek szerentsének...*, Lőcse, é. n. [1675 körül]
- ČAPLOVIČ 1672 [Cisio, azaz astronomianak tudományának... le-irása, Lőcse é. n. [1675 körül]
- RMK II 1361b, ČAPLOVIČ 1350 Canisius, P., *Catechismus Biblicus minor... Schriftmässige Bewehrung...*, Lőcse, 1675
- RMK II 1362 *Praecepta rhetorices pro gymnasiis...* Societatis Jesu, Lőcse, 1675
- RMK I 1183 *Keresztyéni isteni ditsiretek... Szent Davidnak... soltari... hymnusok... halott temetésekorra való enekkel...*, Lőcse, 1675–1676
- RMK I 1183d Szenci M. A., *Szent David kiralynak...* százötven soltari, Lőcse, 1675
- RMK I 1198 [Böhme M. ], *Lovak orvosságos szep uj könyvetskeje*, Lőcse, 1676
- RMK I 1199 [Hunyadi F. ], *Historia az regi hires neves Troia varosanak...*, Lőcse, 1676
- RMK I 1202 Tesseni V., *Kedves es nyajas historia szep Magelonarol*, Lőcse, 1676
- RMK I 1203 [Heltai G. ], *Poncianus császár históriája...*, Lőcse, [1676]
- RMK I 1204 Szegedi Veres G., *Szep rövid historia ket nemes iffiaknak igaz barátságokról*, Lőcse, 1676
- RMK I 1216 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1677., Lőcse, 1676
- RMK I 1217 Kis I., *Midőn... Rakoczi Ferenc... temetésével...*, Lőcse, 1677
- RMK I 1224 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1678., Lőcse, 1677
- RMK II 1403 Canisius, P., *Catechismus Graeco-Latinus*, Lőcse, 1677
- RMK II 1403a – II 1364 ČAPLOVIČ 1371 [Theodati, F. ], *Certamen ante coronam... aa. ll. et philosophiae magistris*, Lőcse, 1677
- RMK II 1406 *Umbrae parentales... principis... Francisci Georgii Rakoczi...*, Lőcse, 1677
- RMK I 1225 Medgyesi P., *Praxis pietatis, az az... kegyesség gyakorlás*, Lőcse, 1678
- RMK I 1237 Neubarth, Ch., *Uj es o kalendarium...* 1679., Lőcse, 1678
- RMK I 1240 Técsi Joó M., *Lilium humilitatis... Isten Anyaszentegyházának... keserves siralma*, Lőcse, 1679
- RMK I 1248 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1680., Lőcse, 1679
- RMK I 1267 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1681., Lőcse, 1680
- RMK I 1289 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1682., Lőcse, 1681
- RMK II 1486 *Annum celsissimae principis Sophiae Bathori...*, Lőcse, 1681
- RMK I 1288 Szenci Molnár A., *Szent David kiralynak... száz ötven soltari*, Lőcse, 1682
- RMK I 1290 Lippóci M., *Jubilum [!] ecclesiae Evangelicae Cassoviensis... Lelki örömmel... tellyes praedicatio...*, Lőcse, 1682
- RMK I 1310 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1683., Lőcse, 1682
- RMK II 1506 *Decennale expirium et primum respirium Status Evangelici*, Lőcse, 1682
- RMK I 1305 *Comico-tragoedia, constans scenis quatuor...*, Lőcse, 1683
- RMK I 1306 Enyedi Gy., *Igen szep historia az Tancredus kiraly lenyarol Gismundarol...*, Lőcse, 1683
- RMK I 1307 Göröcsönyi A., *Az felséges Matyas kiralynak... jelesül viselt dolgairol... szép historia*, Lőcse, 1683
- RMK I 1311 Szentmártoni Bodó J., *Historia az Maria Magdolnanak...*, Lőcse, 1683

- RMK I 1322 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1684., Lócse, 1683
- RMK II 1521a ČAPLOVIČ 1403 Albrecht, F., *Evangelische Predigt, von der größten Straffe Gottes*, Lócse, 1683
- RMK II 1521c SZTRIPSKY II 2639/187 *Evangelia et epistolae anniversaliae... Latinae et Germanicae...*, Lócse, 1683
- RMK II 1523 Ladiver, E., *Theses Evangelicae Dominicae XVI. Trinitatis...*, Lócse, 1683
- RMK II 1523a Ladiver, E., *Natale victoriarum praesagium...*, Lócse, 1683
- RMK II 1526 Patina, C. C., *Oratio de liberata civitate Viennensi...*, Lócse, 1683
- RMK II 1527 Schwartz, J., *Pomum Eridos sive Veritas logica...*, Lócse, 1683
- RMK II 1528 Palma Mocidlansky, S., *Perlicka dijtek Bozijch...*, Lócse, 1683
- RMK I 1321 Luther, M., *Catechesis minor... Latine et Ungarice*, Lócse, 1684
- RMK I 1340 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1685., Lócse, 1684
- RMK II 1544 Andricius, J., *Kázanij pohrebniij pri... pohrebowanj... Heleny Synapi...*, Lócse, 1684
- RMK II 1546 Lazari, A., *Status Christianorum in hoc statu. Frommer Christen Zustand in diesen Thränen-Land...*, Lócse, 1684
- RMK II 1547a ČAPLOVIČ 1428 Luther, M., *Der gantze Psalter... Davids...*, Lócse, 1684
- RMK II 1649 Sinapius-Horčička, D., *Beatis manibus... Davidis Spielenbergeri...*, Lócse, 1684
- RMK II 1551 Třanovský, J., *Cithara sanctorum... Pjsné duchownij staré y nowé*, Lócse, 1684
- RMK I 1338 Comenius, A. J., *Orbis sensualium pictus quadrilinguis...*, Lócse, 1685
- RMK I 1339 Comenius, A. J., *Orbis sensualium pictus trilinguis...*, Lócse, 1685
- RMK I 1339a SZTRIPSKY I 2119/326 Debreczeni P., *Tizenket idvösseges elmelkedések...*, Lócse, 1685
- RMK I 1343 Rényes I., *Szép neveinek mindenekben... megfelelő... dicsiretes aszszonyi- allat... Milith Klara Anna...*, Lócse, 1685
- RMK I 1354 Neubarth, Ch., *Uj és o kalendarium...* 1686., Lócse, 1685
- RMK I 993 APPENDIX 234 Siderius J., *Kisded gyermekeknek való catechismus*, Lócse, 1662 [valójában: 1680-as évek közepe]
- RMK I 1596a Lippay J., [Calendarium oeconomicum perpetuum...], Lócse, 1685 körül]
- RMK II 1523a Ladiver, E., *Natale victoriarum praesagium...*, Lócse, 1685
- RMK II 1569a Dubovsky, M., *Triumphalis Famae Logogryphus ad Apollinem...*, Lócse, 1685
- RMK II 1570 Martis et mortis venatio... Georgius Fridericus dux Wirtembergiae..., Lócse, 1685
- RMK II 1571 Rényes I., *Rara avis in terris, alboque simillima corvo, sive... Sigismundus Hollo Senior...*, Lócse, 1685
- RMK II 1571b SZTRIPSKY II 2649/197 Schwartz, J., *Helena Menelao reddita...*, Lócse, 1685
- RMK II 1572 Terentius, P. A., *Comoediae sex ex recensione Heinsiana*, Lócse, 1685
- RMK II 1573 Třanovský, J., *Phiala odoramentorum... Modlitby krestianske...*, Lócse, 1685
- RMK I 1354a II 1584 Kövesdi P., *Elementa linguae Hungaricae...*, Lócse, 1686
- RMK I 1364 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1687., Lócse, 1686
- RMK II 1583 *Christliches neu-vermehrtes und verbessertes Gesangbuch...*, Lócse, 1686
- RMK II 1583a SZTRIPSKY II 2654 Sinapius, D., *Gottgefälliger Kinder-Lauff...*, Lócse, 1686
- RMK II 1585 E[ccard], A., *Die Märtins-Gans, als... Martinus Cornides...*, Lócse, 1686
- RMK II 1587 Marci, J., *Himmel-auffsteigendes Sieges-Opffer... Leopoldo dem Ersten...*, Lócse, 1686
- RMK II 1588 K[retschmer], E., *Plumatus serpens, in solennes Spillenbergero-Schubertiani amoris ferias*, Lócse, 1686
- RMK II 1589 Sinapius-Horčička, D., *Domus Hain moesta Nain... Juditha...*, Lócse, 1686
- RMK II 1591 K[retschmer], E., *Supremum celebratae virtutis monumentum... Juditae Hainiae...*, Lócse, 1686
- RMK II 1593 *Zu vermehrender Glücks-Bezeugung, als... Michael Bussaeus...*, Lócse, 1686
- RMK I 1363 Magyar Aesopus, *az az Aesopusnak egesz élete és fabulái*, Lócse, 1687
- RMK II 1584b ČAPLOVIČ 1482 Marci, J., *Salve Palladium... Josepho Bernardino. . de Zebrydowsky...*, Lócse, 1687
- RMK II 1610 *Articuli... Statuum et Ordinum Regni Hungariae... anno ... MDCLXXXI. Sopronii...*, Lócse, [1687]
- RMK II 1612 Buzinkai M., *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Lócse, 1687
- RMK II 1614 *Cynosura jurisperitorum...*, Lócse, 1687
- RMK II 1614a SZTRIPSKY II 2660 Keczer I., *Moneta Lamechidae... Georgio Gerhard...*, Lócse, 1687
- RMK II 1615 *Mortua vita seu viva mors Mathusalem... Nicolao Balogh...*, Lócse, 1687
- RMK II 1616a ČAPLOVIČ 1486 Peucker, G., *Memoria Jesu Christi...*, Lócse, 1687
- RMK I 1368 *Constantinapoly várossának... rövid le írása...*, Lócse, 1688
- RMK I 1376 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1689., Lócse, 1688
- RMK II 1635 Huppel, J. F. L., *Vorbild eines christlich-weisen... Fürsten...*, Lócse, 1688

- RMK I 1375 *Igen szép nyájas historia az Fortunatusrol*, Lőcse, 1689
- RMK I 1393a SZTRIPSKY I 2133/34 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1690., Lőcse, 1689
- RMK II 1647 *Gloriam virtutis Mariasiana...* Emerici Mariasi..., Lőcse, 1689
- RMK II 1648 Heyden, S., *Formulae pueriliorum colloquiorum*, Lőcse, 1689
- RMK I 1377 Pápai Páriz I., *Keskeny út... az embernek elméjébe ütköző... gondolatoknak...*, Lőcse, 1690
- RMK I 1388 Gyöngyösi I., *Rosa-Koszoru... Jesus Christusnak és... Szüz Marianak...*, Lőcse, 1690
- RMK I 1389 *Az Sz. David... soltarival... ditsiretekkel... istenes enekkel és hymnusokkal tellyes könyv... halott énekekkel...*, Lőcse, 1690
- RMK I 1393 Menyőii Tolvaj F., *Praecepta morum ...*, Lőcse, 1690
- RMK I 1412 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1691., Lőcse, 1690
- RMK II 1662 Buzinkai M., *Institutiones oratoriae*, Lőcse, 1690
- RMK II 1665 K[retschmer], E., *Communes Leuchoviensium lacrimae... Bartholomaei Schuberth...*, Lőcse, 1690
- RMK II 1666 *Vectigal regium reformatum*, Lőcse, 1690
- RMK I 1410 *Az Sz. David... soltarival... ditsiretekkel... istenes enekkel és hymnusokkal tellyes könyv... halott énekekkel...*, Lőcse, 1691
- RMK I 1430 Neubarth, J., *Lőcsei uj és o kalendarium...* 1692., Lőcse, 1691
- RMK II 1688 Breithor, E., *Das gutte Theil der Kinder Gottes... Anna-Maria von schmidegg...*, Lőcse, 1691
- RMK II 1689 Buzinkai M., *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Lőcse, 1691
- RMK II 1690 Gröninger, E., *Granat-Apfel Marianischer Zühr und Gnaden-Körnlein*, Lőcse, 1691
- RMK II 1690a ČAPLOVIČ 1520 *Vox abbreviata, sive S. Joannes Baptista...*, Lőcse, 1691
- RMK I 1428 Hunyadi F., *Historia az regi... Troia városanak... meg-szállásáról...*, Lőcse, 1692
- RMK I 1431 Örvendi Molnár F., *Lelki tár-ház... az O es Uj Testamentum...*, Lőcse, 1692
- RMK I 1432 Pápai Páriz F., *Pax corporis... Az emberi testnek belső nyavalyáinak...*, Lőcse, 1692
- RMK I 1443 Neubarth, J., *Lőcsei uj és o kalendarium...* 1693., Lőcse, 1692
- RMK II 1711a *Trias laureata, id est: Sancti Apollonius, Arianus et Philaemon...*, [Lőcse], 1692
- RMK II 1713 Nitschmann S., *Delineatio florentissimae... civitatis Neosoliensis...*, Lőcse, 1692
- RMK II 1714b ČAPLOVIČ 1523 Braxatoris, J., *Lyra panegyrica super obitum... Casparis Janoki...*, Lőcse, 1692
- RMK I 1440 Comenius, J. A. – Szilágyi Benjámín I., *Janua linguae Latinae reserata aurea*, Lőcse, 1693
- RMK I 1441 Gyöngyösi I., *Porábúl meg-éledett Phoenix, avagy... Kemény János... emlékezete*, Lőcse, 1693
- RMK I 1444 *Lelki utiköltség avagy e földön buidoso léleknek...*, Lőcse, 1693
- RMK I 1445a ČAPLOVIČ 1551 Menyőii Tolvaj F., *Az arithmetikanak avagy az számlálásnak... mestersége*, Lőcse, 1693
- RMK II 1734 Erasmus, R., *Catonis praecepta moralia*, Lőcse, 1693
- RMK II 1735a ČAPLOVIČ 1540 *Ex fuga victor sive Drasianus...*, Lőcse, 1693
- RMK II 1736 Jurkovich, J. B., *Duo sanctioris vitae magistri S. Franciscus Borgia et B. Mauritius Csaky...*, Lőcse, 1693
- RMK II 1737 Kegel, Ph., *Dwanácteró duchowne nabozné premyslowánj*, Lőcse, 1693
- RMK II 1740 Třanovský, J., *Cithara sanctorum. Pijsné duchownij...*, Lőcse, 1693
- RMK II 1740a ČAPLOVIČ 1541 *Glückwünschende Schuldigkeit bey Abreisen... Georgii Roth...*, Lőcse, 1693
- RMK I 1459 Felvinczi Gy., *De conservanda bona valetudine... Az Anglia országban...*, Lőcse, 1694
- RMK I 1460 A Sz. David... soltarival... dicsiretekkel... szép új enekkel és hymnusokkal meg-bövitett tellyes könyv..., Lőcse, 1694
- RMK I 1477 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1695., Lőcse, 1694
- RMK II 1779 Ivanich, G., *Septem allocutiones militares belli-ducum...*, Lőcse, 1694
- RMK II 1779a ČAPLOVIČ 1559 *Periculum ex mala societate...*, Lőcse, 1694
- RMK II 1779b ČAPLOVIČ 1561 Rhenius, J., *Donatus Latino-Germanicus...*, Lőcse, 1694
- RMK I 1492b SZTRIPSKY I 2152/358 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1696., Lőcse, 1695
- RMK II 1799 Luther, M., *Enchiridion, der kleine Catechismus für die gemeine Pfarrherrn und Prediger*, Lőcse, 1695
- RMK II 1799a SZTRIPSKY II 2676 Podhorányi, L., *Exercitationes oratoriae svadae Cassoviensis*, Lőcse, 1695
- RMK II 1799d *Epistola in Hungariam Roma missa die 10. Septembris anno MDCXCV... Romae...* 1695..., [Lőcse], 1695
- RMK II 1800 Scheidner, G., *Hebdomas regum Hungariae...*, Lőcse, 1695
- RMK I 1489 Ács M., *Arany lancz avagy olly buzgó főházkodások...*, Lőcse, 1696

- RMK I 1492 Beregszászi P., *Keserves zokogo sirással tellyes historia...*, Lőcse, 1696
- RMK I 1379 Szép ének... *Tunyogi Samuelről...* – *Siralmas cronica... Tesla Mihály...*, Lőcse, 1696
- RMK I 1508 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1697., Lőcse, 1696
- RMK I 1589a ČAPLOVIČ 1521 [Ács M.], *Zöngedözö mennyei kar*, Lőcse, é. n. [1696?]
- RMK I 1591 *Egesz esztendő által valo vasárnap i evangeliomoknak sommáját... magokban foglaló... magyar versetskek*, Lőcse, é. n. [1690-es évek]
- RMK II 1834 Comenius, A. J. – Enyedi S., *Praecepta morum...*, Lőcse, 1696
- RMK II 1835 Masník, T., *Zpráva pjsma Slowenského...*, Lőcse, 1696
- RMK II 1836 Molnár G., *Elementa grammaticae Latinae*, Lőcse, 1696
- RMK II 1839 Třanovský, J., *Cithara sanctorum... Pjsné duchownij staré y nowé*, Lőcse, 1696
- ČAPLOVIČ 1581 RMK I 1492a Comenius, J. A., *Januae lingvae Latinae vestibulum*, Lőcse, 1697
- RMK I 1509 *Libellus alphabeticus...*, Lőcse, 1697
- RMK I 1510 Szathmárnémethi M., *Szent Dávid... hét poenitentia tarto soltaribol formált hét könyörgések...*, Lőcse, 1697
- RMK I 1532 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1698., Lőcse, 1697
- RMK II 1886 Dévai J., *Qvies hiberna a Castalio regimine... qvaesita...*, Lőcse, (1697)
- RMK II 1887a ČAPLOVIČ 1595 *Als der edle... Jüngling Johannes Uyhasi die Studia und Leutschau verliess...*, Lőcse, 1697
- RMK I 1530 Comenius, A. J. – Szilágyi Benjámín I., *Janua lingvae Latinae reserata aurea*, Lőcse, 1698
- RMK I 1546 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1699., Lőcse, 1698
- RMK II 1926 Dévai J., *Laurus anno proxime... de Mahometanis...*, Lőcse, 1698
- RMK II 1928 *Funebris pompa... Joannis Petri... Joanelli...*, Lőcse, 1698
- RMK II 1928a ČAPLOVIČ 1617 *Policey-Ordnung bey der... Stadt Leutschau*, Lőcse, 1698
- RMK I 1546a Comenius A. J., *Eruditiones scholasticae pars 1. Vestibulum...*, Lőcse, 1699
- RMK I 1565 Neubarth, J., *Uj és o kalendarium...* 1700., Lőcse, 1699
- RMK II 1955 Comenius, A. J., *Janua lingvarum... vestibulum ... ad Latinam... Cum versione... Germanica, Hungarica et Slavica*, Lőcse, 1699
- RMK II 1955a ČAPLOVIČ 1619 *Als ... Elias Institoris... conrector...*, [Lőcse], 1699
- RMK II 1957 Gretser, J., *Rudimenta lingvae Graecae*, Lőcse, 1699
- RMK II 1960a ČAPLOVIČ 1631 Wanyeci E., *Tri-pudium nuptiale... regis... Josephi...*, Lőcse, 1699
- RMK II 1961 *Olla fortunae natalizantis ascetico-poetica duplex*, Lőcse, 1699
- RMK I 1634 Neubarth, J., *Uj kalendarium...* 1701., Lőcse, 1700
- RMK II 2000 *Articuli diaetales Psonienses anni MDCLXXXVII.*, Lőcse, 1700
- RMK II 2002 Cicero M. T., *Epistolarum libri quatuor*, Lőcse, 1700
- RMK II 2003 Comenius, J. A. – Enyedi S., *Praecepta morum...*, Lőcse, 1700
- RMK II 2004 *Cynosura jurisperitorum...*, Lőcse, 1700
- RMK II 2006b ČAPLOVIČ 1645 *Pastor bonus seu S. Joannes Evangelista...*, Lőcse, 1700
- RMK II 2006d ČAPLOVIČ 1647 *Triumphus gloriosus sive novem Stephanorum...*, Lőcse, 1700
- RMK II 2037f ČAPLOVIČ 1651 Balassi M., *Michael triumphans cujus vestigia secutus... Francisco Carl ab Hochenbalggen...*, [Lőcse], é. n. [1690-es évek]

### 3. A KASSAI FISCHER-FEST-NYOMDA 1610–1622

Johann Fischer nyomdavezető, tulajdonos, 1610–1614

Johann Fest nyomdavezető, tulajdonos, 1615–1622

#### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Üstökös fametszetű képe (90×35) – RMNy 1157 egyleveles Kassa, 1618

#### II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET –

#### III. CÍMER – NYOMDÁSZJELVÉNY

1. Magyarország koronás, fametszetű címere két oroszlánnal (44×57) – RMNy 1180, L<sub>8b</sub> Kassa, 1619  
Később a Brewer-nyomdában (lásd ott III/1. címer): Lőcse, 1625–1700
2. Thurzó György nádor fametszetes címere négyes osztású pajzsban (32×30) – RMNy 1032, A<sub>1b</sub>, RMNy 1033, B<sub>6a</sub> Kassa, 1612
3. Ioannes Bocatius fametszetű címere (84×66) – RMNy 1016 (b)<sub>8b</sub> Kassa, 1611  
Ugyanezt a címert kassai évei alatt az erdélyi fejedelmi nyomdában Mollerus nyomdász is használta (lásd ott III/1. címer): Kassa, 1621  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz is használta (lásd ott III/2. címer): Kassa, 1625

4. Marussy András fametszetű címere (82×53)  
– RMNy 1052, A<sub>1b</sub>, RMNy 1160  
Kassa, 1613–1618
5. A Thurzó család szepesi ágának fametszetű grófi címere („Insignia Thurzonica”) (57×51)  
– RMNy 1156, A<sub>1b</sub>  
Kassa, 1618

#### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Dús levél és virágdíszes, keret nélküli fejléc közepén fejdíszes női fejjel (16×68) – RMNy 996, A<sub>2a</sub>, RMNy 1015 (1), RMNy 1035, A<sub>1b</sub>, A<sub>2a</sub> (117), RMNy 1052, A<sub>2a</sub>, RMNy 1053, A<sub>2a</sub>, RMNy 1066, A<sub>1b</sub>, RMNy 1155 (2)<sub>a</sub>, G<sub>3b</sub>, RMNy 1157 címlap, RMNy 1180, A<sub>1a</sub>, (61) (137), RMNy 1207, címlap, RMNy 1216, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/5. dísz):  
Bártfa, 1595–1599  
Később a lőcsei Brewer-nyomdában (lásd ott IV/12. dísz):  
Lőcse, 1625–1684
2. Négy karéjból álló sávozott mintájú záródísz (35×38) – RMNy 1016 (b)<sub>5b</sub>, RMNy 1032, B<sub>4b</sub>, RMNy 1035, A<sub>1b</sub>, RMNy 1216, O<sub>1a</sub>, RMNy 1289 (442)  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/4. záródísz):  
Bártfa, 1595–1597  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/15. dísz):  
Kassa, 1625–1634  
Utána a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/15. dísz):  
Kassa, 1659–1677
3. Nagyméretű, háromszög alakú arabeszkés záródísz (42×57) – RMNy 996 címlap, RMNy 1035 (116), RMNy 1052, A<sub>6b</sub>, RMNy 1087, C<sub>2a</sub>, RMNy 1179, F<sub>3b</sub>, RMNy 1214A (159)  
Kassa, 1612–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/7. dísz):  
Bártfa, 1598–1599  
Később a lőcsei Brewer-nyomdában (lásd ott IV/11. dísz):  
Lőcse, 1625–1653
4. Nyújtott alakú arabeszkés záródísz (35×31) – RMNy 1054, A<sub>8b</sub>  
Kassa, 1613
5. Szív alakú arabeszkés záródísz (34×39) – RMNy 1013, a<sub>8a</sub>, RMNy 1016, G<sub>4b</sub>, RMNy 1214A (220), RMNy 1219, R<sub>11b</sub>, RMNy 1265 [ J<sub>4a</sub>  
Kassa, 1611–1622
6. Sarkán álló négyzet alakú arabeszkés záródísz (47×47) – RMNy 1208 címlap, RMNy 1289, hh<sub>4a</sub>  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/3. dísz):  
Bártfa, 1595  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/4. dísz):  
Kassa, 1623–1632  
Utána a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/4. dísz):  
Kassa, 1659–1676
7. Háromszög alakú arabeszkés záródísz (36×40) – RMNy 996 (21), RMNy 1016 (a)<sub>5b</sub>, G<sub>8b</sub>, RMNy 1017, utolsó lap, RMNy 1112, A<sub>4b</sub>, (169), RMNy 1155, R<sub>7b</sub>, RMNy 1180 (60) (136), RMNy 1214A (121)  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/1. dísz):  
Bártfa, 1578–1599  
Később a lőcsei Brewer-nyomdában (lásd ott IV/14. dísz):  
Lőcse, 1629–1659
8. Háromszög alakú arabeszkés záródísz (32×42) – RMNy 996 (26), RMNy 1087 címlap, RMNy 1112, Z<sub>1b</sub>, RMNy 1155, D<sub>6a</sub>, RMNy 1210, L<sub>5a</sub>, RMNy 1214A (12) (318)  
Kassa, 1615–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/6. dísz):  
Bártfa, 1596–1599  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/5. dísz):  
Kassa, 1625–1634  
Utána a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/5. dísz):  
Kassa, 1659
9. Hat, párosával szembeforduló, madárfejhez hasonló záródísz (20×20) – RMNy 1015 címlap, RMNy 1016 (b)<sub>8a</sub>, RMNy 1035 címlap, RMNy 1052 címlap  
Kassa, 1611–1618  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/2. dísz):

Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/8. dísz):  
Bártfa, 1595–1598

Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/6. dísz):  
Kassa, 1625–1634  
Utána a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/6. dísz):  
Kassa, 1654–1668

6. Sarkán álló négyzet alakú arabeszkés záródísz (47×47) – RMNy 1208 címlap, RMNy 1289, hh<sub>4a</sub>  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/3. dísz):  
Bártfa, 1595  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/4. dísz):  
Kassa, 1623–1632  
Utána a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/4. dísz):  
Kassa, 1659–1676

7. Háromszög alakú arabeszkés záródísz (36×40) – RMNy 996 (21), RMNy 1016 (a)<sub>5b</sub>, G<sub>8b</sub>, RMNy 1017, utolsó lap, RMNy 1112, A<sub>4b</sub>, (169), RMNy 1155, R<sub>7b</sub>, RMNy 1180 (60) (136), RMNy 1214A (121)  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/1. dísz):  
Bártfa, 1578–1599  
Később a lőcsei Brewer-nyomdában (lásd ott IV/14. dísz):  
Lőcse, 1629–1659

8. Háromszög alakú arabeszkés záródísz (32×42) – RMNy 996 (26), RMNy 1087 címlap, RMNy 1112, Z<sub>1b</sub>, RMNy 1155, D<sub>6a</sub>, RMNy 1210, L<sub>5a</sub>, RMNy 1214A (12) (318)  
Kassa, 1615–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/6. dísz):  
Bártfa, 1596–1599  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/5. dísz):  
Kassa, 1625–1634  
Utána a kassai városi nyomdában (lásd ott IV/5. dísz):  
Kassa, 1659

9. Hat, párosával szembeforduló, madárfejhez hasonló záródísz (20×20) – RMNy 1015 címlap, RMNy 1016 (b)<sub>8a</sub>, RMNy 1035 címlap, RMNy 1052 címlap  
Kassa, 1611–1618  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/2. dísz):

Bártfa, 1592–1598  
Később a lócsei Brewer-nyomdában  
(lásd ott IV/5 dísz):  
Lócse, 1625–1667

10. Keretezett fejléc, sűrű leveles díszek között a vadászó Diana (21×87), erősen kopott dísz – RMNy 1289, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1622  
Később az új kassai nyomdász, Daniel Schultz használta (lásd ott IV/10. dísz):  
Kassa, 1626, 1693

#### V. ÁBRA

1. Naptárkép: Hold a halak jegyében (19×25), sérült – RMNy 1085, címlap  
Kassa, 1615
2. Naptárkép: Hold az oroszlán jegyében (18×59) – RMNy 1134, címlap  
Kassa, 1617
3. Naptárkép: sugaras Nap (14×16), sérült – RMNy 1159, címlap  
Kassa, 1618

#### VI. INICIÁLÉ

1. Sematikus sávozott kisméretű iniciálésorozat (17×17) – például RMNy 1016  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Bártfa, 1578–1599  
Később a lócsei Brewer-nyomdában (lásd ott VI/9. iniciálésorozat):  
Lócse, 1625–1692
2. Sematikus, nagyobb méretű sávozott iniciálésorozat (26×26) – például RMNy 1015  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Bártfa, 1578–1599  
Később a lócsei Brewer-nyomdában (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Lócse, 1627–1692
3. Kisméretű, finom, stilizált levelekkel díszített iniciálé, csak P betű (13×13) – RMNy 1159  
Kassa, 1618
4. Sávozott, keret nélküli, négy karéjból álló sematikus levelekkel díszített iniciálésorozat (23×21) – például RMNy 1112  
Kassa, 1612–1621  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Bártfa, 1578–1599

Később a lócsei Brewer-nyomdában  
(lásd ott VI/6 iniciálésorozat):  
Lócse, 1627–1690

#### VII. HANGJEGY –

#### VIII. NYOMDAI CIFRÁK

1. = Nyomdai cifrák, 26  
Kassa, 1611–1622
2. = Nyomdai cifrák, 27  
Kassa, 1611–1622
3. = Nyomdai cifrák, 28  
Kassa, 1611–1620
4. = Nyomdai cifrák, 29  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/ 5. és 6. cifra):  
Bártfa, 1578–1599
5. = Nyomdai cifrák, 155  
Kassa, 1611–1620
6. = Nyomdai cifrák, 156  
Kassa, 1611–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/3. és 4. cifra):  
Bártfa, 1578–1599
7. = Nyomdai cifrák, 19  
Kassa, 1611–1622
8. = Nyomdai cifrák, 20  
Kassa, 1611–1622
9. = Nyomdai cifrák, 46  
Kassa, 1611–1620
10. = Nyomdai cifrák, 47  
Kassa, 1611–1620
11. = Nyomdai cifrák, 17  
Kassa, 1611–1620
12. = Nyomdai cifrák, 18  
Kassa, 1611–1620
13. = Nyomdai cifrák, 31  
Kassa, 1612–1622
14. = Nyomdai cifrák, 32  
Kassa, 1611–1622
15. = Nyomdai cifrák, 1  
Kassa, 1614–1622  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/7. cifra):  
Bártfa, 1598
16. = Nyomdai cifrák, 33  
Kassa, 1618–1622
17. = Nyomdai cifrák, 5  
Kassa, 1620–1622
18. = Nyomdai cifrák, 34  
Kassa, 1618–1622
19. = Nyomdai cifrák, 35  
Kassa, 1620

20. = Nyomdai cifrák, 36  
Kassa, 1620
21. = Nyomdai cifrák, 37  
Kassa, 1620–1622
22. = Nyomdai cifrák, 38  
Kassa, 1620
23. = Nyomdai cifrák, 39  
Kassa, 1620–1622

## IX. BETŰK

- 1A 84 (szöveg minta: RMNy 1155)  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a bártfai Klöss-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/5. betűtípust). A típus egy része továbbra is ott maradt, a XVII. század folyamán is (lásd ott IX/15. betűtípust):  
Bártfa, 1597–1600–  
Bártfa, 1601–1668  
Közben Klöss átmenetileg Lőcsén is nyomtatott vele:  
Lőcse, 1614  
Majd a kassai Fest-nyomdából átkerült a lőcsei Brewer-nyomdába (lásd ott IX/5. betűtípust):  
Lőcse, 1625–1632
- 2A 70 (szöveg minta: RMNy 1018)  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a Bornemisza–Mantskovit-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/20. betűtípust):  
Galgóc, 1588  
Vizsoly, 1590–1599  
Majd átkerült a bártfai Klöss-nyomdába, ahol a XVII. században tűnik fel (lásd ott IX/7. betűtípust):  
Bártfa, 1601–1650  
Közben Klöss átmenetileg Lőcsén is nyomtatott vele:  
Lőcse, 1614  
Később a kassai Fest-nyomdából a lőcsei Brewer-nyomdába került (lásd ott IX/6. betűtípust):  
Lőcse, 1625–1632
- 3A 114 (szöveg minta: RMNy 1053)  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a bártfai Klöss-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/3. betűtípust). A típus egy része továbbra is ott maradt, a XVII. század folyamán is (lásd ott IX/2. betűtípust):  
Bártfa, 1597–1600–  
Bártfa, 1601–1613  
Közben Klöss átmenetileg Lőcsén is nyomtatott vele:  
Lőcse, 1614  
Majd átkerült a lőcsei Brewer-nyomdába (lásd ott IX/4. betűtípust):  
Lőcse, 1625–1632

- 4A 7 mm  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a bártfai Klöss-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/1. betűtípust). A típus egy része továbbra is ott maradt, a XVII. század folyamán is (lásd ott IX/4. betűtípust):  
Bártfa, 1597–1600–  
Bártfa, 1601–1664  
Közben Klöss átmenetileg Lőcsén is nyomtatott vele:  
Lőcse, 1614
- 5A 6 mm  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a Bornemisza–Mantskovit-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott 17A. betűtípust):  
Galgóc, 1588  
Vizsoly, 1590–1599  
Innen átkerült a bártfai Klöss-nyomdába (lásd ott 2A. betűtípust), a típus egy része továbbra is ott maradt, a XVII. század folyamán is (lásd ott 3A. betűtípust):  
Bártfa, 1597–1600–  
Bártfa, 1601–1699  
Közben Klöss átmenetileg Lőcsén is nyomtatott vele:  
Lőcse, 1614
- 6A 8 mm  
Kassa, 1611–1622  
Eredetileg a Bornemisza–Mantskovit-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/6. betűtípust):  
Detrekő, 1579–1584  
Galgóc, 1585–1588  
Vizsoly, 1590–1598  
Innen átkerült a bártfai Klöss-nyomdába, ahol a XVII. században használták (lásd ott IX/11. betűtípust):  
1603–1698  
Közben Klöss átmenetileg Lőcsén is nyomtatott vele:  
Lőcse, 1614
- 7A 12 mm  
Kassa, 1613–1620
- 8A 15 mm  
Kassa, 1613–1620
- 9K 86 (szöveg minta: RMNy 1219)  
Kassa, 1617–1622  
Később a lőcsei Brewer-nyomdába (lásd ott IX/7. típus):  
1625–1635
- 10S 85 (szöveg minta: RMNy 1053)  
Kassa, 1611–1622  
A típus egy részét egyidejűleg a bártfai Klöss-nyomdába is használták (lásd ott IX/17. betűtípust):  
Bártfa, 1616–1695

- Később a lőcsei Brewer-nyomdában  
(lásd ott IX/15. betűtípus):  
Lőcse, 1626–1684
- 11G 84  
Kassa, 1612–1620  
Eredetileg a bártfai Klöss-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/4. betűtípus). A típus egy része továbbra is ott maradt (lásd IX/6. betűtípus):  
Bártfa, 1597–1600–  
Bártfa, 1601–1650
- 12S [110]  
Kassa, 1613  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Bártfa, 1579–1599
- 13F [150]  
Kassa, 1613–1620  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/ 8. betűtípus):  
Bártfa, 1579–1599
- 14A 6 mm  
Kassa, 1611–1613
- 15A 6,5 mm (csak számok)  
Kassa, 1610–1622  
Eredetileg a Bornemisza–Mantskovit-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Detrekő, 1579–1584  
Galgóc, 1585–1588  
Vizsoly, 1590–1598  
Később átkerült a bártfai Klöss-nyomdába, ahol a típus egy része ott maradt, és a XVII. század folyamán is használták (lásd ott IX/13. betűtípus):  
Bártfa, 1609–1668
- 16F 25 mm lombard  
Kassa, 1618–1622  
Eredetileg a bártfai Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Bártfa, 1580
- 17F [280]  
Kassa, 1621–1622  
Eredetileg a Gutgesell-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Bártfa, 1579–1599
- 18F [120] (szöveg minta: RMNy 1248)  
Kassa, 1621–1622
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- RMNy 996 *Apologia pro synodo Solnensi*, Kassa, 1610  
RMNy 1015 Fabricius, G., *Festa festorum*, Kassa, 1611  
RMNy 1016 Galeotto M., *Salomon Hungaricus*, Kassa, 1611  
RMNy 1017 Krackai B., *Kalendarium ... 1612. esztendőre*, Kassa, [1611]  
RMNy 1018 Kürti I., *Az elő Istenhez való ájtatos*, Kassa, 1611  
RMNy 1032 Bocatius, J., *Militia S. Georgii*, Kassa, 1612  
RMNy 1033 Bocatius, J., *Militia vel ordo S. Ioannis*, Kassa, 1612  
RMNy 1035 [Láni, E.], *Malleus peniculi papistici*, Kassa, 1612  
RMNy 1052 Marussy A., *Faustus, felix et fortunatus*, Kassa, 1613  
RMNy 1053 [Stöckel, L.], *Confessio Christianae*, Kassa, 1613  
RMNy 1054 Thury Farkas P., *Idea christianorum*, Kassa, 1613  
RMNy 1066 Bocatius, J., *Matthiados carmina heroica*, Kassa, 1614  
RMNy 1085 Jacobei, L., *Kalendarium...1616 esztendőre*, Kassa, [1615]  
RMNy 1087 *Parentalia anniversaria*, Kassa, 1615  
RMNy 1112 Lackner, Ch., *Cura regia seu consultatio*, Kassa, 1616  
RMNy 1134 Jacobei, L., *Kalendarium ... 1618. esztendőre*, Kassa [1617]  
RMNy 1155 Belleny Zs., *Hieronymus Szavanarolának*, Kassa, 1618  
RMNy 1156 Bocatius, J., *Anser nuptialis*, Kassa, 1618  
RMNy 1157 [Bocatius, J.], *Hornus cometa*, Kassa, 1618  
RMNy 1159 *Kalendarium ... 1619*, Kassa, [1618]  
RMNy 1160 Marussy A., *Poema illustrissimo... P. Pazmany*, Kassa, 1618  
RMNy 1179 [Alvinci P.], *Querela Hungariae. Magyarország panasza*, [Kassa, 1619]  
RMNy 1180 [Innocentius papa III.], *De contemptu mundi*, [Kassa], 1619  
RMNy 1207 [Alvinci P.], *Machiavellizatio*, [Kassa], 1620  
RMNy 1208 Alvinci P., *Resultatio plagarum castigatores*, Kassa, 1620  
RMNy 1210 Cserkő M., *Három praedicatorok*, Kassa, 1620  
RMNy 1214A Kecskeméti C. J., *Catholicus reformatus az az egynehány*, [Kassa], 1620  
RMNy 1216 Milotai Nyilas I., *Sz. Davidnak huzadik soltaranak*, Kassa, 1620  
RMNy 1219 Szepsi Csombor M., *Europica varietas avagy... rövid le írása*, Kassa, 1620  
RMNy 1265 Redmeczi T. J., *Az felséges Bethlen Gábornak*, Kassa, 1622  
RMNy 1289 Vásárhelyi G., *Világ kezdetitől*, Kassa, 1623, [1622]–[Kolozsvár]

#### 4. A SCHULTZ-NYOMDA ÉS A VÁROSI NYOMDA KASSÁN

1622–1700–

Daniel Schultz nyomdatulajdonos, 1623–1629  
Özvegye, 1629–1634

A városi nyomda vezetői:

Valentín Gevers, 1653–1657  
Markus Severini, 1657–1663  
Susanna Severini, 1663–1665  
Johann David Türsch, 1665–1668  
Eric Ericson, 1674  
Stephan Bossyitz, 1677–1686  
Johann Klein, 1691–1694

#### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Karmában vesszőt tartó kakas (99×73)  
– RMNy 1310, egyleveles  
Kassa, 1624
2. Római polgár arcképe kör alakú keretben,  
felirata: CASSOVIA Á CASSIO ROMANO CIVE  
NOMINATA VRBS HERCLE CLARISSIMA... (45×46)  
– RMNy 1338, 5. fol. b.  
Kassa, 1625
- 3–36. Újszövetségi fametszetes képsorozat  
evangélikus énekeskönyv illusztrálására.  
A 3. és a 30–36. illusztráció mérete eltérő,  
eredetileg más sorozathoz tartozhattak.  
Hasonlóan, a 29. számú Golgota-metszet jóval  
nagyobb méretű a sorozatnál
3. Circumcisio, kisebb méretű (52×46) – RMNy  
1412 (91)  
Kassa, 1628
4. A betlehemi gyermekgyilkosság (68×50)  
– RMNy 1412 (56)  
Kassa, 1628
5. A három királyok imádják Jézust (67×51)  
– RMNy 1412 (59)  
Kassa, 1628
6. Circumcisio, nagyobb méretű (67×51) – RMNy  
1412 (93)  
Kassa, 1628
7. Jézus tizenkét éves korában tanít  
a templomban (71×52) – RMNy 1412 (96)  
Kassa, 1628
8. Utolsó vacsora (69×51) – RMNy 1412 (100)  
Kassa, 1628
9. Jézus megmossa az apostolok lábát (69×50)  
– RMNy 1412 (101)  
Kassa, 1628
10. Jézus az Olajfák hegyén (72×52) – RMNy 1412  
(102)  
Kassa, 1628
11. Jézus harmadszor jelenti elárultatását (69×50)  
– RMNy 1412 (103)  
Kassa, 1628
12. Júdás csókja (69×51) – RMNy 1412 (104)  
Kassa, 1628
13. Krisztus Kajafás előtt (70×50) – RMNy 1412 (105)  
Kassa, 1628
14. Jézus megostorozása Poncius Pilátus előtt  
(68×52) – RMNy 1412 (107)  
Kassa, 1628
15. Jézus a töviskoronával (68×50) – RMNy 1412  
(108)  
Kassa, 1628
16. A tömeg Jézus keresztre feszítését akarja  
(69×53) – RMNy 1412 (109)  
Kassa, 1628
17. Negyedik stáció (68×51) – RMNy 1412 (110)  
Kassa, 1628
18. Jézus elesik a kereszt alatt (71×53) – RMNy  
1412 (111)  
Kassa, 1628
19. Jézus keresztre feszítése (68×51) – RMNy 1412  
(112)  
Kassa, 1628
20. Jézust leveszik a keresztről (67×52) – RMNy  
1412 (115)  
Kassa, 1628
21. Jézus sírba tétele (68×52) – RMNy 1412 (116)  
Kassa, 1628
22. Utolsó vacsora, a 8. illusztrációtól eltérő  
(68×49) – RMNy 1412 (126), (336)  
Kassa, 1628
23. Jézus bevonulása Jeruzsálembe (69×50) –  
RMNy 1412 (173)  
Kassa, 1628
24. Pásztorok imádják Jézust (66×50) – RMNy  
1412 (181)  
Kassa, 1628
25. A három asszony az üres sírnál (67×50)  
– RMNy 1412 (190)  
Kassa, 1628
26. Jézus megjelenik tanítványainak (67×50)  
– RMNy 1412 (227)  
Kassa, 1628
27. A Szentlélek kiáramlása, kisebb méretű  
(72×52) – RMNy 1412 (244)  
Kassa, 1628
28. Szentháromság (71×53) – RMNy 1412 (256)  
Kassa, 1628
29. Nagyméretű, keretezett Golgota-kép, jobbra  
néző feszülettel. Szignált, SC monogrammal  
(100×70) – RMNy 1412 (99)  
Kassa, 1628  
Korábban Lőcsén (lásd ott I/1. illusztráció):  
Lőcse, 1618

30. Kisebb méretű Golgota-kép, balra néző feszülettel, baloldalt a százados alakjával (78×55) – RMNy 1412 (113)  
Kassa, 1628
31. Kisebb méretű Golgota-kép, Mária és Szent János alakjával (77×56) – RMNy 1412 (133)  
Kassa, 1628
32. Krisztus feltámadása (77×58) – RMNy 1412 (183)  
Kassa, 1628
33. A feltámadt Krisztus Máriával (77×55) – RMNy 1412 (202)  
Kassa, 1628
34. Krisztus az Utolsó ítéletkor (78×56) – RMNy 1412 (715)  
Kassa, 1628
35. Ádám és Éva a paradicsomban (78×59) – RMNy 1412 (804)  
Kassa, 1628
36. A Szentlélek kiáramlása, nagyobb méretű a 27. illusztrációnál (87×64) – RMNy 1412 (243)  
Kassa, 1628
37. Feszület előtt imádkozó ember (51×33) – RMNy 1412 (363)  
Kassa, 1628
38. Szent Dávid király palotájában (75×62) – RMNy 1412 (420), (844)  
Kassa, 1628
- 39–50. Tizenkét darabból álló fametszetes hónapképsorozat kalendáriumhoz. Szignált: a márciusi és júniusi hónapképeken HS szignó olvasható 1620-as évszámmal. Az évszám megjelenik még a májusi és a júliusi képeken is (24×62)  
Kassa, 1624–1630
39. Január – RMNy 1309, C<sub>3a</sub>, RMNy 1475, A<sub>2b</sub>
40. Február – RMNy 1309, C<sub>3b</sub>, RMNy 1475, A<sub>3b</sub>
41. Március – RMNy 1309, C<sub>4a</sub>, RMNy 1475, A<sub>4b</sub>
42. Április – RMNy 1309, C<sub>4b</sub>, RMNy 1475, A<sub>5b</sub>
43. Május – RMNy 1309, C<sub>5a</sub>, RMNy 1475, A<sub>6b</sub>
44. Június – RMNy 1309, C<sub>6a</sub>, RMNy 1475, A<sub>7b</sub>
45. Július – RMNy 1309, C<sub>6b</sub>, RMNy 1475, A<sub>8b</sub>
46. Augusztus – RMNy 1309, C<sub>7a</sub>, RMNy 1475, B<sub>1b</sub>
47. Szeptember – RMNy 1309, C<sub>7b</sub>, RMNy 1475, B<sub>2b</sub>
48. Október – RMNy 1309, C<sub>8a</sub>, RMNy 1475, B<sub>3b</sub>
49. November – RMNy 1309, C<sub>8b</sub>, RMNy 1475, B<sub>4b</sub>
50. December – RMNy 1475, B<sub>5b</sub>
51. EPERIES IN VNGARN: Eperjes szabad királyi város rézmetszetű látképe, bal felső sarokban a város címerével, a jobb sarokban a fontos városi épületek magyarázatával. Israel Hiebner metsző szignója közepén, a Tarca folyó mellett olvasható: „I. Hieb. fec.” A várost ábrázoló metszetet alul egy másik egészíti ki: négy oszlop között egy átjáró adja meg a mű címét és szerzőjét: ATRIUM NATURAE AUTORE. IOHANNE BAYERO. 1662, azaz a szerző *Ostium vel atrium naturae* című munkájához készült. A két metszet összeillesztésével a város látképe lett hangsúlyosabb, tartalmi összefüggés a két kép között nincs (PATAKY, 141) (137×186) – RMNy 3028, a nyomtatott címlap előtt  
Kassa, 1662  
Az eperjesi látképet, tehát csak a metszet felső részét ugyanebben az évben Weber János Lőcsén kiadott művében is felhasználták (lásd ott I/127. illusztráció):  
Lőcse, 1662
52. Keretezett Golgota-kép, a feszület szemből, kétoldalt Mária és János apostol. Fametszet (39×27) – RMNy 3515, \*<sub>1a</sub>  
Kassa, 1669
53. Borgia Szent Ferenc rézmetszetes arcképe a szentté avatás évéből, aláírása: S. FRANCISCUS BORGIAE, GANDIAE DUX SOCIETATIS IESV III GENERALIS 1671”. A szent jobb kezében Madonna-képet tart, baljával a halott Izabella spanyol királynő arcára mutat. A háttérben a jezsuita generális működésének színhelyének, Rómának egyes kiemelkedő épületei láthatók. Szignálatlan (PATAKY, 256) (111,5×81,5) – RMK II 1268, A<sub>1</sub>–A<sub>2</sub> levél közé bekötve  
Kassa, 1671
54. Golgota, a feszület fehér háttérrel. Keret nélküli fametszet, csak cifrákkal keretezett (82×55) – RMK II 1292, A<sub>3a</sub>  
Kassa, 1672  
A jezsuiták kassai nyomdájában is használták (lásd ott I/1. illusztráció):  
Kassa, 1674
55. Holdszarló és csillag (16,5×13) – RMK I 1298, )(8b  
Kassa, 1683
56. Franciscus Moro *Primitiae veris poetici* című művének címlapja elé kötött rézmetszetes lap. Az előtérben harci öltözetben két dárdás, pajzsos alak, a háttérben Kronosz kaszával a kezében, előtte a nyitott könyv az 1694-es évszámot mutatja. Fent a magasban trombitáló angyal, Apollo a hárfával és Pallasz Athéné látható. Szignálatlan (PATAKY –) (142×83) – RMK II 1771, címlap előtt  
Kassa, 1694
- II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ
1. Johann Bayer *Filum labyrinthi vel cynosura* című művének díszcímlapja, rézmetszet. A labirintus előtt ifjú pár, a kép jobb sarkában egy tudós könyvvel, a háttérben kemencék

- égnek. A címet tartalmazó írásszalag felett a Nap és a csillagos égbolt, középen kör alakban egy kvadránst kezelő ember és hajó. Israel Hiebner szignált metszete: „I. Hieb. Math. fecit in Eperies” (PATAKY, 141) (126×78) – RMNy 3078, RMNy 3079, címlap  
Kassa, 1663
2. Rézmetszetes díszcímlap Tarnóczi István *Philosophia...* című művéhez, amelyet a kassai egyetemen 1665-ben lefolytatott filozófiavizsga alkalmából Georgius Pothoransky kassai diák I. Rákóczi Ferencnek ajánlott. Fölül kardot markoló repülő sas tartja csőrében az írásszalagot: CEL. PRINCIPI FRANCISCO RAKOCZI. A metszet az ifjú Herkulest ábrázolja, amint két oszlop között, gorgófn és összetört keréken áll, jobbában a legyőzött oroszán, baljában buzogánya az ERIT COGNITA MONSTRIS felirattal. A keréken a felirat: NON AMPLIUS ILLUDES. A két oszlop felirata: FORTES CREANTUR FORTIBUS és NEC IMBELLEM GENERANT AQUILAE COLUMBAM. A köszöntött személy anyjára, Báthori Zsófiára utal a bal oldali oszlopon a sárkányfogas Báthori-címer, a jobb oldalin pedig atyjára Erdély és a Rákóczi család egyesített címere; a Rákóczi-címer elemei, a félkerék és a kardot tartó sas a metszet középső részén is megjelennek. Alul ovális alakban a mű címe CONCLUSIONES PHILOSOPHICAE... szavakkal kezdődik, eltérően a nyomtatott címlaptól, de az 1665-ös évszám, valamint a tanár és vizsgázó diák személye alapján a metszet és az említett mű összetartozása nem kétséges. Szignált: „Maurit. Lang sculpsit.” (PATAKY – ) (117×66) – RMNy 3207, címlap előtt  
Kassa, 1665
3. Akantuszlevelekből és virágokból font koszorú, felül sugaras IHS-jelvény kettős keresztrel, alul földgömb, kétoldalt középen egy-egy szászszirmú rózsza fogja össze. A fametszet négy sarkában levelekkel, virágokkal övezve négy címer látható: fölül a kétféjű sasos Habsburg-, illetve a magyar címer, alul darut ábrázoló címer, és sugarakkal övezett Madonna-kép IHS ACAD CASS felirattal, a kassai akadémia címere. A kassai jezsuita akadémia 1677. júliusi filozófiavizsgájára készült. (335×335) – RMK II 1399a, egyleveles  
Kassa, 1677
- III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA
1. Révay Péter fametszetű címere, a címerpajzsban rózsát tartó farkas (71×50) – RMNy 1287, B<sub>1b</sub>  
Kassa, 1623
2. A Bocatius család címere, a címerpajzsban imádkozó ember és hattyú (82×64) – RMNy 1338, A<sub>1b</sub>  
Kassa, 1625  
Korábban a kassai Fischer–Fest- és a Mollerus-nyomda is használta (lásd ott III/3. és a gyulafehérvári fejedelmi nyomdánál II/1. címer):  
Kassa, 1611–1621
3. Marussy András címere, a címerpajzsban Pegazus, felirata: AVTHOR AD SUA INSIGNIA (81×52) – RMNy 1363, A<sub>1b</sub>  
Kassa, 1626  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomda is használta (lásd ott III/4. címer):  
Kassa, 1613–1618
4. Magyarország fametszetű, oroszlános, koronás címere téglalap alakú keretben (38×64) – RMNy 1475, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1630
5. Brassó város címere (25×42) – RMNy 3149, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1664
6. Lőcse város címere két oroszlánal (23×23) – RMNy 3148, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1664
7. Horváth György egri prépost, kanonok fametszetű címere. Balra lépő oroszlán virágot tart (82×62) – RMK II 1272, )<sub>(1b)</sub>  
Kassa, 1671
8. Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök fametszetű címere. Koronából kinövő liliomot két oroszlán tart, volutás keretben, felette püspöksüveg és pásztorbot (85×60) – RMK II 1292, A<sub>1b</sub>  
Kassa, 1672  
Később a kassai jezsuiták nyomdájában is (lásd ott III/1. címer):  
Kassa, 1674
9. Kör alakban kürtbe fújó, lobogó ruhás, jobbában könyvet és pálmaágot tartó nőalak, Fama. A bártfai nyomdászjegytől annyiban különbözik, hogy a kör alakot négyzetes keret veszi körül, a külső keret hiányzik (V. ECSÉDY–SIMON, –) (23×23) – RMK I 1298, )<sub>(1a, RMK I 1332b, A<sub>3b</sub></sub>  
Kassa, 1685  
Korábban Bártfán (lásd ott a III/3. nyomdászjegy, XVI. századi előzményét lásd ugyanott):  
Bártfa, 1610
10. Volutákkal körülvett, kürtbe fújó, lobogó ruhás nőalak, Fama: jobbában nyitott könyvet és pálmaágot tart (V. ECSÉDY–SIMON, –) (48×34) – RMK I 1332b (37)  
Kassa, 1685

Korábban a Klöss-nyomdában Lőcsén és Bártfán  
(lásd ott III/6. nyomdászjegy, XVI. századi  
előzményét lásd ugyanott):

Lőcse, 1614

Bártfa, 1622–1643

#### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Medúzafő (38×47) – RMNy 1287, L<sub>4b</sub>, RMNy 1359, B<sub>4a</sub>, RMNy 1501, A<sub>4b</sub>, RMNy 1535, D<sub>4a</sub>, E<sub>2a</sub>, RMNy 1536, C<sub>4b</sub>, RMNy 1538, A<sub>1b</sub>, RMNy 1539, 4. fol. b, RMNy 1566 (136), RMNy 3079 (407), RMNy 3336, A<sub>1b</sub>, RMNy 3433, B<sub>4a</sub>, RMNy 3532, B<sub>4b</sub>, RMK II 1270 (336), RMK II 2035, A<sub>5a</sub>  
Kassa, 1623–1633, 1673–1676  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/11. dísz):  
Lőcse, 1619–1621
2. Rombusz alakú arabeszkés záródísz, szélein nyolc virággal (40×58) – RMNy 1287, A<sub>4b</sub>, RMNy 1358, A<sub>4a</sub>, RMNy 1361, A<sub>4a</sub>, RMNy 1364, I<sub>2a</sub>, RMNy 3079 (407)  
Kassa, 1623–1626, 1663  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/7. dísz):  
Lőcse, 1618–1621
3. Négyzet alakú, keretezett arabeszkés záródísz (55×55) – RMNy 1287, H<sub>2a</sub>, RMNy 1332, B<sub>4b</sub>, RMNy 1585, C<sub>2a</sub>  
Kassa, 1623–1634
4. Élére állított négyzet alakú arabeszkés záródísz (45×45) – RMNy 1287, L<sub>4a</sub>, RMNy 1334(1), (113), RMNy 1333, B<sub>4b</sub>, RMNy 1338, A<sub>4a</sub>, RMNy 1360, A<sub>3a</sub>, C<sub>2b</sub>, RMNy 1412, B<sub>1b</sub>, RMK I 599b, D<sub>4b</sub>, E<sub>8b</sub>, RMNy 1536, I<sub>3b</sub>, RMNy 1566, §§§<sub>3b</sub>, RMNy 2829 (562), RMNy 3030, E<sub>1b</sub>, RMNy 3080, ???<sub>3b</sub>, RMNy 3147, A<sub>4b</sub>, RMNy 3151, N<sub>3b</sub>, RMNy 3155, (8)<sub>b</sub>, RMNy 3199, A<sub>4a</sub>, RMNy 3202A, B<sub>2b</sub>, RMNy 3278, A<sub>4b</sub>, RMNy 3290, C<sub>2b</sub>, RMNy 3347 címlap, I 1067b, A<sub>3a</sub>, RMNy 3425, O<sub>7b</sub>, RMNy 3528, (X)<sub>6a</sub>, RMNy 3423, 4. fol. b, RMNy 3428, A<sub>1a</sub>, RMNy 3515 (343), RMNy 3516, C<sub>4b</sub>, RMK II 1274, 2. fol. b, RMK II 2035, A<sub>1a</sub>, F<sub>3a</sub>  
Kassa, 1623–1632, 1659–1676  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/9. dísz):  
Lőcse, 1621  
A kassai Fischer–Fest-nyomdában is használtak ilyen könyvdíszet (lásd ott IV/6. dísz):  
Kassa, 1611–1620
5. Háromszög alakú arabeszkés záródísz (34×43) – RMNy 1334(1), (160), RMNy 1365, A<sub>4b</sub>, RMNy 1583 címlap, RMNy 1585, A<sub>2b</sub>, RMNy 2521, D<sub>3a</sub>, RMNy 2524 (21, 192), RMNy 2827 (332), RMNy 2831, A<sub>1a</sub>, RMNy 2972, B<sub>4b</sub>, RMNy 3279 (6), RMNy 3336, C<sub>2a</sub>  
Kassa, 1625–1634, 1654–1667
- Korábban a Fest-nyomdában (lásd ott IV/8. dísz):  
Kassa, 1615–1620
6. Szív alakú arabeszkés záródísz (34×39) – RMNy 1334(1), (114), RMNy 1358, A<sub>3a</sub>, RMNy 1363, C<sub>4a</sub>, RMNy 1365, A<sub>4a</sub>, RMNy 1583 (92, 306, 391, 527, 549), RMNy 2468 (103), RMNy 2522 (215), RMNy 2829, )(<sub>8a</sub>, RMNy 3337 (21, 192), RMNy 3430 címlap  
Kassa, 1625–1634, 1654–1668  
Korábban a Fischer–Fest-nyomdában (lásd ott IV/5. dísz):  
Kassa, 1611–1622
7. Félkör alakú, fonadékos levélminta, záródísz (44×77) – RMNy 1338, A<sub>3a</sub>  
Kassa, 1625
8. Élére állított, két négyzetes minta egymásra helyezésével összeállított arabeszkés záródísz (94×90) – RMNy 1287, G<sub>4b</sub>, RMNy 1360, C<sub>3b</sub>, RMNy 1366, D<sub>2a</sub>, RMNy 1585, B<sub>4b</sub>, RMNy 2970, B<sub>3b</sub>, RMNy 3035, C<sub>1b</sub>  
Kassa, 1623–1634, 1661–1662  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/13. dísz):  
Lőcse, 1622
9. Könyvtábla, fehér alapon fekete díszítéssel, geometrikus és stilizált növényi mintával (153×91) – RMNy 1359, B<sub>4b</sub>, RMNy 1366, D<sub>2b</sub>  
Kassa, 1626
10. Keretezett fejléc, vadászó Diana (21×87) – RMNy 1365, A<sub>1b</sub>, RMK II 1644e, A<sub>1b</sub>, I 1437a, A<sub>2b</sub>  
Kassa, 1626, 1689–1693  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomdában (lásd ott IV/10. dísz):  
Kassa, 1622
11. Növényi mintás, keret nélküli fejléc, közepén IHS monogram (7×63) – RMNy 1309, C<sub>2a</sub>, RMNy 1359, A<sub>2a</sub>, RMNy 1412, )( (2<sub>a</sub>, (227, 296, 315, 331, 360, 420, 471, 521, 580, 644, 716, 745, 804, 829, 844, 893), RMNy 1585, A<sub>1a</sub>, RMK II 1272, )( (2<sub>a</sub>, RMK II 1481, A<sub>1a</sub> (IHS már nincs benne), RMK II 1539, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1624–1634, 1671, 1681–1684 (változat)  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/12. dísz):  
Lőcse, 1619–1620
12. Hatszög alakú dísz (12×30) – RMNy 1363, B<sub>2b</sub>, RMNy 1536, N<sub>4a</sub>, RMNy 1566 (249), RMNy 1583 (327), RMNy 1585, A<sub>1a</sub>, RMNy 3028, a<sub>8b</sub>, RMNy 3155, (1)<sub>a</sub>, RMNy 3203, B<sub>6a</sub>, RMNy 3422, A<sub>1a</sub>, RMNy 3515, X<sub>3a</sub>, RMNy 3518, C<sub>4b</sub>, RMK II 1292, (A2)<sub>b</sub>, RMK I 1191, A<sub>1a</sub>, RMK I 1211, O<sub>8b</sub>, RMK II 2035, A<sub>1a</sub>, RMK I 1298, H<sub>3b</sub>, RMK I 1332b, A<sub>1a</sub>, RMK II 1711, A<sub>1a</sub>, RMK I 1437, )( (6<sub>b</sub>  
Kassa, 1626–1634, 1662–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/3. dísz):  
Lőcse, 1617–1620

13. Kiterjesztett szárnyú sas (13×13) – RMNy 1360, A<sub>1a</sub>, RMNy 1363, B<sub>2b</sub>, RMNy 1585, A<sub>1a</sub>, RMNy 2579, A<sub>5b</sub>, RMNy 2832, A<sub>1a</sub>, B<sub>4a</sub>, RMNy 3028 (352), RMK II 1273, ( )<sub>1a</sub>  
Kassa, 1626–1634, 1655–1671  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/2. dísz):  
Lőcse, 1617–1622
14. Hatszög alakú dísz, mintája eltér a 3. -tól (13×29) – RMNy 1566 (596), RMNy 3277, B<sub>8a</sub>, RMNy 3516, A<sub>4a</sub>, B<sub>3a</sub>, RMK II 1272, )( <sub>12a</sub>, RMK I 1452, C<sub>9a</sub>  
Kassa, 1633, 1666–1694  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/4. dísz):  
Lőcse, 1617–1622
15. Négykaréjos, sávozott díszítésű záródísz – RMNy 1334(1), (157), RMNy 1365, A<sub>1b</sub>, RMNy 1389, A<sub>8b</sub>, RMNy 1473, B<sub>4b</sub>, RMNy 1474, C<sub>4a</sub>, RMNy 1502, 6. fol. b, RMNy 1583, 5. fol. b., RMNy 2831, )( <sub>1a</sub>, RMNy 3149, G<sub>2b</sub>, RMNy 3150, A<sub>1a</sub>, RMNy 3428, C<sub>8b</sub>, RMNy 3513, \* <sub>4b</sub>, RMNy 3529, B<sub>2b</sub>, RMK II 1399, C<sub>2a</sub>  
Kassa, 1625–1634, 1659–1677  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomdában (lásd ott IV/2. dísz):  
Kassa, 1611–1620
16. Hatszög alakú dísz, mintája eltér a 3.-tól és 4.-től (13×31) – RMNy 1363, B<sub>2b</sub>, RMNy 1412, B<sub>1a</sub>, RMNy 3087 (407)  
Kassa, 1626–1628, 1663  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/8. dísz):  
Lőcse, 1621–1622
17. Kör alakban IHS-szimbólum, kereszttel és Jézus szívével (38×38) – RMNy 1412 (146), RMNy 3337, B<sub>7b</sub>  
Kassa, 1628, 1667
18. Stilizált tulipánt ábrázoló, sávozott díszítésű záródísz (27×27) – RMNy 1474, C<sub>4b</sub>, RMNy 1536, L<sub>2a</sub>, RMNy 3034 (479), N<sub>8a</sub>, RMNy 3339, G<sub>1b</sub>, RMK I 1332b (37)  
Kassa, 1630–1632, 1662–1685
19. Szív alakú arabeszkos záródísz (31×34) – RMNy 1536, E<sub>2b</sub>, H<sub>1b</sub>, RMNy 2767, A<sub>1a</sub>, RMK II 1274, 2. lev. a, RMK II 1292, (A<sub>4</sub>)b, RMK II 1336, A<sub>2b</sub>  
Kassa, 1632, 1658–1674
20. Háromszög alakú hurkos dísz (41×45) – RMNy 2826, B<sub>2b</sub>  
Kassa, 1659
21. Dús lombú fa, alatta virágok nyílnak (42×37) – Egyetlen előfordulása: RMNy 3288, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1666  
Később a debreceni nyomdában (lásd ott IV/29. dísz):  
Debrecen, 1668–1694
22. Négykaréjos záródísz, a sávozás helyett törésvonalakkal: a 15. dísz mintája azonos, de sávozott díszítésű (34×37) – RMK I 1190, C<sub>4b</sub>, RMK I 1283a, C<sub>4b</sub>  
Kassa, 1676–1682  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/6. dísz):  
Lőcse, 1617
23. Háromszög alakú arabeszkos záródísz (35×38) – RMK II 1356, A<sub>2b</sub>, RMK II 1481, C<sub>3b</sub>, RMK II 1644e, A<sub>6a</sub>  
Kassa, 1675–1689
24. Stilizált tulipánt ábrázoló könyvdísz, virág- és levélmintája a 18. díszről eltérő (26×35) – RMNy 3282, D<sub>2b</sub>, RMNy 3288, C<sub>2a</sub>, RMNy 3339, )( <sub>8b</sub>, I<sub>2a</sub>, RMNy 3341, A<sub>1a</sub>, RMNy 3343, K<sub>5b</sub>, RMNy 3344, A<sub>1a</sub>, [B]<sub>2b</sub>, RMNy 3347 (794), I 1067b, A<sub>1a</sub>, RMNy 3425, K<sub>5b</sub>, RMNy 3431 címlap, RMNy 3432, A<sub>1a</sub>, RMNy 3434, B<sub>4a</sub>, RMNy 3515, x<sub>4b</sub>, RMNy 3527, címlap, RMNy 3528, (x)<sub>1a</sub>, RMK II 1270, xxx<sub>8a</sub>, Y<sub>7a</sub>, RMK I 1126b, A<sub>4a</sub>, RMK II 1292A, A<sub>1a</sub>, RMK II 1436a, C<sub>2a</sub>, RMK I 1297 (24), RMK II 1538, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1666–1684
25. Rózsában MARIA-monogram (23×23) – RMNy 3347, Eee, RMK II 1272, )( <sub>1a</sub>, RMK II 1292 (222), RMK I 1211, )( <sub>1a</sub>, RMK II 1399, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1667–1677
26. Fekete alapú, angyalfejjel és növényi motívumokkal díszített fejléc (11,5×83) – RMNy 3531, A<sub>2a</sub>  
Kassa, 1669
27. Keret nélküli fejléc, stilizált növényi mintával (7×104) – RMNy 3519, A<sub>2a</sub>, RMNy 3533, A<sub>2a</sub>, RMNy 3534, A<sub>2a</sub>, RMK II 1292, (A<sub>2</sub>)a  
Kassa, 1669–1672
28. Stilizált növényi mintájú keretezett fejléc (7×106) – RMNy 3516, A<sub>4b</sub>, RMNy 3515, X<sub>1b</sub>  
Kassa, 1669
29. Stilizált növényi mintájú, látszólag négy elkülönülő részből kialakított, keret nélküli fejléc (7×105) – RMNy 3515, x<sub>1b</sub>, RMNy 3520, A<sub>2b</sub>  
Kassa, 1669
30. Stilizált virágmintás, keret nélküli fejléc (7×104) – RMNy 3533, A<sub>2a</sub>, RMK II 1292 (225)  
Kassa, 1669–1672
31. Elkeskenyedő, közepén levélmintával díszített oszlop, tetején pajzsot tartó emberalakkal. Vízszintesen, fejlécként használta a nyomdász (106×8) – RMNy 3519, A<sub>2a</sub>, RMNy 3534, A<sub>2a</sub>  
Kassa, 1669
32. Virág- és levélmintával, emberfővel díszített oszlop (106×7) – RMK II 1292, (A<sub>2</sub>)a  
Kassa, 1672

33. Fekete alapú, szőlőszemeket kóstolgotó két madárral (seregély?) díszített fejléc (8×86) – RMK II 1292, A<sub>3b</sub>  
Kassa, 1672
34. Sötét alapon keretezett, levélmintás fejléc (8×87) – RMK II 1537, A<sub>1b</sub>  
Kassa, 1675  
Korábban Lőcsén (lásd ott II/1 keretdísz):  
Lőcse, 1619
35. Fejléc, két sárkány üres címerpajzsot tart. 1676-os kassai előfordulásakor a betűt tettek a közepébe, ezt követően már nem (17×66) – RMK II 2035, A<sub>5b</sub>, RMK I 1283a, A<sub>1a</sub>  
Kassa, 1676–1682  
Korábban Lőcsén (lásd ott IV/1. dísz):  
Lőcse, 1618
36. Angyalfejes, volutákkal körülvevett sugárzó IHS-jelvény (40×37) – RMK II 1337, B<sub>5b</sub>, RMK II 1357, B<sub>4b</sub>, RMK I 1191, B<sub>4a</sub>  
Kassa, 1674–1676
37. Liliomos záródísz (17×14,5) – RMK I 1298 (65)  
Kassa, 1683
38. Négykaréjos, kétoldalt kicsúcsosodó záródísz, közepén fonadékos minta és stilizált sötét virágok, négy sarkában is virágmintával (40×71) – RMK I 1436, A<sub>1a</sub>, C<sub>2b</sub>, RMK II 1771a, [B]<sub>2a</sub>  
Kassa, 1693–1694
- V. ÁBRA – TÉRKÉP
1. Érvágást ábrázoló emberalak (75×57) – RMNy 1390, F<sub>4b</sub>  
Kassa, 1627
- VI. INICIÁLÉ
1. Nagyméretű, duplán keretezett, fehér alapon növényi és figurális díszítésű iniciálé (30×30) – RMNy 1287, RMNy 1360, RMNy 1412, RMNy 1502, RMNy 3229  
Kassa, 1623–1634, 1664–1681  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/6. iniciálesorozat):  
Lőcse, 1618–1620
2. Sávozott alapon stilizált növényi vagy figurális minta, duplán keretezett iniciálé (30×30) – RMNy 1310, RMNy 1359, RMNy 1583, RMNy 2899, RMK II 1292  
Kassa, 1624–1634, 1660–1672
3. Nagyméretű, sötét alapon fehér virágmintás, duplán keretezett iniciálé, egyedi darab (46×42) – RMNy 1287  
Kassa, 1623
4. Sávozott alapon fehér növényi és figurális díszítésű, keretezett iniciálé, csak méretben különbözik az 5. iniciálétól (31×29) – RMNy 1334(1), RMNy 1412, RMNy 1535, RMNy 1536, RMNy 2827  
Kassa, 1625–1632, 1659
5. Sávozott alapon fehér növényi díszítésű, keretezett iniciálé, csak méretben különbözik a 4. iniciálétól (28×28) – RMNy 1363, RMNy 1412, RMNy 1501, RMNy 2970, RMK II 1292  
Kassa, 1626–1632, 1661–1672  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/12. iniciálesorozat):  
Lőcse, 1622
6. Sávozott alapon figurális minta, keretezett iniciálé (27×26) – RMNy 1334(2), RMNy 1363, RMNy 1501, RMNy 3147, RMNy 3516  
Kassa, 1624–1634, 1664–1670  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/13. iniciálesorozat):  
Lőcse, 1622
7. Sávozott alapon fehér figurális díszítésű, duplán keretezett iniciálé, csak két darabból áll. A 2. iniciálesorozatától mind az iniciálé rajza, mind a betűkép nagysága megkülönbözteti (30×31) – RMNy 1287, RMNy 1363, RMNy 1412, RMNy 3431, RMK II 1292  
Kassa, 1623–1632, 1668–1675
8. Sávozott alapon fehér virágmintás, duplán keretezett iniciálé, csak két darabból áll (22×21) – RMNy 1334(1), RMNy 1566, RMNy 2767, RMNy 3035, RMK I 1127  
Kassa, 1625–1633, 1658–1672  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/5. iniciálesorozat):  
Lőcse, 1619
9. Sematikus díszítésű, keret nélküli iniciálé (24×22) – RMNy 1334(1), RMNy 1412, RMNy 1583, RMNy 3079, RMNy 3422  
Kassa, 1625–1634, 1663–1668  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomdában (lásd ott VI/4. iniciálé):  
Kassa, 1612–1620
10. Keret nélküli, kisméretű, sematikus díszítésű iniciálé (18×17) – RMNy 1332, RMNy 1365, RMNy 1412, RMK I 1318  
Kassa, 1625–1628, 1684  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomdában (lásd ott VI/1. iniciálé):  
Kassa, 1611–1622  
A lőcsei Brewer-nyomdában ez az iniciálesorozat teljesebben megtalálható (lásd ott VI/9. iniciálé):  
Lőcse, 1625–1692
11. Keret nélküli, közepes méretű, sematikus díszítésű iniciálé (27×26) – RMNy 1332, RMNy 1361, RMNy 1566, RMNy 3152, RMK II 1357  
Kassa, 1625–1633, 1653–1681  
Korábban a kassai Fischer–Fest-nyomdában (lásd ott VI/2. iniciálé):  
Kassa, 1611–1622

- A lőcsei Brewer-nyomdában ez az iniciálésorozat teljesebben megtalálható (lásd ott VI/2. iniciálé):  
Lőcse, 1627–1692
12. Kisméretű, fehér alapon stilizált növényi mintás, keret nélküli iniciálé (15×15) – RMNy 1287, RMNy 1332, RMNy 1501, RMNy 3207, RMK II 1272  
Kassa, 1623–1631, 1661–1684  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/8. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1618–1622
  13. Sávozott alapú, fehér stilizált növényi mintás, keretezett iniciálé (16×16) – RMNy 1334(1), RMNy 1412, RMNy 3080, RMNy 3435, RMK I 1111  
Kassa, 1625–1630, 1662–1671  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/7. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1618–1622
  14. Fehér alapon fonadékos mintájú, keret nélküli iniciálé, egyedi darab (18×18) – RMNy 1412  
Kassa, 1628
  15. Nagyméretű fraktúr díszbetű (lombard) (30-37×29-34) – RMNy 1412  
Kassa, 1628  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/10. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1622
  16. Nagyméretű fraktúr díszbetű (lombard), néhány darab figurális díszítésű, a C iniciálét a lengyel sas díszíti (26×25) – RMNy 1412, RMNy 1585  
Kassa, 1628–1634  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1618–1622
  17. Fraktúr díszbetű, egyedi darab (28×24) – RMNy 1412, RMNy 1585  
Kassa, 1628–1634  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1618
  18. Nagyméretű fraktúr díszbetű (28–32×25–30) – RMNy 1412, RMNy 1430, RMNy 1585, RMNy 2711, RMK II 1274  
Kassa, 1628–1634, 1657–1671  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/11. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1620–1622
  19. Fraktúr díszbetű (19–21×13–20) – RMNy 1358, RMNy 1412, RMNy 2826, RMNy 2899, RMK II 1537  
Kassa, 1626–1629, 1659–1684  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1618–1622
  20. Kisméretű fraktúr díszbetű (14×14) – RMNy 1412, RMNy 1585  
Kassa, 1628–1634  
Korábban Lőcsén (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Lőcse, 1618
  21. Duplán keretezett, fehér alapon fekete stilizált növényi díszítésű iniciálé, egyedi darab (29×29) – RMNy 1585, RMNy 3290, II 1273a  
Kassa, 1634, 1666–1671
  22. Fehér alapon stilizált virágmintás, keretezett iniciálé, egyedi darab (34×35) – RMNy 1360 (177), RMNy 3433, RMNy 3515, RMNy 3532, RMNy 3641, I 1190a  
Kassa, 1626, 1668–1676
  23. Fehér alapon stilizált virágmintás, keretezett iniciálé, egyedi darab, a P betűben a lengyel sas látható (44×44) – RMNy 3515, RMK II 1444c, RMK II 1537, RMK II 1644d  
Kassa, 1669–1689
  24. Közepes méretű fraktúr díszbetű (17×16–17) – RMK II 1537  
Kassa, 1684
  25. Figurális díszítésű, sávozott alapú iniciálé, egyedi darab. A 6. iniciálétól csak kisebb mérete különbözteti meg (23×23) – RMK II 2035, RMK II 1540  
Kassa, 1676 körül–1684
- VII. HANGJEGY –
- VIII. NYOMDAI CIFRA
1. = Nyomdai cifrák, 188.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában (lásd ott VIII/22. cifra):  
Lőcse, 1619–1622
  2. = Nyomdai cifrák, 19.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában (lásd ott VIII/6. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
  3. = Nyomdai cifrák, 20.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában (lásd ott VIII/7. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
  4. = Nyomdai cifrák, 42.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában (lásd ott VIII/8. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
  5. = Nyomdai cifrák, 43.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában (lásd ott VIII/9. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
  6. = Nyomdai cifrák, 46.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693

- Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/10. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
7. = Nyomdai cífrák, 47.  
Kassa, 1623–1634, 1653–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/11. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
8. = Nyomdai cífrák, 288.  
Kassa, 1623–1628, 1677–1662  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/31. cifra):  
Lőcse, 1622
9. = Nyomdai cífrák, 256.  
Kassa, 16234–1628, 1669  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/32. cifra):  
Lőcse, 1622
10. = Nyomdai cífrák, 249.  
Kassa, 1624–1634  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/18. cifra):  
Lőcse, 1618–1622
11. = Nyomdai cífrák, 234.  
Kassa, 1624–1627, 1654  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/29. cifra):  
Lőcse, 1620–1622
12. = Nyomdai cífrák, 147.  
Kassa, 1624, 1655–1678  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/21. cifra):  
Lőcse, 1618–1622
13. = Nyomdai cífrák, 254.  
Kassa, 1624–1639, 1663  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/30. cifra):  
Lőcse, 1621–1622
14. = Nyomdai cífrák, 138.  
Kassa, 1624–1626, 1654–1693
15. = Nyomdai cífrák, 242.  
Kassa, 1624–1631, 1654–1671  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/34. cifra):  
Lőcse, 1622
16. = Nyomdai cífrák, 33.  
Kassa, 1625–1634, 1664  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/14. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
17. = Nyomdai cífrák, 283.  
Kassa, 1625–1634, 1657–1685  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/23. cifra):  
Lőcse, 1619–1622
18. = Nyomdai cífrák, 252.  
Kassa, 1625–1634, 1658–1694  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/16. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
19. = Nyomdai cífrák, 253.  
Kassa, 1625–1634  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/2. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
20. = Nyomdai cífrák, 289.  
Kassa, 1625–1627
21. = Nyomdai cífrák, 284.  
Kassa, 1626–1634  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/26. cifra):  
Lőcse, 1620–1622
22. = Nyomdai cífrák, 285.  
Kassa, 1626–1634  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/27. cifra):  
Lőcse, 1620–1622
23. = Nyomdai cífrák, 84.  
Kassa, 1626–1639, 1654–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/3. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
24. = Nyomdai cífrák, 119.  
Kassa, 1626–1639, 1654–1693  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/28. cifra):  
Lőcse, 1620–1622
25. = Nyomdai cífrák, 257.  
Kassa, 1626–1634, 1653–1694  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/17. cifra):  
Lőcse, 1617–1622
26. = Nyomdai cífrák, 278.  
Kassa, 1626, 1662–1685
27. = Nyomdai cífrák, 240.  
Kassa, 1627–1628
28. = Nyomdai cífrák, 250.  
Kassa, 1628  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/20. cifra):  
Lőcse, 1618–1622
29. = Nyomdai cífrák, 152.  
Kassa, 1628–1634, 1654–1671  
Korábban a lőcsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/4. cifra):  
Lőcse, 1617–1622

30. = Nyomdai cfrák, 37.  
Kassa, 1628–1639, 1659–1661  
Korábban a lócsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/1. cifra):  
Lócse, 1617–1622
31. = Nyomdai cfrák, 161.  
Kassa, 1629–1632, 1654–1693
32. = Nyomdai cfrák, 259.  
Kassa, 1625–1627, 1669–1676
33. = Nyomdai cfrák, 282.  
Kassa, 1633, 1669–1672  
Korábban a lócsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/25. cifra):  
Lócse, 1620–1622
34. = Nyomdai cfrák, 258.  
Kassa, 1630, 1659–1694
35. = Nyomdai cfrák, 260.  
Kassa, 1626–1634, 1659–1694  
Korábban a lócsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/33. cifra):  
Lócse, 1622
36. = Nyomdai cfrák, 261.  
Kassa, 1630, 1659–1676
37. = Nyomdai cfrák, 262.  
Kassa, 1630–1634, 1657–1694
38. = Nyomdai cfrák, 251.  
Kassa, 1634  
Korábban a lócsei Schultz-nyomdában  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Lócse, 1617–1622
39. = Nyomdai cfrák, 238.  
Kassa, 1655
40. = Nyomdai cfrák, 290.  
Kassa, 1671–1672
- Korábban Lőcsén (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 6A 5,2 mm  
Kassa, 1623–1633, 1653–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/5. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 7A 135 (szöveg minta: RMNy 1334/1)  
Kassa, 1623–1639, 1653–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/6. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 8A 110 (szöveg minta: RMNy 1585)  
Kassa, 1623–1639, 1653–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 9A 82 (szöveg minta: RMNy 1309)  
Kassa, 1623–1639, 1653–1671  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 10A 67,5 (szöveg minta: RMNy 1475)  
Kassa, 1623–1639, 1653–1676  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 11A 55 (szöveg minta: RMNy 1287)  
Kassa, 1623–1633  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/20. betűtípus):  
Lócse, 1620–1622
- 12K 112 (szöveg minta: RMK II 1292)  
Kassa, 1623–1639, 1653–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 13K 89 (szöveg minta: RMNy 1412)  
Kassa, 1623–1639, 1653–1684  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 14K 82,5 (szöveg minta: RMNy 1334/1)  
Kassa, 1625–1639, 1653–1677  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/12. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 15K 67,5 (szöveg minta: RMNy 2523)  
Kassa, 1623–1634, 1653–1676  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/13. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 16G 82 (szöveg minta: RMK II 1272)  
Kassa, 1625–1633, 1653–1671  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/14. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 17F 14 mm  
Kassa, 1626–1634, 1657–1659  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/22. betűtípus):  
Lócse, 1620–1622
- 18F 11–13 mm  
Kassa, 1626–1634, 1654–1659  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/15. betűtípus):  
Lócse, 1618–1622
- IX. BETŰ
- 1A 15 mm  
Kassa, 1626–1634, 1658–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 2A 12 mm  
Kassa, 1625–1639, 1653–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 3A 11 mm  
Kassa, 1625–1631, 1653–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/23. betűtípus):  
Lócse, 1622
- 4A 250 (szöveg minta: RMNy 1310)  
Kassa, 1623–1634, 1654–1693  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Lócse, 1617–1622
- 5A 184 (szöveg minta: RMNy 1334/1)  
Kassa, 1623–1639, 1657–1693

- 19F 9,5 mm  
Kassa, 1626–1628, 1654
- 20F 160 (szövegmintá: RMNy 1366)  
Kassa, 1625–1634, 1657–1684  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/16. betűtípus):  
Lőcse, 1618–1622
- 21S 110 (szövegmintá: RMNy 1412)  
Kassa, 1623–1634, 1654–1684  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/17. betűtípus):  
Lőcse, 1618–1622
- 22S 89 (szövegmintá: RMNy 1412)  
Kassa, 1626–1634, 1654–1684  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/18. betűtípus):  
Lőcse, 1618–1622
- 23S 82 (szövegmintá: RMNy 1412)  
Kassa, 1625–1634, 1654–1671  
Korábban Lőcsén (lásd ott IX/19. betűtípus):  
Lőcse, 1618–1622
- 24A 82 (szövegmintá: RMNy 3147)  
Kassa, 1662–1693
- 25K 82 (szövegmintá: RMNy 3515)  
Kassa, 1668–1693
- 26A 12 mm  
Kassa, 1684  
Korábban a kassai jezsuita nyomdában  
(lásd ott IX/1. betűtípus):  
Kassa, 1670–1674
- 27A 22 mm  
Kassa, 1684
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- Schultz-nyomda:
- RMNy 1287 Hrabecius, R., *Oratio funebris... Petri de Réva*, Kassa, 1623
- RMNy 1309 [Kalendárium és prognosztikum az 1625. esztendőre], Kassa, 1624
- RMNy 1310 *Tyúkodi tartományban tamadot... propheta*, Kassa, 1624
- RMNy 1332 Bussaeus, M., *Copula et homilia coniugalis*, Kassa, 1625
- RMNy 1333 Bussaeus, M., *Jesus! Thus novi anni MDCXXV*, Kassa, 1625
- RMNy 1334 *Consecratio templi novi*, Kassa, 1625
- RMNy 1338 Wolphius, J., *Novus iudicatus*, Kassa, 1625
- RMNy 1358 A[ugustini], C., *Von Art, Natur und Eygenschaftten der Brunnen*, Kassa, 1626
- RMNy 1359 Erythraeus, J., *Centio Virgilianus, nuptiis... Gabrielis*, Kassa, 1626
- RMNy 1360 Házi J., *Machumet propheta vallásán*, Kassa, 1626
- RMNy 1361 *In festivitate nuptiale... Christiani Augustini*, Kassa, 1626
- RMNy 1363 Marussy A., *Thalassio nuptialis... Gabrieli*, Kassa, 1626
- RMNy 1364 Ursinus, E., *Laudatio funebris... Stanislai Thurzonis*, Kassa, 1626
- RMNy 1365 Wolphius, J., *Sacrum nuptiale... Gabrieli*, Kassa, 1626
- RMNy 1366 Zabeler, P., *Eine christliche Leichpredigt... Stanislai Thursonis*, Kassa, 1626
- RMNy 1389 Jakobeus, J., *Otij vernalis anni MDCXXVII aegrisonnia*, Kassa, 1627
- RMNy 1390 Frölich, D., *O es uy kalendarium... 1628*, Kassa, [1627]
- RMNy 1412 Schultz, D., *Apotheca sacra psalmodum 606... geistliche Apotheck*, Kassa, 1628
- RMNy 1473 Preller, K., *Kurtze Leichsermon... Euphrosyna*, Kassa, 1630
- RMNy 1474 Reich, J., *Ante obitum moriens... Christliche Leichpredigt... Hansen Langen...*, Kassa, 1630
- RMNy 1475 Herlicius, D., *Uy es o kalendarium... 1631*, Kassa, [1630]
- RMNy 1501 Ruttkay I., *Nobilissimo, amplissimo... Michaeli Vass*, Kassa, 1631
- RMNy 1502 Szelecséni, S., *Theatrum regale... Ioanni Drugeth*, Kassa, 1631
- RMNy 1535 Alvinci P., *Egy rövid uti praedikatiu [!]*, Kassa, 1632
- RMNy 1536 Alvinci P., *Quadragesima vasarnapra tartozo szent evangeliomnak magyarazattya*, Kassa, 1632
- RMNy 1538 Martini, L., *Ab omnipotente Iesulo nobis nato*, Kassa, 1632
- RMNy 1566 Alvinci P., *Postilla... praedikatiuk [!]* az urnapi szent evangeliomok szerént, Kassa, 1633
- RMNy 1583 Alvinci P., *Postillanak masodik resze... Szentháromság vasárnaptól fogva*, Kassa, 1634
- RMNy 1585 [Stöckel, L. ], *Confessio Christianae doctrinae quinque... civitatum*, Kassa, 1634
- Városi nyomda:
- RMNy 2468 Váczi P. A., *A Mi-atyánknak avagy minden-napi imádsággal való élésnek állatása és meg-óltalmazása*, Kassa, 1654
- RMNy 2521 Neubarth, C., *Kalender auff... 1655.*, Kassa, 1654
- RMNy 2522 Király J., *Mise – nem mise... a miseröl való tudománynak ostromlása...*, Kassa, 1654
- RMNy 2524 Váczi P. A., *Replica... Tolnai Dali Janosnak csufos... maga és mások mentésére való valasz-tetel*, Kassa, 1654
- RMNy 2579 Kisdi B., *Norma vitae heptacordis*, Kassa, 1655

- RMNy 2767 Horváth A., *De Judaeorum... conversione futura*, Kassa, 1658
- RMNy 2826 Amor, *quo felicissimum amorem... Georgii Fischer*, Kassa, 1659
- RMNy 2827 Baróti M., *A sz. bulcsu méltóságának és hasznainak*, Kassa, 1659
- RMNy 2829 Czeglédi I., *A megh-tert bűnösnek a lelki hartzban valo bai-vivasarol... első része*, Kassa, 1659
- RMNy 2831 C[zeplédi] I., *Az országok romlasarul irot könyvnek első része*, Kassa, 1659
- RMNy 2832 Dieterich. K., *Epitomepraeceptorum rhetoricae*, Kassa, 1659
- RMNy 2970 C[zeplédi] I., *Ama ritka példájú... II. Rakoci Györgynek... praedicatio*, Kassa, 1661
- RMNy 2972 Ivul G., *Famae quadriga... quatuor... regni Ungariae academiaram...*, Kassa, 1661
- RMNy 3028 Bayer, J., *Ostium vel atrium naturae*, Kassa, 1662
- RMNy 3030 C[zeplédi] I., *A jó emlékezetű... Udvarhelyi György uramnak*, Kassa, 1662
- RMNy 3034 Az Szent David... *soltarival... ditsiretekkkel... istenes enekkel es hymnusokkal tellyes könyv*, Kassa, 1662
- RMNy 3035 Tarnóczi I., *Oratio in funere... Georghii Drugeth*, Kassa, 1662
- RMNy 3078, 3079 Bayer, J., *Filum labyrinthi vel cynosura seu lux mentium universalis*, Kassa, 1663
- RMNy 3080 (Czeglédi I.), *Baratsaghi dorgalas*, [Kassa], 1663
- RMNy 3147 [Csernátfalvi I. ], *Feles tizet feletlen kilentznek vélö...*, Kassa, 1664
- RMNy 3149 (Czeglédi I. ), *Idös Noe becsületit oltalmazó Japhet-ke*, [Kassa, 1664]
- RMNy 3150 Czeglédi I., *A szó Jákób szava, de a kezek Esau-e*, Kassa, 1664
- RMNy 3151 Gyöngyösi I., *Mársal társolkodó Muranyi Venus*, Kassa, 1664
- RMNy 3155 [Sámbár M. ], *Egy ven bial orrára való karika*, [Kassa], 1664
- RMNy 3199 *Foedus thalami... Iohannis Sartorii*, Kassa, 1665
- RMNy 3202A *Nablion ab incolis Parnassi Fragarii... Iohannes Sartorius...*, Kassa, 1665
- RMNy 3203 Pósházi J., *Rövid tudósítás a consequentiakról*, [Kassa], 1665
- RMNy 3207 Tarnóczi I., *Philosophia, quam... publice propugnavit... Georgius Pothoransky...*, Kassa, 1665
- RMNy 3277 Cseke I., *Memoria saeculorum gemini e Scythia Hungarorum egressus...*, Kassa, 1666
- RMNy 3278 Czeglédi I., *Ezechiel felesége... rövid... elmélkedésecske... Katai Ferentz... hités társa...*, Kassa, 1666
- RMNy 3279 Czeglédi I., *Egy veres tromfosdit iádtzó sandal barátomnak... meg-piricskeltetése*, [Kassa], 1666
- RMNy 3288 [Pósházi J. ], *Summas valasz tetel amaz tsalóka könyvecskére...*, [Kassa, 1666]
- RMNy 3290 Sinapius-Horčíčka, D., *Vivit post funera virtus... Gabrieli Bakos...*, Kassa, 1666
- RMNy 3336 *Articuli, juxta quos regitur ecclesia...*, Kassa, 1667
- RMNy 3337 Bánki J., *Quodlibeta poetica... aa. II. et philosophiae neo-bacalaureis...*, Kassa, 1667
- RMNy 3339 [Drégelypalánki J. ], *Conciones in Catechesim Palatinatam*, Kassa, 1667
- RMNy 3341 Ivul, G., *Theses et antitheses... de visibili Christi in terris ecclesia*, Kassa, 1666
- RMNy 3343 [Kis I. ], *Posahazinak egy ben-sült veres kolop titulusu feleleti*, Kassa, 1667
- RMNy 3344 (Kis I. ), *Vegső-keppen succumbala actorsagaban Posahazi*, [Kassa], 1667
- RMNy 3347 [Sámbár M. ], *A három idvösséges kérdésre... mint felelnek*, [Kassa], 1667
- RMNy 3422 (Drégelypalánki J. ), *Speculum mysticum*, Kassa, 1668
- RMNy 3423 Eccard, A., *Celeusma votivum in sacrum hymenaeum... Samuelis Schröter*, Kassa, 1668
- RMNy 3425 *Evangeliae et epistolae... Evangeliomok es epistolak*, Kassa, 1668
- RMNy 3427 *Keresztyén catechismus*, Kassa, 1668
- RMNy 3428 Luther, M., *Catechesis minor... Germanice et Latine*, Kassa, 1668
- RMNy 3430 Pancratius, M., *Tractatus politico-historico-iuridicus*, Kassa, 1668
- RMNy 3431 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica de ratione entis objectiva*, Kassa, 1668
- RMNy 3432 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica de subalternatione disciplinarum*, Kassa, 1668
- RMNy 3433 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica IV. de existentia... affectionum entis*, Kassa, 1668
- RMNy 3434 Zabanius, I., *Disputatio theologica, synopsi controversiae primae Christophori Meier...*, Kassa, 1668
- RMNy 3513 [Czeglédi I. ], *Redivivus Iaphetke... Czeglédi Palkonak... praeceptorával való beszélgetése*, [Kassa], 1669
- RMNy 3515 Illyefalvi I., *A három idvösséges kérdés igassága ellen költ Bányász csákánynak tompitasa*, Kassa, 1669
- RMNy 3516 Miskolci Bodnár M., *Drága kenet az az oly predikációk...*, Kassa, 1669
- RMNy 3518 Pomarius, S., *De natura peccati originalis disputatio quinta*, Kassa, 1669
- RMNy 3519 Pomarius, S., *De natura peccati originalis disputatio sexta*, Kassa, 1669

- RMNy 3520 Pomarius, S., *Hexas disputationum theologiarum de natura peccati originalis*, Kassa, 1669
- RMNy 3527 Zabanius, I., *Animadversio inanima altera in... refutationem... a Matthia Sambar...*, Kassa, 1669
- RMNy 3528 Zabanius, I., *Animadversio inanima in refutationem thesium... a... Matthia Sambar...*, Kassa, 1669
- RMNy 3529 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica V. de perfectione, de(ue) unitate formali et universali*, Kassa, 1669
- RMNy 3531 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica VII. de duratione, ubietate*, Kassa, 1669
- RMNy 3532 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica IIX. de dependente et independente*, Kassa, 1669
- RMNy 3533 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica IX. de causa et causato*, Kassa, 1669
- RMNy 3534 Zabanius, I., *Disputatio metaphysica XI. de minori entis abstractione*, Kassa, 1669
- RMK I 1111 Witfelt, P., *Credo in Deum. Hiszek egy Istenben...*, Kassa, 1671
- RMK II 1268 Balogh V., *Filius mortis seu S. Franciscus Borgia*, Kassa, 1671
- RMK II 1270 Komáromi Csipkés Gy., *Concionum sacrarum centuria prima*, Kassa, 1671
- RMK II 1272 [Goodwin, I. J.], *Lapis Lydius controversiarum fidei*, Kassa, 1671
- RMK II 1274 Pomarius, S., *Elegidion epicedium memoria perpetuae... Adami Kys...*, Kassa, 1671
- RMK I 1127 Sámbar M., *Három idvösséges kérdés... harmadszor... ki-bocsáttatott*, Kassa, 1672
- RMK I 1126b, (SZTRIPSZKY I 2073) Siderius J., *Kisded gyermekeknek való catechismus*, Kassa, 1672
- RMK II 1292 *Rituale Strigoniense seu Formula agendorum in administatione sacramentorum...*, Kassa, 1672
- RMK II 1292a ČAPLOVIČ 673 Buzinkai M., *Compendii logici libri duo*, Kassa, 1672
- RMK II 1336 Molnár G., *Elementa grammaticae Latinae*, Kassa, 1674
- RMK II 1337 *Philosophia politica sive Ratio status recta*, Kassa, 1674
- RMK II 1356 Hrabovszky, N., *Lilium Nazaraeum, Austriacum, Agriense...*, [Kassa], [1675]
- RMK II 1357 Illyefalvi I., *Lilium sepulchrale... Franciscus Leonardus Szegedy...*, Kassa, 1675
- RMK II 2035 *Articuli juris thavernicalis...*, Kassa, [1676 körül]
- RMK I 1190 Comenius, A. J., *Januae lingvae Latinae vestibulum*, Kassa, 1676
- RMK I 1191 Sámbar M., *Lilium inter spinas... boldog emlekezeti... Szegedi Ferencznek...*, Kassa, 1676
- RMK I 1211 Tyukodi Gy., *Eghi zenges, avagy mennyei vigasztalo szozat... a... Rakoczi és Bathori... gyászos udvarhoz*, Kassa, 1677
- RMK II 1399 Kereskényi, I., *Panegyris luctuosa... Francisci Rakoczy...*, Kassa, 1677
- RMK II 1399a *Quod bonum, felix, faustum... Universitati Cassoviensi Societatis Jesu... promotore... Joanne Pakay...*, Kassa, 1677
- RMK II 1436a ČAPLOVIČ 698a *Thronus coronatae sapientiae dornatus... promotore... Joanne Pakay*, Kassa, 1678
- RMK II 1481 Pethő I., *Panegyris mulieri forti et sapienti... Sophiae Bathori...*, Kassa, 1681
- RMK I 1283a ČAPLOVIČ 705 Illyefalvi I., *Midön a leselkedő halál... groff Drugeth Homonnay Ianos halotti pompajan...*, Kassa, 1682
- RMK I 1297 *Az igaz keresztyéni vallásban lévő tudománynak fundamentomi*, Kassa, 1683
- RMK I 1298 Kisztei P., *Üstökös csillag...*, Kassa, 1683
- RMK II 1538 Sappuhn, G. H., *Oratio Eucharistica... post solutam... urbis Eperjessiensis obsidionem*, Kassa, 1684
- RMK II 1539 Sappuhn, G. H., *Oratio funebris super obitum... Danielis Gutth...*, Kassa, 1684
- RMK I 1332b ČAPLOVIČ 716 *Elix vitae az az eltető nedvesseg*, Kassa, 1685
- RMK II 1644e ČAPLOVIČ 722 *Triumphus aetatis tenerae de natura eg tyrannide...*, [Kassa], 1689
- RMK II 1711 Székely F., *Trias orationum panegyricarum... honoribus... neo-magistrorum*, Kassa, 1692
- RMK I 1436 Debreceni Ember P., *Szomorú halotti parentatio... Waradi Mihaly uramnak...*, Kassa, 1693
- RMK I 1437 Onadi J., *Practici algorithmi erotemata methodica... cselekedő számok...*, Kassa, 1693
- RMK I 1437a SZTRIPSZKY I 2137 Zemlényi F., *Szomorú halotti praedikatio... Waradi Mihály... felett...*, Kassa, 1693
- RMK I 1452 Filepszállási G., *Praesidium Christianorum avagy a keresztyének között magyarok fegyvere*, Kassa, 1694
- RMK II 1771 Moro, F., *Primitiae veris poetici...*, Kassa, 1694
- RMK II 1771a ČAPLOVIČ 735 *Omen victoriarum... Caesaris Leopoldi Primi...* [Kassa], 1694

## 5. A JEZSUITÁK KASSAI NYOMDÁJA 1670–1674

Kassai jezsuita kollégium nyomdatulajdonos  
Joannes Sagittarius (?) nyomdavezető, 1670  
Lóczy Pál, Lubovianski Ferenc, Pilgram György  
nyomdavezető, 1673–1674

### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. 55. Golgota, a feszület fehér háttérrel. Keret nélküli fametszet, csak cifrákkal keretezve (82×55) – RMK II 1335, A<sub>1b</sub>  
Kassa, 1674  
Korábban a városi nyomdában  
(lásd ott I/55. illusztráció):  
Kassa, 1672

### II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ –

### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök fametszetű címere. Koronából kinövő virágot két oroslán tart, volutás keretben, felette püspöksüveg és pástorbort (85×60) – RMK I 1159, címlap verző  
Kassa, 1674  
Korábban a városi nyomdában  
(lásd ott III/8. címer):  
Kassa, 1672

### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ –

### V. ÁBRA – TÉRKÉP –

### VI. INICIÁLÉ –

### VII. HANGJEGY

1. A *Cantus Catholici* katolikus énekeskönyv szedett kottái – RMK I 1159  
Kassa, 1674

### VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 255.  
Kassa, 1670–1674
2. = Nyomdai cifrák, 276.  
Kassa, 1670–1674
3. = Nyomdai cifrák, 263.  
Kassa, 1670–1674
4. = Nyomdai cifrák, 275.  
Kassa, 1670–1674

### IX. BETŰ

- 1A 12 mm  
Kassa, 1670–1674  
Később a kassai városi nyomdában

(lásd ott IX/26. betűtípus):

- Kassa, 1684  
2A 188 (szöveg minta: RMK I 1159)  
Kassa, 1670–1674  
3A 132 (szöveg minta: RMK I 1159)  
Kassa, 1670–1674  
4A 88 (szöveg minta: RMK I 1159)  
Kassa, 1670–1674

## A JEZSUITÁK KASSAI NYOMDÁJÁNAK ILLUSZTRÁLT KIADVÁNYAI

- RMK I 1159 *Cantus Catholici Latino-Hungarici... Magyar és déák keresztényi catholicus eneknek*, Kassa, 1674  
RMK II 1335 *Libellus alphabeticus... Abces könyvecske...*, Kassa, 1674

## 6. A SÁROSPATAKI FEJEDELMI NYOMDA 1651–1671

- Rákóczi család nyomdatulajdonos  
I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, nyomdaalapító  
Renius (Rhenius) Georgius nyomdavezető, 1652–1657  
Rosnyai János nyomdavezető, 1656–1669 (1671)

### I. ILLUSZTRÁCIÓ

- 1–7. Fametszetű illusztrációk J. A. Comenius *Lucidarium* című művéhez (1653), amelyből feltehetően csak az első ív kinyomtatása készült el. Az 1b kép kivételével mindegyik a korrigálás előtt készült próbanyomattól való – RMNy 2484  
Közli: G. H. TURNBULL, *An incomplete Orbis Pictus of Comenius printed in 1653, Acta Comeniana* 1957/16, 35–49, teljes hasonmással.  
1a. „Invitatio” (52×60) – RMNy 2484, A<sub>3b</sub>  
Sárospatak, 1653  
1b. „Invitatio”, változat (52×52, a kép széle levágva). A *Lucidarium* korrigált példányából való, ahol a metszet alsó vonala megvan, a töredékes lap miatt viszont a kép bal oldala hiányzik – RMNy 2484 (sárospataki töredék), A<sub>5b</sub>  
Sárospatak, 1653  
Közli: BAKOS József, *A Vestibuli et Januae Lucidarium pataki kiadásának újabban felfedezett töredékeiről, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei*, 450, Eger, 1966, 523–528, 3. kép  
2. „I. Deus” (60×60) – RMNy 2484, A<sub>7a</sub>  
Sárospatak, 1653

3. „II. Mundus” (70×65) – RMNy 2484, A<sub>7b</sub>  
Sárospatak, 1653
4. „III. Coelum” (66×66) – RMNy 2484, A<sub>8a</sub> (15)  
Sárospatak, 1653
5. „V. Ignis” (56×70) – RMNy 2484, A<sub>8b</sub> (16)  
Sárospatak, 1653
6. Egy dúcra metszett szimbolikus ábécé, amely a betűket egy-egy állat rajzával és hangjának jelölésével szemlélteti. Első tábla: A-tól M-ig (115×15) *cornix*től *ursus*ig tizenkét állatot ábrázol, mellettük a szöveg külön, szedéssel készült – RMNy 2484, A<sub>6a</sub>  
Sárospatak, 1653
7. Egy dúcra metszett szimbolikus ábécé, amely a betűket egy-egy állat rajzával és hangjának jelölésével szemlélteti. Második tábla N-től Z-ig (115×15), *felis*től *tabanus*ig további tizenkét állatot ábrázol, mellettük a szöveg külön, szedéssel készült – RMNy 2484, A<sub>6b</sub>  
Sárospatak, 1653
8. Asztalra könyöklő csontváz, amely másik kezében lombikot tart. Fametszetű anatómiai illusztráció J. A. Comenius *Eruditionis scholasticae* című enciklopédiájához (120×75) – RMNy 2430, D<sub>1b</sub>  
Sárospatak, 1652
9. Az izmok bemutatása: fametszetű anatómiai illusztráció az emberi test részeinek bemutatására J. A. Comenius *Eruditionis scholasticae* című enciklopédiájához (125×74) – RMNy 2430 D<sub>2b</sub>  
Sárospatak, 1652
10. Az emberi test belső részeit bemutató fametszetes anatómiai illusztráció J. A. Comenius *Eruditionis scholasticae* című enciklopédiájához (94×60) – RMNy 2430, D<sub>3b</sub>  
Sárospatak, 1652
11. Fametszetű illusztráció Kézdivásárhelyi Matkó István *X ut tők könyvnek el-tépése avagy bányász csákány* (Patak, 1668) című vitairatához (68×67). A kettős keretbe foglalt kép felső részén babérkoszorúba foglalt bányászcsákányok, szöveggel is kiírva. Alul két csákányos bányász között egy jezsuita asztalon sárgombócokat gyúr. Az egyik bányász a „Gyurjad Sámbar” szöveget mondja, a másik a jezsuitát csákányával döngeti: „Rádverem, gyurjad” szöveggel. A feliratnak ez a második része tükörírással van írva. – RMNy 3481, címlap  
Sárospatak, 1668

## II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ –

## III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. J. A. Comenius jelvénye, amely minden egyes Patakon megjelent művének címlapján szerepel. Körirata OMNIA SPONTE FLUANT; ABSIT VIOLENTIA REBUS (56×56). A folyót, hegyet, erdős tájat ábrázoló metszet felső részében esőt hozó felhők, hold, csillagok és a nap látható. Jelvényét tudatosan illesztette művei élére, amint ez első Sárospatakon megjelent művének, a *Primitiae laborum scholasticorum*nak 81. lapján olvasható. A jelvény fametszetű dúcra bizonyára Comenius saját tulajdona lehetett, mert 1654. évi távozása után Patakon ennek utánmetszett változatát találni Comenius későbbiekben itt megjelent műveinek címlapján (lásd 2. embléma). – RMNy 2390 címlap, RMNy 2429 címlap, RMNy 2430 címlap, RMNy 2431 címlap, RMNy 2484 címlap  
Sárospatak, 1651–1653  
Később Comenius *Opera didactica omnia* című műve első részének címlapján az amszterdami De Geer kiadó és Roy nyomdász kiadványán: Amszterdam, 1657
2. J. A. Comenius fenti jelvényének változata, amelyet Comenius távozása után használt a pataki nyomda a szerző Patakon megjelent műveinek címlapján. Körirata OMNIA SPONTE FLUANT; ABSIT VIOLENTIA REBUS (56×56). A folyót, hegyet, erdős tájat ábrázoló metszet felső részében esőt hozó felhők, hold, csillagok és a nap látható. A fent leírt, 1. jelvény után metszett változata, amelyet a pataki nyomda Comenius távozása után kezdett használni. A különbség a körirat hosszúkásabb betűiben, és a kisebb méretű, de hosszabb sort alkotó fák alakjában látható leginkább – RMNy 2662 címlap, RMNy 3059 címlap  
Sárospatak, 1656–1662
3. Fa alatt álló magányos alakot és a NON SOLUS írásszalagot ábrázoló fametszet. A hosszúkás levelű szilfára szőlő tekeredik: a leideni Elzevier család nyomdászjelvényének feltehetően hazai, utánmetszett változata. A pataki nyomda is címlapjain, mintegy nyomdászjelvényként alkalmazta (43×56) (V. ECSEDY–SIMON, 91) – RMNy 3384 címlap, RMNy 2791 címlap, RMNy 2935 címlap, RMNy 3591 címlap  
Sárospatak, 1657–1669

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Pajzs alakú, arabeszkés záródísz (55×50) – RMNy 2485 (582)  
Sárospatak, 1653

2. Szív alakú, sávozott záródísz (62×70) – RMNy 2485 (363)  
Sárospatak, 1653
  3. Háromszög alakú, nagyméretű záródísz, sávozott levelekkel (62×65) – RMNy 2729 (223), RMNy 2734 (48), RMNy 2870 (6)  
Sárospatak, 1657–1658
  4. Háromszög alakú, kisméretű záródísz, elnagyolt, sávozott levelekkel (33×45) – RMNy 2874 címlap, RMNy 3062, H<sub>1a</sub>, RMNy 3309 (28), RMNy 3311 címlap, RMNy 3484 címlap, (56), RMNy 3590 címlap  
Sárospatak, 1657–1668
  5. Széthajló, stilizált leveleket ábrázoló kisméretű, sávozott záródísz (15×34) – RMNy 2734 címlap, RMNy 2736 címlap, RMNy 3005 címlap, RMNy 3064 címlap, RMNy 3311 címlap és (67), RMNy 3310 címlap, RMNy 3479 címlap  
Sárospatak, 1657–1668
  6. Arabeszkés záródísz, elnagyolt, alul feltehetően sérült (32×43) – RMNy 3059, F<sub>7a</sub>, RMNy 3590 (100), RMNy 3479 (38)  
Sárospatak, 1662–1668
  7. Két karéjból álló arabeszkés záródísz, alul középen bojtban végződik (29×26) – RMNy 3059, H<sub>2b</sub>  
Sárospatak, 1662  
Később átkerült a debreceni városi nyomdába (lásd ott IV/19. dísz):  
Debrecen, 1663–1670
  8. Finom vonalú, kalligrafikus, szív alakú záródísz (42×46) – RMNy 2793 címlap, RMNy 2797 címlap, RMNy 2796 (::)<sub>1b</sub>, RMNy 2869 (12), RMNy 3059 utolsó lap, RMNy 3481 (20), RMNy 3588 (162)  
Sárospatak, 1658–1669
  9. Finom vonalú, háromszög alakú kalligrafikus dísz, alul tulipánban végződik (21×38) – RMNy 2664 címlap, RMNy 2731 címlap, RMNy 2734 címlap, RMNy 2796 címlap, RMNy 2794 címlap, RMNy 3387 címlap  
Sárospatak, 1656–1667
  10. Apró, kalligrafikus dísz, lent tulipánban végződik (10×13) – RMNy 2800 címlap, RMNy 2734 (32)  
Sárospatak, 1656–1657
  11. Kisméretű finom vonalú, kalligrafikus dísz, pontokban végződő indákkal (26×26) – RMNy 2730 címlap, RMNy 2734 címlap, RMNy 2731 címlap, RMNy 2729 címlap, RMNy 2733 címlap, RMNy 2735 címlap., RMNy 2795, A<sub>6b</sub>, RMNy 2874 [ ]<sub>4b</sub>, RMNy 2868 címlap, RMNy 3000 címlap, RMNy 3310 (16), RMNy 3309 (242)  
Sárospatak, 1657–1666
  12. Bőszégszaruk között fejdíszes fej, kétoldalt bojtokkal (36×36) – és RMNy 2484, RMNy 2684 (430), RMNy 2868 utolsó lap, RMNy 3062 utolsó lap, RMNy 3310 (309), RMNy 3383 címlap  
Sárospatak, 1653–1667
  13. Bajuszos szörnyfej, fent volutákkal, és arról lecsüngő bojtokkal (39×60) – RMNy 2798 címlap, RMNy 2939 (45)  
Sárospatak, 1658
  14. Szörnyfej, leveles, kígyós fejdíszsel, és lecsüngő bojtokkal (40×50) – RMNy 2662 (178)  
Sárospatak, 1656
  15. Bajuszos szörnyfej, volutákkal, alul stilizált virágokkal (52×50) – RMNy 2662 (232)  
Sárospatak, 1656
  16. Férfifej leplekkel és volutás fejdíszsel, a voluták kétoldalt állatfejben végződnek (40×45) – RMNy 2799 címlap, RMNy 2869 (12), RMNy 2933 címlap, RMNy 3059 utolsó lap, RMNy 3386 (30)  
Sárospatak, 1659–1667
  17. Fejdíszes női fej pálmalevelekkel, kétoldalt bőszégszarukkal (55×55) – RMNy 2734 (6), RMNy 3004, A<sub>4b</sub>  
Sárospatak, 1657–1661
  18. Naturális virágcsokor, három egyforma, sokszirmú virággal és lehajló levelekkel (31×23). Hasonló, kissé más virággal a 19. dísz – RMNy 2662 (119)  
Sárospatak, 1656
  19. Naturális virágcsokor, két sokszirmú virággal, és középen egy apróbb virággal, lehajló levelekkel (32×22). Ehhez hasonló a 18. dísz, amelynek mindhárom virága egyforma – RMNy 2662 (119), RMNy 3006 címlap  
Sárospatak, 1656–1661
  20. Kisméretű olaszorsó dús virágcsokorral, talpazaton (40×38) – RMNy 2868 címlap, RMNy 3588 (16)  
Sárospatak, 1659–1669
  21. Alul sötétén sávozott olaszorsó virágcsokorral (35×32) – RMNy 2731, D<sub>4a</sub>, RMNy 2790 címlap, RMNy 2866 címlap, RMNy 2867 címlap, RMNy 2868 (301), RMNy 3062 címlap, RMNy 3308 címlap, RMNy 3309 címlap, RMNy 3477 címlap  
Sárospatak, 1657–1668
- V. ÁBRA – TÉRKÉP
1. *Arbor consanguinitatis*, körökből és szedett szövegből összeállított kihajtott tábla Comenius *Schola ludus* című művéhez (245×115) – RMNy 2662 (430)  
Sárospatak, 1656

- 2–13. Fametszetű geometriai jelek, ábrák  
Comenius *Eruditionis scholasticae* című művéhez: tizenkét, kisebb-nagyobb, szöveget, kört bemutató ábra – RMNy 2430, I<sub>5b</sub>, I<sub>6a</sub>, I<sub>6b</sub>  
Sárospatak, 1652
- 14–17. Fametszetű ábrák (calculusok) a számtani műveletek bemutatásához Comenius *Eruditionis scholasticae* című művéhez – RMNy 2430, I<sub>5a</sub>, (166), (263), (271)  
Sárospatak, 1652
18. A szélirányokat kör alakban szemléltető fametszetű ábra Comenius *Eruditionis scholasticae* című művének „Aer cum ventis” című fejezetéhez (65×65) – RMNy 2430 (1652)  
Sárospatak, 1652

## VI. INICIÁLÉ

1. keretezett iniciálésorozat stilizált virágokkal (19×19) – például RMNy 2866, RMNy 3000  
Sárospatak, 1656–1669  
Később átkerült a debreceni városi nyomdába (lásd ott IV/9. sorozat), csak K betű:  
Debrecen, 1703
2. Nagyméretű iniciálé természetes növényi díszítéssel, csak M betű (32×32) – RMNy 2870  
Sárospatak, 1658
3. Sematikus díszítésű kisméretű iniciálésorozat (22×22) – például RMNy 2939, RMNy 3481  
Sárospatak, 1656–1669
4. Nagyméretű, sematikus díszítésű iniciálésorozat (35×35) – például RMNy 3004, RMNy 2870  
Sárospatak, 1658–1661
5. Finoman árnyalt stilizált levelekkel díszített iniciálésorozat, erősen árnyalt betűkkel (21×21) – például RMNy 2868, RMNy 3065  
Sárospatak, 1657–1669

## VII. HANGJEGY

1. Fametszetű kottasorok és a hangjelölés bemutatása J. A. Comenius *Schola ludus* című művéhez – RMNy 2662 (208), (209), (210)  
Sárospatak, 1656

## VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 71  
Sárospatak, 1651–1669
2. = Nyomdai cifrák, 127  
Sárospatak, 1651–1668
3. = Nyomdai cifrák, 128  
Sárospatak, 1651–1669
4. = Nyomdai cifrák, 142  
Sárospatak, 1651–1669
5. = Nyomdai cifrák, 143  
Sárospatak, 1651–1669

6. = Nyomdai cifrák, 42  
Sárospatak, 1651–1669
7. = Nyomdai cifrák, 43  
Sárospatak, 1651–1669
8. = Nyomdai cifrák, 76  
Sárospatak, 1651–1669
9. = Nyomdai cifrák, 77  
Sárospatak, 1651–1669
10. = Nyomdai cifrák, 129  
Sárospatak, 1651–1668
11. = Nyomdai cifrák, 46  
Sárospatak, 1651–1668
12. = Nyomdai cifrák, 47  
Sárospatak, 1651–1668
13. = Nyomdai cifrák, 126  
Sárospatak, 1651–1669
14. = Nyomdai cifrák, 62  
Sárospatak, 1651–1669
15. = Nyomdai cifrák, 120  
Sárospatak, 1651–1669
16. = Nyomdai cifrák, 121  
Sárospatak, 1651–1669
17. = Nyomdai cifrák, 131  
Sárospatak, 1651–1668
18. = Nyomdai cifrák, 132  
Sárospatak, 1651–1668
19. = Nyomdai cifrák, 72  
Sárospatak, 1652–1667
20. = Nyomdai cifrák, 138  
Sárospatak, 1652–1669
21. = Nyomdai cifrák, 23  
Sárospatak, 1654–1669
22. = Nyomdai cifrák, 24  
Sárospatak, 1657–1668
23. = Nyomdai cifrák, 64  
Sárospatak, 1657–1666
24. = Nyomdai cifrák, 130  
Sárospatak, 1660–1669

## IX. BETŰ

- 1A 12 mm  
Sárospatak, 1653–1666
- 2A 9 mm, (szöveg minta: RMNy 2482)  
Sárospatak, 1651–1668
- 3A 7 mm [200] (szöveg minta: RMNy 2874)  
Sárospatak, 1651–1669
- 4A 6 mm [190] (szöveg minta: RMNy 2874)  
Sárospatak, 1651–1669
- 5A 5,5 mm  
Sárospatak, 1656–1669
- 6A 150 (szöveg minta: RMNy 2794)  
Sárospatak, 1651–1669
- 7K 150 (szöveg minta: RMNy 2869)  
Sárospatak, 1651–1669

- 8A 122 (szöveg minta: RMNy 2549)  
 Sárospatak, 1651–1669  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/27. betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1635–1658  
 Szeben, 1662–1664  
 Kolozsvár, 1667  
 Azonos matricával ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/20. betűtípus):  
 Lőcse, 1633–1676
- 9K 122 (szöveg minta: RMNy 2939)  
 Sárospatak, 1651–1669  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/28. betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1635–1658  
 Szeben, 1662–1664  
 Kolozsvár, 1667  
 Azonos matricával ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/30. betűtípus):  
 Lőcse, 1638–1683
- 10A 98 (szöveg minta: RMNy 3386, zodiákus jelek: RMNy 2430)  
 Sárospatak, 1651–1669  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/19. betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1634 (június)–1658  
 Szeben, 1662–1664  
 Kolozsvár, 1667  
 Azonos matricával ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/14. betűtípus):  
 Lőcse, 1633–1677
- 11K 98 (szöveg minta: RMNy 2793)  
 Sárospatak, 1651–1669  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/32. betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1636–1658  
 Szeben, 1662–1664  
 Kolozsvár, 1667  
 Azonos matricával ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/28. betűtípus):  
 Lőcse, 1633–1686
- 12A 86 (szöveg minta: RMNy 3060)  
 Sárospatak, 1651–1669  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/21. betűtípus):  
 21A 86  
 Gyulafehérvár, 1634–1658  
 Szeben, 1662–1664  
 Kolozsvár, 1667  
 Azonos matricával ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/21. betűtípus):  
 Lőcse, 1634–1676
- 13K 86 (szöveg minta: RMNy 3309)  
 Sárospatak, 1651–1669  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/31. betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1634–1658  
 Szeben, 1662–1664  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/19. betűtípus):  
 Lőcse, 1633–1686
- 14A 69 (szöveg minta: RMNy 3061 és RMNy 3478)  
 Sárospatak, 1651–1669–
- 15K 69 (szöveg minta: RMNy 2430)  
 Sárospatak, 1651–1669–  
 Azonos a lőcsei Brewer-nyomda 26 K 70 típusával:  
 Lőcse, 1634–1683
- 16F 150 (előfordulás: RMNy 2485 és RMNy 2734)  
 Sárospatak, 1653–1657–
- 17F 98 (szöveg minta: RMK II 891)  
 Sárospatak, 1657
- 18G 86 (szöveg minta: RMNy 2662, RMNy 2734, RMNy 2790, RMNy 2867, RMNy 2936, RMNy 3060, RMNy 3062,  
 Sárospatak, 1651–1662  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/24. görög betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1634–1658
- 19H 132 (előfordulása: RMNy 2435)  
 Sárospatak, 1652  
 Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek az erdélyi fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/25. héber betűtípus):  
 Gyulafehérvár, 1635–1636

#### A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK JEGYZÉKE

- RMNy 2430 Comenius, J. A., *Eruditionis scholasticae*, Sárospatak, 1652  
 RMNy 2484 Comenius, J. A., *Vestibuli et Januae Linguarum lucidarium*, Sárospatak, 1653  
 RMNy 2662 Comenius, J. A., *Schola ludus*, Sárospatak, 1656  
 RMNy 2664 [Medgyesi P.], *Trecentum-viratus*, Sárospatak, 1656

- RMNy 2729 M[edgyesi] P., *Igaz magyar-nép negyedik jajja*, Sárospatak, 1657
- RMNy 2730 Medgyesi P., *Igazak sorsa*, Sárospatak, 1657
- RMNy 2731 Medgyesi P., *Rab-szabadító isteni szent mesterség*, Sárospatak, 1657
- RMNy 2733 Szentkirályi M., *Furtum poeticum*, Sárospatak, 1657
- RMNy 2734 Zeisold, J., *Discursus de ortu*, Sárospatak, 1657
- RMNy 2735 Zeisold, J., *Dissertationis Zeisoldianae de animae*, P. 1., Sárospatak, 1657
- RMNy 2736 Zeisold, J., *Dissertationis Zeisoldianae de animae*, P. 2., Sárospatak, 1657
- RMNy 2790 Buzinkai M., *Institutionum rhetoricarum*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2791 *Catechismus, az az a keresztyéni hitnek*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2793 Medgyesi P., *Győzködő hit*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2794 Medgyesi P., *Istenhez-való igaz megtérés*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2795 Medgyesi P., *Liturgia sacra coenae, az az Úr vacsorájának*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2796 Medgyesi P., *Sok jajjokban*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2797 Pósházi J., *Disputatio philosophica...P. Körmendi*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2798 Pósházi J., *Disputatio philosophica... Th. F. Tsekei*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2799 Pósházi J., *Disputatio philosophica...A. B. Gyöngyösi*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2800 Somosi Petkó J., *Igaz és tökéletes*, Sárospatak, 1658
- RMNy 2866 Buzinkai M., *Ínstitutiones oratoriae*, Sárospatak, 1659
- RMNy 2867 Buzinkai M., *Institutiones dialecticarum*, Sárospatak, 1659
- RMNy 2868 [Czeglédi I.], *Siralmas szarándoki járásból*, Sárospatak, 1659
- RMNy 2869 Kemény J., *Gilead balsamuma*, Sárospatak, 1659
- RMNy 2870 Medgyesi P., *Ezechias kir. hiti*, Sárospatak, 1659
- RMNy 2874 Váraljai G. L., *Tekentetes...Vaji Ibranyi F.*, Sárospatak, 1659
- RMNy 2933 Csúzi Cseh J., *Disputatio metaphysica*, Sárospatak, 1660
- RMNy 2935 A' keresztyéni hitnek fő ágazatinak, Sárospatak, 1660
- RMNy 2936 Kiskomáromi R. J., *Disputatio philosophico-theologica*, Sárospatak, 1660
- RMNy 2939 Medgyesi P., *Ketseg torkából*, Sárospatak, 1660
- RMNy 3000 Buzinkai M., *Compendii logici*, Sárospatak, 1661
- RMNy 3004 Pósházi J., *Theses philosophicae de independente*, Sárospatak, 1661
- RMNy 3005 Pósházi J., *Theses philosophicae de natura*, Sárospatak, 1661
- RmNy 3006 Tarpai Szilágyi A., *Pápasták kerengője*, Sárospatak, 1661
- RMNy 3059 Comenius, J. A., *Eruditionis scholasticae P. 1.*, Sárospatak, 1662
- RMNy 3060 Neubarth J., *Kalendarium...1663. esztendőre*, Sárospatak, [1662]
- RMNy 3061 Pápai Páriz I., *Keskeny út*, Sárospatak, 1662
- RMNy 3062 Pósházi J., *Ars catholica*, Sárospatak, 1662
- RMNy 3064 [Pósházi J. ?], *Egy Posonbol repült huholo*, [Sárospatak], 1662
- RMNy 3065 Szepesi Wendigh A., *Döghalál ellen*, Sárospatak, 1662
- RMNy 3308 [Komáromi Csipkés Gy.], *Trans substantatio*, [Sárospatak], 1666
- RMNy 3309 Köleséri S., *Idvesség sarka*, Sárospatak, 1666
- RMNy 3310 Pósházi J., *A' három kérdésre*, Sárospatak, 1666
- RMNy 3311 Pósházi J., *Pósházi Jánosnak Kis Imre nevü*, [Sárospatak], 1666
- RMNy 3383 Buzinkai M., *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Sárospatak, 1667
- RMNy 3384 *Keresztyén catechismus*, Sárospatak, 1667
- RMNy 3386 Pathai I., *Christusban boldogul ki-mult*, Sárospatak, 1667
- RMNy 3387 Pósházi J., *Philosophia naturalis*, Sárospatak, 1667
- RMNy 3477 Buzinkai M., *Compendium logici*, Sárospatak, 1668
- RMNy 3478 Csúzi Cseh J., *Kincses tar-haz*, Sárospatak, 1668
- RMNy 3479 Eszéki T. I., *Halotti magyar oratio*, Sárospatak, 1668
- RMNy 3481 Matkó I., *X út tök...avagy Banyasz-csakany*, Sárospatak, 1668
- RMNy 3484 Sz[epsi] W[endigh] A., *Serkengető-szozat*, Sárospatak, 1668
- RMNy 3588 Czeglédi I., *Enochnak Istennel való*, Sárospatak, 1669
- RMNy 3590 Pósházi J., *Görcsös bot*, Sárospatak, 1669
- RMNy 3591 Pósházi J., *Idvesség istápja*, Sárospatak, 1669

## 7. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA

(1560) 1601–1705

Rheda Pál nyomdavezető, 1596–1601–1619  
 Rheda Péter nyomdavezető, 1620–1630  
 Fodorik Menyhért nyomdavezető, 1631–1651  
 Karancsi György nyomdavezető, 1661–1676  
 Rosnyai János nyomdavezető, 1677–1682  
 Rosnyai János özvegye, 1683  
 Töltési István nyomdavezető, 1683–1685  
 Kassai Pál nyomdavezető, 1686–1695  
 Kassai Pál özvegye, 1696  
 Vincze György nyomdavezető, 1697–1700(–1705)

## I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. A Napot megszemélyesítő, emberi arcot ábrázoló, napsugarakkal övezett naptárjegy (19×18) – RMNy 1577, )( )<sub>4a</sub>. Debrecen, 1634
2. Az újjáépített jeruzsálemi templom, a Második Templom (i. e. 516–70) sematikus ábrázolása beleszedett szöveggel iskolai oktatás céljára, PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO, a Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (82×103) – RMK II 1609, (540) Debrecen, 1687

## II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. A fametszetű címlapkeret alsó részében az oroszlánnal küzdő Sámson, felette reneszánsz kapuzat. A jobb alsó sarokban mesterjegy: L betű és metszőkés. A XVI. században a kolozsvári Heltai-nyomdában használt címlapkeret alsó, az oroszlánnal harcoló Sámson megörökítő részét utóbb lefűrészelték, majd négy függőleges (15–18 mm), valamint egy 108 mm-es vízszintes lénia segítségével illesztették újból a reneszánsz kapuzatot ábrázoló felső részhez. Ennek eredményeként a keretdíz mérete módosult (169×108) – RMNy 1011, címlap Debrecen, 1611  
 XVI. századi előzménye:  
 Kolozsvár, 1554–1572 (*HungTyp* 1 330, II/3).
2. A fametszetű címlapkeret reneszánsz kapuzatának felső ívében a térdeplő, hárfáján játszó Dávid király, balján a Nap, jobbja a csillagokkal övezett Hold látható. Alul emelvény, amelynek előterét visszahajló delfinek által közrefogott három stilizált virágszál díszíti. A két kompozíciót a keret két oldalán egy-egy, felfele kúszó virággirlanddal ékesített korinthisz oszlop köti össze (109×57) – RMK I 1500, RMK I 1536 „B” variáns, RMK I 1667a\*

Debrecen, 1697–1699(–1703)

Előzménye Kolozsvár, 1679 (II/4. számú keretdíz)

## III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Debrecen város címere: a keretezett fametszet előterében, ovális emblémában a feltámadt Krisztust szimbolizáló zászlós bárány. Felette reneszánsz oszlopcsarnok közepén könyvre támaszkodó, illetve azt olvasó férfialak. A két szárnyas puttó által tartott ovális embléma felirata: +MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELÖT. ESA LIII. Alatta a padozat kockáiban a fametszet készítésének évszáma: 1583, (V. ECSEDY–SIMON, 89) (78×76) – RMNy 874, címlap, RMNy 895 címlap Debrecen, 1601–1603  
 XVI. századi előzménye:  
 Debrecen, 1583–1588 (*HungTyp* 1 410, III/5)
2. Debrecen város címere fehér háttérű ovális keretben: bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány. Az ovális keret felirata: +MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELÖT. ESA LIII. (45×40) – RMNy 1922(2), címlap Debrecen, 1642  
 XVI. századi előzménye Debrecen, 1577–1591 (*HungTyp* 1 410, III/3)
3. Magyarország koronás címere: a négyosztatú címerpajzsot két ágaskodó oroszlán tartja (40×53) – RMNy 1031, RMNy 1107, RMNy 1204 Debrecen, 1612–1620  
 XVI. századi előzménye  
 Debrecen, 1592 (*HungTyp* 1 411, III/10)  
 A XVII. század utolsó harmadában készült utánmetszett változata lásd 4. számú címer
4. Magyarország koronás címere: a négyosztatú címerpajzsot két ágaskodó oroszlán tartja (39×52) – SZTRIPSKY I 2111/318, RMK I 1331, RMK I 1520, RMK I 1621, RMK I 1688, SZTRIPSKY I 2217/423 Debrecen, 1684–1700(–1703–1705)  
 A 3. számú címerrel készített utánmetszés
5. Magyarország koronás címere, a kétosztatú címerpajzsot két ágaskodó griffmadár tartja (37×50) – RMNy 1285, RMNy 1298, RMNy 1327, RMNy 1355, RMNy 1405, RMNy 1426 Debrecen, 1623–1629
6. Magyarország címere, a kétosztatú címerpajzs bal fele sávozott, a jobb felében a kettős kereszt és a hármashalom látható (26×23) – RMNy 1082, RMNy 1106, RMNy 1154 Debrecen, 1615–1618
7. Nyomdászjegy: négyzet alakot formázó, stilizált levél és virágdíszekkel szegélyezett, hatosztatú volutával körbefogott lombos fa,

- amelynek ágai alatt kétszer meghajlított lebegő szalagon a PACEM TE POSCIMUS OMNES (Béke, téged kívánunk valamennyien!) felirat olvasható (58×56) – RMNy 3272, RMNy 3275, C<sub>7a</sub>  
Debrecen, 1666
- Előképe az ugyanezt a mottót használó hanauai nyomdász-kiadó, Konrád Eyfrid jelvénye lehetett
8. Nyomdászjelvény: dús, hosszúkás levelű fa volutákkal körbefogva, négyzet alakban levél- és virágdíszek szegélyezik. A fa lombjában olvasható írásszalag felirata és koncepciója azonos a 7. számú nyomdászjelvénnyel, de a mérete nagyobb, valamint a felirat bal oldala alatt szerepel még az 1663-as évszám is (V. ECSEDY-SIMON, 84, 128) (60×61) – RMK I 1144, Q<sub>8a</sub>, RMK II 1316, B<sub>5a</sub>, RMK II 1729, Q<sub>3b</sub>  
Debrecen, 1673–1693(–1703)
9. Nyomdászjelvény: négyszögű, stilizált levelű olajfa bal oldalán álló taláros férfialak. Feje felett üres írásszalag. Jobb oldalán letört ágak hullnak alá. Előképe a párizsi Rémy Soubret kiadói jelvénynek tükörfordított utánzata, amely a francia Estienne család NOLI ALTUM SAPERE (Ne fuvalkodjál fel!) jelvényét másolta. A Szent Pál levelére (Róm 11,20) utaló nyomdászjelvény Magyarországon üres írásszalaggal fordult elő (V. ECSEDY-SIMON, 92, 102, SIMON, 4, 5) (29×48) – RMK I 1229, RMK I 1230, RMK I 1230a\*, RMK I 1450, RMK I 1501, RMK I 1538, RMK II 1441, RMK II 1442, RMK II 1519, RMK II 1580, RMK II 1609, RMK II 1658, RMK II 1730, RMK II 1824, RMK II 2147  
Debrecen, 1679–1700(–1703)
- Eredetileg a kolozsvári református egyház országos nyomda használta (lásd ott III/6. számú jelvény)
10. Nyomdászjelvény: négyszögű, stilizált fa, amelynek törzsénél a VITE (Az életnek) mottó, míg alul az 1663-as évszám olvasható (SIMON, 6) (46×42) – RMK II 1316, RMK I 1317  
Debrecen, 1673–1684
11. Nyomdászjelvény: a leideni Elsevier család jelvényét mintázó négyszögű, dús levelű szilfa jobbán álló férfi jobb kezével rámutat a bal oldalon található írásszalagra, amelyen a NON SOLUS (Nem egyedül) mottó olvasható. Ez alatt lévő bokor aljában a fametszet készítőjének CZ szignója látható (SIMON, 7) (45×55) – RMK I 1517, RMK II 1534, )( <sub>2a</sub>  
Debrecen, 1683–1684
12. Nyomdászjelvény: gyümölcsfa jobb oldalán kezében lándzsát tartó sisakos nőalak, Minerva. A fa törzsét keresztező írásszalag felírta: ET FLORE ET FRUCTU (Virággal és gyümölcssel). A fa bal oldalán alul bagoly, a fa törzsének tövében arccal előre tekintő kuporgó alak látható (V. ECSEDY-SIMON, 97) (40×43) – RMK II 1518, RMK II 1536, RMK II 1562, RMK II 1563  
Debrecen, 1683–1685
- Az utrechti Johannes Jansonius van de Waesberghe nyomdász- és kiadó jelvényének pontos mása. XVIII. századi továbbélése Debrecen, 1743
13. Az iktári Bethlen család fametszetes címere. Faragott keret közepén, díszes ovális embléma, benne szemben álló két hattyú, nyakuknál átlótt nyílveszővel. A sávozott háttérű fametszet négy sarkában egy-egy szám látható, amely feltehetően a fametszet készítésének dátumát, az 1661. évet örököltette meg (54×51) – RMNy 3076, RMNy 3141, (162)  
Debrecen, 1663–1664
14. A Báthori család sárkányfogas címere: babérkoszorúval övezett, kör formájú emblémában sötét alakú angyalok által tartott ovális, sárkányfogas pajzs, tetején korona (73×65) – RMNy 3273, B<sub>2a</sub>  
Debrecen, 1666
15. Bocskai Újlaki Ferenc sárkányfogas címere körirattal, szedett, nyomtatott betűkből: GENEROSVS FRANCISCVS UJLAKI DE BACZKA. OBIIT IN SZAMOS. UJLAK, DIE 5. AUGUSTI AN. 1873. AETATIS SVAE AN. 17. DIER. 10. (124×91) – RMK I 1158, A<sub>1b</sub>  
Debrecen, 1674
16. Nyomdászjelvény: két egymással szemben álló galamb, csőrükben jobbra és balra hajló babérág, alattuk a PACEM TE POSCIMUS OMNES (Béke, téged kívánunk valamennyien!) felirat olvasható (V. ECSEDY-SIMON, 127) (33×39) – RMK II 2102a\*, RMK II 2149, PETRIK VII 339  
Debrecen, 1702–1704

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Kisméretű, finom vonalú arabeszk záródísz (13×31) – RMNy 1011[2], A<sub>4b</sub>, RMNy 1046, A<sub>8a</sub>, RMNy 1063, RMNy 1083, RMNy 1236, Eee<sub>4a</sub>, RMNy 1262, V<sub>2a</sub>, RMNy 1298, C<sub>1a</sub>, RMNy 1300, Gg<sub>8a</sub>, RMNy 1301, RMNy 1427, RMNy 1524, )( <sub>5a</sub>, RMNy 1561, A<sub>8a</sub>, RMK I 1144, (17)  
Debrecen, 1611–1673
- XVI. századi előzményeként: Debrecen, 1583, 1596–1599 (*HungTyp* 1 413, IV/12)
2. Kisméretű, finom vonalú arabeszk záródísz (13×32) – RMNy 992, RMNy 1174, (468), RMNy 1175, C<sub>2a</sub>, RMNy 1178, C<sub>2a</sub>, RMNy 1237, RMNy 1524, )( <sub>5b</sub>, RMNy 1525, Ii<sub>4a</sub>, RMNy 1577, )( <sub>1a</sub>, RMNy 2056, B<sub>5a</sub>, RMNy 3273, RMK I 1229, (321)  
Debrecen, 1610–1679

- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1588–1597 (*HungTyp* 1 413, IV/15)
3. Kisméretű, finom vonalú arabeszkés záródísz (12×33) – RMNy 887, H<sub>4b</sub>, RMNy 928, A<sub>4a</sub>, RMNy 1204, C<sub>1a</sub>, RMNy 1355, C<sub>1a</sub>, RMNy 3273  
Debrecen, 1602–1626, 1666
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1584, 1597–1600 (*HungTyp* 1 413, IV/14)  
A Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg:  
Várad, 1584
4. Stilizált levelekből álló háromszög alakú záródísz (18×17) – RMNy 1174, (533), RMNy 1236, D<sub>4a</sub>, RMNy 1237, (152), RMNy 1355, D<sub>8a</sub>, RMNy 1605, (615), RMNy 1639, RMNy 1670, )<sub>(8b)</sub>, RMNy 1875, )<sub>(1b)</sub>, RMNy 1876, RMNy 3141, (79)  
Debrecen, 1619–1663
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1600 (*HungTyp* 1 413, IV/23)
5. Stilizált levelekből álló háromszög alakú záródísz (14×18) – RMNy 908, C<sub>1a</sub>, RMNy 1236, Bbb<sub>4b</sub>, RMNy 1262, N<sub>4b</sub>, RMNy 1525, Ii<sub>5a</sub>, RMNy 1577, Qq<sub>3a</sub>, RMNy 1671, C<sub>4b</sub>, RMNy 1735, )<sub>(2a)</sub>, RMNy 1763, )<sub>(8b)</sub>  
Debrecen, 1604–1639
6. Fonadékös, téglalap alakú záródísz széles szalagokból (29×69) – RMNy 953, B<sub>2b</sub>, RMNy 1011, c<sub>2b</sub>, RMNy 1153, C<sub>4a</sub>, RMNy 1236, Q<sub>4b</sub>, RMNy 1237, (:o:)<sub>8b</sub>, RMNy 1262, Q<sub>4a</sub>, RMNy 1427, 888, RMNy 1922[2], N<sub>2b</sub>, RMNy 3272, I<sub>7b</sub>  
Debrecen, 1607?–1642, 1666
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1584, 1597–1600 (*HungTyp* 1 412, IV/8)  
A Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg:  
Várad, 1584
7. Rombusz alakú, finom vonalú arabeszkés záródísz (35×37) – RMNy 957, C<sub>2b</sub>, RMNy 1174, (357), RMNy 1236, R<sub>1b</sub>, RMNy 1525, I<sub>2b</sub>, RMNy 1822, C<sub>7b</sub>, RMNy 1922, ):( ):( ):(<sub>3a</sub>, RMNy 3024, A<sub>3b</sub>  
Debrecen, 1607?–1662
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1577 (RMNy 380)
8. Kisméretű, stilizált levél és virágmintás záródísz (14×17) – RMNy 895, []<sub>1b</sub>  
Debrecen, 1603
9. Sematikus, háromszög alakú záródísz átlósan sávozott levelekkel közrefogott virággal (20×30) – RMNy 874, \*<sub>6b</sub>, RMNy 887, RMNy 1009, RMNy 1011, (513), RMNy 1048, A<sub>1b</sub>, RMNy 1174, (667), RMNy 1300, )<sub>1(a)</sub>, RMNy 1427, b<sub>3a</sub>, RMNy 1524, RMNy 3024, A<sub>5b</sub>  
Debrecen, 1601–1662
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1583, 1586–1598 (*HungTyp* 1 413, IV/11)
- A Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg:  
Várad, 1584
10. Téglalap alakú záródísz, közepén stilizált, visszakunorodó növényi indákba kapaszkodó ördög torzója szörnyalakokkal (18×71) – RMNy 886, ( )<sub>1a</sub>, RMNy 895, A<sub>1a</sub>, RMNy 1205, A<sub>2b</sub>, RMNy 1236, a<sub>2a</sub>, RMNy 1262, A<sub>1a</sub>, RMNy 1425A, A<sub>1a</sub>, RMNy 1427, a<sub>2a</sub>, RMNy 3141[2], M<sub>2a</sub>  
Debrecen, 1602–1664
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1584, 1586–1591 (*HungTyp* 1 413, IV/16)  
A Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg:  
Várad, 1585
11. Hosszúkas díszléc stilizált levelekből, közepén medallionnal (9×107) – RMNy 895, \*<sub>1a</sub>, RMNy 1011, o<sub>3a</sub>, RMNy 1427, Vvvvv<sub>3a</sub>  
Debrecen, 1603–1629
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1598 (*HungTyp* 1 413, IV/22)
12. Férfifej volutákkal, két babérlevelés ág között (27×25) – RMNy 884, RMNy 887, RMNy 1011[1], A<sub>1a</sub>, RMNy 1205(2), A<sub>1b</sub>, RMNy 1236, Bb<sub>3a</sub>, RMNy 1298, D<sub>1b</sub>, RMNy 1300, (476), RMNy 1301, (166), RMNy 1576, A<sub>7b</sub>, RMNy 1671, (526), RMK I 1315a\*, C<sub>8b</sub>  
Debrecen, 1602–1683
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1584, 1597–1600 (*HungTyp* 1 413, IV/17)  
A Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg:  
Várad, 1584
13. Volutás férfifej gyümölcskosárral közepén, amelyet két trombitáló férfialak fog közre (34×34) – RMNy 932, RMNy 1011, (5)<sub>b</sub>, RMNy 1104, A<sub>2b</sub>, RMNy 1174, C<sub>1b</sub>, RMNy 1205, A<sub>1b</sub>, RMNy 1236, b<sub>3b</sub>, RMNy 1262, d<sub>2a</sub>, RMNy 1427, X<sub>x1b</sub>, RMNy 1561, H<sub>4b</sub>, RMNy 1603, A<sub>1a</sub>  
Debrecen, 1605–1635
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1584–1596 (*HungTyp* 1 413, IV/19)
14. Medúzafő volutákkal (39×46) – RMNy 874, Mm<sub>8a</sub>, RMNy 895, Tt<sub>4b</sub>, RMNy 909, RMNy 931, RMNy 956, (27), RMNy 992, \*<sub>4b</sub>, RMNy 1011[1], M<sub>6b</sub>, RMNy 1048, A<sub>3a</sub>, RMNy 1104, )<sub>(8b)</sub>, RMNy 1132, X<sub>4b</sub>, RMNy 1174, O<sub>2a</sub>, RMNy 1205(2), A<sub>1a</sub>, RMNy 1236, a<sub>5a</sub>, RMNy 1237, (196b), RMNy 1262, C<sub>4b</sub>, RMNy 1427, E<sub>4b</sub>, RMNy 1576, Z<sub>8b</sub>, RMNy 1577, )( )<sub>(2a)</sub>, RMNy 1735, (195), RMNy 1763, (195), RMNy 1922, Nnn<sub>1b</sub>  
Debrecen, 1602–1642
- XVI. századi előzményeként:  
Debrecen, 1584, 1586–1600 (*HungTyp* 1 413, IV/18)  
A Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg:  
Várad, 1584

15. Medúzafő volutákkal (39×46) – RMNy 1523, RMNy 3273, A<sub>2a</sub>, RMK II 2203a\*  
Debrecen, 1632–1666(–1704)  
A 14. számú záródísz gyengébb minőségű utánmetszése, amelyen a medúzafő arcvonása nem vehető ki, ennek következményeként a 14. számú záródísz kopott változatának vélték
16. Ovális emblémában görög váza lehajló virágokkal és levelekkel (50×41) – RMNy 3023, címlap  
Debrecen, 1662
17. Átlósan sávozott, háromszög alakú, stilizált növényi záródísz (23×38) – RMNy 1425A, RMNy 3024, RMNy 3141, A<sub>7a</sub>, RMNy 3145, RMNy 3146, (442), RMNy 3272, E<sub>2b</sub>, RMNy 3273, B<sub>4a</sub>, RMNy 3275, A<sub>2b</sub>, RMNy 3419, RMK I 1144, RMK I 1209, (219), RMK I 1220, P<sub>8a</sub>, RMK I 1229, (\*)<sub>3b</sub>, RMK I 1689  
Debrecen, 1629–1679(–1704)
18. Átlósan sávozott, stilizált indafonatos záródísz (38×40) – RMNy 3272, A<sub>4b</sub>, RMNy 3276, (::)<sub>8a</sub>, RMNy 3510, Δ<sub>1a</sub>, RMK I 1667a, T<sub>12b</sub>, RMK II 2150, (64), RMK II 2204, A<sub>1b</sub>  
Debrecen 1666–1669(–1703–1704)
19. Ornamentális díszítésű levél- és virágdísz közepén alul bojttal (27×26) – RMNy 3075A, RMNy 3141[2], M<sub>4a</sub>, RMNy 3145, A<sub>3b</sub>, RMNy 3146, RMNy 3632, (0)<sub>3b</sub>  
Debrecen, 1663–1670  
Eredetileg a sárospataki fedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd IV/7. számú dísz): Sárospatak, 1662
20. Ellipszis alakú ornamentális záródísz (23×37) – RMNy 3027, RMNy 3194  
Debrecen 1662–1665
21. Kerekded alakú, reneszánsz stílusú, finom vonalú stilizált növényi és virágmotívumot ábrázoló dísz (49×58) – RMNy 3424, RMNy 3510, Δ<sub>4b</sub>, RMK I 1144, (16), RMK I 1158, B<sub>2a</sub>, RMK I 1687, RMK II 1609, C<sub>1a</sub>, RMK II 1826, RMK II 2147, RMK II 2148  
Debrecen, 1669–1696(–1703–1704)
22. Rombusz alakú, stilizált növényi záródísz (36×50) – RMNy 3076 B<sub>4b</sub>, RMK I 1229, (316), RMK I 1231, (543), RMK II 1440, b<sub>7a</sub>, RMK II 1480, A<sub>1a</sub>, RMK I 1538, A<sub>4a</sub>  
Debrecen, 1663–1699
23. Háromszög formájú, ornamentális növényi záródísz (34×34) – RMNy 3145, 133, RMNy 3276, K<sub>2b</sub>, RMNy 3419, A<sub>7a</sub>, RMNy 3632, Iiiii<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1664–1670
24. Háromszög formájú, ornamentális záródísz (36×38) – RMNy 3076, B<sub>4b</sub>, RMNy 3141, K<sub>2b</sub>, RMNy 3144, RMNy 3272, B<sub>6b</sub>, RMNy 3275, C<sub>6b</sub>, RMNy 3276, (191), RMNy 3418, SZTRIPSZKY I 2111/318, D<sub>3a</sub>, RMK I 1330, )(<sub>8b</sub>, RMK I 1348, B<sub>2b</sub>, RMK I 1402, A<sub>2b</sub>, RMK I 1533, A<sub>4a</sub>, RMK I 1538, A<sub>4a</sub>, RMK II 1440, (312), RMK II 1534, Y<sub>7a</sub>, RMK II 1609, Bbbb<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1663–1699
25. Háromszög formájú, ornamentális záródísz (37×44) – RMNy 3141, (208), RMNy 3276, RMK I 1144, O<sub>3b</sub>, RMK I 1158, RMK I 1552, O<sub>4b</sub>, RMK II 1580, [4]a, RMK II 2102, (180), RMK II 2061, RMK II 2102a\*,  
Debrecen, 1664–1700(–1701–1703)
26. Virágos talajon álló görög vázában stilizált virágcsokor (41×32) – RMNy 3418, RMNy 3419, A<sub>4b</sub>, RMNy 3510, RMK I 1314, H<sub>1b</sub>, RMK I 1420, Dd<sub>8b</sub>, RMK II 1440, V<sub>7b</sub>, RMK II 1563, §<sub>6a</sub>, RMK II 1878, RMK II 2150  
Debrecen, 1668–1697(–1703–1704)
27. Talpas görög vázában stilizált virágcsokor (43×38) – RMNy 3418, §<sub>8b</sub>, RMNy 3419, A<sub>4b</sub>, RMNy 3510, (415), RMK I 1451, B<sub>1b</sub>, RMK II 1517, A<sub>3b</sub>, RMK II 2204  
Debrecen, 1668–1694(–1703–1704)
28. Földön álló füles görög vázában lehajló ágú, stilizált virágcsokor (45×44) – RMNy 3418, RMNy 3419, A<sub>8a</sub>, RMK I 1420, a<sub>3a</sub>, RMK II 1609, Kk<sub>4b</sub>, RMK II 1729, A<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1668–1693
29. Fűves talajon álló, stilizált bő lombozatú fa (42×37) – RMNy 3419, (465), RMNy 3632, Iiiii<sub>2a</sub>, RMK I 1435, Hh<sub>8b</sub>, RMK I 1450, A<sub>8a</sub>, RMK I 1451, B<sub>1b</sub>, RMK II 1440, b<sub>5b</sub>, RMK II 1609, \*<sub>8a</sub>, RMK II 1659, \*<sub>8a</sub>  
Debrecen, 1668–1694  
Eredetileg a kassai városi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd IV/21. számú dísz)
30. Fonadékos, téglalap alakú záródísz széles szalagokból (29×70) – RMK II 1658, \*\*\*\*\*<sub>4b</sub>, RMK I 1684a\*, RMK II 2146, RMK II 2148, RMK I 1687, B<sub>1a</sub>, RMK II 1682, D<sub>4b</sub>, RMK II 1729, A<sub>2b</sub>, RMK II 1991, RMK II 2102, RMK II 2225a\*, A<sub>1b</sub>  
Debrecen, 1690–1700(–1703–1705)  
Nagyon hasonlít a 6. számú záródíszre, de attól eltérő
31. Átlósan sávozott, háromszög alakú, stilizált virágmintás záródísz (21×36) – RMK I 1421, [ ]<sub>4a</sub>, RMK I 1435, A<sub>4a</sub>, RMK I 1553, E<sub>8a</sub>, RMK I 1538, E<sub>8a</sub>, RMK I 1667a\*, 69, RMK II 2102, C<sub>2b</sub>, RMK II 2199, B<sub>2b</sub>, RMK II 2204, (149)  
1692–1700(–1702–1704)
32. Háromszög alakú, ornamentális záródísz (20×21) – SZTRIPSZKY I 2180/386, RMK I 1421, P<sub>1b</sub>, RMK I 1553, (69)  
Debrecen, 1681–1700

Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájának felszereléséhez tartozott (lásd IV/28. számú dísz):

Várad, 1658

33. Háromszög alakú, ornamentális záródísz (27×34) – RMK II 1396, M<sub>6a</sub>, RMK I 1403, D<sub>2b</sub>, RMK I 1578, A<sub>6b</sub>, RMK II 1992  
Debrecen, 1677–1700
34. Átlósan sávozott, háromszög alakú stilizált záródísz (36×57) – RMK I 1578, C<sub>2b</sub>  
Debrecen, 1693–1697?

#### V. ÁBRA – TÉRKÉP

1. Sancta Canahanis terra. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető térkép, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO...*prima pars*, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (143×102) – RMK I 1519, §<sub>2a</sub>  
Debrecen, 1683
2. Tres Majores Partes. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető térkép, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO...*prima pars*, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (137×98) – RMK I 1519, §<sub>2b</sub>  
Debrecen, 1683
3. Genealogia, XIX Syriae Dinastarum. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető ábra, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO...*prima pars*, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (162×103) – RMK I 1519, Cc<sub>2a</sub>
4. Genealogia, Machabaeorum seu Assamaneorum Asmonaeorum. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető ábra, a a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO...*prima pars*, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (110×102) – RMK I 1519, Cc<sub>3a</sub>
5. Genealogia, Herodianorum artificiosé descripta. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető ábra, a Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (241×129) – RMK I 1519, Dd<sub>1-2</sub> levelek közé beragasztva  
Debrecen, 1683
6. Sanctae Canahanis terrae. Iskolai oktatás céljából készült sematikus szemléltető térkép beleszedett szöveggel, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (133×110) – RMK II 1609, A<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1687
7. Sanctam Canahanis Terram. Szemléltető sematikus térkép iskolai oktatás céljából beleszedett szöveggel, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (127×100) – RMK II 1609, B<sub>2A</sub>  
Debrecen, 1687
8. Sanctam Canahanis terram. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető térkép, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO...*prima pars*, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (127×98) – RMK I 1519, )(1<sub>a</sub>  
Debrecen, 1683
9. Horae Judaeorum. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető ábra, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (99×99) – RMK II 1609, B<sub>1b</sub>, RMK II 1658, L<sub>2a</sub> és Cc<sub>1b</sub>  
Debrecen, 1687–1690
10. Menses Judaeorum. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető ábra, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (143×102) – RMK II 1609, B<sub>2a</sub>, RMK II 1658, Dd<sub>3a</sub>  
Debrecen, 1687–1690
11. Dies Biblici. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel és naptárjellel készült szemléltető ábra, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (82×103) – RMK II 1658, Cc<sub>3b</sub>  
Debrecen, 1690
12. Asiae Triplicis Regna utcunque. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (132×98) – RMK II 1729, D<sub>3b</sub>  
Debrecen, 1693
13. Sancta Canahanis terrae, Quatuor Majores Partes. Iskolai oktatás céljából szedett szöveggel készült szemléltető térkép, a PROFESSIONVM SCHOLASTICARUM OPERA & STUDIO...*prima pars*, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (133×110) – RMK I 1519, )(4<sub>a</sub>
14. Regnum Canahanis. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus ábra szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (126×91) – RMK II 1729, E<sub>2b</sub>  
Debrecen, 1693
15. Regna Asiatica. Canahanis terra. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus ábra szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (109×84) – RMK II 1729, E<sub>3a</sub>  
Debrecen, 1693
16. Schema Triplicis Arabiae. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET

- REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (112×95) – RMK II 1729, G<sub>1a</sub>, R<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1693
17. Africae duplicis regna primitiva: Utcunque adumbrata. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (129×99) – RMK II 1729, H<sub>2a</sub>  
Debrecen, 1693
18. Europae regna utcunque adumbrata. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (127×84) – RMK II 1729, I<sub>4a</sub>  
Debrecen, 1693
19. Scythia Asiatica & Europea. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (77×88) – RMK II 1729, K<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1693
20. Asia Major hodie Natolia vocatur. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (71×98) – RMK II 1729, M<sub>4b</sub>, P<sub>3a</sub>  
Debrecen, 1693
21. Vasta Tartaria Asiatica. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (58×98) – RMK II 1729, N<sub>1b</sub>  
Debrecen, 1693
22. Schema Sclavorum. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus térkép szedett szöveggel, ORIGO GENTIUM ET REGNORUM, PÓST-DILUVIANORUM, Lisznyai K. Pál-féle kiadáshoz (126×98) – RMK II 1729, O<sub>3a</sub>  
Debrecen, 1693
23. Pecsét helye (12,5×13) – RMK II 1825, B<sub>4b</sub>  
Debrecen, 1696
24. Sciagraphia dictarum Horarum. Iskolai oktatás céljából készült szemléltető sematikus ábra szedett szöveggel, SCRIPTVARIA V. TESTAMENTI CHRONOTAXIS, ifj. Rápoti Pap Mihály-féle kiadáshoz (62×85) – RMK II 1826, C<sub>3b</sub>  
Debrecen, 1696
- VI. INICIÁLÉ
1. Keret nélküli, finom vonalú reneszánsz iniciálék: a levéldíszek között emberi alakok, puttók és állatok (31×31) – RMNy 874, RMK II 2102  
Debrecen, 1601–1700(–1703)  
XVI. századi előzménye: Hoffhalter Rudolf felszerelésének részeként Debrecen, 1586– (csak az A, C, G, M, N, Q és V betűk, *HungTyp* 1 418, VI/8)  
XVII. században a sorozat F tagja nem szerepelt, a XVIII. században viszont csak az B, E, F, G és R betűk fordultak elő
2. Naturalisztikus rajzú növényekkel, emberekkel és állatokkal díszített keretezett iniciálé (29×29) – RMNy 874, RMK II 1825  
Debrecen, 1601–1696(–1703–1704)  
XVI. századi előzménye: eredetileg Komlós András felszerelésének része:  
Debrecen, 1569–1600 (*HungTyp* 1 417, VI/6).  
A XVIII. században csak az A betű szerepelt
3. Keretezett, stilizált levelekkel díszített fekete betűs iniciálék (18×18) – RMNy 874, RMK II 1992  
Debrecen, 1601–1700(–1701–1703)  
XVI. századi előzménye: eredetileg Komlós András felszerelésének része:  
Debrecen, 1569–1600 (*HungTyp* 1 417, VI/7)  
A XVIII. században csak az A, C, F, M, N<sub>1→2</sub> és Ü betűk fordultak elő
4. Haláltáncmotívummal ábrázolt iniciálésorozat E betűje (24×24) – RMNy 3272, A<sub>5a</sub>  
Debrecen, 1666  
XVI. századi előzménye: Raphael Hoffhalter felszerelésének részeként Bécsből került Debrecenbe, 1565-ben (*HungTyp* 1 415, VI/3), majd váradi (1565) és gyulafehérvári (1568–1569) alkalmazását követően Hoffhalter Rudolf az édesapjától örökölt felszerelés részeként szerepeltette Alsóindván (1574), végül ismét Debrecenben 1586-ban (RMNy 583, A<sub>1b</sub>)
5. Duplán keretezett újszövetségi iniciálésorozat E és G betűje (33×33) – RMK I 1229, (\*)<sub>2a</sub>, RMK II 1441, A<sub>2a</sub>  
Debrecen, 1679
6. Keret nélküli, finom rajzolatú iniciálé Q betűje, görögváza-motívummal (22×20) – RMK II 1658, A<sub>1a</sub>, RMK II 2199b\*, B<sub>2a</sub>, RMK II 2199, B<sub>5a</sub>  
Debrecen, 1690 (1701–1704)
7. Keret nélküli, sávozott, stilizált indafonatos iniciálé A betűje (18×18) – RMK I 1501, A<sub>6b</sub>, RMK II 1878, A<sub>2a</sub>  
Debrecen, 1697
8. Keret nélküli, sávozott ornamentális díszítésű iniciálésorozat I (30×29), M (30×26) és N

- (31×28) betűi – RMKII 2152, RMK I 1683a\*,  
RMK II 2152a\*, RMK II 2225a\*  
Debrecen, 1701–1705
9. Keret nélküli stilizált növényi díszítésű iniciálé  
M betűje közepén madárbrázolással (29×30) –  
RMK I 1708b\*  
Debrecen, 1705
10. Duplán keretezett, természetes növényi díszítésű  
iniciálé K betűje (18×18) – RMK I 1684a\*  
Debrecen, 1703. Eredetileg a sárospataki fejedelmi  
nyomda felszereléséhez tartozott  
(lásd VI/1. számú iniciálesorozat)
11. Keret nélküli, sávozott díszítésű, természetes  
állat- és emberbrázolású iniciálé M betűje  
(50×59) – RMK I 1684c\*, RMK I 1684d\*  
Debrecen, 1703–1704
12. Keretezett, sötét háttérű, poncolt díszítésű  
iniciálé A betűje (13×12) – RMK I 1687,  
RMK I 1709a\*  
Debrecen, 1703–1705
- VII. HANGJEGY
1. Fametsző eljárással készült, hangjeggyel  
egybemetszett kottasorok (5×52–59) – RMK I  
1500, RMK I 1536 „B” variáns, RMK I 1667a\*  
Debrecen, 1697–1699(–1703)
2. Öntött hangjegyek szedett eljárással – RMK I  
1536  
Debrecen, 1699  
Előzménye Kolozsvár, 1696  
(lásd VII/1. számú öntött hangjegyek)
- VIII. – NYOMDAI CIFRA
1. = Nyomdai cifrák, 14.  
Debrecen, 1603–1675  
XVI. századi előzménye Debrecen, 1577  
(*HungTyp* 1 419, VIII/8)
2. = Nyomdai cifrák, 10.  
Debrecen, 1610–1670  
XVI. századi előzménye, Debrecen, 1573  
(*HungTyp* 1 418, VIII/3)
3. = Nyomdai cifrák, 16.  
Debrecen, 1601–1668  
XVI. századi előzménye, Debrecen, 1579–1597  
(*HungTyp* 1 419, VIII/10)
4. = Nyomdai cifrák, 15.  
Debrecen, 1601–1668  
XVI. századi előzménye, Debrecen, 1579–1597  
(*HungTyp* 1 419, VIII/9)
5. = Nyomdai cifrák, 25.  
Debrecen, 1616–1677
6. = Nyomdai cifrák, 67.  
Debrecen, 1605–1675
7. = Nyomdai cifrák, 208.  
Debrecen, 1617–1668
8. = Nyomdai cifrák, 160.  
Debrecen, 1616–1677
9. = Nyomdai cifrák, 209.  
Debrecen, 1621–1677, 1690  
XVI. századi előzménye: Debrecen, 1585
10. = Nyomdai cifrák, 210.  
Debrecen, 1602–1651, 1689–1699(–1705)
11. = Nyomdai cifrák, 59.  
Debrecen, 1621–1651
12. = Nyomdai cifrák, 204.  
Debrecen, 1616–1672
13. = Nyomdai cifrák, 161.  
Debrecen, 1607?–1677, 1693–1700(–1705)
14. = Nyomdai cifrák, 211.  
Debrecen, 1607?–1677
15. = Nyomdai cifrák, 13.  
Debrecen, 1633–1665(–1704)
16. = Nyomdai cifrák, 212.  
Debrecen, 1602–1666(–1703)  
XVI. századi előzménye: Debrecen, 1574, 1598
17. = Nyomdai cifrák, 213.  
Debrecen, 1607?–1677
18. = Nyomdai cifrák, 214.  
Debrecen, 1607?–1677
19. = Nyomdai cifrák, 215.  
Debrecen, 1607?–1677
20. = Nyomdai cifrák, 216.  
Debrecen, 1637–1651
21. = Nyomdai cifrák, 217.  
Debrecen, 1637–1651
22. = Nyomdai cifrák, 218.  
Debrecen, 1621–1664
23. = Nyomdai cifrák, 219.  
Debrecen, 1636–1677
24. = Nyomdai cifrák, 220.  
Debrecen, 1636–1677
25. = Nyomdai cifrák, 207.  
Debrecen, 1664–1677, 1693–1700(–1705)
26. = Nyomdai cifrák, 221.  
Debrecen, 1663
27. = Nyomdai cifrák, 222.  
Debrecen, 1666–1673
28. = Nyomdai cifrák, 199.  
Debrecen, 1635
29. = Nyomdai cifrák, 223.  
Debrecen, 1633
30. = Nyomdai cifrák, 225.  
Debrecen, 1648–1651  
A naptárjelet Fodorik Menyhért a megadott  
időkorban díszítő elemként alkalmazta
31. = Nyomdai cifrák, 224.  
Debrecen, 1635
32. = Nyomdai cifrák, 19.  
Debrecen, 1665–1673

33. = Nyomdai cifrák, 20.  
Debrecen, 1665–1673
34. = Nyomdai cifrák, 158.  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
35. = Nyomdai cifrák, 155.  
Debrecen, 1679–1696(1702)
36. = Nyomdai cifrák, 156.  
Debrecen, 1679–1696(1702)
37. = Nyomdai cifrák, 153.  
Debrecen, 1678–1700(1703–1705)
38. = Nyomdai cifrák, 154.  
Debrecen, 1679–1700(–1705)
39. = Nyomdai cifrák, 163.  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
40. = Nyomdai cifrák, 159.  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
41. = Nyomdai cifrák, 157.  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
42. = Nyomdai cifrák, 203.  
Debrecen, 1678–1699(–1704)
43. = Nyomdai cifrák, 164.  
Debrecen, 1679–1700(–1703)
44. = Nyomdai cifrák, 165.  
Debrecen, 1679–1700(–1703)
45. = Nyomdai cifrák, 162.  
Debrecen, 1680–1700(–1705)
- IX. BETŰ
- 1A 292 (szöveg minta: RMNy 1205(2))  
Debrecen, 1601–1679  
XVI. századi előzménye: eredetileg Raphael Hoffhalter bécsi felszereléséhez tartozott. A betűtípus egy sorozata Huszár Gál készletének részeként került Debrecenbe, 1561-ben. Huszár távozását követően 1576-ig volt Debrecenben használatban (*HungTyp 1 420, IX/1A*). A betűtípus másik sorozata Raphael Hoffhalter Bécsből magával hozott felszerelésének része volt, amelyet 1565-ben használt Debrecenben, majd továbbvitte Váradra (1566–1567) és Gyulafehérvárra (1568–1569). Fia, Hoffhalter Rudolf használta Alsólindván (1573–1574), Nedelicen (1574) és 1577-től újra Debrecenben. A meglévő matricáról Rheda Pál működésének elején, 1598 előtt e betűtípust felújították
- 2A 204 (szöveg minta: RMNy 874[2])  
Debrecen, 1601–1678  
XVI. századi előzménye: eredetileg Komlós András felszerelésének része volt (*HungTyp 1 424, IX/7A*), aki 1569-től alkalmazta Debrecenben. Hoffhalter Rudolf a betűtípust 1585 előtt felújította. Keveredett a 3–4. számú kiemelőtípussal
- 3A 6,5 mm (szöveg minta: RMNy 895)  
Debrecen, 1602–1677  
A későbbiekben keveredett 2. és a 4. számú kiemelőtípussal
- 4A 6,5–6,8 mm (szöveg minta: RMNy 3141A)  
Debrecen, 1602–1677  
Keveredett a 2. és a 3. számú kiemelőtípussal
- 5A 119 (szöveg minta: RMNy 1011)  
Debrecen, 1602–1678  
XVI. századi előzménye: az eredetileg Raphael Hoffhalter által metszett betűtípus (*HungTyp 1 424, IX/6A*) 1565-ben szerepelt először debreceni nyomtatványban, ez után továbbvitte Váradra (1566–1567) és Gyulafehérvárra (1568–1569). Fia, Hoffhalter Rudolf használta Alsólindván (1573–1574) és Nedelicen (1574). 1575 előtt újraöntötte. Egy változata Szebenbe került (*HungTyp 1 512, IX/2A*), a másikat 1576-tól alkalmazta Debrecenben. A kopott betűsort Rheda Pál működésének elején, 1598 előtt a meglévő matricákról fölújították
- 6A 96 (szöveg minta: RMNy 927)  
Debrecen, 1601–1640  
XVI. századi előzménye: Hoffhalter Rudolf felszereléséhez tartozott 1577-től  
A betűtípus nagybetűinek egyes betűi (A, M) 1685-ben a IX/18A típussal együtt még előfordultak
- 7A 79 (szöveg minta: RMNy 992)  
Debrecen, 1598–1603–1677
- 8A 62 (szöveg minta: RMNy 1031)  
Debrecen, 1601–1677  
XVI. századi előzménye: Csáktornyai János felszerelésének része volt 1592-től (*HungTyp 1 430, IX/16A.*)
- 9A 80 (szöveg minta: RMNy 1875)  
Debrecen, 1636–1677  
XVI. századi előzménye: eredetileg Csáktornyai János felszerelésének része volt 1592-től (*HungTyp 1 15A, 158, 429*), de az ő esetében a méret 86 mm. A kopott betűsort újra öntötték 1636 előtt
- 10K 156 (szöveg minta: RMNy 895)  
Debrecen, 1601–1677  
XVI. századi előzménye: eredetileg Raphael Hoffhalter debreceni felszerelésének része volt 1565-től (*HungTyp 1 425, IX/9K*), ezt követően továbbvitte Váradra (1566–1567) és Gyulafehérvárra (1568–1569). Fia, Hoffhalter Rudolf használta Alsólindván (1573–1574) és Nedelicen (1574), majd 1577-től ismételt Debrecenben
- 11K 96 (szöveg minta: RMNy 3273)  
Debrecen, 1616–1673  
XVI. századi előzménye: eredetileg Raphael Hoffhalter bécsi felszereléséhez tartozott. A betűtípus egy sorozata Huszár Gál készletének részeként került Debrecenbe, 1561-ben. Huszár távozását követően a betűsor 1576-ig volt használatban Debrecenben (*HungTyp 1 422, IX/3K 96*)

- A betűtípus másik sorozata Raphael Hoffhalter Bécsből magával hozott felszerelésének része volt, amelyet 1565-ben használt Debrecenben, majd továbbvitte Váradra (1566–1567) és Gyulafehérvárra (1568–1569). Fia, Hoffhalter Rudolf használta Alsólindván (1573–1574) és Nedelicen (1574)
- 12K 86 (szöveg minta: RMNy 895)  
Debrecen, 1601–1603  
XVI. századi előzménye: 1573-tól Komlós András felszerelésének része volt (*HungTyp* 1 425, IX/8K)  
Keveredett a 13. számú kurzív szövegtípussal
- 13K 80 (szöveg minta: RMNy 1427)  
Debrecen, (1598–)1601–1677  
Keveredett a 12. számú kurzív szövegtípussal
- 14G 85 (szöveg minta: RMNy 887)  
Debrecen, 1602–1644, 1664–1665, 1679–1682  
XVI. századi előzménye: Raphael Hoffhalter Bécsből elmenekített készletének részeként 1564-től fordult elő debreceni nyomtatványban ez a görög betűsor (RMNy 199). Hoffhalter Rudolf az édesapjától örökölt felszerelés részeként visszahozta Debrecenbe ezt a görög betűtípust (RMNy S 561A), amelyet Csáktornyai János is alkalmazott (RMNy 716), majd 1597-től Rheda Pál szintén használt
- 15A 16 mm (szöveg minta: RMK I 1683a)  
Debrecen, 1679–1698(–1705)
- 16A 6,5 mm (szöveg minta: RMK II 2199)  
Debrecen, 1679–1700(–1705)
- 17A 156 (szöveg minta: RMK II 1519)  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
- 18A 96 (szöveg minta: RMK I 1314)  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
- 19A 82 (szöveg minta: RMK I 1229)  
Debrecen, 1679–1700(–1705)
- 20A 72 (szöveg minta: RMK I 1229)  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
- 21A 63 (szöveg minta: RMK I 1256)  
Debrecen, 1681–1700(–1705)
- 22A 55 (szöveg minta: RMK I 1242)  
Debrecen, 1680–1696(–1705)
- 23K 190 (szöveg minta: RMK II 2225)  
Debrecen, 1683–1700(–1705)
- 24K 96 (szöveg minta: RMK I 1229)  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
- 25K 82 (szöveg minta: RMK I 1279)  
Debrecen, 1678–1700(–1705)
- 26K 72 (szöveg minta: RMK I 1220)  
Debrecen, 1678–1700(–1704)
- 27K 65 (szöveg minta: RMK II 1440),  
Debrecen, 1679–1699(–1705)
- 28K 55 (szöveg minta: RMK I 1622a\*)  
Debrecen, 1682–1698(–1705)
- 29G 2,4 mm (szöveg minta: RMK II 1659)  
Debrecen, 1684–1693
- 30A 22 mm (szöveg minta: RMK I 1684a\*)  
Debrecen, 1703
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- RMNy 874 Félegyházi T., *Loci communes theologici*,  
Debrecen, 1601
- RMNy 885 *Kalendárium*, Debrecen, 1602
- RMNy 895 Deretskei A., *Az Szent Pal apostol levele*,  
Debrecen, 1603
- RMNy 908 *Kalendárium*, Debrecen, 1604
- RMNy 927 Bornemisza M., *Historia ... Szent Eleazar pap*, Debrecen, 1605
- RMNy 928 Debreczeni S. J., *Militaris Congratulatio Comitatus Bihariensis ad Illustrissimum Principem et Dominum Stephanum Botskai de Kis Maria...*,  
Debrecen, 1605
- RMNy 930 Hodászi L., *Halotti beszéd Báthori István felett*, Debrecen, 1605
- RMNy 953 Decsi G., *[Dávid király és Uriás históriája]*, Debrecen, [1607?]
- RMNy 954 *Egy szép ének*, Debrecen, [1607?]
- RMNy 956 Ilosvai Selymes P., *Nagy Sándor históriája*, Debrecen, [1607?]
- RMNy 960 *Salamon királynak... Markalffal való tréfa beszédeknek rövid könyve*, Debrecen, 1607?
- RMNy 993 *Lex politica Dei*, Debrecen, 1610
- RMNy 1011 Werbőczy I., *Decretum juris consuetudinarij inclyti regni Hungariae et Transylvaniae*, Debrecen, 1611
- RMNy 1046 Gönci Gy., *De disciplina ecclesiastica ...*,  
Debrecen, 1613
- RMNy 1048 Keserői Dajka J., *Az tiszteletes es böcsületes eszszel*, Debrecen, 1613
- RMNy 1063 [1] *Practica aritmetica, az az szám vető tábla.* – [2] *Nyeresség oszto tabla*, Debrecen, 1614
- RMNy 1082 *Kalendárium*, Debrecen, 1615
- RMNy 1083 Kecskeméti C. J., *Harom fü es nevezetes esztendő innepekre való praedikatiok*, Debrecen, 1615
- RMNy 1106 *Kalendárium*, Debrecen, 1616
- RMNy 1107 [1] *Keresztyéni énekek*, – [2] Újfalvi I., *In exequiis defunctorum. Halot temetéskorra való énekek*, Debrecen, 1616
- RMNy 1131 Margitai P., *Az Isten törvényenek az Szent Iras szerint való magyarázattya*, Debrecen, 1617
- RMNy 1153 *Apologia*, Debrecen, 1618
- RMNy 1154 *Kalendárium*, Debrecen, 1618
- RMNy 1174 Háportoni Forró P., *Quintus Curtiusnak az Nagy Sandornak ... viseltetet dolgairól*, Debrecen, 1619

- RMNy 1175 *Historia az bölcs Salamon királynak*, Debrecen, 1619
- RMNy 1204 *Kalendárium*, Debrecen, 1620
- RMNy 1205 [1] *Keresztyéni énekek*, – [2] Újfalvi I., *In exequiis defunctorum. Halot temetéskorra való énekek*, Debrecen, 1620
- RMNy 1236 Kecskeméti A. J., *Az Dániel propheta*, Debrecen, 1621
- RMNy 1237 Margitai P., *Az Ionas propheta*, Debrecen, 1621
- RMNy 1285 *Kalendárium*, Debrecen, 1623
- RMNy 1298 *Kalendárium*, Debrecen, 1624
- RMNy 1300 Margitai P., *Az Apostoli Credonak*, Debrecen, 1624
- RMNy 1302 Milotai Nyilas I., *Oratio pro tempore concepta et in ecclesiis*, Debrecen, 1624?
- RMNy 1327 *Kalendárium*, Debrecen, 1625
- RMNy 1328 Újfalvi I., *Iskolai énekeskönyv*, 1625?
- RMNy 1355 *Kalendárium*, Debrecen, 1626
- RMNy 1405 *Új és ó kalendárium*, Debrecen, 1628
- RMNy 1425A Kismarjai Veszelin P., *Ierusalem veszedelme*, 1629
- RMNy 1426 *Új és ó kalendárium*, Debrecen, 1629
- RMNy 1524 Margitai P., *Temető praedikatiok*, Debrecen, 1632
- RMNy 1561 Gönci Gy., *De disciplina ecclesiastica*, Debrecen, 1633
- RMNy 1576 Milotai Nyilas I., *Agenda*, Debrecen, 1634
- RMNy 1639 Bayly, L., *Praxis pietatis*, Debrecen, 1636
- RMNy 1671 Tejfalvi Csiba M., *Romanocategorus*, Debrecen, 1637
- RMNy 1763 Illésházy G., *Kezben viselő könyv*, Debrecen, 1639
- RMNy 1875 Kismarjai Veszelin P., *Oktato es vigasztalo praedikatiok*, Debrecen, 1641
- RMNy 1922 Werbőczy I., *Decretum juris ... regni Hungariae et Transylvaniae, Index* Debrecen, 1639, 1942
- RMNy 1992 Kecskeméti C. J., *Harom fü es nevezetes esztendő innepekre való praedikatiok*, Debrecen, 1643
- RMNy 2056 Margitai Láni P., *Temetéskorra való praedikatiok*, Debrecen, 1644
- RMNy 2207 Szoboszlai M., *A szent Davidnak öt követskei*, Debrecen, 1648
- RMNy 2363 Szenci Molnár A., *Psalterium Hungaricum*, Debrecen, 1651
- RMNy 3026 Komáromi Csipkés Gy., *Bekesegetes tves ösztöne*, Debrecen, 1662
- RMNy 3075A Debreceni Szűcs J., *Brevis tractatus de usu ac praxi verae logicae*, Debrecen, 1663
- RMNy 3076 Debreceni Szűcs J., *Idvessegnek vta*, Debrecen, 1663
- RMNy 3141 Báthori G. M., *Hangos trombita*, Debrecen, 1664
- RMNy 3144 Komáromi Csipkés Gy., *Pestis pestise*, Debrecen, 1664
- RMNy 3145 Mártonfalvi Tóth Gy., *Examen logicum*, Debrecen, 1664
- RMNy 3146 Mártonfalvi Tóth Gy., *Petri Rami Dialecticae libri duo*, Debrecen, 1664
- RMNy 3194 Komáromi Csipkés Gy., *Georgii C. Comarini, ss. Theol. Doctoris et ecclesiae Debrecinae pastoris*, Debrecen, 1665
- RMNy 3272 Bartha B., *Rövid chronica*, Debrecen, 1666
- RMNy 3273 Debreceni Szűcs J., *Aczél tükör*, Debrecen, 1666
- RMNy 3275 Mártonfalvi Tóth Gy., *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666
- RMNy 3418 Komáromi Csipkés Gy., *Georgii C. Comarini, ss. theologiae doctoris et ecclesiae Debrecinae pastoris*, Debrecen, 1668
- RMNy 3419 Szöllősi M., *Sion leánya*, Debrecen, 1668
- RMNy 3510 Komáromi Csipkés Gy., *Georgii C. Comarini, ss. theol. doctoris et ecclesiae Debrecinae pastoris*, Debrecen, 1669
- RMNy 3632 Mártonfalvi Tóth Gy., *Exegesjs libri primi Medvllae Amesianae*, Debrecen, 1670
- RMK I 1144 Köleséri S., *Arany Alma Avagy alkalmatos időben mondott ige*. Debrecen, 1673
- RMK I 1158 *Temetesi pompa ... Bocskai Ujlaki Ferencznek*, Debrecen, 1674
- RMK I 1174 *Kegyés vitéz*, Debrecen, 1675
- RMK I 1209 Köleséri S., *Szent iras ramaiara vonatott fel-kereszttyen*, Debrecen, 1677
- RMK I 1210 Köleséri S., *Keserü-edes*, Debrecen, 1677
- RMK II 1396 Komáromi Csipkés Gy., *Analysis Epistolarum*, Debrecen, 1677
- RMK II Kabai Bodor G., *Traditionum humanarum*, Debrecen, 1677
- RMK I 1229 Diószegi Kis I., *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, 1679
- RMK I 1230 Felvinczi S., *A Jehova nevében a' pestisről való Rövid Beszelgetes*, Debrecen, 1679
- RMK II 1440 Komáromi Csipkés Gy., *Ss. theol. doctoris et ecclesiae Debrecinae pastoris*, Debrecen, 1679
- RMK I 1242 Csúzi Cseh J., *Lelki bölcseségre tanító iskola*, Debrecen, 1680
- RMK II 1480 *Parentatio lugubris*, Debrecen, 1681
- SZTRIPSZKY I 2180/386 *A váradi siralmas tömlöcnek fenekén nyomorgó magyar raboknak*, Debrecen, 1681

- RMK I 1277 Drégelypalánki J., *Via Salutis Secundum Catechesin Palatinam ex posita*, Debrecen, 1682
- RMK II 1519 Lisznyai Kovács P., *Professionum schlasticarum pars prima*, Debrecen, 1683
- RMK I 1314 Debreczeni Fóris I., *Halottak lajstroma*, Debrecen, 1684
- SZTRIPSZKY I 2111/318 *Új és ó kalendariom*, Debrecen, 1684
- RMK II 1534 Rosaeus, A., *Virgilii evangelizantis*, Debrecen, 1684
- RMK II 1562 Amesius, G., *De conscientia*, Debrecen, 1685
- RMK II 1563 Amesius, G., *Medulla theologica*, Debrecen, 1585
- RMK I 1331 *Új és ó kalendariom*, Debrecen, 1685
- RMK I 1332 Némethi M., *Mennyei tárház kulcsa*, Debrecen, 1685
- RMK II 1580 *Hedera poëtica*, Debrecen, 1686
- RMK II 1609 Lisznyai Kovács P., *Professionum schlasticarum pars secunda*, Debrecen, 1687
- RMK II 1658 Lisznyai Kovács P., *Professionum schlasticarum pars tertia*, Debrecen, 1690
- RMK II 1659 Sylvanus, M., *Triga divortialis*, Debrecen, 1690
- RMK II 1682 *Epicedium ... Pauli Szenczi*, Debrecen, 1691
- RMK I 1403 Szentpéteri I., *Izrael szekerei*, Debrecen, 1691
- RMK I 1420 Drégelypalánki J., *Praxis pietatis*, Debrecen, 1692
- RMK I 1421 Lisznyai Kovács P., *Magyarok cronicaja*, Debrecen, 1692
- RMK II 1729 Lisznyai Kovács P., *Origo gentium et regnorum*, Debrecen, 1693
- RMK II 1730 Lisznyai Kovács P., *Chronologia Sacra, In Septem Intervalla, Periodos ...*, Debrecen, 1693
- RMK I 1578 Hodosi S., *Pallyajat alhatatossan*, Debrecen, 1693–1697?
- RMK I 1500 Szenci Molnár A., *A Szent Dávid királynak ... százötven soltári*, Debrecen, 1697
- RMK I 1501 Szentpéteri I., *A tancz pestise*, Debrecen, 1697
- RMK II 1878 Ramus, P., *Dialecticae libri duo*, Debrecen, 1697?
- RMK I 1520 *Új és ó kalendariom*, Debrecen, 1698
- RMK I 1538 Szentpéteri I., *Ördög szigonnya*, Debrecen, 1699
- RMK II 1989 Szilágyi M., *Honor posthumus. quem magno nomini*, Debrecen, 1700
- RMK II 1991 Huszty I., *Pauculae et generalissimae positiones philosophicae*, Debrecen, 1700
- RMK II 1992 Szikszai Pap S., *Colloquium sacrum*, Debrecen, 1700
- RMK I 1621 *Új és ó kalendariom*, Debrecen, 1700
- RMK I 1622a\* *Keresztyén catechismus*, Debrecen, 1701
- RMK II 2061 Kitonich J., *Directio methodica*, Debrecen, 1701
- RMK II 2102 Csapó I., *De planetis*, Debrecen, 1702
- RMK II 2102\* Molnár G., *Elementa grammaticae latinae*, Debrecen, 1702
- RMK I 1683a\* *Bercsényi Miklós menedéklevele*, Debrecen, 1703
- RMK II 2148 Kocsi Major I., *Diatriba de viro germine*, Debrecen, 1703
- RMK I 1667 II. Rákóczi Ferenc fejedelem imádsága, Debrecen, 1703
- RMK I 1684c\* II. Rákóczi Ferenc fejedelem menedéklevele, Debrecen, 1703
- RMK II 2199b\* II. Rákóczi F., *Universis orbis Christiani principibus ...*, Debrecen, 1703
- RMK II 2149 Piscator, P. L., *Rudimenta rhetoricae*, Debrecen, 1703
- RMK II 2150 Piscator, P. L., *Rudimenta oratoriae*, Debrecen, 1703
- RMK I 1684a\* *Siralmas beszélgetések ... néhai Révai Imre ... Újfalusi Kata ...*, Debrecen, 1703
- RMK I 1667a\* Szenci Molnár A., *A Szent Dávid prófétának ékes ritmusu zsolttárral*, Debrecen, 1703
- RMK II 2152a\* Tasnádi I., *Polydori virgolta myrtae*, Debrecen, 1703
- RMK I 1688 *Új és ó kalendariom*, Debrecen, 1704
- RMK I 1689 II. Rákóczi F., ... *Manifestum ... magyar nyelven*, Debrecen, 1704
- RMK II 2204 Kocsi J., *Mellus XV dilemmatum*, Debrecen, 1704
- RMK I 1687 Polgári G., *E siralom völgyen edes hazánkban*, Debrecen, 1704
- RMK II 2225a\* II. Rákóczi F., *Universis orbis Christiani principibus ...*, Debrecen, 1705
- RMK I 1701 Huszty I., *Az égre kézen fogva vezető kalauz*, Debrecen-Lőcse, 1705
- RMK I 1701b\* Szenci Molnár A., *A szent Dávid királynak ... százötven zsolttári.*, Debrecen, 1705
- RMK I 1708b\* Szentpéteri I., *Instructio Pro*, Debrecen, 1705
- RMK I 1709a\* II. Rákóczi F., *Adjuk értésére mindenkinek ...*, Debrecen, 1705
- SZTRIPSZKY I 2217/423 *Új és ó kalendárium*, Debrecen, 1705

## 8. SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM ÉS A VÁRADI REFORMÁTUS EGYHÁZ NYOMDÁJA

(1639?) 1640–1668

Várad református egyház nyomdatulajdonos  
Szenci Kertész Ábrahám nyomdavezető, bérlő

Várad, (1639) 1640–1659

Kolozsvár, 1660–1661

Szeben, 1662–1667

Udvarhelyi Mihály nyomdavezető

Szeben, 1667–1668

### I. ILLUSZTRÁCIÓ –

#### II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Rézmetszetű díszcímlap a L. Bayly, *Praxis pietatis* című művéhez (112×61) – RMNy 2042 címlap

Várad, 1643

#### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Várad címere ovális alakú babérkoszorúban:

bárdot tartó ágaskodó oroszlán (V. ECSEDY–SIMON, 93) (42×38) – RMNy 1863, címlap, \*\*\*\*<sub>1b</sub>  
Várad, 1640

Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott III/4. jelvény):  
1673

A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 60, XLVI.

2. Az iktári Bethlen család kisméretű, hattyús címere babérkoszorúban (43×35) – RMNy 2090 címlap, RMNy 2160 címlap, RMNy 2354, a 2. rész címlapja, RMNy 2407 címlap, RMNy 2500 címlap, RMNy 2674 címlap, RMNy 2686 címlap, RMNy 2687 címlap, RMNy 3237 címlap, RMNy 3241 címlap, RMNy 3248 címlap, RMNy 3250 címlap, RMNy 3319 címlap

Várad, 1644–1656

Szeben, 1665–1666

Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott III/2. jelvény):

Kolozsvár, 1671–1677

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1745

A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 64, XXXIII.

3. A leideni Elzevier nyomdászcsalád NON SOLUS jelvényének másolata. Olajfa alatt álló férfialakot ábrázol, a fa törzsére szőlő tekeredik. Rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által

használt egyik metszetnek (V. ECSEDY–SIMON, 94, 98) (31×40) – RMNy 2354 címlap, RMNy 2355 címlap, RMNy 2356 címlap, RMNy 2403 címlap, RMNy 2409 címlap, RMNy 2452 címlap, RMNy 2455 címlap, RMNy 2457 címlap, RMNy 2499 címlap, RMNy 2507 címlap, RMNy 2564 címlap, RMNy 2624 címlap, RMNy 2673 címlap, RMNy 2675 címlap, RMNy 2678 címlap, RMNy 2679 címlap, RMNy 2684 címlap, RMNy 2745 címlap, RMNy 2750 címlap, RMNy 2810 címlap, RMNy 3130 címlap, RMNy 3244 címlap, RMNy 3249 címlap, RMNy 3318 címlap, RMNy 3322 címlap, RMNy 3325 címlap, RMNy 3395 címlap, RMNy 3495 címlap

Várad, 1650–1658

Szeben, 1666–1668

Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott III/1. jelvény):

Kolozsvár, 1669–1681

A református egyház országos nyomdájában

Tótfalusi Kis Miklós is használta

(lásd ott III/2. jelvény):

Kolozsvár, 1694–1701

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1722–1752

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:

Kolozsvár, 1794

A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 64, XXX.

Az eredeti fadúca 1987-ben megvolt a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban

4. Az amszterdami Elzevier nyomdászcsalád NE EXTRA OLEAS feliratú nyomdászjelvényének másolata. Az olajfa alatt álló sisakos nőalak, Minerva jobb kezével írásszalagot tart, bal kezében pajzsot. A fa túoldalán Minerva baglya és az írásszalag (V. ECSEDY–SIMON, 95) (55×55) – RMNy 2982, az Újtestamentum címlapja  
Várad, 1660

5. Az iktári Bethlen család nagyméretű, hattyús címere babérkoszorúban (80×74) – RMNy 2982, főcímlap

Kolozsvár–(Várad), 1661

A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 55, XIII.

6. Magyarország koronás címere, téglalap alakú keretben, bal alsó sarkán repedés (58×40) – RMNy 1912 címlap  
Várad, 1640/1642

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Faktotum, üres közepű dísz (32×32) – RMNy 1914, \*<sub>2a</sub>, RMNy 1912, A<sub>2a</sub>, RMNy 1912, A<sub>2a</sub>  
Várad, 1641–[1642]
2. Faktotum, üres közepű dísz (17×17) – RMNy 1975 (92), RMNy 2127, A<sub>3a</sub>, RMNy 2254, A<sub>2a</sub>, RMNy 2090, \*<sub>2a</sub>, RMNy 2127, [ ]<sub>4a</sub>  
Várad, 1642–1656
3. Faktotum, üres közepű dísz (26×26) – RMNy 2300, A<sub>2a</sub>, RMNy 3182, A<sub>3a</sub>  
Várad, 1649–1656  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/25. dísz):  
Kolozsvár, 1682  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IV/30. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700
4. Faktotum, üres közepű dísz alul, középen oroslánfejjel (26×26) – RMNy 2357 (7), RMNy 2453, A<sub>2a</sub>, RMNy 2982, Újszövetség (258), RMNy 3318, A<sub>3a</sub>  
Várad, 1650–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666  
Később a református egyház országos nyomdában (lásd ott IV/26. dísz):  
Kolozsvár, 1681  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IV/3. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IV/31. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1700
5. Faktotum, üres közepű dísz (41×41) – RMNy 2499, A<sub>4a</sub>  
Várad, 1652  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 63, XVII.
6. Faktotum, üres közepű dísz (41×41) – RMNy 2499, A<sub>2a</sub>  
Várad, 1653  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IV/32. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1699  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 63, XVIII.
7. Faktotum, üres közepű dísz (19×19) – RMNy 2499 (18), RMNy 2982, Újszövetség (745), RMNy 3123, \*<sub>5b</sub>  
Várad, 1652–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/27. dísz):  
Kolozsvár, 1681–1683  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IV/33. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1698  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1723
8. Faktotum, üres közepű dísz (19×19) – RMNy 2505, B<sub>1a</sub>, RMNy 3130, A<sub>1a</sub>  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/28. dísz):  
Kolozsvár, 1681–1683  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/34. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1732
9. Nyolcszögletű arabeszk dísz, kettős keretben (27×38) – RMNy 1912, A<sub>1b</sub>, RMNy 2043 címlap, RMNy 2681 címlap, RMNy 2682 címlap, RMNy 3127 címlap, RMNy 3131 címlap, RMNy 3127, címlap  
Várad, [1640/1642] 1643–1656  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/11. dísz):  
Kolozsvár, 1670–1672  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, CIV.
10. Arabeszk záródísz, középen sematikus, sávozott levelekkel (36×41) – RMNy 1978, D<sub>4b</sub>, RMNy 2672, C<sub>4a</sub>, RMNy 2565 címlap, Várad, 1642–1656  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/9. dísz):  
Kolozsvár, 1669–1679  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/7. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1699  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, LXXXIX.  
Az eredeti fadúca 1987-ben megvolt a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban

11. Fekvő ovális alakú, arabeszkés záródísz (41×58) – RMNy 2043 (52)  
Várad, 1643–1646  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/8. dísz):  
Kolozsvár, 1672  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/5. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/15. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1729
12. Kisméretű, háromszög alakú záródísz, sávozott, sematikus levelekkel (17×33) – RMNy 2038 címlap, RMNy 2406A, RMNy 2981 címlap, *A hitnek...* (253), RMNy 3490 (171)  
Várad, 1643–1656  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/14. dísz):  
Kolozsvár, 1671–1674  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/21. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1698  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 70, CXXXI.
13. Trapéz alakú, arabeszkés záródísz (40×56) – RMNy 1912, A<sub>4a</sub>, RMNy 2039, \* 8a, RMNy 2040 címlap, RMNy 2127, a<sub>2b</sub>, RMNy 2453 (16)  
Várad, [1640/1642] 1645–1654
14. Stilizált tulipánt ábrázoló záródísz (18×34) – RMNy 2200 címlap, RMNy 2680 címlap, RMNy 2354, RMNy 2672, utolsó lap, RMNy 3252, \*\*8b, RMNy 3316, A<sub>6a</sub>  
Várad, 1647–1656  
Szeben, 1665–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/12. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1733–1761
15. Kagylós, gyümölcsös záródísz (25×31) – RMNy 2297 címlap, RMNy 2301 címlap, RMNy 2302 címlap, RMNy 2357 címlap, RMNy 2404 címlap, RMNy 2502 címlap, RMNy 2685 címlap, RMNy 2677 címlap, RMNy 2983, utolsó lap, RMNy 3242 utolsó lap, RMNy 3394 címlap, RMNy 3319, G<sub>5b</sub>, RMNy 3124, C<sub>4b</sub>, RMNy 3420 (312)  
Várad, 1649–1656  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/21. dísz):  
Kolozsvár, 1671–1678 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi kis Miklós is használta (lásd ott IV/28. dísz):  
Kolozsvár, 1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1710–1769  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
Kolozsvár, 1771–1799  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVI.
16. Olaszorsói tulipános csokorral (34×32) – RMNy 2354 (125), RMNy 3123, T<sub>12a</sub>, RMNy 3542, U<sub>5b</sub>  
Várad, 1650–1656  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/16. dísz):  
Kolozsvár, 1675–1677 [1692]  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/4. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1723–1761  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, LXXVI.
17. Nagyméretű, szív alakú, sávozott záródísz (60×66) – RMNy 2565, Ff<sub>2a</sub>, RMNy 3322, \*\*\*\*<sub>4b</sub>  
Várad, 1654–1659  
Szeben, 1666  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/8. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1755  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LVIII.
18. Sávozott mintájú, háromszög alakú záródísz, elnagyolt kidolgozású (35×48) – RMNy 3542 (464), RMNy 3252, \*\*<sub>7b</sub>  
Várad, 1655–1656  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/7. dísz):

- Kolozsvár, 1669–1682  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/5. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1730  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXX.
19. Pajzs alakú, arabeszk záródísz (54×47)  
– RMNy 2679, B<sub>4b</sub>  
Várad, 1656
20. Vékony vonalú, kalligrafikus záródísz (40×47)  
– RMNy 2749, A<sub>4b</sub>, RMNy 3317, a<sub>4a</sub>  
Várad, 1657–1659  
Szeben, 1665–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/10. dísz):  
Kolozsvár, 1675–1681  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1716–1747  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXVIII.
21. Füzéses záródísz, közepén virággal (17×30)  
– RMNy 2888 címlap, RMNy 3182 címlap, RMNy 3248 (230), RMNy 3327 címlap, RMNy 3396 címlap, RMNy 3490 címlap, RMNy 3182, A<sub>1a</sub>, RMNy 3327, A<sub>1a</sub>, RMNy 3490, A<sub>1a</sub>, RMNy 3495, §<sub>3b</sub>  
Várad, 1659  
Szeben, 1664–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/20. dísz):  
Kolozsvár, 1683–1690  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/6. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1703–1723  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVIII.
22. Csúcsára állított négyzet alakú, finom vonalú záródísz (53×53) – RMNy 2888, \*\*<sub>2a</sub>, RMNy 2982 (676)  
Várad, 1659  
Szeben, 1666
23. Füzéses záródísz, középen gránátalma (17×28)  
– RMNy 3127, A<sub>1a</sub>, RMNy 3123 címlap, RMNy 3127, G<sub>2a</sub>, RMNy 3128 címlap, RMNy 3129 címlap, RMNy 3242 címlap, RMNy 3252 címlap, RMNy 3242, A<sub>1a</sub>, RMNy 3252, \*<sub>1a</sub>, RMNy 3242, a<sub>1a</sub>, RMNy 3322, \*\*<sub>4b</sub>, RMNy 3327, E<sub>1b</sub>
- Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/19. dísz):  
Kolozsvár, 1671–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/1. dísz):  
Keresd, 1686  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/10. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1705–1764  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVII.
24. Arabeszk záródísz (38×40) – RMNy 2888, \*\*\*\*<sub>4a</sub>, RMNy 3124, A<sub>3b</sub>, RMNy 3316 (269), RMNy 3323 (146), RMNy 3242 (139), RMNy 3542, P<sub>5a</sub>,  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/12. dísz):  
Kolozsvár, 1673  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/20. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1712–1750  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXXI.
25. Pajzs alakú záródísz, női maszkkal és bőségszaruval (44×57) – RMNy 2982 (671), RMNy 3182, A<sub>2b</sub>, RMNy 3322, \*\*\*\*<sub>1b</sub>  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/2. dísz):  
Kolozsvár, 1681  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/4. dísz):  
Keresd, 1685–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/9. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1721–1752  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LXVI.

26. Arabeszkés záródísz (36×42) – RMNy 3242 (172), RMNy 3252, V<sub>7b</sub>, RMNy 3317, a<sub>6b</sub>, RMNy 3322, \*<sub>4b</sub>  
Várad, 1659  
Szeben, 1665–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/25. dísz):  
Kolozsvár, 1673  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/26. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1730  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXXVIII.
27. Nyolc ívű, nagyméretű arabeszkés záródísz (63×63) – RMNy 2982, Új szövetség Hh<sub>3a</sub>, RMNy 3182, D<sub>4b</sub>, RMNy 3322, \*\*\*<sub>2b</sub>  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/6. dísz):  
Kolozsvár, 1670–1676  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/23. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1698  
Továbbélése a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1767  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LX.
28. Kisméretű, hurkolt záródísz (20×20) – RMNy 2746 (95)  
Várad, 1657  
Később átkerült a debreceni városi nyomdába, ahol Rosnyai János és Vincze György nyomdász használta (lásd ott IV/32. dísz):  
Debrecen, 1681, 1700
29. Nagyméretű, sávozott, háromszög alakú záródísz, középen pajzssal, fent virággal (70×117) – RMNy 2982 (777)  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/1. dísz):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1736–1742  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
1762  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LXI.
30. Nagyméretű, háromszög alakú, sávozott záródísz, középen kehellyel (45×85) – RMNy 2884, utolsó lap, RMNy 2982 (620)  
Újszövetség, Hh<sub>4b</sub>, RMNy 3314, utolsó lap  
Várad, 1659–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/3. dísz):  
Kolozsvár, 1669–1683  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/6. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/13. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1707–1755  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXIX.
31. Naturális ábrázolású virágcsokor (32×27) – RMNy 2746 (188)  
Várad, 1657
32. Csillag alakú, arabeszkés záródísz (20×20) – RMNy 2672 címlap, RMNy 3317 (190)  
Szeben, 1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/15. dísz):  
Kolozsvár, 1671

## V. ÁBRA – TÉRKÉP –

## VI. INICIÁLÉ

1. Sávozott, keret nélküli iniciálésorozat (22×20)  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1693  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1693–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában  
Kolozsvár, 1712–1759  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában: 1770–1791

- A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 46, nro 10, 33 db.  
A betűk közül tíznek eredeti fadúca megvolt  
1987-ben a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban
2. Sávozott, keret nélküli iniciálésorozat (26×26)  
– például RMNy 3130, RMNy 2884  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1681  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VI/2. iniciálé-sorozat):  
Kolozsvár, 1694–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1747  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
kollégium nyomdájában:  
Kolozsvár, 1787  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 46., nro 8, 38 db.  
A betűk közül tizenkettőnek eredeti fadúca  
megvolt 1987-ben a kolozsvári Akadémiai  
Könyvtárban
3. Nagyméretű, sávozott, sematikus levéldíszes,  
keret nélküli iniciálésorozat, csak N betű  
(40×38) – például RMNy 2884, RMNy 2979,  
RMNy 3239  
Várad, 1659  
Szeben, 1662–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1682  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VI/1. iniciálé-sorozat):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VI/5. iniciálé-sorozat):  
Kolozsvár, 1697  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 45., nro 4., 28 db
4. Kisméretű, sávozott, keret nélküli iniciálésorozat,  
csak A és H betű (11×11)  
Várad, 1659  
Szeben, 1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VI/4. iniciálé-sorozat):  
Kolozsvár, 1670–1693
5. Sematikus, sávozott iniciálé, csak B betű  
(35×35) – RMNy 3494  
Szeben, 1668  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1746
6. Stilizált levélmintás, keret nélküli  
iniciálésorozat (14×14)  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Keresd, 1684–1685  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1749
7. Stilizált levéldíszes, keret nélküli  
iniciálé-sorozat (13×13)  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Keresd, 1684–1685  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VI/4. iniciálé-sorozat):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1749
- VII. HANGJEGY
1. Öntött, mozgatható hangjegyek Szenci Molnár  
Albert zsoltárkönyvéhez – RMNy 2750  
Várad, [1652–1660]  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VII/1. hangjegy):  
Kolozsvár, 1681–1693
- VIII. NYOMDAI CIFRA
1. = Nyomdai cifrák, 101  
Várad, 1640–1660  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/1. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693

- Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/3. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/30. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
2. = Nyomdai cífrák, 102  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/2. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/16. cifra):  
Keresd, 1684  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/17. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
3. = Nyomdai cífrák, 73  
Várad, 1640–1659  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/3. cifra):  
Kolozsvár, 1669
4. = Nyomdai cífrák, 74  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/4. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/2. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/10. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
5. = Nyomdai cífrák, 103  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/5. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/17. cifra):  
Keresd, 1684
- A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/9. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában  
Kolozsvár, 1725
6. = Nyomdai cífrák, 80  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/6. cifra):  
Kolozsvár, 1691–1693  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/2. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
7. = Nyomdai cífrák, 81  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/7. cifra):  
Kolozsvár, 1681–1693  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/3. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
8. = Nyomdai cífrák, 104  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/8. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1673  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/20. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/19. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
9. = Nyomdai cífrák, 50  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/9. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/8. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül

- A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/11. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
10. = Nyomdai cifrák, 51  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/10. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/9. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/12. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
11. = Nyomdai cifrák, 46  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/11. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/10. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
12. = Nyomdai cifrák, 47  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/12. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/11. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/14. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
13. = Nyomdai cifrák, 77  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/13. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/5. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
14. = Nyomdai cifrák, 78  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/14. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
15. = Nyomdai cifrák, 42  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/15. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/4. cifra):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/15. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
16. = Nyomdai cifrák, 43  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/16. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/5. cifra):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/16. cifra):  
1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
17. = Nyomdai cifrák, 105  
Várad, 1641–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668

- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/17. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/12. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/6. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
18. = Nyomdai cífrák, 106  
Várad, 1640–1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/18. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
19. = Nyomdai cífrák, 107  
Várad, 1642–1660  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/19. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
20. = Nyomdai cífrák, 109  
Várad, 1643–1649  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/20. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/6. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/35. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702
21. = Nyomdai cífrák, 110  
Várad, 1643–1649  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/21. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/7. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/36. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702
22. = Nyomdai cífrák, 111  
Várad, 1643–1646  
Szeben, 1663–1668
- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/22. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
23. = Nyomdai cífrák, 112  
Várad, 1643–1646  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/23. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
24. = Nyomdai cífrák, 108  
Várad, 1643–1650  
Szeben, 1665–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/24. cifra):  
1669–1693
25. = Nyomdai cífrák, 113  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/25. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/15. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/22. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702
26. = Nyomdai cífrák, 114  
Várad, 1642–1660  
Szeben, 1666
27. = Nyomdai cífrák, 72  
Várad, 1644–1660  
Szeben, 1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/26. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
28. = Nyomdai cífrák, 59  
Várad, 1642–1650  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/27. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73
29. = Nyomdai cífrák, 115  
Várad, 1649  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/28. cifra):  
Kolozsvár, 1670–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/19. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül

- A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/33. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
30. = Nyomdai cifrák, 116  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/29. cifra):  
Kolozsvár, 1673–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/7. cifra):  
1693–1698
31. = Nyomdai cifrák, 117  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/30. cifra):  
Kolozsvár, 1673–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Keresd, 1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/8. cifra):  
1693–1698
32. = Nyomdai cifrák, 118  
Szeben, 1664–1665
- IX. BETŰ
- 1A 116 (szöveg minta: RMK I 1043)  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/7. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/25. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 2K 116  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661
- Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/8. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/29. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 3A 144 (szöveg minta: RMK I 780)  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/5. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/8. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 4K 144  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/4. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/9. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 5A 96  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/5. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/9. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 6K 96  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/6. betűtípus):

- Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/10. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 7A 86 (szövegminta: RMK I 731)  
Várad, 1640–(1660)  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684
- 8K 86  
Várad, 1640–(1660)  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684
- 9A 72  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/13. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 10A 68  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693
- 11K 68  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/14. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 12K 86  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/12. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/12. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 13G 86  
Várad, 1646–(1660)  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós használta  
(lásd ott IX/17. betűtípus):  
Kolozsvár, 1695
- 14A 12 mm  
Várad, 1642–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/13. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/15. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/4.  
betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 15A 8 mm  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/14. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/1. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/5. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 16A 6 mm  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott 15. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/3. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/6. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 17A 6,5 mm  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668

- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/16. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/28. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 18A 5 mm  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/17. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/24. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 19A 86 (szövegminta: RMK I 895)  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/18. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1683, 1691  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 20G 68  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/18. betűtípus):  
Kolozsvár, 1696
- 21A 22 mm  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661
- 22 H 4 mm  
Szeben, 1668
- 23G 5 mm  
Várad, 1646
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK JEGYZÉKE
- RMNy 1863 Keresszegi Herman I., *Az keresztyéni hitnek ágazatiról*, Várad, 1640  
RMNy 1912 *Articuli juxta quos regitur*, [Várad], 1595! [1640–1642]  
RMNy 1914 Keresztúri P., *Fel-sördült keresztyen*, Várad, 1641  
RMNy 1975 *Canones ecclesiastici – Az edgyházi jó rend-tartásoknak*, Várad, 1642  
RMNy 1978 Nyéki Vörös M., *Dialogus az az egy kárhozatra*, Várad, 1642  
RMNy 2038 Comenius, J. A., *Linguae Latinae vestibulum*, Várad, 1643  
RMNy 2039 Comenius, J. A. – Szilágyi Benjámín I., *Janua linguae*, Várad, 1643  
RMNy 2040 *Foelix connubium...G. Rakoci*, Várad, 1643  
RMNy 2042 Medgyesi P., *Praxis pietatis, az az keresztyén*, Várad, 1643  
RMNy 2043 Paksi K. Gy., *A sacramentomok*, Várad, 1643  
RMNy 2090 Laskai J., *Jesus királysága*, Várad, 1644  
RMNy 2127 Keresztúri P., *Lelki legeltetés*, Várad, 1645  
RMNy 2160 *Temetési pompa... Bethlen Péternek*, Várad, 1646  
RMNy 2254 *Az Szent David profetának soltári*, Várad, 1648  
RMNy 2297 Bisterfeld, J. H., *Elementa logica*, Várad, 1649  
RMNy 2300 Keresztúri P., *Lelki legeltetés*, Várad, 1649  
RMNy 2301 Piscator, L. Ph., *Rudimenta oratoriae*, Várad, 1649  
RMNy 2302 Piscator, L. Ph., *Rudimenta rhetoricae*, Várad, 1649  
RMNy 2354 Scultetus, A., *Axiomata concionandi*, Várad, 1650  
RMNy 2355 Toufaeus M., *Disputatio theologica...S. Betskehazi*, Várad, 1650  
RMNy 2356 Toufaeus M., *Disputatio theologica...S. Szekelyhidi*, Várad, 1650  
RMNy 2357 Veselsky-Laetus, J., *Pauli apostoli peregrinatio*, Várad, 1650  
RMNy 2403 Eilshemius, A. D., *Spirituales piaie animae*, Várad, 1651  
RMNy 2404 Komáromi Szvertán I., *Mikor imádkoztok*, Várad, 1651  
RMNy 2406A Siderius J., *Kisded gyermekeknek*, Várad, 1651  
RMNy 2407 Textor, J., *Speculum pastorale*, Várad, 1651

- RMNy 2409 Veselsky-Laetus, J., *In conversionem Pauli apostoli*, Várad, 1651
- RMNy 2452 *Catechesis religionis*, Várad, 1652
- RMNy 2453 Enyedi Fazekas J., *Mennyei szó*, Várad, 1652
- RMNy 2455 *Isten eleibe föl-botsátandó*, Várad, 1652
- RMNy 2457 *A keresztyén vallásra rövid kérdésekben*, Várad, 1652
- RMNy 2499 *Approbatæ constitutiones regni Transylvaniae*, Várad, 1653
- RMNy 2500 Diest, H., *Præxos sacrae*, Várad, 1653
- RMNy 2502 Keresztúri P., *Egyenes ösvény*, Várad, 1653
- RMNy 2505 Milotai Nyilas I., *Agenda az az anyaszentegyházbéli*, Várad, 1653
- RMNy 2507 Ramée, P., *Dialecticæ libri duo* – Ames, W., *Demonstratio*, Várad, 1653
- RMNy 2564 *A Szent Dávid prófétának soltári*, Várad, 1654
- RMNy 2565 Újfalvi I., *In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra*, Várad, 1654
- RMNy 2624 *Az Szent Dávid prófétának soltári*, Várad, 1655
- RMNy 2672 Beze Th., *Az Úr vacsorájának*, Várad, 1656
- RMNy 2673 Borsáti Pápai F., *Metamorphosis – Változása*, Várad, 1656
- RMNy 2674 Cicero, M. T., *Epistolarum libri quatuor*, Várad, 1656
- RMNy 2675 Debreceni Szűcs S., *Disputatio scholasticae...A. Tarpai*, Várad, 1656
- RMNy 2677 Komáromi Csipkés Gy., *Disputatio theologica... G. P. Sz. Mihályi*, Várad, 1656
- RMNy 2678 Komáromi Csipkés Gy., *Disputatio theologica... J. C. Mediomontanus*, Várad, 1656
- RMNy 2679 Komáromi Csipkés Gy., *Disputatio theologica... A. P. Csehi*, Várad, 1656
- RMNy 2680 Komáromi Csipkés Gy., *Disputatio theologica... J. K. Szathmari*, Várad, 1656
- RMNy 2681 Komáromi Csipkés Gy., *Disputatio theologica... P. B. Jenei*, Várad, 1656
- RMNy 2682 Köröspataki Bedő J., *Az havasalföldi hartzrol*, Várad, 1656
- RMNy 2684 Radau, M., *Orator extemporaneus*, Várad, 1656
- RMNy 2685 Ross, A., *Virgilii evangelizantis*, Várad, 1656
- RMNy 2686 Schonaeus, C., *Terentius Christianus*, Várad, 1656
- RMNy 2687 Veréczki S. F., *Lelki hartz*, Várad, 1656
- RMNy 2745 Gyulai I., *Oratio de conservanda*, Várad, 1657
- RMNy 2746 *Jesuita paterek titkai*, Várad, 1657
- RMNy 2749 Selyei Balogh I., *Uti-társ*, Várad, 1657
- RMNy 2750 Szenci Molnár A., *Szent David királynak soltári*, Várad, 1657
- RMNy 2810 Apácai Csere J., *Disputatio philosophica... M. Fogarasi*, Várad, 1658
- RMNy 2884 *Articuli... Szasz-Sebesiensem, 24. Maji, 1659*, Várad, 1659
- RMNy 2888 Komáromi Csipkés Gy., *Concionum sacrarum*, Várad, 1659
- RMNy 2979 *Articuli... 23. Aprilis 1661, Bistriciensem, [Kolozsvár, 1661]*
- RMNy 2981 *Pestis kész orvossága, [Kolozsvár]*, 1661
- RMNy 2982 *Szent Biblia*, Várad–Kolozsvár, 1661
- RMNy 2983 Udvarhelyi P., *Öt sima kövekkkel, [Kolozsvár]*, 1661
- RMNy 3123 Bethlen J., *Rerum Transylvanicarum libri quatuor, [Szeben]*, 1663
- RMNy 3124 Gyulai P., *Tanácsi tükör*, Szeben, 1663
- RMNy 3127 Paskó K., *A nemes és régenten hires Erdély, [Szeben]*, 1663
- RMNy 3128 Schnitzler, J., *Decas quaestionum... V. Franck*, Szeben, 1663
- RMNy 3129 Schnitzler, J., *Disputatio... L. H. BIRTHALBENSIS*, Szeben, 1663
- RMNy 3130 Schnitzler, J., *Disputatio... M. GUNDESCH*, Szeben, 1663
- RMNy 3131 Schnitzler, J., *Disputatio... J. JEREMIAE*, Szeben, 1663
- RMNy 3182 Tolnai F. I., *Haza bekesége*, Várad, 1664
- RMNy 3237 Aesopus, *Fabulae Aesopi Graece et Latinae*, Szeben, 1665
- RMNy 3239 *Articuli... 1. Maji 1665, Albam Juliam, [Szeben, 1665]*
- RMNy 3241 Bártai B. Gy., *Az Isten kegyelmében lévő*, Szeben, 1665
- RMNy 3242 *Carminum proverbialium*, Szeben, 1665
- RMNy 3244 Enyedi S., *Disputatio philosophica... M. Eperjesi*, Szeben, 1665
- RMNy 3248 *A' keresztyéni hitnek fő ágazatinak*, Szeben, 1665
- RMNy 3249 Kézdivásárhelyi P., *Disputatio theologica... J. Petki*, Szeben, 1665
- RMNy 3250 Kézdivásárhelyi P., *Disputatio theologica... P. Hunyadi*, Szeben, 1665
- RMNy 3252 Komáromi Csipkés Gy., *Concionum sacrarum*, Szeben, 1665
- RMNy 3314 *Articuli... 1. Februarii 1666, Fogaras, [Szeben, 1666]*
- RMNy 3316 Bártai B. Gy., *Lydius S. Scripturae lapis, lelki probakő*, Szeben, 1666
- RMNy 3317 Bártai B. Gy., *Meta electorum, választottak tárgyja*, Szeben, 1666
- RMNy 3318 *Catechesis religionis*, Szeben, 1666
- RMNy 3322 Komáromi Csipkés Gy., *Igaz hit*, Szeben, 1666

- RMNy 3325 Nadányi J., *Oratio de augmentis*,  
Szeben, 1666
- RMNy 3327 Szathmári Baka P., *Izrael Istenének igaz  
tiszteleti*, Szeben, 1666
- RMNy 3394 Schnitzler, J., *Disputatio... S. Bausnerus*,  
Szeben, 1667
- RMNy 3395 Schnitzler, J., *Disputatio... P. Fabricius*,  
Szeben, 1667
- RMNy 3396 Schnitzler, J., *Disputatio... G. Kraus*,  
Szeben, 1667
- RMNy 3490 Erasmus, D., *Enchiridion militis  
Christiani*, Szeben, 1668
- RMNy 3494 Solymosi Koncz B., *Unum verum  
Deum*, [Szeben, 1668]
- RMNy 3495 Szathmári Ötvös I., *Titkok jelenése*,  
Szeben, 1668
- RMNy 3542 Nadányi J., *Kerti dolgoknak leírása*,  
[Szeben, 1668] – Kolozsvár, 1669

## 9. AZ ERDÉLYI FEJEDELMI NYOMDA 1621–1667

- Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és utódai  
nyomdatulajdonosok  
Kassa
- Nikolaus Mollerus nyomdavezető, 1621–1622  
Gyulafehérvár
- Nikolaus Mollerus nyomdavezető, 1622–1623?
- Válaszúti (Szilvási) András, 1624
- Meszléni Márton, 1624–1627 nyomdavezető,  
1636-ig nyomdász
- Lignicei Jakob Effmurdtnyomdavezető  
és könyvkötő 1628–1636
- Matthias Elsholtz nyomdavezető, 1636–  
Albertus Martin, 1636
- Paulus de Vitze Gedanensis, 1636
- Adam Has, 1636
- Christophorus Uham betűmetsző, 1638
- Strumpt György könyvkötő, 1651
- Andreas Gregorius Schemnicensis, 1644–1646
- Brassai Major Márton nyomdavezető, 1647–1658
- Stefan Ohridski (cirill), 1648–1651  
Szeben
- Brassai Major Márton nyomdavezető, 1662?–1665  
Kolozsvár
- Brassai Major Márton nyomdavezető, 1667

### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Kétszer keretezett álló téglalap alakú  
fametszet: bibliai jelenetet ábrázoló illusztráció  
(54×37) – RMNy 1307, B<sub>3b</sub>  
Gyulafehérvár, 1624  
Az 1577–1609-ig működő Telegdi- (káptalani)  
nyomda I/61–62. illusztrációsorozatának tagja

lehetett, de a dúc nagyszombati előfordulása  
egyelőre ismeretlen  
Nagyszombat, 1589

2. Kétszer keretezett álló téglalap alakú  
fametszet: bibliai jelenetet ábrázoló illusztráció  
(54×36) – RMNy 1307, B<sub>3b</sub>  
Gyulafehérvár, 1624  
Az 1577–1609-ig működő Telegdi- (káptalani)  
nyomda I/61–62. illusztrációsorozatának tagja  
lehetett, de a dúc nagyszombati előfordulása  
egyelőre ismeretlen  
Nagyszombat, 1589

### II. CÍMLAPKERET, KERETDÍSZ –

### III. NYOMDÁSZJEGY, CÍMER

1. Joannes Bocatius fametszetes családi címere  
J. Bocatius *Historia parasceve* című  
értekezéséhez (84×66) – RMNy 1245, F<sub>3b</sub>  
Kassa, 1621  
A családi címer dúca J. Bocatius tulajdonában  
lehetett, amelyet művei kinyomtatásakor a  
nyomdásznak kölcsönadott. Ezért használhatta  
művei kiadásakor két másik kassai nyomdász is:  
Johann Fischer 1611-ben (lásd ott III/1. címer) és  
Daniel Schultz 1625-ben (lásd ott III/2. címer):  
Kassa, 1611, 1625
2. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fametszetű  
címere ovális alakba foglalva, körirata:  
GABRIEL D. G. SAC. ROM. IM. ET TRAN. PRIN.  
PAR. REG. HVN. DNS. SIC. CO. AC OPO. RATIB.  
DUX az *Epicedia dicta...* című, Bethlen Gábor  
halála alkalmából kiadott gyászversek  
kötetében (nagyítás, eredeti mérete nem  
ismert) – RMNy 1468, címlap  
Gyulafehérvár, 1630
3. Erdély és a Rákóczi család egyesített címerét  
pajzs alakban ábrázoló fametszet (86×75) –  
RMNy 1877, címlap, RMNy 2210, címlap háta,  
RMNy 2260, a<sub>2b</sub>, RMNy 2365, címlap háta  
Gyulafehérvár, 1635–1651
4. Erdély és a Rákóczi család egyesített címerét  
oválisban ábrázoló fametszet Geleji Katona  
István *Praeconium evangelicum* című  
munkájához (80×58) – RMNy 1720, címlap  
háta (a<sub>1b</sub>), RMNy 2575, címlap háta  
Gyulafehérvár, 1638–1655
5. A gyulafehérvári ortodox metropolita pecsétje.  
Ovális, pikkelyes keretbe foglalt fametszetes  
dísz: a Szentháromság ortodox felfogás  
szerinti ábrázolása, három angyal képében.  
A cirill betűs M. 3. monogram feltehetően  
Mihai Zugravul fametsző nevét rejti (118×97)  
– RMNy 2210, címlap háta, RMNy 2365, Γ<sub>4b</sub>  
Gyulafehérvár, 1648–1651

6. Fa alatt álló alakot és üres írásszalagot ábrázoló fametszet: a párizsi Rémy Soubret kiadói jegyének tükörfordított utánzata, amely az Estienne nyomdászcsalád jelvényét másolta. Magyarországi használata során az írásszalag mindig üres (V. ECSEDY-SIMON, 100) (30×50) – RMNy 3349, címlap  
Kolozsvár, 1667  
Később átkerült a debreceni városi nyomdába (lásd ott 9. jelvény):  
Debrecen, 1679–1703

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Angyalfejes záródísz, kétoldalt bőségszarukkal (30×34) – RMNy 1266 C<sub>2a</sub>  
Kassa, 1622  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/3. dísz):  
Pozsony, 1613–1614
2. Trapéz alakú, keret nélküli ornamentális záródísz (29×41) – RMNy 1306 (4)<sub>b</sub>, RMNy 1307, utolsó lap, RMNy 1532, A<sub>3b</sub>, B<sub>7b</sub>, RMNy 2171, Oo<sub>4a</sub>  
Gyulafehérvár, 1624–1647  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/6. dísz):  
Pozsony, 1613–1614  
Nagyszombat, 1619
3. Fekvő ovális alakú, arabeszkos záródísz (25×55) – RMNy 1306, Kk<sub>4b</sub>, RMNy S 2101A, címlap, RMNy 1533 (1632) S<sub>4b</sub>  
Gyulafehérvár, 1624–1645  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/4. dísz):  
Pozsony, 1612–1613  
Nagyszombat, 1619
4. Pajzs alakú, ornamentális záródísz (36×41) – RMNy 1306 (139), RMNy 1266, utolsó lap  
Kassa, 1622  
Gyulafehérvár, 1624–1629  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/7. dísz):  
Pozsony, 1613  
Nagyszombat, 1619
5. Téglalap alakú, fonadékos záródísz (29×69) – RMNy 1247, A<sub>2b</sub>, RMNy 1306, Ll<sub>4b</sub>  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1636  
Korábban az érseki nyomda használta (lásd ott IV/12. dísz):  
Nagyszombat, 1619  
Eredetileg a Telegdi- (káptalani) nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/1. dísz):  
Nagyszombat, (1588)–1609

6. Nyújtott téglalap alakú, volutás záródísz, középen kis lófigurával (10×66) – RMNy 1357, utolsó lap  
Gyulafehérvár, 1626  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/8. dísz):  
Pozsony, 1613
7. Apró, angyalfejet ábrázoló záródísz (7×9) – RMNy 1532, B<sub>7a</sub>  
Gyulafehérvár, 1632
8. Pajzs alakú arabeszkos záródísz (41×53) – RMNy 1534, ++++++<sub>a</sub>, és utolsó lap, RMNy 1643  
Gyulafehérvár, 1632–1636  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/3. dísz):  
Pozsony, 1612–1613
9. Elnagyolt kidolgozású arabeszkos záródísz (31×66) – RMNy 2210, X<sub>2b</sub>, T<sub>2b</sub>, B<sub>2a</sub>, BB<sub>4b</sub>, I<sub>1b</sub>, P<sub>2b</sub>, Ж<sub>2a</sub>, Д<sub>4b</sub>  
Gyulafehérvár, 1648
10. Keretezett fejléc sötét alapon világos, leveles díszítéssel (21×111) – RMNy 2210, //1<sub>a</sub>, V<sub>3a</sub>, K<sub>K1a</sub>, Γ<sub>1a</sub>, 33<sub>1b</sub>, Д<sub>4a</sub>  
Gyulafehérvár, 1648
11. Nagyméretű fejléc kettős keretben, amelyből felül levél- és virágdísz nyúlik ki. Sötét alapon dús levéldíszek (62×121) – RMNy 2210, B<sub>3a</sub>, I<sub>6a</sub>, Ж<sub>4a</sub>, ЖЖ<sub>1a</sub>, P<sub>3a</sub>  
Gyulafehérvár, 1648
12. Nagyméretű, téglalap alakú fejléc, amelyből felül és kétoldalt a keretből indák nyúlnak ki (76×141) – RMNy 2210, A<sub>2a</sub>, I<sub>5a</sub>  
Gyulafehérvár, 1648
13. Kisebb méretű keretezett fejléc: középen váza virágokkal, a keretből kinyúló levéldíszsel (38×101) – RMNy 2210, ///b, ω<sub>1a</sub>, RMNy 2365, A<sub>1a</sub>  
Gyulafehérvár, 1648–1651
14. Fonadékos díszítésű záródísz, jobboldalt kissé sérült (55×71) – RMNy 2210, I<sub>4b</sub>, Aa<sub>2a</sub>, Ψ<sub>2a</sub>, Ж<sub>2b</sub>, Ж<sub>3b</sub>, B<sub>3a</sub>, IO<sub>3b</sub>, IO<sub>5a</sub>, I<sub>5b</sub>, RMNy 2260  
címlap  
Gyulafehérvár, 1648–1649

## V. ÁBRA – TÉRKÉP

1. Holdat ábrázoló fametszet, naptárkép az 1626. évre szóló magyar nyelvű *Kalendarium*hoz (21×21) – RMNy 1330, címlap  
Gyulafehérvár, 1625
2. Napot ábrázoló fametszet, naptárkép az 1626. évre szóló magyar nyelvű *Kalendarium*hoz (25×26) – RMNy 1330, címlap  
Gyulafehérvár, 1625

## VI. INICIÁLÉ

1. Nagyméretű, keret nélküli, természetes növényi és figurális díszítésű iniciáلسorozat (44×44) – például RMNy 1643, például RMNy 1827  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/2. iniciáلسorozat):  
Pozsony, 1610–1613  
Nagyszombat, 1620
2. Keret nélküli, stilizált növényi és figurális díszítésű iniciáلسorozat (17×19) – például RMNy 1643, RMNy 1721  
Kassa, 1622  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/1. iniciáلسorozat):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619
3. Keret nélküli, sematikus, sávozott díszítésű iniciáلسorozat (25×26) – például RMNy 1266, RMNy 1643, például RMNy 1827  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/4. iniciáلسorozat):  
Pozsony, 1610–1617  
Nagyszombat, 1619–1620
4. Keret nélküli, stilizált növényi díszítésű, pontozott iniciáلسorozat (31×31) – például RMNy 1643  
Kassa, 1622  
Gyulafehérvár, 1624– (1658)  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/3. iniciáلسorozat):  
Pozsony, 1610–1616  
Nagyszombat, 1619
5. Kisméretű, keretezett, fekete alapon világos betű, csak E betű (17×14) – RMNy 1467  
Gyulafehérvár, 1630
6. Kisméretű, keretezett, sötét alapon fehér betű, rongált, töredezett. Csak A, D és K betű (11×11) – RMNy 1532, A<sub>1a</sub>, RMNy 1643 (23) (39) (42)  
Gyulafehérvár, 1632–1636
7. Keretezett, sötét háttér előtt világos betű, kétoldalt egy-egy puttó, csak I betű (23×23) – RMNy 1532, RMNy 1643 (20) (28)  
Gyulafehérvár, 1632–1636  
Eredetileg a Telegdi- (káptalani) nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/3. iniciáلسorozat):  
Nagyszombat, 1578–1600
8. Keretezett, stilizált növényi díszítésű iniciálé, csak E betű (32×32) – RMNy 1643 (93) (94) (206)  
Gyulafehérvár, 1632–1636
9. Sötét alapon világos gyöngyökkel keretezett iniciálé, kopott, rongált, csak E betű (23×21) – RMNy 1643 (73) (90) (226)  
Gyulafehérvár, 1636  
Eredetileg a Telegdi- (káptalani) nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/7. iniciáلسorozat):  
Nagyszombat, 1578–1600
10. Keretezett, sötét alapon indákkal díszített világos betű, csak A betű (28×28) – RMNy 1643 (4) (23)  
Gyulafehérvár, 1632–1636  
Eredetileg a Telegdi- (káptalani) nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/4. iniciáلسorozat):  
Nagyszombat, 1598
11. Keretezett, stilizált növényi díszítésű iniciálé, csak A betű (33×33) – RMNy 1643 (2) (23) (35)  
Gyulafehérvár, 1632–1636  
Később az ortodox érseki nyomdában, csak Π betű (lásd ott VI/. iniciálé):  
Gyulafehérvár, 1689–1699
12. Kétszer keretezett, virágdíszes cirill betűs iniciáلسorozat (változó méretű, kb. 21×20) – RMNy 2210, RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1648–1651  
Később az ortodox érseki nyomdában, csak Π betű (lásd ott VI/1. iniciálé):  
Gyulafehérvár, 1689–1702
13. Keretezett, sávozott, levéldíszes háttérben világos betű, cirill betűs sorozat B betűje (25×25) – RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1651
14. Keret nélküli cirill betűs iniciálé, csak B betű, kétoldalt egy-egy angyalalakkal (24×29) – RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1651
15. Keret és háttér nélküli cirill címbetű, csak Π betű, levéldíszes szárakkal, amelyek fent virágban záródnak (39×31) – RMNy 2210  
Gyulafehérvár, 1648
16. Keretezett, cirill betűs iniciáلسorozat, sávozott levéldíszel (33×23) – RMNy 2210, RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1648–1651  
Később az ortodox érseki nyomdában, csak A betű (lásd ott VI/3. iniciálé):  
Gyulafehérvár, 1699
17. Keret és háttér nélküli, szabálytalan, eltérő méretű betűkből álló cirill betűs iniciáلسorozat (30×35) – RMNy 2210, RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1648–1651

- Később az ortodox érseki nyomdában, csak  $\Pi$  és  $\text{I}$  betű (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Gyulafehérvár, 1699
18. Keret nélküli, indadíszes, elnagyolt állat- és emberalakokkal díszített cirill betűs iniciálésorozat (31×33) – RMNy 2210, RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1648–1651  
Később az ortodox érseki nyomdában, Csak  $\text{A}$  és  $3$  betű (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Gyulafehérvár, 1699
19. Keret nélküli, sötét háttérű cirill betűs iniciálésorozat, csak  $\Phi$  betű, erősen kopott (31×23) – RMNy 2365  
Gyulafehérvár, 1651
20. Sematikus levéldíszes, keret nélküli iniciálé, csak  $\text{N}$  betű (27×27) – RMNy 3174, címlap  
Szeben, 1664
21. Keretezett, világos alapon sötét betű, stilizált indadísszel, csak  $\text{N}$  betű (18×17) – RMNy 3174, C1b  
Szeben, 1664
- VII. HANGJEGY
1. Fametszetű hangjegyek, kottasorokkal az *Öreg Graduálban*. A graduál minden egyes kottasora, végig a kötet több száz, hangjelzéses lapján, egyedileg metszve. Itt csak néhány sor bemutatására van lehetőség – RMNy 1643  
Gyulafehérvár, 1636
- VIII. NYOMDAI CIFRA
1. = Nyomdai cifrák, 15  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 16–67  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/1. cifra):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1620  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/31. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
2. = Nyomdai cifrák, 16  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/2. cifra):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1620  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/32. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742–1758
3. = Nyomdai cifrák, 48  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/3. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/33. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
4. = Nyomdai cifrák, 49  
Gyulafehérvár, 1624–(1658)  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/16. cifra):  
Pozsony, 1616  
Nagyszombat, 1619  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/34. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
5. = Nyomdai cifrák, 46  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1632  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/4. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619–1620
6. = Nyomdai cifrák, 47  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1632  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/5. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619–1620
7. = Nyomdai cifrák, 50  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–(1658)  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/6. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619–1620  
Később az ortodox érseki nyomdában (lásd ott VIII/6. cifra):  
Szászsebes, 1683  
Gyulafehérvár, [1685/1686] 16893–1702  
Szeben, 1696
8. = Nyomdai cifrák, 51  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–(1658)

- Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/7. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619–1620  
Később az ortodox érseki nyomdában (lásd ott VIII/6. cifra):  
Szászsebes, 1683  
Gyulafehérvár, [1685/1686] 16893–1702  
Szeben, 1696
9. = Nyomdai cífrák, 52  
Gyulafehérvár, 1624
10. = Nyomdai cífrák, 53  
Gyulafehérvár, 1624
11. = Nyomdai cífrák, 54  
Gyulafehérvár, 1624–1627  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/13. cifra):  
Pozsony, 1613–1616
12. = Nyomdai cífrák, 55  
Gyulafehérvár, 1624– (1658)  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/12. cifra):  
Pozsony, 1613–1614  
Nagyszombat, 1619
13. = Nyomdai cífrák, 56  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1632
14. = Nyomdai cífrák, 42  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1626–(1658)  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/8. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619–1620
15. = Nyomdai cífrák, 43  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1625– (1658)  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/9. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619
16. = Nyomdai cífrák, 57  
Gyulafehérvár, 1627–1630  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/10. cifra):  
Pozsony, 1610–1613  
Nagyszombat, 1619  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/35. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
Kolozvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/18. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
17. = Nyomdai cífrák, 58  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1626–(1658)  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/11. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619
18. = Nyomdai cífrák, 59  
Gyulafehérvár, 1632–1633  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/5. cifra):  
Pozsony, 1613  
Nagyszombat, 1619
19. = Nyomdai cífrák, 60  
Gyulafehérvár, 1632
20. = Nyomdai cífrák, 61  
Gyulafehérvár, 1632–1633
21. = Nyomdai cífrák, 55  
Gyulafehérvár, –
22. = Nyomdai cífrák, 7  
Gyulafehérvár, 1632–1633  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/14. cifra):  
Pozsony, 1613  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/36. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
23. = Nyomdai cífrák, 64  
Gyulafehérvár, 1625–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/17. cifra):  
Pozsony, 1616
24. = Nyomdai cífrák, 36  
Gyulafehérvár, 1630–(1658)  
Később az ortodox érseki nyomdában (lásd ott VIII/6. cifra):  
Szászsebes, 1683  
Gyulafehérvár, [1685/1686] 16893–1702  
Szeben, 1696
25. = Nyomdai cífrák, 68  
Gyulafehérvár, 1632–(1658)  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/37. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
26. = Nyomdai cífrák, 25  
Gyulafehérvár, 1632–1634  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/38. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
27. = Nyomdai cífrák, 69  
Gyulafehérvár, 1632  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/39. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693

28. = Nyomdai cifrák, 70  
Gyulafehérvár, 1632–(1658)
29. = Nyomdai cifrák, 62  
Gyulafehérvár, 1634–(1658)  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott 40. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd VIII/20. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
30. = Nyomdai cifrák, 71  
Gyulafehérvár, 1634–(1658)  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/41. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
31. = Nyomdai cifrák, 72  
Gyulafehérvár, 1634–(1658)  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/42. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693
32. = Nyomdai cifrák, 73  
Gyulafehérvár, 1635–(1658)  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667
33. = Nyomdai cifrák, 74  
Gyulafehérvár, 1634  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/19. cifra):  
Pozsony, 1616
34. = Nyomdai cifrák, 75  
Gyulafehérvár, 1634  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/18. cifra):  
Pozsony, 1616
35. = Nyomdai cifrák, 76  
Gyulafehérvár, 1632
36. = Nyomdai cifrák, 77  
Gyulafehérvár, 1632
37. = Nyomdai cifrák, 78  
Gyulafehérvár, 1632
38. = Nyomdai cifrák, 79  
Gyulafehérvár, 1632
39. = Nyomdai cifrák, 80  
Gyulafehérvár, 1648–1658
40. = Nyomdai cifrák, 81  
Gyulafehérvár, 1642–1658
41. = Nyomdai cifrák, 82  
Gyulafehérvár, 1641–1656
42. = Nyomdai cifrák, 83  
Gyulafehérvár, 1646–1658
- IX. BETŰ
- 1A 84  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1624–1634  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/12. betűtípus):  
Pozsony, 1610–1617  
Nagyszombat, 1619–1620
- 2A 100  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1633  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619–1620
- 3A 119  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1635  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Pozsony, 1610–1616  
Nagyszombat, 1619–1620
- 4A 132  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1636  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619–1620
- 5A 188 (szöveg minta: RMNy 1643)  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619–1620  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/19. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684
- 6A 7 mm  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/9. betűtípus):

- Pozsony, 1610–1613  
Nagyszombat, 1619–1620  
7A 9 mm  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Pozsony, 1610–1616  
Nagyszombat, 1619  
8A 14 mm  
Kassa, –  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Pozsony, 1610–1613  
Nagyszombat, 1619  
9K 84  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1624–1632  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/6. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619  
10K 100  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1635  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/5. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619–1620  
11K 119  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1635  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Pozsony, 1610–1617  
Nagyszombat, 1619–1620  
12K 132  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619–1620  
13G 7 mm  
Gyulafehérvár, 1624  
14A 79  
Gyulafehérvár, 1630  
15G 100  
Gyulafehérvár, 1630  
16A 5,5 mm  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1625–1658  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/13. betűtípus):  
Pozsony, 1613–1616  
Nagyszombat, 1619–1620  
17G 119  
Kassa, 1621–1622  
18A 8 mm  
Gyulafehérvár, 1630–1658  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/20. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684  
19A 98 (szöveg minta: RMNy 1721)  
Gyulafehérvár, 1634 (jún.)–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/21. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1692  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Sárospatak, 1651–1669  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/14. betűtípus):  
Lőcse, 1633–1677  
20A 60  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/22. betűtípus):  
Kolozsvár, 1684–1690  
21A 86  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/23. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1686  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott a IX/12. betűtípust):  
Sárospatak, 1650–1669  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott IX/21. betűtípus):  
Lőcse, 1634–1676  
22A 25 mm fabetűk (előfordulás: RMNy 1643)  
Gyulafehérvár, 1636  
23C 11 mm  
Gyulafehérvár, 1648–1656  
Később az ortodox érseki nyomdában (lásd ott IX/1. cirill betűtípus):  
Gyulafehérvár, [1685/1686] 1689–1700  
24G 86  
Gyulafehérvár, 1634–1658

- Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/18. görög betűtípus):  
Sárospatak, 1657–1660–
- 25H 132 (előfordulás: RMKNy 1877)  
Gyulafehérvár, 1635–1641  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/19. héber szövegtípus):  
Sárospatak, 1652
- 26G 4 mm (előfordulás: RMNy 1877)  
Gyulafehérvár, 1641
- 27A 122  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/24. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1689  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Sárospatak, 1651–1669  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott a IX/20. betűtípus):  
Lőcse, 1633–1676
- 28K 122  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/25. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Sárospatak, 1651–1669  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott a IX/30. betűtípus):  
Lőcse, 1638–1683
- 29A 18 mm fabetűk (előfordulás: RMNy 1643)  
Gyulafehérvár, 1636
- 30C 130 (szöveg minta: RMNy 2210)  
Gyulafehérvár, 1648–1656
- 31 K 86  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/26. betűtípus):  
Kolozsvár, 1671–1690  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/13. betűtípus):  
Sárospatak, 1651–1669  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott a IX/19. betűtípus):  
Lőcse, 1633–1686
- 32K 98  
Gyulafehérvár, 1636–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/27. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1692  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a sárospataki fejedelmi nyomdának (lásd ott IX/11. betűtípust):  
Sárospatak, 1651–1669  
Azonos matricáról ugyanakkor, ugyanilyen betűket öntöttek a lőcsei Brewer-nyomdának (lásd ott a IX/28. betűtípus):  
Lőcse, 1633–1686
- 33G 5 mm  
Gyulafehérvár, 1634
- 34F 60 mm fabetűk (előfordulás: RMNy 1643)  
Gyulafehérvár, 1636
- 35F 25 mm fabetűk (előfordulás: RMNy 1643)  
Gyulafehérvár, 1636
- 36C 102 (szöveg minta: RMNy 2210)  
Gyulafehérvár, 1648–1656
- 37C 26 mm egy darabba metszett fabetűk (előfordulás: RMNy 2210)  
Gyulafehérvár, 1648
- 38C 168 (szöveg minta: RMNy 2365)  
Gyulafehérvár, 1651–1656  
Később az ortodox érseki nyomdában (lásd ott IX/3. cirill betűtípus):  
Szászsebes, 1683  
Gyulafehérvár, [1685/1686] 1689, 1699–1702  
Szeben, 1696
- 39C 23 mm egy darabba metszett fabetűk (előfordulás: RMNy 2365)  
Gyulafehérvár, 1651
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- RMNy 1245 Bocatius, J., *Historica parasceve*, Kassa, 1621
- RMNy 1266 Velechinus I., *Halálról való emlékezet*, Kassa, 1622
- RMNy 1306 *Exequiae principales az az halotti pompa*, Gyulafehérvár, 1624
- RMNy 1307 *Exequiarum coeremonialium*, Gyulafehérvár, 1624
- RMNy 1330 Herlicius, D., *Kalendarium 1626. esztendőre*, Gyulafehérvár, [1625]

- RMNy 1468 *Epicedia dicta incomparabili heroi Gabriel*, Gyulafehérvár, 1630
- RMNy 1532 Sibolti D., *Lelki harc*, Gyulafehérvár, 1632
- RMNy 1533 Szikszai Hellopoeus B., *Az mi keresztyéni hitünknek*, Gyulafehérvár, 1632
- RMNy 1534 Tolnai Pap I., *Az witebergai academianak*, Gyulafehérvár, 1632
- RMNy 1643 Keserüi Dajka J. – Geleji Katona I., *Az keresztyeni... Öreg Graduál*, Gyulafehérvár, 1636
- RMNy 1720 Geleji Katona I., *Praeconium evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638
- RMNy 1721 Keresztúri P., *Csecsemő keresztyen*, Gyulafehérvár, 1638
- RMNy 1827 Rákóczi Gy., *Instructio*, Gyulafehérvár, 1640
- RMNy 1877 Alsted, J. H., *Prodromus religionis*, Gyulafehérvár, 1641
- SRMNY 2101A *Colloquiorum maturium corderii centuria*, Gyulafehérvár, 1645
- RMNy 2171 Kászoni J., *Rövid igazgatás*, Gyulafehérvár, 1647
- RMNy 2210 *Noul Testament*, Gyulafehérvár, 1648 (cirill)
- RMNy 2365 *Psaltirea*, Gyulafehérvár, 1651 (cirill)
- RMNy 2575 Basire, I., *Congratulatio publica*, Gyulafehérvár, 1655
- RMNy 3349 Moscorow Lachovius, A., *Oratio funebris*, Kolozsvár, 1667

**10. DOBRE PAP PRESZÁKAI  
ÉS GYULAFEHÉRVÁRI CIRILL BETŰS  
NYOMDÁJA  
1641–1642**

Dobre pap (dascal) nyomdász, fabetűkkel felszerelt nyomda tulajdonosa  
Gyulafehérvár, 1641  
Preszáka, 1642

**I. ILLUSZTRÁCIÓ –**

**II. KERET – CÍMLAP –**

**III. CÍMER – JELVÉNY –**

**IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ**

1. Hosszú, keskeny díszléc geometriai mintákkal (13×138) – RMNy 1882A,  $\Lambda_{1b}$   
Gyulafehérvár, 1641

2. Finom kidolgozása, sötét alapon világos indadíszes fejléc, stilizált állatfejekkel (11×65) – RMNy 1882A,  $\Lambda_{2a}$   
Gyulafehérvár, 1641
3. Finom kidolgozása, sötét alapon világos indadíszes fejléc, stilizált állatfejekkel (11×65) – RMNy 1882A,  $\Lambda_{2a}$   
Gyulafehérvár, 1641
4. Finom kidolgozása, sötét alapon világos indadíszes fejléc, közepén kiterjesztett szárnyú angyallal (11×65) – RMNy 1882A,  $\Lambda_{2a}$   
Gyulafehérvár, 1641
5. Finom kidolgozása, sötét alapon világos indadíszes fejléc, szörnyfejekkel (11×65) – RMNy 1882A,  $\Lambda_{2a}$   
Gyulafehérvár, 1641

**V. TÉRKÉP – ÁBRA –**

**VI. INICIÁLÉ**

1. Sötét alapon szögletes, elnagyolt iniciálé, kétféle C betű (50×28).  
Gyulafehérvár, 1641
2. Világos alapon sötét, indadíszes iniciálé, csak H betű (28×22)  
Gyulafehérvár, 1641
3. Különböző méretű, fonadékos iniciálék (50×28 és 30×17)  
Gyulafehérvár, 1641
4. Sötét háttérű világos iniciálé, elnagyolt mintával, csak 3 betű (35×18)  
Gyulafehérvár, 1641
5. Sötét háttérű világos iniciálésorozat, elnagyolt, világos betűkkel (30×15)  
Gyulafehérvár, 1641
6. Váltakozó méretű díszes kezdőbetűk (35×15 és 25×15)  
Gyulafehérvár, 1641

**VII. HANGJEGY –**

**VIII. NYOMDAI CIFRA –**

**IX. BETŰ**

- 1C 147 fabetűk (szöveg minta RMNy 1882A)  
Gyulafehérvár, 1641
- 2C 9 mm fabetűk (szöveg minta RMNy 1882A)  
Gyulafehérvár, 1641

**DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYV**

RMNy 1882A *Evangehlie cu învățătură*, [Gyulafehérvár], 1641

## 11. A KOLOZSVÁRI HELTAI-NYOMDA (1550) 1601–1661

Heltai család nyomdatulajdonos  
Heltai Gáspár, ifj. –1601–1618  
Hosszú (Lang) Tamás 1618–1621  
Heltai Anna, özv. 1621–1624  
Szőrös (Raw) Mátyás  
Szőrös (Raw) János – 1660

### Nyomdavezetők:

Makai Nyíró János, 1617–1621  
Válaszúti Szilvási András, 1622–1627?  
(átmenetileg Gyulafehérváron, 1623–1624)  
Abrugyi György, 1630–1660

### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. A bekötött szemű Fortuna istenasszony fametszetű képe (145×110) a *Fortuna* című magyar nyelvű verses sorsvető könyv címlapján – RMNy 916 címlap  
Kolozsvár [1599–1610]
2. Szerencsekerék fametszetű képe (153×117)  
Szerencsének avagy szerencsétlenségnek kereke címmel a *Fortuna* című magyar nyelvű verses sorsvető könyvben. Szignált: G. C. T. V. betűk címer alakban összeállítva – RMNy 916, A<sub>2a</sub>  
Kolozsvár [1599–1610]
- 3–6. Négy fametszetű dobótábla (változó méretű, 130×130 mm és 135×128 mm között váltakozik) a *Fortuna* című sorsvető könyvhöz.  
A négyzetek sarkaiban sávozott díszítéssel, közepén kör alakban egy-egy madár képe, amelyet 21 körcikkely vesz körül.  
A körcikkelyekben szedett, nyomtatott szöveg, külső szegélyükben két dobókocka vetéséből létrejöhethető 21 számkombináció. A 21 dobótábla csak négyféle metszet, mert a táblák ötször, illetve hatszor ismétlődnek.  
A dobótáblák közepén lévő, külön metszetként beilleszthető állatképek hiányosak – RMNy 916  
Kolozsvár [1599–1610]
3. Fametszetű dobótábla (I.), dobókockákkal, B<sub>3a</sub>, B<sub>3b</sub>, C<sub>4b</sub>, C<sub>3a</sub>, D<sub>3a</sub>
4. Fametszetű dobótábla (II.), dobókockákkal, B<sub>2a</sub>, B<sub>2b</sub>, C<sub>2b</sub>, C<sub>4a</sub>, D<sub>2a</sub>, D<sub>2b</sub>
5. Fametszetű dobótábla (III.), dobókockákkal, B<sub>4a</sub>, B<sub>4b</sub>, C<sub>2a</sub>, C<sub>4b</sub>, D<sub>1a</sub>
6. Fametszetű dobótábla (IV.), dobókockákkal, B<sub>1a</sub>, B<sub>1b</sub>, C<sub>1a</sub>, C<sub>3b</sub>, D<sub>1b</sub>
- 7–10. Négy fametszetű utaló tábla (132×130) a *Fortuna* című sorsvető könyvhöz. A négyzetek sarkaiban sávozás nélküli, arabeszkos díszítéssel, közepén kör alakban egy-egy állat képe, amelyet körcikkelyek vesznek körül.  
A körcikkelyekben szedett, nyomtatott szöveg, külső szegélyükben egy-egy magyarországi városnév. A 21 utaló tábla csak négyféle metszet, mert a táblák ötször, illetve hatszor ismétlődnek (az eredetileg 21 utaló táblából az egyetlen fennmaradt példányban csak 18 van meg, mert az E3 és E4 levél hiányzik. Így a sorozat nem teljes, az utaló táblák közepén lévő, külön metszetként beilleszthető állatképek hiányosak – RMNy 916  
Kolozsvár [1599–1610]
7. Fametszetű utaló tábla (I.), D<sub>4a</sub>, D<sub>4b</sub>, F<sub>1b</sub>, F<sub>2b</sub>
8. Fametszetű utaló tábla (II.), E<sub>1a</sub>, E<sub>1b</sub>, F<sub>1a</sub>, F<sub>2a</sub>, G<sub>1b</sub>
9. Fametszetű utaló tábla (III.), E<sub>2+4b</sub>, F<sub>3a</sub>, F<sub>3b</sub>, F<sub>4b</sub>
10. Fametszetű utaló tábla (IV.), D<sub>3b</sub>, E<sub>2+4a</sub>, F<sub>4a</sub>, G<sub>1a</sub>
- 11–16. Hat, madarat ábrázoló kör alakú fametszet (42×42) a *Fortuna* című sorsvető könyv dobótábláihoz. A kör alakú metszetek különállóak, és a dobótáblákba beilleszthetők.  
A madarakat ábrázoló sorozat eredetileg 21 tagból állt, de a fennmaradt egyetlen példány dobótáblái sérültek, a madarakat ábrázoló metszetek többsége hiányzik, a meglévők is mind sérültek. (Hiányzik: sas, gólya, varjú, seregély, liba, páva, fülemüle, kakas, strucc, szarka, galamb, gerlice, harkály, bagoly, holló.) A madarak magyar elnevezése a metszetbe vésvé vagy öntött betűkkel szedve – RMNy 916  
Kolozsvár [1599–1610]
11. Tyúk, C<sub>1a</sub>
12. Súlyom, C<sub>1b</sub>
13. Fogoly, C<sub>3a</sub>
14. Kakukk, C<sub>3b</sub>
15. Réce, D<sub>1a</sub>
16. Gém, D<sub>1b</sub>  
Feltehető, hogy a Tótfalusi által Kolozsváron használt kör alakba foglalt, darut ábrázoló metszet is ehhez a sorozathoz tartozott, lásd HAIMAN, 62, 5. címlapdíz:  
Daru
- 17–23. Hét, állatot ábrázoló kör alakú fametszet (42×42) a *Fortuna* című sorsvető könyv utaló tábláihoz. A kör alakú metszetek különállóak, és az utaló táblákba beilleszthetők.  
Az állatokat ábrázoló sorozat eredetileg 21 tagból állt, de a fennmaradt egyetlen példány utaló táblái sérültek, az állatokat ábrázoló metszetek többsége hiányzik, a meglévők is mind sérültek. (Hiányzik: róka, farkas, bika, medve, teve, griffmadár, oroszlán, rozsomák, macska, bak, nyúl, őz, disznó, kecske.) Az állatok magyar elnevezése

- a metszetbe vésve vagy öntött betűkkel szedve – RMNy 916  
Kolozsvár [1599–1610]
17. Párduc, D<sub>3a</sub>
  18. Szarvas, D<sub>3b</sub>
  19. Szamár, D<sub>4b</sub>
  20. Vidra, E<sub>1a</sub>
  21. Sárkány, F<sub>3a</sub>
  22. Evet [Mókus], F<sub>3b</sub>
  23. Bárány, G<sub>1a</sub>  
Két további, ebbe a sorozatba tartozó állatbrázolás szerepel a kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában, fol. 66, XLIII. és XLIX.:  
Macska  
Oroszlán
  - 24–35. Tizenkét Szibilla fametszetű képe, téglalap alakú keretben (72×57) a *Fortuna* című sorsvetőkönyvhöz – RMNy 916  
Kolozsvár [1599–1610]
  24. Első, Sybilla Persica, G<sub>2a</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, csak a katalógusban, mint bártfai
  25. Második, Sybilla Libika, H<sub>1b</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, csak a katalógusban, mint bártfai  
Korábban a Heltai-nyomdában (lásd ott I/124. illusztráció):  
Kolozsvár, 1599
  26. Harmadik, Sybilla Delphica, I<sub>1a</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ LXII/1, mint bártfai  
Korábban a Heltai-nyomdában (lásd ott I/125. illusztráció):  
Kolozsvár, 1599
  27. Negyedik, Sybilla Cymeria, I<sub>4b</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, LXII/2, mint bártfai
  28. Ötödik, Sybilla Erythrea, Kezében nyitott könyv, 1594-es évszámmal és a metsző G.C. monogramjával, K<sub>4a</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, LXII/3, mint bártfai
  29. Hatodik, Sybilla Samia, L<sub>3b</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, LXII/4, mint bártfai
  30. Hetedik, Sybilla Cumana, M<sub>3a</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, csak a katalógusban, mint bártfai
  31. Nyolcadik, Sybilla Hellespontica, N<sub>2b</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, LXII/5 mint bártfai  
Korábban a Heltai-nyomdában (lásd ott I/123. illusztráció):  
Kolozsvár, 1597–1599
  32. Kilencedik, Sybilla Phrygia, O<sub>2a</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, csak a katalógusban, mint bártfai
  33. Tizedik, Sybilla Tyburtina, P<sub>1b</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, csak a katalógusban, mint bártfai  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös katalógusában szerepel, fol. 60, XLII.
  34. Tizenegyedik, Sybilla Kumea, Q<sub>1a</sub>  
Vö. SOLTÉSZNÉ, LXII/6, mint bártfai
  35. Tizenkettedik, Sybilla Agrippina, Q<sub>4b</sub>  
(a fennmaradt egyetlen példány lapja erősen sérült, ezért a kép bal oldala és alsó része hiányzik)  
Vö. SOLTÉSZNÉ, csak a katalógusban, mint bártfai  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös katalógusában szerepel, fol. 60, XLI.
  36. Várból távozó lovagok (55×68). Eredetileg illusztráció *Fortunatus históriájához* – RMNy 879 címlap  
Kolozsvár, 1601  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században használta (lásd ott I/64. illusztráció):  
Kolozsvár, 1579–(1583)
  37. Lovag és fegyverhordozója (55×68). Eredetileg illusztráció Illyefalvi István *Iephta históriájából* – RMNy 1647 címlap  
Kolozsvár, 1636  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században használta (lásd ott I/65. illusztráció):  
Kolozsvár, 1590–1597
  38. Lakomázó társaság, eredetileg a *Fortunatus históriájának* illusztrációja (55×68) – RMNy 1726 címlap  
Kolozsvár, 1638  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században használta (lásd ott I/57. illusztráció):  
Kolozsvár, 1577–[1583]
  39. Szobabelső férfi és női alakkal (54×70) – RMNy 1503 címlap  
Kolozsvár, 1631  
Feltehetően a Heltai-nyomda XVI. századi illusztrációsorozatához tartozott, de előfordulását nem ismerjük
  40. Markalf és Policana Salamon király előtt, eredetileg *Salamon és Markalf históriájának* illusztrációja (118×90). A jobb alsó sarokban a mester szignója: „S. G. C.” és évszám: „1577” – RMNy 935 címlap  
Kolozsvár [1601–1610]  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században használta (lásd ott I/58. illusztráció):  
Kolozsvár, 1577
  41. A világ teremtése (153×104) – RMNy 1726, A<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1638

Korábban a Heltai-nyomdában

(lásd I/7. illusztráció):

Kolozsvár, 1551

42. Evangéliumi sorozatból: Ecce homo. A képen évszám: „1552” és „E” szignó (26×26) – RMNy 1271, (328)

Kolozsvár, 1622

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott I/8. illusztráció). A sorozat

eredetileg 45 képből állt:

Kolozsvár, 1593, 1599

43. Evangéliumi sorozatból: Simeon karjára veszi a gyermek Jézust (26×26) – RMNy 1271 (234)

Kolozsvár, 1622

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott I/14. illusztráció):

Kolozsvár, 1593

44. Evangéliumi sorozatból: Jézus megjelenik Mária Magdolnának (26×26) – RMNy 1271 (261)

Kolozsvár, 1622

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott I/27. illusztráció):

Kolozsvár, 1593

## II. CÍMLAP, CÍMLAPKERET –

### III. CÍMER, NYOMDÁSZJELVÉNY

1. Almafa a Paradicsomban, fára tekeredő kígyóval, ovális, széles keretben (50×40), amelyet a Heltai-nyomda a XVI. századtól fogva nyomdászjelvényként is használt (V. Ecsedy-Simon, 35, 90). – RMNy 1251 (381)

Kolozsvár, 1621

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században

használta (lásd III/4. jelvény):

Kolozsvár, 1588–1592

2. Kolozsvár pajzs alakú címere, vörös-fekete nyomással. A Heltai-nyomda naptárainak állandó címlapdísz (V. Ecsedy-Simon, 69) (40×40) – RMNy 1477 címlap, RMNy 1568 címlap, RMNy 1589 címlap, RMNy 1616 címlap, RMNy 1828 címlap, RMNy 2173 címlap

Kolozsvár, 1630–1647

3. Magyarország és Erdély koronás címere (48×33) – RMNy 1000, címlap

Kolozsvár, 1610

4. Dobozi Veres Mihály címere (kb. 90×65), csak felső harmada van meg, töredékes körirata:

MICH[ ] [ ] ES DE DOBOZ – RMNy 1587

Kolozsvár, 1634

5. Kolozsvár babérkoszorús címere CLAVSENBVRG felirattal (66×66). Feltehetően Jacobus Lucius munkája – RMNy 1503, utolsó lap

Kolozsvár, 1661

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott III/1. címer):

Kolozsvár, 1550–1582

6. Kör alakú, palmaággal és babérkoszorúval körülvett jelvény (33×33) – RMNy 1588 címlap, RMNy 1829 címlap

Kolozsvár, 1634–1640

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Fonadékos, rácsos, hármastagolású téglalap alakú záródísz (26×64) – RMNy 1617 címlap, RMNy 1726 (1638) A<sub>2b</sub>, RMNy 1828, E<sub>7b</sub>, RMNy 2143, C<sub>4b</sub>

Kolozsvár, 1635–1646

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott IV/2. dísz):

Kolozsvár, 1552–1589

2. Fonadékos, középen rácsos mintájú záródísz (26×57) – RMNy 935 [1601–10] utolsó lap, RMNy 1187 címlap háta, RMNy 1222 címlap háta

Kolozsvár, [1601–1610] – 1620

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott IV/3. dísz):

Kolozsvár, 1553–1592

3. Fonadékos, kétoldalt rácsos záródísz (27×76) – RMNy 1312, H<sub>2b</sub>

Kolozsvár, 1624

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott IV/4. dísz):

Kolozsvár, 1554–[1573]

4. Nagyméretű, elnagyolt mintájú, sávozott, pajzs alakú záródísz (65×63) – RMNy 1187 ] [4<sub>a</sub>, RMNy 1222 ] [ 4<sub>a</sub>

Kolozsvár, 1619–1620

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott IV/10. dísz):

Kolozsvár, 1581

5. Lefelé csúcsban végződő arabeszkos záródísz (42×40) – RMNy 1225, címlap, RMNy 1271, (o)<sub>(4<sub>a</sub>)</sub> (220) (188) (360), RMNy 1251 (362), (397), RMNy 1289, címlap, RMNy 1311 (1624)

D<sub>2a</sub>, RMNy 1544, címlap, utolsó lap,

RMNy 1588, C<sub>9b</sub>

Kolozsvár, 1620–1634

Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is

használta (lásd ott IV/22. dísz):

Kolozsvár, 1593–1598

6. Apró, szív alakú záródísz (15×18) – RMNy 1224, utolsó lap, RMNy 1225 (1620) címlap, RMNy 1289 index vége, RMNy 1544 címlap, RMNy 1770, E<sub>4b</sub>

Kolozsvár, 1620–1639

- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/14. dísz):  
Kolozsvár, 1591–1599
7. Arabeszk nyolcszögletű záródísz (30×43) – RMNy 1187, A<sub>4b</sub>, RMNy 1222, A<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1619–1620  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/20. dísz):  
Kolozsvár, 1593–1597
8. Négy karéjos kisméretű leveles záródísz (13×37) – RMNy 1477, B<sub>8b</sub>, RMNy 1588  
Kolozsvár, 1630–1634  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/16. dísz):  
Kolozsvár, 1592?–1597
9. Két karéjos, kisméretű arabeszk záródísz (18×20) – RMNy 1271 (64) (87) (191) (212) (247) (270) (296)(424) (489) (531)  
Kolozsvár, 1622  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/13. dísz):  
Kolozsvár, 1588–1591
10. Volutás, hosszúkás, bajszos férfifej (53×35) – RMNy 1251, B<sub>4b</sub>, RMNy 1542, I<sub>1b</sub>, RMNy 1617 (1635) C<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1621–1635  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/23. dísz):  
Kolozsvár, 1593
11. Volutás fej, oldalt bojtokkal, felül két trombitáló alakkal (34×32) – RMNy 1271 (117)  
Kolozsvár, 1622  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/21. dísz):  
Kolozsvár, 1593–1599
12. Két könyökölő, szembeforduló gyermekalak, keretezett téglalapban (talán az ikrek égövi képe?) (18×50) – RMNy 1187, utolsó lap, RMNy 1222, utolsó lap, RMNy 1251 (273), RMNy 1542, I<sub>2a</sub>  
Kolozsvár, 1619–1632
13. Téglalap alakú dísz szörnyalakkal, volutákkal és indákkal (20×69) – RMNy 1187, címlap, RMNy 1222, címlap  
Kolozsvár, 1619–1620  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/19. dísz):  
Kolozsvár, 1593–1596  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/22. dísz):  
Kolozsvár, 1690
14. Álló téglalap alakú keretben gyöngyökkel és sugárkoszorúval körülvett IHS-jelvény (58×44) – RMNy 1271, (o)<sub>12b</sub>, RMNy 1289, [ ]<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1622–1623
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/26. dísz):  
Kolozsvár, 1599  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd HA, fig. 116, 18):  
Kolozsvár, 1695
15. Két fekvő gyermekalak urna mellett, keskeny dízléc (11×91) – RMNy 1000, A<sub>1b</sub>, RMK I 494 (1619) Kkk<sub>2a</sub>, RMK I 503, Kkk<sub>2a</sub>  
Kolozsvár, 1610–1620
16. Nagyméretű, arabeszk dísz, téglalap alakú keretben M Sz szignóval (119×62) – RMNy 1312  
Kolozsvár, 1624
17. Nyújtott alakú nagyméretű arabeszk dísz (92×34) – RMNy 1647, C<sub>4b</sub>, RMNy 2000, B<sub>2b</sub>  
Kolozsvár, 1636–1643
18. Naturálisan ábrázolt alma (16×15) – RMNy 1187 (725), RMNy 1222 (725)  
Kolozsvár, 1619–1620
19. Indatöredék, (25×96) – RMNy 935, utolsó lap  
Kolozsvár, [1601–1610]  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/5. dísz):  
Kolozsvár, 1571–1584
20. Apró, sötét virágokból és levelekből álló dízléc töredéke (6×34) – RMNy 1477, B<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1630  
Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/15. dísz, még ép formájában):  
Kolozsvár, 1592
21. Korábbi fametszetes keretdísz töredéke záródíszként (8×94) – RMNy 1618 címlap  
Kolozsvár, 1635  
Töredék a Heltai-nyomda XVI. századi keretdíszéből, annak egyik hosszanti oldala. Eredetileg a RITUS szót keretező díszből (lásd ott II/2. keretdísz)  
Kolozsvár, 1550
22. A fenti, korábbi fametszetes keretdísz másik töredéke (15×13), a rövidebb oldalból – RMNy 916, P<sub>1a</sub>  
Kolozsvár, [1599–1610]  
Töredék a Heltai-nyomda XVI. századi kisméretű, középen csigát (?) ábrázoló, a RITUS szót keretező díszéből, annak egyik hosszanti oldalából (lásd ott II/2. keretdísz):  
Kolozsvár, 1550

#### V. ÁBRA, TÉRKÉP

1. Csízíóhoz ábra: Holdról való prognosztikon (65×65) – RMNy 1477, utolsó lap  
Kolozsvár, 1630

- Korábban a Heltai-nyomda XVI. században is használta (lásd ott V/13. ábra):  
Kolozsvár, 1592
2. Csízióhoz ábra: anatómiai ábra érvágáshoz.  
Kerete fent kissé sérült (65×54) – RMNy 1477, utolsó lap, RMNy 1504, utolsó lap., RMNy 1545, utolsó lap.  
Kolozsvár, 1630–1632
- Korábban a Heltai-nyomda XVI. században is használta (lásd ott V/14. ábra):  
Kolozsvár, 1591
3. Kalendáriumi ábra: a Hold a Halak jegyében (22×56) – RMNy 1504, címlap  
Kolozsvár, 1631
4. Kalendáriumi ábra: a Hold az Ikrek jegyében (22×56) – RMNy 1545 címlap  
Kolozsvár, 1632
5. Számítási ábra (35×65) – RMNy 1589  
Kolozsvár, 1634
- Korábban a kolozsvári Heltai-nyomda XVI. században is használta (lásd ott V/10. ábra):  
Kolozsvár, 1591

## VI. INICIÁLÉ

1. Stilizált növényekkel, állatokkal díszített, sávozott háttérű, kétszer keretezett nagyméretű iniciálék, csak M és N betű (41×41) – például RMNy 1268  
Kolozsvár, 1622
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1550–1600
- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/6. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1684–1687
2. Stilizált leveleket, gyermekalakot ábrázoló, sávozott háttérű iniciálék (20×24) – például RMNy 2978  
Kolozsvár, 1661
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1550–1600
3. Stilizált növényeket, szörnyalakokat ábrázoló, sötét háttérű iniciálék (19×19) csak E betű – RMNy 1312  
Kolozsvár, 1624
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1560–1600
4. Állatokat ábrázoló, vízszintesen sávozott háttérű iniciálésorozat, a betű az állat német nevének kezdőbetűje. Csak M és S betű (30×30) – RMNy 1503  
Kolozsvár, 1631

- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1591–1597
5. Emberalakokat és jeleneteket ábrázoló világos háttérű, keretezett iniciálék (26×26) – RMNy 1000, RMNy 1185, RMNy 1289  
Kolozsvár, 1610–1623
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/5. iniciálésorozat, de itt a XVI. századból ismerteknél több betű):  
Kolozsvár, 1599
- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1684–1692
6. Sötét háttér előtt vázát ábrázoló, kisméretű iniciálék, csak A betű (17×17) – RMNy 1588  
Kolozsvár, 1634

## VII. HANGJEGY –

## VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 4  
Kolozsvár, 1601–1646
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VIII/3. cifra):  
Kolozsvár, 1564/1565–1592
- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/43. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1689
2. = Nyomdai cifrák, 5  
Kolozsvár, 1601–1659
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/5. cifra):  
Kolozsvár, 1583
- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/44. cifra):  
Kolozsvár, 1686
3. = Nyomdai cifrák, 1  
Kolozsvár, 1601–1632
- Korábban a Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VIII/7. cifra):  
Kolozsvár, 1599
4. = Nyomdai cifrák, 25  
Kolozsvár, 1610–1660
5. = Nyomdai cifrák, 2  
Kolozsvár, 1621–1625
6. = Nyomdai cifrák, 66  
Kolozsvár, 1630–1640
7. = Nyomdai cifrák, 65, 201  
Kolozsvár, 1630–1640
- Továbbélése a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklósnál (lásd ott VIII/1. cifra)  
Kolozsvár, 1693

8. = Nyomdai cifrák, 3  
Kolozsvar, 1630–1634
9. = Nyomdai cifrák, 67  
Kolozsvar, 1620

## IX. BETŰ

- 1A [300] (szövegminta: RMNy 1058)  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/5. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600  
Továbbélése a kolozsvári református országos nyomdában (lásd ott IX/33. betűtípus):  
Kolozsvar, 1689
- 2A 8 mm  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/6. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/31. betűtípus):  
Kolozsvar, 1684–1692
- 3A 7 mm  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/32. betűtípus):  
Kolozsvar, 1684–1692
- 4A 6 mm  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/30. betűtípus):  
Kolozsvar, 1684–1692
- 5 A 118/120 (szövegminta: RMNy 1251) 118 mm-re átöntve 1616/1617-ben  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600–  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/28. betűtípus):  
Kolozsvar, 1684–1692
- 6A 92 / 96 (szövegminta: RMNy 1251) 96 mm-re átöntve 1616/1617-ben  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600–

- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/29. betűtípus):  
Kolozsvar, 1684–1692
- 7K 84 (szövegminta: RMNy 1187, naptárjelek: RMNy 1589-ből)  
Kolozsvar, 1601–1661  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Kolozsvar, 1550–1600–  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/35. betűtípus):  
Kolozsvar, 1684
- 8F 90 (szövegminta: RMNy 1225)  
Kolozsvar, –1620–1659  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott 13 F 90 típus):  
Kolozsvar, 1560–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/41. betűtípus):  
Kolozsvar, 1687
- 9A 68 (szövegminta: RMNy 1586)  
Kolozsvar, 1601–1647  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/15. betűtípus):  
Kolozsvar, 1553–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/34. betű típus):  
Kolozsvar, 1684
- 10 F [295]  
Kolozsvar, 1620–1639  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/18. betűtípus):  
Kolozsvar, 1571–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/39. betűtípus):  
Kolozsvar, 1687
- 11 F 130 (szövegminta: RMNy 1770)  
Kolozsvar, 1620–1659  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/19. betűtípus):  
Kolozsvar, 1571–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/40. betűtípus):  
Kolozsvar, 1687
- 12 S85  
Kolozsvar, 1620–1659 (például RMNy 1225)  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/20. betűtípus):  
Kolozsvar, 1571–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/42. betűtípus):  
Kolozsvar, 1687

A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE

- RMNy 879 [Ráskai G.], *Egy szép historia az Vitéz Franciskorol*, Kolozsvár, 1601
- RMNy 916 *Fortuna*, [Kolozsvár, 1599–1610]
- RMNy 935 *Salamon királynak az Dávid király fiának Markalfal*, [Kolozsvár, 1601–1610]
- RMNy 1000 Petki J., *Az Virtusnak és Voluptasnak*, Kolozsvár, 1610
- RMNy 1058 *Rerum in Transsylvania anno Domini 1613*, Kolozsvár, 1613
- RMNy 1185 *Articuli dominorum... Alba-Iulia 5. Maij 1619*, Kolozsvár, 1619
- RMNy 1187 Enyedi Gy., *Az ó és új testamentum-beli helyeknek*, Kolozsvár, 1619
- RMNy 1222 Enyedi Gy., *Az ó és új testamentum-beli helyeknek*, [Kolozsvár], 1620
- RMNy 1224 *Libellus elegantissimus. Igen szép könyvecske*, Kolozsvár, 1620
- RMNy 1225 *Geistliche Gesänge – Der kleine Katechismus*, Kolozsvár, 1620
- RMNy 1251 Milotai Nyilas I., *Agenda az az anyaszentegyházbeli*, [Kolozsvár], 1621
- RMNy 1268 *Articuli dominorum... Bistriensi, 29. Septembris 1622*, Kolozsvár, 1622
- RMNy 1271 Vásárhelyi G. (transl.), *Christus Jesus követéséről*, Kolozsvár, 1622
- RMNy 1289 Vásárhelyi G., *Világ kezdetitől*, [Kolozsvár], 1623 [részben Kassán nyomtatva]
- RMNy 1311 Enyedi Gy., *Igen szép historia az Tancredus király leányáról*, [Kolozsvár], 1624
- RMNy 1312 Huszti P., *Aeneis, az az az troiai Aeneas*, Kolozsvár, 1624
- RMNy 1477 Herlicius, D., *Kalendarium 1631. esztendőre*, Kolozsvár, [1630]
- RMNy 1503 Hunyadi F., *Historia az régi és híres neves Troia*, Kolozsvár, 1631
- RMNy 1504 Haberman, J., *Kalendarium 1632. esztendőre*, Kolozsvár, [1631]
- RMNy 1542 *Az keresztyéni vallásnak rövid tudománya*, [Kolozsvár], 1632
- RMNy 1544 Toroczka M., *Az keresztyéni üdvösséges tudománnak*, Kolozsvár, 1632
- RMNy 1545 Debreceni S. G., *Új és o kalendarium 1633. esztendőre*, Kolozsvár, [1632]
- RMNy 1568 Frölich, D., *Kalendarium 1634. esztendőre*, Kolozsvár, [1633]
- RMNy 1586 Csanaki M., *Az döghalálról való rövid elmélkedés*, [Kolozsvár], 1634
- RMNy 1587 Dobozi Veres M., *Historia az o Adamnak*, [Kolozsvár, 1634]
- RMNy 1588 *Az háromságnak oltalmazására*, [Kolozsvár], 1634

- RMNy 1589 Frölich, D., *Kalendarium 1635. esztendőre*, Kolozsvár, [1634]
- RMNy 1616 Frölich, D., *Kalendarium 1636. esztendőre*, Kolozsvár, [1635]
- RMNy 1617 Kolosi Török I., *Az szent János evangélista*, [Kolozsvár], 1635
- RMNy 1618 Szölösi I., *Rövid historia*, [Kolozsvár], 1635
- RMNy 1647 Szentmártoni Bodó J., *Az tékozlo fiunak*, Kolozsvár, 1636
- RMNy 1726 Rákosi A., *Szép historia egy pharisaeus*, [Kolozsvár, 1638]
- RMNy 1770 *Libellus elegantissimus. Igen szép könyvecske*, Kolozsvár, 1639
- RMNy 1828 Frölich, D., *Kalendarium 1641 esztendőre*, Kolozsvár, [1640]
- RMNy 1829 Titelmann, F., *Compendium dialecticae*, Kolozsvár, 1640
- RMNy 2000 Kolosi Török I., *Az eggyes életnek*, [Kolozsvár], 1643
- RMNy 2143 Kolosi Török I., *Az aszszonyi-nemnek*, Kolozsvár, [1644–1648]
- RMNy 2173 Frölich, D., *Kalendarium 1648. esztendőre*, Kolozsvár, [1647]
- RMNy 2978 *Articuli... 24 Decembris 1661, Szász-Regen*, [Kolozsvár, 1661]

12. A REFORMÁTUS EGYHÁZ ORSZÁGOS  
NYOMDÁJA KOLOZSVÁRON  
1669–1700 (1770)

Az erdélyi református egyház  
és a kolozsvár-nagyenyedi kollégium  
nyomdatulajdonos

I. Apafi Mihály fejedelem patrónus

Nyomdavezetők:

- Veresegyházi Szentyel Mihály, 1669–1683  
(Rosnyai Jánossal együtt, 1671–1676)  
Némethi Mihály, 1684–1690  
Veresegyházi István, 1690–1693  
Tótfalusi (Misztótfalusi) Kis Miklós,  
1693–1702; működését lásd külön fejezetben

## I. ILLUSZTRÁCIÓ

1–17. Tizenhét számozott, rézmetszetű embléma a *Braxy tón* című emblémáskönyvben (1693) (85×115). Szignálatlanok, de a szignált címlapkép (*castrum doloris*) alapján feltehető hogy ezek is Friedrich Hintz kolozsvári metsző munkái – RMK II 1731 Kolozsvár, 1693

1. embléma: Symbolum I. mottó: Stemmatis claritatem, et magnis cum familiis conjunctionem figurat. – (B<sub>1b</sub>)
  2. embléma: Symbolum II. mottó: Via virtutum illustrissimae dominae D. Catharinae de Pereny. Írásszalag szentírásbeli jelmonddal: NIHIL IN CRASTINUM – BREVIS IN VOLATILIBUS EST APIS. ECCLI. 11. 43. – (E<sub>1a</sub>)
  3. embléma: Symbolum III. mottó: Universarum virtutum christianarum semina, ac matres virtutes theologicae. – F<sub>1b</sub>
  4. embléma: Symbolum IV. mottó: Ejus Deum orandi assidua cura. Írásszalag szentírásbeli jelmonddal: QUASI THUS REDOLENS IN DIEBUS ASTASIA(?) ECCLI. 50. v. 8 – (G<sub>1b</sub>)
  5. embléma: Symbolum V. mottó: Jejuniorum frequentia. Írásszalag szentírásbeli jelmonddal: QUASI PLANTATIO ROSA. ECCLI. 74. v. 19. – (H<sub>1a</sub>)
  6. embléma: Symbolum VI. mottó: Liberalitas Catharinae in Deum et proximum. – (H<sub>2b</sub>)
  7. embléma: Symbolum VII. mottó: Complures pupillos, et orphanos alvit amore sui dilectissimi Jesu. A képben lévő kronosztichon: PLVRIBVS EXVRGIT CORDIBVS VNVS AMOR. [=1683!] – (I<sub>2b</sub>)
  8. embléma: Symbolum VIII. mottó: Aerumnarum, quae Catharinam, invenerant, tolerantia. Írásszalag: ANIMAM AUTEM OCCIDERE NON POSSUNT. – (K<sub>1b</sub>)
  9. embléma: Symbolum IX. mottó: Morte, aliisque casibus erepti chari. Írásszalag: IN MONTIBUS QUASI COLOMBAE CONVALLIUM. EZECH 7. v. 16. – (L<sub>1b</sub>)
  10. embléma: Symbolum X. mottó: Omnes amaritudines dulcorabat Christi Domini cruce. Írásszalag: NEC POTERANT BIBERE AQUAS DE MARA, EO, QUOD ESSENT AMARAE. EXODI 15. v. 23. – (M<sub>1a</sub>)
  11. embléma: Symbolum XI. mottó: Singularis in SS. Eucharistiam, et B. V. affectus. Szentírásbeli jelmondat a hajó vitorláján: FACTA EST QUASI NAVIS INSTITORIS, A LONGE PORTANS PANEM SUUM. PROV. 31. – (M<sub>2a</sub>)
  12. embléma: Symbolum XII. mottó: Constantia ejus in bene coeptis. A kormánykerék körirata: CONFIDE IN DEO, ET MANE IN LOCO TUO. ECCLI. 11. v. 22. – (N<sub>1b</sub>)
  13. embléma: Symbolum XIII. mottó: Aeternorum in Catharina collium desiderium. Írásszalagban zsoltáridézet: DIRUPISTI VINCULA MEA: TIBI SACRIFICABO HOSTIAM LAUDIS. PSAL. 115 v. 17. – (O<sub>1a</sub>)
  14. embléma: Symbolum XIV. mottó: Semper prompta mori. A kitárt ajtó felirata: DE SPECULIS MULIERUM, QUA EXCUBANT IN OSTIO TABERNACULI. EXODI. 38. v. 8. – (O<sub>2b</sub>)
  15. embléma: Symbolum XV. mottó: Mortua est nocte dominicae diei primo jam quadrante in feriam secundam inclinata. Írásszalag: QUIESCANT PAULISPER AB ONERE. OSEAE 8. v. 10. – (P<sub>1b</sub>)
  16. embléma: Symbolum XVI. mottó: Ejusdem ad Alpes Vecs sepulturae locus. A kripta bejárata fölötti írásszalag: FACTUS EST IN PACE LOCUS EJUS ET HABITATIO EJUS IN SION. – (P<sub>3b</sub>)
  17. embléma: Symbolum XVII. mottó: Beatae resurrectionis spes de Catharina. A galamb szájából származó szavak: SPIRITUS EST QUI VIVIFICAT. JOAN. 6. – (Q<sub>2a</sub>)
  18. Almafát ábrázoló fametszet (380×240) – SZTRIPSKY I 295 Kolozsvár, 1676
- II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ
1. Fametszetű címlapkeret Szatmárnémethi Mihály *A' négy evangelisták szerént való Dominica* (1675) című művéhez. A kaput mintázó metszet oszlopai fölött timpanon, nyitott könyvvel és Máté evangélistára utaló Sz. M. betűkkel. A metszet alsó részében három nyitott könyv, betűi a többi három evangélista könyvére utalnak: Sz. Mk., Sz. Luk., Sz. Joan. (172×118) – RMK I 1179, címlap Kolozsvár, 1675
  2. Fametszetű címlapkeret Szatmárnémethi Mihály *Mennyei tárház kulcsa* (1673) című könyvének 1. kiadásához. A kaput formázó metszet két oszlopa fölött timpanon, benne égő szív. Alul, a talapzaton, oválisba metszve az impresszum: „Colosváratt Szentyel Mihály által 1673” (110×58). Ugyanezt a fametszetű címlapkeretet az évszám átmetszésével 1676-ra változtatva ugyanennek a könyvnek 2. kiadásához használták fel (lásd 3. címlapkeret) – RMK I 1149, címlap Kolozsvár, 1673  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, alsó, impresszumot tartalmazó része újrametszve, fol. 64, XXIII.
  3. Fametszetű címlapkeret Szatmárnémethi Mihály *Mennyei tárház kulcsa* (1676) című könyvének 2. kiadásához. A kaput formázó metszet két oszlopa fölött timpanon, benne égő szív. Alul, a talapzaton, oválisba metszve az impresszum: „Colosváratt Szentyel Mihály által 1676” (110×58). A metszet azonos a könyv 1673-as kiadását díszítő címlapkerettel (lásd 2. címlapkeret), ez alkalommal csak az 1673-as

- évszámot metszették át 1676-ra – RMK I 1194, címlap  
Kolozsvár, 1676  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, alsó, impresszumot tartalmazó része újrametszve, fol. 64, XXIII.
4. Fametszetű címlapkeret Szatmárnémeti Mihály Sz. *Dávid psaltériuma avagy a' CL. sóltárok*nak... (1679) című művéhez. A díszes kaput ábrázoló metszet két oldalán szőlőindákkal körülfont oszlopok, a felső ívben balról a nap, jobbról a hold, középen a térdelő Dávid király hárfával. Alul virágszál, kétoldalt delfinekkal (111×57) – RMK I 1234, címlap, RMK I 1260, címlap  
Kolozsvár, 1679–1681  
Később a címlapkeret átkerült Debrecenbe, ahol Vincze György városi nyomdász használta (lásd ott II/2. címlapkeret):  
Debrecen, 1699–1703
5. A *Braxy tón* című emblémáskönyv díszcímlapja. Báró Perényi Katalin, özvegy Kemény Simonné rézmetszetű *castrum dolorisa*, amelynek központi alakja a Perényi bárói címerre utaló koronás emberfejű és derekú, halfarkú szirén. A szirén portrészerű női feje bizonyára a meghalt Perényi Katalin képmása. A *castrum doloris feliarata*: ILLUSTRISSIMA D. CATHARINA NATA BARONISSA DE PERENYI ILLMI D. SIMONIS KEMENY RELICTA VIDUA. OBIT XX. APRILIS MDCVIIC. [=1693]. A koszorú körirata: UXOR TUA SICUT VITIS ABUNDANS IN LATERIBUS DOMUS TUAE. FILII TUI SICUT NOVELLAE OLIVARUM IN CIRCUITU MENSAE TUAE. A szirénfigura fölötti írásszalagban szentírási idézet: ECCE SIC BENEDICETUR HOMO QUI TIMET DOMINUM. PSAL. 12. 7. Szignált: „Clausenburg Fried. Hintz Fecit” (290×200) – RMK II 1731, címlap  
Kolozsvár, 1693
- III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER
1. A leideni Elzevier nyomdászcsalád NON SOLUS írásszalagú jelvényének másolata, amely szilfa alatt álló taláros alakot ábrázol (V. ECSEDY–SIMON, 96, 101, 126 és SIMON, 30, 33, 34) (31×40) – RMK I 1085 = RMNy 3539, címlap, RMK I 1113, címlap, RMK I 1115, címlap, RMK I 1133, címlap, RMK I 1151, címlap, II 1338a (1674) címlap, RMK I 1154 (1673) címlap, RMK II 1484 (1681) címlap, RMK I 1151 (1673) címlap, RMK I 1212 (1677) címlap, RMK I 1261  
Kolozsvár, 1669–1681
- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott III/3. jelvény):  
Várad, 1650–1656  
Szeben, 1666–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott III/2. jelvény):  
Kolozsvár, 1694–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1722–1752  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
1794  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 64, XXX.  
Eredeti fadúca megvolt 1987-ben a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban
2. Az iktári Bethlen család címere babérkoszorúban, amely alul csokorban végződik. A koszorúban jobbról és balról egy-egy négyszirmú virág. A koszorú oválist fog közre, amelyben két szemben álló, nyíllal átlótt nyakú hatyú (43×35) – RMK I 1117, címlap, RMK II 1402, címlap  
Kolozsvár, 1671–1677  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott III/2. jelvény):  
Várad, 1644–1656  
Szeben, 1665–1666  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1745  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 64, XXXIII.
3. Erdély és az Apafi család egyesített címere (31×32) – RMK I 1161 (1674) címlap, RMK I 1425 [1691] címlap  
Kolozsvár, 1674–1691  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott III/1. címer):  
Kolozsvár, 1693–1695  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 59, XL.
4. Várad címere ovális babérkoszorúban: bárdot tartó ágaskodó oroszlán (SIMON, 8) (42×38) – RMK I 1147, címlap  
Kolozsvár, 1673  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott III/1. jelvény):  
Várad, 1640

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Nagyméretű háromszög alakú záródísz, sávozott levelekkel és négyszirmú virágokkal, középen pajzs, fölötté virág (70×117) – RMK I 1085, P<sub>2a</sub>, = RMNy 3539, RMK I 1113, utolsó lap, RMK I 1143a (A<sub>2b</sub>), RMK I 1172b (B<sub>4b</sub>), RMK I 1212 (1677) Nn<sub>1b</sub>, RMK I 1252b OSZK (A<sub>5a</sub>), RMK II 1731 (R<sub>3b</sub>)  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/29. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a kolozsvári református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1762  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LVI.
2. Pajzs alakú záródísz, fejdíszes női maszkkal és két bőségszaruval (45×57) – RMK I 1263 (310)  
Kolozsvár, 1681  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/25. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/4. dísz):  
Keresd, 1685–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/9. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
1721–1752  
A kolozsvári református kollégium 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LXVI.
3. Háromszög alakú, stilizált, sávozott levelekből álló, középen kelyhet ábrázoló záródísz (45×88) – RMK I 1087, §<sub>4a</sub>, = RMNy 3542, RMK I 1100 (a<sub>4b</sub>) = RMNy 3645, RMK I 1103 (c<sub>2a</sub>) = RMNy 3647, RMK I 1133 (Xxxxxxxx<sub>4b</sub>), RMK I 1176a OSZK, utolsó lap, RMK I 1187, utolsó lap, RMK I 1187b OSZK (A<sub>5b</sub>), RMK I 1187a (A<sub>5b</sub>), RMK I 1212 (1677) (250), RMK I 1219a (A<sub>2b</sub>), RMK I 1227a OSZK (B<sub>4a</sub>), RMK II 1294 (D<sub>3b</sub>), RMK I 1242c OSZK, utolsó lap, RMK I 1241b (A<sub>6a</sub>), RMK I 1264 (1681) Ssss<sub>3a</sub>, RMK I 1270a OSZK (A<sub>2b</sub>), RMK I 1271a (A<sub>4a</sub>), RMK I 1313b (A<sub>4b</sub>), RMK II 1319 (A<sub>2a</sub>) (F<sub>4a</sub>)  
Kolozsvár, 1669–1683  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/30. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/23. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1698  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1767  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LX.
4. Stilizált, sávozott levelekből összeállított négyzet alakú záródísz (73×70) – RMNy 3647, Ggggg<sub>3b</sub>, RMK II 1293, B<sub>4a</sub>  
Kolozsvár, 1670–1672
5. Középen szélesedő, négyszögletű, sávozott, stilizált leveleket ábrázoló záródísz (54×75) – RMNy 3647, RMK II 1292 (A<sub>4b</sub>), SZTRIPSKY I 307, A<sub>5a</sub>, RMK II 1293 [ ]<sub>b</sub>  
Kolozsvár, 1670–1680  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/14. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában  
Kolozsvár, 1734–1747  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LVII.  
Az eredeti fadúca megvolt 1987-ben a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban
6. Nyolc ívű, karéjokból álló négyzet alakú záródísz, arabeszkmotívumokkal (60×60) – RMNy 3645, A<sub>1b</sub> és L<sub>3a</sub>, RMNy 3647, Ggggg<sub>4b</sub>, RMK I 1192 (34), RMK I 1618b, C<sub>3b</sub>, RMK II 1293 (B<sub>4a</sub>)  
Kolozsvár, 1670–1676  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/27. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/23. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1698  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1767  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LX.

7. Háromszög alakú záródísz, stilizált, sematikus levelekkel (35×48) – RMNy 3542 (462), RMNy 3647, Ggggg<sup>4a</sup>, RMK II 1293, B<sub>1a</sub>, RMK I 1146 \*]<sub>8a</sub>, RMK I 1192, A<sub>2b</sub>, RMK II 1319, címlap, SZTRIPSZKY I 313, A<sub>6b</sub>  
Kolozsvar, 1669–1682  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/18. dísz):  
Várad, 1655–1656  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/5. dísz):  
Kolozsvar, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvar, 1730  
A kolozsvari református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXX.
8. Arabeszk, fekvő ovális alakú záródísz (41×58) – RMK I 1133, C<sub>4b</sub>  
Kolozsvar, 1672  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/11. dísz):  
Várad, 1643–1646  
Kolozsvarról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/5. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/15. dísz):  
Kolozsvar, 1694–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvar, 1720–1729
9. Arabeszk záródísz, középen stilizált, sávozott levelekkel (35×40) – RMNy 3541 (526), RMK I 1136, [ ]<sub>8b</sub>, RMK I 1146, P<sub>4b</sub>, RMK I 1163, 1674 B<sub>4a</sub>, RMK I 1212 (64), RMK II 1400 címlap, E<sub>3a</sub>, H<sub>4b</sub>, RMK I 1232 (1679) :<sub>(8b)</sub>  
Kolozsvar, 1669–1679  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/10. dísz):  
Várad, 1642–1656  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/7. dísz):  
Kolozsvar, 1694–1699  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvar, 1742  
A kolozsvari református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, LXXXIX.  
Eredeti fadúca megvolt 1987-ben a kolozsvari Akadémiai Könyvtárban
10. Szív alakú kalligrafikus záródísz (37×46) – RMK I 1161 (1674) (895), RMK I 1179, Nnnnn<sub>5b</sub>, RMK I 1180 (222), RMK I 1263 címlap  
Kolozsvar, 1674–1681  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/20. dísz):  
Várad, 1657–1659  
Szeben, 1665–1666  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvar, 1716–1747  
A kolozsvari református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXVIII.
11. Nyolcszögletű, kétszer keretezett arabeszk záródísz (26×37) – RMNy 3645 (32), RMK II 1294 címlap, RMK I 1177 címlap  
Kolozsvar, 1670–1675  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/9. dísz):  
Várad, [1640/1642] 1643–1656  
Szeben, 1663  
A kolozsvari református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, CIV.
12. Szív alakú arabeszk záródísz (38×42) – RMK I 1143, P<sub>4b</sub>, RMK I 1146 utolsó lap  
Kolozsvar, 1673  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/24. dísz):  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/20. dísz):  
Kolozsvar, 1694–1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvar, 1712–1750  
A kolozsvari református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXXI.
13. Nyújtott pajzs alakú arabeszk záródísz (50×50) – RMK I 1192  
Kolozsvar, 1676  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában  
Kolozsvar, 1747
14. Kisméretű, sötét levelekből álló háromszög alakú záródísz (17×33) – RMK I 1116 (237), RMK I 1136 utolsó lap, RMK I 1148, E<sub>8a</sub>, RMK I 1163, C<sub>4b</sub>, RMK I 1172 (732), RMK I 1179 (732), RMK I 1181 (86), RMK I 1195 címlap, RMK I 1235 (86)  
Kolozsvar, 1671–1679  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/12. dísz):

- Várad, 1643–1656  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/21. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1698  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 70, CXXXI.
15. Kisméretű, csillag alakú arabeszkés záródísz (17×20) – RMK I 1118 (158), RMK I 1195, B<sub>1b</sub> és N<sub>10b</sub>  
Kolozsvár, 1671–1676  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/32. dísz):  
Szeben, 1666
16. Olaszkorsó virágcsokorral (34×32) – RMK I 1180, O<sub>8b</sub>, RMK I 1194, K<sub>4a</sub>, RMK II 1402, \*<sub>4b</sub> és RMK II 1711b címlap  
Kolozsvár, 1675–1677[1692]  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/16. dísz):  
Várad, 1650–1656  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/4. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1723–1761
17. Liliombokor (25×25) – RMK I 1223 utolsó lap  
Kolozsvár, 1678  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/22. dísz):  
Kolozsvár, 1697  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1749
18. Apró, négyzetet bezáró virágcsokor (12×14) – RMK I 1135 címlap, RMK II 1401 címlap  
Kolozsvár, 1672–1677  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/2. dísz):  
Keresd, 1685  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/11. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1701
19. Kisméretű, szív alakú záródísz, közepén gránátalmával (17×28) – RMK I 1116 (240), RMK I 1133 (144), RMK I 1136 (135), RMK I 1151, A<sub>5a</sub> és (284), [ ]<sub>3a</sub>, RMK I 1153 (87), RMK I 1585 utolsó lap, RMK I 1161, Kkkkkk<sub>5a</sub>, RMK I 1212, Kk<sub>1b</sub>, RMK I 1222, A<sub>4b</sub>, MKsz 1955, 121, C<sub>4a</sub>  
Kolozsvár, 1671–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/23. dísz):  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/1. dísz):  
Keresd, 1686  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/10. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1705–1764  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVII.
20. Kisméretű, a fentihez hasonló záródísz, közepén sokszirmú virággal (17×30) – RMK I 1300 címlap, RMK I 1301 címlap, RMK I 1302 címlap, RMK I 1384, P<sub>12b</sub>, RMK I 1385 utolsó lap  
Kolozsvár, 1683–1690  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/21. dísz):  
Várad, 1659  
Szeben, 1664–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/6. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1703–1723  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVIII.
21. Kagyló alakú záródísz, kétoldalt füzérekkel, alul gyümölcsökkel (24×30) – RMK I 1116, M<sub>2b</sub>, RMK I 1117 utolsó lap, RMK I 1136 \*\*<sub>2a</sub>, RMK I 1151, Aa<sub>5a</sub>, RMK I 1212, A<sub>3b</sub>, RMK I 1588, b<sub>8a</sub>, RMK I 1386, b<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1671–1690  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/15. dísz):  
Várad, 1649–1656  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/28. dísz):  
Kolozsvár, 1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

- Kolozsvár, 1710–1769  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1771–1779  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVI.  
Eredeti fadúca megvolt 1987-ben a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban
22. Téglalap alakú dísz, derékig ábrázolt gyermekalakokkal, kétoldalt indákkal, levelekkel és állatfigurákkal (20×68) – RMK I 1387 (45) és S<sub>2b</sub>  
Kolozsvár, 1690  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/13. dísz):  
Kolozsvár, (1593)–1620
23. Elnagyolt kidolgozású kisméretű, csúcsban végződő hurkolt dísz (25×20) – RMK I 1178, A<sub>7b</sub>, RMK I 1195, (272), RMK I 1236, (1049)  
Kolozsvár, 1675–1679  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, CII.
24. Voluták között korszót ábrázoló téglalap alakú fejléc (18×75) – RMK I 1161 (52)  
Kolozsvár, 1674  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/16. dísz)  
Kolozsvár, 1695
25. Arabeszkés, szív alakú záródísz (36×42) – RMK I 1146  
Kolozsvár, 1673  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/26. dísz):  
Várad, 1659  
Szeben, 1665–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/26. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1730  
A kolozsvári református kollégium 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXXVIII.
26. Indadíszes, üres közepű, ablakos dísz, azaz úgynevezett totumfakt, amelybe nagy kezdőbetűket lehetett belehelyezni (26×26) – SZTRIPSKY I 313, A<sub>1b</sub>  
Kolozsvár, 1682  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/3. dísz):  
Várad, 1640–1656  
Szeben, 1663
- A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/30. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700
27. Indadíszes, lent középen oroszlánfejet ábrázoló üres közepű, ablakos dísz, azaz totumfakt, amelybe nagy kezdőbetűket lehetett belehelyezni (26×26) – RMK I 1263 (256)  
Kolozsvár, 1681  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/4. dísz):  
Várad, 1650–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/3. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/31. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1700
28. Kisméretű, üres közepű, ablakos dísz, alul szalagcsokorral (19×19) – RMK I 1263 (306), RMK I 1302 (A<sub>1a</sub>)  
Kolozsvár, 1681–1683  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/7. dísz):  
Várad, 1652–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/33. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1698  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1723
29. Kisméretű, üres közepű, ablakos dísz, stilizált levéldíszsel (18×18) – RMK I 1263 (226)  
Kolozsvár, 1681  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/8. dísz):  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/34. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1732

30. Inda- és levéldíszes üres közepű, ablakos dísz, azaz totumfakt, amelybe nagy kezdőbetűket lehetett behelyezni (31×30) – RMK I 1212 (65) Kolozsvár, 1677
- V. ÁBRA – TÉRKÉP – KÉPVERS
1. Képvers: „alakos szedés” a Perényi Katalin temetésére készült *Braxy tón* című emblémagyűjteményből. Egymást keresztező téglalapok, Cephalonomasticon Pereniano elnevezéssel (120×115) – RMK II 1731, E<sub>1a</sub> Kolozsvár, 1693
  2. Ötszögű csillagot ábrázoló ablakos szedés a Perényi Katalin temetésére készült *Braxy tón* című emblémagyűjteményből (70×70) – RMK II 1731, G<sub>1b</sub> Kolozsvár, 1693
  3. Cubicus a Perényi Katalin temetésére készült *Braxy tón* című emblémagyűjteményből (188×150) – RMK II 1731, F<sub>1a</sub> Kolozsvár, 1693
  4. Zászlót ábrázoló képvers a Perényi Katalin temetésére készült *Braxy tón* című emblémagyűjteményből. A zászlórúdon a felirat: BENEFACTRIX NOSTRA (116×100) – RMK II 1731, Q<sub>1b</sub> Kolozsvár, 1693
  5. Koporsót ábrázoló képvers a Perényi Katalin temetésére készült *Braxy tón* című emblémagyűjteményből. Oldalán IHS és MRA betűk és koponya. A koporsón lévő kereszt betűi: REQUIES-CAT IN SANCTA + PACE CATHARINA (90×140) – RMK II 1731, Q<sub>1b</sub> Kolozsvár, 1693  
A képversbe helyezett, koponyát ábrázoló fametszetet mint önálló címlapdíszet később Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/1. dísz):  
Kolozsvár, 1693–1700
  6. Pax-jel (15×13) – RMK I 1100 (1670) (32) Kolozsvár, 1670
- VI. INICIÁLÉ
1. Nagyméretű, sávozott, sematikus levéldíszes, keret nélküli iniciálésorozat (40×38) – például RMNy 3539, RMK I 1113  
Kolozsvár, 1669–1682  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Várad, 1659  
Szeben, 1662–1667  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Keresd, 1690 körül
  - Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
1697  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 46, nro 4, 28 db
  2. Sematikus, sávozott levelekkel díszített iniciálésorozat (26×26) – például RMNy 3645, RMK I 1136  
Kolozsvár, 1669–1681 (sérült A betű 1667-ből)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Keresd, 1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/2. iniciálésorozat)  
Kolozsvár, 1694–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1747  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1787  
A kolozsvári református kollégium 1805-ös leltárában szerepel, fol. 46, nro 8, 38 db  
A betűk közül tizenkettőnek az eredeti fadúca is megvolt 1987-ben a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban
  3. Sematikus, sávozott iniciálésorozat (22×20) – például RMK I 1136, RMK I 1301  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
1693–1701  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1770–1791  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 46, no. 10, 33 darab  
A betűk közül tíznek az eredeti fadúca is megvolt 1987-ben a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban
  4. Apró, stilizált levélmintás iniciálésorozatból csak H betű (11×11) – például RMNy 3647, RMK I 1179  
Kolozsvár, 1670–1675

- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Várad, 1659  
Szeben, 1666
5. Kisméretű, levéldíszes iniciálésorozat, 12×12 és 14×14 között váltakozó méretűek – például RMK II 1402, RMK I 1179  
Kolozsvár, 1670–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/6. és VI/7. iniciálésorozat):  
Szeben, 1665–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/3. és VI/4. iniciálésorozat):  
Keresd, 1684–1685  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1749
6. Nagyméretű, keretezett, sávozott háttérű iniciálé puttókkal és levéldíszsel, csak A, I és O betű (41×41) – MKsz, 1917, 96, SZTRIPSKY I 324, RMK II 1542  
Kolozsvár, 1684–1687  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott, (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, (1550)–1622
7. Keretezett, sávozott háttérű iniciálé levéldíszsel (30×30) Csak E betű – RMK I 1373, [ ]<sub>2b</sub>  
Kolozsvár, 1689  
Eredetileg Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1591–1597
8. Keretezett, hadi jelenetet ábrázoló iniciálé, íjazó alakokkal (26×26) Csak K betű – RMK I 1320a  
Kolozsvár, 1684  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, (1599)–1623
9. Nagyméretű, keretezett, sávozott háttérű, elnagyolt levél, illetve virágdíszítésű iniciálé, csak N és S betű (43×43) – például MKsz, 1917, 96, SZTRIPSKY I 325  
Kolozsvár, 1684–1685  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/6. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1700  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában az S betű szerepel, fol. 45, no. 3.
10. Keretezett, vízszintesen sávozott iniciálé, az N szárai közt liliummal, csak N betű (37×37) – például SZTRIPSKY I 330  
Kolozsvár, 1685–1687
11. Bibliai alakokat vagy planétát ábrázoló iniciálésorozatból csak B betű (22×23) – RMK I 1353  
Kolozsvár, 1686  
Eredetileg a bécsi jezsuita nyomda felszereléséhez tartozott:  
Bécs, 1560  
Bécsből a Telegdi- (káptalani) nyomdába került (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Nagyszombat, 1578–1600–  
Egy N betűje még a XVII. században is használatban volt (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Nagyszombat, 1603  
A sorozat egyes darabjai Nagyszombatból Gyulafehérvárra, az erdélyi fejedelmi nyomdába kerülhettek, bár ott nem tűntek fel. Innen jutott ez a B betű a református egyház országos nyomdájába, Kolozsvárra.

## VII. HANGJEGY

1. Szétszedhető elemekből (hangjegy+kottasorok) álló öntött, szedett kotta – RMK I 1261, RMK I 1384, RMK I 1409, RMK II 1731, L<sub>3b</sub>  
Kolozsvár, 1681–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott. Az öntött, szedett hangjegyeket év megjelölése nélkül kiadott zsolttároskönyvében használta:  
Várad, [1652–1660]

## VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 101  
Kolozsvár, 1673–1689  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/1. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Szeben, 1665–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/3. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/30. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73
2. = Nyomdai cifrák, 102  
Kolozsvár, 1673–1689,

- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/2. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1667  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/16. cifra):  
Keresd, 1684  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/17. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73
3. = Nyomdai cifrák, 73  
Kolozsvár, 1669  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/3. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Szeben, 1663
4. = Nyomdai cifrák, 74  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/4. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/2. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/10. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
5. = Nyomdai cifrák, 103  
Kolozsvár, 1673–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/5. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/17. cifra):  
Keresd, 1684  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/9. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1725
6. = Nyomdai cifrák, 80  
Kolozsvár, 1681–1691  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/6. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/2. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
7. = Nyomdai cifrák, 81  
Kolozsvár, 1681–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/7. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/3. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
8. = Nyomdai cifrák, 104  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/8. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/20. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/19. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégium 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
9. = Nyomdai cifrák, 50  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/9. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/8. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta

- (lásd ott VIII/11. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
10. = Nyomdai cífrák, 51  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/10. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/9. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/12. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
11. = Nyomdai cífrák, 46  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/11. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/10. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
12. = Nyomdai cífrák, 47  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/12. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/11. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/14. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
13. = Nyomdai cífrák, 76  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666
14. = Nyomdai cífrák, 77  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/14. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666
15. = Nyomdai cífrák, 42  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/15. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/4. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/15. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702
16. = Nyomdai cífrák, 43  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/16. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/5. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/16. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702
17. = Nyomdai cífrák, 105  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/17. cifra):  
Várad, 1641–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668

- Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/12. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/6. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
18. = Nyomdai cífrák, 106  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/18. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Szeben, 1663–1668
19. = Nyomdai cífrák, 107  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/19. cifra):  
Várad, 1642–(1660)  
Szeben, 1665–1668
20. = Nyomdai cífrák, 109  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/20. cifra):  
Várad, 1643–1660  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/6. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/35. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702
21. = Nyomdai cífrák, 110  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/21. cifra):  
Várad, 1643–(1660)  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/7. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/36. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702
22. = Nyomdai cífrák, 111  
Kolozsvár, 1669–1693
- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/22. cifra):  
Várad, 1643–1660  
Szeben, 1663–1668
23. = Nyomdai cífrák, 112  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/23. cifra):  
Várad, 1643–1646  
Szeben, 1663–1668
24. = Nyomdai cífrák, 108  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/24. cifra):  
Várad, 1643–1660  
Szeben, 1665–1666
25. = Nyomdai cífrák, 113  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/25. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/15. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/22. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702
26. = Nyomdai cífrák, 72  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/27. cifra):  
Várad, 1644–1659  
Szeben, 1663
27. = Nyomdai cífrák, 59  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/28. cifra):  
Várad, 1642–1650  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
28. = Nyomdai cífrák, 115  
Kolozsvár, 1670–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/29. cifra):  
Várad, 1649

- Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/19. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/33. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
29. = Nyomdai cífrák, 116  
Kolozsvár, 1673–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/30. cifra):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/7. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1698
30. = Nyomdai cífrák, 117  
Kolozsvár, 1673–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/31. cifra):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/14. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/8. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1698
31. = Nyomdai cífrák, 44  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez  
tartozott (lásd ott VIII/1. cifra):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1620  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/1. cifra):  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664
32. = Nyomdai cífrák, 45  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez  
tartozott (lásd ott VIII/2. cifra):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1620  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/2. cifra):  
Kassa, 1621  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664
33. = Nyomdai cífrák, 127  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez  
tartozott (lásd ott VIII/3. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/3. cifra):  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664
34. = Nyomdai cífrák, 138  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez  
tartozott (lásd ott VIII/16. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/4. cifra):  
Gyulafehérvár, 1624–1658  
Szeben, 1662–1664
35. = Nyomdai cífrák, 86  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez  
tartozott (lásd ott VIII/10. cifra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/16. cifra):  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1625–1658  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/18. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül
36. = Nyomdai cífrák, 7  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez  
tartozott (lásd ott VIII/14. cifra):  
Pozsony, 1613  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott XVIII/22. cifra):  
Gyulafehérvár, 1632–1633
37. = Nyomdai cífrák, 68  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda  
felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/25. cifra):  
Gyulafehérvár, 1632–1658

38. = Nyomdai cífrák, 119  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/26. cifra):  
Gyulafehérvár, 1632–1634  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742–1758
39. = Nyomdai cífrák, 69  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda  
felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/27. cifra):  
Gyulafehérvár, 1632
40. = Nyomdai cífrák, 62  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda  
felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/29. cifra):  
Gyulafehérvár, 1632  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/20. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
41. = Nyomdai cífrák, 71  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda  
felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/30. cifra):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
42. = Nyomdai cífrák, 72  
Kolozsvár, 1684–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda  
felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/31. cifra):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664
43. = Nyomdai cífrák, 63  
Kolozsvár, 1684–1689  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez  
tartozott, (lásd ott VIII/1. cifra):  
Kolozsvár, (1564)–1646  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott VIII/27. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában  
1764–1767
44. = Nyomdai cífrák, 5  
Kolozsvár, 1686
- Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/2. cifra):  
Kolozsvár, (1583)–1659
45. = Nyomdai cífrák, 137  
Kolozsvár 1684–1693
- IX. BETŰ
- 1A 116 (szövegminta: RMK I 1136)  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/7. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/25. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 2K 116 (szövegminta: RMK I 1301)  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/8. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/29. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 3A 144 (szövegminta: RMNy 3643)  
Kolozsvár, 16669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/5. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/8. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 4K 144 (szövegminta: SZTRIPSKY I 278)  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Várad, 1640–1660

- Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/6. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/9. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 5A 96 (szövegminta: SZTRIPSZKY I 303)  
Kolozsvár, 1669–1683  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/5. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/9. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 6K 96 (szövegminta: RMK I 1103)  
Kolozsvár, 1669–1683  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/6. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/10. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 7A 86 (szövegminta: RMK I 1116)  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668
- 8K 86 (szövegminta: RMK I 1100)  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668
- 9A 72 (szövegminta: RMK I 1133)  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/13. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 10A 68 (szövegminta: RMK I 1320a)  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668
- 11K 68 (szövegminta: RMK I 1151)  
Kolozsvár, 1669–1684, 1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668
- 12K 86 (szövegminta: RMK I 1151)  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/12. betűtípus):  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/12. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 13A 12 mm  
Kolozsvár, 1669–1672  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/14. betűtípus):  
Várad, 1642–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/30. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 14A 8 mm (szövegminta: RMK I 1179)  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/15. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/1. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos  
nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/5. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 15A 6 mm (szövegminta: RMK I 1087)  
Kolozsvár, 1669–1684, 1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
tartozott (lásd ott IX/16. betűtípus):  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661

- Szeben, 1666–1667  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/3. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/6. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 16A 6,5 mm  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/17. betűtípus):  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/2. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/28. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 17A 5 mm  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/18. betűtípus):  
Várad, 1648–(1660)  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/4. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta  
(lásd ott IX/24. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702
- 18A 86 (szöveg minta: RMK I 1103)  
Kolozsvár, 1669–1683, 1691  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/19. betűtípus):  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/11. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 19A 188 (szöveg minta: MKSz, 1917, 96)  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Pozsony, 1609–1617  
Nagyszombat, 1619–1620  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott IX/5. betűtípus):  
Kassa, 1621–1622
- Gyulafehérvár, 1623–1658  
Szeben, 1662–1664
- 20A 8 mm  
Kolozsvár, 1669–1684  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/18. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1623–1658  
Szeben, 1662–1664
- 21A 98  
Kolozsvár, 1669–1692  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/19. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667
- 22A 60 (szöveg minta: RMK I 1387)  
Kolozsvár, 1684–1690  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/20. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664
- 23A 86  
Kolozsvár, 1669–1686 (új naptárjelekkel, szöveg minta: RMK I 1352)  
Eredetileg erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/21. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667
- 24A 122 (szöveg minta: MKSz, 1917, 96)  
Kolozsvár, 1669–1689 (1684-től keverve a Heltai-nyomda hasonló méretű IX/5. betűtípusával)  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/27. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667
- 25K 122 (szöveg minta: MKSz, 1917, 96)  
Kolozsvár, 1669–1693  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/28. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1635–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667
- 26 K 86 (szöveg minta: RMK I 1335)  
Kolozsvár, 1671–1690  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/31. betűtípus):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664
- 27K 98  
Kolozsvár, 1669–1692  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/32. betűtípus):

- Gyulafehérvár, 1636–1658  
Szeben, 1662–1664  
Kolozsvár, 1667
- 28 A 118 (szöveg minta: SZTRIPSKY I 331)  
Kolozsvár, 1684–1692  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/5. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1661
- 29A 96 (szöveg minta: RMK I 1352)  
Kolozsvár, 1684–1692  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/6. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1661
- 30 A 6 mm  
Kolozsvár, 1684–1692  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Kolozsvár (1550)–1661
- 31 A 8 mm (szöveg minta: RMK I 1373)  
Kolozsvár, 1684–1692  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1661
- 32 A 7 mm  
Kolozsvár, 1684–1692  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1661
- 33 A [300] (szöveg minta: RMK I 1373)  
Kolozsvár, 1689  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1661
- 34 A 68 (szöveg minta: RMK I 1335)  
Kolozsvár, 1684–1690  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/9. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1647
- 35 K 84 (szöveg minta: RMK I 1335)  
Kolozsvár, 1684  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Kolozsvár, (1550)–1661
- 36 A 9 mm  
Kolozsvár, 1685
- 37A 84 (szöveg minta: RMK I 1387)  
Kolozsvár, 1684–1690
- 38 G (előfordulása: RMK II 1731)  
Kolozsvár, 1693  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/23. betűtípus):  
Várad, 1646
- 39 F [295] (szöveg minta: RMK II 1634)  
Kolozsvár, 1687
- Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/10. betűtípus):  
Kolozsvár, (1571)–1639
- 40 F 130 (szöveg minta: RMK II 1634)  
Kolozsvár, 1687  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Kolozsvár, (1571)–1659
- 41 F 90 (szöveg minta: RMK II 1634)  
Kolozsvár, 1687  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Kolozsvár, (1560)–1659
- 42 S 85 (szöveg minta: RMK II 1634)  
Kolozsvár, 1687  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/12. betűtípus):  
Kolozsvár, (1571)–1659

#### A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK JEGYZÉKE

- RMNy 3539 *Compilata constitutiones*, Kolozsvár, 1669
- RMNy 3542 Nadányi J., *Kerti dolgoknak leírása*, [Szeben, 1668]–Kolozsvár, 1669
- RMNy 3643 Czeglédi I., *Az Úr frigysekrenye*, Kolozsvár, 1670
- RMNy 3647 Nánási Lovász I., *Szü titka*, Kolozsvár, 1670
- RMK I 1113 *Compilatae constitutiones regni Transylvaniae*, Kolozsvár, 1671
- RMK I 1115 Komáromi Csipkés Gy., *Pápastaság ujsága*, Kolozsvár, 1671
- RMK I 1116 Pápai Páriz F., *Keskeny út*, Kolozsvár, 1671
- RMK I 1117 *Szent Dávidnak hét poenitentia-tartó soltári*, Kolozsvár, 1671
- RMK I 1118 Szokolyai I., *Sérelmes lelkeket gyógyító*, Kolozsvár, 1671
- RMK I 1125 Pathai I., *Amaz hétfejű*, [Kolozsvár], 1671
- RMK I 1133 Nógrádi M., *Idvösség kapuja*, Kolozsvár, 1672
- RMK I 1135 Szokolyai I., *A' Szent bibliának ó Testámentomi*, Kolozsvár, 1672
- RMK I 1136 Zilahi J., *Az igaz vallásnak világos tüköre*, Kolozsvár, 1672
- RMK I 1146 Comenius, J. A., *Janua linguae Latinae*, Kolozsvár, 1673
- RMK I 1147 Ilosvai P., *Az hires neves Tholdi Miklósnak*, Kolozsvár, 1673
- RMK I 1148 Neubart, Ch. : *Új és ó kalendárium...* 1673. esztendőre, Kolozsvár 1673

- RMK I 1149 Némethi M., *Mennyei tárház kultsa*, Kolozsvár, 1673
- RMK I 1151 Pósházi J., *Sibelius Gáspárnak... imádsági*, Kolozsvár, 1673
- RMK I 1153 Técsi J. M., *Lilium humilitatis, az az a nyomoruságoknak*, Kolozsvár, 1673
- RMK I 1154 Tolnai M., *A sürrü kereszt-viselésnek*, Kolozsvár, 1673
- RMK I 1161 Apafi M., *Marcus Fridericus Wendelinusnak... könyvei*, Kolozsvár, 1674
- RMK I 1163 Portsalmi A., *Ministerialis prudentia, az az testek*, Kolozsvár, 1674
- RMK I 1177 Köleséri S., *Atyai dorgálásnak jó izü gyümölcse*, Kolozsvár, 1675
- RMK I 1178 Nánási V. G., *Lelki tudakozás*, Kolozsvár, 1675
- RMK I 1179 Szathmár-Némethi M., *A négy evangelisták*, Kolozsvár, 1675
- RMK I 1180 Szönyi Nagy I., *Martyrok coronája*, Kolozsvár, 1675
- RMK I 1181 Técsi J. M., *Lilium humilitatis*, 2. kiad., Kolozsvár, 1675
- RMK I 1187 Czeglédi I., *Sion vára*, Sárospatak-Kolozsvár, 1675
- RMK I 1192 *Hit-szakadás ellen való orvosság*, Kolozsvár, 1676
- RMK I 1194 Némethi M., *Mennyei tárház kultsa*, 2. kiad., Kolozsvár, 1676
- RMK I 1195 Pernyeszi Zs., *A kegyes léleknek... paisa*, Kolozsvár, 1676
- RMK I 1212 *Approbatæ constitutiones regni Transylvaniae*, Kolozsvár, 1677
- RMK I 1222 Pernyeszi Zs., *Az Isten anyaszentegyházában*, Kolozsvár, 1678
- RMK I 1223 Szentgyörgyi P. I., *Jó cselekedetek gyémánt köve*, Kolozsvár, 1678
- RMK I 1232 *Confessio et expositio fidei Christianae az az a keresztyéni*, Kolozsvár, 1679
- RMK I 1234 Némethi M., *Sz. Dávid psalteriuma*, Kolozsvár, 1679
- RMK I 1235 Técsi M., *Lilium humilitatis*, 3. kiad., Kolozsvár, 1679
- RMK I 1236 Tolnai F. I., *Igaz keresztyéni és apostoli*, Kolozsvár, 1679
- RMK I 1263 S. Pataki I., *Ez világnak dolgainak*, Kolozsvár, 1681
- RMK I 1264 Sárpatoki N. M., *Noe bárkája*, Kolozsvár, 1681
- RMK I 1300 Otrókócsi Fóris F., *Idvesség beszélgetések*, Kolozsvár, 1683
- RMK I 1301 Szathmárnémethi M., *Halotti centuria*, Kolozsvár, 1683
- RMK I 1302 [Tofaeus M. ], *A szent zsoldárok*, Kolozsvár, 1683
- RMK I 1335 Neubarth, J., *Uj és o kalendárium...* 1685., Kolozsvár, [1684]
- RMK I 1352 H[egyesi] I., *Kegyességnek nagy titka*, Kolozsvár, 1686
- RMK I 1373 Teleki M., *Fejedelmi lélek*, Kolozsvár, 1689
- RMK I 1384 Szent Dávid prófétának *soltári*, Kolozsvár, 1690
- RMK I 1385 Szenci Molnár A., *Szent Dávid királynak*, Kolozsvár, 1690
- RMK I 1386 Siderius J., *Kiseded gyermekeknek*, Kolozsvár, 1690
- RMK I 1387 Pápai Páriz F., *Pax corporis az az az emberi*, Kolozsvár, 1690
- RMK I 1409 Veréczy S. F., *Lelki harc*, Kolozsvár, 1691
- RMK I 1425 Neubarth, J., *Uj és o kalendariom...* 1692., Kolozsvár [1691]
- RMK I 1585 *Hálaadás, melyben a Szent János*, [Kolozsvár], é. n.
- RMK II 1293 [Bethlen M. ], *Austriaca austeritatis*, Venetiis [Kolozsvár], 1672
- RMK II 1294 [Komáromi Csipkés Gy. ], *Molimen Sisyphum*, Theopoli [Kolozsvár], 1672
- RMK II 1319 [Pósházi J. ] *Justus de Palma, Austriacæ austeritatis continuatio* [Kolozsvár], 1673
- RMK II 1400 [Bethlen M. ], *Apologia ministrorum*, [Kolozsvár], 1677
- RMK II 1401 Komáromi Csipkés Gy., *Catalogus operum*, [Kolozsvár], 1677
- RMK II 1402 Szathmárnémethi M., *Dominica cathetica*, Kolozsvár, 1677
- RMK II 1484 Enyedi I., *De lapsu, peccato*, Kolozsvár, 1681
- RMK II 1542 Szathmárnémethi S., *Imago fidelis*, Kolozsvár, 1684
- RMK II 1634 Neubarth, J., *Almanach...auf 1688.*, Kolozsvár, [1687]
- RMK II 1731 *Praxy tón aretón* (görög), Kolozsvár, 1693
- SZTRIPSZKY I 278 *Articuli... 25 Nov. 1671, Alba Iulia*, [Kolozsvár], 1671
- SZTRIPSZKY I 283 *Articuli... 17. Novembris 1674, Alba Iulia*, [Kolozsvár], 1674
- SZTRIPSZKY I 295 *Az Istennek kezében fel-nőtt ... almafa ... Teleki Anna ... Apafi Miklós*, Kolozsvár, 1676
- SZTRIPSZKY I 299 *Articuli 1. Octobris 1678, Alba Iulia* [Kolozsvár], 1678
- SZTRIPSZKY I 303 *Articuli 27. Maji 1679, Alba Iulia* [Kolozsvár], 1679
- SZTRIPSZKY I. 307 *Articuli, 12. Nov. 1680, Alba Iulia*, [Kolozsvár], 1680
- SZTRIPSZKY I 310 *Articuli 10. Junii 1681, Alba Iulia*, [Kolozsvár] 1681
- SZTRIPSZKY I 313 *Articuli 17. Febr. 1682, Fogaras* [Kolozsvár] 1682

- SZTRIPSKY I 316 *Articuli 10. Febr. 1683, Segesvár*  
[Kolozsvár], 1683
- SZTRIPSKY I 324 *Articuli 22. Febr. 1685, Fogaras,*  
Kolozsvár, 1685
- SZTRIPSKY I 325 *Articuli 24. Oct. 1685, Alba Iulia,*  
Kolozsvár, 1685
- SZTRIPSKY I 330 *Articuli 13. Febr. 1687, Fogaras,*  
Kolozsvár, 1687
- SZTRIPSKY I 331 *Articuli 26. Julii 1687, Radnoth,*  
Kolozsvár, 1687
- MKSz, 1916, 220 *Articuli... 20. Oct. 1672 Alba Julia,*  
[Kolozsvár], 1672
- MKSz, 1916, 221 *Articuli 31. Maji 1677, Alba Iulia,*  
[Kolozsvár], 1677
- MKSz, 1917, 96 *Articuli 8. Mart. 1684, Fogaras,*  
Kolozsvár, 1684
- MKSz, 1917, 96 *Articuli, 19. Oct. 1686, Alba Iulia,*  
Kolozsvár, 1686
- MKSz, 1955, 121 *Felvinczi Gy., Az angliai,*  
Kolozsvár, 1693
- RMK I 1320a\* *Szathmárnémethi M., Halotti*  
*centuria, Kolozsvár, 1684*
- RMK II 1338a\* *Komáromi Csipkés Gy., Dissertatio*  
*theologica, Kolozsvár, 1674*
- RMK II 1711b\* *Corderi Maturini, Colloquiorum,*  
Kolozsvár, [1792?]

### 13. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS EGYHÁZ NYOMDÁJÁNAK ÉLÉN 1693–1702

- Erdélyi református egyházkerület,  
nyomdatulajdonos 1693–1702
- Kolozsvári református egyházközség és  
kollégium, nyomdatulajdonos 1693–1699
- Tótfalusi Kis Miklós betűmetsző és öntőműhely-  
tulajdonos 1693–1702
- Tótfalusi Kis Miklós nyomdabérlő 1693–1702

### ILLUSZTRÁCIÓ

- 1–21. A *Viaticum spirituale* című kiadvány  
allegorikus, négyzet alakú, rézmetszetes  
ábrázolásai, mindegyik kép alatt, arra  
vonatkozó, négy soros, metszett szöveggel  
(113×62) – RMK II 1795  
Kolozsvár, 1695
1. „ad te Conversio nostra”. Rendezett francia-  
kertből kinövő nagyméretű napraforgó felett a  
felhők közül kisütő nappal, a háttérben város-  
ábrázolás és hegyek. B<sub>4</sub> és B<sub>5</sub> levél között
  2. „Ubique Centrum”. Folyóval átszelt táj fölött  
Isten szeme motívumból láncokon függő, szív  
alakú edény. Hátán „C” jelzéssel, a 48. lapot  
követően

3. „Luminis author”. Folyót, hegyeket, mezőt  
ábrázoló tájkép felett csillagokat megvilágító  
nap. Hátán „D” jelzéssel, a 66. lapot követően
4. „Icare me sequere”. Alul labirintus, mellette  
térdre ereszkedett csontváz, imádkozó alak,  
felül égbe szálló feszület és a nap felől  
lezuhanó Ikarosz alakja látható, a 76. lapot  
követően
5. „Nuncia pacis”. Az Ararát tetején  
megfeneklett Noé bárkája, fölötte repülő  
galamb olajággal. Hátán „F” jelzéssel,  
a 114. lapot követően
6. „Hoc sidere tuta”. Vitorlás hajó, felette a jobb  
sarokban ragyogó csillag, a 128. lapot  
követően
7. „Novit vitare Charybdes”. Vitorlás hajó,  
körülötte szirének úszkálnak, a hajó orrán  
a fülét befogó Ulysses. A 242. lapot követően
8. „ad horreum, ad ignem”. Aratásjelenet, felette  
égből lenyúló kéz mérleget tart. Hátán „I”  
jelzéssel, a 258. lapot követően
9. „Vehit absque Periclo”. Phoebus szekere folyó  
által átszelt táj felett halad át. Hátán „K”  
jelzéssel, a 272. lapot követően
10. „Cognitio Sydere Phoebo”. Ligetes, patakparti  
táj felett ragyogó nap és csillag. Hátán „L”  
jelzéssel, a 282. lapot követően
11. „Finis Coronat Opus”. Hegy tetején lévő  
kertben labdázó [?] angyalok. Hátán „M”  
jelzéssel, a 300. lapot követően
12. „Tessera militiae”. Architektonikus talapzatra  
helyezett, IHS-feliratú páncélzatot körülölelő  
trofeum. Hátán „N” jelzéssel, a 304. lapot  
követően
13. „Coelesti accendit ab igne”. Kezében fáklyával  
ég felé emelkedő alak. Hátán „O” jelzéssel,  
a 316. lapot követően
14. „Pinxit amor Solis”. Mértanilag rendezett kert  
fölött ragyogó nap. Hátán „P” jelzéssel, a 322.  
lapot követően
15. „Omnia concentrat” Távcsővel az éjszakai  
égboltot kémlelő angyal. Hátán „Q” jelzéssel,  
a 328. lapot követően
16. „Purgatur ab Igne”. Nyitott kemencében  
tűzben fémmel dolgozó angyal, a háttérben a  
fal nyílásán át kertre és házakra látni. Hátán  
„R” jelzéssel, a 336. lapot követően
17. „Forma meliore notamus”. Pénzt verő angyal.  
A pénzverőtökétől balra a kép tetejéről függő  
drapéria előtt terítővel borított asztal, rajta  
pénzérmék „arius [?] est haec imago”  
felirattal. Hátán „S” jelzéssel, a 348. lapot  
követően

18. „Sitis urget ad undas”. A csúcsán az eucharisziát hordozó szökőkút felé iramodó szarvas, hátán angyallal. Hátán „T” jelzéssel, a 356. lapot követően
19. „Concremor ut vivam”. Lángokból kiemelkedő fönixmadár. Hátán „V” jelzéssel, a 364. lapot követően
20. „Sic itur ad Astra”. Nagyobb kör alakú keretben Isten szemét, koponyát, mérleget és a Poklot ábrázoló négy kisebb kör. Hátán „Y” jelzéssel, a 446. lapot követően
21. „In hac pharmaca Chita”. Isten szeme által uralt gyógyszerári szobabelső. Hátán „X” jelzéssel, a 472. lapot követően
22. A *Comico-tragoedia* címlapképe, szobabelsőben asztali jelenetet és tűznél melegedő férfit ábrázoló kép, eredetileg január hónaphoz tartozó hónapábrázolás (45×59) – RMK I 1539 Kolozsvár, 1699  
Korábbi használata a kolozsvári Heltai-nyomdában egy hónapábrázolás-sorozat részeként (lásd ott I/72. illusztráció):  
Kolozsvár, 1592

### CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ –

1. A *Viaticum spirituale* című munka rézmetszetes címlapja. A címszöveg virágokból és levelekből álló ovális keretben olvasható, amelyen bibliai idézetet tartalmazó írásszalag tekeredik végig, felül IHS-, alul Mária-monogram, a sarkokban angyalfejek. A címlap dátuma 1694 (113×62) – RMK II 1795 Kolozsvár, 1695
2. Az oszlopain allegorikus képekkel (nap, mérleg, kagyló, lángoló város előtt álló paripa), párkányzatán a négy elem (levegő, víz, tűz és föld) ábrázolásával díszített diadalív alatt oroszánoktól vont harci kocsin átvonuló koronás hőst (Nagy Sándort), feje fölött puttó által tartott babérkoszorúval és palmaággal ábrázoló rézmetszetes díszcímlap, alul „Hármas Historia Mellyet Magyarra fordítot Haller Janos” rövidített címszöveggel (180×130) – RMK I 1470 Kolozsvár, 1695  
Metszője: Hoffmann sculp. [Johannes Jacobus Hoffmann]

### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER

1. Erdély és az Apafi család egyesített címere (31×32) – RMK I 1454 címlap, RMK I 1471 címlap, RMK II 1776 címlap, RMK I 1469 címlap, RMK I 1487 címlap Kolozsvár, 1693–1695  
Korábban a református egyház országos nyomdájának készletéhez tartozott (lásd ott III/3. jelvény):  
Kolozsvár, 1674–1691  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 59, XL.
2. A leideni Elzevier nyomdászcsalád NON SOLUS írásszalagú jelvényének másolata, amely szilfa alatt álló taláros alakot ábrázol (V. ECSEDY–SIMON, 96, 101, 126 és SIMON, 30, 33, 34) (31×40) – RMK II 1777, címlap, RMK II 1796, címlap, RMK II 1798 címlap, RMK II 1884 címlap, RMK II 1918, címlap, RMK I 1628 címlap  
Kolozsvár, 1694–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott III/3. jelvény):  
Várad, 1650–1656  
Szeben, 1666–1668  
Majd a református egyház országos nyomdájában (lásd ott III/1. jelvény):  
Kolozsvár, 1669–1677  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1722–1752  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
Kolozsvár, 1794  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 64, XXX.  
Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében.
3. A Gyulaffy László rézmetszetes címere, alul négysoros szöveggel (113×62) – RMK II 1795, a szedett címlapot követően Kolozsvár, 1695
4. Kereszt-, nap-, palástszimbólumokkal övezett fekete alapú, ovális IHS-jelvény (60×45) – RMK II 1795 Aa5b Kolozsvár, 1695  
Korábbi használata a kolozsvári Heltai-nyomdában (lásd ott IV/26. dísz):  
Kolozsvár, 1599  
Majd XVII. században a Heltai-műhelyben (lásd ott IV/14. dísz):  
Kolozsvár, 1622–1623
5. Kornis Kata rézmetszetes címere, négyszögletű keretben, K K monogrammal (125×72) – RMK I 1475, a címlap előtt Kolozsvár, 1695
6. A Haller család építészeti alapon elhelyezett ovális pajzson látható, két fegyveres által őrzött rézmetszetes címere (180×135) – RMK I 1470, C<sub>2</sub> és A<sub>1</sub> levél között Kolozsvár, 1695

Metszője: Hoffmann sculp. [Johannes Jacobus Hoffmann]

7. Joannes Amos Comenius kör alakú, „Omnia sponte fluant, absint violentia rebus” köriratú címere (57×55) – RMK I 1523 címlap  
Kolozsvár, 1698

Továbbélése a XVIII. században a szebeni városi nyomdában, ahova minden bizonnal kölcsönadás útján került:

Szeben, 1722

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1729

8. Magyarország barokkosan stilizált formájú, koronás címere (46×36) – RMK II 1952 címlap, H<sub>4a</sub>  
Kolozsvár, 1699

#### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Koponya (19×16) – RMK I 1438b, A<sub>1a</sub>, RMK II 1773 [ ]<sub>2b</sub>, SZTRIPSKY I 2155/361 címlap, B<sub>1a</sub>, RMK I 1506 címlap, F<sub>4a</sub>, RMK II 1923 címlap, RMK II 2064a

Kolozsvár, 1693–1701

2. Kör alakú keretben jobb lábában követ tartó darut ábrázoló embléma, a kép jobb oldalán csonka fatörzssel (45×45) – RMK II 1773b címlap, RMK II 1994 címlap

Kolozsvár, 1694–1700

Eredetileg minden bizonnal a kolozsvári Heltai-nyomdában 1599–1610 között készült sorsvető-

könyv hiányosan fennmaradt illusztráció-sorozatához (lásd ott I/11–23. illusztráció)

tartozhatott, azonban ott nincs nyoma

3. Oroszlánt és holdat ábrázoló téglalap alakú fejléc (21×56) – RMK II 1773 [ ]<sub>2b</sub>

Kolozsvár, 1694

4. Olaszkorsó tulipános csokorral (34×32) – RMK I 1455 \*<sub>8a</sub>, RMK I 1468 111, RMK I 1650 ¶¶<sub>5b</sub>  
Kolozsvár, 1694–1702

Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/16. dísz):

Várad, 1650–1656

Szeben, 1663–1668

Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/16. dísz):

Kolozsvár, 1675–1677 [1692]

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1723–1761

A kolozsvári református kollégiumi nyomda

1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, LXXVI.

5. Sávozott mintájú, háromszög alakú záródísz, elnagyolt kidolgozású (35×48) – RMK II 1776 D<sub>4b</sub>

Kolozsvár, 1694

Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/18. dísz):

Várad, 1655–1656

Szeben, 1665–1668

Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/7. dísz):

Kolozsvár, 1669–1682

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1730

A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXX.

6. Füzéres záródísz, közepén virággal (17×30) – RMK II 1777 (30), RMK II 1795 A<sub>7a</sub>, RMK II 1797 a<sub>12b</sub>, RMK I 1474 (354), RMK I 1475 (254),

RMK II 1832 (130), RMK II 1881 címlap,

RMK II 1884 B<sub>2a</sub>, RMK I 1505 §<sub>8b</sub>, RMK I 1506

E<sub>4b</sub>, RMK II 1917 címlap, SZTRIPSKY I 2160/366 címlap, 140, RMK I 1541a A<sub>5b</sub>, RMK I 1553a

[4], RMK I 1556 Nn<sub>1a</sub>, RMK I 1559a címlap,

Q<sub>10b</sub>, RMK II 1995 címlap, RMK I 1623 A<sub>4b</sub>, 312,

RMK I 1623a F<sub>8b</sub>, RMK II 2064 címlap, M<sub>12a</sub>,

RMK I 1650 ¶¶<sub>8b</sub>, SZTRIPSKY I 2198/404 A<sub>5b</sub>,

SZTRIPSKY I 2145/351 A<sub>6b</sub>

Kolozsvár, 1694–1702

Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/21. dísz):

Várad, 1659

Szeben, 1664–1668

Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/20. dísz):

Kolozsvár, 1683–1690

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1703–1723

A kolozsvári református kollégiumi nyomda

1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVIII.

7. Arabeszkés záródísz, közepén sematikus, sávozott levelekkel (36×41) – RMK I 1523 P<sub>8b</sub>, RMK I 1543 A<sub>7b</sub>, B<sub>3b</sub>

Kolozsvár 1694–1699

Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/10. dísz):

Várad, 1642–1656

Később a református egyház országos

nyomdájában (lásd ott IV/9. dísz):

Kolozsvár, 1669–1679

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1742

- A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, LXXXIX.  
Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári  
Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
8. Nagyméretű, szív alakú, sávozott záródísz  
(60×66) – RMK I 1469 R<sub>2b</sub>, RMK I 1470  
Mmmmm<sub>2a</sub>, RMK II 2110 A<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1695–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/17. dísz):  
Várad, 1654–1659  
Szeben, 1666  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1752  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LVIII.
9. Pajzs alakú záródísz, női maszkkal és  
bőségsszaruval (44×56) – RMK I 1474 Z<sub>4a</sub>,  
SZTRIPSKY I 2155/361 A<sub>8b</sub>, RMK I 1486 Qq<sub>6b</sub>,  
RMK I 1553a [8], RMK I 1529 (198), (372), (425)  
Kolozsvár, 1695–1700  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/25. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/2. dísz):  
Kolozsvár, 1681  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IV/4. dísz):  
Keresd, 1685–1690 körül  
Ezzel egyidőben a kolozsvári unitárius egyház  
nyomdája is használta (lásd ott IV/3. dísz):  
Kolozsvár, 1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1721–1752  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LXVI.
10. Füzéres záródísz, középen gránátalma (17×28)  
– RMK I 1472 b<sub>6b</sub>, RMK II 1797 (a)<sub>11b</sub>, 202,  
RMK I 1488 P<sub>3b</sub>, RMK I 1526 címlap, RMK I  
1559a (59), RMK II 2064 (268), RMK II 2064,  
[B variáns] címlap, 268, M<sub>12a</sub>, RMK II 2066  
címlap, RMK I 1628 cc<sub>8b</sub>  
Kolozsvár, 1695–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/23. dísz):  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/19. dísz):  
Kolozsvár, 1671–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IV/1. dísz):  
Keresd, 1686  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1705–1764  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVII.
11. Apró, négyzetet bezáró virágcsokor (12×14) –  
RMK II 1797 címlap, RMK II 1831 címlap,  
RMK II 2065 címlap  
Kolozsvár, 1695–1701  
Eredetileg a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/18. dísz):  
Kolozsvár, 1672–1677  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IV/2. dísz):  
Keresd, 1685
12. Stilizált tulipánt ábrázoló záródísz (18×34) –  
RMK II 1795 A<sub>6a</sub>, RMK I 1468 (351)  
SZTRIPSKY I 2145/351 H<sub>11b</sub>, RMK I 1650 ¶<sub>6b</sub>  
Kolozsvár, 1695–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/14. dísz):  
Várad, 1647–1656  
Szeben, 1665–1666  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1733–1761
13. Nagyméretű, háromszög alakú, sávozott  
záródísz, középen kehellyel (45×85) – RMK I  
1470 (97) [recte 96], RMK II 1798 D<sub>4b</sub>, RMK II  
1954 A<sub>6a</sub>, HAIMAN, *Nicholas Kis*, 398, (77) A<sub>6b</sub>,  
RMK I 1556 Qqq<sub>4a</sub>  
Kolozsvár, 1695–1700  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/30. dísz):  
Várad, 1659–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/3. dísz):  
Kolozsvár, 1669–1683  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IV/6. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1707–1755  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXIX.
14. Középen szélesedő, hatszög alakú, sávozott,  
stilizált leveleket ábrázoló záródísz (54×75) –

- RMK I 1470 C<sub>2a</sub>, N<sub>2b</sub>, RMK I 1556 (271),  
RMK II 2110 címlap  
Kolozsvár, 1695–1702  
Eredetileg a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/5. dísz):  
Kolozsvár, 1670–1680  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1734–1747
- A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LVII.  
Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári  
Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
15. Fekvő ovális alakú, arabeszkés záródísz  
(41×58) – SZTRIPSKY I 2166/372 A<sub>6b</sub>, G<sub>4b</sub>, H<sub>10a</sub>,  
H<sub>10b</sub>, RMK II 1998 címlap  
Kolozsvár, 1694–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/11. dísz):  
Várad, 1643–1646  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/8. dísz):  
Kolozsvár, 1672  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IV/5. dísz):  
Keresd, 1690 körül  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1729
16. Voluták között korszót ábrázoló téglalap alakú  
fejléc (18×75) – RMK I 1474 (41), (87), (120),  
(179), (232), (251), (299)  
Kolozsvár, 1695  
Eredetileg a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/24. dísz):  
Kolozsvár, 1674
17. Háromszög alakú reneszánsz hurokminta  
(39×46) RMK I 1474 ¶¶<sub>4b</sub>, 298, RMK I 1627 A<sub>4b</sub>  
Kolozsvár, 1695–1701
18. A Mérleg állatövi jegy ábrázolása  
négyzetletű keretben (30×33) – RMK I 1486  
címlap, SZTRIPSKY I 2166/372 címlap  
Kolozsvár 1696–1700  
Korábbi használata a kolozsvári Heltai-nyomdában  
egy sorozat részeként (lásd ott I/118. illusztráció):  
Kolozsvár, 1592
19. Az Ikrek állatövi jegy ábrázolása négyzetletű  
keretben (30×33) – RMK II 1879 címlap,  
Kolozsvár, 1697  
Korábbi használata a XVI. században a kolozsvári  
Heltai-nyomdában egy sorozat részeként  
(lásd ott I/114. illusztráció):  
Kolozsvár, 1592
- Lenyomata szerepel a kolozsvári református  
kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában  
(erősen sérült kerettel), fol. 66.  
Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári  
Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
20. Arabeszkés záródísz (38×40) – RMK I 1475 U<sub>3b</sub>,  
RMK I 1488 (252), RMK II 1832 K<sub>4a</sub>, RMK II  
1883 H<sub>3b</sub>, RMK I 1506 E<sub>1b</sub>, RMK I 1523 A<sub>3a</sub>,  
RMK I 1526 L<sub>9a</sub>, RMK I 1527 A<sub>4a</sub>, RMK II 1773b  
(93), RMK II 1994 (93), RMK II 1995 (176),  
SZTRIPSKY I 2166/ 372 D<sub>3b</sub>  
Kolozsvár, 1694–1700  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/24. dísz):  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/12. dísz):  
Kolozsvár, 1673  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1712–1750  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXXI.
21. Kis méretű, háromszög alakú záródísz,  
sávozott, sematikus levelekkel (17×33) – RMK  
II 1881 (43) [recte 44], RMK I 1526 206,  
SZTRIPSKY I 2160/366 A<sub>6b</sub>  
Kolozsvár, 1697–1698  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/12. dísz):  
Várad, 1643–1656  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/14. dísz):  
Kolozsvár, 1671–1674  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 70, CXXXI.
22. Liliombokor (25×25) – RMK I 1505 („A”  
variáns) címlap, RMK I 1505 („B” variáns)  
címlap  
Kolozsvár, 1697  
Eredetileg a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IV/17. dísz):  
Kolozsvár, 1678  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1749
23. Nyolcívű, nagyméretű, arabeszkés záródísz  
(63×63) – RMK II 1882 (q)<sub>4b</sub>, RMK II 1884 B<sub>4b</sub>,  
RMK I 1529 (d)<sub>4a</sub>  
Kolozsvár, 1697–1698  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IV/27. dísz):

- Várad, 1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1664–1666  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/6. dísz):  
 Kolozsvár, 1670–1676  
 Továbbélése a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1767  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67., LX.
24. Koponya alatta két keresztbe tett lábszárcsonttal, felette szárnyas homokóra (43×31) – RMK II 1923 utolsó lap, RMK I 1630 címlap  
 Kolozsvár, 1698–1701  
 Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
25. Két, kerek medalionból álló héber felirattal ellátott címlapdísz, a bal oldali körben lombos fa, a jobb oldaliban füstölgő kehely látható (35×65) – RMK I 1556 címlap  
 Kolozsvár, 1700
26. Arabeszk záródísz (36×42) – RMK I 1475 A<sub>4b</sub>, RMK I 1523 (263), RMK II 1995 (a)<sub>8a</sub>, SZTRIPSKY I 2166/372 D<sub>3b</sub>, RMK I 1650 N<sub>7b</sub>, O<sub>4a</sub>  
 Kolozsvár, 1695–1702  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/26. dísz):  
 Várad, 1659  
 Szeben, 1665–1666  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/25. dísz):  
 Kolozsvár, 1673  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1730  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXXVIII.
27. Ovális reneszánsz hurokornamenssel kitöltött záródísz (25×35) – RMK I 1627 címlap  
 Kolozsvár, 1701
28. Kagylós, gyümölcsös záródísz (25×31) – RMK I 1630 (65)  
 Kolozsvár, 1701  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/15. dísz):  
 Várad, 1649–1656  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1667  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/21. dísz):  
 Kolozsvár, 1671–1678 körül  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1710–1769  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1771–1799  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVI.  
 Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
29. A Vízöntő állatövi jegy ábrázolása négyszögletű keretben (30×33) – RMK I 1623a címlap  
 Kolozsvár, 1701  
 Korábbi használata a kolozsvári Heltai-nyomdában egy sorozat részeként (lásd ott I/118. illusztráció):  
 Kolozsvár, 1592
30. Faktotum, üres közepű dísz (26×26) – RMK I 1474 ¶<sub>5a</sub>, 299, RMK I 1488 A<sub>1a</sub>, RMK I 1506 A<sub>1b</sub>, RMK I 1556 ¶<sub>2b</sub>, 211  
 Kolozsvár, 1695–1700  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/3. dísz):  
 Várad, 1649–1656  
 Szeben, 1663  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/25. dísz):  
 Kolozsvár, 1682
31. Faktotum, üres közepű dísz alul, középen oroszlánfejfel (26×26) – RMK I 1506 E<sub>2a</sub>, RMK I 1556 (340), (388)  
 Kolozsvár, 1697–1700  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/4. dísz):  
 Várad, 1650–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1666  
 Később a református egyház országos nyomdában (lásd ott IV/26. dísz):  
 Kolozsvár, 1681  
 Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/3. dísz):  
 Keresd, 1690 körül
32. Faktotum, üres közepű dísz (41×41) – RMK I 1469 )a<sub>(1b)</sub>, RMK I 1486 A<sub>2a</sub>, RMK II 1953a A<sub>1a</sub>  
 Kolozsvár, 1695–1699  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/6. dísz):  
 Várad, 1653  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 63, XVIII.
33. Faktotum, üres közepű dísz (19×19) – RMK I 1469 (118), SZTRIPSKY I 2145/351, RMK I 1488 C<sub>7a</sub>, RMK I 1526 A<sub>7a</sub>, RMK I 1529 A<sub>1a</sub>, F<sub>3a</sub>, SZTRIPSKY I 2160/366 A<sub>7a</sub>, 103, 141  
 Kolozsvár, 1695–1698

- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/7. dísz):  
 Várad, 1652–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/27. dísz):  
 Kolozsvár, 1681–1683  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1723
34. Faktotum, üres közepű dísz (19×19) – RMK II 1797 A<sub>1a</sub>, SZTRIPSKY I 2145/351, (40), (103), (141), RMK I 1486 (75), (240), (280), RMK I 1488a )<sub>(2a)</sub>, RMK II 1995 (a)<sub>(2a)</sub>, RMK II 2064a, RMK I 1628 A<sub>2a</sub>, 255, RMK I 1650 (1)  
 Kolozsvár, 1695–1702  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IV/8. dísz):  
 Várad, 1653–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/28. dísz):  
 Kolozsvár, 1681–1683  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1732
- V. ÁBRA – TÉRKÉP –
- VI. INICIÁLÉ
1. Sávozott, keret nélküli iniciálésorozat (22×20) – például RMK I 1438b, RMK I 1469, RMK II 1917, RMK II 1994a, RMK II 2064a  
 Kolozsvár, 1693–1701  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
 Várad, 1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1665–1668  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1712–1759  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
 1770–1791  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 46, nro 10, 33 db.  
 Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
2. Sávozott, keret nélküli iniciálésorozat (26×26) – például RMK II 1773, RMK I 1486, RMK II 1923, RMK II 1998, RMK II 2064a  
 Kolozsvár, 1694–1701  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
 Várad, 1659  
 Szeben, 1663–1668  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
 Kolozsvár, 1669–1681  
 Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
 Keresd, 1690 körül  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1747  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református kollégium nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1787  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 46., no. 8, 38 db.  
 Dúca 1987-ben megtalálható volt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében
3. Stilizált levélmintás, keret nélküli iniciálésorozat (14×14) – például RMK II 1773b, RMK I 1488, RMK I 1529, RMK I 1556, RMK I 1650  
 Kolozsvár, 1694–1702  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott VI/6. iniciálésorozat):  
 Szeben, 1665–1668  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
 Keresd, 1684–1685  
 Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
 Kolozsvár, 1720–1749
4. Stilizált levéldíszes, keret nélküli iniciálésorozat (13×13) – RMK II 1773a, RMK II 1923, RMK I 1650  
 Kolozsvár, 1694–1702  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott VI/7. iniciálésorozat):  
 Szeben, 1665–1668  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
 Keresd, 1684–1685

- Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában  
Kolozsvár, 1720–1749
5. Nagyméretű, sávozott, sematikus levéldíszes, keret nélküli N iniciálé (40×38) – HAIMAN, Nicholas Kis, 392, 42a  
Kolozsvár, 1697  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Várad, 1659  
Szeben, 1662–1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1682  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Keresd, 1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 45, no. 4, 28 db
6. Nagyméretű, keretezett, sávozott háttérű, elnagyolt levél, illetve virágdíszítésű iniciálé, csak N és S betű (43×43) – RMK II 1998  
(Az N iniciálé tükörképe a címlapon látható, ahová a nyomtatás folyamán véletlenül nyomódott át.<sup>1</sup> Szándékos használatának Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványaiában nincs nyoma, a lenyomat azonban azt bizonyítja, hogy a műhely készletében megtalálható volt.)  
Kolozsvár, 1700  
Eredetileg a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/9. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1684–1685  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában az S betű szerepel, fol. 45, no. 3
7. Nagyméretű, keretezett, átlósan sávozott háttérű, viaskodó sasokat ábrázoló Q iniciálé (40×40) – RMK II 1998  
(Elmosódott tükörképe a címlapra nyomtatás során technikai hiba révén nyomódott át. Szándékos használatának Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványaiában nincs nyoma, a lenyomat azonban bizonyítja, hogy a műhely készletében megtalálható volt.)  
Kolozsvár, 1700  
Eredetileg a Hoffgreff–Heltai-nyomdában (lásd ott a VI/1. iniciálésorozat)  
Kolozsvár 1550–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában lásd ott a VI/6. iniciálésorozat)
- VII. HANGJEGY
1. Öntött, mozgatható hangjegyek – minta:  
RMK I 1561a (HAIMAN, *Nicholas Kis*, 397, 74),  
29  
1696–1701  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Párhuzamos használata egy alkalommal  
Debrecenben (lásd ott VII/2. hangjegy)  
Debrecen, 1699  
Későbbi használata a XVIII. században  
a református egyház országos nyomdájában  
Kolozsvár, 1705
- VIII. NYOMDAI CIFRA
1. = Nyomdai cifrák, 201  
Kolozsvár, 1693  
Eredetileg a Heltai-műhelyben  
(lásd ott VIII/7. dísz):  
Kolozsvár, 1630–1640
2. = Nyomdai cifrák, 80  
Kolozsvár, 1693–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/6. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/6. cifra):  
Kolozsvár, 1691–1693
3. = Nyomdai cifrák, 81  
Kolozsvár, 1693–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/7. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/7. cifra):  
Kolozsvár, 1691–1693
4. = Nyomdai cifrák, 76  
Kolozsvár, 1693–1698  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/13. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/13. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
5. = Nyomdai cifrák, 77  
Kolozsvár, 1693–1698

1 Bővebben lásd HAIMAN, *Tótfalusi*, 82.

- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/14. cifra):  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/14. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
6. = Nyomdai cifrák, 105  
Kolozsvár, 1693–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/17. cifra):  
Várad, 1641–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/17. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/12. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
7. = Nyomdai cifrák, 116  
Kolozsvár, 1693–1694  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/31. cifra):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/30. cifra):  
Kolozsvár, 1673–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/13. cifra):  
Keresd, 1690 körül
8. = Nyomdai cifrák, 117  
Kolozsvár, 1693–1694  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/30. cifra):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/29. cifra):  
Kolozsvár, 1673–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/13. cifra):  
Keresd, 1690 körül
9. = Nyomdai cifrák, 103  
Kolozsvár, 1693–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/5. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/5. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/17. cifra):  
Keresd, 1684  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában  
Kolozsvár, 1725
10. = Nyomdai cifrák, 74  
Kolozsvár, 1693–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/4. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/4. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/2. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül
11. = Nyomdai cifrák, 50  
Kolozsvár, 1694–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/10. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/10. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/9. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
12. = Nyomdai cifrák, 51  
Kolozsvár, 1694–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/9. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666

- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/9. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/8. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
13. = Nyomdai cífrák, 46  
Kolozsvár, 1694  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/12. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/12. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/11. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
14. = Nyomdai cífrák, 47  
Kolozsvár, 1694  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/11. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/11. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/10. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
15. = Nyomdai cífrák, 42  
Kolozsvár, 1694  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/16. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/16. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/ 5. cifra):  
Keresd, 1690 körül
- A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
16. = Nyomdai cífrák, 43  
Kolozsvár, 1694  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/15. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/15. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/4. cifra):  
Keresd, 1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
17. = Nyomdai cífrák, 102  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/2. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1667  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/2. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/16. cifra):  
Keresd, 1684  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
18. = Nyomdai cífrák, 157  
Kolozsvár, 1695–1702  
Eredetileg Amszterdamból hozhatta Tótfalusi Kis Miklós (lásd RMK I 1346 címlap)
19. = Nyomdai cífrák, 104  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/8. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/8. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1673  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/20. cifra):  
Keresd, 1685–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.

20. = Nyomdai cífrák, 62  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/29. cífra):  
Gyulafehérvár, 1632  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház kolozsvári országos nyomdájának készletéhez tartozott (lásd ott VIII/40. cífra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
21. = Nyomdai cífrák, 194  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/25. cífra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/25. cífra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/15. cífra):  
Keresd, 1684–1690 körül
22. = Nyomdai cífrák, 113  
Kolozsvár, 1694–1700
23. = Nyomdai cífrák, 193  
Kolozsvár, 1694–1698  
Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/10. cífra):  
Pozsony, 1609–1616  
Nagyszombat, 1619  
Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában (lásd ott VIII/16. cífra):  
Kassa, 1621–1622  
Gyulafehérvár, 1625–1658  
Később a református egyház kolozsvári országos nyomdájának készletéhez tartozott (lásd ott VIII/35. cífra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/18. cífra):  
Keresd, 1684–1690 körül
24. = Nyomdai cífrák, 150  
Kolozsvár, 1694–1701
25. = Nyomdai cífrák, 177  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg a református egyház kolozsvári országos nyomdájában Némethi Mihály használta (vö. RMK I 1362a)
26. = Nyomdai cífrák, 71  
Kolozsvár, 1695  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/30. cífra):  
Gyulafehérvár, 1634–1658  
Szeben, 1662–1664  
Később a református egyház kolozsvári országos nyomdájának készletéhez tartozott (lásd ott VIII/41. cífra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
27. = Nyomdai cífrák, 63  
Kolozsvár, 1695–1701  
Eredetileg a Heltai-nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/1. cífra):  
Kolozsvár, (1564)–1646  
Később a református egyház kolozsvári országos nyomdájának készletéhez tartozott (lásd ott VIII/43. cífra):  
Kolozsvár, 1684–1689  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában 1764–1767
28. = Nyomdai cífrák, 233  
Kolozsvár, 1695
29. = Nyomdai cífrák, 196  
Kolozsvár, 1695–1701
30. = Nyomdai cífrák, 101  
Kolozsvár, 1695–1700  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/1. cífra):  
Várad, 1640–1660  
Szeben, 1665–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/1. cífra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott VIII/3. cífra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
31. = Nyomdai cífrák, 198  
Kolozsvár, 1695–1701
32. = Nyomdai cífrák, 200  
Kolozsvár, 1695–1702
33. = Nyomdai cífrák, 115  
Kolozsvár, 1695–1696  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/29. cífra):  
Várad, 1649  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/28. cífra):  
Kolozsvár, 1670–1693

- Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/19. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
34. = Nyomdai cifrák, 242  
Kolozsvár, 1695
35. = Nyomdai cifrák, 109  
Kolozsvár, 1696  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/20. cifra):  
Várad, 1643–1649  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/20. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/6. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül
36. = Nyomdai cifrák, 110  
Kolozsvár, 1696  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/21. cifra):  
Várad, 1643–1649  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/21. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott VIII/7. cifra):  
Keresd, 1684–1690 körül
37. = Nyomdai cifrák, 162  
Kolozsvár, 1696–1702  
Eredetileg Amszterdamból hozhatta Tótfalusi Kis  
Miklós (lásd RMK I 1346 címlap)
38. = Nyomdai cifrák, 25  
Kolozsvár, 1697–1702  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomdában  
(lásd ott VIII/26. cifra):  
Gyulafehérvár, 1632–1634  
Később a református egyház kolozsvári országos  
nyomdájának készletéhez tartozott  
(lásd ott VIII/38. cifra):  
Kolozsvár, 1684–1693  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742–1758
39. = Nyomdai cifrák, 202  
Kolozsvár, 1698
40. = Nyomdai cifrák, 59  
Kolozsvár, 1698
- Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám  
nyomdafelszereléséhez tartozott  
(lásd ott VIII/28. cifra):  
Várad, 1642–1650  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott VIII/27. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 73
41. = Nyomdai cifrák, 227  
Kolozsvár, 1693
- IX. BETŰK
- 1A 12 mm  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/14. betű):  
Várad, 1642–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/13. betűtípus):<sup>2</sup>  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/15. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 2A 8 mm  
Kolozsvár, 1694–1702  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/15. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/14. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/1. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
Egyetlen kiadványában használta a kolozsvári  
unitárius-nyomda is (lásd ott IX/17. betűtípus):  
Kolozsvár, 1700
- 3A 6 mm  
Kolozsvár 1693–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/16. betűtípus):  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott 15. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693

2 HAIMAN (*Nicholas Kis* 87, Duplex Paragon capital „A”, Duplex Paragon capital „B”) kétféle típusnak veszi, de mivel összevegyítve használták, itt is együtt látható.

- Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/3. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 4A 180  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK II 1831)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/48A. betűtípus):  
Szeben, 1699–1700
- 5A 144  
Kolozsvár, 1693–1702  
(szöveg minta: RMK I 1470)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/3. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/5. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 6K 144  
Kolozsvár, 1693–1702  
(szöveg minta: RMK II 1776)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1667  
Később a református egyház országos  
nyomdájában (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került  
(lásd ott IX/4. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 7K 180  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK I 1506)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/49K. betűtípus):  
Szeben, 1700
- 8A 99  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK II 1797)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/50A. betűtípus):  
Szeben, 1699–1700
- 9K 99  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK I 1470)
- Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/51K. betűtípus):  
Szeben, 1699–1700
- 10A 84  
Kolozsvár, 1693–1702  
(szöveg minta: RMK I 1453a)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/52A. betűtípus):  
Szeben, 1699–1700
- 11K 84  
Kolozsvár, 1693–1702  
(szöveg minta: RMK I 1470)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/53K. betűtípus):  
Szeben, 1699–1700
- 12A 74  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK II 1882)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje
- 13K 74  
Kolozsvár, 1695–1702  
(szöveg minta: RMK II 1917)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje
- 14A 68  
Kolozsvár, 1693–1702  
(szöveg minta: RMK I 1475)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje  
Egyidejű használata Szebenben, a városi  
nyomdában (lásd ott IX/54A. betűtípus):  
Szeben, 1700
- 15K 68  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK I 1468)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje
- 16G 86  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK II 1798)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/13G. betűtípus):  
Várad, 1646–(1660)  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1668
- 17G 68  
Kolozsvár, 1694–1702  
(szöveg minta: RMK II 1798)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez  
tartozott (lásd ott IX/20G. betűtípus):  
Várad, 1653–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1667

- 18H 6,5 mm  
Kolozsvár, 1699–1701  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje
- 19H 76–120  
Kolozsvár, 1695–1702  
(szöveg minta: RMK II 1995)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, pontozatlan és pontozott változata is használatban volt
- 20H 74  
Kolozsvár, 1695–1702  
(szöveg minta: RMK II 1917)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje
- 21F 90  
Kolozsvár, 1698 (szöveg minta: RMK I 1523)  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott 13F 90 típus):  
Kolozsvár, 1560–1600  
Ugyanitt a XVII. században is használatban volt (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Kolozsvár, 1620–1659  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/41. betűtípus):  
Kolozsvár, 1687
- 22S 85  
Kolozsvár, 1698 (szöveg minta: RMK I 1523)  
A Heltai-nyomdában a XVI. században is használt betűtípus (lásd ott IX/20. betűtípus):  
Kolozsvár, 1571–1600  
Ugyanitt a XVII. században is használatban volt (lásd ott IX/12. betűtípus):  
Kolozsvár, 1620–1659  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/42. betűtípus):  
Kolozsvár, 1687
- 23A 5 mm  
Kolozsvár, 1693–1701  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IX/18A. betűtípus):  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/17. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/4. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 24A 114  
Kolozsvár 1693–1698  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668
- Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/1. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/7. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 25A 3 mm  
Kolozsvár, 1695 (szöveg minta RMK II 1769)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje
- 26G 5 mm  
Kolozsvár, 1696–1698  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IX/23. betűtípus):  
Várad, 1646
- 27A 6,5 mm  
Kolozsvár, 1694–1695  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IX/17. betűtípus):  
Várad, 1648–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/16. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 28K 116  
Kolozsvár, 1694–1698  
(szöveg minta RMK I 1453a)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/2. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/8. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül
- 29K 68  
Kolozsvár, 1693 (szöveg minta RMK I 1454)  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéhez tartozott (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/11. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/14. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül

A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE

- RMK I 1438b\* Felvinczi Gy., *Bellum morborum*, Kolozsvár, 1693
- RMK I 1454 *Uj és o kalendarium...1694*, Kolozsvár, 1693
- RMK I 1453\*a = RMK II 1773a *Auspicii laetioris, neo-conjugi... Ladislaus Teleki de Szék*, Kolozsvár, 1694
- RMK I 1455 Mather, I., *A' Napnyugati Indiaban*, Kolozsvár, 1694
- RMK I 1468 Calvin, J., *A' Genevai szent gyülekezetnek catechismussa*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1469 *Compilatae constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1470 Haller J., *Hármas istoria*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1471 *Uj és o kalendarium...1695*, Kolozsvár, 1694
- RMK I 1472 Solymosi Koncz B., *Hetedszakai reggeli s' estvéli... könyörgések*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1474 Pápai Páriz F., *Pax corporis*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1475 [Baranyi P.], *A' Szent Irás summaja*, Kolozsvár, 1695
- SZTRIPSZKY I 2145/351 *Szakats mesterségnek könyvetskéje*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1486 *Approbatae constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae*, Kolozsvár, 1696
- RMK I 1487 *Uj és o kalendarium...1696*, Kolozsvár, 1695
- RMK I 1488 Pápai Páriz F., *Pax aulae*, Kolozsvár, 1696
- RMK I 1488a\* Szathmárnémethi M., *Mennyei tárház kultsa*, Kolozsvár, 1696
- RMK I 1505 [A, B variáns] Tótfalusi Kis M., *Síralmas panasza*, Kolozsvár, 1697
- RMK I 1506 *Utolso tisztesség... Kendeffi Janos uramnak*, Kolozsvár, 1697
- RMK I 1523 Comenius, J. A., *Orbis sensualium trilingvis*, Kolozsvár, 1698
- RMK I 1526 Pápai Páriz F., *Pax sepulcri*, Kolozsvár, 1698
- RMK I 1527 Tolvaj Ferenc, Menyői, *Az arithmetikanak; avagy a' számlálásnak... mestersége*, Kolozsvár, 1698
- RMK I 1529 Werbőczy I., *Decretum Latinô-Hungaricum, sive tripartitum*, Kolozsvár, 1698
- RMK I 1539 *Comico tragoedia... Azaz négy szakaszból álló... historia*, Kolozsvár, 1699
- RMK I 1541a\* Szathmárnémethi M., *Mennyei tárház kultsa*, Kolozsvár, 1699
- RMK I 1543 Szathmári Pap J., *Uj esztendői ajandek*, Kolozsvár, 1699
- RMK I 1553a\* *Amor sine amore*, Kolozsvár, 1700
- HAIMAN, Nicholas Kis, 398, *77 Deus eucharisticus in ara ignoto deo*, Kolozsvár, 1700
- RMK I 1556 Debreceni Ember P., *Innepi ajandekul az Isten satoraba fel-vitetett Szent Siklus*, Kolozsvár, 1700
- RMK I 1559a\* *Az Isten anyaszentegyhazabeli... énekeskönyv*, Kolozsvár, 1700
- RMK I 1623 Balassa B. – Rimai J. *A' néhai tekintetes... istenes éneki*, Kolozsvár, 1701
- RMK I 1623a\* Donatus, Ae. – *virii clarissimi... de octo partibus*, Kolozsvár, 1701
- RMK I 1627 Kemény J., *Régi nagy emlekezetü Kemény familia genealogiája*, Kolozsvár, 1701
- RMK I 1628 Szenci Molnár A., *Discursus de summo bono*, Kolozsvár, 1701
- RMK I 1630 Nyéki Vörös M., *A földi részeg szerentsének... jóra intő tsengetyüje*, Kolozsvár, 1701
- RMK I 1650 Debreceni Ember P., *Garizim és Ébál*, Kolozsvár, 1702
- SZTRIPSZKY I 2155/361 [Pápai Páriz F.], *Kegyességgel, betsülettel... érdemlett igassag koronaja*, Kolozsvár, 1697
- SZTRIPSZKY I 2160/366 *Szakats mesterségnek könyvetskéje*, Kolozsvár, 1698
- SZTRIPSZKY I 2166/372 *Vectigal Transylvanicum*, Kolozsvár, 1700
- SZTRIPSZKY I 2198/404 Szathmárnémethi M., *Mennyei tárház kultsa*, Kolozsvár, 1702
- RMK II 1773 S[zathmárnémethi] S., [Epitaphium Josephi Nagyar], Kolozsvár, 1694
- RMK II 1773b\* Clauberg, J., *Logica contracta*, Kolozsvár, 1694
- RMK II 1776 Pápai Páriz F., *Tristium levamina impetrata*, Kolozsvár, 1694
- RMK II 1777 [Radecius V.], *Disciplina ecclesiastica in usum ecclesiarum unitariarum... conscripta*, Kolozsvár, 1694
- RMK II 1795 [Baranyi P.], *Viaticum spirituale*, Kolozsvár, 1695
- RMK II 1796 Nádudvari P. *Disputatio theologica*, Kolozsvár, 1695
- RMK II 1797 Pápai Páriz F., *Ars heraldica*, Kolozsvár, 1695
- RMK II 1798 Szathmár-Némethi S., *Disputatio philosophico-theologica de servo arbitrio*, Kolozsvár, 1695
- RMK II 1831 Szathmár-Némethi S., *Moses explicatus*, Kolozsvár, 1696
- RMK II 1832 Vossius, G. J., *Rhetorice contracta*, Kolozsvár, 1696

- RMK II 1879 Cordier, M., *Colloquiorum... centuria*, Kolozsvár, 1697
- RMK II 1881 Franck, V. *Brevicolvs originum nationum... Saxonicae*, Kolozsvár, 1697
- RMK II 1882 Telegdi M. – Mossóczi Z., *Index sive enchiridion omnium decretorum et constitutionum Regni Hungariae*, Kolozsvár, 1697
- RMK II 1883 Tótfalusi Kis M., *Apologia Bibliorum*, Kolozsvár, 1697
- RMK II 1884 Mikó F., *Dissertatio theologica*, Kolozsvár, 1697
- HAIMAN, Nicholas Kis 392 H42a Lipót I., [Regulamentum militare], Kolozsvár, 1697
- RMK II 1917 Alting, J., *Fundamenta punctationis linguae sanctae*, Kolozsvár, 1698
- RMK II 1918 *Canones ecclesiastici*, Kolozsvár, 1698
- RMK II 1923 Szathmár-Némethi M., *Monumentum vitae & mortis*, Kolozsvár, 1698
- RMK II 1952 Alvarez, E., *Grammaticarum institutionum liber primus*, Kolozsvár, 1699
- RMK II 1953a\* I. Lipót, *Regulamentum militare*, Kolozsvár, 1699
- RMK II 1954 *Sanctus Carolus Borromaeus, tutor & pater pauperum*, Kolozsvár, 1699
- RMK II 1994 Clauberg, J., *Logica contracta*, Kolozsvár, 1700
- RMK II 1994a\* I. Lipót, *Diploma Leopoldinum*, Kolozsvár, 1700
- RMK II 1995 Melchioris J., *Sive fundamenta theologiae didascalicae*, Kolozsvár, 1700
- RMK II 1998 *Thalassus syncharisticus... Georgio Banfi de Losoncz*, Kolozsvár, 1700
- RMK II 2064 Melchioris, J., *Sive fundamenta theologiae didascalicae*, Kolozsvár, 1701
- RMK II 2064a [B variáns]<sup>3</sup> Melchioris, J., *Sive fundamenta theologiae didascalicae* [variáns], Kolozsvár, 1701
- RMK II 2064a\* *Naeniae in lugubres exequias... Petri Alvinci*, Kolozsvár, 1701
- RMK II 2065 Rijssenius, L., *Summa Controversiarum Theologicarum*, Kolozsvár, 1701
- RMK II 2066 Sulpitius Severus, *Historia Sacra*, Kolozsvár, 1701
- RMK II 2110 Mikola L., *Genealogia*, Kolozsvár, 1702

#### 14. A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS NYOMDA 1697–1703

- Unitárius egyház (Kolozsvár) tulajdonos, 1697–1703
- Kmita (Lengyel) Andrásné nyomdavezető, 1697–1703
- Lizskai Mihály faktor, 1697
- Heltzdörffer Mihály nyomdász, 1702

#### I. ILLUSZTRÁCIÓ –

#### II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ –

#### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

Hullámvonallal keretezett, ovális alakú IHS-embléma, körirata: NOM: DNI LAVDABILE (40×35) – RMK I 1555 = RMK II 1993 Kolozsvár, 1700

#### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Arabeszkés záródísz (48×47) – RMK I 1503 (12a, RMK I 1504 F<sub>5b</sub>, RMK I 1541 (110), RMK II 1685 G<sub>8b</sub>, SZTRIPSKY I 2165/371 §<sub>2a</sub>, RMK I 1652 §<sub>4a</sub> Kolozsvár, 1697–1699  
Korábban a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/13. dísz): Kolozsvár, 1676  
HAIMAN György szerint (*Tótfalusi*, 91, 7. záródísz) Tótfalusi Kis Miklós is használta Kolozsvárott, azonban a kiadványaiban nem található nyoma
2. Négykaréjos hurkolt dísz (25×50) – RMK I 1522 E<sub>12b</sub>, RMK I 1541 (92), RMK II 1685 A<sub>5b</sub>, RMK I 1557 (4), SZTRIPSKY I 2165/371 §<sub>1a</sub>, RMK I 1626 (4), Rajner Samuel, *Viro ob maturinem aetatis*, 1702 [4a, RMK I 1652 F<sub>9a</sub> Kolozsvár, 1698–1702
3. Pajzs alakú záródísz, női maszkkal és bőségszaruval (44×58) – SZTRIPSKY I 2165/371 §<sub>4b</sub>, RMK II 2063 [3a Kolozsvár, 1700  
Korábbi használata:  
Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája (lásd ott a IV/25. dísz): Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/2. dísz): Kolozsvár, 1681  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IV/4. dísz): Keresd, 1685–1690 körül

3 HAIMAN, Nicholas Kis, 400, 89a

A református egyház országos nyomdájában  
Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/9.  
dísz):

Kolozsvár, 1695–1700

Továbbélése a XVIII. század folyamán a református  
egyház országos nyomdájában:

Kolozsvár, 1721–1752

A kolozsvári református kollégiumi nyomda  
1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LXVI.

4. Felül koronával záródó, középen ablakos,  
sávozott levelekkel övezett záródísz (35×37) –  
RMK I 1625 címlap, RMK II 2063 címlap, RMK  
I 1649 D<sub>4b</sub>, RMK II 2112 címlap, RMK I 1652

Š<sub>6a</sub>

Kolozsvár, 1701–1702

## V. ÁBRA – TÉRKÉP –

### VI. INICIÁLÉ

1. Keret nélküli, stilizált növényi formákból álló  
iniciálék, sávozás nélkül (13×13) – RMK I  
1503, RMK I 1541, RMK I 1557, RMK II 2154,  
RMK I 1652  
Kolozsvár, 1697–1703
2. Keret nélküli négykaréjos, vízszintesen  
vonalkázott növényi eredetű vonalas  
elemekből összeállított iniciálék (17×17) RMK  
I 1541, RMK II 1685, RMK I 1557, RMK I 1625,  
RMK I 1649, RMK I 1652  
Kolozsvár, 1699–1702
3. Keret nélküli, kosárból kinövő rózsát ábrázoló  
Q iniciálék (20×21) – RMK II 1999  
Kolozsvár, 1700
4. Keret nélküli levelekből és növényi formákból  
álló D iniciálék mókussal (25×25) – SZTRIPSKY I  
2165/371  
Kolozsvár, 1700
5. Keretezett virággal és levelekkel díszített  
nagymeretű E iniciálék (39×37) – RMK II 2107a  
Kolozsvár, 1702

### VII. HANGJEGY –

### VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 246  
Kolozsvár, 1697–1703
2. = Nyomdai cifrák, 180  
Kolozsvár, 1697–1702
3. = Nyomdai cifrák, 176  
Kolozsvár, 1697–1703
4. = Nyomdai cifrák, 205  
Kolozsvár, 1697–1702
5. = Nyomdai cifrák, 206  
Kolozsvár, 1697–1702

6. = Nyomdai cifrák, 150  
Kolozsvár, 1699–1700

7. = Nyomdai cifrák, 247  
Kolozsvár, 1699–1700

8. = Nyomdai cifrák, 175  
Kolozsvár, 1699

9. = Nyomdai cifrák, 192  
Kolozsvár, 1699–1702

10. = Nyomdai cifrák, 174  
Kolozsvár, 1699–1700

11. = Nyomdai cifrák, 248  
Kolozsvár, 1700

12. = Nyomdai cifrák, 284  
Kolozsvár, 1703

13. = Nyomdai cifrák, 127  
Kolozsvár, 1703

### IX. BETŰ

1A 11 mm

Kolozsvár, 1699–1703

2A 8 mm.

Kolozsvár, 1700–1702

3A 200

Kolozsvár, 1698–1703

(szöveg minta RMK I 1541)

4K 200

Kolozsvár, 1699–1703

5A 150

Kolozsvár, 1697–1703

6A 120

Kolozsvár, 1697–1703

(szöveg minta RMK I 1557)

7K 120

Kolozsvár, 1697–1702

(szöveg minta RMK II 1999, RMK I 1649)

8A 99

Kolozsvár, 1697–1703

(szöveg minta RMK I 1522)

9K 99

Kolozsvár, 1697–1703

(szöveg minta RMK I 1625)

10A 89

Kolozsvár, 1697–1703

(szöveg minta RMK I 1522)

11K 89

Kolozsvár, 1697–1703

(szöveg minta RMK I 1557, naptárjegyek RMK  
I 1540a)

12G 89

Kolozsvár, 1700–1702

(szöveg minta RMK II 1999)

13A 72

Kolozsvár, 1697–1703

(szöveg minta RMK I 1558)

- 14K 72  
Kolozsvár, 1697–1703  
(szövegminta RMK I 1541, RMK I 1557)
- 15A 61  
Kolozsvár, 1697–1703  
(szövegminta RMK I 1559)
- 16K 61  
Kolozsvár, 1697–1700  
(szövegminta RMK II 1880)
- 17A 8 mm  
Kolozsvár, 1700 (minta RMK II 1880)  
Egyetlen előfordulása RMK II 1880 címlapján a DONATI szóban. Azonos a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós által használt típussal (lásd ott IX/2A. betűtípus):  
Korábbi előfordulásai:  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/14A. betűtípus):  
Kolozsvár, 1669–1684  
Kolozsvárról átmenetileg Keresdre került (lásd ott IX/1A. betűtípus):  
Keresd, 1684–1690 körül  
A református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/2A. betűtípus):  
Kolozsvár, 1694–1702

#### A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK JEGYZÉKE

- RMK I 1503 *Isteni dicsiretek*, Kolozsvár, 1697  
RMK I 1504 *In exequiis defunctorum ... Halot temeteskorra való enekék*, Kolozsvár, 1697  
RMK I 1522 *Cathecesis*, Kolozsvár, 1698  
RMK I 1541 Szent-Páli Nagy F., *Verböczi István törvény könyvének*, Kolozsvár, 1699  
RMK I 1555 = RMK II 1993 *Canisii ... cathecismus*, Kolozsvár, 1700  
RMK I 1557 Petrityevith Horváth F., *Apologia fratrum unitariorum*, Kolozsvár, 1700  
RMK I 1558 *Imádságos és énekes kézbe hordozható könyvetske*, Kolozsvár, 1700  
RMK I 1559 *Imádságos könyvetske*, Kolozsvár 1700  
RMK I 1625 Szent-Páli Nagy F., *Verböczi István törvény könyvének*, Kolozsvár, 1701  
RMK I 1626, Petrityevith Horváth F., *Apologia fratrum unitariorum*, Kolozsvár, 1701  
RMK I 1649 Dálnoki Benkő M., *Lucius Annaeus Florusnak ... négy könyve*, Kolozsvár, 1702  
RMK I 1652 Gyöngyösi I., *Marsal tarsalkodo Muranyi Venus*, Kolozsvár, 1702

- SZTRIPSKY I 2164/370 *Jövendöt magyarazo kis könyvetske*, Kolozsvár, 1699  
SZTRIPSKY I 2165/371 *Illustrissima totique... Jesu Christi nativitas*, Kolozsvár, 1700  
RMK II 1685 Comenius, J. A., *Eruditiones cholaisticae pars prima*, Kolozsvár, 1691 [recte 1699]  
RMK II 1880 Donatus, A., *De octo partibus orationis methodus*, Kolozsvár, 1697  
RMK II 1999 *Vale Eucharisticum ... Sigismundo Vizkeleti*, Kolozsvár, 1700  
RMK II 2063 Lubomierski, S., *Adverbia moralia*, Kolozsvár, 1701  
RMK II 2107a Biletzki, F., *Encomion honorificum*, Kolozsvár, 1702  
RMK II 2112 *Tractatus aliquot succinti*, Kolozsvár, 1702  
RMK II 2154 Bona, (J.), *Manuductio ad coelum medullam*, Kolozsvár, 1703  
Rajner, S., *Viro ob maturinem aetatis*, Kolozsvár, 1702

#### 15. A KERESDI NYOMDA 1684–1694?

Kolozsvári református egyház, tulajdonos  
Bethlen Elek, bethleni, fenntartó  
Székesi Mihály nyomdász, 1684–1694?

#### I. ILLUSZTRÁCIÓ –

#### II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ –

#### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA –

#### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Szív alakú záródísz közepén stilizált levelekkel, középen gránátalmával (17×28) – RMK II 1581 címlap  
Keresd, 1686  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott IV/23. dísz):  
Várad, 1660  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/19. dísz):  
Kolozsvár, 1671–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/10. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1701  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 69, XCVII.

2. Kisméretű, négyzetet bezáró, naturális virágcsokor (12×14) – RMK II 1565 címlap, RMK II 1566 címlap  
Keresd, 1685  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/18. dísz):  
Kolozsvár, 1672–1677  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/11. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1701
3. Üres közepű, úgynevezett ablakos dísz szövegkezdő nagybetűk számára, alul oroslánfej (26×26) – RMK II 2036 (401)  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/4. dísz):  
Várad, 1650–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/27. dísz):  
Kolozsvár, 1681  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/31. dísz):  
Kolozsvár, 1697–1700
4. Nagyméretű, női fejet (maszkot) és bőszarut ábrázoló záródísz (44×57) – RMK II 1565, A<sub>4b</sub>, RMK II 2036 (117)  
Keresd, 1685–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám váradi és szebeni nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott IV/25. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1664–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/2. dísz):  
Kolozsvár, 1681  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/9. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 67, LXVI.
5. Fekvő ovális alakú, arabeszk záródísz (40×55) – RMK II 2036 (400)  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IV/11. dísz):  
Várad, 1643–1646  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/8. dísz):  
Kolozsvár, 1672  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/15. dísz):  
Kolozsvár, 1694–1701
6. Nagyméretű, háromszög alakú, sávozott záródísz közepén kehellyel (45×88) – RMK II 2036 (818)  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott IV/30. dísz):  
Várad, 1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1666–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/3. dísz):  
Kolozsvár, 1669–1683  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IV/13. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1700  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1707–1755  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 68, LXIX.

## V. ÁBRA – TÉRKÉP –

## VI. INICIÁLÉ

1. Nagyméretű, sávozott, sematikusan ábrázolt levelekkel díszített iniciálésorozat, csak P betű (40×38) – RMK II 2036  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám váradi és szebeni nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Várad, 1659  
Szeben, 1662–1667  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1682  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 45, nro 4, 28 darab

2. Sávozott, sematikus levelekkel díszített iniciálésorozat, csak P és C betű (26×26) – RMK II 2036  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott IV/2. iniciálésorozat):  
Várad, 1659  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/2. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1669–1681  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1747  
Továbbélése a református kollégiumi nyomdában:  
Kolozsvár, 1787  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 46, nor 8, 38 db
3. Kisméretű, leveles, csak A és D betű (14×14) – RMK I 1319 \*<sub>2a</sub>, II 1565, A<sub>1b</sub>  
Keresd, 1684–1685  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott IV/6. iniciálésorozat):  
Szeben, 1665–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IV/5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1670–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. sz. folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1749
4. Kisméretű, a fenténél apróbb, leveles iniciálás, csak N és V betű (13×13) – RMK I 1319 (41), RMK II 1566, A<sub>1b</sub>  
Keresd, 1684–1685  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszereléséhez tartozott (lásd ott IV/7. iniciálésorozat):  
Szeben, 1665–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott 5. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1670–1693

Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VI/4. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1694–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1720–1749

## VII. HANGJEGY –

### VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 106  
Keresd, 1690 körül
2. = Nyomdai cifrák, 74  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/4. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/4. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/10. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702
3. = Nyomdai cifrák, 101  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/1. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Szeben, 1665–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/1. cifra):  
Kolozsvár, 1673–1689  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/30. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
4. = Nyomdai cifrák, 42  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/15. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/15. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693

- Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/15. cifra):  
Kolozsár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
5. = Nyomdai cifrák, 43  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/16. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/16. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/16. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702
6. = Nyomdai cifrák, 109  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/20. cifra):  
Várad, 1643–1649  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/20. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/35. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702
7. = Nyomdai cifrák, 110  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/21. cifra):  
Várad, 1643–1649  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/21. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/36. cifra):  
Kolozsvár, 1693, 1695–1702
8. = Nyomdai cifrák, 50  
Keresd, 1685–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/9. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666
- A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/9. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/11. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégium 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
9. = Nyomdai cifrák, 51  
Keresd, 1685–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/10. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/10. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/12. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda leltárában szerepel, fol. 74.
10. = Nyomdai cifrák, 46  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/11. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1553–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/11. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/13. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda leltárában szerepel, fol. 73.
11. = Nyomdai cifrák, 47  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/12. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 16663–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/12. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693

- Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/14. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
12. = Nyomdai cifrák, 105  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/17. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/17. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/6. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1742  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 74.
13. = Nyomdai cifrák, 116  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/30. cifra):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/29. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/7. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1698
14. = Nyomdai cifrák, 117  
Keresd, 1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/31. cifra):  
Várad, 1649–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1666  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/30. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693
- Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/8. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1698
15. = Nyomdai cifrák, 113  
Keresd, 1684–1690 körül  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/25. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/25. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/22. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702
16. = Nyomdai cifrák, 102  
Keresd, 1684  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/2. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1665–1667  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/2. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/17. cifra):  
Kolozsvár, 1694–1702  
A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
17. = Nyomdai cifrák, 103  
Keresd, 1684  
Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/5. cifra):  
Várad, 1640–1660  
Kolozsvár, 1661  
Szeben, 1663–1668  
A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/5. cifra):  
Kolozsvár, 1669–1693  
Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/9. cifra):  
Kolozsvár, 1693–1702  
Továbbélése a XVIII. század folyamán a református egyház országos nyomdájában:  
Kolozsvár, 1725

18. = Nyomdai cifrák, 86  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg az érseki nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/10. cifra):  
 Pozsony, 1609–1616  
 Nagyszombat, 1619  
 Ezt követően az erdélyi fejedelmi nyomdában (lásd ott VIII/16. cifra):  
 Kassa, 1621–1622  
 Gyulafehérvár, 1625–1658  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/35. cifra):  
 Kolozsvár, 1684–1693
19. = Nyomdai cifrák, 115  
 Keresd, 1684  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/29. cifra):  
 Várad, 1649  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/28. cifra):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/33. cifra):  
 Kolozsvár, 1693, 1695–1702  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73.
20. = Nyomdai cifrák, 104  
 Keresd, 1685–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott VIII/8. cifra):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1665–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott VIII/8. cifra):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott VIII/19. cifra):  
 Kolozsvár, 1694–1702  
 A kolozsvári református kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában szerepel, fol. 73
- IX. BETŰ
- 1A 8 mm (előfordulása: RMK II 2036)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/15. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661
- Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/14. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/5. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 2A 6,5 mm (előfordulása: RMK II 2036)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/17. betűtípus):  
 Várad, 1648–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/16. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/28. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 3A 6 mm (előfordulása: RMK II 2036)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/16. betűtípus):  
 Várad, 1648–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1666–1667  
 A református országos nyomdában (lásd ott IX/15. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/6. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 4A 5 mm (előfordulása: RMK II 2036)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/18. betűtípus):  
 Várad, 1648–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/17. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/24. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702

- 5A 144 (szövegminta: RMK II 2036)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/3. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1667  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/3. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/8. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 6K 144 (szövegminta: RMK I 1319)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/4. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1667  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/4. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/9. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 7A 116 (szövegminta: RMK II 2036)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/1. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/1. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/25. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 8K 116 (szövegminta: RMK I 1319)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/2. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/2. betűtípus):
- Kolozsvár, 1669–1693  
 Később a református egyház országos nyomdájában Tótfalusi Kis Miklós is használta (lásd ott IX/29. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1694–1702
- 9A 96 (szövegminta: RMK I 1319)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/5. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/5. betűtípus, keverve az erdélyi fedelmi nyomda 19A 98. betűtípusával):  
 Kolozsvár, 1669–1693
- 10K 96 (szövegminta: RMK II 1581, RMK II 1565)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/6. betűtípus):  
 Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/6. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693
- 11A 86 (szövegminta: szövegminta: RMK I 1319)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/19. betűtípus):  
 Várad, 1653–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/18. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1683, 1691
- 12K 86 (szövegminta: RMK I 1319)  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/12. betűtípus):  
 Várad, 1653–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában (lásd ott IX/12. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1693
- 13A 72 (szövegminta: RMK I 1319)  
 Keresd, 1684–1690  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez tartozott (lásd ott IX/9. betűtípus):

- Várad, 1640–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában  
 (lásd ott IX/9. betűtípus):  
 Kolozsvár, 1669–1684
- 14K 68  
 Keresd, 1684–1690 körül  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
 tartozott (lásd ott IX/11. betűtípus):  
 Várad, 1649–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában  
 (lásd ott IX/11. betűtípus):  
 1669–1684, 1693
- 15A 12 mm  
 Keresd, 1685  
 Kolozsvárról került átmenetileg Keresdre.  
 Eredetileg Szenci Kertész Ábrahám felszereléséhez  
 tartozott (lásd ott IX/14. betűtípus):  
 Várad, 1642–1660  
 Kolozsvár, 1661  
 Szeben, 1663–1668  
 A református egyház országos nyomdájában  
 (lásd ott IX/13. betűtípus):  
 1669–1672

#### A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK JEGYZÉKE

- RMK I 1319 Medgyesi P., *Lelki Abece*, Keresd, 1684  
 RMK II 1565 Kelp, M., *Positiones theologicae...*  
*J. Kelp*, Keresd, 1685  
 RMK II 1566 Kelp, M., *Positiones theologicae...*  
*S. Franck*, Keresd, 1685  
 RMK II 1581 Tutius, G., *Epigrammatum Catonis*,  
 Keresd, 1686  
 RMK II 2036 Bethlen F., *[Historiarium Pannonico-*  
*Dacicarum libri X., Keresd, [1690 körül]*

#### 16. A SZEZENI VÁROSI NYOMDA 1601–1700 –

- Simon Grüngras nyomdavezető, 1601–1607  
 Paul Seel nyomdavezető, 1610  
 Paul Wolff nyomdavezető, 1611–1612  
 Jakob Thilo nyomdavezető, 1616–1619  
 Benjamin Fiebick könyvkereskedő, 1616–1622  
 Marcus Pistorius nyomdavezető, 1629–1655  
 Martinus Pistorius? nyomdavezető, 1656  
 Christoph Hildebrand nyomdavezető, 1659–1660

- Blasius Prössl nyomdavezető, 1663–1665  
 Stephanus Jüngling nyomdavezető, 1666–1687  
 Agnes Jüngling, nyomdavezető, 1687–1695  
 Johann Hermelius faktor, 1691  
 Johann Barth faktor, 1692–1693  
 Marcus Reichard nyomdavezető, 1695–1696  
 Caspar Polumsky nyomdavezető, 1695  
 Johann Barth nyomdavezető, 1696–1700–

#### I. ILLUSZTRÁCIÓ

- 1–50. Evangéliumi képsorozat. Méretük 27×27 mm. Az 1–40. képek korábbi előfordulása a XVI. században Szebenben [1597], (vö. I/1–47.), a 42–49. képeké pedig Alsólendván (1547, vö. I/11–60.). Még korábbi és közös előfordulásait lásd ott. A 41. kép csak a XVII. században bukkant fel Szebenben.  
 Királyok imádása – SZTRIPSKY II 2642/190 C<sub>3b</sub>  
 Szeben, 1683
2. A bélpoklos meggyógyítása – SZTRIPSKY II 2642/190 M<sub>4a</sub>  
 Szeben, 1683
3. Hasonlat a konkolyról – SZTRIPSKY II 2642/190 D<sub>3a</sub>  
 Szeben, 1683
4. A szőlőművesek felfogadása – SZTRIPSKY II 2642/190 D<sub>4b</sub>, L<sub>1a</sub>, N<sub>8a</sub>  
 Szeben, 1683
5. A vakok meggyógyítása – RMNy 881, RMNy 1170 E<sub>2b</sub>, SZTRIPSKY II 2642/190 E<sub>1b</sub>  
 Szeben, 1601–1683
6. Jézus megkísértése – SZTRIPSKY II 2642/190 E<sub>3b</sub>  
 Szeben, 1683
7. Jézus és a Kána-beli asszony – SZTRIPSKY II 2642/190 E<sub>5b</sub>  
 Szeben, 1683
8. A kenyér- és halszaporítás – RMNy 881  
 Szeben, 1601
9. Jézust meg akarják kövezni a templomban – RMNy 881, RMNy 1170 E<sub>2b</sub>, RMNy 1518 a *Vom Leyden und Sterben Jesu Christi* című fejezet kezdetén, SZTRIPSKY II 2642/190  
 Szeben, 1601–1683
10. Jézus kiűzi a kufárokat a templomból – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 F<sub>5b</sub>, L<sub>3a</sub>  
 Szeben, 1601–1683
11. A hitetlen Tamás – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 G<sub>4b</sub>  
 Szeben, 1601–1683
12. A jó pásztor – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 G<sub>6b</sub>  
 Szeben, 1601–1683

13. Jézus tanítványaival 1. – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 N<sub>1a</sub>  
Szeben, 1601–1683
14. Jézus tanítványaival 2. – RMNy 1148 (498b), SZTRIPSKY II 2642/190 F<sub>7b</sub>  
Szeben, 1617–1683
15. Jézus mennybemenetele – RMNy 1518 a *Von der Himmelfahrt Jesu Christi* című fejezet élén  
Szeben, 1631
16. Jézus jövendölése a szentlélek eljövételéről – RMNy 881  
Szeben, 1601
17. A szentlélek eljövetele – RMNy 1518 a *Vom Heiligen Geist* című fejezet élén, SZTRIPSKY II 2642/190 H<sub>8a</sub>  
Szeben, 1631–1683
18. Jézus és Nikodémus – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 I<sub>1b</sub>, M<sub>1a</sub>  
Szeben, 1601–1683
19. A vacsorára való hivatalosságról – SZTRIPSKY II 2642/190 B<sub>6b</sub>, C<sub>5b</sub>  
Szeben, 1683
20. Az elveszett bárány – SZTRIPSKY II 2642/190 I<sub>8a</sub>  
Szeben, 1683
21. A sereg a pusztában – RMNy 881  
Szeben, 1601
22. A hűtlen sáfár – RMNy 881  
Szeben, 1601
23. A süketnéma meggyógyítása – SZTRIPSKY II 2642/190 E<sub>7a</sub>, L<sub>7a</sub>  
Szeben, 1683
24. Az irgalmas szamaritánus. – SZTRIPSKY II 2642/190 M<sub>1b</sub>  
Szeben, 1683
25. A tíz bélpoklos meggyógyítása – RMNy 881, RMNy 1148 488b, SZTRIPSKY II 2642/190 M<sub>3b</sub>  
Szeben, 1601–1683
26. Hasonlat a túlzott szorgalmatosságról – SZTRIPSKY II 2642/190 M<sub>5b</sub>  
Szeben, 1683
27. A naimi ifjú feltámasztása – SZTRIPSKY II 2642/190 M<sub>7b</sub>  
Szeben, 1683
28. A vízkóros meggyógyítása – SZTRIPSKY II 2642/190 M<sub>9a</sub>  
Szeben, 1683
29. Az inaszakadt meggyógyítása – SZTRIPSKY II 2642/190 N<sub>2b</sub>  
Szeben, 1683
30. Hasonlat a menyegzőre való hivatalosságról – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 N<sub>4a</sub>  
Szeben, 1601–1683
31. Jézus és a kafarnaumi százados – SZTRIPSKY II 2642/190 N<sub>6a</sub>  
Szeben, 1683
32. Jézus feltámasztja a zsinagóga fejedelmének lányát – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 O<sub>3b</sub>  
Szeben, 1683
33. Jeruzsálem pusztulásának megjövendölése – SZTRIPSKY II 2642/190 G<sub>8b</sub>, K<sub>6a</sub>  
Szeben, 1683
34. Jézus a Genezáret-tavon – SZTRIPSKY II 2642/190 D<sub>1b</sub>  
Szeben, 1683
35. Jézus és a két emmauszi tanítvány – SZTRIPSKY II 2642/190 D<sub>8b</sub>  
Szeben, 1683
36. Jézus megjelenik tanítványainak – RMNy 881, RMNy 1518 a *Von der Aufferstehung Jesu Christi* című fejezetcím alatt, SZTRIPSKY II 2642/190 G<sub>5a</sub>  
Szeben, 1601–1683
37. A csodálatos halfogás – SZTRIPSKY II 2642/190 K<sub>4a</sub>  
Szeben, 1683
38. Jézus és tanítványai 4. – RMNy 881  
Szeben, 1601
39. A farizeus imádsága – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 L<sub>5a</sub>  
Szeben, 1601–1683
40. Jeruzsálem pusztulásának megjövendölése 2. – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 E<sub>1a</sub>  
Szeben, 1601–1683
41. Bevonulás Jeruzsálembe 2. – RMNy 881, RMNy 1518 a *Von der Menschwerdung Jesu Christi* című fejezet kezdetén  
Szeben, 1601
42. Bevonulás Jeruzsálembe 1. – RMNy 881  
Szeben, 1601
43. Jövendölés az Utolsó ítéletről – RMNy 881, RMNy 1518a *Vom jüngsten Tag und Aufferstehung* című fejezet élén, SZTRIPSKY II 2642/190 A<sub>4b</sub>, O<sub>5b</sub>  
Szeben, 1601–1683
44. Keresztelő János börtönben – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 A<sub>6a</sub>,  
Szeben, 1601–1683
45. János tanúságtétele – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 A<sub>7b</sub>  
Szeben, 1601–1683
46. Jézus születése – RMNy 1518 (6), SZTRIPSKY II 2642/190 B<sub>1a</sub>,  
Szeben, 1601–1683
47. Circumcisio – RMNy 881, SZTRIPSKY II 190 B<sub>8a</sub>  
Szeben, 1601–1683
48. A királyok imádása – SZTRIPSKY II 2642/190 C<sub>1b</sub>  
Szeben, 1683
49. Jézus a Genezáret-tavon 2. – RMNy 881, SZTRIPSKY II 2642/190 K<sub>3b</sub>  
Szeben, 1601–1683

50. Példabeszéd a mások megítéléséről – RMNy 881  
Szeben, 1601
- 51–54. A bolygókat a névadó római istenként ábrázoló naptárképsorozat
51. Szaturnusz (65×54) – RMNy 940 E<sub>4a</sub>  
Szeben, 1605
52. Mars (65×53) – RMNy 1170 E<sub>2b</sub>  
Szeben, 1618
53. Merkúr (67×54) – RMNy 1554 (bibliográfiailag ismeretlen rész)  
Szeben, 1632
54. Vénusz (65×54) – RMNy 940? (bibliográfiailag ismeretlen rész)  
Szeben, 1605
55. Éggömb mögött ülő, kezében mécses és optikai csöveket tartó turbános emberalak, lábánál földet túró és köntösebe kapaszkodó disznókkal (David Frölich), naptárkép (58×58) – [Kalendárium és prognosztikon 1631-re, a Szebeni Állami Levéltárban III 1923 jelzet alatt őrzött, bibliográfiailag ismeretlen töredék]<sup>1</sup>  
Szeben, 1632
56. Jézus mennybemenetele (39×54) – RMNy 1123 204  
Szeben, 1616
57. Jézus és az apostolok (39×55) – RMNy 1123 269  
Szeben, 1616
58. Jézust megkísérti a sátán (41×55) – RMNy 1148 T<sub>1b</sub>, Ee<sub>7b</sub>  
Szeben, 1617
59. Kánai menyegző (41×55) – RMNy 1148 Cc<sub>2a</sub>  
Szeben, 1617
60. Jézus térdelő alakhoz beszél, illusztráció a XXXI. zsoltárhoz (41×55) – RMNy 1148 D<sub>4b</sub>  
Szeben, 1617
61. Imádkozó alak és öt megleső férfi, illusztráció a XIII. zsoltárhoz (41×55) – RMNy 1148 Ee<sub>3a</sub>  
Szeben, 1617
62. Gazdag ember és a szegény Lázár (41×55) – RMNy 1148 Gg<sub>8a</sub>  
Szeben, 1617
63. Illusztráció a pénzt számoló gazdag emberről és az Isten által táplált és öltöztetett virágokról és madarakról szóló példabeszédhez (41×55) – RMNy 1148 Ii<sub>3b</sub>  
Szeben, 1617
64. Jézus a tanítványoknak beszél, felettük nap, hold, csillagok, a háttérben táncoló? alak (41×55) – RMNy 1148 Ii<sub>5b</sub>, Xx<sub>8b</sub>  
Szeben, 1617
65. Jézus a tanítványokhoz beszél, miközben a felhőkön ülő Istentől Szentlélek száll rá (41×55) – RMNy 1148 Ii<sub>8b</sub>  
Szeben, 1617
66. Angyali üdvözlet (41×55) – RMNy 1148 Kk<sub>6b</sub>  
Szeben, 1617
67. Jézus térdelő koldushoz beszél, a háttérben városképpel (41×55) – RMNy 1148 pp<sub>2b</sub>  
Szeben, 1617
68. Jézus és a bűnös asszony (41×55) – RMNy 1148 Tt<sub>2b</sub>  
Szeben, 1617
69. Jézus róla tanakodó emberek csoportjával (41×55) – RMNy 1148 Zz<sub>3b</sub>  
Szeben, 1617
- 70–72. Az előző sorozathoz nagyon hasonló méretű és rajzolatú, de eltérő metszésű evangéliumi képsorozat. Eredeti megjelenése nem ismeretes, fennmaradt RMK II 1514 (1682) a szebeni Brukenthal Múzeum Tr XVII/92 jelzet alatt őrzött példányának kötéstáblájára ragasztva
70. Hivatalos ügyben eljáró ember (39×55)  
Szeben, XVII. század második fele
71. Jézus és az apostolok (39×55)  
Szeben, XVII. század második fele
72. A csodálatos kenyérszaporítás (39×55)  
Szeben, XVII. század második fele
73. Felhők közt ugró bakot ábrázoló, keretezett naptárkép (39×49) – RMNy 2025 A<sub>1b</sub>  
Szeben, 1643
74. Marcus Portius Cato gyöngysorral díszített medalionba foglalt portréja (38×38) – RMNy 2878 címlap  
Szeben, 1659
75. Tanítványait kérdezi Jézus, hogy kinek tartják őt? (39×55) – RMNy 3392 A<sub>8b</sub>  
Szeben, 1667  
Elképzelhető, hogy az I/56–69. sorozathoz tartozik, az egyetlen töredékesen fennmaradt példányban csak ez a kép őrződött meg.
76. Luther háromszor keretezett medalionba foglalt mellképe (45×44) – RMK II 1374b címlap  
Szeben, 1675

## II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Fekete alapú keretezett, oldalt gyöngysorral ellátott, kétféle oszlopból álló keretdísz (200×27, csonka) – RMNy 881 (csak a felső oszloprész), RMNy 1486A  
Szeben, 1601–1630

1 Vö. PAVERCSEK Ilona, „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom”, David Frölich prognosztikon-kritikája, *Itk*, 1998, 10–30.

2. Hadi szerszámokat ábrázoló keretdísz (65×25) – RMNy 881  
Szeben, 1601  
Egyetlen előfordulásakor II/1. oszloppal együtt szerepel, de külön dúcra nyomott dísz
3. Fekete alapú világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc (200×12) – RMNy 881, RMNy 1486A  
Szeben, 1601–1630
4. Fekete alapú, csavart oszlop és levél alapon álló, virágban végződő, oszlopszerű akantuszlevélsor (kb. 76×7, csonka) – RMNy 881  
Szeben, 1601
5. Fekete alapú, akantuszlevelekkel díszített, csavart oszlopban végződő keretléc (96×7) – RMNy 881, RMNy 1170 címlap  
Szeben, 1601–1618
6. Fekete alapú, négy tagozatból álló, akantuszlevelekkel és gyöngyökkel díszített oszlop (113×10) – RMNy 1122 A<sub>2a</sub>, RMNy 1168 A<sub>1b</sub>, RMNy 1198 A<sub>2b</sub>  
Szeben 1616–1619
7. Fekete alapú, akantuszleveles oszlopon álló, virágban végződő, oszlopszerű levélsor (98×7) – RMNy 1168 A<sub>2a</sub>, RMNy 1170 E<sub>2a</sub>, RMNy 1486A  
Szeben, 1617–1630  
1630-ban a dúc felső része már letörött, így csonkán használták
8. Levélfüzérből és virágokból álló, fekete alapú keretdísz (11×66) RMNy 1124 címlap, RMNy 1148 Hh<sub>8a</sub>, RMK II 1555 b<sub>2a</sub>  
Szeben, 1616–1684
9. Fekete alapú, középen összefogott, virágban végződő levelekből álló keretdísz (7×67) – RMNy 1148 321b, RMNy 1170 címlap, RMNy 1197 []<sub>1b</sub>  
Szeben, 1617 – 1619
10. Alul két vonallal keretezett párkányzatot utánzó keretdísz (16×102) – RMNy 1168 A<sub>2a</sub>  
Szeben, 1618
11. Fekete alapú, oroslánfejes oszlop (98×7) – RMNy 1170 címlap  
Szeben, 1618
12. Fekete alapú, felül levélsorban végződő oszlop (98×7) – RMNy 1170 címlap  
Szeben, 1618
13. Fekete alapú akantuszleveles oszlop, alján rácsminta, közte díszítéssel (85×5) – RMNy 1170 A<sub>1b</sub>  
Szeben, 1618  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/9. keretdísz):  
Szeben, 1592
14. Keretezett, fehér alapon fekete arabeszk keretléc (108×34) – RMNy 1168 a<sub>1b</sub>  
Szeben, 1618
15. Keretezett, fehér alapon fekete arabeszk keretléc, az előzőhöz nagyon hasonló, de keskenyebb és jóval hosszabb keretléc (kb. 338×30, egyetlen előfordulásánál középen javított és összeillesztett, ezért a valós hossz bizonytalan) – RMNy 1487  
Szeben, 1630  
A javított sérülés miatt elképzelhető, hogy két részből tevődik össze
16. Fekete alapú halakat ábrázoló keretléc (7×68) – RMNy 1170 címlap  
Szeben, 1618
17. Szárnyas angyalfejet ábrázoló keretléc (11×65) – RMNy 1197 []<sub>4b</sub>  
Szeben, 1619
18. Fekete alapú keretdísz volutákkal és stilizált növényekkel (10×66) – RMNy 1197 címlap  
Szeben, 1619  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/7. keretdísz):  
Szeben, 1592
19. Fekete alapú, poncolt háttérű keretdísz tállal és levelekkel (15×67) – RMNy 1198 címlap, RMNy 3320 A<sub>1b</sub>  
Szeben 1619–1666
20. Fekete alapú, keretezett kígyós keretléc (8×70) – RMNy 2285 A<sub>1b</sub>  
Szeben, 1649
21. Fekete alapú, ördögfejes keretdísz (11×65) – RMNy 1198 A<sub>3a</sub>  
Szeben, 1619
22. Angyalfejekkel és levelekkel díszített, fekete alapú, sávozott háttérű, hosszú keretdísz (245×14) – RMNy 1486A, RMNy 1487  
Szeben, 1630
23. Puttók által tartott Báthory- és Erdély?-címerrel, tengeri lényekkel és levelekkel díszített, poncolt háttérű, fekete alapú keretdísz (245×13) – RMNy 1487  
Szeben, 1630
24. Fekete alapú, akantuszleveles oszlop (kb. 90×7, sérült, töredékessége miatt nem határozható meg pontosan) – RMNy 1486A  
Szeben, 1630
25. Fekete alapú, leveles keretdísz (22×7, erősen töredékes és sérült) – RMNy 1486A  
Szeben, 1630
26. Leveles párkányszerű keretdísz (7×55) – RMNy 1853 I<sub>4b</sub>, RMNy 2342 D<sub>4a</sub>  
Szeben, 1640 – 1650

27. Középen vázát, kétoldalt griffmadarakat ábrázoló fekete alapú keretdísz (12×65) – RMNy 2025 <sup>4a</sup>, RMNy 3392 A<sub>1b</sub>  
Szeben, 1643–1667  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/6. keretdísz):  
Szeben, 1592
28. Fekete alapú keretdísz, középen ülő emberalakokkal, kétoldalt erősen hajló stilizált levelekkel (15×67) – RMNy 2343 címlap  
Szeben, 1650  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/19. keretdísz):  
Szeben, 1591
29. Fekete alapú keretdísz, angyallal és virágfüzérrel (15×68) – RMNy 2343 (55)  
Szeben, 1650  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/20. keretdísz):  
Szeben, 1591–1593
30. Fekete alapú keretdísz, vázával és virágfüzéréekkel (15×66) – RMNy 2343 +<sup>4b</sup>, RMNy 3320 A<sub>2b</sub>  
Szeben, 1650–1666  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/21. keretdísz):  
Szeben, 1592–1593
31. Fekete alapú keretdísz, középen két oroszlán által tartott pajzzsal (16×66) – RMNy 2343 +<sup>1b</sup>  
Szeben, 1650  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/22. keretdísz):  
Szeben, 1591–1592
32. Fekete alapú angyalfejet és -szárnyakat ábrázoló keretléc (8×50) – RMNy 3320 A<sub>2a</sub>  
Szeben, 1666  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/16. keretdísz):  
Szeben, 1591–1593
33. Visszahajló levelekben végződő párkányszerű keretdísz (12×52) – RMK II 1435 címlap, RMK II 1436 címlap, RMK II 1437 címlap  
Szeben, 1678
34. Stilizált növényi részekkel, őzekkel, ördög és angyal alakjával, középen szörnyfejjel díszített keretléc (25×14) – RMK II 1391 A<sub>2a</sub>, RMK II 1392 A<sub>2a</sub>, RMK II 1494 A<sub>1a</sub>, RMK II 1555 A<sub>1a</sub>  
Szeben, 1676 – 1684
35. Fekete alapú, fent szörnyeket, oldalt gyermekalakokat ábrázoló címlapkeret, alul, felül és kétoldalt négy evangélistaszimbólumot ábrázoló medalionnal (167×120) – RMNy 1170 E<sub>2b</sub>  
Szeben, 1618
- A címlapkeret XVI. századi használata Brassóban (lásd ott II/38. címlapkeret):  
Brassó, 1557–1581
36. Matthias MILES *Siebenbürgische Würg-Engel* című munkájának nagyméretű címképmetszete. Felül architektonikus keretben középen a címadó angyal, látható, akinek a felhők közül lenyúló angyal a haját fogja, körülötte az Utolsó ítélet négy lovasa látható. Alul kartusban a „Siebenbürgische Würg-Engel von Matthias Miles in Hermanstadt herausgegeben. In Verlegerung ANDREA FLEISCHERI” címszöveg olvasható. A kép és a kartus között a bal sarokban olvasható a metsző neve: „Tob.Teutsch.” (lásd PATAKY, 219)  
Szeben, 1670
37. A címlapkeret felső részén két angyal, alul griffmadarak tartják Szeben címerének kétféle változatát – (174×122) – RMK II 1555 címlap  
Szeben, 1684  
A címlapkeret XVI. századi használata Brassóban, azonban akkor a felső címermezőben a Báthory-címer, alul Brassó címere volt látható (lásd ott II/39. címlapkeret):  
Brassó, 1583  
További használata a XVIII. században Szebenben, de ekkor a keret teljes felső részét, az osztrák kétféjű sassal és az Erdélyi Nagyfejedelemség címerét ábrázoló új dúccal cserélték ki (vö. V. ECSÉDY-SIMON 104)  
Szeben, 1721

### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

- Horgonyra tekeredő delfint, a háttérben tengerparti tájat, hajót ábrázoló nyomdászjegy (44×53) – RMNy 1451 címlap  
Szeben, 1629
- Erdélyi sast ábrázoló, ovális keretbe foglalt fametszetű címere (90×56) – RMNy 1451 címlap háta  
Szeben, 1629
- Szeben városának két, talajon álló angyal által tartott címere (29×48) – RMNy 3008 D<sub>8b</sub>  
Szeben, 1661
- Szeben városának címerpajzsra helyezett címere (27×25) – RMNy 3126 D<sub>7a</sub>, RMK I 1448a címlap  
Szeben, 1663–1693
- Szeben városának négyzetes keretbe helyezett címere (16×15) – RMK II 1288 címlap, RMK II 1351 címlap, RMK II 1514 címlap  
Szeben, 1671–1682  
RMK II 1351 és RMK II 1514 címlapján az üres közepű címlapdíszbe (IV/10.) helyezve

6. Szeben városának bojtokkal díszített címere (kb. 65×55, csonka) – [*Allamanch und Prognostikon auf das Jahr 1685*] Szeben, 1685?<sup>2</sup>
7. Valentinus Franck von Franckenstein rézmetszetes címere, felül írásszalagban VIRTUS FAMAE CUSTOS felirattal (48×45) – RMK II 1456 A<sub>3b</sub> Szeben, 1679
8. Lengyelország és a Báthori család egyesített címere (111×75) – RMK II 1555 T<sub>5b</sub> Szeben, 1684  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban (lásd ott III/9. címer), azonban a mozgatható és időközben minden bizonnyal elveszett vagy tönkrement Báthory-címert újjal pótolták, kiegészítve a hiányzó alsó fogat, de az új metszés szerint a fogak nem jobbra, hanem balra néznek Brassó, 1583
9. Valentinus Franck von Franckenstein nagyméretű vonalkázott hátterű négyzetes kereten belül pálmaágak által alkotott, madarakkal és lábában kardot tartó sassal díszített rézmetszetes címere (120×86) – RMK II 1865 [J<sub>2a</sub>, RMK II 1866 a címlap előtt Szeben, 1696  
PATAKY, 257 szerint ismeretlen metsző
- IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ
1. Középen összefogott indamotívumokból összeálló záródísz (12×55) – RMNy 940 B<sub>6b</sub> Szeben, 1605
2. Kétoldalt volutával záródó, alul szárnyas angyalfejet, felül ördögfejet ábrázoló dísz (22×36) – RMNy 1123 S<sub>8b</sub>, RMNy 1170 címlap, RMNy 1853 D<sub>5b</sub>, RMNy 2242 C<sub>4b</sub>, RMNy 2285 címlap, RMNy 2488 Q<sub>4b</sub>, RMNy 2878 A<sub>1b</sub> Szeben, 1616–1659  
Később a felső részt eltávolították, és 1661-ben az angyalfejet önállóan használták (lásd IV/9. dísz)
3. Két végén volutában végződő, építészeti tagozat, amelyen kétoldalt két bojt függ (19×30) – RMNy 1123 S<sub>8b</sub>, RMNy 1170 címlap, RMNy 1700 C<sub>6b</sub>, RMNy 2343 +§<sub>4a</sub>, (62), RMNy 3008 D<sub>4b</sub> Szeben, 1616–1661  
1618-as előfordulásaiban a voluták mellett még két bojt látszik, amely 1637-től kezdve már hiányzik
4. Háromszög alakú, háromkaréjos hurkolt dísz (25×49) – RMNy 1168 címlap, RMNy 1282 címlap, I<sub>4b</sub>, RMNy 2078 C<sub>8b</sub>, RMNy 3320 H<sub>4b</sub>, RMK II 1352 B<sub>4b</sub>, RMK II 1552 E<sub>4b</sub>, RMK II 1816 E<sub>4b</sub> Szeben, 1618–1695
5. Kisméretű angyalfej (7×8) – RMNy 1700 C<sub>6b</sub>, RMNy 2150 D<sub>10b</sub>, RMNy 2242 címlap, RMNy 2342 címlap, RMNy 2343A [J<sub>5a</sub>, RMNy 2488 G<sub>4a</sub> Szeben 1637–1653
6. Karéjokból álló, sávozott mintájú záródísz (40×38) – RMNy 2343A [J<sub>8a</sub>, RMNy 2393 )(4a SZTRIPSKY I 221/322 A<sub>3b</sub>, RMK II 1597 A<sub>2b</sub>, RMK II 1760 )(3b, RMK II 1764 [J<sub>4b</sub> Szeben 1648–1693  
1651-től kezdve csonkán, az alsó és a felső kicsúcsosodó levélmotívum hiányzik  
Korábbi használata a XVI. században (lásd ott IV/3. dísz):  
Szeben, 1598
7. Téglalap alakú, fonadékos záródísz (26×66) – RMNy 1486A, RMNy 3008 D<sub>4b</sub>, RMK II 1515 címlap, RMK II 1555 b<sub>4b</sub> Szeben, 1630–1699  
Korábbi használata a XVI. században (lásd ott IV/1. dísz):  
Szeben, 1581, 1591; Brassó, 1583 (IV/31. dísz)
8. Jobbra néző, nagyobb méretű szárnyas angyalfej (12,5×44) – RMNy 3010 [J<sub>4b</sub>, RMK II 1561 A<sub>1b</sub> Szeben, 1661–1685 körül
9. Kisebb méretű szárnyas angyalfej, egy nagyobb dísz lefaragott önállóan használt alsó része (11×26) – RMNy 3010 címlap Szeben, 1661 körül  
A teljes dísz használatát lásd IV/2. dísz
10. Két, felhőkön ülő angyal által tartott rózsakoszorút ábrázoló üres közepű címlapdísz (35×65) – RMNy 3320 címlap, RMK II 1351 címlap, RMK II 1514 címlap Szeben, 1666 – 1682  
RMK II 1351 és RMK II 1514 címlapján az üres középrészbe Szeben városának négyzetes címere (III/5.) helyezve
11. Kis dombon álló olaszorsóból kinövő virágcsokor (42×36) – RMNy 3488 címlap, RMNy 3688 A<sub>2a</sub>, RMK II 1288 (39), RMK II 1326 A<sub>2b</sub>, RMK I 1172 címlap, SZTRIPSKY I 221/322 címlap, RMK II 1554 E<sub>4a</sub>, RMK II 1866 F<sub>6b</sub>, RMK II 1908 címlap, RMK II 1978a címlap Szeben, 1668–1699
12. Háromszög alakú reneszánsz hurokminta (47×51) – RMNy 3255 )(3b Szeben, 1665

2 A Szebeni Állami Levéltárban III. 1936 jelzet alatt őrzött töredék évszáma bizonytalan. A katalógus 1679-nél tartja nyilván, de ez az évszám biztosan nem helyes, talán 1685-re szólhatott.

13. Háromszög alakú reneszánsz hurokminta, IV/11-től eltérő rajzolatú (38×45) – RMNy 3688 Kk<sub>3a</sub>, RMK II 1326 B<sub>2b</sub>, RMK II 1435 A<sub>4b</sub>, RMK II 1328 F<sub>2b</sub>, RMK II 1391 B<sub>2b</sub>, B<sub>4b</sub>, RMK II 1435 A<sub>4b</sub>, RMK II 1438 B<sub>4b</sub>, RMK II 1456 )(6<sub>b</sub>, RMK II 1459 B<sub>4b</sub>, RMK II 1475 [A, B variáns] A<sub>4b</sub>, RMK II 1514 K<sub>4b</sub>, SZTRIPSYKY II 2642/190 T<sub>3a</sub>, RMK II 1552 E<sub>4b</sub>, RMK II 1554 F<sub>6b</sub>, RMK II 1555 A<sub>4a</sub>, RMK II 1599 B<sub>2b</sub>  
Szeben, 1670–1686  
További használata Kolozsváron kopottabb formában (lásd ott IV/17. dísz):  
Kolozsvár, 1695–1701
14. Balra néző nagyobb méretű szárnyas angyalfej (12×49) – RMK II 1561 címlap, RMK II 1703 címlap  
Szeben, 1685–1703
15. Téglalap alakú, fonadékos záródísz, a IV/7. díszől eltérő rajzolatú (26×66) – RMK II 1597a címlap, RMK II 1597b, RMK II 1979 D<sub>1b</sub>  
Szeben, 1686–1699
16. Arabeszkés záródísz (29×34) – RMK II 1597 címlap, RMK II 1597a [ ]<sub>2b</sub>, RMK II 1702 D<sub>2a</sub>, RMK II 1764 )(3<sub>b</sub>  
Szeben 1686–1693
17. Nagyobb méretű arabeszkés záródísz (46×47) – RMK I 1357a B<sub>2b</sub>, RMK II 1816 D<sub>3b</sub>, RMK II 1867 E<sub>5b</sub>, RMK II 1869 címlap, \*\*<sub>3a</sub>, RMK II 1908 B<sub>4a</sub>, RMK II 1978a H<sub>8b</sub>, RMK II 2438 A<sub>3b</sub>  
Szeben 1686–1700
5. Napot, holdat és csillagokat ábrázoló, keretezett naptárkép, a hold alul félig kinyúlik a keretből (24×37) – RMNy 2489 címlap  
Szeben, 1654
6. Érvágást ábrázoló emberalak kerek keretben (62×62) – RMNy 938 D<sub>8b</sub>, RMNy 940 E<sub>4b</sub>, RMNy 948 C<sub>7b</sub>  
Szeben, 1605–1606
7. Érvágást ábrázoló emberalak négyszögletes keretben (62×55) – RMK II 1596 D<sub>4b</sub>, RMK II 1628 D<sub>4b</sub>  
Szeben, 1685–1686
- 8–15. *A Wahre und eigentliche Abbildung eines Luft-Zeichen oder Wunder-Sterns*, Szeben, 1682 (RMK II 1514a) című, plakát alakú nyomtatvány cífrákból álló kerettel övezett képmezőben lévő nyolc ábrázolása
8. Nyilakkal átlótt és nyilakban végződő csóvjú üstökös (75×225)  
Szeben, 1682
9. Korona (21×35)  
Szeben, 1682
10. Félhold (23×18)  
Szeben, 1682
11. Telihold (21×21)  
Szeben, 1682
12. Újhold (19×19)  
Szeben, 1682
13. Jobbra néző turbános fej, turbánján tollakkal, nyállal (68×38)  
Szeben, 1682
14. Korona és kereszttel ellátott országalma felhőben? (50×55)  
Szeben, 1682
15. Balra néző turbános fej (53×44)  
Szeben, 1682
16. Kémiai kísérleti eszközt bemutató ábra (90×65) – RMK II 1908  
Szeben, 1697

## V. ÁBRA – TÉRKÉP

1. Teliholdat, napot és félholdat emberfejként ábrázoló fametszetes naptárkép (20×60) – RMNy 881  
Szeben, 1601  
Nem kizárt, hogy a három elem önálló metszet, csupán azonban ez az egyetlen, közös előfordulásuk ismeretes
2. Napot és félholdat emberfejként ábrázoló fametszetes naptárkép (23×53) – RMNy 922 címlap  
Szeben, 1601  
Nem kizárt, hogy a három elem önálló metszet, csupán azonban ez az egyetlen, közös előfordulásuk ismeretes
3. Napot, bal oldalán virágot tartó nőalakot, jobb oldalán sarkányt ábrázoló, téglalap alakú keretezett naptárkép – (17×57) – RMNy 940 címlap  
Szeben, 1605
4. Csökkenő és dagadó holdat bekebelező sarkányt ábrázoló, téglalap alakú keretezett naptárkép (24×60) – RMNy 1488 címlap  
Szeben, 1630

## VI. INICIÁLÉ

1. Keret nélküli sávozott levelekkel díszített iniciálék (26×26) – RMNy 1044, RMNy 1487  
Szeben, 1612–1630  
Korábbi használata a XVI. században (lásd ott VI/1. iniciálesorozat):  
Szeben, 1591–1598  
Korábbi használata Brassóban (lásd ott VI/2. iniciálé):  
Brassó, 1583  
A két sorozat részben kiegészíti egymást.
2. Keretezett növényi indákkal díszített N iniciálék (18×16,5) – RMNy 1044, RMNy 1487  
Szeben, 1612–1630

3. Keretezett, a háttérben korszóból kinövő virágcsoportot ábrázoló A iniciálé – RMNy 1044 B<sub>1b</sub>  
Szeben, 1612
  4. Keretezett gyermekalakos P iniciálé, vízszintesen sávozott háttérben (30×28) – RMNy 1122  
Szeben, 1616  
Korábbi, R betűvel együtt való használata Brassóban, a XVI. században (lásd ott VI/3. iniciálé):  
Brassó, 1583
  5. Keretezett, balról benyúló, profilban látszó emberfejjel és stilizált virágokkal díszített S iniciálé (24×22) – RMNy 1168  
Szeben 1618
  6. Kétszer keretezett, vízszintesen sávozott, díszítés nélküli S iniciálé (30×28) – RMNy 1486A  
Szeben, 1630  
Korábbi használata a XVI. században (lásd ott VI/2. iniciálé):  
Szeben, 1591  
Korábbi használata Brassóban (lásd ott VI/4. iniciálé):  
Brassó, 1583
  7. Keretezetlen, levelekkel és növényi indákkal díszített iniciálék (18×19) – például RMNy 2343, RMNy 2877, RMK II 1552b  
Szeben, 1650–1680
  8. Kétszer keretezett P iniciálé (17×15) – RMNy 2488  
Szeben, 1653
  9. Sávozott, keret nélküli levelekkel és növényi indákkal díszített A iniciálé (24×25) – RMNy 2801, RMNy 2801A, SZTRIPSKY I 2115/322  
Szeben, 1658–1684
  10. Keretezett, a háttérben életképeket ábrázoló A és N iniciálé (33×32) – például RMNy 2801, RMNy 2801A, RMNy 2876, RMNy 3007, RMNy 3067  
Szeben, 1658–1662
  11. Keretezetlen, sávozott, négykaréjos levelekkel díszített A iniciálé (19–21) – RMNy 2878, RMNy 3320  
Szeben, 1659–1666
  12. Keretezetlen növényi indadíszítésű C iniciálé (18×16) – RMNy 2878, RMNy 3488, RMK I 1172, RMK II 1598  
Szeben, 1659–1686
  13. Keretezetlen, arabeszkes hátterű C iniciálé (17×15) – RMNy 2878, RMK II 1434  
Szeben, 1659–1678
  14. Keretezett arabeszk mintájú E betű (29×29) – RMNy 2876  
Szeben, 1659
  - Korábbi használata a XVI. században (lásd ott VI/3. iniciálé):  
Szeben, 1592
  - Korábbi használata Brassóban (lásd ott VI/5. iniciálé):  
Brassó, 1583
  15. Keret nélküli, vékony virágmintás N iniciálé, sávozás nélkül (27×27)  
Korábbi használata Brassóban (lásd ott VI/6. iniciálé):  
Brassó, 1542
  16. Stilizált levélmintás, keret nélküli iniciálesorozat, egyes darabokon emberalakokkal (13×12) – például RMNy 3320, RMK II 1458, RMK II 1629, RMK II 1978a  
Szeben, 1666–1699
  17. Keretezetlen, növényi indákkal, virágokkal, állatalakkal és gyermekfigurával díszített P és R iniciálé – például RMK II 1288, RMK II 1460, RMK II 1598  
Szeben, 1671–1686
  18. Többféle motívumú, keretezetlen, levelekkel, indákkal, virágokkal, madarakkal, emberalakokkal, angyallal díszített iniciálék (26×25) – RMK II 1391, RMK II 1514, RMK II 1598, RMK II 1816  
Szeben, 1676–1695  
Ugyanilyen sorozat használata Lőcsén (lásd ott VI/15. iniciálesorozat):  
Lőcse, 1674–1699
  19. A bűnbeesés jelenetét ábrázoló nagyméretű A iniciálé (49×48) – RMK II 1416a  
Szeben, 1677
  20. Indákkal dúsan díszített V iniciálé (23×20) – RMK II 1597b  
Szeben, 1686
- VII. HANGJEGY
- 1–14. Fametszetű kottasorok Benjamin FIEBICK *Gesangbuch, darinnen Psalmen und geistliche Lieder Dr. Martini Lutheri* című munkájában (7×58) – RMNy 1123 8 (1–2), 10 (3–5), 21 (6–8), 22 (9–10), 23 (11), 174 (12–13), 175 (14)  
Szeben, 1616
  - 15–16. Egyben kimetszett rézmetszetes kották szöveggel, Gabriel REILICH *Ein Neu-Musikalisches Wercklein von der Geburt... Jesu Christi* című munkájában – RMNy 3255  
Szeben, 1665
  15. Kb. 310×140  
Metszője: Gabriel Reilich comp. J. H. Schneb. exar.
  16. Kb. 295×215  
Metszője: Israel Hiebner exar.

## VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cífrák, 89.  
Szeben, 1601
2. = Nyomdai cífrák, 90.  
Szeben, 1618–1646
3. = Nyomdai cífrák, 91.  
Szeben, 1618–1648
4. = Nyomdai cífrák, 92.  
Szeben, 1618–1651
5. = Nyomdai cífrák, 93.  
Szeben, 1629–1643
6. = Nyomdai cífrák, 94.  
Szeben, 1629–1643
7. = Nyomdai cífrák, 95.  
Szeben, 1630–1650
8. = Nyomdai cífrák, 6.  
Szeben, 1631–1653
9. = Nyomdai cífrák, 171.  
Szeben, 1631
10. = Nyomdai cífrák, 80–81.  
Szeben, 1637–1651
11. = Nyomdai cífrák, 74.  
Szeben, 1637
12. = Nyomdai cífrák, 97.  
Szeben, 1637–1659
13. = Nyomdai cífrák, 96.  
Szeben, 1637–1673
14. = Nyomdai cífrák, 292.  
Szeben, 1637–1651
15. = Nyomdai cífrák, 221.  
Szeben, 1637–1646
16. = Nyomdai cífrák, 207.  
Szeben, 1640–1692
17. = Nyomdai cífrák, 71.  
Szeben, 1640–1684
18. = Nyomdai cífrák, 119.  
Szeben, 1643–1683
19. = Nyomdai cífrák, 86.  
Szeben, 1643–1684
20. = Nyomdai cífrák, 58.  
Szeben, 1643–1646
21. = Nyomdai cífrák, 48.  
Szeben, 1646–1678
22. = Nyomdai cífrák, 78.  
Szeben, 1646–1684
23. = Nyomdai cífrák, 79.  
Szeben, 1646–1684
24. = Nyomdai cífrák, 294.  
Szeben, 1648
25. = Nyomdai cífrák, 132.  
Szeben, 1646–1648
26. = Nyomdai cífrák, 131.  
Szeben, 1646–1648
27. = Nyomdai cífrák, 76.  
Szeben, 1637–1682
28. = Nyomdai cífrák, 77.  
Szeben, 1637–1682
29. = Nyomdai cífrák, 120–121.  
Szeben, 1644–1648
30. = Nyomdai cífrák, 210.  
Szeben, 1648–1692
31. = Nyomdai cífrák, 62.  
Szeben, 1650–1696
32. = Nyomdai cífrák, 122–125.  
Szeben, 1650  
Különböző kalendáriumjegyek
33. = Nyomdai cífrák, 134.  
Szeben, 1659–1683
34. = Nyomdai cífrák, 136.  
Szeben, 1659–1684
35. = Nyomdai cífrák, 135.  
Szeben, 1659–1679
36. = Nyomdai cífrák, 291.  
Szeben, 1663
37. = Nyomdai cífrák, 44.  
Szeben, 1668–1684
38. = Nyomdai cífrák, 45.  
Szeben, 1668–1684
39. = Nyomdai cífrák, 72.  
Szeben, 1668–1684
40. = Nyomdai cífrák, 68.  
Szeben, 1670–1682
41. = Nyomdai cífrák, 12.  
Szeben, 1673
42. = Nyomdai cífrák 40–41.  
Szeben, 1673
43. = Nyomdai cífrák, 138.  
Szeben, 1674–1686
44. = Nyomdai cífrák, 46.  
Szeben, 1679
45. = Nyomdai cífrák 47.  
Szeben, 1679
46. = Nyomdai cífrák, 143.  
Szeben, 1679
47. = Nyomdai cífrák, 144.  
Szeben, 1679
48. = Nyomdai cífrák, 42.  
Szeben, 1679
49. = Nyomdai cífrák, 43.  
Szeben, 1679
50. = Nyomdai cífrák, 126.  
Szeben, 1682
51. = Nyomdai cífrák 107.  
Szeben, 1683
52. = Nyomdai cífrák, 179.  
Szeben, 1684
53. = Nyomdai cífrák, 85.  
Szeben, 1684
54. = Nyomdai cífrák, 167.  
Szeben, 1685–1693

55. = Nyomdai cifrák, 105.  
Szeben, 1685–1693
56. = Nyomdai cifrák, 105.  
Szeben, 1686–1687
57. = Nyomdai cifrák, 168.  
Szeben, 1686–1687
58. = Nyomdai cifrák 30.  
Szeben, 1686
59. = Nyomdai cifrák, 173.  
Szeben, 1687–1691
60. = Nyomdai cifrák, 169.  
Szeben, 1687–1695
61. = Nyomdai cifrák 21.  
Szeben, 1692–1693
62. = Nyomdai cifrák, 22.  
Szeben, 1692–1693
63. = Nyomdai cifrák, 87.  
Szeben, 1695
64. = Nyomdai cifrák, 176.  
Szeben, 1695–1699
65. = Nyomdai cifrák, 170.  
Szeben, 1695–1699
66. = Nyomdai cifrák, 293.  
Szeben, 1695–1696
67. = Nyomdai cifrák 59.  
Szeben, 1695–1699
68. = Nyomdai cifrák, 174.  
Szeben, 1695–1699
69. = Nyomdai cifrák, 172.  
Szeben, 1695–1699
70. = Nyomdai cifrák, 175.  
Szeben, 1696–1697
71. = Nyomdai cifrák, 189.  
Szeben, 1696–1699
- IX. BETŰK**
- 1A 8 mm**  
Szeben, 1601–1699  
Korábbi használata a XVI. században  
(lásd ott IX/8A. betűtípus):  
Szeben, 1582–1592
- 2A/G 119**  
Szeben, 1601–1697 (szöveg minta: RMNy 1170)  
Korábbi használata a XVI. században  
(lásd ott IX/2A. betűtípus):  
Szeben, 1575–1598  
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe 1574 után
- 3A 92**  
Szeben, 1601–1684 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Korábbi használata a XVI. században  
(lásd ott IX/5A. betűtípus):  
Szeben, 1581–1598
- 4A 76**  
Szeben, 1601–1693 (szöveg minta: 2878)  
Korábbi használata a XVI. században  
(lásd ott IX/13A. betűtípus):  
Szeben, 1598  
1686-tól keveredve IX/42A. 92-vel
- 5K 84**  
Szeben, 1601–1697 (szöveg minta: RMNy 1170)  
Korábbi brassói használata a XVI. században  
(lásd ott IX/21K. betűtípus):  
Brassó, 1554–1557  
1583 után került át Szebenbe  
(lásd ott IX/7K. betűtípus):  
Szeben, 1581–1598  
1640 után gyakran IX/25K. 84-gyel keverve tűnik fel
- 6A 6,5 mm**  
Szeben, 1605–1699 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Korábbi használata XVI. században  
(lásd ott IX/11A. betűtípus):  
Szeben, 1598  
Párhuzamos használata Brassóban  
(lásd ott IX/2A. betűtípus):  
Brassó, 1631–1692
- 7K 92**  
Szeben, 1605–1697 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Korábbi használata XVI. században  
(lásd ott IX/3K. betűtípus):  
Szeben, 1575–[1597]  
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe 1574 után  
(ott: 96mm)
- 8F 160**  
Szeben, 1605–1695 (szöveg minta: RMNy 2343,  
RMNy 3688)  
Korábbi használata XVI. században Brassóban (lásd  
ott IX/37F. betűtípus):  
Brassó, 1583
- 9S 105**  
Szeben, 1605–1692 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Korábbi használata XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/41S. betűtípus):  
Brassó, 1583
- 10S 70**  
Szeben, 1605–1650 (szöveg minta: RMNy 2025)  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/33S. betűtípus):  
Brassó, 1563–
- 11F 13 mm**  
Szeben, 1611–1696 (szöveg minta: RMNy 2488  
és RMNy 3688)
- 12A 20mm**  
Szeben, 1612 (RMNy 1044)
- 13F 116**  
Szeben, 1612–1693 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/40F. betűtípus):  
Brassó, 1583

- 14K 156  
Szeben, 1612–1691 (szöveg minta: RMNy 1170)  
Korábbi használata a XVI. században  
(lásd ott IX/4K. betűtípus):  
Szeben, 1581–1598  
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe 1574 után  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/38K. betűtípus):  
Brassó, 1583, előtte és utána Szebenben
- 15F 13mm (díszbetűk)  
Szeben, 1616–1692
- 16F 230  
Szeben, 1616–1696 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/36F. betűtípus):  
Brassó, 1583
- 17G 92  
Szeben, 1618–1700 (szöveg minta: RMNy 2878)  
Nem azonos a XVI. században Szebenben használt,  
ugyanilyen húszsor méretű típussal (IX/6G.),  
a betűk mérete kisebb annál. Általában más  
típusból készült szedésben található néhány szőnyi  
görög szöveg, gyakran IX/5K. 84 és IX/4A. 76 közé  
keveredve.
- 18F 37  
Szeben, 1618 (RMNy 1168)
- 19F 11 mm  
Szeben, 1618–1653 (szöveg minta: RMNy 2488)
- 20S 79  
Szeben, 1629 (szöveg minta: RMNy 1451)
- 21A 55  
Szeben, 1629–1695 (szöveg minta: RMNy 2878)
- 22F 5,5 mm  
Szeben, 1631–1692
- 23K [120]  
Szeben, 1637–1696 (szöveg minta: RMK II 1598)  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/19K. betűtípus):  
Brassó, 1554–1594  
Korábbi használata a XVI. században Szebenben  
(lásd ott IX/12K. betűtípus):  
Szeben, 1598
- 24S 113  
Szeben, 1637–1684 (szöveg minta: RMNy 3010)  
Korábbi használata a XVI. században Brassóban  
(lásd ott IX/17S. betűtípus):  
Brassó, 1547–1548
- 25K 84  
Szeben, 1640–1697 (szöveg minta: RMNy 2343)  
Általában IX/5K. 84-gyel keveredve található,  
főképp verzálisait használták.
- 26F 17 mm  
Szeben, 1640–1650
- 27S 85  
Szeben, 1642–1693 (szöveg minta RMNy 2025)
- 28F 12–14 mm  
Szeben, 1644–1667  
Vegyes címbetűk
- 29F 72  
Szeben, 1648/53–1693  
(szöveg minta: RMNy 3688)
- 30F 8 mm  
Szeben, 1650 (szöveg minta RMNy 2342)
- 31F 37mm  
Szeben, 1653–1695  
Díszbetűk
- 32A 13 mm  
Szeben, 1659–1691  
Az eltérő méretű betűket keveredve használták.
- 33F 29 mm  
Szeben, 1676–1681
- 34A 15–16 mm  
Szeben, 1673–1696  
Az eltérő méretű betűket keveredve használták.
- 35F 10 mm  
Szeben, 1673–1696  
Díszbetűk
- 36F 20 mm  
Szeben, 1673–1696
- 37F 18–20 mm  
Szeben, 1681
- 38F 20 mm  
Szeben, 1683–1685
- 39F 25 mm  
Szeben, 1684
- 40F 36 mm  
Szeben, 1684
- 41A 11 mm  
Szeben, 1684–1686
- 42A 92 (szöveg minta RMK II 1865)  
Szeben, 1686–1697  
Keveredve IX/3A92-vel
- 43F 91 (szöveg minta RMK II 1867)  
Szeben, 1692–1697
- 44F 120 (szöveg minta RMK II 1867)  
Szeben, 1695–1699
- 45F 87 (szöveg minta RMK II 1866)  
Szeben, 1695–1699
- 46F 74 (szöveg minta RMK II 1866)  
Szeben, 1695–1696
- 47F 60 (szöveg minta RMK II 1869)  
Szeben, 1695–1696
- 48A 180 (szöveg minta RMK II 1979 és RMK II  
1978a)  
Szeben, 1699–1700

- Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/4A. betűtípus): Kolozsvár, 1694–1702
- 49K 180 (szövegminták RMK II 2438)  
Szeben, 1700  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/7K. betűtípus): Kolozsvár, 1694–1702
- 50A 99  
Szeben, 1699–1700  
(szövegminták: RMK II 1978a)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/8A. betűtípus): Kolozsvár, 1694–1702
- 51K 99  
Szeben, 1699–1700  
(szövegminták: RMK II 1978a)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/9K. betűtípus): Kolozsvár, 1694–1702
- 52A 84  
Szeben, 1699–1700  
(szövegminták: RMK II 1978a)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/10A. betűtípus): Kolozsvár, 1693–1702
- 53K 84  
Szeben, 1699–1700  
(szövegminták: RMK II 1978a)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/11A. betűtípus): Kolozsvár, 1693–1702
- 54A 68  
Szeben, 1700 (szövegminták: RMK II 2030)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/14A. betűtípus): Kolozsvár, 1693–1702
- 55K 68  
Szeben, 1699 (szövegminták: RMK II 1978a)  
Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű betűje, egyidejű használata Kolozsvárott (lásd ott IX/15K. betűtípus): Kolozsvár, 1694–1702
- 56H 84  
Szeben, 1699 (RMK II 2438)  
Egyetlen szó IX/52A 84 közé szedve
- 57A 14mm  
Szeben, 1678–1693  
(szövegminták: RMK II 1437a)  
Az eltérő méretű betűket keveredve használták
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- RMNy 881 [*Kalendárium és prognosztikon az 1602. esztendőre*], Szeben, 1601
- RMNy 922 *Iudicium az 1605. esztendőre... az Ioannicevs Gabor ... által...*, Szeben, 1604
- RMNy 938 [*Almanach auf das Jahr 1606*], Szeben, 1605
- RMNy 940 *Kalendarium ... 1606. esztendőre ... Ioannicevs Gabor ... által ...*, Szeben, 1605
- RMNy 1044 (*Articoli dominorum ... in ... civitate Cibiniensi ... conclusi*), Szeben, 1612
- RMNy 1122 Deidrich, A., *Itinerarium scholasticum*, Szeben, 1616
- RMNy 1123 Fiebick, B., *Gesangbuch, darinnen Psalmen und geistliche Lieder Dr. Martini Lutheri ...*, Szeben, 1616
- RMNy 1124 *Traumbüchlein, wie man auff allerley Ahrt vnnnd jeglicher Gesichten... aus den Schrifften dess ... Philippi Melanthon...*, Szeben, 1616
- RMNy 1148 Fiebick, B., *Psalmen und geistliche Lieder Dr. M. Lutheri ...*, Szeben, 1617
- RMNy 1168 Deidrich, A., *Tyrocinium philosophico-theologicum ad utriusque studii*, Szeben, 1618
- RMNy 1170 (Vásárhelyi Kerekes I.), *Επιταφιον καταστροφικον, azaz szomorvsaghrol eörömre waltozo versek... Bethlen Gabornak ... tiztessegere*, Szeben, 1618
- RMNy 1197 *Drey schone geistliche Lieder...*, Szeben, 1619
- RMNy 1198 Schimer, F., *Paci munerum divinorum optima sacrum votum*, Szeben, 1619
- RMNy 1282 Károlyi P., *Elementa Graecae grammaticae*, Szeben, 1622
- RMNy 1451 [Szikszai Fabricius B.], *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Germanicum*, Szeben, 1629
- RMNy 1486A\* *Lessus super obitum ... Johannis Oltardi...* Szeben, 1630
- RMNy 1487 *Triambi humanae sortis... Stephani, Joh[ann]nis et Annae natorum et denatorum ... Georg[i]i Haydv*, Szeben, 1630–1631
- RMNy 1488 *Uy és o kalendárium ... 1631. esztendőre*, Szeben, [1630]
- RMNy 1518 *Auserlesene geistliche Lieder vnd Psalmeen ... von ... Martin Luthero*, Szeben, 1631
- RMNy 1554 Froelich, D., *Almanach übers 1633. Jahr ...*, Szeben, 1632
- RMNy 1700 *Allmanach des Jahrs ... 1638. ... von Davide Frölichio...* Szeben, 1637
- RMNy 1853 *New vnd alt Calender auff das Jahr ... 1641 ... durch Davidem Froelichium* Szeben, [1640]
- RMNy 2025 *New vnd alt Allmanach auff's Jahr ... 1644.*, Szeben, [1643]
- RMNy 2078 *Tag-büchel, new vnd alt Allmanach auff's Jahr ... 1645.*, Szeben, [1644]
- RMNY 2150 Siderius J., *Catechismus.*, Szeben, 1646

- RMNy 2242 Dieterich, K., *Epitomes praeceptorum rhetoricae*, Szeben, 1648
- RMNy 2285 Stierius, J., *Epitome metaphysica*, Szeben, 1649
- RMNy 2342 *Allmanach auff das 1651. Jahr*, Szeben, 1650
- RMNy 2343 Oltard, A., *Concio solennis et extraordinaria*, Szeben, 1650
- RMNy 2343A *Oratio pro pace*, Szeben, [1648–1653]
- RMNy 2393 *Der neue vnd alte Allmanach auff's Jahr 1652.*, Szeben, [1651]
- RMNy 2488 *Agenda sacra, das ist Kirchen Ordnung in Hermanstad*, Szeben, 1653
- RMNy 2489 *New vnd alter Kalender auff das Jahr ... 1654 ... durch Israel Hiebner*, Szeben, [1653]
- RMNy 2801 (*Articoli dominorum ... in ... Marosvásárhely ... conclusi*), Szeben, 1658
- RMNy 2801A (*Articuli dominorum ... in ... Marosvásárhely ... conclusi*), Szeben, 1658
- RMNy 2876 (*Articoli dominorum ... in ... Marosvásárhely ... conclusi*), Szeben, 1659
- RMNy 2877 [Bethlen J.], *Innocentia Transylvaniae*, Szeben, 1659
- RMNy 2878 *Disticha de moribus*, Szeben, 1659
- RMNy 3007 (*Articoli dominorum ... in oppidu(m) Kis-Schelk ... conclusi*), Szeben, 1661
- RMNy 3008 [*Kalendárium és prognosztikon az 1662. esztendőre*], Szeben, 1661
- RMNy 3010 *Ein schön andächtiges Gebeth wider den Türcken*, Szeben, 1661 körül
- RMNy 3067 (*Articoli dominorum ... in oppidum ... Görgény Szent-Imre ... conclusi*), Szeben, 1662
- RMNy 3126 [*Neuer und alter Almanach auf das Jahr 1664.*], Szeben, 1663
- RMNy 3255 Reilich, G., *Ein neu-musicalisches Wercklein*, Szeben, 1665
- RMNy 3320 Hutter, G., *Tyrocinium logicum*, Szeben, 1666
- RMNy 3392 *Evangelia vnd Episteln*, Szeben, 1667
- RMNy 3488 *Catonis Disticha moralia*, Szeben, 1668
- RMNy 3688 Miles, M., *Siebenbürgischer Würg-Engel*, Szeben, 1670
- RMK I 1172 *Catonis disticha moralia*, Szeben, 1674
- RMK I 1357a\* *Articuli dominorum ... in civitate ... Cibiniensem ... conclusi*, Szeben, 1684
- RMK I 1448a\* Heyden, S., *Formulae puerilium colloquiorum latino-germanico-ungaricae*, Szeben, 1693
- Sztripszky I 2115/322 Comenius, J. A., *Orbis sensualium trilinguis*, Szeben, 1684
- RMK II 1288 Dietericus, C., *Epitomes praeceptorum rhetoricae*, Szeben, 1671
- RMK II 1326 Fabricius, J., *Theses theologicae, de Scriptura Sacra ... respondente Michaeli Czinnio*, Szeben, 1673
- RMK II 1328 Schnitzler, J., *Orgel Predigt*, Szeben, 1673
- RMK II 1351 Fabricius, J., *Theses theologicae de Deo ... respondente Leonhardo Rosævallense*, Szeben, 1674
- RMK II 1352 *Vier schöne Historien*, Szeben, 1674
- RMK II 1374b Luther, M., *Cathecesis minor*, Szeben, 1675
- RMK II 1391 Miles, M., *Sacra Deo uni ter opt. max. ... Michaeli Apafi*, Szeben, 1676
- RMK II 1392 *Pharos Grata! ... Sponsus ... Johannes Lutschius ... sponsa ... Anna-Maria Simonia*, Szeben, 1676
- RMK II 1416a\* *Amaranthus disciplinae rationalis ... conclusiones logicae ... praeside Isaco Zabaniao*, Szeben, 1677
- RMK II 1434 Schnitzler, S., *Examen publicum*, Szeben, 1678
- RMK II 1435 Zabanius, I., *Disputatio theologica, de Quaestione ... respondente Johanne Krempe*, Szeben, 1678
- RMK II 1436 Zabanius, I., *Disputatio theologica de gratia Dei, ... respondente Martino Kelpio*, Szeben, 1678
- RMK II 1437 Zabanius, I., *Disputatio theologica, de fide ... respondens Stephanus Barcius*, Szeben, 1678
- RMK II 1437a\* Zabanius, I., *Disputatio moralis ... respondente Daniele Schobelio*, Szeben, 1678
- RMK II 1438 Zabanius, I., *Disputatio theologica, de processione Spiritus Sancti ... respondente Johanne Krempe*, Szeben, 1678
- RMK II 1456 Franck, V., *Hecatombe sententiarum Ovidianarum*, Szeben, 1679
- RMK II 1458 Ladiver, E., *Symperasmata philosophiae rationalis, ... respondente Petro Cramero*, Szeben, 1679
- RMK II 1459 Ladiver, E., *Controversiarum metaphysicarum disp. I. ... defendende Daniele Schobelio*, Szeben, 1679
- RMK II 1460 Ladiver, E., *Controversiarum metaphysicarum disputatio altera ... ad ... discutiendum Martinus Kelpius*, Szeben, 1679
- RMK II 1475 [A, B variáns] Ladiver, E., *Controversiarum metaphysicarum disputatio tertia ... Martinus Textoris*, Szeben, 1680
- RMK II 1494 Schnitzler, J., *Comet-Stern Predigt*, Szeben, 1681
- RMK II 1514 Molnár, G., *Elementa grammaticae Latinae*, Szeben, 1682
- RMK II 1514a\* *Wahre und eigentliche Abbildung eines Luft-Zeichen oder Wunder-Sterns*, Szeben, 1682
- RMK II 1515 Zabanius, I., *Disputatio menstrua ... respondente Johanne Zabaniao*, Szeben, 1682

- RMK II 1552 *Allmanach auff das Jahr 1684*, Szeben, 1683
- RMK II 1552b\* *Castae himenaei taedae, quas ... Georgius Dengelius ... Annam Falckin ...* Szeben, 1684
- RMK II 1554 Pápai Páriz F., *Rudus redivivum*, Szeben, 1684
- RMK II 1555 *Der Sachsen in Siebenbürgen Statuta ... durch Matthiam Fronium*, Szeben, 1684
- RMK II 1561 Zabanius, I., ... *In Collegio Academico Cibiniano, de academia, ... respondente Daniele Femgero*, Szeben, 1685
- RMK II 1596 *Allmanach auff das Jahr 1686.*, Szeben, 1685
- RMK II 1597 Kelp, M., *Positiones theologicae ... respondente Iohanne Langio*, Szeben, 1686
- RMK II 1597a\* *Liber capitularis*, Szeben, 1686
- RMK II 1597b\* Krempes, J., *Quum ... Valentino Franck ... regii iudicis Cibibiensis ... decernerentur*, Szeben, 1686
- RMK II 1598 *Meta sagittarum prosapiae Mikesianae*, Szeben, 1686
- RMK II 1599 Zabanius, Isaacus, *Armatura inermis ... respondente Georgio Leprichio*, Szeben, 1686
- RMK II 1628 *Allmanach auff das Jahr 1687*, Szeben, 1686
- RMK II 1629 *Theses theologicae. Locos theologicos universos*, Szeben, 1687
- RMK II 1702 Scherzer, J. A., *Definitiones quorumlibet locorum s. theologiae* Szeben, 1691
- RMK II 1703 Zabanius, I., *Oratio panegyrica, in ... exequali ... Michaelis Apafi*, Szeben, 1691
- RMK II 1760 Hermann, A., *Dissertatio theologica, de fidei temporariae & justificantis differentia, ... respondens, Andreas Herrmannus*, Szeben, 1693
- RMK II 1764 Zabanius, J., *Die denen schmerzlich leyd-tragenden Wittwen Cypressen ... Valentin Franck ... Anna-Maria Rosenaverin*, Szeben, 1693
- RMK II 1816 Zabanius, I., *Christliches Ehrengedächtnüss des ... Christiani Reicharts*, Szeben, 1695
- RMK II 1865 Franck, Valentinus, *Breviculus originum nationum ... Saxonicae*, Szeben, 1696
- RMK II 1866 Franck, V., *Kurtz-gefaster Bericht*, Szeben, 1696
- RMK II 1867 Gunesch, A., *Serium Christiani votum* Szeben, 1696.
- RMK II 1869 *Neü übersehen- und gestiftete Nachbarschafft-Hochzeit- und Leichen-Ordnung*, Szeben, 1696
- RMK II 1908 (Franck, V.), *Breviculus pyrotechnicus memoriae artificum in ea re commendatum*, Szeben, 1697
- RMK II 1978a\* *Rudimenta linguae latinae* Szeben, 1699
- RMK II 1979 Zabanius, I., ... *majestätischer Ehrentron, des ... Leopoldi de Grossen*, Szeben, 1699
- RMK II 2438 Zabanius, I., *Irenicum Eristicum*, Szeben, 1699
- SZTRIPSKY II 2642/190 *Evangelia vnd Episteln*, Szeben, 1683
- [*Allmanach und Prognostikon auf das Jahr*, 1685]

## 17. A BRASSÓI VÁROSI NYOMDA (1539) 1601–1700

- Martin Wolfgang nyomdavezető, 1625–1635
- Michael Herrmann nyomdatulajdonos, 1637–1692
- Michael Herrmann örökösei, 1660–1692
- Brassai Major Márton? nyomdavezető, 1637–1646?
- Nicolaus Müller nyomdavezető, 1657–1700–
- Peter Pfannenschmied nyomdatulajdonos, 1672–1677
- Jacob Jeckelius nyomdatulajdonos, 1672
- Martha Pfannenschmied nyomdatulajdonos, 1678–1688
- Lucas Seuler nyomdatulajdonos, 1692–1700–

## I. ILLUSZTRÁCIÓ

- 1–154. Joannes Amos Comenius, *Orbis sensualium pictus bilinguis... Latina et Hungarica*, 1675, Pfannenschmied (SZTRIPSKY I 2078/285), valamint *Orbis sensualium pictus bilinguis... Latina et a germanica*, 1675 Pfannenschmied (RMK II 1353) fametszetes illusztrációi (1–154). A két kiadvány beosztása, és így a képek elhelyezkedése azonos. Mivel a német változatnak (RMK II 1353) nem teljes másolata áll rendelkezésre, az ott olvasható német címek a lenti felsorolásban nem szerepelnek. A legtöbb metszet mérete 57×73, az ettől eltérőek külön feltüntetésre kerültek.
1. Invitatio. Meg-szóllítás, valamint Clausula. Bé-rekesztés, 2, 326
  2. Ábécé betűit hasonló hangzású állathangokkal szemléltető ábra á–m, (135×25), 4
  3. Ábécé betűit hasonló hangzású állathangokkal szemléltető ábra n–z (135×25), 5
  4. I. Deus. Az Isten (55×53), 6
  5. II. Mundus. A világ, 8
  6. III. Coelum. Az ég (56×55), 10
  7. IV. Ignis. A tűz, 12
  8. V. Aer. A levegő-ég, 14
  9. VI. Aqua. Víz, 16
  10. VII. Nubes. A fölyhök 18

11. VII. Terra. A föld, 20
12. IX. Terrae-foetus. A föld-fajzati 21
13. X. Metalla. A bányásznak 22
14. XI. Lapides. A kövek 24
15. XII. Arbor. Az élő-fa 26
16. XIII. Fructus arboru(m). Fáknek gyümölcsei (28)
17. XIV. Flores. Virágok 30
18. XV. Olera. A paréjok 32
19. XVI. Fruges. A veteményes magok 34
20. XVII. Frútices. A csemeték 36
21. XVIII. Animalia et primúm aves. Az élő-állatok, és leg-először a madarak 38
22. XIX. Aves domesticae. A házi madarak 40
23. XX. Oscines. Az éneklő-madarak 42
24. XXI. Aves campestris et sylvestres. Mezei és erdei madarak 44
25. XXII. Aves rapáces. Ragadozó madarak 46
26. XXIII. Aves aquaticae. Vizi-madarak 48
27. XXIV. Infecta volantia, Röpdőső apró állatok 50
28. XXV. Quadrupedia et primum domestica. Négy-lábú állatok és először az háziak 52
29. XXVI. Pécora. Marhák 54
30. XXVII. Jumenta. A barmok 56
31. XXVIII. Ferae pécudes. Vad-állatok 58
32. XXIX. Ferae bestiae. Fene-vadak 60
33. XXX. Serpentes et reptilia. Csúszó-mászó állatok 62
34. XXXI. Infecta repentia. Mászó bogarak (apró állatok) 64
35. XXXII. Amphibia. A vízben és szárazon egy-aránt élő állatok 66
36. XXXIII. Pisces fluviátiles et lácurales. Folyó- és állóvízbéli halak 68
37. XXXIV. Maríni pisces et conchae. Tengeri halak és csigák 70
38. XXXV. Homo. Az ember 72
39. XXXVI. Septem aetates hominis. Az embernek hét ideje 74
40. XXXVII. Membra hominis externa. Az embernek külső tagjai 75
41. XXXVIII. Caput et manus. A fej és kezek 78
42. XXXIX. Caro et viscera. Hus és belső részek 80
43. XL. Canales et ossa. Az erek és csontok 83
44. XLI. Sensus externi et interni. Külső és belső érzékenységek 86
45. XLII. Anima hominis. Az ember lelke 88
46. XLIII. Deformes et monstrosi. Ektelenek és csuda-termetűek 91
47. XLIV. Hortorum cultorum. A kertnek mívelése 93
48. XLV. Agricultura. Szántás vetés (Majorkodás, föld-mívelése) 95
49. XLVI. Pecuaría. A barommal való bánás 98
50. XLVII. Mellificium. A méz gyűjtés 100
51. XLVIII. Molitura. Az örlés 102
52. XLIX. Pánificium. A kenyér-csinálás (sütés) 104
53. L. Piscatio. Az halászás 106
54. LI. Aucupium. A madarászás 108
55. LII. Venatus. A vadászás 110
56. LIII. Lanionia. A mézarásság 112
57. LIV. Coquinaria. A szakácság 114
58. LV. Vindemia. A szüret 117
59. LVI. Zythopoeía. A ser-főzés 120
60. LVII. Convívium. A vendégség 122
61. LVIII. Tractatio lini. A len-mívelés 124
62. LIX. Textura. A szövés (takácság) 126
63. LX. Lintea. A vásznok 128
64. LXI. Sartor. A szabó 130
65. LXII. Sutor. A varga 132
66. LXIII. Faber lignarius. Az ács 134
67. LXIV. Faber murarius. A kő-míves 136
68. LXV. Máchinae. Mesterséges emelő szerszámok 138
69. LVI. Domus. Az ház 140
70. LXXVII. Metallifodina. Az ércz-bánya 142
71. LXXVIII. Faber ferrarius. A kovács 144
72. LXIX. Scrinarius et tornátor. A szekrényes és esztergáros 146
73. LXX. Figulus. A fazekas 148
74. LXXI. Partes domus. A háznak rekeszei (ház épületek) 150
75. LXXII. Hypocaustum cum dormitorio. A szoba az ágyas házzal 152
76. LXXIII. Putei. Kutak 154
77. LXXIV. Balneum. A fürdő 156
78. LXXV. Tonstria. A borbély-műhely 158
79. LXXVI. Equile. A ló istálló 160
80. LXXVII. Horologia. Ora-mutatók, (óra-mívek) 162
81. LXXVIII. Pictura. A kép írás 164
82. LXXIX. Specularia. Nézésre (szemnek) szolgáló üvegek 166
83. LXXX. Viétor. A kádár. (Pintér) 168
84. LXXXI. Restio et lorarius. A kötél-jártó és szí-jártó 170
85. LXXXII. Viátor. Az uton-járó 172
86. LXXXIII. Eques. A lovass 174
87. LXXXIV. Vehicula. A szekerek 176
88. LXXXV. Vectúra. A szekerezés 178
89. LXXXVI. Transitus aquarum. A vízeken való által-menés (költözködés) 180
90. LXXXVII. Natátus. Az úzás 182
91. LXXXVIII. Navis actuaría. Az evezős hajó 184
92. LXXXIX. Navis oneraria. A terh-hordozó hajó 186
93. XC. Naufragium. Az hajó-törés 188
94. XCI. Ars scriptoria. Az író-deáki mesterség (az író deákság) 190

95. XCII. Papyrus. A papíros 192  
 96. XCIII. Typographia. A könyv-nyomtatás 194  
 97. XCIV. Bibliopolium. A könyv-áros bolt 196  
 98. XCV. Bibliopégus. A könyv-kötő 198  
 99. XCVI. Liber. A könyv 200  
 100. XCVII. Schola. Az iskola 202  
 101. XCVIII. Muséum. A tanuló-ház 204  
 102. XCIX. Artes sermonis. A szóllásnak mestersége (tudományi) 206  
 103. C. Instrumenta musica. Musikáló (hangicsáló) szerszámok 209  
 104. CI. Philosophia. A világi bölcsesség 212  
 105. CII. Geometria. A föld mérés 214  
 106. CIII. Sphaera coelestis. Az égi golyóbis (54×53) 216  
 107. CIV. Planetarum aspectus. A bújdosó csillagoknak helyezettések (egy-másra-való nézések) (53×52) 220  
 108. CV. Phases Lunae. A Holdnak jelenési (tünési) (53×51) 222  
 109. CVI. Eclipses. A Napban és Holdban-való fogyatkozások (54×52) 224  
 110. CVII. Globi terrestres Hemisphaerium superius. A Földi-golyóbisnak felső fele (színe) (55×54) 226  
 111. CVII. [!] Globi terrestres Hemisphaerium inferius. A Földi-golyóbisnak alsó fele (56×56) 228  
 112. CVIII. Európa. Európa 230  
 113. CIX. Ethica. Az erkölcsökrül tanító tudomány 232  
 114. CX. Prudentia. Az okosság 235  
 115. CXI. Sedulitas. A szorgalmatosság 238  
 116. CXII. Temperantia. A mértékletesség 240  
 117. CXIII. Fortitudo. A bátorság (az elmének erőssége) 242  
 118. CXIV. Patientia. A békesség-tűrés (szenvedés) 244  
 119. CXV. Humanitas. Az emberség 246  
 120. CXVI. Justitia. Az igazság 248  
 121. CXVII. Liberalitas. Az adakozás 250  
 122. CXVIII. Societas conjugalis. Az házastársaság 252  
 123. CXIX. Arbor consanguinitatis. Az atyafiúságnak (rokonságnak) ágazattya 255  
 124. CXX. Societas parentalis. A szüléknek állapottyok (az házasságbéli társaság) 258  
 125. CXXI. Societas herilis. Az uraság 260  
 126. CXXII. Urbs. A város 262  
 127. CXXXIII. Interiora urbis. Belső részei a városnak 264  
 128. CXXXIV. Judicium. Az ítélet (törvény-tétel) 266  
 129. CXXXV. Supplicia mefelicorum. A gonoszságtévőknek (latroknak) testekben-való megbüntetése 268  
 130. CXXXVI. Mercatura. A kereskedés (kalmárság) 270  
 131. CXXXVII. Mensurae et pondera. A mértékek és fontok 272  
 132. CXXXVIII. Ars medica. Az orvosi-tudomány 274  
 133. CXXXIX. Sepultura. A temetés 276  
 134. CXXX. Ludus scenicus. Komédiás-(nézni való) játék 278  
 135. CXXXI. Praestigiae. A szem-fény vesztés 280  
 136. CXXXII. Palaestra. A küszködő játék-hely 282  
 137. CXXXIII. Ludus pilae. A lapta-játék 284  
 138. CXXXIV. Ludus aleae. A kocka-játék (Os-tábla-játék) 286  
 139. CXXXV. Cursus certamina. A pálya futás 288  
 140. CXXXVI. Ludi pueriles. Gyermeki-játékok 290  
 141. CXXXVII. Regnum et regio. Az ország és a tartomány 292  
 142. CXXXVIII. Regia majestas. A királyi felség 294  
 143. CXXXIX. Miles. A vitéz (katona fegyveres) 298  
 144. CXL. Castra. A tábor 300  
 145. CXLI. Acies et praelium. A hadi rend- és a harc 302  
 146. CXLII. Pugna navalis. A tengeren való harc 304  
 147. CXLIII. Obsidium urbis. A városnak megszállása 306  
 148. CXLIV. Religio. Az isteni tisztelet 308  
 149. CXLV. Gentilismus. A pogány hit 310  
 150. CXLVI. Judaismus. A sidó hit (vallás) 313  
 151. CXLVII. Christianismus. A keresztyén vallás 316  
 152. CXLVIII. Mahometismus. A mahomet vallása 320  
 153. CXLIX. Providentia Dei. Az istennek gondviselése 322  
 154. CL. Judicium extrémum. Az utolsó ítélet 324  
 155–159. *Der Kern aller Gebethe in wenig Worten für alle Menschen*, Brassó Hermannische Druckerei, Nicolaus Müller 1680 (RMK II 1465a, Gross 209) című munka öt allegorikus fametszetes illusztrációja  
 155. BITTE, GEBETH, FÜRBITTE, DANCKSAGUNG felirattal (55×55) A<sub>1b</sub> Brassó, 1680  
 156. BITTE. MEIN SCHILD IST BEY GOTT Ps7. WIDER ALLES (55×55) (5) Brassó, 1680  
 157. GEBETH, ICH HABE FÜR DIR GEGERBE(N) EINE OFFENE THÜR APOC. III. 9. ZU ALLEM (55×55) (19) Brassó, 1680

158. FÜRBITTE. EIN JEDLICHER SEHE NICHT AUFF DAS SEINE, SONDERN AUFF DAS ANDER(N) IST (55×55) (39)

Brassó, 1680

159. DANCKSAGUNG. DU BIST WÜRDIG, ZU NEHMEN PREIS UND EHRE (55×50) (50)

Brassó, 1680

160. Luther mellkép medalionban (37×37)

– RMK II 1604, címlap, RMK II 1643a A<sub>1a</sub>

Brassó, 1687–1689

További használata Brassó, 1702–1709

161. Az 1682. március 3-án, Bécsben feltűnt üstökös képe (195×94) – RMK II 1503a

Brassó, 1682

A kiadványon a hosszanti tengelyével

vízszintesen helyezkedik el

## II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret felső része, a 2., 3. és 4. keretléccel reneszánsz kapuzatot alkot, négy elemből összeállítva.

A felső részt alkotó fametszetes keretdísz íves kapubélésben Brassó koronás és fagyökeres címerét ábrázolja (27×78) – RMNy 1717

Brassó, 1638

A keretdísz XVI. századi használata

(lásd ott II/5. keretdísz):

Brassó, 1543

2. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret bal oldali léce (78×14) – RMNy 1717

Brassó, 1638

A keretdísz XVI. századi használata

(lásd ott II/6. keretdísz):

Brassó, 1543

3. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret jobb oldali léce (78×14) – RMNy 1717

Brassó, 1638

A keretdísz XVI. századi használata

(lásd ott II/7. keretdísz):

Brassó, 1543

4. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret alsó léce (28×78) – RMNy 1717

Brassó, 1638

A keretdísz XVI. századi használata

(lásd ott II/8. keretdísz):

Brassó, 1543

További használata Brassó, 1738–1732

5. Virágokat ábrázoló keret felső része, a 6., 7. és 8. keretléccel együtt négyzetes keretet alkot (64×154) – RMK II 1375c, RMK II 1395a, RMK II 1632c

Brassó, 1676–1688

6. Virágokat ábrázoló keret alsó része, közepén kerek ablakkal, az 5., 7. és 8. keretléccel együtt

négyzetes keretet alkot (60×156) – RMK II 1375c, RMK II 1395a, RMK II 1632c

Brassó, 1676–1688

7. Virágokat ábrázoló keret bal oldali léce, az 5., 6. és 8. keretléccel együtt négyzetes keretet alkot (350×60) – RMK II 1375c, RMK II 1395a, RMK II 1632c

Brassó, 1676–1688

8. Virágokat ábrázoló keret jobb oldali léce, az 5., 6. és 7. keretléccel együtt négyzetes keretet alkot (350×60) – RMK II 1375c, RMK II 1395a, RMK II 1632c

Brassó, 1676–1688

9. Angyalokkal, virágokkal, pávákkal és egyéb madarakkal díszített ovális keret felső része, középtűt két madár között angyal ábrázolásával. A 10., 11. és 12. keretléccel együtt alkotja a keretet (56×120) – RMK II 1707d

Brassó, 1685

10. Angyalokkal, virágokkal, pávákkal és egyéb madarakkal díszített ovális keret alsó része, közepén két virág között angyalt ábrázoló mellképpel. A 9., 11. és 12. keretléccel együtt alkotja a keretet (67×120) – RMK II 1707d

Brassó, 1685

11. Virágokkal, pávákkal és egyéb madarakkal díszített ovális keret bal oldali léce, a sarkain virágokkal. A 10., 12. és 13. keretléccel együtt alkotja a keretet (355×75) – RMK II 1707d

Brassó, 1685

12. Virágokkal, pávákkal és egyéb madarakkal díszített ovális keret jobb oldali léce, a sarkain virágokkal. A 9., 10., és 11. keretléccel együtt alkotja a keretet (355×75) – RMK II 1707d

Brassó, 1685

## III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Brassó babérkoszorúval övezett címere (62×60) – RMNy 1717 [I]<sub>sb</sub>, RMNy 1920 B<sub>6b</sub>

Brassó, 1638–1642

2. Brassó két angyal által tartott lófej alakú pajzsra helyezett címere (56×75) – RMNy 1988 I<sub>4b</sub>, RMNy 2756 I<sub>4b</sub>

Brassó 1643–1658

3. Brassó koronás és fagyökeret ábrázoló címere csillagok nélkül (24×47) – RMNy 1988 A<sub>1a</sub>, RMNy 2258 A<sub>1a</sub>, RMNy 2627 A<sub>1a</sub>, RMNy 2692 [I]<sub>1a</sub>, RMNy 2698 [I]<sub>1a</sub>, RMNy 2700 [I]<sub>1a</sub>, RMNy 2701 [I]<sub>1a</sub>, RMNy 2702 [I]<sub>1a</sub>

Brassó, 1643–1657

A címer XVI. századi használata, ott még jobb és bal oldalán egy-egy csillaggal (lásd ott III/5. címer): Brassó, 1541, 1547–1562

4. Brassó babérkoszorús címere, CORONA TRANSYLVANIAE szalagfelirattal (60×61) – RMNy 2206 B<sub>4b</sub>, RMNy 2569 D<sub>2b</sub>, RMNy 2757 A<sub>4b</sub>, RMNy 2894 B<sub>2b</sub>, RMK II 1439 ¶<sub>5b</sub>  
Brassó, 1648–1679  
A címer XVI. századi használata (lásd ott III/6. címer)  
Brassó, 1556  
További használata: Brassó, 1703
5. Brassó címere lófej alakú pajzson (52×42) – RMNy 3193 ¶<sub>8b</sub>, RMNy 3271 D<sub>6b</sub>  
Brassó, 1655–1666 körül  
A címer XVI. századi használata (lásd ott III/1. címer):  
Brassó, 1539–1551  
A címer eredeti dúca is fennmaradt
6. Brassó címere címerpajzs nélkül (22×22) – RMNy 3140  
Brassó, 1664  
Az unikum nyomtatvány sérülése miatt hiányos
7. Fekvő téglalap alakú keretben Magyarország? két angyal által tartott címere könyvszerű pajzson, fölötte koronával (27×46) – RMK II 1353 )<sub>1a</sub>  
Brassó, 1653
8. Brassó címere címerpajzs nélkül (20×21) – RMK II 1395a, RMK II 1395b k<sub>9b</sub>  
Brassó, 1677
9. Brassó címere címerpajzs nélkül (23×58) – RMK II 1395c címlap  
Brassó, 1677
10. Joannes Amos Comenius kör alakú, OMNIA SPONTE FLUANT, ABSINT VIOLENTIA REBUS köriratú címere (55×55) – RMK II 1395 A<sub>1a</sub>  
Brassó, 1677
11. Brassó címere címerpajzs nélkül, sűrű, ovális alakot formázó gyökérrézzel (32×44) – RMK II 1876 E<sub>4a</sub>, RMK II 1877a A<sub>1a</sub>  
Brassó, 1697
12. Magyarország és a Zápolya család egyesített címere. 1. változat: A Zápolya család címere csukott szájú címerállattal, hold és csillag nélkül. 2. változat: A Zápolya család címere nyitott szájú címerállattal, holddal és csillaggal (66×40) – RMNy 2514 D<sub>8b</sub>  
Brassó, 1654  
A címert tartalmazó kalendáriumból ma egyetlen példány sem ismeretes, azonban Szabó Károly megbízható leírása szerint: „Az utolsó levél hátlapján: Magyarország czímere, közepében a Szapolyai család czímerével, a Honter-féle nyomda fametszete” (vö. RMK II 824). Ez minden bizonnyal az 1539-ben, a nyomdában használt címer valamelyik változata lehetett, egyéb előfordulása nem ismeretes.
- A címer XVI. századi használata (lásd ott III/2., III/3. címer):  
Brassó, 1539
- #### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ
- Hatkaréjos indadísz négy szőlőlevéllel (11×72) – RMNy 1717 A<sub>1a</sub>, RMNy 1988 A<sub>1b</sub>, I<sub>4b</sub>  
Brassó 1638–1643  
A dísz XVI. századi használata (lásd ott IV/4.):  
Brassó, 1547–1563
  - Kiterjesztett szárnyú madarak összefonódó nyakkal (18×61) – RMNy 1717 S<sub>6a</sub>, RMNy 2258 35fol. b.  
Brassó, 1638–1649  
XVI. századi használata (lásd ott IV/7.):  
Brassó, 1550
  - Négykaréjos indadísz stilizált levelekkel (17×62) – RMNy 1988 C<sub>5a</sub>, G<sub>5b</sub>, I<sub>3b</sub>, RMNy 2568 ¶<sub>2a</sub>, G<sub>4b</sub>, RMNy 2572 ¶<sub>4b</sub>, RMNy 2569 ¶<sub>2b</sub>, RMNy 2895 ¶<sub>4b</sub>, RMK II 1656 ¶<sub>5b</sub>  
Brassó, 1643–1690  
A dísz XVI. századi használata (lásd ott IV/13. dísz):  
Brassó, 1550–1564
  - Kiterjesztett szárnyú, kétfejű madár (18×30) – RMNy 1988 D<sub>8b</sub>, I<sub>3b</sub>  
Brassó, 1643  
A dísz XVI. századi használata, ott még kétoldalt volutával (lásd ott IV/6. dísz):  
Brassó, 1550
  - Nagyméretű szőlőinda dísz a két szélső karéjban levéllel (28×73) – RMNy 1988 I<sub>4b</sub>  
Brassó, 1643
  - Hat karéjos indadísz (9×41) – RMNy 2258 18. fol, 30. fol.  
Brassó, 1649  
A dísz XVI. századi használata (lásd ott IV/2. dísz):  
Brassó, 1539–1547
  - Kétkaréjos, középen szív alakot formázó arabeszk (29×30) – RMNy 2413 ¶<sub>4a</sub>  
Brassó, 1652
  - Három leveles szálból álló virágcsokor, oldalt nagyobb méretű levelekkel (33×28) – RMNy 2818 ¶<sub>1a</sub>, RMK II 1329 D<sub>8a</sub>  
Brassó, 1659–1673  
További használata: Brassó, 1731–1735
  - Háromszög alakú arabeszk záródísz (20×20) – RMNy 2818 ¶<sub>3b</sub>, RMK II 1395b )<sub>4b</sub>, A<sub>6b</sub>  
Brassó, 1659–1677
  - Kis dombon álló olaszorsóból kinövő virágcsokor (43×36) – RMK II 1353 )<sub>4b</sub>  
Brassó, 1675  
Nagyon hasonló a IV/15. alatt leírt díszel, a két feltűnőbb eltérés, hogy itt hiányzik a korszak függőleges vonalazása, és a talapzaton olvasható évszám

11. Háromszög alakú, virágokból és növényi indákból álló záródísz (27×37) – RMK II 1353)<sub>(8b)</sub>, RMK II 1768a (336), (418)  
Brassó, 1675–1694
12. Négykaréjos hurkolt dísz (23×57) – RMK II 1395 E<sub>8a</sub>, RMK II 1395c [4a]  
Brassó, 1677
13. Kapoccsal összefogott két, leveles olajág (17×36) – RMK II 1395b A<sub>12b</sub>, RMK II 1465 (55), (339), r<sub>8b</sub>, RMK II 1465a A<sub>9b</sub>, RMK II 1479 \*<sub>11a</sub>, 677, RMK II 1516 (89), I<sub>12b</sub>, RMK II 1558 E<sub>6b</sub>, RMK II 1559a címlap, RMK II 1603 E<sub>4a</sub>, RMK II 1705 A<sub>1a</sub>  
Brassó, 1676–1692  
További használata: Brassó, 1754
14. Lepkét ábrázoló záródísz (24×42) – RMK II 1516)<sub>(12b)</sub>  
Brassó, 1683  
További használata: Brassó, 1701
15. Kis dombon álló olaszorsóból kinövő virágcsokor, alul 1682-es évszámmal (43×36) – RMK II 1465 (342), RMK II 1516 I<sub>11b</sub>, RMK II 1768a [2b], 306, 48  
Brassó, 1683–1694  
Nagyon hasonló a IV/10. alatt leírt díszhez, itt azonban a korszón látható függőleges vonalazás, és a talapzaton évszám  
További használata: Brassó, 1701–1735
16. Hurkolt dísz középen négyzetháló fonadékkal (16×50) – RMK II 1727c, RMK II 1768a (5), (211), RMK II 1820 Q<sub>4a</sub>  
Brassó, 1693–1696  
További használata: Brassó, 1701
17. Négykaréjos hurkolt dísz (23×60) – RMK II 1794a [1a], RMK II 1876 E<sub>3a</sub>, RMK II 1877a A<sub>4b</sub>, RMK II 2059 E<sub>7a</sub>  
Brassó, 1695–1700
18. Nagyalakú záródísz volutás angyalfejjel (60×60) – RMK II 1768a H<sub>12b</sub>  
Brassó, 1694

#### V. ÁBRA – TÉRKÉP

1. A bolygók pályáját bemutató sematikus ábra (161×162) – RMK II 1681b  
Brassó, 1691

#### VI. INICIÁLÉ

1. Keret nélküli, sávozott levelekkel díszített Q iniciálé (25×24) – RMNy 1717, RMNy 2413  
Brassó, 1638–1652  
Az iniciálé XVI. századi használata (lásd ott VI/2. iniciálé):  
Brassó, 1539–1547

2. Keret nélküli, stilizált növényi formákból álló S iniciálé, sávozás nélkül (25×23) – RMNy 2258, RMK II 1681b  
Brassó, 1649–1691
3. Keret nélküli vékony indamintás D iniciálé, sávozás nélkül (25×22) – RMNy 2702  
Brassó, 1657
4. Keret nélküli négykaréjos, vízszintesen vonalkázott növényi eredetű vonalas elemekből összeállított iniciálék (23×22) RMK II 1333, SZTRIPSZKY I 2078/285  
Brassó 1674–1675
5. Ablakos formában elrendezett növényi motívumokból és virágokból álló iniciálé (26×26) – RMK II 1353, RMK II 1728, RMK II 1915a  
Brassó, 1675–1698  
További használata: Brassó, 1701–1705
6. Keret nélküli, leveles, virágos S iniciálé (25×25) – RMK II 1395  
Brassó, 1677
7. Keret nélküli, sávozott levelekkel díszített P iniciálé (31×31) – RMK II 1681e  
Brassó, 1691

#### VII. HANGJEGY –

#### VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 231  
Brassó, 1631
2. = Nyomdai cifrák, 232  
Brassó, 1631
3. = Nyomdai cifrák, 105  
Brassó, 1631
4. = Nyomdai cifrák, 100  
Brassó, 1631
5. = Nyomdai cifrák, 126  
Brassó, 1637–1685
6. = Nyomdai cifrák, 71  
Brassó, 1637–1692
7. = Nyomdai cifrák, 119  
Brassó, 1637–1691
8. = Nyomdai cifrák, 72  
Brassó, 1637–1692
9. = Nyomdai cifrák, 62  
Brassó, 1637–1692
10. = Nyomdai cifrák, 78  
Brassó, 1637–1691
11. = Nyomdai cifrák, 79  
Brassó, 1637–1691
12. = Nyomdai cifrák, 233  
Brassó, 1637–1690
13. = Nyomdai cifrák, 42  
Brassó, 1637–1673

14. = Nyomdai cífrák, 43  
Brassó, 1637–1673
15. = Nyomdai cífrák, 50  
Brassó, 1637–1686
16. = Nyomdai cífrák, 51  
Brassó, 1637–1686
17. = Nyomdai cífrák, 23  
Brassó, 1637–1692
18. = Nyomdai cífrák, 198  
Brassó, 1638–1677
19. = Nyomdai cífrák, 46  
Brassó, 1638–1673
20. = Nyomdai cífrák, 47  
Brassó, 1638–1673
21. = Nyomdai cífrák, 219  
Brassó, 1638–1658
22. = Nyomdai cífrák, 220  
Brassó, 1638–1658
23. = Nyomdai cífrák, 234  
Brassó, 1638–1664
24. = Nyomdai cífrák, 138  
Brassó, 1643–1674
25. = Nyomdai cífrák, 235  
Brassó, 1643
26. = Nyomdai cífrák, 226  
Brassó, 1643–1691
27. = Nyomdai cífrák, 236  
Brassó, 1643–1691
28. = Nyomdai cífrák, 198  
Brassó, 1643
29. = Nyomdai cífrák, 11  
Brassó, 1648–1692
30. = Nyomdai cífrák, 8  
Brassó, 1656–1660
31. = Nyomdai cífrák, 9  
Brassó, 1656–1691
32. = Nyomdai cífrák, 133  
Brassó, 1656–1687
33. = Nyomdai cífrák, 227  
Brassó, 1656–1686
34. = Nyomdai cífrák, 228  
Brassó, 1656–1658
35. = Nyomdai cífrák, 229  
Brassó, 1658–1686
36. = Nyomdai cífrák, 64  
Brassó, 1658–1666
37. = Nyomdai cífrák, 230  
Brassó, 1660
38. = Nyomdai cífrák, 157  
Brassó, 1672–1700
39. = Nyomdai cífrák, 162  
Brassó, 1672–1696
40. = Nyomdai cífrák, 139  
Brassó, 1674–1700
41. = Nyomdai cífrák, 151  
Brassó, 1675–1700
42. = Nyomdai cífrák, 62  
Brassó, 1675–1700
43. = Nyomdai cífrák, 141  
Brassó, 1675–1678
44. = Nyomdai cífrák, 213  
Brassó, 1677
45. = Nyomdai cífrák, 245  
Brassó, 1683–1689
46. = Nyomdai cífrák, 148  
Brassó, 1686
47. = Nyomdai cífrák, 221  
Brassó, 1687–1696
48. = Nyomdai cífrák, 234  
Brassó, 1691–1700
49. = Nyomdai cífrák, 244  
Brassó, 1692
50. = Nyomdai cífrák, 237  
Brassó, 1693–1700
51. = Nyomdai cífrák, 238  
Brassó, 1694
52. = Nyomdai cífrák, 239  
Brassó, 1694
53. = Nyomdai cífrák, 241  
Brassó, 1694
54. = Nyomdai cífrák, 242  
Brassó, 1700
- IX. BETŰ
- 1 Egy fadúcra metszett szó: Calender (8×53)  
1643–1663 – RMNy 1920, RMNy 2758, RMNy  
3075 (minta RMNy 1920)
- 2A 190 (szövegminta RMNy 2702)  
Brassó, 1631–1692  
XVI. századi használata Szebenben  
(lásd ott IX/11A. betűtípus):  
Szeben, 1598
- 3A 88 (szövegminta RMNy 1490)  
Brassó, 1631,  
XVI. századi használata Szebenben  
(lásd ott IX/5A. betűtípus):  
Szeben, 1581–1598
- 4K 88 (szövegminta RMNy 1490)  
Brassó, 1631  
XVI. századi használata Szebenben  
(lásd ott IX/7K. betűtípus, a naptárjegyek eltérők):  
Szeben, 1581–1598
- 5A 98 (szövegminta RMNy 2627)  
Brassó, 1637–1692
- 6F 14 mm (minta RMNy 1668)  
Brassó, 1637
- 7S 113 (szövegminta RMK II 1334)  
Brassó, 1637–1692  
XVI. századi használata (lásd ott IX/17S. betűtípus):  
Brassó, 1547–1548–

- 8F 150 (szöveg minta RMK II 1557)  
Brassó, 1637–1693  
XVI. századi használata (lásd ott IX/16F. és IX/37F. betűtípus, itt a két típus keveredve tűnik fel):  
Brassó, 1547–1548–, illetve 1583
- 9S 98 (szöveg minta RMNy 2894)  
Brassó, 1638–1692  
XVI. századi használata (lásd ott IX/18S. betűtípus, nagyobb testre öntve):  
Brassó, 1547
- 10S 84 (szöveg minta RMNy 2757)  
Brassó, 1638–1692
- 11K 86 (szöveg minta RMNy 2627)  
Brassó, 1638–1692
- 12A 86 (szöveg minta RMNy 2258)  
Brassó, 1638–1692
- 13G [90] (szöveg minta RMNy 1717, RMK II 1632)  
Brassó, 1638–1691  
XVI. századi használata (lásd ott IX/10G. betűtípus):  
Brassó, 1539–1548
- 14F 20 mm (minta RMNy 1717)  
Brassó, 1638  
XVI. századi használata (lásd ott IX/14F. betűtípus):  
Brassó, 1547–1548–
- 15F 71 (szöveg minta RMNy 2515)  
Brassó, 1642–1692
- 16F 19 mm  
Brassó, 1654–1692
- 17A 9 mm (szöveg minta első sor RMNy 2568, második és harmadik sor RMNy 2634)  
Brassó, 1643–1696  
A betűsorozat legtöbb tagja a XVI. században Szebenben volt használatban (lásd ott IX/8A. betűtípus), azonban például az A és R betű eltérő Szeben, 1582–1592  
A betűk 1674-től kezdve újabb típusal keveredve (például A, R) található meg (lásd IX/25A. betűtípus)
- 18A 10 mm (szöveg minta RMNy 2967)  
Brassó, 1657–1692  
XVI. századi használata Szebenben (lásd ott IX/1A. betűtípus):  
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe 1574 után
- 19A 124 (szöveg minta SZTRIPSZKY I 2078/285)  
Brassó, 1672–1700
- 20F 13 mm (szöveg minta RMK II 1727c és RMK II 1821a)  
Brassó, 1672–1700
- 21F 148 (szöveg minta RMK II 1632c)  
Brassó, 1672–1700
- 22F 95 (szöveg minta RMK II 1727c)  
Brassó, 1672–1693
- 23F 70 (szöveg minta RMNy II 1395a)  
Brassó, 1672–1700
- 24F 18 mm (minta RMK II 1291c)  
Brassó, 1672–1676
- 25A 9 mm (minta RMK II 1632d)  
Brassó, 1674–1700
- 26A 90 (szöveg minta SZTRIPSZKY I 2078/285)  
Brassó, 1674–1696
- 27K 90 (szöveg minta SZTRIPSZKY I 2078/285)  
Brassó, 1674–1700
- 28A 17 mm (minta SZTRIPSZKY I 2078/285)  
Brassó, 1675
- 29F 16–18 mm  
Brassó, 1675–1700
- 30F 107 (szöveg minta RMK II 1727b)  
Brassó, 1675–1700
- 31F 90 (szöveg minta RMK II 1727c)  
Brassó, 1677–1700
- 32F 15 mm (minta RMK II 1681h)  
Brassó, 1685–1692
- 33F 11 mm  
Brassó, 1688–1700
- 34A 11 mm  
Brassó, 1688–1700
- 35F 80 (szöveg minta RMK II 1986d)  
Brassó, 1694–1700
- 36F 30 mm lombard (RMK II 1986c)  
Brassó, 1700  
Csak W betű
- A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK  
JEGYZÉKE
- RMNy 1717 Comenius, J. A., *Janva lingvarum reserata avrea*, Brassó, 1638
- RMNy 1920 *New vnd alter Calender auff daß Jahr... 1643*, Brassó, 1642
- RMNy 1988 Molnár G., *Elementa grammaticae Latinae*, Brassó, 1643
- RMNy 2206 *Lacrymae super tristem at beatum obitum... Georgii Rakoci*, Brassó, 1648
- RMNy 2258 Comenius, J. A., *Januae lingvarum reseratae aureae vestibulum*, Brassó, 1649
- RMNy 2413 (Neunachbar, P.), *Epithalamium in... nuptiarum... Georgii Dravt*, Brassó, 1652
- RMNy 2514 *New vnd alter Calender auf das Jahr... 1655*, Brassó, 1654
- RMNy 2568 Albrich, M., *Disputatio de natvra*, Brassó, 1655
- RMNy 2569 Albrich, M., *Disputatio theologica de invocatione sanctorvm*, Brassó, 1655
- RMNy 2572 Albrich, M., *Theses de coena magna*, Brassó, 1655
- RMNy 2627 Albrich, M., *Dicta Sacrae Scripturae*, Brassó, 1656
- RMNy 2692 Albrich, M., *Disputatio prima de natvra metaphysicae*, Brassó, 1657

- RMNy 2698 Albrich, M., *Disputatio nona de necessitate et contingentia*, Brassó, 1657
- RMNy 2700 Albrich, M., *Dissertatio XI. de absoluto et respectivo*, Brassó, 1657
- RMNy 2701 Albrich, M., *Disputatio XII. de expressioribus essendi rationibus*, Brassó, 1657
- RMNy 2702 Albrich, M., *Opusculum metaphysicum*, Brassó, 1657
- RMNy 2756 Molnár G., *Elementa grammaticae Latinae*, Brassó, 1658
- RMNy 2757 *Praestantis. ... And[reae Maii] ... Michaelis Maii*, Brassó, 1658
- RMNy 2818 Albrich, M., *Canones logici selectiores*, Brassó, 1659
- RMNy 2894 *Acerra votiva templo honorum nuptialium ... Valentini Pleckeri*, Brassó, 1660
- RMNy 2895 *Elenchus votorum nuptialium ... Marci Dravd*, Brassó, 1660
- RMNy 3140 [*Almanach und Prognosticon auf das Jahr 1665*], Brassó, 1664
- RMNy 3193 [*Almanach und Prognosticon*], Brassó, 1665 körül
- RMNy 3271 Rhetter, F., *Seliger Schwahnen-Gesang*, Brassó, 1666
- SZTRIPSZKY I 2078/285, Comenius, J. A., *Orbis sensualium pictus... Latina et Hungarica*, Brassó, 1675
- RMK II 1329 *Der neue und alte Almanach auff das... Jahr ... M.DC.LXXIV*, Brassó, 1674
- RMK II 1333 Fabricius, (J.), *Adamas coelestis veritatis*, Brassó, 1674
- RMK II 1353 Comenius, J. A., *Orbis sensualium pictus... Latina et Germanica*, Brassó, 1675
- RMK II 1375c\* *Leichen-Gedicht auf Trepches Thomas*, Brassó, 1676
- RMK II 1395 Comenius, J. A., *Januae lingvarum reseratae aureae*, Brassó, 1677
- RMK II 1395a\* *Leichengedicht auf Pfannenschmied Petrus archidiaconus*, Brassó, 1677
- RMK II 1395b\* Schelker, St., *Ein Christliche Kirchen Handbuch*, Brassó, 1677
- RMK II 1395c\* *Schluss und Edict... Senats in Kronstadt...*, Brassó, 1677
- RMK II 1439 Gorgias, J., *Gemma quaestionaria*, Brassó, 1679
- RMK II 1465 [*Gebet und Gesangbuch*], Brassó, 1680
- RMK II 1465a\* *Der Kern aller Gebethe in wenig Worten für alle Menschen*, Brassó, 1680
- RMK II 1479 Müller, H., *Geistliche Erquick-Stunden*, Brassó, 1681
- RMK II 1503a\*, *Eigentlicher Abriss und ... Bericht*, Brassó, 1682
- RMK II 1516 Bailius, L., *Schriffmessiger Weg-Waiser*, Brassó, 1683
- RMK II 1558 Regis, S. *Geistreiches Handbüchlein*, Brassó, 1685
- RMK II 1559a\* *Hans Fromm = [...], das ist warhafftiger Bericht*, Ninive [Brassó, 1685 körül]
- RMK II 1603 *Gebetbuch*, Brassó, 1687
- RMK II 1604 *Neu-vermehrtes auserlesenes Gesangbuch*, Brassó, 1687
- RMK II 1632c\* *Hochzeitsgedicht auf Pfannenschmied Martha geb. Katner*, Brassó, 1688
- RMK II 1643a\* *Leichengedicht auf Valentin Plecker Mit-Richter*, Brassó, 1689
- RMK II 1656 Scharsius, A., *Disputationis theologico-logicae*, Brassó, 1690
- RMK II 1681b\* *Hochzeitsgedicht auf Georg Jeckel und Barbara Albelius...*, dann Fronius Simon Petrus und Klein Agnetha, Brassó, 1691
- RMK II 1681e\* *Leichengedicht auf Johann Honterus Kronstädter Stadtpfarrer*, Brassó, 1691
- RMK II 1705 Greissing, V., *Paradoxa logica quadraginta*, Brassó, 1692
- RMK II 1707d\* Müller, N., *Als der wohlgeachtete... Simon Draüth... Richter*, Brassó, 1692
- RMK II 1727c\* *Leichengedicht auf Anna Catharina Seuler*, Brassó, 1693
- RMK II 1728 Scharsius, A., *Disputatione theologico-dialectica*, Brassó, 1693
- RMK II 1768a\* *Cronstädtisches Kirchen-Manual oder Handbuch*, Brassó, 1694
- RMK II 1794a\* *Relation oder wahrhafte Beschreib*, Brassó, 1695
- RMK II 1820 *Epistolae & Evangelia*, Brassó, 1696
- RMK II 1876 Haner, G., *Acroasium theologiarum*, Brassó, 1697
- RMK II 1877a\* *Neu verfasste Kron-Städtische Polizey-Ordnungen*, Brassó, 1697
- RMK II 1915a\* Ziegler, M., *Den hellstralenden Philippi Jacobi Tag*, Brassó, 1698 körül
- RMK II 2059 *Neu-verbesserter und alter Kalender... 1700*, Brassó, 1701

## 18. A CSÍKSOMLYÓI FERENCES ZÁRDA NYOMDÁJA 1675?–1700

Kájoni János nyomdász, 1676–1687  
 Kassai András nyomdász, 1676–1700(–1705)  
 Balogh Leó nyomdász, 168?–1700(–1729)

### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Naptárjel: kétszer keretezett, négyszög forma sarkában vékony vonalú stilizált növényi díszítés sötét háttérrel, benne kör alakú római számlapos napóra. Közepén emberi arc, amelyet három kör, majd a napsugarak fognak körbe (91×86) – RMK II 1517a, A<sub>4b</sub> Csíksomlyó, 1682

2. Virágszálakkal díszített ovális emblémában kezeit maga előtt keresztbe tevő Szűz Mária-ábrázolás. Alatta felirat: MATER DEI (58×45)  
– RMK I 1329, q<sub>1b</sub>  
Csíksomlyó, 1685  
XVIII. századi továbbélése, 1708

## II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ –

### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Bojtos végű zsinórral övezett feliratos ovális embléma. Benne sugárkoszorúban a jezsuita monogram. Az embléma felett kerubfej.  
Felirat: FORTIS NOMEN DOMINI TVRRIS (55×46)  
– RMK I 1188, (349), RMK I 1329, q<sub>4a</sub>.  
Csíksomlyó, 1676–1685
2. Babérkoszorúval övezett feliratos ovális embléma. Benne sugárkoszorúban Mária-szimbólum. Felirat: BEATAM ME DICENT OMNES GENERATIONES LVC I (57×57) – RMI I 1188, (428), RMK II 1517a, B<sub>4a</sub>  
Csíksomlyó, 1676–1685  
XVIII. századi továbbélése, 1727-ig

### IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Hurkolt záródísz (64×95) – RMK I 1188, (262), RMK I 1572, b<sub>1a</sub>.  
Csíksomlyó, 1676–1700  
XVIII. századi továbbélése 1719
2. Rombusz alakú arabeszkos záródísz (39×65) – RMK I 1188, (401), RMK I 1572, Ee<sub>3b</sub>  
Csíksomlyó, 1676–1700
3. Háromkaréjú ívben stilizált növényi dísz (28×36) – RMK I 1188, (401), RMK II 1517a, A<sub>6a</sub>  
Csíksomlyó, 1676–1683  
XVIII. századi továbbélése, 1708
4. Kétosztatú párkányból kinövő fa jobb és bal oldali ágain ülő angyalokat ábrázoló záródísz (29×39)  
Használata: RMK II 1517a B<sub>8a</sub>, RMK I 1329, q<sub>3b</sub>  
Csíksomlyó, 1683–1685  
XVIII. századi továbbélése, 1719
5. Füzért tartó angyal (32×37) – RMK II 1517a, C<sub>1a</sub>  
Csíksomlyó, 1683
6. Kereszt. Kezdetleges kivitelezésű dísz (12×13) – RMK II 1517a, C<sub>7b</sub>  
Csíksomlyó, 1683

### V. ÁBRA – TÉRKÉP –

### VI. INICIÁLÉ

1. Stilizált, növényi díszítésű apró iniciálesorozat (13×13) – RMK I 1188, RMK I 1572  
Csíksomlyó, 1676–1700  
XVIII. századi továbbélése, 1749-ig

### VII. HANGJEGY

1. Két fázisban elkészített kotta. Először négysoros vonal, majd erre második menetben szedett eljárással hangjegyek nyomtatása  
– RMK II 1517a  
Csíksomlyó, 1683  
XVIII. századi továbbélése, 1719

### VIII. NYOMDAI CIFRA

1. = Nyomdai cifrák, 143.  
Csíksomlyó, 1676–1700
2. = Nyomdai cifrák, 144.  
Csíksomlyó, 1676–1700
3. = Nyomdai cifrák, 138.  
Csíksomlyó, 1676–1700
4. = Nyomdai cifrák, 145.  
Csíksomlyó, 1676–1700
5. = Nyomdai cifrák, 152.  
Csíksomlyó, 1682–1699
6. = Nyomdai cifrák, 55.  
Csíksomlyó, 1676–1700
7. = Nyomdai cifrák, 151.  
Csíksomlyó, 1676–1700
8. = Nyomdai cifrák, 147.  
Csíksomlyó, 1682–1700
9. = Nyomdai cifrák, 148.  
Csíksomlyó, 1676–1685
10. = Nyomdai cifrák, 149.  
Csíksomlyó, 1683–1700
11. = Nyomdai cifrák, 150.  
Csíksomlyó, 1676–1700
12. = Nyomdai cifrák, 64.  
Csíksomlyó, 1682–1699
13. = Nyomdai cifrák, 146.  
Csíksomlyó, 1676–1700
14. = Nyomdai cifrák, 60.  
Csíksomlyó, 1699

### IX. BETŰ

- 1A 15 mm  
Csíksomlyó, 1682–1685
- 2A 13 mm  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 3A 11 mm  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 4A 8,5 mm  
Csíksomlyó, 1682–1699
- 5A 7 mm  
Csíksomlyó, 1676–1682
- 6A 6,5 mm  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 7A 5,5 mm  
Csíksomlyó, 1676–1699
- 8A 5,3–5,5 mm  
Csíksomlyó, 1685–1700

- 9A 4 mm  
Csíksomlyó, 1676–1699
- 10A 97 (szöveg minta: RMK I 1188)  
Csíksomlyó, 1676–1700
- 11A 86 (szöveg minta: RMK I 1347)  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 12A 72 (szöveg minta: RMK I 1572)  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 13K 9,4 mm  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 14K 97 (szöveg minta: RMK I 1572)  
Csíksomlyó, 1676–1700
- 15K 86 (szöveg minta: RMK I 1572)  
Csíksomlyó, 1682–1700
- 16K 72 (szöveg minta: RMK I 1572)  
Csíksomlyó, 1683–1700

#### A DÍSZEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK JEGYZÉKE

- RMK I 1188 – RMK II 1376 *Cantionale Catholicum*,  
Csíksomlyó, 1676
- RMK I 1243c\* *Lelki kard*, Csíksomlyó, 1680 körül
- RMK I 1273 Haller J. [trans.], *Pays, a' békeséges  
türesnek payssa*, Csíksomlyó, 1682
- RMK II 1517a\* *Calendarium*, Csíksomlyó, 1683
- RMK I 1329 [Ágoston P.], *Szivek kincse*,  
Csíksomlyó, 1685
- RMK I 1327a\* Alvarus, E., *De institutione  
grammatica liber secundus*, Csíksomlyó, 1685
- RMK II 1561a\* *Nova quaedam officia*, Csíksomlyó,  
1685
- RMK II 1561b\* *Nova quedam missae*, Csíksomlyó,  
1685
- RMK I 1347 *Uj és O kalendariom*, Csíksomlyó,  
[1685]
- RMK II 1708a\* [Consecratio] *Solemniis ... in  
Conventu Mikhaziensi*, Csíksomlyó, 1692
- RMK I 1536b\* Alvarus, E., *Institutionum  
grammaticarum liber tertius*, Csíksomlyó, 1699
- RMK II 1950b\* *Compendium declarationum,  
a summis pontificibus Nicolao III. et Clemente V.  
editarum super regulam Fratrum Minorum*,  
Csíksomlyó, 1699
- RMK II 1950a\* Hesius, R., *Prosodia P. Ricardi Hesii  
ex Societate Jesu*, Csíksomlyó, 1699
- RMK II 1986f\* Hencz J., *Oratio funebris, ... exequijs  
dicata ... Francisci Bialis de Genua*, Csíksomlyó,  
[1700]
- RMK I 1572 Baranyi P., *Lelki paradicsom*,  
Csíksomlyó, 1700

#### 19. AZ ORTODOX ÉRSEKSÉG CIRILL BETŰS NYOMDÁJA

1683–1699 (1702?)

Szászsebes

Daniil (és Dumitru Logofát?), 1683

Gyulafehérvár

Iosif ukrán nyomdász, 1685–1688

Moldvai Kiriak nyomdász és betűöntő, 1687–1689

Seben

Moldvai Kiriak és társai, Oprea, Mihai Banci,

Toma és Avram archidiakónus, 1696

Gyulafehérvár

Mihai Istvanovics (Mihai Iştvánovici), 1699

Nicolai, 1701–1702?

#### I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Szent Konstantint és Szent Ilonát ábrázoló,  
a kereszt feltalálását bemutató kétszer  
keretezett fametszet: az alakok felett  
K és E betűvel, a kereszt felett az Atyaisten  
felhőkoszorúban (68×62) – SZTRIPSKY, II  
2691/239 = BRV I. 115, [ ]<sub>1a</sub>, A<sub>3a</sub>, [ ] [ ]<sub>2a</sub>  
és RMK II 1951 = BRV I. 113, címlap háta  
Gyulafehérvár, 1699  
Korábban: Istvanovics nyomdász ugyanezt  
a metszetet az *Orânduiala Sf. Constantin și Elena*  
című könyvben is használta (vö. BRV I. 102):  
Snagov, 1696

#### II. CÍMLAP – CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Fametszetű címlapkeret a *Sikriul de aur* (Arany  
koporsó) című halotti beszéd-gyűjteményhez.  
Fent a gyulafehérvári érsekség névadója,  
az ortodox felfogás szerint ábrázolt  
Szentháromság három angyal képében.  
Felirata: „Szimon tronou.” A címlapkép két  
hosszanti oldalán Szent Péter és Szent Pál  
apostol, nevükkel, alul Szűz Mária halálát  
ábrázoló, szalagos keretbe foglalt kép, amelyet  
kétoldalt egy-egy angyal tart (155×114) – RMK  
II 1532 címlap  
Szászsebes, 1683

#### III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Erdély és I. Apafi Mihály fejedelem egyesített,  
fametszetű címere, koronával, díszes  
címerfoszladékkal (90×88). A címer két  
oldalán lévő M, A, K, A, Δ, Π, Λ, Υ, III, C, Ū,  
és Π betűk feloldása magyarul: „Apafi Mihály  
Erdély és Magyarország részeinek fejedelme,  
és a székelyek ispánja” – RMK II 1532, címlap  
háta  
Szászsebes, 1683

2. A gyulafehérvári ortodox érsekség jelvénye. Névadóját, a Szentháromságot, ortodox felfogás szerint jeleníti meg, három angyal képében. Körülötte babérkoszorú, a négyzet sarkait virágok töltik ki (114×100) – SZTRIPSKY II 2691/239, címlap háta Gyulafehérvár, 1699
3. Kollonich Lipót esztergomi érsek, bíboros fametszetes címere kettős keretben, a sarkokban virágdíszsel (80×65) – RMK II 2103, címlap háta Gyulafehérvár, 1702

## IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Arabeszkos záródísz, négykaréjú, sávozott (36×40) – SZTRIPSKY II 2646/194, RMK II 1644, címlap, M<sub>1a</sub>, 3<sub>3b</sub>, SZTRIPSKY II 2663/211, I<sub>1a</sub>, utolsó lap, SZTRIPSKY II 2691/239, B<sub>4a</sub> Gyulafehérvár, [1685–1686] 1689–1699
2. Arabeszkos, szív alakú záródísz (35×40) – RMK II 1951, B<sub>3b</sub>, SZTRIPSKY II 2691/239, Ж<sub>4a</sub> Gyulafehérvár, 1699
3. Hosszúkas fejléc sötét háttér előtt dús levelű, finoman kidolgozott rózsák (34×102) – SZTRIPSKY II 2691/239, Aa<sub>1b</sub>, ΓΓ<sub>2a</sub>, Kk<sub>1a</sub>, Pp<sub>4b</sub>, TTT<sub>4b</sub> Gyulafehérvár, 1699
4. Fonadékos záródísz (24×67) – SZTRIPSKY II 2646/194 Gyulafehérvár, [1685/1686]
5. Hurkolt záródísz (25×48) – SZTRIPSKY II 2646/194 Gyulafehérvár, [1685/1686]
6. Kétszer keretezett fejléc: sötét alapon fehér medalionban Krisztus alakja, kétoldalt sokszirmú virágokkal és indákkal (26×60) – SZTRIPSKY II 2691/239, Δ<sub>3b</sub>, HH<sub>3a</sub>, ΠΠ<sub>2b</sub>, ЪЪЪ<sub>2b</sub> Gyulafehérvár, 1699
7. Kétoldalt medalionokban Szent Jánost és Szent Pált, középen díszes ovális keretben Jézust ábrázoló, virágokkal és gránátalmákkal díszített fametszetes fejléc (50×134) Σ ΠΑΒΕΛ, ΪΣ ΧΣ, Σ ΙΩΑΝ feliratokkal – SZTRIPSKY II 2691/239, A<sub>1a</sub> Gyulafehérvár, 1699
8. Arabeszkos záródísz, nyújtott, szív alakú (48×46) – SZTRIPSKY II 2646/194 Gyulafehérvár, [1685/1686]

## V. ÁBRA – TÉRKÉP –

## VI. INICIÁLÉ

1. Kétszer keretezett, virágdíszes fametszetes cirill betűs iniciálé (20×15), csak Π betű – RMK II 1644 [Dalteria], 1697, II 1951a, [Dalteria], 1702

- Gyulafehérvár, 1689–1702  
Szeben, 1696  
1699-ben már sérült formában.  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/12. iniciálésorozat):  
Gyulafehérvár, 1648–1651
2. Keret nélküli cirill betűs iniciálék. Csak Π (35×26) és Ι betű (30×30). A Π betű szárai közt glóriás alak, a háttér apró indák és sávozott levelek töltik ki. Ugyancsak glóriás alak áll az Ι betű két szára között – SZTRIPSKY II 2691/239 Gyulafehérvár, 1699  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/17. iniciálésorozat):  
Gyulafehérvár, 1648–1651
  3. Keretezett, cirill betűs iniciálé, csak Α betű (40×33). Az Α betű szárai között vázából sávozott levelek és virágok ágaznak ki – SZTRIPSKY II 2691/239 Gyulafehérvár, 1699  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/16. iniciálésorozat):  
Gyulafehérvár, 1648
  4. Keret nélküli, elnagyolt, indadízítésű iniciálék állat- és emberalakokkal. Csak Α (39×33) Υ (33×34), 3 (34×34) – SZTRIPSKY II 2691/239 Gyulafehérvár, 1699  
Eredetileg az erdélyi fejedelmi nyomda felszereléséhez tartozott (lásd ott VI/18. iniciálésorozat):  
Gyulafehérvár, 1648–1651
  5. Kétszer keretezett, négyzetbe foglalt, felhős díszítésű X betű (34×34) – SZTRIPSKY II 2691/239 Gyulafehérvár, 1699
  6. Keretezett, hosszúkas iniciálésorozat, sötét háttérben finoman kidolgozott stilizált indákkal (25×18) – RMK II 1532, RMK II 1644, SZTRIPSKY II 2691/239, [Dalteria], 1700, RMK II 2103 Szászsebes, 1683 Gyulafehérvár, 1699–1702
  7. Egyszerű, sávozott háttérű iniciálésorozat (19×12) – RMK II 1644, RMK II 1951, SZTRIPSKY II 2691/239 Gyulafehérvár, [1685/1686] 1689–1699 Szeben, 1696
  8. Kisméretű, egyszerű, sávozott háttérű iniciálésorozat (14×7) – RMK II 1951, SZTRIPSKY II 2691/239 Gyulafehérvár, 1689–1699



- Poveste la 40 de mucenici* (Negyven szebasztai mártírról) (Gyulafehérvár, 1689) SZTRIPSKY II 2663/211 = BRV I. 88
- Cazanii la oamenii morți* [Gyulafehérvár, 1689] = Eva MÂRZA, *Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702*, Sibiu, 1998, 80-81.
- [Dalteria–Papi diploma] *Din mila lui Dumnezeu Teofil arhiepiscop și mitropolit scaumului Bălgradului și a toată Țara Ardealului...* 169[ ] în luna lui [ ] în [ ] zile. – Az 1695–1697 között hivatalban lévő Teofil gyulafehérvári metropolita adta ki Carstea din Beiu pap számára, egyleveles nyomtatvány (Gyulafehérvár, 1695–1696). A nyomtatvány másik példányán Teofil metropolita neve átragasztva, és föléje írva az 1702-ben hivatalban lévő Atanasie metropolita neve. Mindkét példány reprodukcióját közli MÂRZA, *i. m.*, 139, és 43. és 45. tábla
- [Dalteria–Papi diploma] *Nos Athanasius Dei et Apostolice Sedi Gratia Archiepiscopus Valachorum in Transilvania* (latin szöveg cirill betűkkel nyomtatva). 1700 în luna lui [ ] zile [ ]. Kitöltetlen nyomtatvány Atanasie Anghel metropolita idejéből (Gyulafehérvár, 1770). Reprodukcióját közli MÂRZA, *i. m.*, 139, és 44. tábla
- Ceasloveț* (Hóraskönyv) (Szeben, 1696) SZTRIPSKY II 2678/226 = BRV I. 101
- Bucoavna* (Ábécéskönyv) (Gyulafehérvár, 1699) RMK II 1951 = BRV I. 113
- Kiriakodromion* (Prédikációsönyv) (Gyulafehérvár, 1699) RMK II 1951a = SZTRIPSKY II 2691/239 = BRV I. 115
- Baranyi Pál, *Pânea pruncilor* (Kisdedek kenyere) [transl.] I. Duma (Gyulafehérvár, 1702) RMK II 2103 = BRV I. 133

A XVII. SZÁZADI CIFRÁK ÁTTEKINTÉSE ÉS LEÍRÁSA IDŐRENDEN,  
ELSŐ MEGJELENÉSÜK ÉVÉVEL ÉS A NYOMDAHELYEKKEL  
KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI NYOMDÁK, LŐCSE ÉS KASSA

1. Egymásba fonódó rácsok  
1601 – Kolozsvár, Kassa, Lőcse
2. Aldus-levél, tömzsibb  
1621 – Kolozsvár
3. Aldus-levél, nyújtottabb  
1630 – Kolozsvár
4. Balra hajló petrezselyemlevél  
1601 – Kolozsvár
5. Szárból kinövő, jobbra hajló apró levél  
1601 – Kolozsvár, Kassa, Lőcse, Kolozsvár
6. Nagyméretű Aldus-levél, szárból kinövő két levéllel  
1663 – Szeben
7. Balra, fölfelé hajló levél  
1632 – Gyulafehérvár, Kolozsvár
8. Kifelé hajló ív  
1656 – Brassó
9. Alul összeérő ívek  
1656 – Brassó
10. Két körívet alkotó, egymásba fonódó stilizált levelek  
1610 – Debrecen
11. Tojásfüzér egy hosszúkás és két egymás melletti kerek elemből  
1637 – Lőcse, Brassó
12. Apró Aldus-levél  
1673 – Szeben
13. Két szembefordított sötét levél  
1633 – Debrecen
14. Kétfelé hajló szárú stilizált liliom  
1603 – Debrecen
15. Sarló alakú arabeszkminta, a 16. cifra tükörképe  
1601 – Debrecen, Kassa, Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár
16. Sarló alakú arabeszkminta, a 15. cifra tükörképe  
1601 – Debrecen, Kassa, Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár
17. Köríves arabeszk, balra nyitott  
1611 – Kassa, Gyulafehérvár
18. Köríves arabeszk, jobbra nyitott  
1611 – Kassa, Gyulafehérvár
19. Jobbra hajló arabeszk  
1611 – Kassa, Debrecen
20. Balra hajló arabeszk  
1611 – Kassa, Debrecen
21. Balra hajló arabeszk, laposabb a fentinél  
1692 – Szeben
22. Jobbra hajló arabeszk, laposabb a fentinél  
1692 – Szeben
23. Két vonal között két apró kör, két szélén hosszúkás, nyújtott elemekkel  
1633 – Lőcse, Brassó, Sárospatak
24. Sarokelem  
1648 – Lőcse, Brassó, Sárospatak
25. Két felfelé nyitott ív fölött apró korona  
1610 – Kolozsvár, Lőcse, Kassa, Debrecen, Gyulafehérvár
26. Balra forduló szív, rövid szárral  
1638 – Lőcse
27. Jobbra forduló szív, rövid szárral  
1638 – Lőcse
28. Arabeszk  
1611 – Kassa
29. Arabeszk  
1611 – Kassa
30. Apró pontokból alkotott négyzet  
1686 – Szeben
31. Három vonal között jobboldalt karika  
1612 – Kassa, Lőcse
32. Apró makk  
1611 – Kassa, Lőcse
33. Nagyméretű makk  
1617 – Lőcse, Kassa
34. Két vonal között kétívű virág  
1617 – Lőcse, Kassa
35. Egymásba fonódó arabeszkminták  
1620 – Kassa
36. Szárainál rácsot alkotó háromszirmú virág  
1620 – Kassa, Gyulafehérvár
37. Szív alakú arabeszk  
1617 – Lőcse, Kassa
38. Sarokelem  
1620 – Kassa
39. Lehajló fejű napraforgó  
1620 – Kassa, Brassó
40. Sötét pont közepű sarokelem  
1638 – Lőcse, Szeben
41. Sötét pont közepű sarokelem  
1638 – Lőcse, Szeben
42. Félköríves arabeszkminta  
1617 – Lőcse, Kassa, Gyulafehérvár, Várad, Szeben, Brassó, Szászváros, Sárospatak, Keresd, Kolozsvár
43. Félköríves arabeszkminta  
1617 – Lőcse, Kassa, Gyulafehérvár, Várad, Szeben, Brassó, Szászsebes, Sárospatak, Keresd, Kolozsvár

44. Balra hajló sarló alakú arabeszk  
1623 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár
45. Jobbra hajló sarló alakú arabeszk  
1623 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár
46. Arabeszk levélminta  
1611 – Kassa, Lőcse, Gyulafehérvár, Várad,  
Szeben, Keresd, Kolozsvár, Sárospatak,  
Brassó
47. Arabeszk levélminta  
1611 – Kassa, Lőcse, Gyulafehérvár, Várad,  
Szeben, Keresd, Kolozsvár, Sárospatak,  
Brassó
48. Háromszirmú virág  
1624 – Gyulafehérvár, Lőcse, Szeben,  
Kolozsvár
49. Kisebb méretű makk, közepén világos csíkkal  
1624 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár,  
Sárospatak
50. Jobbra nyitott íves arabeszk minta  
1617 – Lőcse, Kassa, Gyulafehérvár, Várad,  
Szeben, Kolozsvár, Keresd, Szászsebes,  
Brassó
51. Balra nyitott íves arabeszk minta  
1617 – Lőcse, Kassa, Gyulafehérvár, Várad,  
Szeben, Kolozsvár, Keresd, Szászsebes,  
Brassó
52. Olló  
1624 – Gyulafehérvár
53. Egymást keresztező félkörívek  
1624 – Gyulafehérvár
54. Mutató kéz  
1624 – Gyulafehérvár
55. Apró hatágú csillag  
1632 – Gyulafehérvár, Lőcse, Csíksomlyó,  
Kassa
56. Két vonal között fekvő S betű  
1621 – Kassa, Gyulafehérvár
57. Egymásba kapcsolódó apró körök  
1627 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár
58. Apró, jobbra hajló Aldus-levél, két levéllel  
1621 – Kassa, Gyulafehérvár, Szeben
59. Nagyméretű makk  
1621 – Debrecen, Gyulafehérvár, Várad,  
Szeben, Kolozsvár
60. Apró kereszt  
1632 – Gyulafehérvár, Csíksomlyó, Kolozsvár
61. Nagyobb kereszt  
1632 – Gyulafehérvár
62. Nyolcszirmú, kerek közepű virág  
1634 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár,  
Brassó, Lőcse, Sárospatak, Kassa
63. Petrezselyemlevél, erősen ívelt szárral és  
levéllel  
1623 – Gyulafehérvár, Kolozsvár
64. Háromlevelű lóhere, jobbra nyúló szárral  
1625 – Gyulafehérvár, Lőcse, Sárospatak,  
Csíksomlyó, Brassó
65. Jobbra mutató kéz  
1630 – Kolozsvár
66. Balra mutató kéz  
1630 – Kolozsvár
67. Két vonal között sötét trapéz  
1616 – Debrecen, Kolozsvár
68. Nagyméretű, visszahajló levelű lilium  
1632 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár
69. Kis pont, háromfelé ágazó levelekkel  
1632 – Gyulafehérvár, Lőcse, Kolozsvár
70. Jobbra hajló ív, közepén apró virággal  
1632 – Gyulafehérvár
71. Visszahajló levelű sötét szirmú virág  
1633 – Lőcse, Gyulafehérvár, Szeben,  
Kolozsvár, Sárospatak, Brassó
72. Egymásba kapcsolódó ívek  
1633 – Lőcse, Gyulafehérvár, Szeben,  
Kolozsvár, Várad, Brassó, Sárospatak
73. Apró makk  
1635 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár,  
Várad
74. Apró, ötszirmú virág, szár nélkül  
1634 – Gyulafehérvár, Szeben, Kolozsvár,  
Várad, Keresd
75. Hatágú csillag  
1634 – Gyulafehérvár, Szeben
76. Balra hajló, közepén kettős vonallal áthúzott  
arabeszk  
1632 – Gyulafehérvár, Szeben, Sárospatak,  
Kolozsvár, Lőcse
77. Jobbra hajló, közepén kettős vonallal áthúzott  
arabeszk  
1632 – Gyulafehérvár, Szeben, Sárospatak,  
Várad, Kolozsvár, Lőcse
78. Virágszál, kétszer áthúzva  
1638 – Lőcse, Brassó, Kolozsvár, Sárospatak,  
Várad
79. Virágszál kétszer áthúzva  
1638 – Lőcse, Brassó, Kolozsvár, Sárospatak,  
Várad
80. Kör alakban sötétebb kör  
1637 – Szeben, Lőcse, Várad, Gyulafehérvár,  
Kolozsvár
81. Kör alakban sötétebb kör  
1637 – Szeben, Lőcse, Várad, Gyulafehérvár,  
Kolozsvár
82. Kétfelé hajló stilizált, háromszirmú virág  
1641 – Gyulafehérvár
83. Négy, csúcsain összeérő sötét levél  
1617 – Lőcse, Kassa, Gyulafehérvár
84. Apró virág, szárai keresztezik egymást  
1617 – Lőcse, Kassa, Gyulafehérvár
85. Egyenlő szárú sötét kereszt  
1684 – Szeben
86. Fekvő S betű, sötét árnyalattal  
1643 – Szeben, Kolozsvár, Keresd

87. Sarkára állított arabeszkes minta  
1695 – Szeben
88. Álló S betűhöz hasonló elem  
1635 – Gyulafehérvár
89. Három elemből álló tojásfüzér  
1601 – Szeben
90. Fekvő, háromszirmú virág  
1618 – Szeben
91. Két összefonódó virág, kör alakú ívekkel  
1618 – Szeben
92. Petrezselyemlevél, nagyobb méretű  
1618 – Szeben
93. Három nagy méretű levél egy száron  
1629 – Szeben
94. Napraforgó  
1629 – Szeben
95. Kétívű stilizált virág  
1630 – Szeben
96. Négyzetet alkotó négy apró virág  
1637 – Szeben
97. Apró, balra hajló Aldus-levelél  
1637 – Szeben
98. Apró szivalak  
1640 – Szeben, Gyulafehérvár
99. Három egymás melletti karika  
1632 – Brassó
100. Két vonal között sötét szirmú levél  
1631 – Brassó
101. Téglalap alakban hajló négyszirmú virág  
1640 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
102. Egymást keresztező vonalokból álló arabeszkdísz  
1640 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
103. Széles száron nyugvó sötét szirmú virágszál  
1640 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
104. Virágszál három sötét szirmossal  
1640 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
105. Három elemből álló tojásfüzér  
1619 – Lőcse, Kassa, Brassó, Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd, Szászsebes, Gyulafehérvár
106. Hurkolt makk  
1640 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
107. Makk, levelei csokorba kötve  
1642 – Várad, Szeben, Kolozsvár
108. Nyújtott, fekvő S betű  
1643 – Várad, Szeben, Kolozsvár
109. Önmagába visszahajló körív, jobbra hajló  
1620 – Lőcse, Kassa, Várad, Kolozsvár, Keresd
110. Önmagába visszahajló körív, balra hajló  
1620 – Lőcse, Kassa, Várad, Kolozsvár, Keresd
111. Apró sötét inda, jobbra fölfelé hajló  
1643 – Várad, Szeben, Kolozsvár
112. Apró sötét inda, jobbra lefelé hajló  
1643 – Várad, Szeben, Kolozsvár
113. Egymást keresztező apró stilizált levelek  
1640 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
114. Világos makk, két levéllel  
1642 – Várad, Szeben, Kolozsvár
115. Apró, koronát alkotó motívumok  
1649 – Várad, Kolozsvár, Keresd
116. Arabeszkes minta  
1649 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
117. Arabeszkes minta  
1649 – Várad, Szeben, Kolozsvár, Keresd
118. Apró, balra hajló Aldus-levelél  
1664 – Szeben, Kolozsvár
119. Kétívű stilizált virág  
1637 – Brassó, Lőcse, Kolozsvár, Szeben
120. Sötét közepű virág, sarokelem  
1644 – Szeben, Sárospatak, Kolozsvár
121. Sötét közepű virág, sarokelem  
1644 – Szeben, Sárospatak, Kolozsvár
122. Körív, két végén karikával  
1650 – Szeben
123. Apró madár  
1650 – Szeben
124. Apró, futó kutya, jobbra néző  
1650 – Szeben
125. Apró, futó kutya, balra néző  
1650 – Szeben
126. Háromszirmú virág  
1633 – Lőcse, Brassó, Sárospatak, Szeben
127. Háromszirmú virág, széles levelekkel  
1651 – Sárospatak, Kolozsvár
128. Apró, felfelé nyújtott háromszirmú virág  
1634 – Lőcse, Sárospatak, Kolozsvár
129. Kétfelé hajló száron lilium  
1651 – Sárospatak, Brassó, Lőcse, Kolozsvár
130. Stilizált virág  
1660 – Sárospatak
131. Stilizált virág, áthúzott szárossal  
1632 – Gyulafehérvár, Lőcse, Szeben
132. Stilizált virág, áthúzott szárossal  
1632 – Gyulafehérvár, Lőcse, Szeben
133. Nagyméretű Aldus-levelél, szára áthurkolva  
1648 – Lőcse, Brassó
134. Apró, stilizált virág  
1659 – Szeben
135. Apró kétfelé hajló inda  
1659 – Szeben
136. Apró virág, rovátkolt kehellyel  
1659 – Szeben
137. Sötét levelű stilizált lilium  
1684 – Kolozsvár
138. Makk, közepes méretű  
1624 – Kassa, Brassó, Sárospatak, Szeben, Kolozsvár, Csíksomlyó
139. Stilizált virág, egymást keresztező levelekkel  
1677 – Brassó

140. Stilizált háromszirmú virág, közepén pontokkal  
1674 – Lőcse, Brassó,
141. Sötét szirmú virágszál  
1675 – Brassó
142. Kör alakú, sokszirmú virág  
1619 – Lőcse, Kassa, Brassó
143. Jobbra hajló arabeszkes minta  
1651 – Sárospatak, Csíksomlyó, Szeben
144. Balra hajló arabeszkes minta  
1651 – Sárospatak, Csíksomlyó, Szeben
145. Egymásba kapcsolódó szív alakú minta  
1676 – Csíksomlyó
146. Egyenlő szárú kereszt  
1676 – Csíksomlyó
147. Hatágú csillag  
1682 – Csíksomlyó
148. Margaréta, szárából jobbra és balra kinyúló harangvirág  
1676 – Csíksomlyó, Brassó
149. Margaréta, szárából jobbra kinyúló harangvirág  
1676 – Csíksomlyó
150. Kettős hullámvonalból alkotott inda  
1676 – Csíksomlyó, Kolozsvár
151. Apró háromszirmú virág, levelei között pontok  
1676 – Csíksomlyó, Brassó
152. Ötágú apró csillag  
1617 – Lőcse, Kassa, Csíksomlyó, Debrecen
153. Apró, lehajló levelű liliom  
1678 – Debrecen
154. Virágszál, széles talppal, lehajló levelekkel  
1611 – Kassa, Debrecen
155. Egymást keresztező indákból és pávaszemből álló arabeszkek  
1611 – Kassa, Debrecen
156. Egymást keresztező indákból és pávaszemből álló arabeszkek  
1611 – Kassa, Debrecen
157. Vékony vonalakból alkotott háló  
1672 – Brassó, Debrecen, Kolozsvár
158. Fekvő, lefelé hajló virágszál  
1678 – Debrecen
159. Apró makk, levelekkel  
1678 – Debrecen
160. Két vonal között ötszirmú, kör alakú virág  
1616 – Debrecen
161. Apró virág, felfelé hajló levelekkel  
1607 – Debrecen, Kassa
162. Apró virág, széles talpakon  
1672 – Brassó, Debrecen, Kolozsvár
163. Stilizált virág  
1678 – Debrecen
164. Ívelt arabeszkes elem  
1611 – Kassa, Lőcse, Debrecen
165. Ívelt arabeszkes elem  
1611 – Kassa, Lőcse, Debrecen
166. Vonalak között sötét rombusz  
1620 – Kolozsvár
167. Stilizált szív alakú minta  
1685 – Szeben
168. Négyzirmú virág  
1685 – Szeben
169. Stilizált virág  
1687 – Szeben
170. Stilizált apró virág, visszahajló levelekkel  
1695 – Szeben
171. Bekezdésjel  
1631 – Szeben
172. Apró, hatszirmú virág  
1695 – Szeben
173. Öt kerek szirmú virág  
1683 – Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
174. Margaréta, egymást keresztező szárakkal  
1695 – Szeben, Kolozsvár
175. Kör alakú leveleken álló stilizált virágszál  
1696 – Szeben, Kolozsvár
176. Kettős kör középi sokszirmú virág  
1695 – Szeben, Kolozsvár
177. Tojásfüzér, kétoldalt kerek elemekkel  
1685 – Szeben, Kolozsvár
178. Karika  
1685 – Szeben
179. Apró virág visszahajló levelekkel  
1684 – Szeben
180. Alul gyűrűkben, fent három pontban végződő stilizált virág  
1671 – Lőcse, Kolozsvár
181. Vonalra helyezett kétívű apró virág  
1674 – Lőcse
182. Csillag, üres középi  
1683 – Szászsebes
183. Balra nyitott, kör alakba hajló arabeszkminta  
1683 – Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
184. Jobbra nyitott, kör alakba hajló arabeszkminta  
1683 – Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
185. Sarló alakú arabeszkminta  
1683 – Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
186. Sarló alakú arabeszkminta  
1683 – Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
187. Négyzet alakba rendezett stilizált virág  
1683 – Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
188. Tojásfüzér kétoldalt kör alakú elemekkel, nyújtott formájú  
1683 – Szászsebes
189. Makk  
1625 – Lőcse, Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben
190. Stilizált tulipán  
1627 – Lőcse, Gyulafehérvár

191. Nagyméretű háromszirmú liliom  
1699 – Gyulafehérvár
192. Napraforgó, levelek között, apró  
harangvirággal  
1690 – Kolozsvár
193. Apró, fekvő S betű  
1695 – Kolozsvár
194. Apró négyzetekből álló szalagcsokor  
1694 – Kolozsvár
195. Fekvő téglalap alakú virág, négy visszahajló  
levéllel  
1695 – Kolozsvár
196. Kisméretű makk, világos peremmel és  
egymást keresztező köríves levelekkel  
1695 – Kolozsvár
197. Apró virág két vízszintesen fekvő levéllel  
1693 – Kolozsvár
198. Kisméretű, fekvő paragrafusjel  
1633 – Lőcse, Brassó, Kolozsvár
199. Nagyobb, fekvő paragrafusjel  
1635 – Debrecen, Kolozsvár
200. Sötét szirmú levél, kétoldalt felhajló  
levelekkel  
1695 – Kolozsvár
201. Mutató kéz  
1693 – Kolozsvár
202. Nagyobb kereszt  
1698 – Kolozsvár
203. Rácsos minta  
1678 – Debrecen
204. Nagyméretű makk  
1696 – Szeben
205. Keresztben áthúzott balra hajló levél  
1697 – Kolozsvár
206. Keresztben áthúzott, jobbra hajló levél  
1697 – Kolozsvár
207. Szív formában egymást keresztező indák  
1638 – Lőcse, Szeben, Debrecen
208. Vízszintes vonalak között sötét rombusz  
1617 – Debrecen
209. Apró makk  
1621 – Debrecen, Kassa
210. Közepes méretű makk  
1602 – Debrecen, Lőcse, Kassa, Szeben
211. Háromszirmú virág  
1602 – Debrecen
212. Egymással szembeforduló négy sötét levél  
1602 – Debrecen
213. Két vonal között három karika  
1607 – Debrecen
214. Két vonal között két karika  
1607 – Debrecen
215. Két vonal között karika  
1607 – Debrecen
216. Balra forduló virág, derékszöggel  
1637 – Debrecen
217. Jobbra forduló virág, derékszöggel  
1637 – Debrecen
218. Keresztet alkotó négy sötét levél  
1621 – Debrecen
219. Négyzetet bezáró, jobbra forduló virág,  
levelekkel  
1636 – Debrecen, Brassó
220. Négyzetet bezáró, balra forduló virág,  
levelekkel  
1636 – Debrecen, Brassó
221. Hatágú csillag  
1618 – Lőcse, Kassa, Debrecen, Brassó,  
Szeben
222. Vékony, áthúzott vonalakkal álló csillag  
1666 – Debrecen
223. Fekvő, szétnyíló virág  
1633 – Debrecen
224. Jobbra forduló apró liliom  
1635 – Debrecen
225. Hét pontból álló gúla  
1635 – Lőcse, Debrecen
226. Apró, fekvő S betű  
1656 – Brassó
227. Karika  
1656 – Brassó
228. Kör alak, középen ponttal  
1656 – Brassó
229. Vékony vonalakkal álló ötágú csillag  
1635 – Lőcse, Brassó
230. Karika, benne kereszt  
1660 – Brassó
231. Karika  
1631 – Brassó
232. Napraforgó, a szárát keresztező levéllel  
1631 – Brassó
233. Két száron nyugvó liliom  
1634 – Lőcse, Brassó, Kolozsvár
234. Egyenlő szárú kereszt  
1618 – Lőcse, Kassa, Brassó, Kolozsvár
235. Két karika  
1656 – Brassó
236. Közepes méretű makk  
1643 – Brassó
237. Két stilizált virág között rácsos minta  
1693 – Brassó
238. Sötét kör, sugarakkal  
1694 – Brassó
239. Balra mutató kéz  
1694 – Brassó
240. Jobbra mutató kéz  
1694 – Brassó
241. Paragrafusjel  
1694 – Brassó
242. Apró, egyenlő szárú kereszt  
1619 – Lőcse, Kassa, Kolozsvár, Brassó
243. Incipit-jel  
1677 – Brassó

244. Jobbra, fölfelé mutató kéz  
1692 – Brassó, Lócse
245. Nagyméretű, sötét, egyenlő szárú kereszt  
1648 – Lócse, Brassó
246. Széles leveleken álló virágszál  
1697 – Kolozsvár
247. Visszahajló kettős hullámvonal  
1699 – Kolozsvár
248. Nagyobb méretű, jobbra mutató kéz  
1700 – Kolozsvár
249. Száron három sötét, jobbra hajló levél  
1617 – Lócse, Kassa
250. Szögletes, négyszirmú virág  
1617 – Lócse, Kassa
251. Két vonal között arabeszkminta  
1617 – Lócse, Kassa
252. Négy apró virág, négyzet alakban  
1617 – Lócse, Kassa
253. Négyszöget alkotó négy sötét levél  
1617 – Lócse, Kassa
254. Rombusz, benne egymást keresztező vonalak  
1621 – Lócse, Kassa
255. Apró csillag  
1670 – Kassa
256. Jobbra visszahajló, sötét hullámvonal  
1622 – Kassa
257. Háromszirmú apró virág  
1617 – Lócse, Kassa
258. Balra behajló sötét ív  
1630 – Kassa
259. Hurkolt minta  
1630 – Kassa
260. Két vonal között bal oldalon kis karika  
1632 – Kassa
261. Felfelé mutató száron apró virág  
1632 – Kassa
262. Sötét kör  
1633 – Kassa
263. Háromszirmú virág, egymást keresztező levelekkel  
1670 – Kassa
264. Jobbra nyitott arabeszkminta  
1627 – Lócse
265. Balra nyitott arabeszkminta  
1627 – Lócse
266. Stilizált levelekből álló, jobbra hajló körív  
1627 – Lócse
267. Stilizált levelekből álló, balra hajló körív  
1627 – Lócse
268. Kétívű virág  
1671 – Lócse
269. Ötszirmú apró virág, középen világos körrel  
1634 – Lócse
270. Egyenlő szárú kereszt  
1640 – Lócse
271. Sokszirmú virág  
1674 – Lócse
272. Jobb oldali sarokelem  
1637 – Lócse
273. Bal oldali sarokelem  
1637 – Lócse
274. Négy párhuzamos vonal  
1633 – Lócse
275. Nyolcágú csillag  
1670 – Kassa
276. Sokszirmú margaréta, középen karikával  
1670 – Kassa
277. Egymásba fonódó levelek, egyenes vonalon  
1617 – Lócse
278. Apró makk  
1617 – Lócse, Kassa
279. Szárnyas angyalfej  
1617 – Lócse
280. Jobbra hajló inda  
1618 – Lócse
281. Hatágú csillag  
1618 – Lócse
282. Rácsos arabeszkminta, kétoldalt egy-egy makk  
1620 – Lócse, Kassa
283. Két vonal között sokszirmú virág  
1619 – Lócse, Kassa
284. Balra hajló arabeszkes inda  
1620 – Lócse, Kassa
285. Jobbra hajló arabeszkes inda  
1620 – Lócse, Kassa
286. Kereszt, kiszélesedő végekkel  
1622 – Lócse
287. Aldus-levél hurkolt szárral  
1622 – Lócse
288. Keresztet alkotó sötét levelek  
1623 – Kassa
289. Szív alakba rendezett pávaszemek  
1625 – Kassa
290. Keskeny, sötét levél  
1671 – Kassa
291. Nagy Aldus-levél  
1663 – Szeben
292. Félkör alakú apró koszorú  
1637 – Szeben
293. Paragrafusjel, nagy  
1695 – Szeben
294. Paragrafusjel, apróbb  
1648 – Szeben












17. századi nyomdák cifrái (Kelet-Magyarország, Lőcse és Kassa)










								
82	83	84	85	86	87	88	89	90
								
91	92	93	94	95	96	97	98	99
								
100	101	102	103	104	105	106	107	108
								
109	110	111	112	113	114	115	116	117
								
118	119	120	121	122	123	124	125	126
								
127	128	129	130	131	132	133	134	135
								
136	137	138	139	140	141	142	143	144
								
145	146	147	148	149	150	151	152	153
								
154	155	156	157	158	159	160	161	162










17. századi nyomdák cifrái (Kelet-Magyarország, Lőcse és Kassa)










								
163	164	165	166	167	168	169	170	171
								
172	173	174	175	176	177	178	179	180
								
181	182	183	184	185	186	187	188	189
								
190	191	192	193	194	195	196	197	198
								
199	200	201	202	203	204	205	206	207
								
208	209	210	211	212	213	214	215	216
								
217	218	219	220	221	222	223	224	225
								
226	227	228	229	230	231	232	233	234
								
235	236	237	238	239	240	241	242	243










17. századi nyomdák cífrái (Kelet-Magyarország, Lőcse és Kassa)







								
244	245	246	247	248	249	250	251	252

								
253	254	255	256	257	258	259	260	261

								
262	263	264	265	266	267	268	269	270

								
271	272	273	274	275	276	277	278	279

								
280	281	282	283	284	285	286	287	288

					
289	290	291	292	293	294

17. századi nyomdák cifrái (Kelet-Magyarország, Lőcse és Kassa)

100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110
110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120
120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130
130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140
140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150
150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160
160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170
170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180
180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190
190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200

## METSZŐK ÉS RAJZOLÓK MUTATÓJA

Szignált és egyes mestereknek tulajdonított fa- és rézmetszetek

A metszetek leírása a metszők betűrendjében következik. Az ugyanattól a metszőtől származó hosszabb képsorozatok rövidített formában, összevontan szerepelnek. Teljes leírásuk, előfordulásuk és alkalmazásuk időköre a Katalógusban, a megfelelő nyomdáknál található. Itteni sorszámuk megegyezik a Katalógus sorszámával. Ha a metszet szignált, akkor eredeti formájában közöljük. A mutatóban a fametszők, rézmetszők és rajzolók neve is szerepel. A mester neve alatti város és nyomda nem a metszet készítésének helyét jelöli, hanem azt, hogy melyik városban, illetve nyomdában alkalmazták a metszetet.

**BUBENKA, (308) Jonas Lőcsén működő fametsző**  
Lőcse, Brewer-nyomda

készítőjének szignója: „C. Z.” (45×55)  
(SIMON, 7) – RMK I 1517, RMK II 1534  
Debrecen, 1683–1684

I/160–312. Százötvenhárom különféle méretű képből álló fametszetes illusztrációsorozat J. A. Comenius *Orbis seunusualium pictus* című tankönyvének négy nyelvű és három nyelvű kiadásához. A fametsző szignója a 232. képen látható „A kép-írás” festő és szobrászműhelyének bemutatása című képen: „Sculpsit Jonas Bubenkius Leutschovia 1679” – RMK I 1338 (szignált kép a 158. lapon) és RMK I 1339 (szignált kép a 160. lapon)  
Lőcse, 1685  
Továbbélése a XVIII. századi Brewer-nyomdában: Lőcse, 1728

**CRONER, Johann eperjesi rézmetsző**  
Lőcse, Brewer-nyomda

III/13. Weber János gyógyszerész, orvos és eperjesi bíró rézmetszetű nemesi címere: a címerpajzsban balra néző ágaskodó oroszlán, bal mancsában eperlevelet, jobbában kardot tart, a címerpajzs felett egyszarvú. Az alatta lévő nyomtatott szöveg tanúsága szerint a címert nagy pártfogójának Johann Croner rajzolta („abgezirket und gerissen”) 1664-ben Weber *Lectio principum* című művéhez (PATAKY, 99) (165×167) – RMNy 3228, e<sub>1a</sub>  
Lőcse, 1665

II/5. Fametszetű címlapkeret Ch. Neubarth 1676. évre szóló negyedret *Új és ó kalendáriumához*. Fölül Lőcse címerét két angyal tartja, kétoldalt, oszlop mellett a csillagászat és a matematika tudományának megtestesítői állnak, alul szörnyfejjel, angyalokkal övezett ovális keretben a város látképe: LEUTSCHOVIA.  
Szignált: „Jon. Bubenkius” (183×134) – RMK I 1200 címlap  
Lőcse, 1675

**E. mester, fametsző**  
Kolozsvár, Heltai-nyomda

I/42. Evangéliumi illusztráció: Ecce homo.  
A képen évszám: „1552” és „E” szignó (26×26) – RMNy 1271, (328)  
Kolozsvár, 1622  
Az eredetileg 45 képből álló sorozatnak ezt a darabját a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott I/8. illusztráció):  
Kolozsvár, 1593, 1599

**C. Z. mester, fametsző**  
Debrecen, városi nyomda

III/11. A leideni Elzevieriek feliratú, szilfát és magányos alakot ábrázoló nyomdászjelvényének másolata. Négyzetű, dús lombú szilfa jobbján álló férfi jobb kezével rámutat a bal oldalon található írásszalagra, amelyen a NON SOLUS (Nem egyedül) mottó olvasható. Ez alatt lévő bokor aljában a fametszet

I/43. Evangéliumi illusztráció: Simeon karjára veszi a gyermek Jézust (26×26) – RMNy 1271, (234)  
Kolozsvár, 1622  
Az eredetileg 45 képből álló sorozatnak ezt a darabját a Hoffgreff–Heltai-nyomda a

XVI. században is használta  
(lásd ott I/14. sz. illusztráció):  
Kolozsvár, 1593

- I/44. Evangéliumi illusztráció: Jézus megjelenik  
Mária Magdolnának (26×26) – RMNy 1271  
(261)  
Kolozsvár, 1622  
Az eredetileg 45 képből álló sorozatnak ezt  
a darabját a Hoffgreff–Heltai-nyomda a  
XVI. században is használta (lásd ott I/27.  
illusztráció):  
Kolozsvár, 1593

#### G. C. mester, fametsző

Kolozsvár, Heltai-nyomda

- I/24–35. Tizenkét Szibilla fametszetű képe,  
téglalap alakú keretben (72×57) a *Fortuna* című  
sorsvetőkönyvhöz. Szignálatlan, G. C. mester-  
nek tulajdonított fametszetek – RMNy 916  
Kolozsvár [1599–1610]  
A sorozat három darabja, a Sybilla Hellespontica,  
a Sybilla Libica és a Sybilla Delphica a Hoffgreff–  
Heltai-nyomda XVI. századi kiadványaiban is  
szerepel (lásd ott I/123., 124. és 125. illusztráció):  
Kolozsvár, 1597–1599
- I/40. Markalf és Policana Salamon király előtt.  
Eredetileg *Salamon és Markalf históriájának*  
illusztrációja (118×90). Szignált: „S[culpsit].  
G. C.” és évszám: „1577” – RMNy 935, címlap  
Kolozsvár [1601–1610]  
Korábban a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI.  
században is használta (lásd ott I/58. illusztráció):  
Kolozsvár, 1577

#### G. C. T. mester, fametsző

Kolozsvár, Heltai-nyomda

- I/1. A bekötött szemű Fortuna istenasszony  
fametszetű képe (145×110) a *Fortuna* című  
magyar nyelvű verses sorsvető könyv  
címlapján. Szignálatlan, G. C. T. mesternek  
tulajdonítható fametszet – RMNy 916, címlap  
Kolozsvár, [1599–1610]
- I/2. Szerencsekerék fametszetű képe (153×117)  
Szerencsének avagy szerencsétlenségnek  
kereke címmel a *Fortuna* című magyar nyelvű  
verses sorsvetőkönyvben. Szignált: „G. C. T. V.”  
betűk címer alakban összeállítva  
– RMNy 916, A<sub>2a</sub>  
Kolozsvár [1599–1610]

#### HIEBNER, Israel szászországi rézmetsző

Kassa, Városi nyomda

- I/51. EPERIES IN VNGARN: Eperjes szabad királyi  
város rézmetszetű látképe, bal felső sarokban  
a város címerével. A várost ábrázoló metszetet  
alul egy másik egészíti ki: négy oszlop között  
egy átjáró adja meg a mű címét és szerzőjét:  
ATRIUM NATURAE AUTORE. IOHANNE BAYERO.  
1662-ben a szerző *Ostium vel atrium naturae*  
című munkájához készült. A két metszet össze  
lett illesztve, de tartalmi összefüggés nincs  
közöttük A Tarca folyó közelében olvasható  
Israel Hiebner metsző szignója: „Hieb. fec.”  
(PATAKY, 141) (137×188) – RMNy 3028,  
a nyomtatott címlap előtt  
Kassa, 1662  
Az eperjesi látképet, tehát csak a metszet felső  
részét, ugyanebben az évben Weber János Lőcsén  
kiadott művében is felhasználták (lásd ott I/130.  
illusztráció):  
Lőcse, 1662

- II/1. Johann Bayer *Filum labyrinthi vel cynosura*  
című művének díszcímlapja, rézmetszet.  
A földön labirintus előtt egy pár és egy tudós  
könyvvel a kezében, az égen Nap és csillagok,  
kör alakban a hajózáshoz is szükséges  
csillagászati eszköz. Israel Hiebner szignált  
metszete: „I. Hieb. Math. fecit in Eperies”  
(PATAKY, 141) (126×78) – RMNy 3078 címlap,  
RMNy 3079, címlap  
Kassa, 1663

#### HIEBNER, Israel szászországi rézmetsző

Lőcse, Brewer-nyomda

- I/126. Weber János eperjesi orvos és bíró  
babérkoszorúval övezett félalakos arcképe,  
rézmetszet Weber *Janus bifrons*, valamint  
ugyanezen szerző *Lectio principum* című  
művéhez. Felirata: PRO DEO CAESARE ET PATRIA  
JOHANNES WEBER R. L. C. EPERIES PT. JUDEX  
PRIMAR. S. C. R. M. PART. R. HUNG. SUP.  
ORDINAR. AC PERPETUUS PHARMACOPOEUS ANNO  
DNI MDCLXII. AET SUAE. Az arckép alatt  
Weber nemesi címere és M. I. Z. négysoros,  
metszett verse látható. Szignálatlan, Pataky  
kérdőjellel Israel Hiebner művének feltételezi  
(PATAKY, 141) (330×205) – RMNy 3047 címlap  
előtt, RMNy 3228 címlap előtt  
Lőcse, 1662–1665

- I/127. EPERIES IN UNGARN. Eperjes város rézmetszetű látképe Weber János *Janus bifrons* című művéhez. A bal felső sarokban a város címere, a látkép alatt a címer verses magyarázata is rézbe metszve. Szignált: „H. sc. W. del”. Weber rajza után Israel Hiebner metszette (PATAKY, 141) (138×183) – RMNy 3047 a díszcímlap után Lőcse, 1662  
A metszetet a kassai városi nyomdában is felhasználták (lásd ott I/51. illusztráció): Kassa, 1662
- I/128. Weber János eperjesi bíró újraválasztása az eperjesi főtemplomban, a városi tanács, a külső tanács és az eperjesiek nagy tömege előtt. Rézmetszet Weber *Janus bifrons* című művéhez. Felirata: ABBILDUNG DER ORTHS DER PFARRKIRCHEN V. GEHALTENEN CEREMONIEN DA JOHANN WEBER APOTECKER SEIN RICHTER AMPT IN EPERIES ABGELEGET U. DARAUF WIEDER BESTÄTIGET WORDEN A. 1662. 5. MARTII. Szignálatlan, Pataky kérdőjelesen Israel Hiebnernek tulajdonítja (PATAKY, 141) (332×175) – RMNy 3047, A<sub>1</sub> levél előtt Lőcse, 1662
- I/129. Az apa és fiú történetét a számmal ábrázoló rézmetszet, felirata: QUILIBET AUDACI CARPTUR ORE LABOR Szignálatlan, Pataky kérdőjelesen Israel Hiebnernek tulajdonítja (PATAKY, 141) (255×182) – RMNy 3047, D<sub>2</sub> és D<sub>3</sub> levél között Lőcse, 1662
- II/3. Kilenc ovális alakú rézmetszetből álló díszcímlap Weber János *Janus bifrons* című művéhez. A metszet szélein lévő két-két kép, a bal felső sarokból haladva: zsámolyon, párnán királyi korona, felirata: OMNIS HONOR ONUS – vele szemben ugyanígy a jogar: DEUS DAT REGNA ET TRANSFERT. Alattuk: balról PIETAS megszemélyesítése, VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM, jobbról JUSTITIA alakja, PER MEREGES REGNANT. Alul baloldalt tudós ember, PUBLICAE LEX EST MEDICINA SALUTIS, vele átellenben fiúgyermekét vesszővel fegyelmező atya, TIMORE STAT RESPUBLICA ET AMORE. A középső három mező: fölül fél térdre ereszkedő, imádkozó király, mellette udvari emberek, a felső írásszalagon: OMNIS MAGISTRATUS A DEO EST, az alsón: LEX DIVINA, LEX HUMANA. Alatta nagyobb ovális keretben, Janus-fő alatt a mű metszett címe és a szerző neve látható. Az alatta lévő képen mesteremberek, hadvezérek állnak és egy alak térdel,

aki nézőcsővel fürkészi a távot: ARTE ET MARTE REGIT ORBIS TERRARIUM. A legalsó kép a metszet teljes szélességét foglalja el. A távolban sziget vagy szárazföld, elől tengeri hajó, a kép jobb sarkában fa alatt furulyázó pásztor állataival, kétoldalt írásszalag: PERITONAUICI ERO FAVENT VENTI PASTORE VIGILI TUTUS ET GREX. Szignált: a legalsó kép felett: „Israel Hiebner in Eperies fecit” (PATAKY, 140) (330×182) – RMNy 3047, címlap Lőcse, 1662

- III/14. FELICITAS PRINCIPUM: a főbb erényeket emblematiszusan ábrázoló két oszlop, rézmetszet. Az 1. oszlopon legfelül pelikán: AMORE, a továbbiak: korona: HONORE, mérleg: JUSTITIA, horgony: SPE, jogar: CLEMENTIA, madár: VIGILANTIA, oteroszlán: FORTITUDINE, kígyót szorongató kéz: LIBERALITATE, szem: VISU, szív: SINCERICORDE, nyíl, íj: PERSECUTIONE, szántó paraszt: PACE, halálfej: CERTA MORTE. A 2. oszlopon legfelül méhkas: LABORE, a további erények: síkságból kiemelkedő domb: ADIUTORE, tengeri hajó: FIDUCIA, híd: DEI LAUDE, galamb olajággal: DEI GRATIA, korsó: TEMPERANTIA, könyv: ERUDITIONE, aranyat tartó kéz: FRUGALITATE, fül: AUDITU, száj: AUTHENTICA ORE, ember kígyóval: OBSTRECTATIONE, gyertya: FACE, angyalok: BEATA SORTE. Szignált: „Hieb. fec.” (PATAKY, 141) (297×138) – RMNy 3228, e<sub>2</sub> levél után Lőcse 1665

#### HINTZ, Friedrich kolozsvári rézmetsző

Kolozsvár, a református egyház országos nyomdája

- I/1–17. Tizenhét számozott, rézmetszetű embléma a *Braxy tón* című emblémáskönyvben (1693) (85×115). Szignálatlanok de a szignált címlapkép (*castrum doloris*) alapján feltehető, hogy Friedrich Hintz kolozsvári metsző munkái – RMK II 1731 Kolozsvár, 1693
- II/5. A *Braxy tón* című emblémáskönyv díszcímlapja. Báró Perényi Katalin, özvegy Kemény Simonné rézmetszetű *castrum dolorisa*, amelynek központi alakja a Perényi bárói címerre utaló koronás emberfejű és derekú, halfarkú szirén. A szirén portrészerű női feje bizonyára az elhunyt Perényi Katalin képmása. A *castrum doloris* felirata: ILLUSTRISSIMA D. CATHARINA NATA BARONISSA DE PERENYI ILLMI

D. SIMONIS KEMENY RELICTA VIDUA. OBIIT XX. APRILIS MDCVIIC. [=1693]. A koszorú körirata: UXOR TUA SICUT VITIS ABUNDANS IN LATERIBUS DOMUS TUAE. FILII TUI SICUT NOVELLAE OLIVARUM IN CIRCUITU MENSARUM TUARUM. A szirénfigura fölötti írásszalagban szentírási idézet: ECCE SIC BENEDICETUR HOMO QUI TIMET DOMINUM. PSAL. 12.7. Szignált: „Clausenburg Fried. Hintz Fecit” (290×200) – RMK II 1731, címlap Kolozsvár, 1693

### HOFFHALTER Rafael fametsző

Debrecen, városi nyomda

III/1. Debrecen város címere: a keretezett fametszet előterében ovális emblémában a feltámadt Krisztust szimbolizáló zászlós bárány. Felette reneszánsz oszlopcsarnok közepén könyve támaszkodó, illetve azt olvasó férfialak. A két szárnyas puttó által tartott ovális embléma felirata: +MINT A BARAN MEG NEMVL. A NIRV ELÖT.ESA.LIII. Alatta a padozat kockáiban a fametszet készítésének évszáma: 1583 (V. ECSEDY-SIMON, 89) (78×76) – RMNy 874, címlap, RMNy 895, címlap Debrecen, 1601–1603  
XVI. századi előzménye:  
Debrecen, 1583–1588

III/2. Debrecen város címere világos hátterű ovális keretben: bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány. Az ovális keret felirata: +MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELÖT. ESA LIII (45×40) – RMNy 1922 (2), címlap Debrecen, 1642  
XVI. századi előzménye:  
Debrecen, 1577–1591

### HOFFMANN, Johann Jakob bécsi rézmetsző

Kolozsvár, Tótfalusi Kis Miklós

II/2. Diadalívet és harci szekeret ábrázoló rézmetszetű díszcímlap Haller János *Hármas históriájához* (170×130). Szignált: „Hoffman sculp.” (PATAKY, 24 szerint nem Johann Jakob Hoffmann-t jelöli ez a szignó, hanem egy ismeretlen rézmetszőt) – RMK I 1470 Kolozsvár, 1695

III/6. Haller János rézmetszetű címere Haller *Hármas históriájához* (170×130). Szignált: „Hoffmann sculp.” – RMK I 1470 Kolozsvár, 1695

### HOFFMANN, Johann Jakob bécsi rézmetsző

Lőcse, Brewer-nyomda

I/308. Boldog Csáky Mór 1336-ban elhunyt domonkos szerzetesről készült keretezett rézmetszetes kép, a szerzetes bal kezében feszületet tart, az asztalon lévő drapérián a Csáky-címer látható. Az aláírás feltűnteti a rajzoló és az adományozót, a kassai jezsuita egyetem diákjait: KERI FECIT ET MGRIS PH[IL]I[OSOPH]IAE DEDIC. CASSOVIAE 1693. COM. GEORG. CSAKY RHET. Szignált: „Hoffmann sculp.” (PATAKY, –) (110×89) – RMK II 1736, C<sub>2</sub>–C<sub>3</sub> levelek közé bekötve Lőcse, 1693

### HONTERUS, Johannes fametsző

Brassó, városi nyomda

II/1. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret felső része, a 2., 3. és 4. keretléccel együtt reneszánsz kapuzatot alkot, négy elemből összeállítva. A felső részt alkotó fametszetes keretdísz íves kapubélésben Brassó koronás és fagyökeres címerét ábrázolja (27×78) – RMNy 1717  
Brassó, 1638  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/5. keretdísz):  
Brassó, 1543

II/2. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret bal oldali léce (78×14) – RMNy 1717  
Brassó, 1638  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/6. keretdísz):  
Brassó, 1543

II/3. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret jobb oldali léce (78×14) – RMNy 1717  
Brassó, 1638  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/8. keretdísz):  
Brassó, 1543

II/4. Reneszánsz kaput ábrázoló címlapkeret alsó léce (28×78) – RMNy 1717  
Brassó, 1638  
A keretdísz XVI. századi használata (lásd ott II/7. keretdísz):  
Brassó, 1543–1563

III/3. Brassó koronás és fagyökeret ábrázoló címere, csillagok nélkül (24×47) – RMNy 1988, A<sub>1a</sub>, RMNy 2258, A<sub>4b</sub>, RMNy 2627, A<sub>1a</sub>, RMNy 2692, [ ]<sub>1a</sub>, RMNy 2698 [ ]<sub>1a</sub>, RMNy 2700 [ ]<sub>1a</sub>, RMNy 1701, [ ]<sub>1a</sub>, RMNy 2702, [ ]<sub>1a</sub>  
Brassó, 1643–1657

A címer XVI. századi használata, ott még egy-egy csillaggal (lásd ott III/5. címer):  
Brassó, 1541, 1547–1562

III/5. Brassó lófej formájú címere (52×42).

Az unikum nyomtatvány sérülése miatt az ábrázolás többi része hiányzik – RMNy 3193 [ ]<sub>8b</sub> és talán RMNy 3271, D<sub>6b</sub>  
Brassó, 1665–1666 körül

A címer XVI. századi használata (lásd ott III/1. címer):

Brassó, 1539–1551

A címer eredeti fadúca is fennmaradt.

IV/1. Hatkaréjos indadísz szőlőlevéllel (11×72)

– RMNy 1717, A<sub>1a</sub>, RMNy 1988, A<sub>1b</sub>, I<sub>4b</sub>

Brassó, 1638–1643

A dísz XVI. századi használata (lásd ott IV/4. dísz):

Brassó, 1547–1563

IV/5. Nagyméretű indadísz, a két szélső karéjban

stilizált levél (25×80) – RMNy 1988, I<sub>4b</sub>

Brassó, 1643

A dísz XVI. századi használata (lásd ott IV/. dísz):

Brassó, 1547–1556

IV/6. Hatkaréjos indadísz (9×41) – RMNy 2258,

(11), (30)

Brassó, 1649

A dísz XVI. századi használata (lásd ott IV/2. dísz):

Brassó, 1539–1547

**KERI**, rajzoló, lásd Hoffmann, Johann Jakob bécsi rézmetszőnél

**KÜSSEL**, Matthaues augsburgi rézmetsző

Lőcse, Brewer-nyomda

I/134. Lipót császár rézmetszetű, félalakos arcképe császári koronával és uralkodói jelképekkel Weber János *Lectio principum* című művéhez.

Felirata: LEOPOLDUS D. G. .IMPERATOR ROAN(US).

S. A. GERM. H., B. REX. A kép jobb felső

sarkában csőrében olajágot hozó galamb,

alatta írásszalag: ECCLESIAE SECURITAS,

REIPUBLICAE LIBERTAS, OECONOMIAE FELICITAS.

Szignált: „Matthaues Kusell sculps.” (PATAKY,

23) (270×187) – RMNy 3228, a rézmetszetes díszcímlap előtt  
Lőcse, 1665

II/4. Salamon király elefántcsont, arannyal borított trónja, a hozzá vezető lépcsőket kétoldalt és fent a trónszéket is oroszlánok őrzik.

Rézmetszet, címlapdísz Weber János *Lectio*

*Principum* című művéhez. Szignált: „Ma.

Küssel sculp.” (PATAKY, 23) (310×194) – RMNy

3228, a<sub>1</sub> levél előtt

Lőcse, 1665

**L. és metszőkés** lásd Lucius, Jacobus

**LUCIUS, Jacobus (= L. és metszőkés), fametsző**

Debrecen, városi nyomda

II/1. Címlapkeret, alsó részében az oroszlánnal

küzdő Sámson. Szignált: „L” betű és

metszőkés (156×108) – RMNy 1011, címlap

Debrecen, 1611

Eredetileg a Hoffgreff–Heltai-nyomda

felszereléséhez tartozott (lásd a XVI. században

II/3. címlapkeret, ott még eredeti, ép állapotában):

Kolozsvár, 1554–1572

**LUCIUS, Jacobus (= L. és metszőkés), fametsző**

Kolozsvár, Heltai-nyomda

I/41. A világ teremtése (153×104) – RMNy 1726,

A<sub>4b</sub>

Kolozsvár, 1638

Korábban a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI.

században is használta (lásd ott I/7. illusztráció):

Kolozsvár, 1551

III/5. Kolozsvár babérkoszorús címere

CLAUSENBVRG felirattal (66×66). Szignálatlan,

Jacobus Luciusnak tulajdonítható fametszet –

RMNy 1503, utolsó lap

Kolozsvár, 1661

Korábban a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI.

században is használta (lásd ott III/1. címer):

Kolozsvár, 1550–1582

IV/21. Korábbi fametszetes keretdísz töredéke

záródíszként alkalmazva (8×94). Szignálatlan,

Jacobus Luciusnak tulajdonítható fametszet

– RMNy 1618, címlap

Kolozsvár, 1635

- Töredék a Hoffgreff–Heltai-nyomda XVI. századi keretdíszből (lásd ott II/2. keretdíz), annak alsó, hosszanti oldala. Az eredetileg a Ritvs szót keretező dísz maradványa:  
Kolozsvár, 1550
- VI/1. Stilizált növényekkel, állatokkal díszített, sávozott háttérű, kétszer keretezett nagyméretű iniciálésorozat két darabja: csak M és N betű (41×41). Szignálatlan, Jacobus Luciusnak tulajdonítható iniciálésorozat – például RMNy 1268  
Kolozsvár, 1622  
Korábban a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott IV/1. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1550–1600  
Később a református egyház országos nyomdájában (lásd ott VI/6. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1684–1687
- VI/2. Stilizált leveleket, gyermekalakokat ábrázoló, sávozott háttérű iniciálék (20×24). Szignálatlan, Jacobus Luciusnak tulajdonítható iniciálésorozat – például RMNy 2978  
Kolozsvár, 1661  
Korábban a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/2. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1550–1600
- VI/3. Stilizált növényeket, szörnyalakokat ábrázoló, sötét háttérű iniciálésorozat E betűje (19×19). Szignálatlan, Jacobus Luciusnak tulajdonítható iniciálésorozat – RMNy 1312  
Kolozsvár, 1624  
Korábban a Hoffgreff–Heltai-nyomda a XVI. században is használta (lásd ott VI/3. iniciálésorozat):  
Kolozsvár, 1560–1600
- M. SZ. mester, fametsző**  
Kolozsvár, Heltai-nyomda
- 16 Nagyméretű, arabeszk dísz, téglalap alakú keretben. Szignált: M Sz (119×62) – RMNy 1312  
Kolozsvár, 1624
- M. Z. lásd Mihai ZUGRAVUL**
- ROTH VON ROTHENFELS, Christian Hermann körmöcbányai rézmetsző**  
Lőcse, Brewer-nyomda
- I/135. Weber János apoteózisa, címerével.  
Rézmetszet SIC ITUR AD ALTA felirattal Weber *Lectio principum* című művéhez. Weber díszes kétkerekű járművét sas, oroszán és griff röpíti magasba, ő maga koronában végződő oszlopot tart a kezével. A képet aránytalanul nagyméretű és dúsán megrajzolt virágok, levelek, gyümölcsök keretezik. Fölül Eperjes város négy részre osztott címere látható: oroszán koronás oszloppal és sas, a karmai közt eperlevéllel. Szignált: „Christianus Hermannus Roth. V. R. F. sculpsit Crembnitz” (PATAKY, 212) (435×334) – RMNy 3228, d<sub>4</sub> levél után  
Lőcse, 1665
- I/136. Eperjes rézmetszetű látképe Weber János *Wappen der königl. Freyen Stadt Eperies* című művéhez. A kép két felső sarkában felhők közül a városra mutató angyalokkal, középen a város négy részre osztott címerével. Szignált: „CH. R. V. R. F.”, Christian Hermann Roth von Rothenfels (PATAKY, 212) (172×177) – RMNy 3469, címlap előtt  
Lőcse, 1668
- TEUTSCH, Tobias szebeni rézmetsző**  
Szeben, városi nyomda
- II/36. Rézmetszetű díszcímlap Matthias Miles *Siebenbürgische Würg-Engel* című művéhez (173×150). Szignált: „Tob. Teutsch” (PATAKY, 219) – RMNy 3688  
Szeben, 1670
- TÖLTÉSI István nyomdász, fametsző**  
Debrecen, városi nyomda
- III/4. Magyarország koronás címere: a négy osztatú címerpajzsot két ágaskodó oroszán tartja (39×52) – RMK I 1315a, RMK I 1621  
Debrecen, 1684–1705  
Töltési Istvánnak tulajdonítható utánmetszés a III/3. címerről, amely ismeretlen fametsző munkája

**VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály  
nyomdász, rajzoló, fametsző(?)**

Kolozsvár, református egyház országos nyomdája

I/18. Almafát ábrázoló fametszet  
(308×240) – SZTRIPSKY I 295  
Kolozsvár, 1676

**ZUGRAVUL, Mihai (M. Z.) havasalföldi  
fametsző**

Gyulafehérvár, erdélyi fejedelmi nyomda

III/5. A gyulafehérvári ortodox metropolita  
pecsétje. Ovális, pikkelyes keretbe foglalt  
fametszetű dísz: a Szentháromság ortodox  
felfogás szerinti ábrázolása, három angyal  
képében. A tányérba rajzolt cirill betűs M. 3.  
monogram feltehetően Mihai Zugravul  
fametsző nevét rejti (118×97) – RMNy 2210,  
címlap háta, RMNy 2365, Γ<sub>4b</sub>  
Gyulafehérvár, 1648–1651

**ISMERETLEN RÉZMETSZŐ**

Kassa, városi nyomda

I/53. Borgia Szent Ferenc jezsuita generális  
dicsfényvel övezett rézmetszetű arcképe a  
szentté-avatás évéből, aláírása: „S. FRANCISCUS  
BORGIAE, GANDIAE DUX SOCIETATIS IESV III  
GENERALIS 1671”. A szent jobb kezében  
Madonna-képet tart, baljával a halott Izabella  
spanyol királynő arcára mutat. A háttérben  
a jezsuita generális működése színhelyének,  
Rómának egyes kiemelkedő épületei láthatók.  
Valentinus Balogh *Filius mortis* című művéhez  
készült. Szignálatlan (PATAKY, 256) (111,5×81,5)  
– RMK II 1268, A<sub>1</sub> és A<sub>2</sub> levél közé bekötve  
Kassa, 1671

I/56. Franciscus Moro *Primitiae veris poetici* című  
művének címlapja elé kötött rézmetszetes lap.  
Az előtérben harci öltözetben két dárdás,  
pajzsos alak, a háttérben Kronosz kaszával a  
kezében, előtte nyitott könyv az 1694-es  
évszámot mutatja. Fent a magasban trombitáló  
angyal, Apollón a hárfával és Pallasz Athéné  
látható. Szignálatlan (PATAKY, –) (142×83) –  
RMK II 1771, címlap előtt  
Kassa, 1694

**ISMERETLEN RÉZMETSZŐ**

Kolozsvár, Tótfalusi Kis Miklós

I/1–21. Húsz rézmetszetű embléma Baranyi Pál  
*Viaticum spirituale* című művéhez (100×58)  
Szignálatlan – RMK II 1795  
Kolozsvár, 1695

II/1. Díszcímlap Baranyi Pál *Viaticum spirituale*  
című művéhez (100×58). A virágkoszorúba  
foglalt címszöveg évszáma 1694. Szignálatlan  
(PATAKY, 257) – RMK II 1795  
Kolozsvár, 1695

III/5. Kornis Kata fonadékos keretbe foglalt  
rézmetszetű címere K. K. monogrammal  
Baranyi Pál *A szent írás summája* című  
munkájához (120×70). Szignálatlan – RMK I  
1474  
Kolozsvár, 1695

III/3. Gróf Gyulaffy László rézmetszetű címere,  
alatta metszett szöveggel, Baranyi Pál *Viaticum  
spirituale* című művéhez (100×58). Szignálatlan  
(PATAKY, 257) – RMK II 1795  
Kolozsvár, 1695

**ISMERETLEN RÉZMETSZŐ**

Lőcse, Brewer-nyomda

I/130–133. Négy rézmetszet Weber *Janus bifrons*  
című művéhez, amelyekhez Weber János fiai:  
Johannes Friedericus Weber, Johannes Weber  
junior, Daniel Weber és Johannes Georgius  
Weber írtak apjuk tiszteletére latin verseket.

I/130. Seborvos, fűrészszel a kezében, amint a beteg  
lábát akarja levágni. Rézmetszet, felirata:  
ARTIBUS INGENUIS. Szignálatlan rézmetszet  
ismeretlen metszőtől (PATAKY, 256) (102×160)  
– RMNy 3047, H<sub>5</sub> levél után  
Lőcse, 1662

I/131. Két ökörrrel szántó paraszt, távolabb egy  
másik földműves vet: LABORE. Szignálatlan  
rézmetszet ismeretlen metszőtől (PATAKY, 256)  
(100×159) – RMNy 3047, H<sub>5</sub> levél után  
Lőcse, 1662

I/132. Tengeri hajó és egy kisebb vitorlás: COMITE  
FORTUNA. Szignálatlan rézmetszet ismeretlen  
metszőtől (PATAKY, 256) (102×160) – RMNy  
3047, H<sub>5</sub> levél után  
Lőcse, 1662

I/133. Havasi pásztorkunyhó, a pásztor kutyáival:  
VIGILANTIA. Szignálatlan rézmetszet ismeretlen  
metszőtől (PATAKY, 256) (99×159) – RMNy  
3047, H<sub>5</sub> levél után  
Lőcse, 1662

III/16. A Holló család rézmetszetes nemesi címere  
INSIGNIA NOBILITARIA ANTIQUAE DOMVS  
VIRTUTISQUE HOLLOIANAE felirattal, a benne  
lévő kronosztichon az 1685-ös évszámot adja.  
Babérkoszorúba foglalt, koronás, négyosztatú  
címer két-két sassal és kettős keresztet tartó  
oroszlánnal, középen, az ötödik címerpajzsban  
pedig csőrében gyűrűt tartó holló látható.  
Az alsó táblába, amelyet halálfej és kétoldalt  
sasok díszítenek, a címert magyarázó latin  
verset vésték. Ugyanez a vers olvasható a  
Holló Zsigmondot búcsúztató latin oráció  
címlapverzóján is, Rényes István jezsuita latin  
orációja pedig a nemesi címer emblematikus  
magyarázata. Szignálatlan, ismeretlen  
rézmetsző munkája. Feltehetően Krakkóban  
készült, ahol Holló Zsigmond 1685. április  
9-én elhunyt, felesége, Sophia Ossolinška is  
lengyel volt (PATAKY, –) (203×163) – RMK II  
1571, a nyomtatvány végére bekötve  
Lőcse, 1685

### ISMERETLEN RÉZMETSZŐ

Szeben, városi nyomda

III/1. Valentin Frank von Franckenstein  
olajágakkal körülvett rézmetszetű címere  
Frank *Breviculus origo nationis Saxonicae* című  
művéhez és német nyelvű, *Kurtz-gefaster  
Bericht* című kiadásához (115×84). Szignálatlan  
(PATAKY, –) – RMK II 1865, [ ]<sub>3</sub>, RMK II 1866,  
[ ]<sub>1</sub>  
Szeben, 1696

III/2. Valentin Frank von Franckenstein  
rézmetszetű címere (48×45). Szignálatlan  
(PATAKY, –), – RMK II 1456, A<sub>3b</sub>  
Szeben, 1679

### ISMERETLEN RÉZMETSZŐ

Várad, Szenci Kertész Ábrahám nyomdája

II/1. Rézmetszetű díszcímlap a L. Bayly *Praxis  
pietatis* című művéhez (112×61) – RMNy 2042  
címlap  
Várad, 1643

ÁTTEKINTÉS A KELET-MAGYARORSZÁGI, ERDÉLYI, LŐCSEI ÉS KASSAI  
 NYOMDÁKBAN HASZNÁLT BETŪKRŐL, MÉRETÜK SZERINTI SORRENDENBEN  
 A NYOMDAHELY ÉS AZ IDŐKÖR MEGJELÖLÉSÉVEL (XVII. SZÁZAD)

**Kiemelő (cím)betűk**

A 25 mm	Gyulafehérvár	1636
A 22 mm	Debrecen	1703
A 22 mm	Kassa	1684
A 22 mm	Kolozsvár	1661
A 22 mm	Lőcse	1637–1673
A 22 mm	Várad	1660
A 18 mm	Gyulafehérvár	1636
A 18 mm	Lőcse	1644–1662
A 18 mm	Szeben	1679–1686
A 17 mm	Brassó	1675
A 16 mm	Debrecen	1679–1698
A 15/16 mm	Szeben	1673–1696
A 15,2 mm	Lőcse	1692–1699
A 15 mm	Csíkсомlyó	1682–1685
A 15 mm	Kassa	1617–1634
A 15 mm	Kassa	1626–1634, 1658–1693
A 15 mm	Lőcse	1617–1622
A 14 mm	Brassó	1637
A 14 mm	Gyulafehérvár	1624–1658
A 14 mm	Lőcse	1627–1690
A 13 mm	Csíkсомlyó	1682–1700
A 13 mm	Lőcse	1693–1769
A 13 mm	Szeben	1659–1699
A 12 mm	Kassa	1613–1620
A 12 mm	Kassa	1625–1639, 1654–1693
A 12 mm	Kassa	1670–1674
A 12 mm	Kassa	1684
A 12 mm	Lőcse	1617–1622
A 12 mm	Keresd	1685
A 12 mm	Kolozsvár	1661
A 12 mm	Kolozsvár	1669–1672
A 12 mm	Kolozsvár	1698–1702
A 12 mm	Kolozsvár	1694–1702
A 12 mm	Lőcse	1627–1699
A 12 mm	Sárospatak	1653–1666
A 12 mm	Szeben	1663–1668
A 12 mm	Várad	1642–1660
A 11 mm	Brassó	1688–1700
A 11 mm	Csíkсомlyó	1682–1700
A 11 mm	Kolozsvár	1699–1700
A 11 mm	Szeben	1684–1686
A 11 mm	Kassa	
A 11 mm	Lőcse	1622
A 10 mm	Brassó	1657–1692
A 10,5 mm	Lőcse	1675–1700

A 9 mm	Brassó	1643–1696
A 9 mm	Brassó	1674–1700
A 9 mm	Gyulafehérvár	1623–1658
A 9 mm	Kassa	1621–1622
A 9 mm	Kolozsvár	1685
A 9 mm	Lőcse	1640–1699
A 9 mm	Sárospatak	1651–1668
A 8,5 mm	Csíksomlyó	1682–1699
A 8,5 mm	Lőcse	1625–1676
A 8 mm	Gyulafehérvár	1630–1658
A 8 mm	Keresd	1684–1690 körül
A 8 mm	Kolozsvár	1601–1661
A 8 mm	Kolozsvár	1661
A 8 mm	Kolozsvár	1669–1684
A 8 mm	Kolozsvár	1684–1692
A 8 mm	Kolozsvár	1700
A 8 mm	Kolozsvár	1700
A 8 mm	Szeben	1601–1699
A 8 mm	Szeben	1663–1668
A 8 mm	Várad	1640–1660
A 7 mm	Csíksomlyó	1676–1682
A 7 mm	Gyulafehérvár	1623–1658
A 7 mm	Kassa	1611–1622
A 7 mm	Kassa	1621–1622
A 7 mm	Kolozsvár	1601–1661
A 7 mm	Kolozsvár	1667
A 7 mm	Kolozsvár	1684–1692
A 7 mm	Kolozsvár	1694–1702
A 7 mm	Lőcse	1683–1700
A 7 mm	Szeben	1662–1664
A 7 mm	Lőcse	1675–1700
A 6,7 mm	Csíksomlyó	1682–1700
A 6,5 mm	Debrecen	1602–1677
A 6,5 mm	Debrecen	1602–1677
A 6,5 mm	Debrecen	1679–1705
A 6,5 mm	Kassa	1610–1622
A 6,5 mm	Keresd	1684–1690 körül
A 6,5 mm	Kolozsvár	1661
A 6,5 mm	Kolozsvár	1669–1684
A 6,5 mm	Szeben	1663–1668
A 6,5 mm	Várad	1648–1660
A 6,5 mm	Kolozsvár	1694–1702
A 6,5 mm	Szeben	1605–1699
A 6,2 mm	Lőcse	1625–1686
A 6 mm	Kassa	1611–1622
A 6 mm	Kassa	1611–1613
A 6 mm	Keresd	1684–1690 körül
A 6 mm	Kolozsvár	1601–1661
A 6 mm	Kolozsvár	1661
A 6 mm	Kolozsvár	1669–1684, 1693
A 6 mm	Kolozsvár	1684–1692
A 6 mm	Kolozsvár	1694–1702
A 6 mm	Szeben	1666–1667
A 6 mm	Várad	1648–1660
A 5,5 mm	Csíksomlyó	1676–1699

A 5,5 mm	Gyulafehérvár	1625–1658
A 5,5 mm	Kassa	1621–1622
A 5,5 mm	Kolozsvár	1694–1702
A 5,5 mm	Sárospatak	1656–1669
A 5,3/5,5 mm	Csíksomlyó	1685–1700
A 5,2 mm	Kassa	1623–1633, 1654–1693
A 5,2 mm	Lőcse	1617–1622
A 5 mm	Keresd	1685–1690 körül
A 5 mm	Kolozsvár	1661
A 5 mm	Kolozsvár	1669–1693
A 5 mm	Szeben	1663–1668
A 5 mm	Várad	1648–1660
A 4 mm	Csíksomlyó	1676–1699
A 3 mm	Kassa	1620–1621
A 3 mm	Kolozsvár	1695
C 26 mm	Gyulafehérvár	1648
C 23 mm	Gyulafehérvár	1651
C 11 mm	Gyulafehérvár	1648–1656
C 11 mm	Gyulafehérvár	1685–1689
C 10 mm	Gyulafehérvár	1699
C 9 mm	Gyulafehérvár	1641
F 60 mm	Gyulafehérvár	1636
F 37 mm	Szeben	1618
F 37 mm	Szeben	1653–1695
F 36 mm	Szeben	1684
F 30 mm	Brassó	1700
F 29 mm	Szeben	1676–1681
F 25 mm	Gyulafehérvár	1636
F 25 mm	Kassa	1618–1622
F 25 mm	Szeben	1684
F 23,2 mm	Lőcse	1688
F 20 mm	Brassó	1638
F 20 mm	Lőcse	1644–1696
F 20 mm	Szeben	1673–1696
F 20 mm	Szeben	1683–1685
F 19 mm	Brassó	1654–1692
F 18/20 mm	Szeben	1681
F 18 mm	Brassó	1672–1676
F 18 mm	Lőcse	1688
F 17/18 mm	Szeben	1640–1650
F 16/18 mm	Brassó	1675–1700
F 15 mm	Brassó	1685–1692
F 13/14 mm	Lőcse	1691–1698
F 14 mm	Lőcse	1620–
F 13 mm	Brassó	1672–1700
F 12/13 mm	Lőcse	1641–1672
F 13 mm	Szeben	1640–1696
F 13 mm	Szeben	1648–1692
F 12/14 mm		1616–1667
F 11/13 mm	Kassa	1626–1634, 1654–1659
F 11/13 mm	Lőcse	1618–1622
F 11 mm	Brassó	1688–1700

F 11 mm	Szeben	1618–1653
F 10 mm	Szeben	1673–1696
F 9,5 mm	Kassa	1626–1628, 1654–
F 9,5 mm	Lőcse	1687–1700
F 8 mm	Szeben	1650
F 6 mm	Lőcse	1700
F 5,5 mm	Szeben	1631–1692
G 7 mm	Gyulafehérvár	1624
G 5 mm	Gyulafehérvár	1634
G 5 mm	Kolozsvár	1693
G 5 mm	Várad	1646
G 5 mm	Kolozsvár	1696–1698
G 4 mm	Gyulafehérvár	1641
G 3,6 mm	Lőcse	1644–1700
G 2,4 mm	Debrecen	1685–1693
H 6,5 mm	Kolozsvár	1699–1701
H 4 mm	Szeben	1668
K 9,4 mm	Csíksomlyó	1682–1700
K 5,1 mm	Lőcse	1639–1699
<b>Szövegbetűk</b>		
A [300]	Kolozsvár	1601–1661
A [300]	Kolozsvár	1689
A 292	Debrecen	1601–1679
A 250	Kassa	1623–1634, 16547–1693
A 204	Debrecen	1601–1678
A 200	Kolozsvár	1698–1700
A [200]	Sárospatak	1651–1669
A 190	Brassó	1631–1692
A [190]	Sárospatak	1651–1669
A 188	Gyulafehérvár	1623–1658
A 188	Kassa	1621–1622
A 188	Kassa	1617–1633
A 188	Kassa	1670–1674
A 188	Kolozsvár	1669–1684
A 188	Szeben	1662–1664
A 184	Kassa	16237–1639, 1657–16939
A 184	Lőcse	1617–1622
A 180	Kolozsvár	1694–1702
A 180	Szeben	1699–1700
A 156	Debrecen	1678–1705
A 150	Kolozsvár	1697–1700
A 150	Lőcse	1675–1700
A 150	Sárospatak	1651–1669
A 144	Keresd	1684–1690 körül
A 144	Kolozsvár	1661
A 144	Kolozsvár	1669–1693
A 144	Kolozsvár	1694–1702
A 144	Szeben	1663–1667
A 144	Várad	1640–1660

A 135	Kassa	1623–1639, 1655–1693
A 135	Lócse	1617–1622
A 135	Lócse	1625–1676
A 134	Lócse	1683–1700
A 132	Gyulafehérvár	1623–1636
A 132	Kassa	1621–1622
A 132	Kassa	1670–1674
A 124	Brassó	1672–1700
A 124	Lócse	1675–1700
A 122	Kolozsvár	1669–1689
A 122	Gyulafehérvár	1635–1658
A 122	Kolozsvár	1667
A 122	Lócse	1633–1676
A 122	Sárospatak	1651–1669
A 122	Szeben	1662–1664
A 120	Kolozsvár	1697–1700
A 119	Debrecen	1602–1678
A 119	Gyulafehérvár	1623–1635
A 119	Kassa	1621–1622
A 119	Szeben	1601–1697
A 118/120	Kolozsvár	1601–1661
A 118	Kolozsvár	1684–1692
A 116	Keresd	1684–1690 körül
A 116	Kolozsvár	1661
A 116	Kolozsvár	1669–1693
A 116	Szeben	1663–1668
A 116	Várad	1640–1660
A 114	Kassa	1611–1622
A 114	Kolozsvár	1694
A 114	Kolozsvár	1698–1702
A 114	Lócse	1625–1632
A 110	Kassa	1623–1639, 1654–1693
A 110	Lócse	1617–1622
A 100	Gyulafehérvár	1624–1633
A 100	Kassa	1621
A 99	Kolozsvár	1697–1700
A 99	Kolozsvár	1694(?)–1702
A 99	Szeben	1699–1700
A 98	Brassó	1637–1692
A 98	Gyulafehérvár	1634–1658
A 98	Kolozsvár	1667
A 98	Kolozsvár	1669–1692
A 98	Sárospatak	1651–1669
A 98	Szeben	1662–1664
A 97	Csíkсомlyó	1676–1700
A 96	Debrecen	1601–1640
A 96	Debrecen	1678–1705
A 96	Keresd	1684–1690 körül
A 96	Kolozsvár	1661
A 96	Kolozsvár	1669–1683
A 96	Kolozsvár	1684–1692
A 96	Lócse	1674–1700
A 96	Szeben	1663–1668
A 96	Várad	1640–1660
A 92/96	Kolozsvár	1601–1661

A 95	Lőcse	1633–1677
A 92	Szeben	1601–1684
A 92	Szeben	1686–1697
A 90	Brassó	1674–1696
A 89	Kolozsvár	1697–1700
A 88	Brassó	1631
A 88	Kassa	1670–1674
A 86	Brassó	1638–1692
A 86	Csíkсомlyó	1682–1700
A 86	Gyulafehérvár	1634–1658
A 86	Keresd	1684–1690 körül
A 86	Kolozsvár	1661
A 86	Kolozsvár	1661
A 86	Kolozsvár	1667
A 86	Kolozsvár	1669–1684
A 86	Kolozsvár	1669–1683, 1691
A 86	Kolozsvár	1669–1686
A 86	Sárospatak	1651–1669
A 86	Szeben	1662–1664
A 86	Szeben	1663–1668
A 86	Szeben	1663–1668
A 86	Várad	1640–1660
A 86	Várad	1653–1668
A 85	Lőcse	1634–1676
A 85	Lőcse	1667–1700
A 84	Kassa	1611–1622
A 84	Gyulafehérvár	1624–1634
A 84	Kassa	1621–1622
A 84	Kolozsvár	1684–1690
A 84	Kolozsvár	1693–1702
A 84	Lőcse	1689–1691
A 84	Szeben	1699–1700
A 83	Lőcse	1625–1632
A 82	Debrecen	1679–1705
A 82	Kassa	1623–1639, 1654–1671
A 82	Kassa	1662–1693
A 82	Lőcse	1617–1622
A 80	Debrecen	1636–1677
A 79	Debrecen	1603–1677
A 79	Gyulafehérvár	1630
A 76	Szeben	1601–1693
A 74	Kolozsvár	1694–1702
A 72	Csíkсомlyó	1682–1700
A 72	Debrecen	1678–1705
A 72	Keresd	1684–1690 körül
A 72	Kolozsvár	1661
A 72	Kolozsvár	1669–1684
A 72	Kolozsvár	1697–1700
A 72	Lőcse	1690–1700
A 72	Szeben	1663–1668
A 72	Várad	1640–1660
A 70	Kassa	1611–1622
A 69	Lőcse	1625–1632
A 69	Lőcse	1633–1676
A 69	Sárospatak	1651–1669

A 68	Kolozsvár	1601-1647
A 68	Kolozsvár	1661
A 68	Kolozsvár	1669-1693
A 68	Kolozsvár	1684-1690
A 68	Kolozsvár	1693-1702
A 68	Szeben	1663-1668
A 68	Szeben	1700
A 68	Várad	1649-1660
A 67,5	Kassa	1623-1639, 1654-1676
A 67,5	Lócse	1617-1622
A 63	Debrecen	1681-1705
A 62	Debrecen	1601-1677
A 61	Kolozsvár	1697-1700
A 60	Gyulafehérvár	1634-1658
A 60	Kolozsvár	1684-1690
A 58	Lócse	1674-1700
A 55	Debrecen	1680-1705
A 55	Kassa	1628-1633
A 55	Lócse	1620-1622
C 168	Gyulafehérvár	1651-1656
C 168	Gyulafehérvár	1685-1702
C 168	Szászsebes	1683
C 147	Gyulafehérvár	1641
C 132	Gyulafehérvár	1685-1702
C 132	Szászsebes	1683
C 132	Szeben	1696
C 130	Gyulafehérvár	1648-1656
C 102	Gyulafehérvár	1648-1656
F [295]	Kolozsvár	1620-1639
F [295]	Kolozsvár	1687
F [280]	Kassa	1621-1622
F 260	Kassa	1626-1634, 1657-1684
F 260	Lócse	1626-1699
F 232	Lócse	1687-1698
F 230	Szeben	1616-1696
F 160	Kassa	1625-1634, 1657-1684
F 160	Lócse	1618-1622
F 160	Lócse	1626-1698
F 160	Szeben	1605-1695
F 150	Brassó	1637-1693
F [150]	Kassa	1613-1620
F 150	Sárospatak	1653-1657
F 148	Brassó	1672-1700
F 137	Lócse	1682-1699
F 130	Kolozsvár	1620-1659
F 130	Kolozsvár	1687
F 124	Lócse	1687-1699
F 122	Lócse	1633-1685
F 122	Lócse	1634-1686
F [120]	Kassa	1621-1622
F 120	Lócse	1626-1699
F 120	Szeben	1695-1699
F 116	Szeben	1612-1693

F 110	Kassa	1618–1634
F 107	Brassó	1675–1700
F 98	Sárospatak	1657
F 97	Lőcse	1634–1683
F 96	Lőcse	1634–1686
F 96	Lőcse	1683–1700
F 95	Brassó	1672–1693
F 95	Lőcse	1688–1698
F 95	Lőcse	1688–1700
F 91	Szeben	1692–1697
F 90	Kolozsvár	1620–1659
F 90	Brassó	1677–1700
F 90	Kolozsvár	1687
F 90	Lőcse	1626–1668
F 89	Kassa	1618–1634
F 87	Szeben	1695–1699
F 85	Lőcse	1626–1684
F 84	Lőcse	1688–1698
F 84	Lőcse	1682–1700
F 84	Lőcse	1699–1700
F 82	Kassa	1618–1634
F 80	Brassó	1694–1700
F 74	Szeben	1695–1696
F 71	Brassó	1642–1692
F 70	Brassó	1672–1700
F 70	Lőcse	1688–1692
F 68	Lőcse	1634–1673
F 62	Lőcse	1700
F 60	Szeben	1695–1696
F 58	Lőcse	1683–1691
G 119	Kassa	1621–1622
G 100	Gyulafehérvár	1630
G 92	Szeben	1671
G [90]	Brassó	1638–1691
G 89	Kolozsvár	1700
G 86	Gyulafehérvár	1634–1658
G 86	Sárospatak	1651–1662
G 86	Kolozsvár	1661
G 86	Kolozsvár	1695
G 86	Szeben	1665–1668
G 86	Várad	1646–1660
G 85	Debrecen	1602–1682
G 85	Lőcse	1627–1696
G 84	Kassa	1612–1620
G 84	Szeben	1618–1700
G 82	Kassa	1625–1633, 1658–1671
G 82	Lőcse	1617–1622
G 68	Kolozsvár	1661
G 68	Kolozsvár	1696
G 68	Szeben	1667
G 68	Várad	1653–1660

H 132	Gyulafehérvár	1635–1641
H 132	Sárospatak	1652
H 76/120	Kolozsvár	1695–1702
H 74	Kolozsvár	1695–1703
K 200	Kolozsvár	1699–1700
K 190	Debrecen	1683–1705
K 186	Lőcse	1675–1700
K 180	Kolozsvár	1694–1702(?)
K 180	Szeben	1700
K 156	Debrecen	1601–1677
K 156	Szeben	1612–1691
K 150	Sárospatak	1651–1669
K 144	Keresd	1684–1690 körül
K 144	Kolozsvár	1661
K 144	Kolozsvár	1669–1693
K 144	Kolozsvár	1694–1702
K 144	Szeben	1663–1667
K 144	Várad	1640–1660
K 132	Gyulafehérvár	1623–1658
K 132	Kassa	1621–1622
K 132	Kolozsvár	1667
K 132	Szeben	1662–1664
K 124	Lőcse	1674–1700
K 122	Gyulafehérvár	1635–1658
K 122	Kolozsvár	1667
K 122	Kolozsvár	1669–1693
K 122	Lőcse	1638–1683
K 122	Sárospatak	1651–1669
K 122	Szeben	1662–1664
K 120	Kolozsvár	1697–1700
K [120]	Szeben	1637–1696
K 119	Gyulafehérvár	1623–1635
K 119	Kassa	1621–1622
A 116	Keresd	1684–1690 körül
K 116	Kolozsvár	1661
K 116	Kolozsvár	1669–1693
K 116	Kolozsvár	1694
K 116	Szeben	1663–1668
K 116	Várad	1640–1660
K 114	Lőcse	1626–1635
K 112	Kassa	1623–1639, 1654–1693
K 112	Lőcse	1617–1622
K 100	Gyulafehérvár	1624–1635
K 100	Kassa	1621
K 99	Kolozsvár	1697–1700
K 99	Kolozsvár	1694–1702
K 99	Szeben	1699–1700
K 98	Gyulafehérvár	1636–1658
K 98	Kolozsvár	1667
K 98	Kolozsvár	1669–1692
K 98	Szeben	1662–1664
K 98	Sárospatak	1651–1669
K 97	Csíkсомlyó	1676–1700

K 97	Lócse	1633–1686
K 96	Debrecen	1616–1673
K 96	Debrecen	1678–1705
K 96	Keresd	1684–1690 körül
K 96	Kolozsvár	1661
K 96	Kolozsvár	1669–1683
K 96	Lócse	1626–1635
K 96	Szeben	1663–1668
K 96	Várad	1640–1660
K 92	Szeben	1605–1697
K 90	Brassó	1674–1700
K 89	Kassa	1623–1639, 1654–1684
K 89	Kolozsvár	1697–1700
K 89	Lócse	1617–1622
K 88	Brassó	1631
K 86	Brassó	1638–1692
K 86	Csíksomlyó	1682–1700
K 86	Debrecen	1601–1603
K 86	Gyulafehérvár	1634–1658
K 86	Kassa	1617–1622
K 86	Keresd	1684–1690 körül
K 86	Kolozsvár	1661
K 86	Kolozsvár	1661
K 86	Kolozsvár	1669–1684
K 86	Kolozsvár	1671–1690
K 86	Lócse	1685–1700
K 86	Sárospatak	1651–1669
K 86	Szeben	1662–1664
K 86	Szeben	1663–1668
K 86	Szeben	1663–1668
K 86	Várad	1640–1660
K 86	Várad	1653–1660
K 85	Lócse	1625–1635
K 85	Lócse	1633–1686
K 84	Gyulafehérvár	1624–1632
K 84	Kassa	1621–1622
K 84	Kolozsvár	1601–1661
K 84	Kolozsvár	1684
K 84	Kolozsvár	1693–1702
K 84	Szeben	1601–1697
K 84	Szeben	1640–1697
K 84	Szeben	1699–1700
K 82,5	Kassa	1625–1639, 1654–1677
K 82,5	Lócse	1617–1622
K 82	Debrecen	1678–1705
K 82	Kassa	1668–1693
K 80	Debrecen	1601–1677
K 74	Kolozsvár	1694–1702
K 72	Csíksomlyó	1683–1700
K 72	Debrecen	1678–1705
K 72	Kolozsvár	1697–1700
K 70	Lócse	1633–1675
K 69	Sárospatak	1651–1669
K 68	Keresd	1684–1690 körül
K 68	Kolozsvár	1661

K 68	Kolozsvár	1669–1684, 1693
K 68	Lócse	1696–1700
K 68	Szeben	1663–1668
K 68	Várad	1649–1660
K 68	Kolozsvár	1694–1702
K 67,5	Kassa	1623–1634, 1654–1676
K 67,5	Lócse	1617–1622
K 65	Debrecen	1679–1705
K 61	Kolozsvár	1697–1700
K 58	Lócse	1674–1700
K 55	Debrecen	1682–1705
S 113	Brassó	1637–1692
S 113	Szeben	1637–1684
S [110]	Kassa	1613
S [110]	Kassa	1623–1634, 1654–1684
S [110]	Lócse	1618–1622
S 105	Szeben	1605–1692
S 98	Brassó	1638–1692
S 98	Lócse	1633–1685
S 96	Lócse	1683–1699
S 90	Lócse	1626–1668
S 89	Kassa	1626–1634, 1654–1684
S 89	Lócse	1618–1622
S 85	Kassa	1611–1622
S 85	Kolozsvár	1620–1659
S 85	Kolozsvár	1687
S 85	Kolozsvár	1698
S 85	Szeben	1642–1693
S 84	Brassó	1638–1692
S 84	Lócse	1682–1699
S 82	Kassa	1625–1634, 1654–1671
S 82	Lócse	1618–1622
S 79	Szeben	1620
S 72	Szeben	1648–1693
S 70	Lócse	1682–1699
S 70	Szeben	1605–1650

## RÖVIDÍTÉSEK

- BEK – ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest
- BRV – Ioan BIANU–Nerva HODOȘ (Dan SIMONESCU), *Bibliografia românească veche, I–IV.*, București, 1903–1944
- ČAPLOVIČ – Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700, 1–2.*, Martin, 1872, 1984
- V. ECESEDY–SIMON – V. ECESEDY Judit–SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 – Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1488–1800*, Budapest, 2009
- Erdélyi féniks – Erdélyi féniks, *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. és jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974
- GULYÁS – GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon, I–III.*, Budapest, 1961
- HAIMAN, Tótfalusi – HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*, Budapest, 1972
- HAIMAN, Nicholas Kis – HAIMAN György, *Nicholas Kis: A Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702*, Budapest, 1983
- HungTyp 1 – V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Budapest, 2004
- HungTyp 2 – V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 1. Nyugat-és észak-magyarországi nyomdák*, Budapest, 2010
- Mentség – Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*, szerk., a bev. tanulmányt írta és a jegyzeteket összeáll. HAIMAN György, [Budapest], 1987
- MKSz – Magyar Könyvszemle
- MTA K – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
- OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- OSZK Évkönyv – Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
- ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Bécs
- PATAKY – PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Budapest, 1951
- PAVERCSIK I. – PAVERCSIK Ilona, A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században, I. rész, *OSZK Évk*, 1980, 353–408.
- PAVERCSIK II. – PAVERCSIK Ilona, A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században, II. rész, *OSZK Évk*, 349–473.
- PETRIK – PETRIK Géza, *Magyarország bibliographája 1712–1860, I–IV.*, Budapest, 1888–1892. Pótlások: *Magyarország bibliographiája 1701–1800, V–VIII.*, Budapest, 1971–1991
- RMK I–II – SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, I. Az 1533–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1879; II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1885
- RMK I–II\* – Bibliográfiákban nem szereplő, publikálatlan régi magyar nyomtatvány
- RMK III – SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár, III.*, *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711 megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok, I–II.*, Budapest, 1896–1898
- RMNy 1–4 – *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1. BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla–KÄFER István–KELECSÉNYI Ákos, 1473–1600*, Budapest, 1971; 2. *BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla, 1601–1635*, Budapest, 1983; 3. *HELTAI János–HOLL Béla–PAVERCSIK Ilona–P. VÁSÁRHELYI Judit, 1636–1655*, Budapest, 2000; 4. *HELTAI János–PAVERCSIK Ilona–PERGER Péter–P. VÁSÁRHELYI Judit, 1656–1670*, Budapest, 2012
- RMNy\* – *A Régi Magyarországi Nyomtatványok nem publikált pótlása*
- SIMON – SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 – Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1801–1900*, Budapest, 2012
- SOLTÉSZNÉ – SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Budapest, 1961
- SZTRIPRSZKY – SZTRIPRSZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez*, Budapest, 1912; utánnomás: Budapest, 1967
- Teleki Téka – *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó–SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály–VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, 2002

## HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

- Abrahamides, Izák 174  
 Abrugyi György 107, 261  
 Ács Mihály 205  
 Adamsz, Johannes 121  
 Aesopus 33, 34, 174, 197, 202, 203, 251  
 Ágoston Péter 158  
 Alauda, Josephus 200  
 Albrecht, Ferdinand 203  
 Albrich, Martin 151, 329  
 Ali basa 83  
 Alsókindva, Zala vm. (Dolnja Lendava, Szlovénia) 229, 231, 232  
 Alsómisztótfalu, Szatmár vm. (Tăuții de Jos, Románia) 120  
 Alstedt, Johann Heinrich 59  
 Alt, Robert 63  
 Alting, Jacobus 299  
 Álvarez, Emmanuel (Alvarus, Emmanuel) 174, 199  
 Alvinci Péter 42, 48, 94, 209, 219, 300  
 Amerika 183  
 Ames, William (Amesius, Guilielmus) 251  
 Amman, Jost 36  
 Amsterdam (Amsterdam, Hollandia) 63, 93, 112, 130, 223  
 Andreae, Joannes 200, 201, 313  
 Andricius, Joannes 203  
 Anghel, Athanasie 162, 163, 334  
 Anglia (Nagy-Britannia) 204  
 Apácai Csere János 108  
 Apafi család 269, 282  
 Apafi Mihály, I. 14, 23, 51, 62, 73, 74, 76, 83, 85, 89, 90, 100, 101, 103, 111, 113–115, 119, 124, 127, 139, 141, 145, 152, 155, 158, 159–161, 163, 267, 332  
 Apafi Mihály, II. 85, 127  
 Augsburg (Németország) 15, 34, 49, 345  
 Augustini, Christian 219  
 Avram 332  
  
 Bahil, Ján 201  
 Bailius, Ludovicus 330  
 Bakos József 63, 218  
 Balassi Bálint 88, 128, 201  
 Balassi Máté 205  
 Balázsfalva, Alsó-Fehér vm. (Blaj, Románia) 130, 164  
 Ballagi Aladár 164  
 Balogh Bálint 221, 347  
 Balogh Jolán 93  
 Balogh Leó 158, 330  
 Balogh Miklós 187, 203  
 Balsai Jolán, B. 54  
 Bálványosvárnya, Szolnok-Doboka vm. (Unguraș, Románia) 124  
 Banci, Mihai 332  
 Bánffihunyadi András 103  
 Bánffy György 124  
 Bánfi Szilvia 5, 6, 63, 64, 82, 103, 130, 155, 159  
 Bánki János 220  
  
 Bányai Réka 120  
 Baranyi Pál 163, 334, 347  
 Barcsai Ákos 69, 88  
 Barcza József 76, 85  
 Baróti Miklós 220  
 Bártfa, Sáros vm. (Bardejov, Szlovákia) 27, 176, 206–209, 213  
 Bártfai János 48  
 Barth, Johann 147, 148, 309  
 Bartha Boldizsár 71  
 Basire, Isaac 260  
 Bártai B. György 251  
 Báthori család 70, 83, 229  
 Báthori G. Mihály 71, 83  
 Báthori Gábor 144  
 Báthori Zsófia fejedelemasszony, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye 14, 19, 55, 61, 70, 84, 212, 221  
 Batizi András 197  
 Bauer, Friedrich 93  
 Bayer, Johann 202, 212, 220, 342  
 Bayly, Lewis 68, 90, 237, 239, 348  
 Bécs (Wien, Ausztria) 16, 17, 23, 117, 120, 138, 149, 275, 360  
 Beke Antal 120  
 Belleny Zsigmond 209  
 Belső-Szolnok vm. 139, 156  
 Benczédi Gergely 112  
 Benda Kálmán 82  
 Benedek Fidél 158  
 Beniczki András 197  
 Benkő József 139, 140, 141, 143  
 Benkő Márton, dálnoki 302  
 Bercsényi Miklós 238  
 Beregszászi Pál 205  
 Beregszászi Péter 64, 65  
 Berettyóújfalu, Bihar vm. 83  
 Berlász Piroska 138  
 Bernacki, Ludwig 39  
 Bertutowic, Stanisław 15  
 Besztercebánya, Zólyom vm. (Banská Bystrica, Szlovákia) 29, 44, 94  
 Bethlen család, bethleni 139, 141  
 Bethlen család, iktári 69, 83, 88, 89, 139, 229, 239, 269  
 Bethlen Druzsina 83  
 Bethlen Elek 19, 116, 126, 139, 141, 142, 143, 302  
 Bethlen Farkas 139, 140, 141, 143  
 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 14, 18, 40–43, 46, 82, 86, 93–95, 98–100, 104, 139, 144, 210, 252, 320  
 Bethlen Gáborné Brandenburgi Katalin 45, 94, 95  
 Bethlen István 68, 69, 86, 87, 88  
 Bethlen János 108, 139, 143, 320  
 Bethlen Krisztina 68  
 Bethlen Miklós 18, 90, 139  
 Beucer, Balthasar 197  
 Bèze, Théodore de 251  
 Bialis de Genua, Francisco 332

- Biccse, Trencsén vm. (Bytča, Szlovákia) 27  
 Biletzki, Franciscus 302  
 Biner, Hilarius Ernestus 198  
 Bisterfeld, Johann Heinrich 95, 101, 250  
 Bitskey István 82  
 Björkbom, Carl 130  
 Blaeu, Johannes, ifj. 121  
 Blaeu-nyomda 18, 91, 114,  
 Bocatius család 212  
 Bocatius, Joannes 41, 42, 44, 46, 94, 103, 206, 209, 252,  
 259  
 Bocskai István 19, 55, 70  
 Bocskai Újlaki Ferenc 70, 229, 237  
 Bocskai Újlaki György 83  
 Bod Péter 88, 93, 129, 131, 137, 138  
 Bona (Joannes) 201, 302  
 Borda Lajos 51  
 Bornemisza Anna 18, 101, 113, 115, 116, 120  
 Bornemisza Miklós 236  
 Bornemisza–Mantskovit-nyomda 19, 208, 209  
 Boroszló (Wrocław, Lengyelország) 16, 59  
 Borsa Gedeon 23, 39, 112, 138, 175, 177, 360  
 Borsáti Pápai Ferenc 251  
 Bossytz, Stephan 50, 210  
 Böhme, Martin 200, 202  
 Brâncoveanu, Constantin 162  
 Brancovici, Sava 159  
 Brandenburgi Katalin lásd Bethlen Gáborné  
 Brassai Major Márton 89, 99–102, 114, 153, 252, 322  
 Brassai Major Máté 73  
 Brassó, Brassó vm. (Braşov, Románia) 7, 9, 50, 56, 57,  
 58, 119, 146, 148, 212–316, 318, 319, 324–330, 335–340,  
 344, 345, 349–356, 358, 359  
 Braxatoris, Joannes 204  
 Breithor, Elias 204  
 Brewer (Breuer), Johann 30  
 Brewer, Lorenz 19, 29, 30, 31, 33, 34, 39, 45, 46, 174, 186  
 Brewer, Samuel 15, 17, 30, 35, 36, 38, 174, 186  
 Brewer, Sophia 174  
 Brewer-nyomda 5, 6, 14, 15, 17, 21, 30, 31, 35, 36, 44, 48,  
 52, 58, 59, 80, 96, 205–209, 216, 226, 258, 259, 341, 342,  
 344–347, 360  
 Brewer-örökösök 174  
 Brieg (Brzeg, Lengyelország) 186  
 Bruckner Győző 29  
 Brunetière, Ferdinand 93  
 Bubenka, Jonas 36, 38, 58  
 Bubryák Orsolya 39  
 Buda 22  
 Buday György 130  
 Budowinski, Simon Piotr 95  
 Bukarest (Bucureşti, Románia) 23, 82, 112, 130, 148, 164,  
 360  
 Bulcsesti Sára 126  
 Bussaeus, Michael 203, 219  
 Butsch, Albert 39  
 Buzinkai Mihály 61
- Calvin, Jean 298  
 Cambridge (Nagy-Britannia) 68  
 Carstea din Beiu 334  
 Carter, Harry 130  
 Cartesius, Renatus 120  
 Castellion, Sébastien 198
- Cebani, Abraham 197  
 Cecchi-nyomda 122  
 Chlup, Otokar 63  
 Chrestels, Joannes 152  
 Christianapolis (koholt nyomdahely) 71  
 Cicero, Marcus Tullius 51, 135, 136, 205, 251  
 Clauberg, Joannes 299  
 Coccejus, Joannes 120  
 Comenius, Jan (Joannes) Amos 16, 21, 33, 37, 39, 54–63,  
 127, 138, 151, 179, 198–200, 203–205, 221–227, 250,  
 283, 286, 299, 302, 321, 322, 325, 329, 341  
 Corderi Maturini 285  
 Coren, Jaques (Cornerus, Jacobus) 158  
 Coresi diakónus 104  
 Creutzberger, Paul 179  
 Croner, Johann 186, 341  
 Cruselius, Martinus 201  
 Curtius Rufus, Quintus 67, 236  
 Czeglédi István 61, 62, 115, 158  
 Czickaeus, Philippus 200
- Csáktornyai János 64–66, 75, 82, 235, 236  
 Csáky György 184, 343  
 Csáky Mór, Boldog 184, 204, 349  
 Csanaki Máté 267  
 Csapó István 238  
 Csécsi János 51, 123,  
 Cseke István 201, 220  
 Csepregi Turkovics Mihály 123  
 Cserkó Mihály 209  
 Csernátfalvi István 220  
 Csernáttoni Pál 120  
 Csetri Elek 164  
 Csíksomlyó, Csík vm. (Şumuleu Ciuc, Románia) 7, 9,  
 83, 158, 330, 331, 338, 339, 354–357, 331, 332, 337–339,  
 354–359, 362, 363, 368  
 Csíkszereda, Csík vm. (Miercurea Ciuc, Románia) 22,  
 158, 159  
 Csorba Dávid 69, 83, 84  
 Csúzi Cseh Jakab 74, 84, 85  
 Csúzi Cseh János 227, 237  
 Csűrös Ferenc 69, 71, 75, 76, 78, 82–86
- Daniil 161, 162, 332  
 Dán Róbert 63, 130  
 Dancka, Danzig (Gdańsk, Lengyelország) 15, 16, 59  
 Debrecen 7, 9, 10, 17, 64, 69–72, 74, 76, 81–85, 103, 131,  
 214, 224, 225, 228–238, 243, 253, 269, 336, 337, 339,  
 340, 346, 349–351, 354, 355, 357–364  
 Debreceni Ember Pál 50, 221, 299  
 Debreceni Péter 197, 198  
 Debreceni Szappanos János  
 Debreceni Szücs János 70, 83, 237  
 Debreczeni Fekete János 66  
 Debreczeni Fóris István 74  
 Debreczeni K. János 85  
 Debreczeni T. István 75  
 Debreczeni Tamás 59  
 Debródi János 153  
 Decsi Gáspár 236  
 Deé Nagy Anikó 120, 159, 365  
 Deidrich, Andreas 320  
 Deretskei Ambrus 236  
 Derzsi Márton 76

- Deselvics István 198  
 Dévai János 205  
 Dézsi Márton 120  
 Diest, Hendrik van 251  
 Dieterich (Dietericus), Konrad 199, 200, 201, 220  
 Diósi Dávid 159  
 Diószeghi Kis István 73, 74  
 Dobozi István 86  
 Dobozi Veres Mihály 263  
 Dobro pap 5, 6, 14, 104–106, 260  
 Dóczy András 42  
 Dominici, Martha 152  
 Domokos Kázmér 155  
 Domonkos Pál Péter 159  
 Donatus, Aelius 138, 204, 299, 302  
 Drégelypalánki János 220, 238  
 Dreyfus, John 93  
 Dubovsky, Martin 203  
 Dukkon Agnes 131  
 Duma, Ioan 335  
 Đurovič, Ján 39  
 Dürner, Samuel 198, 199
- Eccard, Andreas 201, 220  
 Ecsedy Judit, Vizkeletyné 5, 6, 8, 11, 22, 23, 29, 39, 40, 44, 45, 50, 51, 54, 63, 71, 83–85, 86, 93, 103, 104, 106, 113, 119, 120, 124, 131, 138, 139, 143, 148, 149, 153, 159, 164, 176, 187, 212, 223, 228, 229, 239, 253, 263, 269, 286, 313, 349, 365  
 Efmurdt, Jakob 15, 95, 96, 100, 103, 252  
 Ehrhardt, Wolfgang Dietrich 136  
 Eilsheimius, A. D. 250  
 Eliáš, Štefan 53  
 Elsholtz, Matthias 17, 96, 252  
 Elzevier, Bonaventura 60  
 Elzevier család 17, 18, 22, 60, 63, 75, 87, 89, 91–93, 118, 121, 127, 187, 223, 239, 269, 286, 346  
 Endter, Michael 55, 57  
 Endter család 57  
 Enyed, Alsó-Fehér vm. (Aiud, Románia) 90, 100, 116  
 Enyedi Fazekas János 251  
 Enyedi György 107, 202, 267  
 Enyedi István 284  
 Enyedi Sámuel 251  
 Eperjes, Sáros vm. (Prešov, Szlovákia) 34, 49, 177, 178, 211, 347, 348, 351  
 Erasmus, Desiderius 204, 252  
 Erdély 14, 18, 80, 88, 99, 106, 120, 124, 127, 146, 148, 154, 155, 158, 161, 163, 212, 251, 252, 263, 269, 286, 312, 313, 332  
 Erdőbényei Deák János 197, 198  
 Ericson, Eric 18, 48, 51, 210  
 Erythraeus, Johann 46, 219  
 Estienne család 73, 77, 229  
 Esze Tamás 86  
 Eszéki T. István 227  
 Esterházy Antal 80  
 Esterházy Pál 35  
 Európa 76, 90, 91, 183, 324  
 Eyfrid, Konrad 70, 80, 229
- Fabinus, Joannes 197  
 Fabricius, Joannes 51, 144, 152, 153, 201, 321, 330  
 Fabricius, Paulus 252
- Farkas Ágnes 29, 44, 50  
 Farkas Róbert 53  
 Fazakas József 85  
 Fedorková, Dáša 53  
 Fekete Csaba 83  
 Félegyházi Tamás 84  
 Felső-Magyarország 30, 40, 45, 51  
 Felső-Szilézia 15, 51  
 Felvinczi György 204, 285, 299  
 Felvinczi Sándor 74, 237  
 Ferdinánd II., magyar király 46  
 Ferenc, Borgia, Szent 49, 204, 211, 221, 352  
 Ferenczi Zoltán 131, 132, 138  
 Fest, Johann 5, 6, 14, 19, 20, 29, 30, 40–46, 50, 94, 186–189, 192, 194, 195, 205, 208, 212–215  
 Fiebick, Benjamin 144, 145, 309, 316, 320  
 Filepszállási Gergely 221  
 Filstich, Michael 154  
 Finck, Kaspar 201  
 Firenze (Olaszország) 122  
 Fischer, Johann 5, 6, 14, 19, 30, 40–46, 50, 94, 103, 187–189, 192, 194, 195, 205, 212–215, 220, 252  
 Fleischer, Andreas 146  
 Fodor Józsefné 133  
 Fodorik Menyhért 64, 67, 68, 69, 228, 234  
 Fogaras, Fogaras vm. (Făgăraș, Románia) 251, 284, 285  
 Forgách Ferenc 42, 93, 99  
 Forrai Magdolna 159  
 Földesi Ferenc 112  
 Frank Ádám 18, 108, 109, 112, 114  
 Frank, Valentinus (von Franckenstein) 18, 108, 109, 112–114, 353  
 Fronius, Matthias 146, 330  
 Frölich (Froelich), David 39, 145, 148, 197, 198, 199, 219, 267, 311
- G. C. fametsző 109, 110, 262, 347  
 G. C. T. fametsző 347  
 Galavics Géza 51  
 Galeotto, Marzio 209  
 Galgóc, Nyitra vm. (Hlohovec, Szlovákia) 208, 209  
 Galli Katalin 23, 54  
 Gallikius, Johann 201  
 Gara Miklós 138  
 Gávai Mihály 18, 114  
 Geleji Katona István 97, 99, 100, 106, 153, 252  
 Geréb György 39  
 Gernyeszeg, Maros-Torda vm. (Gornești, Románia) 85  
 Gevers, Valentin 48, 210  
 Ghenadie, II. 104, 105, 106  
 Gherbest, Damaschin 160  
 Ghilányi Gergely 118, 119, 124  
 Gnisner, Elias 197  
 Gomba Szabolcsné 131  
 Goodwin, Ignatius Jacobus 221  
 Görgy család 29  
 Gorgias, Johann 330  
 Gornești. See Gernyeszeg  
 Govora (Románia) 18, 104  
 Gönci Fabricius György 236, 237  
 Görcsönyi Ambrus 202  
 Görgy család 29  
 Gracza, Joannes 199  
 Greissing, Valentinus 330

- Gretser, Jacobus 199, 205  
 Greus, Georg 146  
 Gross, Julius 154, 324  
 Grosse, Henning 67, 82  
 Gröninger, Ernest 36, 204  
 Grúzia 162, 164  
 Grüngras, (Zöldfű) Simon 144, 148, 309  
 Gulyás Pál 33, 63, 82, 120, 129, 141, 143, 365  
 Gunesch, Andreas 322  
 Gusztáv Adolf, II. – svéd király 71  
 Gutgesell-nyomda 19, 44, 206, 207, 209
- Gyalui Farkas 131  
 Gyárfás Tihamér 119  
 Gyirva Vencel 199  
 Gyöngyösi István 302  
 György József 159  
 Gyulafehérvár, Alsó-fehér vm. (Alba Iulia, Románia) 7, 9, 14, 43, 94, 95, 100, 101, 105, 111, 117, 155, 160, 164, 195, 226, 252–260, 279, 280, 282–285, 295, 296, 307, 332–340, 352, 354–363  
 Gyulaffy László 128, 286, 352  
 Gyulai Ferenc 88  
 Gyulai István 251  
 Gyulai Mihály 74  
 Gyulai Pál 251
- H S monogram, fametsző 48  
 Habermann, Johann 200  
 Habsburg uralkodóház 163  
 Hága (Den Haag, Hollandia) 91  
 Haiman György 7, 62, 79, 125, 130, 131, 133, 135–138, 143, 162, 164, 300, 365  
 Hain, Kaspar 39, 203  
 Hajnóczi Iván 29  
 Hajnóczy R. József 188  
 Halle (Németország) 84  
 Haller János 128, 129, 158, 332, 349  
 Hamburg (Németország) 17  
 Hanau (Németország) 70, 88, 229  
 Haner, Georg 330  
 Háportoni Forró Pál 67, 82  
 Harnung, Rosa 154  
 Harsányi István 84  
 Hartlib, Samuel 63  
 Has, Adam 17, 96, 252  
 Havasalföld 18, 104, 105, 162, 163, 251, 352  
 Házi János 219  
 Heinzl, Joannes 200  
 Helmbold, Ludwig 197  
 Heltai Anna 106, 107, 261  
 Heltai Gáspár id. 66, 97, 106, 107, 123  
 Heltai Gáspár ifj. 33, 82, 106, 123, 261  
 Heltai János 365  
 Heltai-nyomda 5, 6, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 43, 66, 103, 106–113, 117, 118, 120, 124, 261–265, 273, 275, 280, 282, 283, 295, 346, 347, 350, 351  
 Heltzdörffer Mihály 300  
 Hencz József 382  
 Herbeville, Ludwig 80  
 Herepei János 23, 103, 112, 119, 120, 131  
 Herlicius, David 197, 219, 259, 267  
 Hermann, Andreas 34, 39, 153, 351  
 Herrmann, Michael 149–152, 154, 178, 322
- Hermelius, Johann 147, 309  
 Hesius, Ricardus 332  
 Hess, Andreas 138  
 Heutsch, Philipp 198, 202  
 Heyden, Sebald 200, 204, 321  
 Hiebner, Israel 34, 48, 49, 145, 177, 178, 185, 211, 212, 316, 347, 348  
 Hildebrand, Christoph 145, 309  
 Hintz, Friedrich 117, 267, 269, 348, 349  
 Hišem, Cyril 53  
 Hodászi Pap Lukács 236  
 Hodosi Sámuel 238  
 Hodovsky, Ján 197  
 Hoffhalter, Rafael 64–66, 70, 71, 73, 94, 233, 235, 236, 349  
 Hoffhalter Rudolf 65, 66, 68, 71, 84, 86, 145, 147, 148, 233, 235, 236, 318, 319, 329  
 Hoffmann (rézmetsző, Nagyszombat) 129  
 Hoffmann, Carl Josef 129  
 Hoffmann, Johannes Jacobus (Jacobus, Joan-Jacob) 129, 184, 286, 287, 349, 350  
 Holl Béla 54, 365  
 Hollandia 18, 59, 72, 74, 75, 78, 79, 87, 92, 114, 120, 121, 123, 130  
 Holló család 186, 353  
 Holló Zsigmond 187, 353  
 Honterus, Johannes 149, 150, 151, 330, 349  
 Honterus-nyomda 150  
 Horánszky Nándor, ifj. 138  
 Horváth András 220  
 Horváth György 49, 212  
 Hosszú (Lang) Tamás 106, 261  
 Hosszú (Lang) Tamásné Heltai Anna 106, 107, 261  
 Hrabecius, Raphael 219  
 Hrabovszky, Nicolaus 221  
 Hunyadi Ferenc 200, 202, 204, 267  
 Huppel, Johann Friedrich Leopold 203  
 Huszár Gál 40, 64, 78, 82, 235  
 Huszti Péter 267  
 Huszti Szabó István 80, 238  
 Hutter, Georgius 321  
 Hutter, Leonhard 198
- Illésházy Gáspár 237  
 Illésy János 84, 85  
 Ilosvai Selymes Péter 197, 236, 283  
 Illyefalvi István 262  
 Innocentius pápa III. (III. Ince) 209  
 Institoris, Joannes 199, 205  
 Iratosi T. János 197, 198  
 Irinyi Károly 82  
 István, I., Szent, magyar király 19, 21, 55, 59, 61, 62, 65, 66, 68–71, 73–76, 79, 80, 82, 84–90, 93, 97, 99, 100, 103, 106, 114, 115, 118, 119, 124, 140, 141, 143, 144, 153, 155, 156, 158, 162, 187, 212, 223, 228, 236, 252, 262, 267, 302, 320, 351, 353, 365  
 Istvánfi Pál 198  
 Istvanovics, Mihai (Stefansvili, Stefanidze) 161, 162, 163, 164, 332  
 Ivanich, Georgius 204  
 Ivirean, Antim 162  
 Ivul, Gabriel 220  
 Izabella spanyol királynő 211, 352

- Jacobeus, L. 209  
 Jakab Elek 112  
 Jakó Zsigmond 106, 126, 130, 148, 164, 365  
 Jakobeus, Jakub 198, 219  
 Jankovics József 131  
 János Zsigmond fejedelem 94  
 Janson, Anton 130  
 Jansonius van de Waesberghe, Johannes 75, 229  
 Jeckelius (Jecelius Lapidensis), Jacob 151, 322  
 Jegenye, Kolozs vm. (Aghireşu, Románia) 155  
 Jéna (Németország) 48  
 Josif 161, 162  
 Juhász Levente 51  
 Jurkovich, Johannes Baptista 204  
 Jüngling, Agnes 309  
 Jüngling, Stefan 89, 145–147, 153, 205, 309
- Kabai Bodor Gellért 72, 74  
 Kájoni János 20, 22, 155, 156, 158, 159, 330  
 Kákonyi Péter 197  
 Karancsi (R., P.) György 19, 62, 68–72, 74, 77, 80, 81, 83, 84, 115, 228  
 Károlyi Gáspár 122  
 Károlyi Lászlóné Sennyei Erzsébet 52  
 Károlyi Péter 82, 148  
 Károlyi Sándor 80  
 Károlyi Zsuzsanna 95  
 Kassa, Abaúj vm. (Košice, Szlovákia) 6, 7, 9, 13, 14, 29, 40–45, 49–51, 53, 94, 117, 169, 171–174, 177, 186–189, 192, 194, 195, 205–222, 252–259, 279, 282, 295, 307, 334, 336–341, 347, 348, 352–364  
 Kassai András 156–159, 330  
 Kassai Pál 73, 74, 75, 76, 77, 78, 85, 228  
 Kassai Pál özvegye 228  
 Kászoni János 199, 260  
 Kazzay Sámuel 71  
 Keczer Imre 203  
 Kecskeméti Alexis János 68  
 Kecskeméti C. János 198, 209, 236, 237  
 Kegel, Philipp 204  
 Kelemen Béla 164  
 Kelemen Lajos 22, 82, 85, 112  
 Kelemen, V., pápa 22, 82, 85, 112, 158, 164  
 Kelp, Martin 141, 309  
 Kemény János 108, 204  
 Kemény Lajos 44, 45, 50, 51  
 Kemmel, Johann 32, 201  
 Kénosi Tózsér János 112  
 Keresd, Nagy-Küküllő vm. (Criş, Románia) 7, 9, 14, 116, 139, 140, 142, 143, 240–250, 256, 270–282, 288–298, 300, 30–309, 336–338, 354–359, 362, 363  
 Kereskényi István 221  
 Keresszegi Helman István 250  
 Keresztúri Pál 250, 251, 260  
 Keri rajzoló 350  
 Keserű Bálint 120  
 Keserői Dajka János 236, 260  
 Késmárk, Szepes vm. (Kežmarok, Szlovákia) 186  
 Kézdivásárhelyi Péter 251  
 Kilian család 49  
 King, Hyatt 103  
 Király Jakab 219  
 Kiriak 160, 161, 162, 164, 332  
 Kis Attila, B. 112  
 Kis Imre 61, 227  
 Kisdi Benedek 51, 52, 219  
 Kiskomáromi R. János 227  
 Kismarjai Veszelin Pál 237  
 Kisztei Péter 221  
 Kitonich (Joannes) János 199, 238  
 Klein, Johann 50, 210, 330  
 Klesch, Daniel 201  
 Klöss, Elizabeth 41  
 Klöss, Jakob id. 19, 27, 29, 40, 41, 43, 44, 50, 149, 208, 209  
 Klöss, Jakob ifj. 149  
 Kmita (Lengyel) Andrásné Wilhelm Christina 16, 17, 132, 137, 300  
 Kmita János 137  
 Knapp Éva 120  
 Kner-nyomda 143  
 Kocsi Csörgő János 80, 238  
 Kocsi Major Ferenc 73  
 Kocsi Major István 238  
 Kollonits Lipót 163  
 Kolosi Török István 199, 200, 267  
 Kolozsvár, Kolozs vm. (Cluj-Napoca, Románia) 7, 9, 10, 14, 17, 23, 62, 82, 86, 101, 103, 106, 107, 112–115, 117, 118, 120, 138, 141, 143, 158, 159, 164, 209, 226, 228, 234, 239, 240–253, 255–309, 315, 320, 336–341, 346–351, 352, 354–364  
 Komárom, Komárom vm. (Komárno, Szlovákia) 74  
 Komáromi Csipkés György 61, 68, 70, 74, 83  
 Komáromi István 76, 85  
 Komáromi Szvertán István 250  
 Komlós (Lupus, Lupinus) András 64, 65, 233, 235, 236  
 Komlóssy Mária 83  
 Koncz József 119  
 Kondor Imre 138  
 Kornis Kata 129, 286, 352  
 Kovács Bálint 130  
 Köleséri Sámuel 72, 74, 88  
 Körmöcbánya, Bars vm. (Kremnica, Szlovákia) 351  
 Köröspataki Bedő János 200, 251  
 Kövesdi Pál 203  
 Krakkó (Kraków, Lengyelország) 15, 27, 40  
 Kramer, Anton 28, 171  
 Kramer, Daniel 29  
 Krämer, Konrad 15, 30  
 Krempes, Johannes 321, 322  
 Kreuchel, Elias 200  
 Kreutzberger, Paul 57  
 Kroner, Margareta 73  
 Kučera, Ján 198  
 Kunstmann, H. 63  
 Kurta József 93, 103, 120  
 Kürti István 209  
 Küssel (Kyszel), Matthäus 34, 350
- Lackner, Christoph 209  
 Ladiver, Elias 203, 321  
 Landerer-nyomda 22  
 Lang, Johann von Krugberg 75, 76, 186, 199  
 Lang, Moritz (Mauritius) metsző 49, 212  
 Láng János 85  
 Lansfeld, Christian 200  
 Láni, Constantinus 199  
 Láni, Elias 209  
 Laskai János 250

- Lazari, Augustin 203  
 Leiden (Leyden, Hollandia) 309  
 Lemgo (Németország) 140  
 Lengyelország 17, 314  
 Leszno (Lesno, Lengyelország) 57  
 Levoča 9, 29, 169  
 Liegnitz (Legnica, Lengyelország) 15  
 Linköping (Svédország) 130  
 Linz (Ausztria) 17, 145  
 Lipcse (Leipzig, Németország) 39  
 Lipót, I. – magyar király és német-római császár 33, 36, 155, 178, 300, 350  
 Lippay János 33, 177, 202, 203  
 Lippóci Miklós 202  
 Lipsiai Pál lásd Rheda Pál  
 Lipsiai Rheda Pál lásd Rheda Pál  
 Liszkai Mihály 133, 138, 300  
 Lisznyai Kovács (K.) Pál 238  
 P. Literáti (Nagyboldogasszonyi Miklós) Bonaventúra 159  
 Lobinger, Pancraz 17, 18, 132, 135, 147  
 Logofát, Dumitru 161, 332  
 London (Nagy-Britannia) 63, 93, 103  
 Lorántffy Zsuzsanna 54, 55, 87  
 Lorint 94  
 Lócse, Szepes vm. (Levoča, Szlovákia) 6, 7, 9, 17, 31, 36, 42, 50, 56–58, 86, 94, 123, 169, 171–219, 226, 238, 258, 259, 316, 336–341, 346–364  
 Lócsei Pál 52, 222  
 Lubomierski, Stanislaus 302  
 Lubovienski Ferenc 52, 222  
 Lucae, Ondrej 154, 200  
 Lucius, Jacob 107, 263, 302, 350  
 Lukinich Imre 120, 143  
 Luther, Martin 37, 197, 201, 203, 204, 220, 311, 321, 325  
 Lübeck (Németország) 87  
 Lüneburg (Németország) 87, 92  
  
 M. Sz. fametsző 109, 351  
 M. Z. fametsző 351  
 Madarász Márton 33  
 Maire-nyomda 92, 93  
 Majláth Béla 112  
 Makai Nyirő János 16, 22, 107, 112, 261  
 Mantskovit Bálint (Valentin) 44, 50  
 Margitai János 75  
 Margitai Láni Péter 68, 236, 237  
 Martin, Albertus 17, 96  
 Martini, Leonardus 219  
 Martonfalvi Tóth György 70, 74, 84, 237  
 Marussy András 44, 46, 206, 212  
 Mârza, Eva 164, 335  
 Masník, Tobiaš 205  
 Mather, Increase 299  
 Matkó István 61, 223  
 Matthesius, Johann 37  
 Maximosz Planudész 34  
 Mayer, Anton 23, 138, 147, 149  
 Mazilu, Dan Horia 164  
 Mechanopoeus, Joannes 197, 198  
 Medgyesi Pál 55, 61, 68, 88, 140, 142  
 Meisner, Balthasar 33, 197  
 Melanchthon, Philipp 199  
 Melchioris, Johann 300  
 Melius Juhász Péter 64, 65  
 Mendo, Andreas 51  
 Menyősi Tolvaj Ferenc 204, 299  
 Meszléni Márton 94, 96, 252  
 Mihálykó János 198  
 Mikháza, Maros-Torda vm. (Călugăreni, Románia) 155, 158, 332  
 Miklós, III., pápa 5–7, 9, 14, 17, 18, 20–23, 39, 58, 68, 72, 74, 78, 79, 84, 86, 88, 90, 92, 93, 98, 103, 109, 110, 114, 117–120, 129–132, 137–139, 141–143, 148, 158, 162, 187, 238–250, 257, 264, 267, 269, 270–282, 285, 292, 294, 296–298, 300–308, 320, 349, 352, 365  
 Mikó Ferenc 300  
 Mikola László 300  
 Miles, Matthias 313, 321, 324, 351  
 Milotai Nyilas István 209, 237, 251, 267  
 Miskolci Bodnár Mihály 220  
 Miskolci Csulyak Ferenc 78, 80  
 Miskolci Puah Pál 197  
 Misztótfalu, Szatmár vm. (Tăuții de Jos, Románia) 22, 120  
 Misztótfalusi Kis Miklós lásd Tótfalusi Kis Miklós  
 Mokcsay András 52  
 Moldva 105  
 Moller, Albin 212  
 Mollerus, Nikolaus 42, 43, 44, 94, 197, 205, 252  
 Molnár B. Lehel 138  
 Molnár Gergely (Gregorius) 199, 200, 205, 221, 238, 321, 329, 330  
 Molnár József 79, 86, 130  
 Monok István 93, 103, 119  
 Morandi, Visconti 144, 148, 154  
 Moro, Franciscus 50, 211, 221, 352  
 Morvaország 150  
 Moscorow Lachovius, Andreas de 73, 260  
 Mossóczi Zakariás 300  
 Muckenhaupt Erzsébet 23  
 Musculus, Wolfgang 27, 28, 29, 174  
 Muslea, Ioan 164  
 Muszka Erzsébet 138  
 Müller, Heinrich 330  
 Müller, Nikolaus (Molitor) 58, 150, 151  
 Müller, Nikolaus lásd Mollerus, Nikolaus  
  
 Nádudvari Péter 299  
 Nagyari József 140, 299  
 Nagybánya, Szatmár vm. (Baia Mare, Románia) 120  
 Nagyenyed, Alsó-Fehér vm. (Aiud, Románia) 90, 93, 101, 114, 120, 121, 124, 131, 138, 141, 267  
 Nagykároly, Szatmár vm. (Carei, Románia) 130  
 Nagy Sándor (Alexander Magnus – rex Macedoniae) 15, 30, 131, 236  
 Nagyszombat, Pozsony vm. (Trnava, Szlovákia) 20, 86, 117, 252–258, 275, 279, 282, 295, 307, 334  
 Naményi Lajos 93  
 Nánási Lovász István 283  
 Nánási Vas Gábor 115, 284  
 Nedelic, Zala vm. (Nedelišće, Horvátország) 71, 235, 236  
 Némalföld 18, 21, 54, 87, 90–92, 114, 121, 135, 141  
 Némethi Mihály 112, 114, 116, 117, 119, 141, 267, 295  
 Németország 17, 35, 122, 123, 125, 130  
 Neubarth, Christoph 200–202, 219, 346  
 Neubarth, Johann 202–205, 227, 284

- Neumann, Caspar 85, 153  
 Neunachbar, Paulus 329  
 Nicolai 163, 332  
 Nigrini, Nicolaus 199  
 Nilles, Nicolaus 164  
 Nitschmann, Samuel 204  
 Nógrádi Mátyás 68, 283  
 Novák László 143  
 Nussbächer, Gernot 149  
 Nürnberg (Németország) 39, 56, 57, 58, 62, 63, 154
- Nyéki Vörös Mátyás 202, 250, 299
- Obál Béla 84  
 Ohridski, Stefan 99, 252  
 Okolicsnai János 199  
 Olofsz, Abraham 122  
 Oltard, Andreas 321  
 Onadi János 221  
 Oprea, protopópa 162, 332  
 Ország László 130  
 Otrókócsi Főris Ferenc 284  
 Ovidius Naso, Publius 198  
 Oxford (Nagy-Britannia) 18
- Örvendi Molnár Ferenc 204  
 Ötvös Ágoston 106
- Paál Emese 130  
 Pach, Christoph 15  
 Paksi K. György 250  
 Pál apostol 161, 185, 332  
 Palma Močidlanský, Sixt 203  
 Pancratius, Michael 201, 220  
 Pap Leonard 158, 159  
 Pápai Páriz Ferenc 87, 92, 111, 121, 123, 128, 129, 131, 143, 204, 283, 284, 299, 322  
 Pápai Páriz Imre 204, 227  
 Papczyński, Stanisław 199  
 Párizs (Paris, Franciaország) 73, 102, 229, 253  
 Paskó Kristóf 251  
 Patak, Zemplén vm. (Sárospatak) 16–19, 21, 31, 51, 54–63, 70–72, 78, 81, 83, 84, 86, 113, 115, 127, 222, 223  
 Pataki István 284  
 Pataky Dénes 129, 365  
 Pathai István 227, 283  
 Patina, Carola Catharina 203  
 Pavel, Eugen 164  
 Pavercsik Ilona 5, 6, 23, 27, 30, 39, 45, 51, 54, 311, 365  
 Pázmány Péter 33, 36, 37, 155, 178, 186, 202, 209  
 Pécseli Király Imre 94  
 Perényi Katalin 117, 118, 124, 269, 274, 348  
 Perger Péter 5, 6, 23, 79, 86, 120, 130–132, 138, 144, 149, 365  
 Perkins, William 75  
 Pernyeszi Zsigmond 284  
 Pethő István 221  
 Petrik Géza 365  
 Petriyevith Horváth Ferenc 302  
 Petrus Canisius, Sanctus 37, 202  
 Peucker, Georgius 203  
 Pfannenschmied (Kathner), Martha 151, 152, 154  
 Pfannenschmied, Peter 151, 152, 154, 322, 330  
 Pfannenschmidt-nyomda 58
- Pilárik, Štefan 199  
 Pilgram György 222  
 Pilz, Kurt 39, 62, 154  
 Piscator, Ludovicus Philippus 95, 238, 250  
 Pistorius, Casparus 174  
 Pistorius, Marcus 17, 145  
 Pistorius, Martinus 145  
 Plecker, Georg 153, 330  
 Plecker, Johann 153  
 Podhorányi, Ladislaus 204  
 Polgári György 238  
 Polumsky (Polumski), Caspar 147, 309  
 Pomarius, Samuel 201, 220, 221  
 Portsalmi András 284  
 Pósházi János 51, 61, 76, 85  
 Pothoransky, Georgius 212, 220  
 Pozsony, Pozsony vm. (Bratislava, Szlovákia) 53, 253–258, 279, 282, 295, 307, 334  
 Prága (Praha, Csehország) 16, 39, 107  
 Predtschneider, Johann Conrad 148, 154  
 Preiel, Jakob 174  
 Preller, Kaspar 197, 219  
 Preszáka, Alsó-fehér vm. (Presaca Ampoiului, Románia) 7, 9, 104, 105, 260  
 Pribiš, Daniel 197  
 Prössl, Blasius 145, 309  
 Pythagoras (Püthagorasz) 66
- Rác Ambrus 116  
 Rác Lajos 62  
 Radau, Michael 251  
 Radecius, Valentinus 299  
 Rákóczi család 21, 60  
 Rákóczi Ferenc, I. 49, 61, 62, 212  
 Rákóczi Ferenc, II. 52, 80, 81, 86, 238  
 Rákóczi György, I. 16, 31, 54, 59, 87, 88, 94–96, 99, 107, 112, 222  
 Rákóczi György, II. 14, 55, 88, 94, 101, 149, 163  
 Rákóczi Zsigmond 54, 55, 59, 60  
 Rákosi András 267  
 Ramée, Pierre de la 174, 251  
 Rápoti Pap Mihály, ifj. 233  
 Ráskai Gáspár 267  
 Rataj, Václav 197  
 Ratulowsky, Joannes 199  
 Ravius család lásd Hosszú család  
 Rédei Ferenc 88, 149  
 Redmeczi T. János 209  
 Reggianus, Joannes Baptista 202  
 Regis, Simon 330  
 Rehlin, Joannes 200  
 Reich, Joachim 47, 219  
 Reichard, Marcus 147, 148, 309  
 Reilich, Gabriel 145, 146, 316, 321  
 Reis, Friedrich 28, 174  
 Renius, Georgius 16, 17, 54, 60, 222  
 Rényes István 187, 353  
 Révay (Révai) Imre 238  
 Révay Péter 212  
 Rheda család 17  
 Rheda [Lipsiai, Lipsensis] Pál 41, 64–67, 82, 107, 228, 235, 236  
 Rheda Péter 66–68, 52, 228  
 Rhédey Ferenc 83, 149

- Rhédey László 83  
 Rhenius, Johann 199, 204, 222  
 Rhetter, Franz 330  
 Rickhes-nyomda 156  
 Rijssenius, Leonardus 300  
 Rimay János 88  
 Róma (Olaszország) 155, 163, 210, 211, 352  
 Rosaeus, Alexander 238  
 Rosenfeld, Helmut 55  
 Rosnyai János 18, 19, 21, 55, 59, 60, 62, 68, 70–75, 77–79, 81, 84, 102, 115, 222, 228, 243, 267  
 Rosnyai János özvegye 73, 74, 228  
 Ross, Alexander 251  
 Roth von Rothenfels, Christian Hermann 34, 178, 351  
 Rózsa György 51  
 Rozsondai Marianne 130  
 Ruland, Johann David 198  
 Ruttkay István 198, 219
- S C monogram, fametsző 28, 47, 171, 210  
 Sagittarius, Johann 15, 51, 52, 222  
 Saktorová, Helena 29  
 Samarjai János 197  
 Sámbar Mátyás 54, 61, 71, 153  
 Sámsod, Szilágy vm. (Șamșud, Románia) 80  
 Sándor István 140, 143  
 Sappuhn, Georg Heinrich 221  
 Sárdi Nagy János 90, 113, 119  
 Saroi P. Pál 74  
 Sárospatak, Zemplén vm. 7, 9, 17, 49, 51, 58, 61, 195, 222–227, 231, 258, 259, 284, 336–339, 354–363  
 Sárpatoki Nagy Mihály 284  
 Sartorius, Johann 200, 201, 220  
 Saxo, Matthaeus 197  
 Scharsius, Andreas 330  
 Scheidner, Georg 204  
 Schelker, Stephan 152, 330  
 Schemnicensis, Andreas Gregorius 252  
 Scherzer, Johann Adam 322  
 Schimer, Franz 320  
 Schlegel, Christoph 199  
 Schneb. J. H. [!] 145, 316  
 Schnitzler, Jacob 21, 147, 251, 252, 321  
 Schnitzler, Samuel 321  
 Schonaeus, Cornelius 251  
 Schultz, Daniel 5, 6, 14, 19, 27–30, 39, 43–48, 103, 171, 192, 195, 205–207, 210, 216–219, 252  
 Schultz, Daniel özvegye, Rodani Maria 44, 210  
 Schwartz, Johannes 201, 203  
 Schwarz, Gottfried 140  
 Scultetus, Abraham 250  
 Seel, Paul 144, 309  
 Seelinger, Joachim 198  
 Seelmann, Christian 201  
 Segesvár, Nagy-Küküllő vm. (Sighișoara, Románia) 285  
 Selyei Balogh István 251  
 Serpilius, Augustin 201  
 Serpilius, Johann II. 198, 199  
 Seuler, Lucas 151, 152, 153, 154, 322, 330  
 Severini, Markus 48, 51, 210  
 Severini, Susanna 48, 210  
 Severinus-nyomda 91  
 Sibolti Demeter 260
- Siderius János 201, 203, 221, 250, 284, 320  
 Simonides, Joannes 201  
 Simon Melinda 365  
 Sinapius-Horčíčka, Daniel 37, 220  
 Singriener-nyomda 98, 103  
 Sipos Gábor 23, 131, 138  
 Snagov (Románia) 332  
 Sobek, Joannes Georgius 198  
 Soltész Zoltánné 23, 112, 365  
 Solymosi Koncz Boldizsár 252  
 Somosi Petkó János 227  
 Soubret, Rémy nyomdász-kiadó 73, 229, 253  
 Spielmann-Sebestyén Mihály 120  
 Spilenberger, Samuel 197  
 Springer, Georg 15  
 Stefansvili, Stefanidze lásd Istvanovics  
 Stemler Ágnes 120  
 Stern, Johann 21, 87, 147, 321  
 Stierius, Joannes 321  
 Stoll Béla 54  
 Stöckel, Leonhard 209, 219  
 Strumpt György 100, 252  
 Sulpitius Severus 300  
 Sylvanus, Martinus 238
- Szabó Ágnes, D. 82  
 Szabó Károly 39, 85, 111, 140, 143, 153, 326, 365  
 Szalárdi János 87, 93, 100  
 Szárhegy, Csík vm. (Lăzarea, Románia) 155  
 Szászföld 156  
 Szászsebes, Szeben vm. (Sebeș, Románia) 7, 9, 14, 161, 255, 256, 259, 332–334, 336–339, 360  
 Szathmári Baka Péter 25  
 Szathmárnémethi (Szathmár-Némethi) Mihály 117, 205, 284, 285, 299  
 Szathmárnémethi (Szathmár-Némethi) Sámuel 284  
 Szatmári (Szathmári) Pap János 123  
 Szatmárnémeti, Szatmár vm. (Satu Mare, Románia) 76  
 Szeben, Szeben vm. (Sibiu, Románia) 7, 9, 14, 17, 21, 93, 100, 117, 144, 146, 148, 226, 239–252, 255–259, 269–283, 286–298, 300, 302–322, 328, 329, 332–341, 351, 353–364  
 Szegedi Ferenc Lénárt 49, 52, 212, 221, 222  
 Szegedi Veres Gáspár 202  
 Székely András 123  
 Székely Ferenc 221  
 Székely Mária, Tótfalusiné 123  
 Székési P. Mihály 143  
 Szelecsényi, Stephanus 219  
 Szelestei N. László 84  
 Széll Farkas 33, 39  
 Szenci Kertész Ábrahám 5, 6, 14, 18–20, 22, 23, 55, 69, 83, 84, 86, 88, 92, 93, 100–103, 108, 111, 113, 114, 116, 119, 120, 124, 126, 130, 138, 141, 142, 145, 148, 167, 232, 239, 269, 270–283, 286–298, 300, 302–309, 353  
 Molnár Albert 31, 78, 79, 81, 86, 92, 117, 122, 123, 197–202, 237, 238, 244, 251, 284, 299  
 Szenczi Pál 75  
 Szentgyörgyi P. István 284  
 Szentkirályi Mihály 227  
 Szentmártoni Bodó János 199, 202, 267  
 Szentpáli (Szent-Páli) Nagy Ferenc 302  
 Szentpéteri István 238  
 Szepesség 14, 27, 29, 30, 45, 144, 149

- Szepesváralja, Szepes vm. (Spišské Podhradie, Szlovákia) 31  
 Csombor Márton 42, 209  
 Szepesi Wendigh András 227  
 Szikszai Fabricius Balázs 320  
 Szikszai Hellopoeus Bálint 260  
 Szikszai Pap Sámuel 238  
 Szilágyi Benjámín István 198–200, 204, 205, 250  
 Szilágyi Tönkö Márton 74, 77, 85, 238  
 Szilézia 14–16, 28, 51, 95, 99, 107, 140  
 Szilvási András lásd Válaszúti Szilvási András  
 Szinnyei József 158  
 Szoboszlai Miklós 68  
 Szokolyai István 283  
 Szöllősi Benedek 199, 200, 237  
 Szöllősi Mihály 71  
 Szölösi István 267  
 Szőnyi Nagy István 71, 74  
 Szőrös (Raw) János 261  
 Szőrös (Raw) Mátyás 106, 261  
 Sztripszky Hiador 131, 365
- Takács Béla 62, 83, 84  
 Tarnóci, Martin 198  
 Tarnóczi István 212, 220  
 Tarnóczy Mátyás 186  
 Tarpai Szilágyi András 227, 251  
 Tartzian, Paul 29  
 Tasnádi István 238  
 Técsi Joó Miklós 202, 284  
 Tejfalvi Csiba Márton 237  
 Telegdi Miklós 68, 98  
 Telegdi-nyomda 103, 117  
 Telegdi Pap Sámuel 16, 86, 117, 127  
 Teleki Mihály 85, 122  
 Teofil 335  
 Terentius Publius, Afer 35, 203, 251  
 Tesseni Vencel 202  
 Teutsch, Friedrich 149, 152, 154  
 Teutsch, Tobias 146, 313, 351  
 Textor, Joannes 250  
 Theodati, Franciscus 202  
 Thilo, Jakob 144, 145, 309  
 Thököly Imre 53, 75, 76, 85, 140  
 Thury Farkas Pál 209  
 Thurzó család 27, 44, 186, 206  
 Thurzó György 27–29, 174, 205  
 Thurzó Szaniszló 46  
 Tieftrunck, Daniel 201  
 Tiflisz (Tbiliszi, Grúzia) 162  
 Tinctorius, Melchior 198  
 Tofaeus Mihály 59  
 Tolnai Dali János 54, 219  
 Tolnai F. István 251, 284  
 Tolnai Gábor 119, 120, 131  
 Tolnai István 59  
 Tolnai Mihály 284  
 Tolnai Pap János 260  
 Tolvaj (Tolvaj) Ferenc, Menyői 204, 299  
 Tonk Sándor 164  
 Tontsch, Hermann 39, 149, 150, 153  
 Topai, Toma 160  
 Toppertzer, Georg 200  
 Torda, Torda-Aranyos vm. (Turda, Románia) 124  
 Torma István 156
- Toroczkai Máté 267  
 Tóth Kálmán 22, 82, 107, 112  
 Tótfalusi Kis (M. Tótfalusi Kis, Misztótfalusi Kis, Kis) Miklós (Nicholas) 5–7, 9, 14, 17, 18, 20–22, 58, 72, 74, 78, 79, 84, 86, 88, 90, 92, 93, 103, 109, 110, 112, 114, 117–120, 124, 129, 130–132, 135, 137, 141–143, 148, 162, 239–250, 257, 264, 265, 269, 270–282, 285, 292, 294, 296–308, 320, 349, 352, 365  
 Töltési István 21, 65, 70, 73, 74, 75, 76, 79, 85, 228, 351  
 Török Mihály 65, 82  
 Třanovský, Jiřík 31, 39, 186, 197, 198, 200, 202–205  
 Trencsén, Trencsén vm. (Trenčín, Szlovákia) 186  
 Trusius, Hiobus 198  
 Tsernátoni Pál 18  
 Turnbull, G. H. 55, 63, 222  
 Tutius, Georgius 140, 309  
 Türsch, Johann David 48, 51, 71, 210  
 Türsch, Johann David özvegye lásd Türsch, Susanna  
 Türsch, Susanna 70, 84  
 Tüskés Gábor 120
- Tyukodi György 52
- Udvarhelyi Mihály 18, 89, 90, 113, 116, 127, 239  
 Udvarhelyi Péter 251  
 Uham, Christophorus 98, 252  
 Újfalusi Kata 238  
 Újfalvi Imre 197, 236, 237, 251  
 Ursinus, Elias 219  
 Utrecht (Hollandia) 75, 122, 29
- Váczai P. András 219  
 Válaszúti Szilvási András 107, 261  
 Van den Berge, Peter 59  
 Van Dyck, Christoffel 90  
 Vanandeci, Matheosz 122  
 Várad, Bihar vm. (Oradea, Románia) 7, 9, 13, 14, 17, 69, 77, 80, 83, 87, 88, 93, 101, 113, 141, 169, 230, 232, 239, 240–251, 269–283, 286–298, 300, 302–309, 336–338, 353–364  
 Varga Bernadett 85, 120  
 Varsó (Warszawa, Lengyelország) 123  
 Vásárhelyi Gergely 20, 37, 42, 43, 45, 209, 267  
 Vásárhelyi Judit, P. 23, 86, 93, 120, 130, 365  
 Vásárhelyi Kerekes István 144, 320  
 Velechinus István 259  
 Veréczki S. Ferenc 251, 284  
 Veresegyházi István 114, 118, 119, 124, 141, 267  
 Veresegyházi Szentyel Mihály 19, 62, 63, 72, 73, 78, 83, 88, 90, 102, 113–117, 119, 120, 267  
 Veress András 106, 334  
 Vergilius Maro, Publius 198  
 Veselsky-Laetus, J. 250, 251  
 Veszelin Pál 68  
 Veszprémi B. István 124  
 Vetter, Daniel 16, 54  
 Vietor, Hieronymus 34  
 Vincze György 67, 73, 74, 78, 79, 80, 117, 228, 243, 269  
 Vitnyédi Pál 201  
 Vitze Gedanensis, Paulus de 96, 252  
 Vlacq-nyomda 91  
 Voigt Vilmos 39  
 Voskens, Dirk 18, 74, 121  
 Vossius, Gerhard Johannes 93, 299

- Wanyeci, Elias 205  
Warner, Jonas 153  
Weber János 32, 33, 39, 49, 177, 178, 185, 186, 199, 200,  
201, 211, 346–348, 350–352,  
Weber, Daniel 178  
Weber, Johannes Friedericus 178, 352  
Weber, Johannes Georgius 178, 352  
Weber, Johannes jun. 178, 352  
Welzer (de Corona), Stephanus 148, 154  
Wencelius, Lucas 198  
Wenzl de Sternbach, Jacobus 77  
Werbőczy István 66, 68  
Wesselényi-összeesküvés 61  
Wick Béla 53  
Wilhelm Krisztina (Lengyel Andrásné) 17  
Wittenberg (Németország) 17, 30, 35, 151  
Wolf, Paul 309  
Wolfgang, Martin 149, 322  
Wolph, Johann 46  
Wolphius, Joannes 219  
Zabanius, Isaacus 201, 220, 221, 321, 322  
Zabanius, Johann 147, 149, 322  
Zabeller, Hiob 32  
Zabeller, Peter 174, 219  
Zeisold, Joannes 227  
Zemplényi Ferenc 221  
Zemplén vm. 54  
Zernyest, Brassó vm. (Zárnesti, Románia) 85  
Ziegler, Georg 174  
Ziegler Márton 28, 330  
Zilah, Szilágy vm. (Zaláu, Románia) 61  
Zilahi János 283  
Zimmermann, Matthias 200  
Zincke-betűöntőde 17  
Zipser, Servatius 47  
Zoba, Ioan 164  
Zolnay Péter 198  
Zoltai Lajos 82  
Zongott Zsigmond 155  
Zoványi Jenő 84, 85  
Zugravul, Mihai 252, 351, 352  
Zsolna, Trencsén vm. (Žilina, Szlovákia) 31



6893 / 14



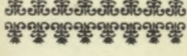


A XVII. századi magyarországi nyomdák betűinek és díszjeinek áttekintése a kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse és Kassa fennmaradt gyűjteményének közreadásával fejeződik be. A terjedelmes anyag ez alkalommal úgy tagozódik két részre, hogy az első könyv a tanulmányokat és a katalógust tartalmazza, a képtáblákba rendezett illusztrációkat pedig külön kötetbe gyűjtötték a szerzők.

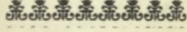
I–II. kötet ára 10 500 Ft



9 789635 069248



HUNG.  
TYP.  
II.



BÁNFI  
PAVERCSIK  
PERGER  
V. ECSEDY

A RÉGI MAGYARORSZÁGI  
NYOMDÁK BETŰI ÉS DÍSZEI  
XVII. SZÁZAD



2. KÖTET  
KELET-  
MAGYARORSZÁGI  
ÉS ERDÉLYI  
NYOMDÁK,  
LÖCSE, KASSA

TANULMÁNYOK  
ÉS KATALÓGUS

BALASSI  
OSZK

